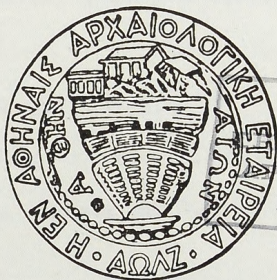
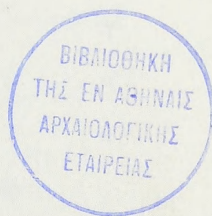

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1977

ΤΕΥΧΟΣ Α'

ΔΩΡΕΑ
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1980

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Ευεργέται	θ'
Διοικητικὸν Συμβούλιον διὰ τὴν τριετίαν 1975 - 1978	ια'
Ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι	ιβ'
Ἐπίτιμοι σύμβουλοι	ιβ'
Ἐπίτιμοι ἐταῖροι	ιγ'
Ἀντεπιστέλλοντες ἐταῖροι	ιε'
Τακτικοὶ ἐταῖροι	ις'
Ἐκθεσις τοῦ Γ. Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας περὶ τοῦ ἔργου αὐτῆς κατὰ τὸ ἔτος 1977	

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου (πίν. 1 - 8)	3-22
2. Ραμνοῦς. Ἀγαλμα Νεμέσεως ὑπὸ Γεωργίου Δεσπίνης (πίν. 9 - 11).	23-24
3. Ἀνασκαφὴ Μυκηναϊκῆς Τανάγρας ὑπὸ Θεοδώρου Γ. Σπυροπού- λου (πίν. 12 - 13).	25-31
4. Ἀνασκαφὴ Ἐρέτριας ὑπὸ Πέτρου Γ. Θέμελη (πίν. 14 - 18)	32-37
5. Ἀνασκαφὴς καὶ ἔρευνες Ἀμφιπόλεως ὑπὸ Δημητρίου Ι. Λαζα- ρίδη (παρένθ. πίν. Α' καὶ πίν. 19 - 33)	38-45

6. 'Ανασκαφή παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν Ἀμφιπόλεως ὑπὸ
Εὐσταθίου Γ. Στίκα (παρένθ. πίν. Β' καὶ πίν. 34 - 37) 46-53
7. 'Ανασκαφή Νέας Ἀγχιάλου ὑπὸ Παύλου Ἡρ. Λαζαρίδη (πίν.
38 - 44) 54-64
8. Ἐρευνες στὴ Μακεδονία ὑπὸ Φωτίου Πέτσα 65
9. 'Ανασκαφαὶ Φιλίππων ὑπὸ Στυλιανοῦ Πελεκανίδη (παρένθ. πίν.
Γ' καὶ πίν. 45 - 49) 66-74
10. 'Ανασκαφή Τορώνης (1976) ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Καμπίτογλου
(πίν. 50-76) 75-135
11. 'Ανασκαφή Μεσημβρίας ὑπὸ Ἀνδρέου Βαβρίτσα (πίν. 77 - 85) 136-139
12. Νεκρομαντεῖο - Ἐφυρα - Κασσώπη ὑπὸ Σ. Ι. Δάκκαρη (πίν.
86 - 90) 140-148
13. 'Ανασκαφή τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος
ὑπὸ Π. Α. Βοκοτοπούλου (πίν. 91 - 94) 149-153
14. 'Ανασκαφή στὸ Καρδάκι Κερκύρας ὑπὸ Γεωργίου Δοντᾶ (πίν.
95 - 98) 154-158
15. 'Ανασκαφή Σέσκλου ὑπὸ Δημητρίου Θεοχάρη (πίν. 99 - 100) 159-161
16. 'Ανασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου ἐν Κορίνθῳ ὑπὸ Δημη-
τρίου Πάλλα (παρένθ. πίν. Δ' - Ε' καὶ πίν. 101 - 111) 162-183
17. 'Ανασκαφή ὙΕ νεκροταφείου Καλλιθέας Πατρῶν ὑπὸ Ἀθανα-
σίου Ἰ. Παπαδοπούλου (πίν. 112 - 114) 184-186
18. 'Ανασκαφή στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ὑπὸ Β. Κ.
Λαμπρινουδάκη (πίν. 115 - 124) 187-194
19. 'Ανασκαφή Ἡλιδος ὑπὸ Νικολάου Γιαλούρη (πίν. 125 - 126) 195-199

-
20. "Ερευναι εἰς τὴν Μάνην ὑπὸ Νικολάου Δρανδάκη (πίν. 127-140) 200-228
Σελ.
21. 'Εργασίαι, ἔρευναι καὶ ἀνασκαφαὶ ἀνὰ τὴν Πυλίαν ὑπὸ Γεωρ-
γίου Στυλ. Κορρέ (πίν. 141 - 160) 229-295

ΠΙΝΑΚΕΣ

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝῳ ΕΛΛ. ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC DE LUYNES
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΑΣ
ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX

ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΙΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
BENIAMIN ARCHIMANDRITIS
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΕΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
A. E. H. GOEKOOP
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑΣ

ΔΩΡΗΤΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

WILLIAM PATON
ΜΙΧΑΗΛ Π. ΒΛΑΣΤΟΣ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΔΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 1975 - 1978

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΙΚ. ΒΕΛΤΣΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΚΟΝΤΟΛΕΩΝ (†1975)
ΣΕΜΝΗ ΧΡ. ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

Σ Υ Μ Β Ο Υ Λ Ο Ι

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΤΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ(† 1977)
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ
ΜΑΡΙΝΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ	ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΜΙΡΑΣΓΕΖΗΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ	ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΗΣ († 1975)	

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

Louis Robert. — 31 Av. du Parc Montsouris, Paris XIVe, France.

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Pierre Amandry. — Διδότου 6, Γαλλική 'Αρχαιολογική Σχολή, 'Αθήναι.

Oscar Broneer. — Παλαιὰ Κόρινθος.

Ward M. Canaday. — 500 Security Bldg., Toledo 4, Ohio, U.S.A.

Georges Daux. — 6 Av. Paul - Appell, 75 - Paris XIVe, France.

Pierre Demargne. — 120 Brd de Montparnasse, Paris, France.

André Grabar. — 2 Av. Dode de la Brunerie, Paris XVIe, France.

Βάσος Καραγιώργης. — Κυπριακὸν Μουσεῖον, Λευκωσία, Κύπρος.

† **Κωνσταντῖνος Κτιστόπουλος.** — Κ. Μαβίλη 4, 'Αθήναι.

Emil Kunze. — Grosshesselohe/B Immergrünstraße 1. München.

Paul Lemerle. — 84 rue Vergniand 70013, Paris, France.

Doro Levi. — 'Αμαλίας 56, 'Ιταλική 'Αρχαιολογική Σχολή, 'Αθήναι.

Benjamin Dean Meritt. — Institute for Advanced Study, Princeton, N.J., U.S.A.

Charles H. Morgan. — Amherst College, Amherst, Mass., U.S.A.

Werner Peek. — Am Krähenberg 21, Halle/Saale, DDR 402.

Homer Thompson. — Institute for Advanced Study, Princeton, N.J., U.S.A.

Eugene Vanderpool. — 'Αμερικανική Σχολή Κλασσικῶν Σπουδῶν, Σουηδίας 54, 'Αθήναι.

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

- Äke Åkerström.** — Eklandagatan 10, 412 55 Göteborg, Sweden.
- Emmett L. Bennett Jr.** — Institute for Research in the Humanities University of Wisconsin, Madison, WI 53706, U.S.A.
- Helmuth Berve.** — Rainweg 9, Hechendorf (Pilsensee).
- W. C. Brice.** — Cherry Tree Cottage, 14 Barlow Moor Road, Manchester M20 8Gj, England.
- Hans Gunter Buchholz.** — 6306 Lang-gons bei Giessen, Espenstr. 10, W. Deutschland.
- Veselin Čaikanović.** — Gledstonova 22, Beograd, Yougoslavie.
- Rhys Carpenter.** — "Jerry Run", R. D. 2, Downington, Pa, U.S.A.
- John Caskey.** — University of Cincinnati, Cincinnati, Ohio, U.S.A.
- Hector W. Catling.** — 'Αγγλική 'Αρχαιολογική Σχολή, Σουηδίας 52, 'Αθήναι.
- John Chadwick.** — Downing College, Cambridge England.
- Otto Demus.** — 1 Hofburg (Schweizerhof), Wien, Österreich.
- Pierre Devambez.** — Direction des Musées de France - Arts et Lettres - Palais du Louvre, Paris, France.
- Sir John Forsdyke.** — 13. Sandringam Road, London, N. W. 11, England.
- Gallet de Santerre.** — Université de Dijon, France.
- Stanislaw J. de Gasiorowski.** — Ul. Jozefa Pilsudskiego 6, Krakow, Pologne.
- Roland Hampe.** — Archäologisches Institut der Universität - Marstallhof 4, Heidelberg, Deutschland.
- Ulrich Hausmann.** — Obenviehweidle 8, Tübingen 7400.
- Herbert Hunger.** — 40 Weißgerberlande, Wien III, Österreich.
- Ulf Jantzen.** — Γερμανικόν 'Αρχαιολογικόν 'Ινστιτούτον, Φειδίου 1, 'Αθήναι.

Hamit Zübeyr Kosay. — T. K. Kültür Bakanlığı, Ankara, Turquie.

James McCredie. — Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασσικῶν Σπουδῶν, Σουηδίας 54, Ἀθῆναι.

Kazimierz Michalowski. — Brzozowa 12, Warszawa, Pologne.

Denis Page. — Jesus College, Cambridge, England.

Jean Pouilloux. — Université de Lyon.

Jeanne Robert. — 31 Av. du Parc Montsouris, Paris XIVe, France.

Fritz Schachermeyr. — Liechtensteinstr. 59, Wien IX, Österreich.

Hidekazu Tanaka. — Imperial University, Kyoto, Japan.

A. D. Trendall. — University of Canberra, Australia.

Walther Wrede. — Allmandweg 47, Nagold, Deutschland.

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

Richard David Barnett. — British Museum, London, W.C. I.

Henri Ducoux. — 37 Av. de Versailles, Paris, France.

P. M. Fraser. — Oxford University, England.

Ernest Jos. Goerlich. — Wien, III/40, Arsenal, Objekt V III, Stlege
III 8, Österreich.

Karl Kübler. — Linsenbergstraße 25, Tübingen - Lustnau, Deutschland.

Αικατερίνη Melrose, 7135 Aberdeen Av. Dallas, Texas, U.S.A.

Ibraim Noshy. — Egyptian University of Cairo, Egypt.

Asher Ovadiah. — 10, Ben - Tabbai Str. Ranot - Gonen (San - Simon),
Jerusalem, Jsrael.

Iwan Velkoff. — Musée National, Sofia, Bulgarie.

ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1977

Σημ. Οι δι' ἀστερίσκου σημειούμενοι ἑταῖροι εἶναι ἰσόβιοι.

1. * Ἀγγελόπουλος Θεόδωρος
2. Ἀδαμίδης Κωνσταντῖνος
3. Ἀλεξάνδρῃ - Τζάχου Ὀλγα
4. * Ἀλεξίου Στυλιανός
5. * Ἀναστασιάδης Ἀναστάσιος
6. Ἀνδρειωμένου Ἀγγελικὴ
7. * Ἀνδρόνικος Ἐμμανουὴλ
8. Ἀντουράκης Γεώργιος
9. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη
10. * Βαβρίτσας Ἀνδρέας
11. Βαγιακάκος Δικαῖος
12. * Βαλάσης Θωμᾶς
13. Βάλδικιρχ-Κοτιώνη Ἀλεξάνδρα
14. Βάλτερ - Καρύδη Ἑλένη
15. * Βαρούχα-Χριστοδουλοπούλου Εἰρ.
16. Βασιλείου Ἰωάννης
17. * Βασσενχόβεν Λουδοβίκος
18. * Βελουδίου Μαρία
19. * Βέλτσος Γεώργιος Νικολ.
20. Βοβολίνης Σπυρίδων
21. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης
22. Βορίδης Κίμων
23. Βότση - Κρυστάλλη Καλλιόπη
24. Βουκίδης Τιμολέων
25. Βρανούσης Λέανδρος
26. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος
27. * Γιαλούρης Νικόλαος
28. * Γιαννακόπουλος Γεώργιος
29. †* Γιαννουλάτου Ἀρτεμισία
30. Γιαννουλίδου Καλλιόπη
31. Γκόφας Δημήτριος
32. Γουλανδρῇ Αἰκατερίνη Ν.
33. Δαβάρας Κωνσταντῖνος
34. * Δάκαρης Σωτήριος
35. Δασκαρόλης Ἀθανάσιος
36. Δεκουλάκου Ἰφιγένεια
37. Δεληβοριάς Ἀγγελος
38. Δημακόπουλος Ἰορδάνης
39. * Διαμαντοπούλου Ἀγνή
40. Διαπούλης Χαράλαμπος
41. * Δοντᾶς Γεώργιος Σπ.
42. * Δραγούμης Φίλιππος Στεφ.
43. * Δρανδάκης Νικόλαος
44. Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φανή
45. Ζαφειρόπουλος Ἰωάννης
46. * Ζαφειρόπουλος Νικόλαος
47. * Ζέπος Παναγιώτης
48. Ζερβουδάκη Ἡδὼ
49. Ζίας Νικόλαος
50. Ζώης Ἀντώνιος
51. Ζώρα Καλλιόπη
52. * Ἡλιόπουλος Γεώργιος
53. Θέμελης Πέτρος
54. Θεοχάρη Μαρία
55. Θεοχάρη Μαρία Δ.
56. †* Θεοχάρης Δημήτριος
57. Θρεψιάδῃ Ἀντιγόνη
58. * Ἰακωβίδης Σπυρίδων
59. Ἰακωβίδου Ἀθηνᾶ
60. Καζαμίας Θωμᾶς
61. Καλίτσης Κωνσταντῖνος
62. * Καλιτσουνάκης Δημήτριος
63. * Καλλίας Κωνσταντῖνος
64. Καλλιγᾶ Εἰρήνη
65. * Καλλιγᾶς Μαρῖνος
66. Καλλιγᾶς Πέτρος

67. * Καλλιπολίτης Βασίλειος
 68. Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ
 69. * Καλοκύρης Κωνσταντῖνος
 70. Καμπιτογλου Ἀλέξανδρος
 71. * Κανελλόπουλος Παναγιώτης
 72. Κανελλόπουλος Παῦλος
 73. Καπετανάκης Ροῦσος
 74. Καπετανόπουλος Ἡλίας
 75. Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θεοδ.
 76. * Καραθανάσης Δημήτριος
 77. Καραμανώλη-Σιγανίδου Μαρία
 78. * Καρανδρέας Ἀπόστολος
 79. Καρδαραῦ Χρυσούλα
 80. Καρέτσου - Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρα
 81. * Καρούζου-Παπασπυρίδη Σέμνη
 82. Κεραμόπουλλος Δημήτριος Ἀ.
 83. Κοκολάκης Μίνως
 84.†* Κόλλας Περικλῆς
 85. Κόλλιας Ἡλίας
 86. Κονιδάρης Γεράσιμος
 87. * Κοντολέοντος Εὐρυδίκη
 88. Κοντὸς Παναγιώτης
 89. Κοντοῦ-Θεοφανοπούλου Δήμητρα
 90. Κορρές Γεώργιος
 91. * Κορρές Στυλιανὸς
 92. * Κορωναῖος Δημήτριος
 93. * Κοσμόπουλος Δημήτριος
 94. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χάιδω
 95. Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου Ἰουλία
 96. Κουμανούδης Ἰωάννης
 97. Κουνουπιώτου-Μανωλέσου Ἑλένη
 98. Κουρέτας Δημήτριος
 99.†* Κουρμούλης Γεώργιος
 100. * Κριεζῆς Ἀντώνιος
 101. * Κριμπᾶς Ἡλίας
 102. Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος
 103. Κριτζᾶς Χαράλαμπος
 104.†* Κτιστόπουλος Κωνσταντῖνος
 105. Κυριαζόπουλος Βασίλειος
 106. Κύρου Ἀδωνις Κ.
 107. Κωνσταντινίδης Δημήτριος
 108. Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος
 109. Κωνσταντῖνου Θεόδωρος
 110. * Κωνσταντῖνου Ἰωάννα
 111. Λαζαρχῆς Ἀνδρέας
 112. * Λαζαρίδης Δημήτριος
 113. * Λαζαρίδης Παῦλος Ἡρ.
 114. Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
 115. * Λάππας Γεώργιος
 116. Λεμπέση Ἀγγελικὴ
 117. Λούβαρης Νικόλαος
 118.†* Μακαρόνας Χαράλαμπος
 119. Μανάφης Κωνσταντῖνος
 120. * Μανούσικας Μανούσος
 121. * Μαντζούφας Γεώργιος
 122. Μαραγκοῦ Λίλα
 123. * Μαριδάκης Γεώργιος
 124. * Μαρκεζίνης Σπυρίδων
 125. * Μαστροκόστας Εὐθύμιος
 126. Μερτικόπουλος Θεόδωρος
 127. Μεταξᾶς-Μεσσηνέζης Διον.
 128. Μιράσγεζη Μαρία
 129. * Μιράσγεζης Δημοσθένης
 130. * Μιτσὸς Μάρκελλος
 131. Μουρίκη Ντούλα
 132. Μουτσόπουλος Νικόλαος
 133. * Μπακαλάκης Γεώργιος
 134. Μπαμπινιώτης Γεώργιος
 135. Μπόνης Κωνσταντῖνος
 136. Μπορμπουδάκης Ἑμμαν.
 137. Μπότσαρης Δημήτριος Τ.Ν.
 138. Μπούρα - Φιλιππίδου Λασκαρίνα
 139. Μπούρας Χαράλαμπος
 140. * Μπουφίδης Νικόλαος
 141. Μπρούμης Ἰωάννης
 142. Μπρούσκαρη Μαρία
 143. * Μυλωνᾶς Γεώργιος
 144. * Μυλωνᾶς Παῦλος Κ.
 145. Νικολαΐδου-Κορκουτίδου Εὐτυχία
 146. Νικονᾶνος Νικόλαος

147. * Νομικὸς Μᾶρκος
148. * Νταῖς Ἀστέριος
149. Ντούμας Χρίστος
150. * Ξυγγόπουλος Ἀνδρέας
151. Oekland - Παπαδόκη Στυλιανή
152. Οἰκονομίδου Ἀδαμαντία
153. Οἰκονομόπουλος Ἀθανάσιος
154. * Ορλάνδος Ἀναστάσιος Κ.
155. * Πάλλας Δημήτριος
156. * Παμπούκας Ἀπόστολος
157. Παναγιωτίδη Μαρία
158. Παναγιωτόπουλος Γεώργιος
159. * Πανταζόπουλος Νικόλαος
160. Παντελίδου - Γκόφα Μαρία
161. Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος
162. * Παπαδόπουλος Θωμᾶς
163. Παπαδόπουλος Στυλιανὸς
164. Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φωτεινὴ
165. Παπαθανασόπουλος Γεώργιος
166. * Παπαϊωάννου Κωνσταντῖνος
167. Παπαντωνίου Γεώργιος
168. Παπαντωνίου Ροζαλίνδη
169. Παπαπάνος Κωνσταντῖνος
170. Παπαποστόλου Ἰωάννης
171. Παπαστάμου Δημήτριος
172. * Παπασταύρου Ἰωάννης
173. * Παπαφλέσσας Γρηγόριος
174. * Παπαφλέσσας Κωνσταντῖνος
175. Παπαχριστοδούλου Ἰωάννης
176. Παρλαμᾶ Στυλιανή
177. Πασαδαῖος Ἀριστείδης
178. * Πελεκανίδης Στυλιανὸς
179. Πελεκίδης Χρύσης Εὐστρ.
180. Πέππα-Δελμούζου Κωνσταντῖνα
181. * Πεσματζόγλου Γεώργιος
182. Πετράκος Βασίλειος
183. Πετρονώτης Ἀργύρης
184. * Πέτσας Φώτιος
185. † Πλατῆς Γεώργιος
186. * Πλάτων Νικόλαος
187. * Πολίτης Λῖνος Ν.
188. * Πολυγένης Ἰωάννης Κ.
189. Πουλιανὸς Ἄρης
190. Πουρναρόπουλος Γεώργιος
191. Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη Εὐαγγελία
192. * Ρουμπάνης Γεώργιος
193. Ρωμοπούλου Αἰκατερίνη
194. Σακελλαράκη-Σαπουναῖ Ἐφη
195. Σακελλαράκης Ἰωάννης
196. Σακελλαρίου Ἀγνή
197. Σακελλαρίου Μιχαήλ Β.
198. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος
199. Σεργόπουλος Γεώργιος
200. Σῖνος Στέφανος
201. † * Σκάσσης Ἐρρῆκος
202. Σκιλάρντι Δημήτριος
203. Σολομωνίδης Γεώργιος
204. * Σταθάτου Ἐλένη
205. * Σταθάτου Χριστίνα
206. Στασινοπούλου-Τουλοῦπα Ἐβη
207. * Σταυρόπουλος Κωνσταντῖνος
208. * Στίκας Εὐστάθιος
209. * Συνοδινὸς Ἐλευθέριος
210. * Συριόπουλος Κωνσταντῖνος
211. * Σωτηρίου Μαρία
212. * Τεγοπούλου-Ἡλιοῦ Ἀλεξάνδρα
213. Τζαβέλλα Τερψιχόρη-Χαρά
214. Τζαννετάτος Θησεὺς
215. Τζεδάκης Ἰωάννης
216. * Τούλ Χάρης
217. Τουράτσογλου Ἰωάννης
218. * Τραυλὸς Ἰωάννης Μ.
219. * Τριανταφυλλίδης Περικλῆς
220. Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης
221. Τσάκος Κωνσταντῖνος
222. Τσαντίλας Ἰωάννης
223. Τσιμπίδης - Πεντάζος Εὐάγγελος
224. † * Τσιριντάνης Ἀλέξανδρος
225. * Τωμαδάκης Νικόλαος
226. Φαράκλας Νικόλαος

227. Φατούρου-Ήσυχάκη Κάντω	234. * Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος
228. * Φιλιππάκη Βαββάρα	235. Χατζημιχάλη - Σβορώνου Ἰωάννα
229. Φωτίου Κωνσταντῖνος	236. * Χατζηνικολάου Ἄννα
230. * Χαρίτος Ἰωάννης	237. Χουρμουζιάδης Γεώργιος
231. Χαρλαύτης Νικόλαος	238. * Χρήστου Χρύσανθος
232. Χατζῆ Δέσποινα	239. * Χριστόπουλος Μιχαήλ
233. * Χατζηδάκης Ἐμμανουήλ	240. Χριστόπουλος Παναγιώτης

ΕΚΘΕΣΙΣ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΥΤΗΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1977

Ἀγαπητοὶ Ἑταῖροι, Κυρίαι καὶ Κύριοι,

Ὅπως ἐπράξαμεν ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν, δὲν θὰ ἀμελήσωμεν καὶ ἐφέτος νὰ προτάξωμεν πάσης λογοδοσίας τὴν μνήμην τῶν κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος ἐκλιπόντων ἐταίρων καὶ συναγωνιστῶν ἡμῶν εἰς τὸν στίβον τῆς ἐπιστήμης· καὶ εἶναι δυστυχῶς ἐφέτος ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν οὐχὶ μικρὸς, ἡ φειδῶ ὅμως τοῦ χρόνου μας μοῦ ἐπιβάλλει, ἔστω καὶ δι' ἀπλοῦ προσκλητηρίου, νὰ τοὺς τιμήσωμεν.

Ἐκ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας ἀπηνῆς ὁ θάνατος μᾶς ἀφῆρ-
πασε τὸν σεβαστὸν καὶ ἀπὸ μακροῦ Σύμβουλον αὐτῆς, προσφά-
τως δὲ καὶ ἐπίτιμον αὐτῆς Σύμβουλον, Κωνσταντῖνον Κτιστό-
πουλον, ἄνδρα συνετὸν καὶ μειλίχιον, ἀσχοληθέντα οὐ μόνον περὶ
τὰ οἰκονομικά, ἀλλὰ καὶ λίαν εὐδοκίμως περὶ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς
προϊστορικῆς γραφῆς Α καὶ Β, περὶ τῆς ὁποίας καὶ ἐπανειλημέ-
νως ἐπραγματεύθη, ἰδίᾳ εἰς τὸ περιοδικὸν Κάδμος, οὕτινος ὑπῆρ-
ξεν ἐκ τῶν συνεκδοτῶν.

Ἐκ τῆς ἀρχαιολογικῆς οἰκογενείας ἐχάσαμεν μὲ πολλὴν λύπην
τὸν ἔφορον καὶ διευθυντὴν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης Χαράλαμ-
πον Μακαρόναν, δραστήριον καὶ εὐσυνείδητον ἀνασκαφέα τῆς ἀρ-
χαίας Πέλλης, καὶ τὸν εἰς τὴν ἀκμὴν ἀκόμη τῆς ἡλικίας του ἐκ-
λιπόντα ἔφορον καὶ καθηγητὴν Δημήτριον Θεοχάρην, βαθὺν ἐρευ-
νητὴν τῆς ἐλληνικῆς προϊστορίας, μὲ εὐρεῖς μελλοντικούς ἐπιστη-
μονικούς ὀρίζοντας.

Ἐκ τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐξεδήμησαν

εἰς Κύριον ὁ καθηγητὴς τῆς Γλωσσολογίας Γ. Κουρμούλης, ὁ τοῦ Ἑμπορικοῦ Δικαίου, Κοινωνιολόγος Ἀλέξ. Τσιριντάνης καὶ ὁ πλήρης ἡμερῶν παλαιμάχος καθηγητὴς τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας Ἐρρῆκος Σκάσης.

Οὐχὶ ὀλιγώτερον ἀδυσώπητος ὑπῆρξεν ὁ θάνατος καὶ διὰ τοὺς ἀκολούθους ἐταίρους: τὸν Δημ. Κιουσόπουλον, ἐξαίρετον εἰσαγγελέα τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ ἄλλοτε ὑπηρεσιακὸν πρωθυπουργόν, τὸν φιλόδοξον διδάκτορα τῆς Νομικῆς Ἀπόστολον Πουλόπουλον, τὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας Ἰωάννην Ἀντωνιάδην, κάτοχον τοῦ τεχνικοῦ ἀριστείου, τὸν φιλόδοξον τέως βουλευτὴν Λαμίας Γεώργιον Πλατῆν, τὸν εὐγενέστατον Κερκυραῖον τραπεζίκον ὑπάλληλον Περικλῆν Κόλλαν καὶ τέλος τὴν ἐπὶ τριακονταπενταετίαν διατελέσασαν λαμπρὰν διευθύντριαν τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων, Ἀρτεμισίαν Γιαννουλάτου. Πάντες οἱ ἀνωτέρω μετὰ στοργῆς καὶ ἐξαιρέτου ἐνδιαφέροντος παρηκολούθησαν τὸ ἐπιστημονικὸν ἔργον τῆς Ἑταιρείας μας.

Μεταβαίνοντας ἤδη ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν θὰ ὁμιλήσωμεν πρῶτον περὶ τοῦ σπουδαιότερου ἔργου τῆς Ἑταιρείας, ἥτοι τοῦ ἀνασκαφικοῦ, ὅπερ ὑπῆρξε τὸ ἀκόλουθον.

(Ἐπεταὶ ἡ ἔκθεσις περὶ τῆς ὁποίας βλ. τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1977.)

.....

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Πίν. 1 - 8)

Συνεχίστηκε για τρίτη χρονιά ή ανασκαφή του Ραμνουντος με τη διεύθυνση του υπογραφομένου. Τα σχέδια των μνημείων έκαμε, όπως και το 1975 και 1976 ο ζωγράφος των Μουσείων κ. Κωστής Ήλιάκης του όποιου ή συμβολή στη λύση πολλών προβλημάτων της ανασκαφής είναι θεμελιώδης.

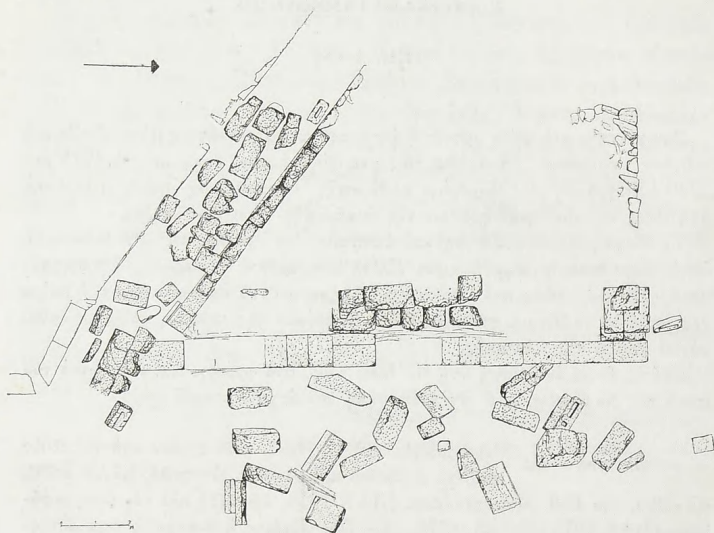
Τή διαρκή παρακολούθηση και έποπτεία της έρευνας του Ραμνουντος ή όποία είναι συνεχής, είχε ή κυρία Έλένη Θεοχαράκη. Όπως και τά προηγούμενα χρόνια, ή γνώση που έχει των προβλημάτων του Ραμνουντος και ή πείρα της ύπέρξαν πολύτιμα στοιχεία για την πρόοδο της μελέτης του σπουδαίου αυτού χώρου της Άττικής.

Έφέτος έγινε ανασκαφή στη Β. Ίερά Όδό, στο φρούριο και ανατολικά του ίερου της Νεμέσεως, πλάι στην αποθήκη του αρχαιολογικού χώρου.

ΒΟΡΕΙΑ ΙΕΡΑ ΟΔΟΣ
Άνασκαφές στη Β. Ίερά Όδο έγιναν στο παρελθόν από τδ Δ. Φίλιο και τόν Σπ. Φιντικλή (ΠΑΕ 1880, 65 - 68), τόν Εύθ. Μαστροκώστα (ΠΑΕ 1958, 14 - 32) και τόν υπογραφομένο (ΠΑΕ 1975, 15 - 33, 1976, 21 - 37). Έφέτος ή ανασκαφή περιορίστηκε στην πλήρη αποκάλυψη περιβόλου ό όποιος είχε μείνει ήμισκαφος πέρυσι (ΠΑΕ 1976, 30 - 34). Ό περίβολος αυτός, όπως προκύπτει από τις έπιγραφές που βρέθηκαν, άνγχε στη μεγάλη οίκογένεια του Ίεροκλέους Ραμνουσίου.

Ο ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΤΟΥ
ΙΕΡΟΚΛΕΟΥΣ
Ό περίβολος αυτός είναι ό μεγαλύτερος από όσους έχουν ανασκαφεί στο Ραμνούντα, παρουσιάζει όμως πολλά προβλήματα στη μελέτη του τά όποια όφείλονται κυρίως στις παλιότερες ανασκαφές, των αρχαιοκαπήλων, του Φιλίου και του Μαστροκώστα. Χρειάστηκε όχι μόνο μεγάλη προσοχή κατά τη διάρκεια της έρευνας αλλά και πραγματικός αγώνας για τη συγκέντρωση, την ταύτιση και τη συγκόλληση των εκατοντάδων κομματιών στα όποια είχαν μεταβληθεί τά μέλη του περιβόλου. Για τδ έργο αυτό απαιτήθηκαν πολλοί μήνες έντατικής έργασίας των συνεργατών της ανασκαφής και ή πρόθυμη συνεργασία του μαρμαροτεχνίτη που εργάζεται μόνιμα στο Ραμνούντα. Στην περυσινή έκθεση εξιστόρησα όσα σχετίζονται με τις παλιότερες έρευνες του περι-

βόλου ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους, τὸ Φίλιο, τὸ Lolling, τὸ Μαστροκώστα. Στὴν ἐκθεση αὐτὴ θὰ δώσω συνολικὴ συνοπτικὴ περιγραφή του καὶ τῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς γιατί οὔτε ἡ ἐρευνα οὔτε ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων

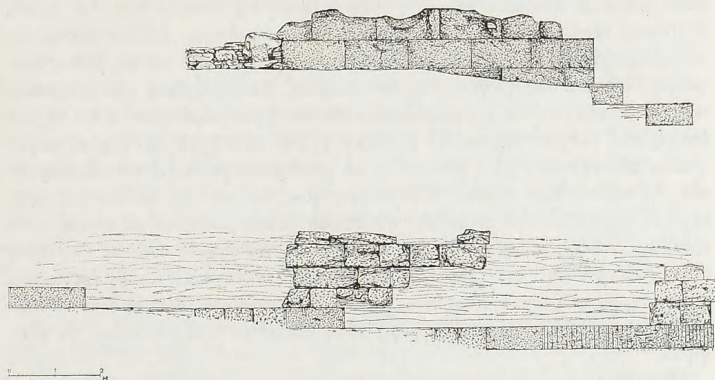
Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους.

ἔχει τελειώσει. Συνεχῶς ταυτίζονται, πολλὰς φορές τυχαῖα, νέα μέλη του, πολλὰ σημεῖα ὅμως μένουν σκοτεινὰ καὶ ἴσως δὲν θὰ διαλευκανθοῦν ποτέ.

Ὁ περίβολος τοῦ Ἱεροκλέους εἶναι κατασκευασμένος μὲ πωρόλιθους ἀντίθετα μὲ ὅσους ἔχουν περιγραφεῖ ὡς τώρα, οἱ ὅποιοι εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ τὸ τοπικὸ λευκὸ μάρμαρο τῆς Ἀγίας Μαρίας, ὅπως καὶ ὁ ναὸς τῆς Νεμέσεως. Σὲ κάτοψη ἔχει σχῆμα τριγωνικὸ γιατί φαίνεται πὼς πρὶν κατασκευαστεῖ, ὑπῆρχε νότια ταφικὸς δρόμος ποὺ ὡδηγοῦσε ἀπὸ τὴ Β. Ἱερὰ Ὅδὸ πρὸς τὰ ΒΔ καὶ πιθανῶς πρὸς τὸ μεγάλο περίβολο τοῦ ὁποῖου διατηροῦνται σημαντικὰ λείψανα ὑψηλότερα (εἰκ. 1, πίν. 1). Τὸ μῆκος τοῦ περιβόλου στὴν πρόσοψη, ὅπως ἀποκαθίσταται, εἶναι 14.26 μ. στὸ κάτω μέρος (κρηπίδα), 13.82 μ. πάνω ἀπὸ τὴν κρηπίδα καὶ 14.26 μ. στὸ γεῖσο. Τὸ ὕψος τῆς κρηπίδας ἦταν 1.90 μ. στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ περιβόλου καὶ 0.40 μ. στὸ νότιο. Τὸ ὀλικὸ ὕψος

του ἦταν 4.42 μ. στὸ νότιο ἄκρο καὶ 5.86 μ. στὸ βόρειο καὶ τοῦτο γιατί ἡ Β. Ἱερὰ Ὀδὸς ἔχει ἔντονη κατωφέρεια.

Ἡ νότια ὄψη τοῦ περιβόλου εἶχε μῆκος 8.66 μ. καὶ ὕψος 4.50 μ. στὴ ΝΑ γωνία καὶ 3.32 μ. στὸ ΒΔ ἄκρο. Τὸ γεῖσο ὅμως ποὺ ἔστεφε τὸν περίβολο δὲν ἔφθανε ὡς τὸ ἄκρο τοῦ Ν τοίχου ἀλλὰ εἶχε μῆκος μόνο 1.88 μ. Ἀπὸ τὸν ἐπι-

Εἰκ. 2. Ὁψη τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν του.

βλητικὸ ἄλλοτε περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους λίγα λείψανα σώζονται ἀκόμη στὴν ἀρχικὴ τους θέση (εἰκ. 2). Σῶζονται ὅμως πολλοὶ παρώπλινθοι καὶ γεῖσα.

Ἡ κρηπίδα τοῦ περιβόλου εἶχε τέσσερις δόμους στὸ βόρειο ἄκρο ὕψ. 0.50, 0.45 (οἱ δυὸ μεσαῖοι) καὶ 0.40 μ. (ὁ ἀνώτερος). Ὁ τελευταῖος αὐτὸς δόμος ὅμως ἔχει στὴν πραγματικότητά ὕψος 0.46 μ. γιατί στὸ πάνω μέρος του εἶναι λαξευμένο κοῖλο κυμάτιο τὸ ὁποῖο συνεχίζεται μὲ τὴ σπείρα ποὺ κοσμεῖ τὸ κάτω μέρος τοῦ πρώτου δόμου τοῦ κυρίου μέρους τοῦ περιβόλου. Στὸ νότιο ἄκρο τῆς κρηπίδας ὑπῆρχε μόνο ὁ τελευταῖος, ἀνώτερος, δόμος. Οἱ τρεῖς βόρειοι παρώπλινθοι τοῦ πρώτου (κατωτέρου) δόμου τῆς κρηπίδας ἔχουν ἰδιότυπη διακόσμηση μὲ αὐλακίους πλάτους 0.06 μ. καὶ βάθους 0.015 μ. Μεταξὺ τους χωρίζονται μὲ ταινίες πλάτους σχεδὸν 0.02 μ. Οἱ τρεῖς διακοσμημένοι παρώπλινθοι βρίσκονται, ὅπως φαίνεται στὴν κάτοψη τοῦ περιβόλου (εἰκ. 1), 0.04 μ. πὺρ μέσα ἀπὸ τὸν τέταρτο παρώπλινθο ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι διακοσμημένος. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν ὑπολοίπων παρωπλίνθων εἶναι λεία.

Οἱ δόμοι τοῦ ὑπολοίπου περιβόλου ἔχουν ὕψος 0.65 μ. χωρὶς νὰ ὑπάρχει ὅμως ἀπόλυτη ἀκρίβεια στὴν τήρηση τοῦ ὕψους αὐτοῦ. Τὰ μῆχη τῶν παρωπλίνθων ποικίλλουν: 0.76 - 0.80 (οἱ ἀκρινὲς βόρειες καὶ νότιες μπατινές), 1.20

ἔως 1.42 μ. οἱ ὑπόλοιπες. Οἱ μικρὲς αὐτὲς διαφορὲς δὲν τάραζαν τὴν ἐντύπωση τοῦ αὐστηροῦ ισόδομου συστήματος.

Ὁ περίβολος ἐπιστεφόταν ὅχι μὲ ἀπλὴ ἐπίστεψη ἀλλὰ μὲ γεῖσο συνολικοῦ ὕψους 0.37 μ. ποὺ ἐξεῖχε 0.20 μ. ἀπὸ τὴν πρόσωση τοῦ μνημείου.

Ὁ περίβολος τοῦ Ἱεροκλέους εἶναι ἴσως ἀπὸ τὰ σημεῖα τοῦ Ραμνουίντος ποὺ ἔχουν περισσότερο ἐρευνηθεῖ. Στὴν ἐκθεση τοῦ 1976 (ΠΑΕ 1976, 30 - 34) περιέγραψα μὲ συντομία τὴν ἔως τότε ἀνασκαφικὴ ἱστορία του. Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἔδειξε πὼς ἡ καταστροφὴ τοῦ ὑπῆρξε σκόπιμη. Βέβαια δὲν πρέπει νὰ παραβλέπουμε ὅτι ἀπὸ αὐτὸν προέρχονται τρία μεγάλα καὶ θαυμάσια ἀνάγλυφα τὰ ὁποῖα διατηρήθηκαν σχεδὸν ἀκέραια. Τὰ μέλη ὅμως τῶν μνημείων, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμεύσουν, φαίνεται ὅτι ἀφαίρεθηκαν στὴν ἀρχαία ἐποχὴ, στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Δὲν βρέθηκαν λ.χ. οἱ παραστάδες τῶν ναῖσκων γιατί μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν, μὲ λίγη ἐπεξεργασία, ὡς στήλες νέων τάφων. Ἡ ἐπίστεψη ὅμως τοῦ μεγάλου ναῖσκου, οἱ στήλες τοῦ περιβόλου καὶ τὸ βάθρο τοῦ Φειδεστράτου βρέθηκαν σὲ οἰκτρὰ συντρίμματα, πολλὰ κομμάτια τους μάλιστα μέσα στὸ ἀρχαῖο στρῶμα ἐνῶ ἄλλα εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους ἢ τοὺς παλιότερους ἐρευνητές. Ἡ ἐπίστεψη τοῦ μεγάλου ναῖσκου, μήκους 3.40 μ. συγκολλήθηκε ἀπὸ 51 τουλάχιστον κομμάτια. Ἡ καταστροφὴ αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὸν ἀκόμη νὰ ἐξηγηθεῖ.

Οἱ προηγούμενοι ἀνασκαφεῖς δὲν ἔδωσαν τὴν προσοχὴ ποὺ ἔπρεπε στὰ συντρίμματα τῶν στηλῶν, τῆς μεγάλης ἐπίστεψης καὶ τῶν βάσεων. Ἐτσι χρειάστηκε μεγάλος κόπος γιὰ νὰ βρεθοῦν μέσα στὰ μπάζα τῶν ἀνασκαφῶν τους πολλὰ κομμάτια ποὺ εἶχαν κριθεῖ ὡς ἄχρηστα.

Τὰ φετινὰ εὐρήματα μαζί μὲ ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν βρεθεῖ στὶς παλιότερες ἀνασκαφές τοῦ περιβόλου εἶναι ἀρκετά. Ὅρισμένα μνημονεύτηκαν στὴν ἐκθεση τοῦ 1976 ἐπειδὴ ὅμως βρέθηκαν νέα κομμάτια ποὺ τὰ συμπληρώνουν δημοσιεύονται πάλι.

Ἀρ. 62α' - ε' + 310 + 320 + 321. Ἐπίστεψη ἐπιτύμβιου ναῖσκου ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 51 τουλάχιστον συγκολλημένα κομμάτια, ὕψ. 0.24 μ., πλ. (βάθ.) στὸ γεῖσο 0.70 (δεξιὰ) - 0.73 (ἀριστερά), στὸ ἐπιστύλιο 0.58 (δεξιὰ) - 0.61 (ἀριστερά), μήκους κατὰ προσέγγιση 3.20 μ. (στὸ ἐπιστύλιο) - 3.40 μ. (στὸ γεῖσο). Στὴν πάνω ἐπιφάνεια ἔχει κοίλωμα βάθους ἐμπρὸς 0.06 μ., πίσω 0.09 μ. Πλάτος τοῦ κοιλώματος 0.46 μ., μήκος 3.04 μ. Ὑψ. γρ. τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ εἶναι χαραγμένη στὸ ἐπιστύλιο 0.02 μ. Τὸ κομμάτι 62β' εἶναι τὸ δημοσιευμένο ΑΕ 1961 Χρονικά 12, ἀρ. 28 καὶ τὸ 62γ' β.π. ἀρ. 27. Τὸ τμήμα ἀρ. 310 εἶναι ἡ ἐπιγραφή IG II² 11707. Αὐτὸ καὶ τὰ κομμάτια ἀρ. 320 καὶ 321 δημοσιεύτηκαν σὲ πρόσφατη μελέτη μου (Τὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο τοῦ Ἱέρωνος καὶ τῆς Λυσίππης καὶ τὸ ἐπίγραμμα IG II² 13102a, ΣΤΗΛΗ, τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος 405 - 406). Ἡ ἐπίστεψη χωρίζεται σὲ δύο

μεγάλα κομμάτια γιατί λείπει ἀκόμη μικρὸ τμήμα. Ἡ ἐπιγραφή ποὺ εἶναι χαραγμένη στὸ ἐπιστύλιο εἶναι ἡ ἑξῆς:

Ἱεροκλῆς Ἱέρωνος Ῥαμνό[σ]ιος Λυκάας Ἱεροκλέους Ἰοφῶ[ν] Ἱεροκλέους
Δημοστρά[τ]η [Φ]ει[δ]ε[στ]ε[ρ] [ά]τ[ου γυν]ή Ῥαμνόσ[ι]ος Ῥαμνόσιος

Στὸ δεῦτερο στίχο ἡ πρώτη λέξη χωρίζεται ἀπὸ τὴ δεύτερη μὲ κενὸ διάστημα τουλάχιστον 0.08 μ.

Στὴ μελέτη μου ποὺ μνημόνευσα παραπάνω δημοσιεύω τὴν ἐπιγραφή ὡς τρεῖς χωριστές, γιατί δὲν εἶχαν βρεθεῖ ἀκόμη πολλὰ κομμάτια ποὺ ἔκαναν δυνατὴ τὴ συγκόλληση τῆς ἐπίστεψης στὸ σύνολό της. Βέβαια ἡ λιθουργικὴ ἐργασία καὶ ἡ ταυτότητα ὀρισμένων διαστάσεων (γιὰ ἄλλες ὅμως ὑπῆρχαν σημαντικὲς διαφορὲς) ὁδηγοῦσαν στὴ λύση τῆς μιᾶς ἐπίστεψης καὶ μόνο, τελικά, οἱ ὑπερβολικὲς διαστάσεις ποὺ ἀναγκαστικὰ ἔπρεπε αὐτὴ νὰ ἔχει μὲ ἐμπόδιζε νὰ τὴ δεχθῶ. Ἐνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἐπιτύμβια μνημεῖα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὁ ναῖσκος τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἀλέξου τοῦ Σουινέως (IG II² 17414) ἔχει μῆκος στὸ γέισο 2.45 μ., 1 μ. δηλαδὴ λιγότερο ἀπὸ τὸ ναῖσκο τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἱεροκλέους (εἰκ. 3).

Ἀρ. 316. Μαρμάρينو ἀκέραιο ἀέτωμα ποὺ χρησίμευε γιὰ ἐπίστεψη τοῦ ἀναγλύφου 833 τοῦ Ἑθν. Μουσείου. Ἐχει ὕψος 0.36 μ., πλ. 1.59 μ., βάθος 0.67 μ. Στὸ ἐπιστύλιο εἶναι χαραγμένη ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.023 - 0.03 δημοσιευμένη ὁ.π. σ. 404 (πίν. 2α).

Ἱέρων Ἱεροκλέους Ῥαμνούσιος Λυσίππη

Ἀρ. 311. Ἀριστερὸ μισὸ βάσης ἐπιτύμβιου ναῖσκου ὕψ. 0.50 μ., πλ. 1 μ., πᾶχ. (βάθ.) 0.80 μ. Πίσω εἶναι λειψή. Στὴ βάση αὐτῇ, ποὺ βρέθηκε τὸ 1879, εἶναι χαραγμένο τὸ γνωστὸ ἐπίγραμμα IG II² 13102 a. Στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ βρέθηκαν τρία ἐνεπιγράφα κομμάτια ἀπὸ αὐτὴν ποὺ συμπληρώνουν σχεδὸν ἐντελῶς τὸ ἐπίγραμμα τὸ ὁποῖο δημοσίευσα ἤδη ὁ.π. σ. 403. Ἐκεῖ παραθέτω τὶς παλιότερες, ἐσφαλμένες, ἀναγνώσεις καὶ συμπληρώσεις καὶ δίνω ὅλη τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία (εἰκ. 4, πίν. 2β).

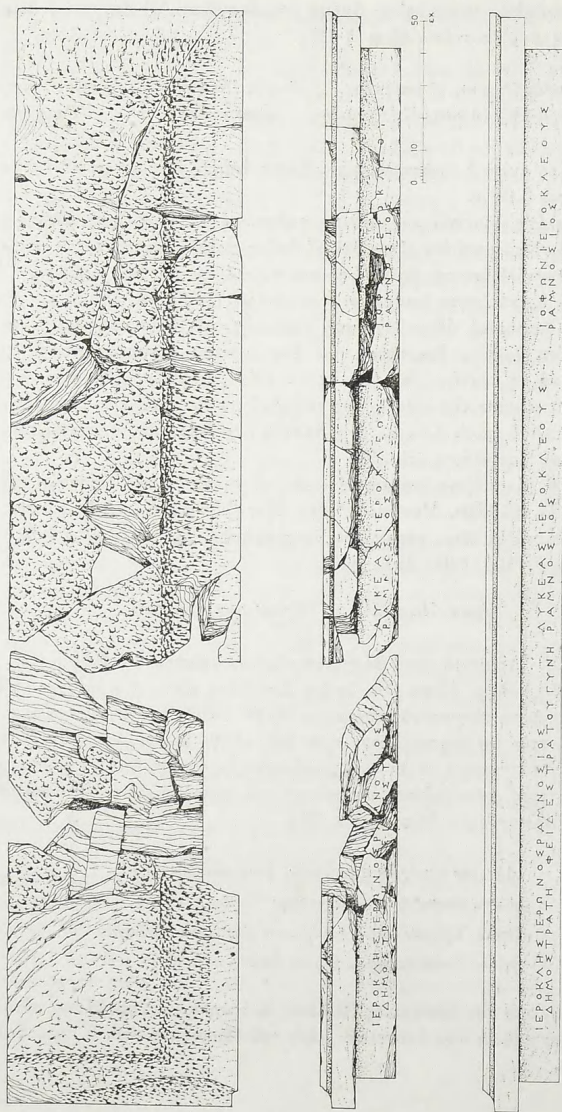
Αἰπειὰν στείχων ἀστραπὸν, ξένη φράζεο σῆμα

πέντε κασιγνήτων, οἱ γενεὴν ἔλιπον

[τῶν Ἱέρων ἔμολεν πύματος βασιλεία Ἀί(δ)αο

γῆραι ὑπὸ λυπαρῶι θυμὸν ἀποπρολιπὼν

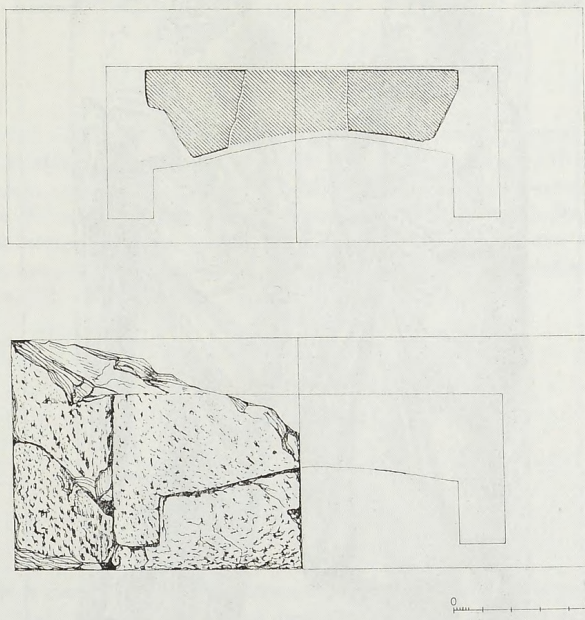
Ἡ ἐπιγραφή τοῦ ἀετώματος 316 καὶ τὸ ἐπίγραμμα τῆς βάσης οὐτῆς δειχνουν πὼς καὶ τὰ δύο ἀποτελοῦν μέρη τοῦ ἴδιου μνημείου. Ὅπως ἀπέδειξα

Εικ. 3. Ἡ ἐπίστυψη τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἱεροκλέους.

στή μελέτη μου ὁ.π. στὸ μνημεῖο αὐτὸ ἀνήκει τὸ ἀνάγλυφο 833 τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου (εἰκ. 5).

Ἀρ. 317. Μαρμάρινη ἐπιτύμβια λήκυθος ποὺ τῆς λείπει τὸ πόδι καὶ μέρος ἀπὸ τῆ λαβῆ, ὕψ. 1.80 μ., διαμ. 0.60 μ. Ἔχει ἀνάγλυφη παράσταση ἀντρα ποὺ ἱππεύει πρὸς τὰ δεξιὰ, πλάι του δεύτερο ἄλογο χωρὶς ἀναβάτη, ἐνῶ

Εἰκ. 4. Ἡ βάση τοῦ ναΐσκου τοῦ Ἱερώνα.

ἐμπρὸς δοῦλος ποὺ πορεύεται πεζὸς ἔχει φορτωμένο στῆ ράχη του γεμάτο ἀσκή. Πάνω ἀπὸ τὶς μορφὲς ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.01 (σ) - 0.015 μ. Δημοσιευμένη ὁ.π. σ. 404 - 405 (πίν. 3α).

Κλειτοφῶν Ἱεροκλέος Ῥαμνούσιος

Ἀρ. 314. Βάση κυκλικοῦ μαρμάρινου ἐπιτύμβιου ἀγγείου συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ κομμάτια ὕψ. 0.54 μ., διαμ. 0.77 μ. Στὴν πάνω ἐπιφάνεια κυκλικὸς τὸρμος διαμ. 0.32 μ., βάθους 0.12 μ. Εἶναι ἐπεξεργασμένη μόνο μὲ τὸ βε-

λόνη καὶ ἔχει κυμάτια στὸ πάνω καὶ τὸ κάτω μέρος. Στὸν ἄβακα ἐπάνω εἶναι χαραγμένοι δύο στίχοι ἐπιγραφῆς, στὸ σῶμα τῆς βάσης τρίτος, ὕψ. γρ. 0.035 μ. Ἡ εὐρεση τῆς βάσης (χωρὶς τὴν ἐπιγραφὴν ποὺ βρέθηκε ἐφέτος) μνημονεύτηκε στὰ ΠΑΕ 1976, 34 ἐνῶ ἡ ἐπιγραφὴ δημοσιεύθηκε ἥδη στὸν τόμο ΣΤΗΛΗ, 405 (πίν. 3β).

Φειδέστρατος

Ἰοφῶντος

Ῥαμνούσιος

Ἀρ. 115 + 254 + 257. Στήλη συγκολλημένη ἀπὸ 35 περίπου κομμάτια μὲ πολλές ἐλλείψεις ὕψ. περίπου 2.30 μ., πλ. 0.48 - 0.53 μ., πᾶχ. 0.115 μ. Στὸ πάνω μέρος λήγει σὲ μικρὸ γεῖσο κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει κοῖλο καὶ κυρτὸ κυμάτιο. Κάτω ἀπὸ τὸ γεῖσο ὑπάρχει ἐπιγραφὴ (ΠΑΕ 1976, 33), δύο ρόδακες καὶ δεύτερη ἐπιγραφὴ (ΠΑΕ 1976, 32, ΣΤΗΛΗ, 405). Κάτω ἀπὸ τὴν δεύτερη ἐπιγραφὴ ὑπάρχει ἔγκοιλο ὀρθογώνιο 0.32×0.41 μὲ ἀνάγλυφη λουτροφόρο. Ὑψ. γρ. 0.035 μ.

[-]όστρα[τος]

[Ἰ]εροκ[λ]έο[υς]

[Ῥ]αμνούσιο[ς]

Ἰεροκλῆς

Ἰοφῶντος

Ῥαμνούσιος

Στὴν περυσινὴ ἐκθεση οἱ δύο ἐπιγραφές δημοσιεύθηκαν ὡς δύο χωριστές, ἐν τῷ μεταξύ ὅμως ἔγινε δυνατὸ νὰ συγκολληθοῦν πολλὰ κομμάτια ποὺ συνέδεσαν τὰ δύο μεγάλα τμήματα τῆς στήλης.

Ἀρ. 47 + 318. Ἐπιτύμβια στήλη μὲ ἀνθέμιο ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ 29 κομμάτια (τὰ 28 ἀποτελοῦν τὸ πάνω ἀπὸ τοὺς ρόδακες μέρος τῆς) ὕψ. 2.55 μ., πλ. 0.40 - 0.44 μ., πᾶχ. 0.11 μ. Μεταξὺ τῆς πρώτης καὶ τῆς δεύτερης ἐπιγραφῆς 2 ρόδακες. Ὑψ. γρ. 0.025 μ. Οἱ στίχοι 4 - 5 ΠΑΕ 1958, 30· ΑΕ 1961 Χρονικά, 11 ἀρ. 19 πίν. Ζ'· Πετράκος, ΣΤΗΛΗ, 406.

Καλλιστομάχη

Κηφι[σίου]

... ικο[-]ν

4 Κηφίσιος

Λυκέου

ῥαμνούσιος

ἱεροκλῆς

8 Λυκέου

ῥαμνούσιος

Ἡ πιθανότερη συμπλήρωση τοῦ στίχου 3 εἶναι [Τρ]ικο[ρυσίο]ν, δημιουργεῖ ὅμως προβλήματα ἀπὸ προσωπογραφικὴ ἀποψη γιὰ τὸ Κηφίσιος ποὺ ἀκολουθεῖ, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ὁ πατέρας τοῦ Λυκέα ΠΑΕ 1975, 19, εἶναι Ραμνούσιος, δύσκολο δὲ εἶναι νὰ ὑποτεθεῖ παράλειψη τοῦ χαρακτήρη, νὰ ᾔταν δηλαδὴ τὸ ἀρχικὸ κείμενο *Καλλιστομάχη Κηφι[σίου]* (θυγάτηρ) (-----) [Τρ]ικο[ρυσίο]ν (γυνή).

ῥΑρ. 319+340+347. Τέσσερα κομμάτια ἀπὸ τὸ πάνω μέρος στήλης με παραστάδες ποὺ σώζουν στὸ ἀέτωμα ἀνάγλυφη παράσταση σειρήνας καὶ δεξιὰ γυναίκας γονατισμένης ποὺ θρηνεῖ. Δεύτερη γυναίκα θὰ ὑπῆρχε ἀριστερὰ τῆς σειρήνας. Ὑψ. 0.45, ὑποθετικὸ πλάτος 0.60, πᾶχ. 0.12 μ. Στὸ ἐπιστύλιο ὑπάρχει ἐπιγραφή ὕψ. γρ. 0.02 μ. δημοσιευμένη ἤδη (ΣΤΗΛΗ, 406).

Δ[ημο]στράτη

Πρόκειται, πιθανότατα, γιὰ τὴ Δημοστράτη ποὺ μνημονεύεται στὸ ἐπιστύλιο τῆς ἐπιστέψεως τοῦ μεγάλου ναύαρχου.

ῥΑρ. 312. Δυὸ κομμάτια συγκολλημένα ἀπὸ τὸ πάνω μέρος στήλης με ἄβακα καὶ κυμάτιο ὕψ. 0.15 μ., πλ. 0.38 μ., πᾶχ. 0.06 μ. Τὰ γράμματα δὲν σώζονται ἐντελῶς.

ἱέρω[ν]

ἱερ[οκλέους]

[ῥαμνούσιος]

ῥΑρ. 389. Μεγάλο ἐπιστύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο συγκολλημένο ἀπὸ 34 κομμάτια. Εἰκονίζει πολεμιστὴ με κοντὸ χιτῶνα, ὄρθιο, με μικρὴ στροφή πρὸς τ' ἀριστερά, νὰ κρατᾷ με τὸ δεξιὸ του χέρι ἄλογο τοῦ ὁποῖου τὸ κεφάλι, τὸ στήθος καὶ τὰ μπροστινὰ πόδια προβάλλουν ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ ἀναγλύφου, δεξιὰ ἀπὸ τὸν πολεμιστὴ. Στὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς πλίνθου τοῦ ἀναγλύφου σώζονται συμφυῖ ἄκρα πόδια μικροῦ παιδιοῦ με στροφή πρὸς τὰ δεξιὰ τὰ ὁποῖα δηλώνουν τὴν ὑπαρξή, στὴν παράσταση, μικροῦ ἵπποκόμου.

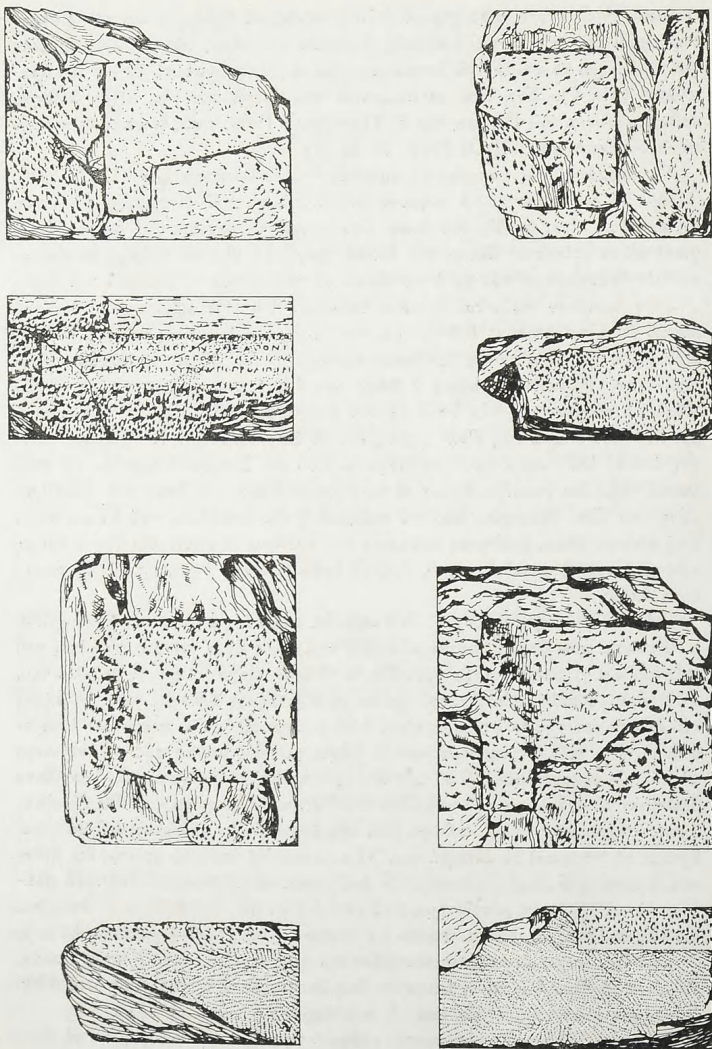
Λείπουν τὸ ἀριστερὸ ἄκρο χέρι, ὁ δεξιὸς πῆχυς, τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἀριστερὸ ἄκρο πόδι τοῦ πολεμιστῆ, ὁ κορμός, ὁ λαιμὸς καὶ μέρος τῶν ποδιῶν τοῦ ἀλόγου, ὁλόκληρο τὸ σῶμα τοῦ ἵπποκόμου καὶ κομμάτια ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ ἀναγλύφου (πίν. 4). Ἐνα ἀπὸ τὰ κομμάτια τοῦ ἀναγλύφου (ἀρ. 107) βρέθηκε στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τὴν 6 Ὀκτωβρίου 1960, τρία δὲ κομμάτια στὴν περυσινὴ ἀνασκαφή (ΠΑΕ 1976, 33 ἀρ. 4).

Τὰ κομμάτια τῆς μαρμάρινης ἀσπίδας ποὺ δημοσίευσα ἤδη (ΠΑΕ 1976, 33 ἀρ. 5) δὲν φαίνεται νὰ ἀνήκουν στὸ ἀνάγλυφο τοῦ πολεμιστῆ, τὸ ὁποῖο σημειωτέον, εἶναι σχεδὸν ὁλόγλυφο, ὅσο μπορῶ τουλάχιστον νὰ διαπιστώσω, γιατί τοῦτο βρίσκεται ἀκόμη στὸ ἔδαφος χωρὶς νὰ γίνεταί πλήρης συγκόλλησις τῶν θραυσμάτων ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν, μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ βρεθοῦν καὶ ἄλλα.

Στὸν περίβολο σώζονται λείψανα θεμελίων δύο ἐπιτύμβιων ναΐσκων, στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ μήκους 1.50 μ. καὶ στὸ μέσο του περίπου, μήκους 4.50 μ. Στὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς βρέθηκαν τέσσερις μισὲς βάσεις ἐπιτύμβιων ναϊσκῶν (στὸ Ραμνοῦντα σπάνια ἡ βάση τῶν ἐπιτύμβιων ναϊσκῶν εἶναι μονόλιθη) μὲ τόρμους γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τοῦ ἀναγλύφου (εἰκ. 6). Ἡ μία εἶναι ἡ ἀρ. 311 ποὺ ἐπάνω της εἶναι χαραγμένο τὸ ἐπίγραμμα IG II² 13102a, γνωστὴ ἀπὸ τὸ 1879 καὶ ἀνήκει στὸ ἀνάγλυφο 833 τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου. Οἱ ὑπόλοιπες τρεῖς δὲν γνωρίζω ἀκόμη σὲ ποῖο μνημεῖο ἀνήκουν, ὥστε στὸ ἀνάγλυφο 4796 τοῦ Ἑθν. Μουσείου καὶ τοῦ πολεμιστῆ τῆς ἀποθήκης τοῦ Ραμνοῦντος. Τοῦ πρώτου φέτος βρέθηκαν κομμάτια τῆς πλίνθου τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἀκόμη κολληθεῖ γιὰ νὰ φανεῖ ἡ μορφή της, τὸ δεύτερο εἶναι, ὅπως εἰπώθηκε, ἀκόλλητο ἀκόμη.

Στὸν περίβολο ἦταν ἱδρυμένοι δυὸ ναῖσκοι, στὴ μέση ὁ μέγας, μήκους 3.40 μ. Φαίνεται πῶς ὅταν κατασκευαζόταν ὁ περίβολος ἦταν γνωστὸ τὸ μήκος τοῦ ναΐσκου καὶ γι' αὐτὸ ὑπῆρξε φροντίδα νὰ γίνῃ ἀνάλογα μακρὸ τὸ θεμελίω. Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ ναΐσκου αὐτοῦ πρέπει νὰ εἶχε μήκος 2.90 μ., γιατί τὸ μήκος τοῦ ἐπιστυλίου τῆς ἐπιστέψεως εἶναι 3.20 μ. ἀπὸ τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀφαιρεθοῦν 0.30 μ. ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὸ πάχος τῶν δύο παραστάδων. Ἀνάγλυφο αὐτοῦ τοῦ μήκους ὅμως (2.90 μ.) δὲν ἔχει βρεθεῖ στὴν ἀνασκαφή. Ἀντίθετα βρέθηκαν τὰ ἀνάγλυφα 833 καὶ 4796 τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου καὶ 389 τῆς ἀποθήκης Ραμνοῦντος. Τὸ ἀνάγλυφο 833 δὲν ἀνήκει στὸν κεντρικὸ ναῖσκο γιατί ἔχουμε τὴ βάση καὶ τὸ ἀέτωμά του. Ὁ κ. Δεσπίνης ὑπέθεσε πρώτος ὅτι πιθανῶς ἡ μεγάλη ἐπίστεψη κάλυπτε δυὸ ἀνάγλυφα, τὰ 4796 καὶ τὸ 389. Τὸ πλάτος τῶν ἀναγλύφων αὐτῶν ὅμως εἶναι 2.72 μ. (1.52+1.20 μ.), ἀπομένει ἑλλαδὴ κενὸς χῶρος 0.20 μ. περίπου. Εἰκασία τοῦ κ. Ἡλιάκη γιὰ πιθανὴ ὑπαρξὴ μεσαίας, διαχωριστικῆς, παραστάδας δημιουργεῖ μορφολογικὰ προβλήματα. Γι' αὐτὸ τὸ θέμα θὰ μείνῃ ἐκκρεμὲς ἕως ὅτου γίνῃ ἡ συγκόλλησις στὸ 4796 ὁρισμένων νέων κομματιῶν ποὺ τὸ συμπληρώνουν κατὰ τὸ ὕψος.

Ἀριστερὰ τοῦ μεγάλου κεντρικοῦ ναΐσκου πρέπει νὰ ἦταν ἱδρυμένο τὸ ἀνά-

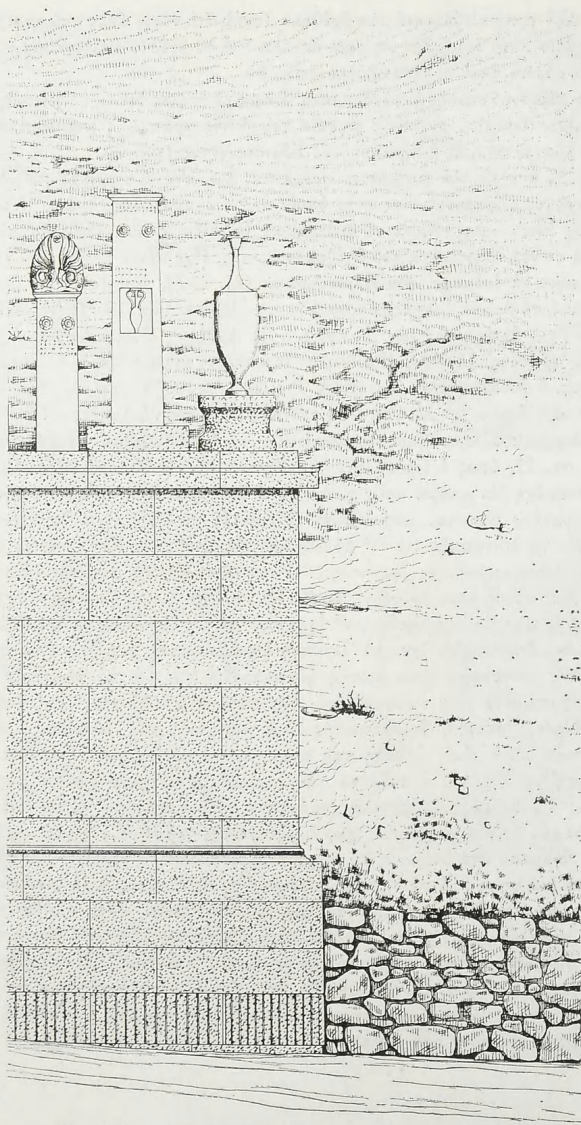
Εικ. 6. Τέσσερις μισές βάσεις ἐπιτύμβιων ναίσκων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ
τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους.

γλυφο 833 γιατί τὸ ἀτέμαμά τοῦ βρέθηκε κοντὰ στὸ νότιο ἄκρο τοῦ περιβόλου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὅμως δὲν ὑπάρχει θεμέλιο γιὰ τὸ ναῖσκο ἐνῶ ἀντίθετα ὑπάρχει στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ περιβόλου (εἰκ. 2).

Στὸν περίβολο ἐπίσης ἦταν ἱδρυμένες ἀκόμη οἱ στήλες τοῦ [- - -]οστρά[του], τῆς Καλλιστομάχης, τὸ λίθινο ἀγγεῖο τοῦ Φειδέστρατου, ἡ ἀνάγλυφη στήλη τῆς Δημοστράτης καὶ ἡ λήκυθος τοῦ Κλειτοφῶντος (εἰκ. 7).

Ἀπὸ τὰ ἐπιγραφικὰ εὐρήματα, παλιὰ καὶ νέα, τῆς ἀνασκαφῆς μαθαίνουμε πὼς ἀρχηγὸς τῆς οἰκογενείας στὴν ὁποία ἀνῆκε ὁ περίβολος, ἦταν ὁ Ἱεροκλῆς Ἱέρωνος Ραμνουσίος. Κατὰ τὸ ἐπίγραμμα IG Π² 13102a, ὅπως συμπληρώθηκε μὲ τὰ νέα θραύσματα ποὺ βρέθηκαν ἐφέτος, εἶχε πέντε παιδιὰ τῶν ὁποίων γνωρίζουμε τὰ ὀνόματα, τὸν Κλειτοφῶντα (ἀρ. 317), τὸν Ἰοφῶντα (μεγάλῃ ἐπίστεψῃ), τὸ Λυκέα (μεγάλῃ ἐπίστεψῃ), τὸν Ἱέρωνα (ἀρ. 316, IG Π² 13102a) καὶ τὸν [- - -]όστρα[το] (ἀρ. 115 κλπ.). Ἡ Λυσίππη εἶναι πιθανότατα σύζυγος τοῦ Ἱέρωνος. Γιὸι τοῦ Ἰοφῶντος Ἱεροκλέους εἶναι ὁ Ἱεροκλῆς (ἀρ. 115 κλπ.) καὶ ὁ Φειδέστρατος (ἀρ. 314). Γιὸι τοῦ Λυκέα Ἱεροκλέους εἶναι ὁ Κηφίσιος καὶ ὁ Ἱεροκλῆς (ἀρ. 47). Γιὸς τοῦ Κηφισίου εἶναι ὁ Λυκέας (ΠΑΕ 1975, 19) καὶ γιὸς τοῦ Ἱεροκλέους Λυκέα εἶναι ὁ Λυκέας (Pouilloux, La forteresse ἀρ. 15 στ. 45, ὥσως ὁ ἱερέας τοῦ Ἀσκληπιοῦ IG Π² 1534B, 213). Γιὰ τὴν Καλλιστομάχην δὲν μπορῶ πρὸς τὸ παρὸν νὰ διατυπώσω ὅποιαδῆποτε εἰκασία.

Στὴ μελέτη μου ποὺ μνημόνευσα (ΣΤΗΛΗ σ. 406) εἶχα θεωρήσει τὸν Ἱεροκλῆ τῆς ἐπιγραφῆς IG Π² 11707 καὶ τῆς ἀνάθεσης IG Π² 4452 ὡς τὸ γιὸ τοῦ Ἱέρωνος καὶ τῆς Λυσίππης. Ἡ συγκόλληση τῆς μεγάλῃς ἐπίστεψης δείχνει πὼς αὐτὸς (τουλάχιστον τῆς IG Π² 11707) πρέπει νὰ εἶναι ὁ ἀρχηγὸς τῆς οἰκογενείας καὶ ὄχι ὁ μόνυμος ἐγγονός. Ἡ Δημοστράτη ποὺ τὴ θεώρησα σύζυγο τοῦ ὑποθετικοῦ ἐγγονοῦ Ἱεροκλῆ ἀποδεικνύεται, ἐὰν ἡ ἀνάγνωση ποὺ ἔκαμα τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι σωστή (ἀντιρρήσεις μποροῦν νὰ ὑπάρξουν μόνο γιὰ τὰ γράμματα ποὺ συμπληρώνω, ὅχι αὐτὰ ποὺ σώζονται) σύζυγος τοῦ [Φ]ει[δ]εστ[ρ]άτ[ου]. Φειδέστρατος εἶναι ὁ ἐγγονὸς τοῦ Ἱεροκλῆ, γιὸς τοῦ Ἰοφῶντος. Ποιὰ εἶναι ἡ θέση τῆς στήν οἰκογένεια καὶ γιατί μνημονεύεται μόνο αὐτὴ καὶ ὄχι καὶ ἡ σύζυγος τοῦ Ἱεροκλῆ στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ μεγάλου ναῖσκου; Τὸ ὄνομα τοῦ Ἱεροκλῆ χαράχτηκε σὲ ἓνα στίχο σ' αὐτὴν ἐνῶ τῶν δυὸ γιῶν τοῦ σὲ δύο γιὰ λόγους χώρου καὶ κυρίως γιὰ λόγους ἐμφάσεως ἐπειδὴ ἔτσι ἀνάμεσα στὰ ὀνόματα δημιουργεῖται κενὸ ποὺ τὰ ἐξάγει. Ἄν τὰ χάραζαν σὲ ἓνα στίχο καὶ τὰ τρία θὰ ἔπρεπε οἱ τρεῖς ἐπιγραφεῖς νὰ ἐνωθοῦν καὶ νὰ μείναι κενὸ ἀνεπίγραφο στὰ ἄκρα τοῦ ἐπιστυλίου, κάτι ποὺ δὲν συνηθίζεται πολὺ στὰ ἐπιτύμβια μνημεῖα. Στὰ ἀνάγλυφα 4796 καὶ ἀποθ. Ραμ. 389 εἰκονίζονται τέσσερα πρόσωπα, ἓνας ἄντρας καθιστός, μιὰ γυναίκα στὸ βάθος, ἄντρας ὄρθιος καὶ ὁ πολεμιστής. Αὐτὰ ἀρμολογοῦν στὰ τέσσερα ὀνόματα τῆς ἐπιγραφῆς, πρέπει ὅμως, ὅπως ἀναφέρω παραπάνω, νὰ ἀποδεχθεῖ πὼς τὰ ἀνάγλυφα ἀνήκουν στὸ μεγάλο ναῖσκο.

Εἰκ. 7. Μερικὴ ἀναπαράσταση τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους.

Μερικά ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα, τὰ σημαντικότερα, εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ δρόμου μπρὸς ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροκλῆ παραθέτω μὲ σύντομες περιγραφές.

Ἀρ. 323. Κομμάτι ἀπὸ τὸ πάνω μέρος στήλης ὕψ. 0.48 μ., πλ. 0.20 μ., πάχ. 0.13 μ. Στὸ τύμπανο τοῦ ἀετώματος ὑπάρχει ἀνάγλυφο βόδι. Στὸ ἐπιτύμβιο λείψανα ἐπιγραφῆς ὕψ. γρ. 0.02 μ.

[- -]φαλη[- -]

Ἀρ. 325. Κομμάτι ἀπὸ μαρμάρينو κάλυμμα λουτροφόρου μήκ. 0.145 μ., μὲ ἀνάγλυφη φυτική διακόσμηση.

Ἀρ. 279, 327. Δυὸ κομμάτια ἀπὸ ὀλόγλυφη ἑλικά λουτροφόρου.

Ἀρ. 334. Κομμάτι ἀριστεροῦ ἄκρου ποδιοῦ ἀπὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο.

Ἀρ. 349. Στήλη ἐπιτύμβια μὲ πολλὰς ἐλλείψεις ὕψ. 0.83 μ., πλ. σωζ. 0.41 μ., πάχ. 0.20 μ. στὴν ὁποία σώζεται μέρος ἀνάγλυφης λουτροφόρου. Στὴν κοιλιὰ τῆς λουτροφόρου ὑπάρχει παράσταση γυναίκας ποὺ κάθεται καὶ δεξιῶνεται ἄντρα μὲ ἱμάτιο. Πίσω του ἄλλος ἄντρας μὲ ἱμάτιο.

Ἀρ. 350. Δεξιὸ μικρὸ χέρι ἀπὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο.

Ἀρ. 353. Τὸ πάνω μισὸ μέρος μικρῆς μαρμάρινης ληκύθου ὕψ. 0.27 μ. μὲ ἀνάγλυφη παράσταση (λείπει τὸ κάτω μέρος τῶν μορφῶν) ἑνὸς ἄντρα γενειοφόρου μὲ ἱμάτιο καὶ τὸ στήθος γυμνὸ ποὺ κάθεται (βλέπει πρὸς τ' ἀριστερά) καὶ δεξιῶνεται ἄντρα ὄρθιο μὲ ἱμάτιο καὶ τὸ στήθος ἐπίσης γυμνὸ. Στὰ γόνατα τοῦ καθισμένου ἀκουμπάει παιδική μορφή ἢ ὁποία προτείνει πρὸς αὐτὸν τὸ χέρι.

Ἀρ. 361. Δυὸ δεξιὰ χέρια ποὺ συμπλέκονται σὲ χειραψία, ἀπὸ μεγάλο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξακριβωθεῖ ἀκόμη ἐὰν ἀνήκει στὸ ἀνάγλυφο 833 ἢ τὸ 4796.

Ἀρ. 375. Μαρμάρινη λουτροφόρος μὲ πολλὰς ἐλλείψεις ὕψ. 0.98 μ. Λείπει ὁ λαιμός, οἱ λαβές, τὸ πόδι καὶ μέρος τῆς κοιλιᾶς. Στὸν ὦμο ἔχει ἀνάγλυφο γλωσσοειδὲς κόσμημα κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑπάρχει διπλὸς πλοχμὸς καὶ στὴν κοιλιὰ παράσταση μὲ τέσσερις μορφές: δεξιὰ μορφή τῆς ὁποίας σώζονται μόνο τὰ ἄκρα πόδια, στραμμένη πρὸς τ' ἀριστερά. Μπρὸς τῆς, στραμμένες πρὸς τὰ δεξιὰ τρεῖς μορφές μὲ κοντὸ χιτῶνα. Ἡ πρώτη, φθαρμένη σχεδὸν ἐντελῶς, ἔχει λυγισμένο τὸ ἀριστερὸ σκέλος πρὸς τὰ πίσω, ἡ δευτέρα κρατᾷ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀσπίδα καὶ ἡ τρίτη, παιδική, συνοδεύεται ἀπὸ δυὸ σκύλους. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση ἀπλὸς πλοχμὸς καὶ κατόπιν γλωσσοειδὲς κόσμημα.

Ἀρ. 376+143. Μέρος μαρμάρινης ἐπιτύμβιας ληκύθου ἀπὸ δυὸ κομμάτια στὸ ὁποῖο σώζεται παράσταση μορφῆς, ἀριστερά, ποὺ κάθεται καὶ δεξιῶνεται γυναίκα ἐμπρὸς τῆς μὲ ποδὴρη χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Πίσω ἀπὸ τὴν ὄρθια μορφή ἄλλη γυναίκα μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Σωζ. ὕψ. 0.32 μ.

Ἀρ. 374. Τὸ πάνω μέρος ἀπὸ τὸ ἀνάγλυφο Ἐθν. Μουσ. 4900 (Φίλιος, ΠΑΕ 1880, 66 ἀρ. 1· Conze 1283, πίν. CCLXIV). Τὸ κομμάτι τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου μεταφέρθηκε στὸ Ραμνούντα καὶ συγκολλήθηκε στὸ νέο εὑρημα. Τώρα τὸ συνολικὸ ὕψος εἶναι 1.05 μ. (πίν. 5).

Ἀρ. 315. Τὸ πάνω μέρος ἐπιτύμβιας στήλης με ἀέτωμα ὕψ. 0.61 μ., πλ. 0.445 - 0.465 μ., πᾶχ. 0.115 μ. με δυὸ ρόδακες ἀνάμεσα στὸν τέταρτο καὶ τὸν πέμπτο στίχο. Ὑψ. γρ. στ. 1 - 4: 0.015, στ. 5 - 6: 0.02.

Θεόμνηστος Πρωτάρχο

Ῥαμνούσιος, Κλεαγόρα,

3 *Θεόδημος Θεομνήστου*

Ῥαμνούσιος

Θεοφάνης Θεοφάντου

6 *Ῥαμνούσιος*

Σὲ προηγούμενη ἔκθεσή μου (ΠΑΕ 1975, 30 - 31) δημοσίευσα τὴν ἐπιγραφή [Θεοφ]άνης Θεοφάντου Ῥαμνούσιος. Δὲν κρίναι ἀπίθανο οἱ δυὸ ὁμῶνυμοι νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο.

Ὁ δρόμος ποὺ βρίσκεται ΝΔ τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους ἔχει πλάτος 2 - 2.10 μ. Τὸ βόρειο ὄριό του ἀποτελεῖ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ περιβόλου ποὺ ἤδη περιγράφηκε. Τὸ νότιο ὄριό του ἀποτελεῖ ἄλλος τοῖχος κατασκευασμένος ἀπὸ κοινὲς ἀκατέργαστες πέτρες κατεστραμμένους κατὰ μεγάλο μέρος. Στὸ ΒΔ ἄκρο τοῦ ἀνεσκαμμένου μέρους τοῦ δρόμου αὐτοῦ βρέθηκε στήλη ἐπιτύμβια (ἀρ. 363) σπασμένη. Τὸ κάτω μέρος τῆς ἦταν ἀκόμη μέσα στὴ βάση τῆς στήλης, στερεωμένο με μολύβι. Ἡ στήλη ἔχει ἀπλὸ ἀέτωμα καὶ εἶναι ὕψ. 0.86 μ. πλ. 0.30 - 0.34 μ., πᾶχ. 0.08 μ. Ἡ βάση ἔχει ὕψ. 0.20 μ., πλ. 0.765 μ., βάθ. 0.46 μ. Ὑψ. γρ. 0.015 - 0.018 μ. (πίν. 6).

Μυμαικύλη

Εὐμένης Κύριος

ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΤΟΥ
ΔΙΟΓΕΙΤΟΝΟΣ

Ἡ μεγάλη στήλη τοῦ περιβόλου (ΠΑΕ 1975, 24 πίν. 9β) μεταφέρθηκε στὴν ἀποθήκη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ὅπου καθαρίστηκε καὶ ἰδρύθηκε σὲ νέα βάση. Τὰ λείψανα τοῦ ἑβδομου στίχου διαβάζονται [Λ]υσίμαχ[ος Λυσιστράτου;].

ΦΡΟΥΡΙΟ, ΔΙΟΝΥΣΕΙΟ

Στὸ πλαίσιο τῆς νέας μελέτης τοῦ φρουρίου ἔγινε μερικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου τὸν ὁποῖο ὁ Στάης (ΠΑΕ 1891, 14 - 15) ὀνόμασε Διονύσιο. Ἀποδείχθηκε ὅτι τὸ κτίριο ποὺ πιστευό-

ταν πώς ήταν ναός είναι πρότυπο τεμένους που απλώνεται προς τὰ βόρεια. Ὁ περίβολος τοῦ τεμένους αὐτοῦ βρέθηκε καὶ καθαρίστηκε σὲ μεγάλο μήκος, ἀπομένει ὅμως μεγάλο μέρος που πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ καὶ φυσικά τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τεμένους ὅπου πρέπει νὰ ὑπάρχει ναός. Πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ τεμένους που συνεχίζει πρὸς τ' ἀνατολικά τὸ κατώφλι τοῦ προτύλου, βρέθηκε μεγάλη ποσότητα ὀστράκων. Δὲν ἐξακριβώθηκε ἂν ὁ χώρος ἀποτελοῦσε ἀποθήκη. Τὰ ὀστρακα ἀνήκουν σὲ μελανόμορφες κύλικες καὶ σὲ δύο σκύφους. Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ λίγα ἐρυθρόμορφα ὀστρακα. Κομμάτια τῶν κυλίκων ἀνήκουν σὲ ἔργα τοῦ «ζωγράφου C» (γύρω στὸ 550 π.Χ.) καὶ στὸ «leafless group» (α' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.). Κομμάτι μεγάλου σκύφου με παραστάση σατύρου που κυνηγάει μαινάδα εἶναι ἔργο τοῦ Λυδοῦ ἢ τοῦ Camel Painter ἐνῶ κομμάτι ἀπὸ ἄλλο σκύφο φαίνεται ὅτι εἶναι ἔργο τοῦ Haimon Painter (γύρω στὸ 480 π.Χ.) (πίν. 7α).

Ἄλλο εὑρημα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ «Διονυσίου» ήταν τετράγωνο μολυβένιο σταθμίο πλευρᾶς 0.065 με δυὸ κυκλικὲς ἐπισημάνσεις διαμ. 0.011 μ., βάρους 698 γρ. (πίν. 7β). Ἐδῶ πρέπει νὰ μνημονευθεῖ ὅτι ἀπὸ τὸ Ραμνούντα προέρχεται καὶ ἄλλο μολυβένιο σταθμίο, εὑρημα τοῦ Στάη, που βρίσκεται στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο (1911 - 12/ΝΘ'α, 4) βάρους 917.69 γρ. με τὴν ἐπιγραφὴ *ΣΤΑ ΤΗΡ* καὶ ἀνάγλυφο ἀστράγαλο, δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Erich Pernice, *Griechische Gewichte*, 84 ἀρ. 8.

Σημαντικὸ εὑρημα ήταν μέρος στήλης ὕψ. 0.39 μ., πλ. 0.43 μ., πᾶχ. 0.085 μ. (ἀρ. 379), που σώζει μεγάλο μέρος ἀπὸ ψήφισμα τοῦ Ραμνούντος με τὸ ὁποῖο ἐπαινεῖται καὶ στεφανώνεται με χρυσὸ στεφάνι ὁ *Τελέσιππος Τιμοθέου Χολαργεὺς* πιθανῶς στρατηγὸς ἐπὶ τὴν παραλίαν κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Pouilloux, *La Forteresse* ἀρ. 18), πρόξενος Ὁρωποῦ ἐπὶ Ὁρωποδώρου ἱερέως (IG VII 308).

Ο ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΣ
ΡΑΜΝΟΥΣ

Κατὰ τὴν ἐκσκαφὴ γιὰ τὴν κατασκευὴ δεξαμενῆς κοντὰ στὴν ἀποθήκη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, δηλαδὴ ἀνατολικά τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, βρέθηκαν λείψανα νεολιθικῆς ἐποχῆς (εἰκ. 8, πίν. 8).

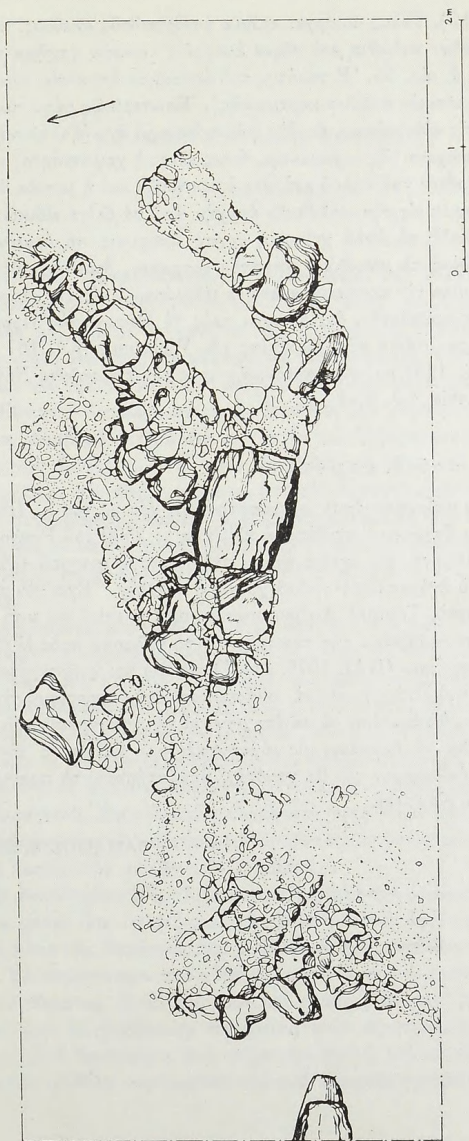
Ἡ κυρία Μαρία Παντελίδου - Γκόφα ἢ ὁποία ἔλαβε μέρος στὴν ἐρευνά τους, εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ συντάξει σχετικὸ σημείωμα, τὸ ὁποῖο παραθέτω αὐτούσιο:

«Κατὰ τὴν συμβολὴν δύο λοφίσκων, ἐντὸς τοῦ εὐρυτέρου χώρου τοῦ Ἱεροῦ, σχηματίζεται μικρὸς αὐχὴν, ὁ ὁποῖος ἀναπτύσσεται κανονικῶς με διεύθυνσιν ἀπὸ Ν πρὸς Β καὶ καταλήγει εἰς εὐθείαν γραμμὴν (χαράδραν) πρὸς τὴν θάλασσαν. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς εὐθείας γραμμῆς, ὅπου δὲν παρατηρεῖται ἀπορροή ὁμβρίων ὑδάτων, κατὰ τὴν διάνοξιν ὀρθογωνίας τάφρου διαστάσεων 3.50×9 μ. καὶ βάθους 1.90 μ., εὐρέθησαν ὀλίγα τοιχάρια, σωζόμενα μέχρις ὕψους 0.55 - 0.70 μ. καὶ χαλικόστρωτος ἐπιφάνεια, ἐπ' αὐτῆς δὲ κατεργασμένος ὀγκόλι-

θος ὕψ. 0.70 μ., πλ. 0.65 μ., μήκ. 1.02 μ. Τὰ τοιχάρια, ἡ μᾶλλον θεμέλια τοίχων, πλάτους περίπου 0.50 μ., εἶναι κτισμένα διὰ μικρῶν λίθων, ἄνευ συνδετικής ὕλης καὶ ἀνήκουν πιθανότατα εἰς οἰκίας πρωτογόνου μορφῆς. Ἡ θέσις, λόγῳ τῶν ἐκατέρωθεν λοφίσκων καὶ τοῦ πρὸς Β αὐχένος, εἶναι ὑπὲρ νηος καὶ ἔχει θέαν πρὸς τὴν θάλασσαν. Ἀνασκαφῇ τῆς τάφρου ἀπέδωκε ὀλίγην κεραμεικὴν, λεπίδας καὶ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ, ὅσα ζῶων, θαλάσσια ὕστρεα, τμήμα μεγάλου λιθίνου τριπτῆρος (πρβ. S. Weinberg, *Hesperia* 31, 1962, 205 καὶ πίν. 70B) καθὼς καὶ τμήμα ὀστεινῶν ὀπέως (πρβ. D. R. Theocharis, *AM* 71, 1956, 26 καὶ πίν. 18, 2, α ἄνω σειρά). Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν διεχωρίσθησαν δύο στρώματα, τὸ κάτω, πάχους 0.25 μ. ἐκάλυπτε τὸ φυσικόν, παρθένον ἔδαφος, καὶ τὸ ἄνω, τὸ ὁποῖον περιελάμβανε τὰ τοιχάρια καὶ τὸ χαλικιόστρωτον.

Καὶ εἰς τὰ δύο στρώματα ἡ κεραμεικὴ παρουσιάζεται γενικῶς ὁμοιόμορφος, ἀλλ' εἰς τὸ κάτω στρώμα ἦτο πολὺ ὀλιγώτερον καὶ ὄχι ἄρκετὰ χαρακτηριστικῇ. Ἐκ τοῦ ἄνω στρώματος συνελέγησαν περὶ τὰ 100 χειροποίητα ὕστρακα, τὰ περισσότερα πολὺ μικρά. Ὁ πηλὸς εἶναι γενικῶς καθαρός, περιέχων ἐνίοτε καὶ λεπτὴν ἄμμον, μετρίως ἕως καλὰ ὠπτημένους. Ἐχει χρῶμα κατὰ τὸ πλεῖστον καστανόν, εἰς ὀλιγώτερα δὲ ὕστρακα καστανέρυθρον, φαῖον ἢ μελάνον. Ἡ ἐπιφάνεια, πάντοτε ὁμαλὴ, εἶναι συνήθως ὁμοιόχρωμος, ἐνῶ ἄλλοτε εἶναι ἐξωτερικῶς ἐρυθρὰ ἢ καστανὴ καὶ ἐσωτερικῶς μελάνη. Ὡρισμένα ὕστρακα φέρουν ἐξωτερικῶς ἢ ἐσωτερικῶς παχὺ σκληρὸν ἀλείφωμα, λεῖον ἀλλὰ ὄχι ἔντριπτον. Κατ' ἐξαίρεσιν ὀλίγα λεπτότεχνα παρουσιάζουν ἀραιότατον, περιπλου διαφανές, σκοτεινὸν καστανὸν ἀλείφωμα (πρβ. V. Miloječić, *Jahrbuch des Römisch - Germanischen Zentralmuseums*, 6, 1959, 8). Δύο μόνον μικρότατα δείγματα ἐκ καστανοῦ πηλοῦ διατηροῦν ἐξωτερικῶς ἔχνη λευκοφαίου ἀλείφματος, ἐνῶ ἓνα μελάνον, ἀκόμη μικρότερον, μόλις ἀφήνει νὰ διακριθῇ ἐγγάριατος γραμμὴ. Περισσότερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὕστρακον μὲ ἐπιφάνειαν ἐρυθρόξανθον, ἐπὶ τῆς ὁποίας διακρίνεται ἀμυδρῶς ἔχνος δύο ἐρυθρῶν γραπτῶν τριγώνων μὲ τὴν κορυφὴν πρὸς τὰ κάτω (πρβ. Δ. Θεοχάρη, Ἡ αὐγὴ τῆς Θεσσαλικῆς προϊστορίας, 1967, εἰκ. 84).

Τὸ μικρὸν μέγεθος τῶν ὕστράκων δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀναπαράστασιν τῆς μορφῆς τῶν ἀγγείων, ἀλλὰ ἡ κατὰ κανόνα ὁμαλὴ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια δηλοῖ ὅτι ταῦτα εἶχον ἀνοικτὸν σχῆμα. Ἐνδεικτικὰ εἶναι ὀλίγα χεῖλη ἀπλᾶ, εὐθέα ἢ ἐσωτερικῶς λεπτυνόμενα (πρβ. S. Weinberg, ἔ.ἀ. 169, εἰκ. 5, 1, 4, 12. J. Miloječić - V. Zumbusch - V. Miloječić, *Otzaki Magula*, πίν. II, 15, 17, 37), μία ρίζα ὧμου ἐξ ἀγγείου κλειστοῦ σχήματος καὶ δύο ὕστρακα ἐκ τοῦ σώματος ἀνοικτῶν ἀγγείων μὲ περίγραμμα πιεσμένον σφαιρικόν. Ἐξ ἄλλου σημειώνεται ὅτι δὲν εὗρέθησαν τεμάχια βάσεων, λαβῶν, ἢ πλαστικὰ ἐπιθήματα καὶ μόνον ἐν ὕστρακον διατηρεῖ τὴν ρίζαν μεγάλῃς τρητῆς ἀποφύσεως ἡμιελλειψοειδοῦς σχήματος (πρβ. V. Miloječić, ἔ.ἀ. εἰκ. 5, 19. J. καὶ V. Miloječić, ἔ.ἀ. 163

Εἰκ. 8. Νεολιθικά λείψανα στὸ Ραμνοῦντα.

καὶ πίν. XVI, 15). Τέλος, ὑπάρχει τμήμα χονδροειδοῦς σκεύους, καλὰ ὠπτη-
μένοι, μὲ ἐπίπεδον πυθμένα καὶ σῶμα ἐλαφρῶς κανονικόν (σχῆμα περίπου ὡς
Δ. Θεοχάρης, ἔ.ἀ. εἰκ. 55. Ἡ ποιότης τοῦ ὀστράκου ἀποκλείει τὴν κατάταξιν
αὐτοῦ εἰς πειραματικὸν στάδιον κεραμεικῆς). Ἐσωτερικῶς φέρει πυκνὰς κατα-
κορύφους ἀβαθεῖς αὐλακώσεις, ὡς ἐὰν ἡ ἐπιφάνεια νὰ ἔχη ἐξομαλυνθῇ μὲ κτένι.

Τὰ γενικὰ στοιχεῖα τῆς κεραμεικῆς, ὅπως εἶναι ἡ χειροποίητος κατασκευή,
ἡ ποιότης, τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ καὶ τῶν ἐπιφανειῶν καὶ ἡ μετρία ὕψους το-
ποθετοῦν τὸ εὑρημα εἰς τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν, ἐνῶ τὰ ὀλίγα εἰδικώτερα χαρα-
κτηριστικά, δηλαδὴ τὰ ἀπλᾶ χεῖλη, ἡ τρητὴ ἀπόφυσις, τὸ ἀραιὸν καστανὸν
ἀλείφωμα καὶ ἰδίως τὸ μοναδικὸν γραπτὸν ὀστρακον, δεικνύουν ὅτι δυνάμεθα
νὰ χρονολογήσωμεν τὴν κεραμεικὴν ἀκόμη εἰδικώτερον εἰς τὴν δευτέραν φάσιν
τῆς ἀρχαιοτέρας νεολιθικῆς, ἀντίστοιχον πρὸς τὸ Θεσσαλικὸν Πρωτοσέσκλον
ἢ τὴν ἀρχαιοτέραν φάσιν τῆς Ἑλλατίας (S. Weinberg, ἔ.ἀ. 167 κ.ἐ. Πρβ.
Δ. Θεοχάρη, ἔ.ἀ. 113) καὶ τῆς γειτονικῆς πρὸς τὸν Ραμνοῦντα Νέας Μάκρης
(D. R. Theocharis, ἔ.ἀ. 8 κ.ἐ.).»

Τὸ σχέδιον τοῦ Kaupert

Ἀπροσδόκητο «εὑρημα» ἦταν ἡ προσφορά, ἐκ μέρους τοῦ κ. Dieter Ohly
τοῦ πρωτότυπου ἐγχρωμοῦ σχεδίου σὲ κλίμακα 1: 2500 τοῦ Ραμνοῦντος, ἔρ-
γου τοῦ W. Kaupert. Τὸ σχέδιον ἦταν στὴν κατοχὴ γιαντροῦ τοῦ Μονάχου
ἀπὸ τὸν ὁποῖο τὸ ἀγόρασε πρὶν πολλὰ χρόνια ὁ κ. Ohly. Ἔχει τὸν τίτλον Rha-
mnus und Nemesis Tempel. Aufgenommen und gezeichnet von W. Kau-
pert 1894 καὶ περιλαμβάνει τὴν περιοχὴ ἀπὸ τῆ θάλασσα πρὸς Β ὡς τὸν κυ-
κλικὸν περίβολο περίπου (ΠΑΕ 1975, 11). Ὑποθέτω ὅτι ἡ τοπογράφηση ἔγινε
γιὰ λοχαριασμὸ τοῦ Στάη, χωρὶς νὰ φθάσει ποτὲ στὸν προορισμὸ τῆς. Τῇ ση-
μασίᾳ τοῦ σχεδίου θὰ ἀναλύσω σὲ μελέτῃ μου γιὰ τὴν τοπογραφίαν τοῦ Ραμνοῦν-
τος. Ἐδῶ ὀφείλω νὰ ἐκφράσω τὶς εὐχαριστίες μου καὶ πρὸς τὸν κ. Ohly
γιατὶ, χωρὶς τὸ ἐνδιαφέρον του θὰ χανόταν, ἀπαράτηρητο, τὸ πραγματικὰ ὡ-
ραῖο σχέδιον τοῦ Kaupert.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

2. ΡΑΜΝΟΥΣ. ΑΓΓΑΛΜΑ ΝΕΜΕΣΕΩΣ

(Πίν. 9 - 14)

Ἡ ἔρευνα πού πραγματοποιήθηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1977 στὸ Ραμνούντα ἀπὸ τὸν ὑπογραφόμενον ἀποσκοποῦσε βασικὰ στὴν ἀναζήτηση θραυσμάτων τοῦ μεγάλου μαρμαρίνου λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως, τοῦ ὁποίου ὁ τύπος ἔχει ἤδη ἀναγνωρισθῇ σὲ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα μὲ τὴ βοήθεια ὀρισμένων θραυσμάτων τοῦ πρωτοτύπου πού ἐντοπίστηκαν πρὶν λίγα χρόνια στὶς ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ στὴν ἀποθήκη τοῦ Ραμνουῦντα (βλ. σχετικὰ, Γ. Δεσπίνη, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου, Ἀθήνα 1971). Ἡ ἔρευνα πού ἄρχισε τὸ 1977 στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τοῦ Ραμνουῦντα ἔχει ὡς τελικὸ στόχο τὴν πλήρη κατὰ τὸ δυνατόν ἀνασυγκρότηση τοῦ περίφημου ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου. Κανεῖς, βέβαια, δὲν μπορεῖ ἐκ τῶν προτέρων νὰ μᾶς βεβαιώσει γιὰ τὸ ἐπιτυχὲς ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς προσπάθειας. Πάντως πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ 1977 εἶναι ἰδιαίτερα ἐνθαρρυντικά.

Ἡ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε σὲ δύο τομεῖς. Πρῶτον, στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ καὶ στὴ γύρω περιοχὴ καὶ δεῦτερον, στὸ χῶρο νότια ἀπὸ τὴν ἀποθήκη, ὅπου τὸ 1960 μεταφέρθηκε, μετὰ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἱεροῦ, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὅγκου τῶν ἐπιχώσεων πού εἶχαν συσσωρευθῇ ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ἀνασκαφεῖς σὲ σωροὺς γύρω ἀπὸ τοὺς δύο ναοὺς. Στὸν πρῶτο τομέα ἐρευνήθηκαν ἕνα πρὸς ἕνα ὅλα τὰ μαρμάρινα θραύσματα πού ἀπόμειναν ἐκεῖ μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ 1960, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα προέρχονται ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ μεγάλου ναοῦ. Στὸν δεῦτερο τομέα συγκεντρώθηκαν σὲ εἰδικούς χώρους καὶ ἐλέγχθηκαν ὅλα τὰ μαρμάρινα θραύσματα πού φαίνονταν ἐπιφανειακὰ καὶ ἄρχισε ἡ ἔρευνα τῶν σωρῶν τῶν χωμάτων.

Δὲν θὰ ἀπαριθμῶσω ἐδῶ τὰ διάφορα εὐρήματα πού ἀπέδωσε αὐτὴ ἡ ἔρευνα. Ἀναφέρω μόνον ὅσα σχετίζονται μὲ τὸ λατρευτικὸ ἀγαλμα. Τὰ θραύσματα ἀπὸ τὸ ἀγαλμα τῆς Νεμέσεως πού συγκεντρώθηκαν φτάνουν περίπου τὰ ἑκατὸ πενήντα. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι θραύσματα ἀπὸ πτυχὲς τῶν ἐνδυμάτων τοῦ ἀγάλματος, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ σαρᾶντα περίπου κομμάτια μεγάλου μεγέθους, πού θὰ βοηθήσουν σημαντικὰ στὴν προσπάθεια ἀνασυγκρότησης τοῦ ἔργου. Στὰ θραύσματα πού συγκεντρώθηκαν, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα κολήθηκαν ἤδη μὲ ἄλλα, περιλαμβάνονται καὶ ὀρισμένα «τυφλὰ» κομμάτια, θραύ-

σματα δηλ. ἀπὸ τὸν πυρήνα τοῦ ἀγάλματος. Στους πίν. 9 - 11 εἰκονίζονται μερικὰ ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα καὶ χαρακτηριστικότερα. Ἀλλὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν μας θὰ φανοῦν καλύτερα, ὅταν κάποτε, σύντομα ὅπως ἐλπίζουμε, μεταφερθοῦν στὸ Ραμνούντα καὶ τὰ θραύσματα ἐκεῖνα ποὺ σήμερα βρίσκονται στὶς ἀποθήκες τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου. Τὰ σύνολα ποὺ θὰ συγκροτηθοῦν θὰ εἶναι, πιστεύω, ἐντυπωσιακά.

Ἡ φετινὴ ἐρευνα αὐξήσῃ σημαντικὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν θραυσμάτων τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἀγορακρίτου. Σύμφωνα μὲ ἓνα πρόχειρο ὑπολογισμὸ ἔχουμε αὐτῇ τῇ στιγμῇ περισσότερο ἀπὸ τὸ 1/4 τοῦ ὅγκου τοῦ ἔργου. Τὰ εὐρήματα τῆς φετινῆς χρονιᾶς μᾶς ἐπιτρέπουν, νομίζω, νὰ προσβλέπουμε μὲ αἰσιοδοξία στὴ συνέχιση αὐτῆς τῆς ἐργασίας στὸ Ραμνούντα.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΕΣΠΙΝΗΣ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΑΪΚΗΣ ΤΑΝΑΓΡΑΣ

(Πίν. 12 - 13)

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἔγινε στὸ νεκροταφεῖο τῆς θέσεως «Δένδρον» καὶ συγ-
κεκριμένα στὸν ἀγρὸ Σοφίας Κρασάκη, συνέχεια τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς.

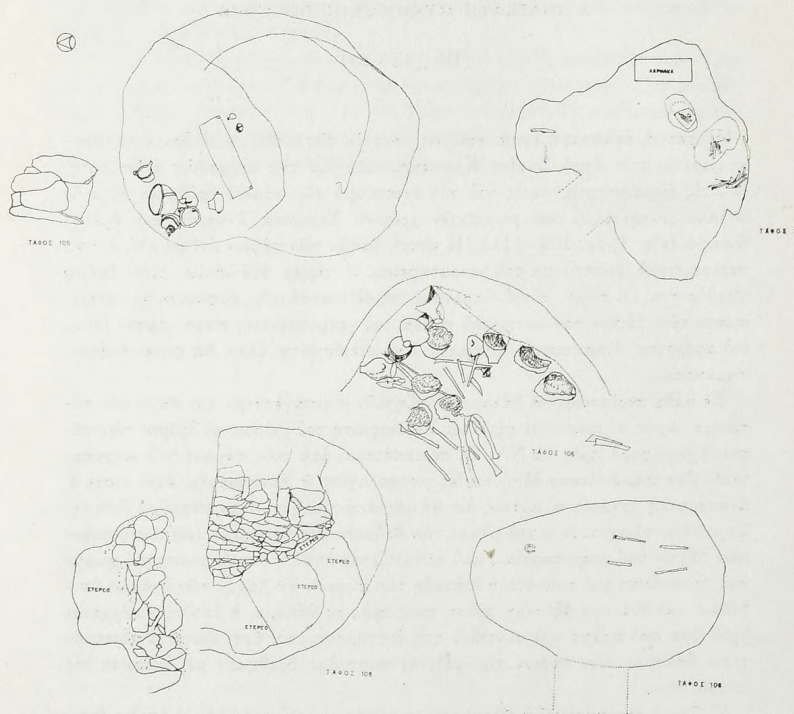
Στὶς διερευνητικὰς τομὲς γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν τάφων βρέθηκαν λίγα ὀ-
στρακα μυκηναϊκῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων. Συνολικὰ ἀνασκάφηκαν ἐφέτος
8 τάφοι (εἰκ. 1, ἀρ. 104 - 111). Ἡ μικρὴ ὁμάδα τῶν τάφων ἀνήκει στὸ δυτικὸ
περιφερειακὸ ἀνάπτυγμα τοῦ νεκροταφείου, τὸ τέρμα τοῦ ὁποῖου εἶναι ἀκόμη
ἀκαθόριστο. Οἱ τάφοι αὐτοὶ ὑπολείπονται σὲ διαστάσεις, ἐμφάνιση καὶ κτερί-
σματα τῶν τάφων τοῦ κεντρικοῦ τομέα τοῦ νεκροταφείου, παρουσίασαν ὅμως
ἐνδιαφέροντα ἀνασκαφικὰ εὐρήματα καὶ κτερίσματα ὅπως θὰ φανεῖ ἀμέσως
παρὰκάτω.

Σὲ κάθε περίπτωση οἱ θάλαμοι ἀναζητοῦν συμπαγέστερο καὶ παχύτερο πέ-
τρωμα, ὥστε σύμφωνα μὲ τὴν ἐδῶ διαμόρφωση τοῦ χώρου, οἱ δρόμοι τῶν τά-
φων ἔχουν φορὰ πρὸς τὰ ΝΑ. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ νεκροτα-
φείου δὲν παρουσίασαν ἰδιομορφίες μορφολογίας ἢ κατασκευῆς, ἔτσι ὥστε ἡ
ἀνασκαφικὴ ἐργασία σ' αὐτοὺς δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ στὴν παρούσα ἐκθεση.
Σημειῶνω τὸ σχετικὰ μικρὸ μῆκος τῶν δρόμων, ἓνα γινώρισμα τῶν περιφερεια-
κῶν τάφων τοῦ νεκροταφείου, ποὺ καθορίζεται ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου
καὶ τὴν ἀνάγκη γιὰ πυκνότερη διάταξη τῶν τάφων. Τὸ βραχὺ τῶν δρόμων ἐπι-
βάλλει καὶ ἀνάλογα ὀξύτερη κλίση τους πρὸς τὸ θάλασμο, ὁ ὁποῖος εἰσέρχεται
βαθύτερα στὸ βράχο καὶ συντελεῖ στὴ διατήρησή του, ἔτσι ὥστε οἱ περισσό-
τεροι θάλαμοι τῶν τάφων τῆς φετινῆς συστάδας βρέθηκαν μὲ ἀκέραιες τὶς
ὁροφές τους.

Ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ἰδιομορφία τῶν τάφων 107 καὶ 111, οἱ ὁποῖοι ἀπο-
κλίνουν ἀπὸ τὸ καθιερωμένο σχῆμα τοῦ θαλαμωτοῦ τάφου, ὅπως τὸ ξέρουμε
καὶ ἀπὸ τὴ μακρὰ ἀνασκαφὴ τῶν Ταναγραϊκῶν νεκροταφείων. Στὰ δύο αὐτὰ
παραδείγματα ὁ δρόμος ἀντικαθίσταται ἀπὸ ὄρυγμα τετράπλευρο ἢ ἑλλειψοει-
δές, στὴ μία πλευρὰ τοῦ ὁποῖου ἀνοίγεται ὁ καθαυτὸ νεκρικός θάλαμος. Στὶς
περιπτώσεις αὐτὲς ὁ νεκρὸς καταβιβάζεται ἀσφαλῶς μὲ κλινὴ ἢ φέρετρο
ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια καὶ στὴ διαδικασία αὐτὴ βοηθοῦσε λαξευτὸ θρανίον ποὺ
βρίσκεται ἀπέναντι ἀπὸ τὴ νεκρικὴ κόγχη. Ἡ νεκρικὴ κόγχη ἢ θάλαμος
φράσσεται πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ φρεατοειδοῦς ὀρύγματος μὲ τὴν τυπικὴ

ξερολιθιά πού ἀπαντᾷμε σὲ ὅλους τοὺς θαλάμους τῶν μυκηναϊκῶν τάφων.

Καὶ στοὺς δύο τάφους ἐπισημάνθηκαν ταφές ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν βρέθηκε κανένα κτέρισμα. Στὸν τάφο III καὶ στὸ κέντρο περίπου τῆς «κόγχης» βρέθη-

Εἰκ. 1. Οἱ ἀνασκαφέντες τάφοι.

κε κρανίον καὶ πρὸς Α τοῦ κρανίου λείψανα τοῦ σκελετοῦ ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς λεκάνης καὶ κάτω. Καθαρότερα ἦταν τὰ λείψανα στὸν τάφο 107. Ἡ ἀπουσία κτερισμάτων ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς «καινοφανεῖς» τάφους τοῦ νεκροταφείου στὴ θέση «Δένδρον» μᾶς στερεῖ τὴν εὐχέρεια χρονολογήσεως τῆς κατασκευῆς καὶ τῆς χρονικῆς χρήσεώς τους καὶ τὸ πράγμα εἶναι ἀκόμη πιὸ δυσάρεστο ἀν σκεφθοῦμε ὅτι τὸ σχῆμα τῶν τάφων αὐτῶν εἶναι σπανιότατο στὸν ἑλλα-

δικό χώρο ενώ είναι συνηθισμένο στην Κρήτη και μάλιστα στο νεκροταφείο της Ζαφέρ Παπούρας. Κάθε ομοιότητα ή σχέση, ανασκαφική ή κτερισματική, με την Κρήτη είναι ιδιαίτερα σημαντική για τὰ προβλήματα τῆς μυκηναϊκῆς Τανάγρας.

Ἡ καταγωγή τοῦ νεκρικοῦ σκεύους τῆς λάρνακας εἶναι μὲ τὰ ὡς τώρα γνωστά στοιχεία ἀδιαμφισβήτητα μινωική, ἡ θεματογραφία ὅμως τῶν γραπτῶν λαρνάκων τῆς Τανάγρας δὲν κατάγεται ἀναγκαῖα καὶ ἄμεσα ἀπὸ τὴ μινωικὴ παράδοση. Πιστεύω ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ τάφοι δὲν θὰ εἶναι μεμονωμένοι στὸ μεγάλο νεκροταφείο τῆς θέσεως «Δένδρον» καὶ ἐλπίζω ὅτι ἄλλοι ὅμοιοι τάφοι θὰ δώσουν στοιχεῖα μὲ ἀκριβέστερη χρονολόγηση τοῦ σχήματος στὸ χώρο τῆς μυκηναϊκῆς Τανάγρας.

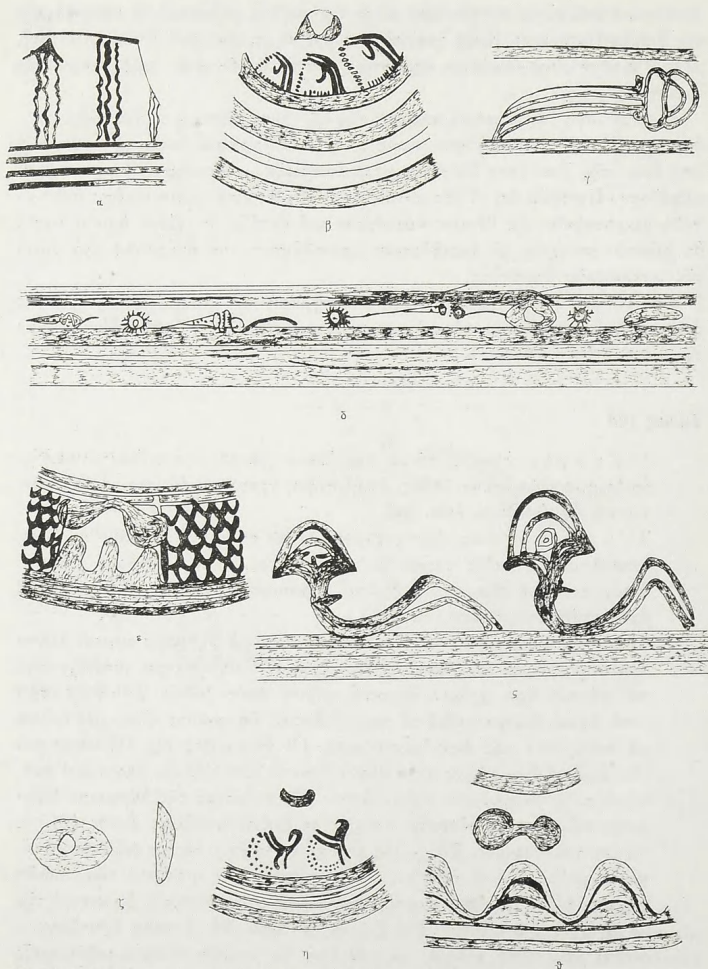
Ἀπὸ τὴν καταχώρηση καὶ πρόχειρη περιγραφή τῶν εὐρημάτων τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς θὰ φανεῖ παραπέρα ἡ κτερισματικὴ ποικιλία τῶν εὐρημάτων κατὰ τάφοι καὶ ὁμάδα τάφων.

Τάφος 104

1) Σ κ ύ φ ο ς δίωτος, σῶμα κυλινδρικό - κωνικό, μέση δακτυλιοειδής, ὀριζόντιες κυλινδρικές λαβές, διακόσμηση γραμμικὴ ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ, ὕψ. 0.096 μ. (εἰκ. 2α).

2) Ἀ μ φ ο ρ ί σ κ ο ς ψευδόστομος. Σῶμα σφαιρικό πεπιεσμένο, βάση δακτυλιοειδής, λαβές ταινιωτὲς κατακόρυφες, δίσκος ψευδοῦς στομίου ἀνερχόμενος σὲ πλαστικὸ ὀφθαλμό. Διακόσμηση γραπτὴ μὲ ταινίες καὶ ἀνθεμοειδῆ κοσμήματα (εἰκ. 2β).

3) Λ ά ρ ν α κ α ἀκέραιη. Πηλὸς ὑπέρυθρος μὲ ψήγματα ἄμμου. Πάνω στὸ ὑπόστρωμα τοῦ σκεύους ἔχει περαστεῖ μὲ ψήκτρα τὸ ἐπίχρισμα ποὺ σήμερα ἔχει χρῶμα ἀνοικτὸ κίτρινο πρὸς ρόδινο. Στὸ ἐπίχρισμα αὐτὸ ἔχουν ζωγραφισθεῖ οἱ παραστάσεις. Τὸ σκεῦος εἶναι ὀρθογώνιο μὲ ἀσύμμετρα καὶ ἀκανόνιστα μέλη. Οἱ ἐπιφάνειες τῆς λάρνακας καὶ ἰδιαίτερα οἱ δύο μακρὲς ἀποκλίνουν ἀπὸ τὸν κατακόρυφο ἄξονα καὶ συνέρχονται ἢ φουσκώνουν κατὰ τόπους. Ὁ πυθμένας τῆς λάρνακας ἐξέρχεται καὶ πρὸς τὶς τέσσερις πλευρὲς σὲ λεπτὴ προεξοχή, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γωνίες τοῦ σκεύους. Τὸ χεῖλος ἐπίσης προεξέχει σὲ τραπεζοειδὲς ἀνάγλυφο μέλος ἐνῶ οἱ τέσσερις γωνίες φέρουν στὴ συνέχεια τῶν ποδιῶν χαμηλὴ ἀνάγλυφη δοχὴ ἐκατέρωθεν τῶν ἀκμῶν, στοιχεῖα δηλωτικὰ τῆς καταγωγῆς τοῦ σκεύους ἀπὸ ξύλινο πρότυπο. Ἡ λάρνακα ἔχει ζωγραφισθεῖ μὲ ἐρυθρὸ χρῶμα. Ἡ μία ἀπὸ τὶς μακρὲς πλευρὲς φέρει τρεῖς παράλληλες, ἰσοπαχεῖς ταινίες καὶ στὰ τέσσερα ἄκρα τῆς. Ἡ ἐπιφάνεια χωρίζεται σὲ τρία μετοπικὰ ἀνοίγματα ἀπὸ δύο συστήματα τριπλῶν ταινιῶν. Τὰ μετοπικὰ ἀνοίγματα διακοσμούνται μὲ σχηματοποιημένα

Εἰκ. 2. α. T 104, σκύφος. β. T 104, διακοσμητικὸ μοτίβο ψευδόστομου ἀμφορίσκου. γ. T 105, μόνωτος σκύφος με μαστοειδείς ἀποφύσεις. δ. T 105, ἀνάπτυγμα διακοσμητικοῦ μοτίβου ἀσκοειδοῦς ἀγγείου. ε. T 106, διακοσμητικὸ μοτίβο τρίτου πινθαμφορίσκου (τμήμα λαβῆς). ζ. T 106, διακοσμητικὸ μοτίβο «θηλάστρου». ζ. T 108, λίθινο ἀμυγδαλόσχημο ἀντικείμενο. η. T 109, διακοσμητικὸ μοτίβο ψευδόστομου ἀμφορίσκου. θ. T 110, ἀρτόσχημο τρίτου ἀγγείου (τμήμα λαβῆς).

παπυροειδή. Γραπτός, διακοσμητικός και σχηματοποιημένος είναι επίσης ό διάκοσμος και τών λοιπών επιφανειών τῆς λάρναιας, ἀλλὰ ἡ διατήρησή του εἶναι μετριότερη.

Τάφος 105

- 1) Κύπελλο με γεφυρόστομη προχόη. Σῶμα σφαιρικό, πεπιεσμένο, βάση δακτυλιοειδής, λαβή κατακόρυφη ταινιωτή, χεῖλη προέχοντα. Διακόσμηση με γραμμικά, ταινιωτά σχήματα. "Υψ. 0.07, διάμ. χείλους 0.095 μ.
- 2) Ἀσκοειδές, δακτυλιόσχημο σκεῦος ἀκέραιο. Σῶμα, λαιμός και ἡ κατακόρυφη λαβή, κυλινδρικά, χεῖλη προέχοντα. Διακόσμηση με κα-
στανή βαφή και κύριο διακοσμητικό θέμα παράσταση ἀργοναυτῶν και θαλάσσιας ἀνεμώνας ἐναλλάξ. "Υψ. 0.025 μ. (εἰκ. 28).
- 3) Πρόχοις, σφαιρικοῦ - κωνικοῦ σώματος, κυλινδρικοῦ λαιμοῦ, δισκοειδοῦς βάσεως. Διακόσμηση με γραπτές ταινίες και κύριο θέμα στοὺς ὤμους ἐνάλληλες γωνίες. "Υψ. 0.19 μ.
- 4) Ἀσκός, σῶμα σφαιρικό - πεπιεσμένο, ἀδιακόσμητο. "Υψ. 0.185 μ.
- 5) Ἀμφορίσκος, σῶμα σφαιρικό, πεπλατυσμένο, λαιμός χαμη-
λός, κυλινδρικός, λαβές ταινιόσχημες, κατακόρυφες ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν χειλέων μέχρι τοὺς ὤμους. Διακόσμηση με γραπτές ταινίες. "Υψ. 0.085 μ.
- 6) Πρόχοῦσκη, ἀκέραιη. Σῶμα ὠοειδές, ἀμφικωνικό, λαιμός κυλιν-
δρικός, λαβή ταινιωτή, βάση ἐπίπεδη, διακόσμηση με γραπτές ταινίες. "Υψ. 0.084 μ.
- 7) Κύπελλο προχυτικό με γεφυρόστομη προχόη, σῶμα κυλινδρι-
κό-κωνικό, λαβή κατακόρυφη ταινιωτή, διακόσμηση με γραπτές ταινίες. "Υψ. 0.055 μ.
- 8) Πρόχοις ἀκέραιη, σῶμα σφαιρικό-ἀμφικωνικό, λαβή ταινιωτή, διακόσμηση με γραπτές ταινίες. "Υψ. 0.0104 μ.
- 9) Λεκάνιδα ἀκέραιη με γεφυρόστομη προχόη, λαβές ὀριζόντιες, ταινιωτές, σῶμα κυλινδρικό ποῦ πλατύνεται πρὸς τὰ χεῖλη. Διακόσμηση γραπτὴ ἐξωτερικά και ἐσωτερικά. "Υψ. 0.042 μ.
- 10) Πρόχοῦσκη ἀκέραιη, σῶμα σφαιρικό - κωνικό, βάση ἐπίπεδη, χεῖλη προέχοντα, ταινιόσχημη λαβή, διακόσμηση με γραπτές ταινίες. "Υψ. 0.089 μ.
- 11) Σκύφος μόνωτος, σῶμα κυλινδρικό - κολουροκωνικό, βάση δα-
κτυλιοειδής. Διακοσμεῖται με δύο πλαστικές, μαστοειδεῖς ἀποφύσεις και γραπτές ταινίες μέσα και ἔξω. "Υψ. 0.075 μ. (εἰκ. 2γ).

Τάφος 106

- 1) Θήλαστρο, σφαιρικό - κωνικό, ἀκέραιο, λαβή ταινιωτή κατακόρυφη. Τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀγγείου ὀλόβαφο. Στὸ μέσο τοῦ ἀγγείου παχιά ταινία, λαιμὸς ὀλόβαφος ἐξωτερικὰ καὶ στὸ χεῖλος ἐσωτερικὰ, στοὺς ὤμους παπυροειδῆ. "Υψ. 0.222 μ. (πίν. 13δ).
- 2) Πιθαμοφορίσκος, τρίωτος, σῶμα ἀπιδόσχημο, μὲ τρεῖς ὀριζόντιες λαβές στοὺς ὤμους, λαιμὸς κυλινδρικός ποὺ ἀπολήγει σὲ ἐπίπεδο χεῖλος. Ὀλόβαφος στὸ κάτω μέρος καὶ μὲ διακόσμηση φολίδων στοὺς ὤμους. "Υψ. 0.153 μ. (πίν. 13γ).
- 3) Πυξίδα, σῶμα κυλινδρικό, λαιμὸς χαμηλὸς μὲ χεῖλος ἐπίπεδο, προεξέχον. Διακοσμεῖται μὲ γραπτὲς ταινίες καὶ ὁμάδα δικτυωτοῦ πλέγματος στοὺς ὤμους. "Υψ. 0.083 μ.
- 4) Ἀσκοειδέες, πτηνόμορφο ἀγγεῖο διακοσμημένο μὲ κυματοειδεῖς γραμμές. "Υψ. 0.058 μ.
- 5) Ἀρτόσχημο, σῶμα σφαιρικό - πεπιεσμένο, λαιμὸς βραχύτατος ποὺ ἀπολήγει σὲ κυλινδρικό χεῖλος. Κύριο διακοσμητικὸ θέμα τῶν ὤμων βωβὸ κύμα. "Υψ. 0.052 μ.
- 6) Πρόχοις, σῶμα σφαιρικό - κωνικό, βάση δισκοειδῆς, λαιμὸς κυλινδρικός μὲ προέχοντα χεῖλη, λαβὴ ταινιωτή κατακόρυφη. Ἐξωτερικὰ ὀλόβαφη μὲ καστανέρυθρη βαφή. "Υψ. 0.165 μ.

Τάφος 108

- 1) Πρόχοις κη ἀκέραιη, σῶμα ἀμφικωνικό, λαβὴ ταινιωτή, κατακόρυφη, χεῖλη προεξέχοντα, δξυπύθμενη. Ἀδιακόσμητη, φέρει ἀλείφωμα στιλβωμένο. Διακρίνονται τὰ σημεῖα ἐπαφῆς τῆς προσθέτου λαβῆς καὶ πιθανὸν τοῦ προσθέτου λαιμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐξωτερικὰ φέρει πολὺ πικνὴς ἐγχαράξεις καὶ ραβδώσεις, ἀποτέλεσμα προφανῶς τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ἀπὸ τὸν τροχό. "Υψ. 0.146 μ.
- 2) Δίσκος κυλινδρικός ἀπὸ ἀλάβαστρο. Στὴ μία ἐπιφάνεια φέρει ἀβαθεῖς ἐλλειψοειδῆ κοῖλον. Διάμ. 0.039 μ., διάμ. κάτω 0.037 μ. "Υψος 0.016 μ.
- 3) Λίθινο ἀμυγδαλόσχημο ἀντικείμενο. Ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια φέρει σχεδὸν σὲ ὅλη τὴν περίμετρο λεπτὴ αὐλάκωση, στὸ μέσο δὲ πρόστυπο, κομβιόσχημο, ἐλλειψοειδῆ ἐξόγκωμα καὶ ὅμοιο σαφέστερο στὸ μέσο τῆς ἐξωτερικῆς ὕψους. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἴσως ἐφήρμοζε στὸ κοῖλο τοῦ προηγούμενου δίσκου. "Υψ. 0.012 μ. (εἰκ. 2ξ).

Τάφος 109

- 1) 'Α μ φ ο ρ ί σ κ ο ς ψευδόστομος ἀκέραιος, σῶμα σφαιρικό - πεπιεσμένο, βάση δακτυλιοειδής, λαβές ταινιωτές. 'Ο δίσκος τοῦ ψευδοῦς στομίου ἀνέρχεται σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο «ὀφθαλμόν». Διακοσμεῖται μὲ γραπτές ταινίες καὶ ἀνθεμοειδῆ σχήματα στοὺς ὤμους. "Υψ. 0.104 μ. (πίν. 13ε).
- 2) Π ρ ό χ ο υ ς ἀκέραιη, σῶμα ὠρειδές - κωνικό, λαίμους κυλινδρικός, διακόσμηση μὲ γραπτές ταινίες. "Υψ. 0.16 μ.
- 3) 'Α μ φ ο ρ ί σ κ ο ς ψευδόστομος, σῶμα ἀπίσχημο - κωνικό, δίσκος ψευδοῦς στομίου ἐπίπεδος, ἀνερχόμενος ἀνεπαίσθητα στὸ κέντρο. Διακοσμεῖται μὲ γραπτές ταινίες καὶ ἀνθεμοειδῆ κοσμήματα στοὺς ὤμους. "Υψ. 0.138 μ. (εἰκ. 2η).

'Ακολουθεῖ περιγραφή τριῶν ἀγγείων ποὺ βρέθηκαν μέσα στὴ λάρνακα τοῦ τάφου 109.

- α) Λ ο π ά δ α ἀκέραιη, χειροποίητη, κωνικοῦ σχήματος μὲ πρόχυση καὶ ὀριζόντια κυλινδρική λαβή. Πηλὸς κιτρινωπός, ἐμβαπτισμένος σὲ ὁμοιόχρωμο, ἀραιὸ διάλυμα. Διακοσμεῖται μὲ πολύμισχο φυτικὸ κόσμημα ἐξωτερικά. "Υψ. 0.046 μ.
- β) Π ο τ ή ρ ι κρατηροειδές, μόνωτο, σῶμα κυλινδρικό - κωνικό, πόδι κυλινδρικό, ἐσωτερικά κοῖλο, βάση δισκοειδής, λαβὴ κατακόρυφη, ταινιωτή, διακοσμεῖται μὲ γραπτές ταινίες. "Υψ. 0.071 μ.
- γ) Θ ή λ α σ τ ρ ο ἀκέραιο, σῶμα σφαιρικό πεπιεσμένο, διακόσμηση μὲ γραπτές ταινίες. "Υψ. 0.11 μ.

Τάφος 110

- 1) Σ φ ο ν δ ύ λ ι ο ἀπὸ στεατίτη, ἀμφικολουροκωνικό. "Υψ. 0.017 μ.
- 2) 'Α ρ τ ό σ χ η μ ο, τρίωτο, κοιλόκυρτο - πεπιεσμένο, χεῖλη πλατιά, ἐξέχοντα, ἐκφυόμενα ἀπὸ τὸ σῶμα. "Υψ. 0.057 μ. (εἰκ. 2θ).

Συνολικὰ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τρεῖς λάρνακες, περιγραφή τῆς μιᾶς τῶν ὁποίων δόθηκε προηγουμένως. 'Η μία λάρνακα εἶναι ἀδιακόσμητη (πίν. 12α), ἐνῶ ἡ ἄλλη φέρει γραπτὴ διακόσμηση μὲ πτερωτὲς μορφές (πίν. 12β). 'Επειδὴ ἡ φετινὴ ὁμάδα τῶν ἀνασκαφέντων τάφων παρουσίασε μεγάλο ἀνασκαφικὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἔδωσε πλούσια καὶ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα ἐλπίζεται βάσιμα ὅτι ἡ προσεχὴς ἀνασκαφικὴ περίοδος θὰ εἶναι ἐξίσου ἐνδιαφέρουσα καὶ θὰ βοηθήσει στὴν ἀποσαφήνιση ἀρκετῶν ζητημάτων καὶ ἐρωτημάτων ποὺ ἔθεσε ἡ φετινὴ ἐρευνα.

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΡΕΤΡΙΑΣ

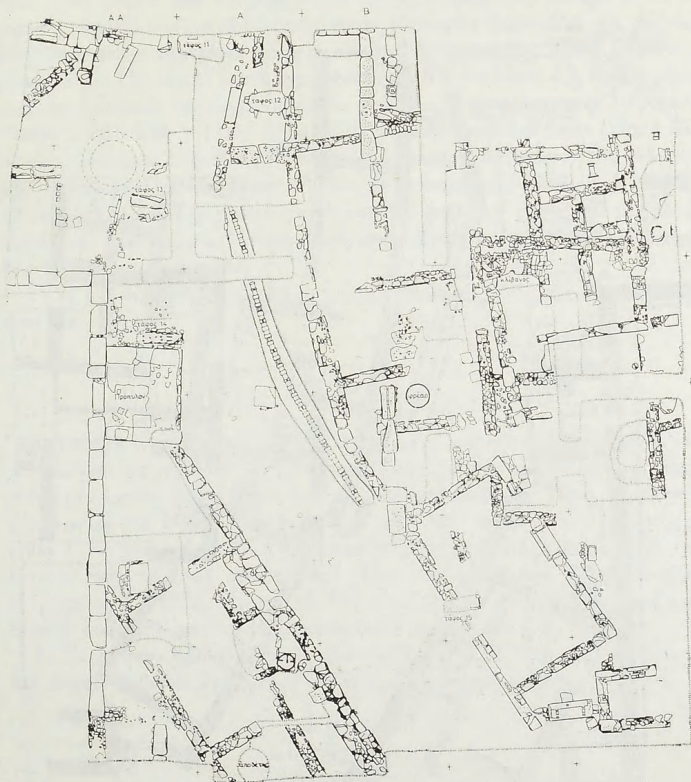
(Πίν. 14 - 18)

Στη φετινή ανασκαφή της Έρετρίας (15 Ὀκτωβρίου - 10 Νοεμβρίου 1977) πήραν μέρος ἡ ἀρχιτέκτων Γεωργία Χατζιώτη-Κοτοπούλη, οἱ πτυχιούχοι τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Παναγιώτης Βαλαβάνης καὶ Χριστίνα Βλασσοπούλου, καθὼς καὶ ἡ φοιτήτρια τοῦ ἴδιου τμήματος Ἀναστασία Τσερεντζούλια. Οἱ φωτογραφίες ὀφείλονται καὶ πάλι στὸ Βασίλη Σταματόπουλο.

Ἡ ἔρευνα περιορίστηκε κυρίως στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ χώρου (τετράγωνα Γ5 καὶ Δ4, Δ5), καθὼς καὶ στὸ ΒΔ (τετράγωνα ΒΒ-1/ΒΒ1 καὶ ΑΑ-1/ΑΑ1) (εἰκ. 1 καὶ 2). Ἔτσι ἡ ἔκταση ποὺ ἀνασκάφηκε ἀπὸ τὸ 1974 ὡς σήμερα ἔχει διαστάσεις 25 × 30 μ., δηλ. ἐμβαδὸν 750 τ.μ. Μέσα στὴν περιορισμένη σχετικὰ αὐτὴ ἔκταση ἤλθαν στὸ φῶς ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τεσσάρων περιόδων (γεωμετρικῆς, κλασικῆς, ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς). Κάθε περίοδος περιλαμβάνει περισσότερες ἀπὸ μία οἰκοδομικὲς φάσεις. Στὴν εἰκ. 2 ἔχουν διαφοροποιηθεῖ οἱ κυριότερες ἀπὸ τίς ἐπ'ἀλλήλους αὐτὲς οἰκοδομικὲς φάσεις, ποὺ μᾶς δίνουν μιὰ σαφὴ εἰκόνα τῆς μακραιωνῆς ἱστορίας τῆς πόλεως ἀπὸ τὴν ἰδρυσή της στὸν 9ο αἰ., ὡς τὴν τελικὴ καταστροφὴ καὶ ἐγκατάλειψή της μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. Οἱ 17 συνολικὰ τάφοι, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὸν ἴδιο χῶρο, μαρτυροῦν τέλος τὴν παρουσία χριστιανικοῦ οἰκισμοῦ στὸν 6ο καὶ 7ο μ.Χ. αἰ.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ πρώτη καὶ μέση γεωμετρικὴ φάση, ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ βεβαιώνεται στὴν Έρετρια (τετράγωνα ΑΑ5 καὶ Α4/Α5) καὶ ἀνεβάζει τὴ χρονολογία ἰδρύσεως τῆς πόλεως ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. (ὅπως πιστεύαμε ὡς σήμερα) στὰ μέσα περίπου τοῦ 9ου π.Χ. αἰ. Τὸ ὕστερο-γεωμετρικὸ «ἀνάλημμα» ἔχει δύο παρειάς, ὅπως βεβαιώθηκε ἤδη κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο (βλ. ΠΑΕ 1976, 74 κέ., σημ. 2), καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαίξει ἀπλῶς τὸ ρόλο ἀναλήμματος καὶ μόνο τῆς δυτικῆς ὀχθῆς τοῦ χειμάρρου. Ἀποτελεῖ ὥσως ὀχυρωματικὸ περίβολο ἢ, τὸ πιθανότερο, τοῦχο τεμένους τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, ἀναλόγου πρὸς τὸ τέμενος τοῦ Δαφνηφόρου Ἀπόλλωνος, ποὺ βρίσκεται λίγες δεκάδες μέτρα νοτιότερα. Μέσα στὸ τέμενος αὐτὸ ἀρχισαν ἤδη ἀπὸ πέρυσι νὰ ἔρχονται στὸ φῶς ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα τοῦ α' μισοῦ τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. καὶ τῶν μέσων τοῦ 9ου π.Χ. αἰ. (ΠΑΕ 1976, 76). Στὴ θέση τοῦ γεωμετρικοῦ αὐτοῦ τεμένους κατασκευάστηκε ἕνα νεώτερο τέμενος στὰ ρωμαϊκὰ χρό-

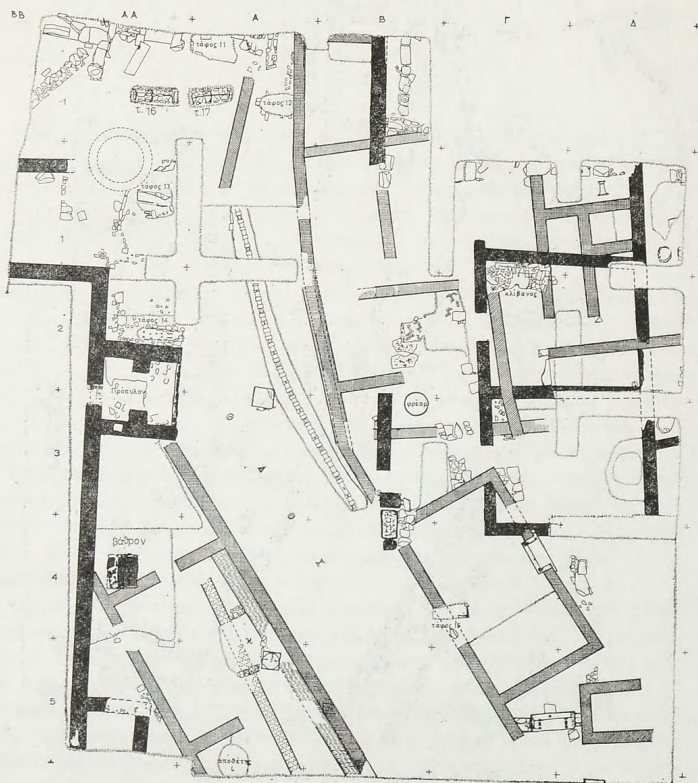
νια, πού τμήμα τῆς εὐθύγραμμης θεμελίωσής του ἀπὸ ὀρθογώνιους πωρόπλινθους ἀποκαλύφθηκε στὰ τετράγωνα ΑΑ2 - Α5 (εἰκ. 2, φάση μαύρη). Φέτος ἦλθε στὸ φῶς ἡ ΒΑ ἐξωτερικὴ γωνία του (ΒΒ2 - ΑΑ2) σὲ ἀπόσταση 3 μ.

Εἰκ. 1. Γενικὴ κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.
(Σχ. Γ. Χατζιώτη - Κοτοπούλη.)

ἀπὸ τὸ μνημειακὸ πρόπυλο εἰσόδου τῆς ἀνατολικῆς του πλευρᾶς. Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχαν ἔρθει στὸ φῶς πέρυσι, ριγμένα πάνω στὸ οὐδόστρωμα, θραύσματα ἐπιτύμβιων στηλῶν, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὸ Γυμνάσιο ("Εργον 1976, 20, εἰκ. 18 - 19). Στὸ ἴδιο περίπου σημεῖο βρέθηκε φέτος τὸ

ἄνω μέρος μαρμαρίνης ἐρμαϊκῆς στήλης με ἀρχαῖο κεφάλι, ποὺ σώζεται ἀπὸ τὰ μῆλα τοῦ προσώπου καὶ κάτω (πίν. 14α καὶ 15α-γ). Ὁ ἀριστερὸς ψευδοβραχίων ἦταν συμφυῆς, ὁ δεξιὸς ἦταν ἐνθετός (μέγ. σωζ. ὕψ. 0.375 μ., πλ.

Εἰκ. 2. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς. Ἐπάλλῃλες οἰκοδομικὲς φάσεις.

0.22 μ., πᾶχ. 0.13 μ.). Ἀνὰ τρεῖς σχηματοποιημένοι κυματοειδεῖς βόστρυχοι κατεβαίνουν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ λαίμδ πρὸς τὸ στήθος. Τὰ γένια ἀποδίδονται με πικνὲς κατακόρυφες κυματοειδεῖς αὐλακώσεις. Ἡ ἐρμαϊκὴ στήλη

Ήταν, όπως φαίνεται, στημένη στην εξωτερική γωνία τοῦ ρωμαϊκοῦ τεμένους, στο σημείο ἀκριβῶς τῆς καμπῆς τοῦ δρόμου.

Ἡ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε καὶ βορειότερα ἀπὸ τὸ ρωμαϊκὸν τέμενος, στὰ τετράγωνα BB-1/AA-1 καὶ A1 (εἰκ. 1 καὶ 2). Στὸ χῶρο αὐτὸ σύγχρονες κατασκευές (πηγάδι καὶ μανδρότοιχος) ἔχουν δυστυχῶς διαταράξει τὶς ἀρχαῖες ἐπιχώσεις καὶ καταστρέψει τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Δύο ἀκόμη τάφοι κεραμοσκεπεῖς (16 καὶ 17), ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ἐδῶ, ἀνήκουν στὸ ἴδιο, γνωστὸ μας, νεκροταφεῖο παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. Ὁ κεραμοσκεπὴς τάφος 16 (διαστ. 1.92×0.86 μ.) (πίν. 14β) περιεῖχε παιδικὸ σκελετὸ ὕπτιο (μῆκ. 1.35) μὲ τὸ κρανίον πρὸς Δ. Στὰ δεξιὰ τοῦ κρανίου ἀκέραιος ἀμφορίσκος (πίν. 14γ καὶ 16α). Ὁ κεραμοσκεπὴς τάφος 17 (πίν. 16β) παρόμοιος μὲ τὸν προηγούμενον (διαστ. 1.92×0.97 μ.) περιεῖχε τὸ σκελετὸ ἐνῆλικος, μῆκ. 1.60 μ., μὲ τὸ κρανίον καὶ πάλι πρὸς Δ. Τελείως ἀκτέριστος. Στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκαν ἀκόμη δύο θραύσματα ἐπιγραφῶν:

1) Τὸ ἕνα διαστ. 0.24×0.17 μ. καὶ πᾶχ. 0.08 μ., σώζει τὴν ἀρχὴ δύο στίχων (πίν. 16γ):

TIT[---
TITO[---

Ἦψ. γραμμάτων 0.035 - 0.038 μ. Ἀπόστ. γραμμάτων πρώτου στίχου 0.06 μ., δεύτερου στίχου 0.045 μ. Ὁ τύπος τῶν γραμμάτων μὲ τονισμένους ἀκρέμονες καὶ κυρίως ἡ μνεῖα τοῦ ὀνόματος τοῦ αὐτοκράτορα Τίτου τοποθετοῦν χρονολογικὰ τὴν ἐπιγραφή στὸν 1ο μ.Χ. αἰ. Ἀπὸ μαρτυρία τοῦ Πλουτάρχου (Βίος Τίτου Φλαμινίου 10) γνωρίζουμε ὅτι στὴ γειτονικὴ Χαλκίδα ἀσκούνταν λατρεῖα πρὸς τιμὴ τοῦ αὐτοκράτορα Τίτου ὡς Ἀπόλλωνος Δελφινίου (πρβ. Π. Θέμελη, ΑΕ 1969, Ἑρετριακά, 159, σημ. 4). Δὲν ἀποκλείεται, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἐπιγραφή μας, νὰ ὑπῆρχε παρόμοια λατρεῖα καὶ στὴν Ἑρέτρια.

2) Τὸ δεύτερο θραῦσμα (σωζ. μῆκ. 0.29 μ., πλ. 0.21 μ., ὕψ. 0.065 μ.), ποὺ ἀνήκει σὲ βᾶθρο ἀγάλματος, σώζει τὴν ἐξῆς τρίστιχὴ ἐπιγραφή (πίν. 16δ):

---]ΙΙΟ[---
---]ΤΗΣΕΝ[---
---]ΣΕΙ[---

Ἦψ. γραμμάτων 0.02 μ. Ἀποστάσεις γραμμάτων πρώτου στίχου 0.035 μ., δεύτερου στίχου 0.01 μ. Δύο ἀκόμη συνανήκοντα θραύσματα ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐν-επιγραφο βᾶθρο ἐντοπίσθηκαν στὴν ἀποθήκη καὶ τὸ αἶθριο τοῦ Μουσείου Ἑρε-τρίας ἀπὸ τὸν Ἑλβετὸ ἀρχαιολόγο Denis Knoepfler, ὁ ὁποῖος καὶ θὰ τὰ δη-μοσιεύσει μαζί μὲ τὸ δικό μας. Ἡ μελέτη τῶν τριῶν θραυσμάτων ἀπὸ τὸν Knoepfler ἀπέδειξε ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὸ βᾶθρο χάλκινου ἀνδριάντα,

ποὺ ἔστησε ὁ Δῆμος τῶν Ἑρετριέων πρὸς τιμὴ τοῦ γυμνασιάρχου Θεόπομπου Ἀρχεδήμου, σύμφωνα μὲ τὸ ψήφισμα IG XII, 9, 236 τοῦ 1ου π.Χ. αἰ. Ἔτσι τὸ ἐνεπίγραφο θραῦσμα μας μπορεῖ νὰ συμπληρωθεῖ μὲ σιγουριά ὡς ἑξῆς:

Θεό[πο]μ[πον] Ἀρχεδήμου
ἀρε[τῆς] ἐν[εκεν] (ἢ ἐνεκα)
τῇ]ς εἰ[ς] αὐτόν

Τὸ 1975 εἴχαμε παρατηρήσει στὸ τετράγωνο Α-1 ὅτι εἶχε χρησιμοποιοῦνθεῖ ὡς κατώφλι σὲ ὑστερορωμαϊκὸ κτίσμα ἓνα μαρμάρينو ἐνεπίγραφο ἔδρανο τοῦ Γυμνασίου (ΠΑΕ 1975, 42, πίν. 21), ποὺ πιθανῶς κατασκευάστηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γυμνασιαρχίας τοῦ Θεόπομπου Ἀρχεδήμου καὶ μὲ δική του δαπάνη. Μιὰ δευτέρη ἐξάστιχη ἐπιγραφή, ποὺ βρέθηκε ἐκεῖ κοντά (ΠΑΕ δ.π. εἰκ. 3, πίν. 22β), σώζει, ὅπως βεβαιώθηκε ὕστερα ἀπὸ ἐπιμελέστερο καθαρισμό, καὶ τὴν ἀρχὴ ἑβδομου στίχου μὲ μικρότερα γράμματα: ΑΝ[- - -, ποὺ πρέπει προφανῶς νὰ συμπληρωθεῖ: ἀν[έθεκα ν. Τὸ ὄνομα στὸ δεύτερο στίχο τῆς ἰδίας ἐπιγραφῆς μπορεῖ ἴσως νὰ συμπληρωθεῖ Θεό[πομπος]. Σὲ ποιά θεότητα ἀπειθύνεται τὸ ἀνάθημα καὶ τί περιλάμβανε δὲν εἶναι δυστυχῶς γνωστό. Μήπως στὰ γράμματα ΕΙΣ[- - - τοῦ πρώτου στίχου θὰ μπορούσε νὰ ἀναγνωρίσει κανεὶς τὸ ὄνομα τῆς Εἰσ[ίδος];

Τὰ βεβαιωμένα κλασσικὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς μας εἶναι πρὸς τὸ παρὸν πενιχρά, οἱ πλούσιοι ὁμῶς ἀποθέτες τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (ΠΑΕ 1974, 39 κέ., Ἔργον 1976, 21 κέ.), ποὺ περιεῖχαν καὶ κεραμεικὴ, κυρίως παναθηναϊκοὺς ἀμφορεῖς τοῦ ἀ' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἀποτελοῦν σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι ἡ πρόοδος τῆς ἔρευνας θὰ φέρεται στὸ φῶς καὶ οἰκοδομήματα τῆς περιόδου αὐτῆς. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἀκόμη ὅτι ἀνάμεσα στὰ θραύσματα κεραμεικῆς τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ξεχωρίζουν σὲ ποιότητα τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύπου τῆς Δυτικῆς κλιτύος σὲ τοπικὲς ἑρετριακὲς παραλλαγές, ποὺ μιμοῦνται μὲ ἐπιτυχία ἀττικὰ πρότυπα (πίν. 17α). Μέσα στοὺς ἀποθέτες εἶχαν ἀπορριφθεῖ καὶ διάφορα οἰκοδομικὰ ὕλινκα (πέτρες, πλῆθρες, κεραμίδια, θραύσματα ἀπὸ δόρωση στέγης κ.ἄ.) ἀπὸ καταστραμμένα κτίσματα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ποὺ τὰ ἐρείπιά τους εἶχαν καθαριστεῖ καὶ στὴ συνέχεια ἰσοπεδωθεῖ γιὰ νὰ δεχτοῦν ἀπὸ πάνω τὰ θεμέλια τῶν νεώτερων κτισμάτων τῆς ἑλληνιστικῆς περιόδου. Ἡ ἑλληνιστικὴ κατοικία στὸ ΝΔ τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς (τετράγωνα Γ4/Γ5 καὶ Δ4/Γ5 καὶ Δ4/Δ5), ποὺ ἐρευνήθηκε ἐν μέρει φέτος (εἰκ. 1 καὶ 2), περιλαμβάνει πρὸς τὸ παρὸν ἓνα πολὺ εὐρύχωρο ὀρθογώνιο δωματίο διαστ. 7.50 μ. × 4 μ., σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ δρόμο, καθὼς καὶ πρόθυλο εἰσόδου μὲ μεγάλο μαρμάρينو κατώφλι ἐγκάρσια στὸ δρόμο (πίν. 17β). Στοιχεῖα γιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγησι τῆς ἑλληνιστικῆς αὐτῆς οἰκίας δὲν ἔχουν ἀκόμα προκύψει.

Τυχαῖα εὐρήματα

1) Ὁ ἐργάτης Νίκος Κουρούτης μᾶς ὑπέδειξε ἐπιτύμβια στήλη, ποὺ εἶχε πρόσφατα ἔλθει στὴν ἐπιφάνεια κατὰ τὴν ἄρωση, στὸ κτῆμα τοῦ Κ. Καραχάλιου, ΒΔ ἀπὸ τὸ Θέατρο. Ἀπολόγγει σὲ ἀκόσμητο ἀέτωμα καὶ εἶναι σπασμένη στὴν πάνω ἀριστερῇ γωνία. Σωζ. ὕψ. 0.455 μ., πλ. 0.34 μ., πᾶχ. 0.086 μ. Σώζει τὴν ἐξῆς δίστιχῃ ἐπιγραφή μετ' ὄνομα καὶ τὸ πατρώνυμο τῆς νεκρῆς (πίν. 18α):

Με]νέκλεα

Δι]γονσίον

"Υψ. γραμμάτων 0.022 μ., 4ου π.Χ. αἰ.

2) Ἐξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τεῖχος τῆς πόλεως, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Πύλη, μέσα στὸ χῶρο κοινοτικοῦ ἀγροκτήματος βρέθηκε ἐπιτύμβια στήλη, ποὺ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν κάλυψη νεώτερου ἀγωγοῦ. Εἶναι ὀρθογώνια, ἀδρᾶ δουλεμένη πλάκα (ὕψ. 0.62 μ., πλ. κάτω 0.52 μ., πλ. ἄνω 0.50 μ., πᾶχ. 0.13 μ.), ποὺ φέρει πάνω σὲ λειασμένη ταινία πλ. 0.075 μ. τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ (πίν. 18β):

Δημοκράτης

"Υψ. γραμμάτων 0.04 μ., 4ου π.Χ. αἰ.

3) Ἀνω τμημα ὀρθογώνιας ἐπιτύμβιας στήλης βρίσκεται ἐντοιχισμένο σὲ μεγάλη δεξαμενὴ νεροῦ μέσα στὸ ἴδιο παραπάνω κοινοτικὸ ἀγρόκτημα. Οἱ διαστάσεις εἶναι: μέγ. ὕψ. 0.33 μ., πλ. 0.35 μ. Σὲ λειασμένη ταινία πλ. 0.045 μ. φέρει τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ (πίν. 18γ):

Εὐμηλίδης

"Υψ. γραμμάτων 0.025 μ., 4ου π.Χ. αἰ.

Ἐφέτος δλοκληρώθηκε καὶ ἡ ἐργαστηριακὴ ἐπεξεργασία τῶν παναθηναϊκῶν ἀμφορέων (3 στὴν Ἐρέτρια καὶ 6 στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο) καὶ ἔγινε μιὰ νέα σειρὰ φωτογραφιῶν. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ μετ' ἄριστὴ διατήρησή τους καὶ τὴν ὑψηλὴ καλλιτεχνικὴ τους ποιότητα (βλ. "Εργον 1977, εἰκ. 15) ἔχουν πάρει ἥδη τὴ θέση ποὺ τοὺς ἀξίζει μέσα στὴν Ἱστορίᾳ τῆς Τέχνης τοῦ ἀ' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (Πρβ. Π. Θέμελη, Ἐρέτρια - Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς, σχέσεις μετ' πλαστικὴν, ΣΤΗΛΗ, τόμος εἰς μνήμην Ν. Κοντολέοντος, 1978, 265 - 271, πίν. 91 - 116.)

ΠΕΤΡΟΣ Γ. ΘΕΜΕΛΗΣ

(Παρένθ. πίν. Α' και πίν. 19 - 33)

Συνεχίσθηκαν κατά τὸ 1977 σὲ μεγάλη κλίμακα, οἱ ἀνασκαφὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν ἀρχαία Ἀμφίπολη, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου μετὰ τὴν πολύτιμη βοήθεια τῆς ἀρχαιολόγου - ἐπιστημονικῆς βοηθοῦ δ. Σταυρούλας Σαμαρτζίδου, ποὺ ἐργάσθηκε ἐπὶ μῆνες, κάτω ἀπὸ δύσκολες συνθήκες, μετὰ ἀξίεπαίνο ζῆλο. Στὴν ἀντιμετώπιση τῶν διαφορῶν θεμάτων καὶ προβλημάτων, πρόθυμη καὶ πολὺτιμη ἦταν πάντα ἡ βοήθεια τῆς Προϊσταμένης τῆς Ἐφορείας κλασικῶν ἀρχαιοτήτων Καβάλας κ. Χάιδως Κουκούλη-Χρυσανθάκη. Ἡ ἀρχιτέκτων κ. Ἀναστασία Λαζαρίδου - Μητροπούλου ἐξέπόνησε τὰ σχέδια τοῦ μεγάλου τμήματος τῶν ὀχυρώσεων, ποὺ ἀποκαλύφθηκε μετὰ τὴς ἀνασκαφῆς αὐτῆς, ἐνῶ ἡ τεταρτοετῆς φοιτήτρια τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς δ. Τούλα Μυρωδῆ ἔκανε τὰ σχέδια τῆς ταφικῆς κατασκευῆς ἀρ. 1 τοῦ τύμβου «Καστὰς», τὴν κάτοψη ἐνὸς μεγάλου ἀποχετευτικοῦ συστήματος τοῦ τείχους, ὅπως καὶ τὴς μετρήσεις γιὰ τὴν ἀποτύπωση μεγάλου ἀριθμοῦ πασσάλων, ποὺ ἀποτυπώθηκαν στὸ σχέδιο τοῦ τείχους ἀπὸ τὸ συνεργεῖο τοῦ τοπογράφου - μηχανικοῦ κ. Γεωργίου Ἀδρίμη. Οἱ συντηρητὲς ἀρχαίων τοῦ Μουσείου Καβάλας κ.κ. Γεώργιος Ξυλαπετσίδης καὶ Παναγιώτης Τζανετάκης, ἐργάστηκαν μετὰ ζῆλο γιὰ τὴ συντήρηση τῶν ξύλων, σύμφωνα μετὰ τὴς ὁδηγίες τοῦ χημικοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας κ. Νίκου Μπελογιάννη, ποὺ σὲ ἀλλεπάλληλες μεταβάσεις του ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὴν Ἀμφίπολη, ἐξέτασε τὴν κατάστασι διατήρησης τῶν ξύλων καὶ μετὰ ἰδιαιτέρη εὐσυνειδησία μελέτησε τὸ θέμα τῆς συντήρησής τους. Ὅπως πάντοτε, ἔτσι καὶ στὴς ἀνασκαφῆς αὐτῆς τῆς χρονιᾶς, ἀξιόλογη ἦταν ἡ βοήθεια ποὺ πρόσφερε στὴν ἐρευνα, τὴν ἐποπτεία τῶν ἐργασιῶν καὶ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν διαφορῶν θεμάτων, ὁ ἀκαταπόνητος καὶ ἐνθουσιώδης φύλακας ἀρχαιοτήτων Ἀμφιπόλεως κ. Ἀλέκος Κοχλιαρίδης¹.

Ἰδιαιτέρο ἐπιστημονικὸ ἐνδιαιφέρον καὶ ξεχωριστὴ σημασία γιὰ τὴν τοπο-

1. Στὴν κ. Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τὴ θέσι αὐτῆς τὴς πρὸς θεομὲς μου εὐχαριστίες. Εὐχαριστῶ ἀκόμη θεομὰ τοὺς πρὸ πάνω συνεργάτες μου, καθὼς καὶ τοὺς ἐργάτες τῆς ἀνασκαφῆς, γιὰ τὴν μετὰ τὴν ἐργασία καὶ τὸ ζῆλο τοὺς συνέβαλαν στὴν ἐπιτυχία τῆς τόσο δύσκολης καὶ ἐπικίνδυνης ἀνασκαφῆς, ἐξαιτίας τῶν μεγάλων ἐπιχώσεων καὶ κατολισθήσεων ὅπως καὶ στὴ σχεδίαση καὶ ἀποτύπωση τοῦ τείχους, τῶν πασσάλων καὶ τῶν ἄλλων ἀρχαιοτήτων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν.

γραφία τῆς πόλης, εἶχε ἡ ἀνεύρεση στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη ἐντυπωσιακοῦ καὶ μοναδικοῦ τμήματος τῆς ξύλινης γέφυρας τοῦ Στρυμόνος (πίν. 19α-β) ποὺ ἐπι-
νελημμένα ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης (IV. 103, 108), μιᾶς μεγάλης ὀχυρῆς πύ-
λης (πύλη Γ), μπροστὰ στὴν ὁποία κατέληγε ἡ γέφυρα, καθὼς καὶ μεγάλου
ἀριθμοῦ πασσάλων, κορμῶν δέντρων καὶ δοκῶν (1.200 περίπου), ποὺ χρησι-
μοποιήθηκαν κατὰ διάφορες ἐποχές σὲ συστάδες, εἴτε γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς
γέφυρας, εἴτε γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἀμμόδους ἐδάφους τῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ
καὶ τῆς διατήρησης ἀποιοῦ περάσματος, εἴτε γιὰ τὴ στερέωση καὶ ἐξασφά-
λιση τοῦ τμήματος τῶν τειχῶν, ποὺ ἦταν πολλὰ κοντὰ στὸ ποτάμι (πίν. 20α). Τὸ
εὕρημα τῶν ξύλινων πασσάλων καὶ κορμῶν δέντρων θὰ εἶναι μοναδικὸ καὶ
κατὰ τοῦτο, ἂν μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας ἀποδειχθεῖ πὼς μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς
ἀνήκουν στὸ ὀχυρωματικὸ ἔργο «σταύρωμα», ποὺ ἀναφέρει ὁ Θουκυδίδης
(V. 10) καὶ ποὺ τὸν τρόπο κατασκευῆς του περιγράφει ὁ ἱστορικὸς στὰ Πλα-
ταικὰ (II. 75). 'Η ἀποκάλυψη αὐτοῦ τοῦ βόρειου τμήματος τῶν ὀχυρώσεων τῆς
πόλης, ὅπως καὶ τῆς γέφυρας, ρίχνουν καινούριο φῶς στὴ μελέτῃ τῆς τοπογρα-
φίας καὶ τῶν κινήσεων τῶν δυὸ ἀντιπάλων Κλέωνος καὶ Βρασίδα πρὶν καὶ
κατὰ τὴ μάχη, ὅπως καὶ στὸν καθορισμὸ τοῦ πεδίου τῆς φονικῆς σύγκρουσης.

'Η 'Αρχαιολογικὴ 'Υπηρεσία τοῦ 'Υπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ 'Επιστημῶν,
τὸ 'Ιδρυμα Ψύχα καὶ ἰδιαιτέρως ὁ 'Ελληνικὸς 'Οργανισμὸς Τουρισμοῦ¹, μὲ τὴ
γενναία ἐπιχορήγησή του, συνέβαλαν στὴν ἀντιμετώπιση τῶν μεγάλων δαπα-
νῶν τῆς ἀνασκαφῆς, ἐξαιτίας κυρίως τῶν ἐπιχώσεων ποὺ καλύπτουν τὸ χῶρο
τῶν ἀνασκαφῶν καὶ κυμαίνονται μεταξύ 6 καὶ 10 μέτρων, στὴν ἀποκάλυψη
σημαντικοῦ τμήματος τῶν ὀχυρώσεων, στὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου, στὴν κα-
τασκευὴ μεγάλῃς ἀποχετευτικῆς τάφρου, καθὼς καὶ στὴν ἀποκάλυψη, συντή-
ρηση καὶ στέγαση μεγάλου ἀριθμοῦ πασσάλων.

Οἱ ἐργασίες ἀποχωμάτωσης καὶ οἱ ἀνασκαφές διενεργήθηκαν σὲ δυὸ περιό-
δους, τὴν ἄνοιξη καὶ τὸ φθινόπωρο, μὲ ὀλικὴ διάρκεια 4,5 μῆνες περίπου καὶ
ἀπέβλεπαν: 1) Στὴν ἔρευνα καὶ ἀποκάλυψη τοῦ δυτικότερου τομέα τοῦ βό-
ρειου τείχους, ποὺ διαπιστώθηκε στίς ἐργασίες τοῦ 1976 ('Εργον 1976, 27 -
31), 2) στὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας τοῦ μεγάλου τύμβου στὴ θέση «Καστάς»,
3) στὴν ἔρευνα καὶ ἀποκάλυψη τείχους στὴ θέση «Κοῦκλες» καὶ 4) στὴν ἔρευνα
τῆς κλασικῆς πύλης τοῦ βόρειου τείχους (πύλη Α) καὶ θέσεων ἐξωτερικὰ ἀπὸ
αὐτὸ ('Εργον 1975, 48, παρ. Β').

1. Οἱ ἐργασίες στὸν δυτικότερο τομέα τοῦ βόρειου τείχους εἶχαν σὰν ἀπο-
τέλεσμα τὴν ἀποκάλυψη πολλὴ σημαντικοῦ τμήματος τῶν ὀχυρώσεων, μὲ ὀλικὸ

1. 'Επιθυμῶ καὶ ἀπὸ τῆς θέσης αὐτῇ νὰ εὐχαριστήσω θερμότατα τὸν Πρόεδρο τοῦ ΕΟΤ,
καθηγητὴ κ. Γεώργιο Δασκαλάκη καὶ τὸν πρῶν Γενικὸ Γραμματέα, βουλευτὴ κ. Τζαννῆ
Τζανετάκη, γιὰ τὴ γενναία οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῶν ἀνασκαφῶν. Εὐχαριστῶ ἐπίσης θερ-
μότατα τὸν Πρόεδρο τοῦ Δ.Σ. τοῦ 'Ιδρύματος Ψύχα κ. Χριστίναν Σταθάτου.

μῆκος 207 μ. (παρένθ. πίν. Α', Β', πίν. 20β, 21α). Ἀνατολικά καὶ δυτικά ἀπὸ τὴν πύλη Β, διατηρεῖται τὸ τεῖχος σὲ ὕψος 4.50 μ., παρουσιάζει δὲ δυὸ οἰκοδομικὰς φάσεις, μιὰ κλασικῶν χρόνων κάτω, καὶ μιὰ ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἐπάνω ἀπὸ τοὺς δόμους τῆς κλασικῆς (πίν. 21α). Ἀνατολικά ἀπὸ τὴν πύλη Β καὶ σὲ ἀπόσταση 22.50 μ., τὸ τεῖχος σχηματίζει ἀμβλεία γωνία καὶ παίρνει ἔπειτα ΒΑ κατεύθυνση. Μετὰ τὴ γωνία ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 16.20 μ., ὅπου καὶ ἐξαφανίζεται καταστραμμένο μέχρι τὴν εὐθυντηρία. Ἐξωτερικά ἀπὸ τὸ ἀκραῖο αὐτὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νέου τομέα τῶν ἀνασκαφῶν, ἔχουν διευθετηθεῖ στὸ ἔδαφος τρεῖς δεξαμενές, ὀλικοῦ μήκους 10.25 μ. (πίν. 21β). Ἐσωτερικά ἀπὸ τὸ τεῖχος, στὴν περιοχὴ μεταξὺ πύλης Β καὶ ἀμβλείας γωνίας, ἐρευνήθηκε ὀλόκληρη ἡ οἰκοδομὴ (πίν. 22α), ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ δυτικὸ μόνον τμήμα εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὸ 1976 ("Ἔργον 1976, 29, εἰκ. 28). Ἐξωτερικά ἀπὸ τὸ τεῖχος, στὴν ἴδια περιοχὴ ἐρευνήθηκε μεγάλη οἰκοδομὴ, προφανῶς οἰκία, ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι ἀρχαιότερη ἀπὸ τὸ τεῖχος, καθὼς ἡ θεμελίωσή του κατέστρεψε ἓνα μέρος τῆς (πίν. 22β).

Σὲ ἀπόσταση 70 μ. περίπου δυτικά ἀπὸ τὴν πύλη Β ἀποκαλύφθηκε κυκλικὸς πύργος. Τὸ ἐξωτερικὸ μισὸ τοῦ πύργου αὐτοῦ, σὲ μιὰ ἐπισκευὴ τοῦ τείχους στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, περικλείσθηκε μέσα σὲ τετράγωνο πύργο, μήκους 7.25 μ., ποὺ ἀντικατέστησε τὸν κυκλικὸ (πίν. 23α). Στὸ σημεῖο αὐτὸ σχηματίζεται ἀμβλεία γωνία καὶ τὸ τεῖχος συνεχίζει ἔπειτα τὴν πορεία του πρὸς Δ μὲ ἐλαφρὰ ἀπόκλιση πρὸς Ν.

Στὸ τμήμα τοῦ τείχους ποὺ περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στὴν πύλη Β καὶ τὸν κυκλικὸ πύργο, ἀποκαλύφθηκαν τρία συγκροτήματα ὀχετῶν, ὀρθογώνιας τομῆς (πίν. 21α). Ἀγωγοὶ γιὰ τὴν ἀποχέτευση τοῦ νεροῦ τῆς βροχῆς ἀποκαλύφθηκαν δυτικά ἀπὸ τὴν πύλη Β, στὸ πῦρ ψηλὸ τμήμα τοῦ τείχους, ποὺ ἀνήκει στὴν ἐλληνιστικὴ φάση τῶν ὀχυρώσεων. Ἐνας μάλιστα ἀπὸ αὐτοὺς διασώζει στὴ θέση του τμήμα τοῦ σιδερένιου ὀβελίσκου.

Στὴν ἴδια φάση τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀνήκουν καὶ οἱ ἀναβασμοί, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν δυτικά ἀπὸ τὴν πύλη Β, μὲ 6 βαθμίδες στὴ θέση τους (πίν. 23β). Στὸ ἐπίπεδο τῆς κατώτερης βαθμίδας ἀποκαλύφθηκε κτιστὸς ἀγωγὸς γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ νεροῦ τῆς βροχῆς, ποὺ ἔρχόταν ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης, διευθετημένος κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους (πίν. 23β). Στὴν περιοχὴ τοῦ ἀγωγοῦ καὶ ἀκόμη πῦρ δυτικά, ἀποκαλύφθηκαν, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους, θεμέλια οἰκοδομῶν, ποὺ δὲν ἐρευνήθηκαν ἀκόμη. Θεμέλια μιᾶς μεγάλης οἰκοδομῆς ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἐξωτερικά ἀπὸ τὸ τεῖχος, δυτικά ἀπὸ τὴν πύλη Β, μεταξὺ τοῦ μεσαίου συγκροτήματος ὀχετῶν καὶ τοῦ κυκλικοῦ πύργου. Ἀπὸ τὴν οἰκοδομὴ αὕτη σώζεται ὁ νότιος τοῖχος, ποὺ οἰκοδομήθηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν πρόσοψη τοῦ τείχους ἔτσι ποὺ νὰ τὴν ἀποκρύπτει καὶ ὁ ἀνατολικὸς (πίν. 24α). Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀποκαλύφθηκαν δυὸ βάσεις κιόνων ἡ πεσ-

σῶν καὶ διαπιστώθηκε σ' ὅλο τὸ μῆκος παχὺ στρώμα ἀπὸ κεραμίδια, στάχτη, κάρβουνα, ἀπανθρακωμένες ἕνες ξύλων ἢ καλαμιῶν, ποὺ σχηματίστηκε ἀπὸ τὴ στέγη, ποὺ κάηκε καὶ κατέπεσε ὁλόκληρη.

Σὲ ἀπόσταση 61.50 μ. δυτικὰ ἀπὸ τὸν κυκλικὸ πύργο ἀποκαλύφθηκε καὶ τρίτη πύλη, ἡ πύλη Γ (παρένθ. πίν. Α', πίν. 25). Πρόκειται γιὰ τὴν πιὸ ὀχρῆ, πιὸ μεγάλη καὶ πιὸ σημαντικὴ ἀπὸ τὶς γνωστὲς πύλες, γιὰτὶ σ' αὐτὴ κατέληγε ἡ γέφυρα τοῦ Στρυμόνος. Ἔχει μῆκος 13.40 μ. καὶ πλάτος 9 μ., προστατεύεται δὲ ἀπὸ τοίχους, πάχους 2 μ. περίπου. Ὁ ἀρχιτέκτων τῆς πύλης Γ μερίμνησε ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἐξασφάλισή της ἀπὸ τοὺς κινδύνους πλημμύρας καὶ ἀπὸ τὰ νερά τοῦ ποταμοῦ, ποὺ θὰ πρέπει νὰ λίμναζαν μπροστά της, ἂν κρίνει κανεὶς καὶ ἀπὸ τὴ διάβρωση καὶ πορώδη ὕφῃ τῶν λίθων καὶ κροκαλῶν. Ἔτσι ἐνίσχυσε ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τοὺς τοίχους τῆς πύλης καὶ ὁλόκληρην τὴν περιοχὴ της μὲ μεγάλο πλῆθος πασσάλων, ποὺ πολλὰς φορὲς ἔχουν τοποθετηθεῖ ἀνάμεσα στοὺς λιθοπλίνθους τῶν τοίχων καὶ ποὺ οἱ αἰχμές τους προχωροῦν πιὸ βαθιὰ ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυτηρίας (πίν. 24β). Ἐνα πρόσθετο ἔργο ἐξασφάλισής της εἶναι ἡ κατασκευὴ, στὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυτηρίας, ἐνὸς ἰσχυροῦ τοίχου σὲ σχῆμα Π. Ὁ τοίχος αὐτὸς ἔχει οἰκοδομηθεῖ μὲ μεγάλες, σκληρὲς λιθοπλίνθους παρωλίου, χονδρικὰ δουλεμένες, ποὺ συνδέονται μεταξὺ τους μὲ διπλοὺς πείσοσημους συνδέσμους (πίν. 26α). Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς χονδρὺς πασσάλους, ποὺ βρίσκονται σὲ σειρές, εἴτε ἐσωτερικὰ ἀπὸ τὴν πύλην, εἴτε κατὰ μῆκος τοῦ τείχους καὶ προχωροῦν πολλὴν πιὸ κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυτηρίας, εἶναι πιθανὸ νὰ ἀνήκουν στὸ «σταύρωμα», τὸ ξύλινο ὀχυρωματικὸ ἔργο, ποὺ προὔπηρχε ἴσως στὴ θέση αὐτὴ (πίν. 26β).

Τὸ τμήμα τοῦ τείχους ποὺ περιλαμβάνεται ἀνάμεσα στὸν κυκλικὸ πύργον καὶ τὴν πύλην Γ, εἶναι διάτρητο ἀπὸ ὀχετοὺς, ποὺ ἔχουν διευθετηθεῖ ἀνάμεσα σὲ μικρὰ τμήματα τείχους, μὲ κάτοψη τραπεζίου (πίν. 27α). Ἔχουν διασωθεῖ 13 ὀχετοί, ὑπάρχουν ὅμως ἐνδείξεις — καὶ ἰδιαίτερα τὸρμοι μὲ μολύβι γιὰ τὴ στήριξιν τῶν ὀβελίσκων —, ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσει κανεὶς πὼς τὸ συγκροτήμα τῶν ὀχετῶν ἐπεκτεινόταν ἕως τὴν πύλην Γ. Τὸ τμήμα αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ ἀδύνατο καὶ κινδυνεὺς καὶ ἀπὸ τὸν χεῖμαρρον, ποὺ σχηματίζεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης, σὲ περιόδους βροχῶν καὶ καταλήγει ἐδῶ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς πλημμύρες τοῦ ποταμοῦ. Γι' αὐτὸ καὶ παρῳσιάζει εἰκόνα ἐκτεταμένης καταστροφῆς, σὲ μερικὰ σημεία μάλιστα ἀπὸ κατάρρευση, ὅπως δείχνουν οἱ σωροὶ τῶν λιθοπλίνθων του. Ὁ μόνος λόγος ποὺ δικαιολογεῖ τὴν κατασκευὴ αὐτῆς τῆς ἐπισημοῦς καὶ ἀδύνατης γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς πόλης ὀχύρωσης, ἦταν ἡ ἀνάγκη νὰ συμπεριλάβουν στὸ μακρὸ τεῖχος καὶ τὴ γέφυρα. Ἔτσι ἡ ἀφήγησις τοῦ Θουκυδίδου (IV. 103) γιὰ τὴν ἐπέκτασιν τῶν ὀχυρώσεων ἕως τῆς γέφυρας — ἐπέκτασις ποὺ ἔγινε στὸ διάστημα μεταξὺ 424 καὶ 422. π.Χ. ἢ τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς τῶν γεγονότων τῆς μάχης μεταξὺ Κλέωνος καὶ Βρασίδα —, ἐπιβεβαιώνεται ἀπόλυτα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές.

Ἡ πύλη Γ ἀπέχει ἀπὸ τῆ σημερινῇ τεχνητῇ ὄχθῃ τοῦ Στρυμόνος 42.30 μ. Στὸ ὡρο αὐτό, βόρεια ἀπὸ τὴν πύλη πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ ποταμοῦ, διαπιστώθηκαν ἢ ἀποκαλύφθηκαν ἑκατοντάδες πάσσαλοι κυκλικῆς ἢ τετράγωνης τομῆς, σφηνωμένοι κάθετα στὸ ἀμῶδες ἔδαφος τῆς ὄχθης ἢ τῆς κοίτης, ποὺ φαίνεται νὰ ἀνήκουν τουλάχιστο σὲ δυὸ ἐποχές. Αὐτοὶ ποὺ βρίσκονται σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο καὶ ἔχουν μεγαλύτερες διαστάσεις, ἀνήκουν στὴν κλασικὴ ἐποχή, ἐνῶ τοῦ ὑψηλότερου ἐπιπέδου, στοὺς ρωμαϊκοὺς ἢ βυζαντινοὺς χρόνους. Μεταξὺ τῶν δυὸ ἐπιπέδων μεσολαβεῖ στρώμα ἄμμου, χαλικιῶν, κροκαλῶν καὶ λίθων, ποὺ προφανῶς σχηματίστηκε ἀπὸ πλημμύρες. Ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακὲς εἶναι συστάδες κορυμῶν καὶ πασσάλων, ποὺ βρίσκονται σὲ ἀπόσταση 14.50 μ. ἀπὸ τὴν ὄχθῃ τοῦ ποταμοῦ καὶ ἀνήκουν στὴν ὑποδομὴ τῆς γέφυρας (πίν. 19α, 27β). Ἡ συνέχειά της τόσο στὸ ποτάμι, ὅσο καὶ στὴν ἀπέναντι ὄχθῃ ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὶς βυθοκόρους, ποὺ ἔφτασαν σὲ μεγάλο βάθος γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς νέας κοίτης. Ἐτσι ἔμειναν δίχως ἀποτέλεσμα οἱ βαθιὲς δοκιμαστικὲς τομὲς ποὺ ἔγιναν μὲ μηχανικὸ ἐκσκαφέα στὴν ἄλλῃ ὄχθῃ τοῦ ποταμοῦ. Οἱ πάσσαλοι στὴν κατάσταση ποὺ ἔχουν διασωθεῖ, ἔχουν διαμέτρους ποὺ ποικίλλουν ἀπὸ 0.075 ἕως 0.290 μ. καὶ διατηροῦνται σὲ ὕψος ἀπὸ 0.15 ἕως 1.05 μ. Βρέθηκαν ἐπίσης λίγες σανίδες καὶ καθρόνια, ποὺ τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὰ — ἐσωτερικὰ ἀπὸ τὴν πύλη Γ — ἔχει μῆκος ± 4.50 μ. Τὰ ἄκρα τῶν πασσάλων καταλήγουν σὲ πελεκητὴ κορυφή, ποὺ σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἔχει τοποθετηθεῖ μέσα σὲ σιδερένια κεφαλὴ, αἰχμηρή. Βρέθηκαν πολλὲς τέτοιες σιδερένιες κεφαλές, ὕψους ± 0.36 μ., καθὼς καὶ μεγάλος ἀριθμὸς νομισμάτων, ἀποτμήματα χαλκίνων σκευῶν, ὅστρακα ἀγγείων, χάλκινα καρφὰ καὶ μολύβδινοι σύνδεσμοι. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν μερικὰ σιδερένια ἐργαλεῖα — πελέκεις, ἄξινες, καμπυλόσχημα μαχαίριδια — ποὺ χρησιμοποιήθηκαν πιθανὰ γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τῶν ξύλων καὶ τὴν κατασκευὴ τῆς γέφυρας (πίν. 28α-δ).

Δυτικὰ ἀπὸ τὴν πύλη Γ ἀποκαλύφθηκε τὸ τεῖχος σὲ μῆκος 15.50 μ., ὅπου καὶ σταματᾷ ἀπότομα, κατεστραμμένο μέχρι τὴν εὐθυνηρία (παρένθ. πίν. Α'). Ἐσωτερικὰ ἀπὸ τὸ δυτικότερο αὐτὸ τμήμα ἀποκαλύφθηκε ὀρθογώνια κατασκευή, ποὺ ἀνήκει στὴν ὑποδομὴ ἀναβασμῶν.

Κατὰ τὶς ἔρευνες σὲ ὁλόκληρὴ τὴν ἔκταση τοῦ τομέα αὐτοῦ τοῦ τεύχους βρέθηκαν πολλὰ νομίσματα, ἐρυθρόμορφα ἢ μελαμβραφεῖ ὅστρακα ἀγγείων, πῆλινη σίμη μὲ ἀνάγλυφον διακόσμηση ἀνθεμίων, βλαστῶν καὶ ἐλίκων, κεφάλι μικροῦ ἀγάλματος ἐφῆβου, δυὸ ἀποτμήματα ἐπιτύμβιων στηλῶν, ποὺ διασώζουν μέρος τῆς παράστασης, ἀπότμημα νεκρικοῦ ἔρωτα ποὺ κοιμᾶται καὶ μαρμάρينو πῶδι λέοντος ἀπὸ τράπεζα ἢ θῶκο, στολισμένο μὲ ρόδακα.

2. Ὁ μεγάλος τύμβος στὴ θέση «Καστάς», στὰ ΒΑ τῆς ἀρχαίας πόλης, ἦταν καὶ τὸ 1977 ἀντικείμενο ἐντατικῆς ἔρευνας. Ἐπειτα ἀπὸ κοπιαστικὴ καὶ ἐπικίνδυνον προσπάθεια, ἐξαιτίας τῶν ἐπανειλημμένων κατολισθήσεων στρω-

μάτων τῆς ἐπίχωσης, ἐρευνήθηκε ἡ ταφικὴ κατασκευὴ ἀριθ. 1, ποὺ εἶχε διαπιστωθεῖ καὶ ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ στὸ ΒΑ τομέα τοῦ τύμβου κατὰ τὸ 1976 (Ἔργον 1976, 34 - 36). Ἡ κατασκευὴ ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 30 μ. περίπου ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τῆς οἰκοδομῆς τῆς κορυφῆς τοῦ τύμβου ἀποκαλύφθηκε σὲ πλάτος 8.15 μ., ἐνὼ τὸ μήκος της εἶναι 12 μ., ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ λιθόστρωτο ἀργῶν λίθων (πίν. 29α). Τὸ λιθόστρωτο προχωρᾷ καὶ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς τομῆς πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τύμβου. Κατὰ τὴν ἔρευνα διαπιστώθηκαν 13 ταφές ἀπὸ τις ὁποῖες πέντε ἦταν μέσα σὲ μεγάλη πιθάρια, ποὺ τὸ στόμιό τους σκέπαζε σχιστολιθικὴ πλάκα (πίν. 29β), μιὰ σὲ μικρὸ ἀγγεῖο μορφῆς ἀμφορέα καὶ οἱ ὑπόλοιπες ἐπάνω στὸ χῶμα, σκεπασμένες μὲ τις πέτρες τοῦ λιθοστρώτου. Κοντὰ στὶς ταφές βρέθηκαν ὅστρακα καὶ θραύσματα χειροποίητων ἀγγείων, μελάνοχρωμα, καστανόχρωμα καὶ φαιὰ, ἀμαυρὰ ἢ στίλβωμένα ἢ καὶ ὀλόκληρα ἀγγεῖα (ὀπισθότμητοι πρόχοι, μόνωτα κυπελλόσχημα κ.ἄ.). Μερικὰ ὅστρακα ἔχουν ἐγγράφητη γραμμικὴ ἢ κοικιδωτὴ διακόσμηση. Κατὰ τὴν ἔρευνα τῶν ταφῶν βρέθηκαν δυὸ μεγάλα σιδερένια ξίφη — μήκους 1.05 καὶ 0.65 μ. — καὶ δυὸ χρυσοὶ σφηκωτῆρες, θραύσματα σιδερένιου ἐγχειριδίου καὶ χάλκινες περόνης, δυὸ σιδερένιοι δακτύλιοι, τρία ψέλια, χάλκινες ψῆφοι, περίαπτα καὶ διάφορα ἄλλα ἀντικείμενα ποὺ ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγησιν τῆς ταφικῆς κατασκευῆς στὴν πρώιμη ἐποχὴ τοῦ σιδήρου.

Μιὰ δευτέρη, σύγχρονῃ, ἀλλὰ μικρότερη ταφικὴ κατασκευὴ, ἀποκαλύφθηκε στὶς ἔρευνες τοῦ ΒΔ τομέα τοῦ τύμβου, σὲ ἀπόσταση 14.50 μ. περίπου ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τῆς οἰκοδομῆς τῆς κορυφῆς (πίν. 30α). Τὸ λιθόστρωτο ποὺ τὴν ἀποτελεῖ, ἔχει διαστάσεις 5×4.65 μ. καὶ ἀλύπτει πέντε ταφές, ἀπὸ τις ὁποῖες τέσσερις σὲ πιθάρια καὶ μιὰ διευθετημένη ἀνάμεσα στὶς πέτρες (πίν. 30β). Κατὰ τὴν ἔρευνα τῶν ταφῶν βρέθηκαν τέσσερις χάλκινες ψῆφοι καὶ μιὰ ὑάλινη, δυὸ χάλκινοι κρίκοι, σιδερένιος δακτύλιος, προχοῖσκη καὶ ὅστρακα καστανόχρωμων καὶ ἀμαυρόχρωμων χειροποίητων ἀγγείων.

Κατὰ τις ἔρευνες ποὺ ἔγιναν στὴ Ν καὶ ΝΔ πλευρὰ τοῦ τύμβου, ἀποκαλύφθηκαν δυὸ ἀκόμη κιβωτιόσχημοι τάφοι ὑστεροαρχαϊκῶν χρόνων:

Τάφος XXVI (πίν. 31α). Βρέθηκε στὸ νότιο τμήμα τοῦ τύμβου. Ἦταν κιβωτιόσχημος, κτισμένος μὲ σχιστολιθικὲς πλάκες καὶ σκεπαζόταν μὲ μιὰ μεγάλη σαθρὴ πλάκα, διαστ. 2.27×0.85 μ. Γύρω ἀπὸ τὴν πλάκα εἶχαν τοποθετηθεῖ πέτρες χωραφιῶν. Ὁ τάφος εἶχε κατεύθυνση ΒΑ - ΝΔ, μὲ τὸ κεφάλι τοῦ νεκροῦ πρὸς τὰ ΝΔ. Ὁ σκελετός, ποὺ ἦταν τοποθετημένος σὲ στρώση ἀργῶν λίθων, εἶχε μήκος ± 1.70 μ. Οἱ ἐξωτερικὲς διαστάσεις τοῦ τάφου ἦταν 2.60 μ. \times 1.35 μ. ἐνὼ οἱ ἐσωτερικὲς $1.86 \times 0.55 \times 0.46$ μ. Κοντὰ στὸ ἀριστερὸ χεῖρ τοῦ νεκροῦ βρέθηκε ἓνα τριγωνικὸ, χάλκινο, ἀντικείμενο ἀπὸ χοντρὴ σύρμα, σὺν λαβῇ ἐγχειριδίου καὶ στὸν ἀριστερὸ μηρὸ κώθων, μὲ διακόσμηση ζωνῶν ἐρυθροῦ χρώματος. Στὴ λεκάνη καὶ στὸ μέρος τῶν μηρῶν, ὑπῆρχε τοξόσχημη σιδερένια ράβδος.

Τά φ ο ς XXVII. Βρέθηκε στὴ ΝΔ πλευρὰ τοῦ τύμβου, ΒΔ ἀπὸ τὴν πυρὰ ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1975 (ΠΑΕ 1975, 69, πίν. 66α) καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτή. Ἦταν κιβωτιόσχημος καὶ μισοκατεστραμμένος. Προσανατολισμός Α→Δ. Μέγιστο μῆκος 1.76 μ., πλάτος 0.43 μ., μῆκος σκελετοῦ 1.64 μ. Στὴ λεκάνη ὑπῆρχε κώθων, μὲ διακόσμηση ζωνῶν καστανέυρου χρώματος καὶ ἐδῶ βρέθηκαν θαυύσματα ἀπὸ σιδερένια, τοξόσχημη ράβδος. Ἐνα λεπτὸ χρυσὸ ἔλασμα ἦταν τοποθετημένο κοντὰ στὸ στέрно.

Στὴν ἴδια περιοχὴ τοῦ τύμβου, στὰ ΝΔ τῆς πυρᾶς, βρέθηκε ἀβαφὴς ἀμφορέας, ὕψ. 0.60 μ., ὄρθια τοποθετημένος, ἐνῶ κοντὰ του διαπιστώθηκε μικρὸ στρώμα πυρᾶς, ποὺ περιεῖχε στάχτη καὶ κομμάτια κάρβουνο.

3. Στὴ θέση «Κοῦκλες», ποὺ δεσπάζει στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πόλης, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν δοκιμαστικῶν τομῶν τοῦ περασμένου χρόνου, μικρὸ τμῆμα τείχους. Κατὰ τὸ 1977 ἀπομακρύνθηκε ὁ μεγάλος ὄγκος τῆς ἐπίχωσης καὶ ἡ θέση ἐρευνήθηκε συστηματικὰ. Διαπιστώθηκε ἔτσι ἡ ὑπαρξὴ πύργου καὶ τμημάτων τείχους, ποὺ ἀνήκουν σὲ διαδοχικὲς οἰκοδομικὲς φάσεις, ἀπὸ τοὺς 6ῃς αἰώνες ἐλληνιστικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ χρόνου, ἕως τοὺς βυζαντινοὺς (πίν. 31β). Ὑπάρχουν ὅμως ἐνδείξεις, ὅτι σὲ βαθύτερο στρώμα διασώζεται ἴσως καὶ τὸ τεῖχος τῆς κλασικῆς ἐποχῆς. Στις διαδοχικὲς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ πύργου χρησιμοποιήθηκε παλαιότερο ὑλικό, ὅπως γεῖσα, διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, μαρμαρινὴ πλάκα μὲ ἀνάγλυφο κάνθαρο (πίν. 32α) κ.ἄ. Ἡ θέση αὐτή, γνωστὴ σὲ ἀρχαιοκαπήλους ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν εἰδωλίων καὶ ἄλλων ἀρχαιοτήτων, ποὺ ἀνευρίσκονταν τυχαῖα, ὑπέφερε ἀπὸ τὴν καταστροφικὴ καὶ βάρβαρη δραστηριότητά τους πρὶν ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιον πόλεμο.

Κατὰ τὶς ἐρευνες βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὸ βόρειο τοῖχο, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα σημεία, μεγάλος ἀριθμὸς εἰδωλίων διαφόρων τύπων. Πολλὰ εἰδώλια ἀπεικονίζουν τὸν Ἄττι, ποὺ φορεῖ τὸ φρυγικὸ πῖλο καὶ παίξει σύριγγα, καθισμένος σὲ βράχο. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ πύργου, βρέθηκε πρόχειρη ταφὴ μέσα στὸ χῶμα, ποὺ ἀνήκει στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ἡ ταφὴ περιεῖχε πολλὰ εἰδώλια, ποὺ βρέθηκαν ὄρθια στὴν ἴδια σειρὰ (πίν. 32β), μὲ ἐπικρατέστερο τύπο τὴν Ἀφροδίτη μὲ δελφίνι, πολλὰ φύλλα χρυσοῦ, πιθανὰ ἀπὸ στεφάνι, καθὼς καὶ 5 χάλκινα νομίσματα.

Ἀπὸ τὰ ἄλλα εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ πύργου, ποὺ ἀνήκουν στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ, τὰ πιὸ σημαντικὰ εἶναι τὰ ἑξῆς: 1) Νάοσχημη ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ πορφόλιο, μὲ κόγχη καὶ ἀέτωμα, ποὺ φέρει γραπτὴ διακόσμηση ἀνθεμίων καὶ βλαστῶν μὲ ζωηρὸ ἐρυθρὸ χρῶμα. 2) Ἐπιτύμβια ἀετωματικὴ στήλη μὲ περίτεχνη ἐπίστεψη ἀνθεμίων καὶ ἐλίκων (πίν. 33α). 3) Ἐπιτύμβια στήλη μὲ ἐπίστεψη ἀνθεμίου. Στὸ ἄνω μέρος τῆς στήλης δυὸ ρόδακες καὶ κάτω ἀπὸ αὐτοὺς τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ ΧΑΙΡΩΝ ΠΑΝΤΑΚΛΕΟΣ (εἰκ. 33β).

4) Τὸ ἄνω μέρος ἐπιτύμβιας ἀετωματικῆς στήλης μὲ ὠραία ἐπίστεψη ἀνθεμίων, ἀνθέων καὶ φύλλων ἄκανθας. 5) Τὸ ἄνω μέρος ἐπιτύμβιας ἀετωματικῆς στήλης μὲ γραπτὸ ἰωνικὸ κυμάτιο. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ σώζεται τὸ πατρωνυμικὸ τοῦ νεκροῦ καὶ πιθανὰ τὸ ἐθνικὸ τῆς καταγωγῆς του.

4. Ἐρευνες καὶ ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ ἀποχωμάτωσης ἔγιναν καὶ στὸν ἀνατολικὸ τομέα τοῦ βόρειου τείχους, ποὺ ἀποκαλύφθηκε μεταξὺ 1972 καὶ 1975 ("Ἐργον 1974, 32, παρένθ. πίν. Α' καὶ Β'. "Ἐργον 1975, 48, παρένθ. πίν. Β'). α) Μετὰ τὴν ὑποστύλωση τῆς κλασικῆς πύλης ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίχωση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς καὶ ἀποκαλύφθηκαν οἱ δυὸ παραστάδες τῆς σὲ ὕψος 1 καὶ 1.03 μ. Ἐτσι συμπληρώθηκε τὸ σχέδιο τῆς πολὺ ἀξιόλογης αὐτῆς πύλης. β) Ἀνοίχθηκαν οἱ πέντε ὀχέτοὶ τῆς ἐλληνιστικῆς φάσης τοῦ τείχους, ποὺ βρίσκονται ἀνατολικά καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ πύλη. γ) Ἀρχισε ἡ ἔρευνα τοῦ χώρου βόρεια ἀπὸ τὸ μικρὸ ἱερὸ γυναικείας θεότητας, ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1975 ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος ("Ἐργον 1975, 45 κέ.). δ) Ἀρχισε ἡ ἔρευνα τῆς περιοχῆς ἑξωτερικὰ ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους, βόρεια ἀπὸ τὰ θεμέλια οἰκίας καὶ τὸ πηγάδι, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὸ 1975 ("Ἐργον 1975, 47 κέ., παρένθ. πίν. Β' × 2 Ψ5,6). Στὴ θέση αὕτῃ διαπιστώθηκε μεγάλη οἰκοδομὴ ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς οἰκοδομῆς, ποὺ σὲ μερικὰ σημεῖα του διατηρεῖται σὲ ὕψος 2.50 μ., ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος ± 13.80 μ. Παράλληλα στὸν τοῖχο καὶ σὲ ἀπόσταση 2.60 μ. ἀπὸ αὐτὸν ἀνασκάφηκαν στὴ σειρὰ τρεῖς πεσσοί, διαστάσεων 0.78×0.82 μ. (πίν. 33γ). Ὁ καλὺτερος διατηρημένος πεσσὸς ἔχει ὕψος 2.10 μ. Ἡ ἔρευνα ποὺ σταμάτησε μὲ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου θὰ συνεχισθεῖ τὴν προσεχῇ περίοδο γιὰ νὰ ἀποσφηνισθεῖ τὸ σχέδιο καὶ ὁ προορισμὸς τῆς οἰκοδομῆς.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

6. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

(Παρένθ. πίν. Β' και πίν. 34 - 37)

Κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1977 συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφή τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Στρυμόνος κειμένης ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἔτους τούτου ἐγένετο ἡ πλήρης ἀποκάλυψις τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Δ, τὸ ὅποιον εἶχε ἀνασκαφῇ πέρυσι κατὰ τὰ δύο τρίτα αὐτοῦ, παρέμεινε δὲ ἄσκαφον τμήμα τοῦ νοτίου καὶ τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτου τοῦ ἀποκαλυφθέντος πέρυσι περιστυλίου τοῦ αἰθρίου (παρένθ. πίν. Β', πίν. 34). Ὡσαύτως ἀνευρέθησαν τρία δωμάτια τὸ ἐν ἐξωτερικῶς τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ νάρθηκος καὶ τὰ ἄλλα δύο ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ αἰθρίου· τέλος ἀνεσκάφη καὶ ἕτερον διαμέρισμα εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ αἰθρίου παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν αὐτῆς.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ΝΔ τμήματος τοῦ αἰθρίου ἀνευρέθησαν κατὰ χώραν ἐπὶ τοῦ νοτίου στυλοβάτου τέσσαρες ἰωνικαὶ βάσεις, εἰς ἀπόστασιν μεταξύ των 1.83 μ., ὅσην δηλαδὴ καὶ αἱ ἀποκαλυφθεῖσαι πέρυσι βάσεις ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ στυλοβάτου, ἐπὶ δὲ τοῦ δυτικοῦ ἔλλαι δύο. Ἐντὸς τῶν χωμάτων ἀνευρέθησαν τρία μικρὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα καὶ τὰ ἐπιθήματα αὐτῶν καὶ τρεῖς κιονίσκοι, προερχόμενοι προφανῶς ἐκ τοῦ ὁρόφου τοῦ περιστυλίου τοῦ αἰθρίου. Ἐπίσης ἀνευρέθησαν δύο πήλινα ἀγγεῖα, ἐν νόμισμα, εἰς δακτύλιος, πλῆθος πλίνθων καὶ κεράμων, πολλὰ τεμάχια κονιαμάτων μὲ ἐγχρώμους ψηφίδας, τὰ ὅποια ἀνῆκον προφανῶς εἰς τοὺς τοίχους τοῦ αἰθρίου, δύο μαρμάρινα λεκάναι ἀγιασμοῦ μετὰ τεσσάρων ἐξεχουσῶν λαβῶν μὲ σταυρόν, πολλὰ τεμάχια θωρακίων, ἐν περιρραντήριον καὶ τεμάχια μικρῶν κιονίσκων μετὰ τῶν βάσεων καὶ πλῆθος καρφίων προερχομένων ἐκ τῶν ξύλων τῆς στέγης τοῦ αἰθρίου (εἰκ. 4).

Ἀνευρέθησαν ὡσαύτως, ὅπως κατέπεσαν παρὰ τὴν πέμπτην ἀπὸ Α ἰωνικὴν βάσιν τοῦ νοτίου στυλοβάτου τοῦ περιστυλίου τοῦ αἰθρίου, εἰς κίον καὶ τὸ ἰωνικὸν αὐτοῦ κιονόκρανον μετὰ τοῦ ἐπιθήματος, παραπλευρῶς δὲ ἀνευρέθη, ὅπως κατέπεσεν ἐκ τοῦ ὁρόφου, κιονίσκος μὲ τὴν βάσιν του καὶ τὸ ἐπιθήμα (πίν. 35α). Ἀνωθεν τοῦ ἐπιθήματος τοῦ καταπεσόντος κίονος ἀνευρέθη κονίμα, πάχους 2 ἐκ. (πίν. 35α) καὶ ὀπτόπλινθοι πάχους 4.5, μήκους 26 καὶ πλάτους 13 ἐκ.· ἐπομένως προκύπτει, ὅτι οἱ μικρότεροι κιονίσκοι τοῦ ὁρόφου

ἔβαινον ἐπὶ κτιστῶν ἐξ ὀπτοπλίνθων τόξων, βαινόντων ἐπὶ τῶν ἐπιθημάτων τῶν κάτω κίωνων τοῦ περιστυλίου.

Τὸ δάπεδον τοῦ διαδρόμου τοῦ ὀρόφου θὰ ἐστηρίζετο ἐπὶ ξυλίνων δοκίδων, πακτωμέναν εἰς τοὺς γύρωθεν τοῦ αἰθρίου τοίχους καὶ ἐπὶ τῶν ἐπιθημάτων τῶν κίωνων τοῦ περιστυλίου, ἐπειδὴ δὲ ἔχομεν ἀκριβῶς τὰς διαστάσεις τῶν κίωνων τοῦ περιστυλίου τοῦ ἰσογείου καὶ τοῦ ὀρόφου, δύναται εὐχερῶς νὰ γίνη ἡ ἀκριβὴς γραφικὴ ἀποκατάστασις τοῦ διωρόφου αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Δ (εἰκ. 1, 2).

Εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ στυλοβάτου τοῦ περιστυλίου διεπιστάθωη, ὅτι δὲν ὑπῆρχε μαρμαρίνος στυλοβάτης οὔτε βάσις κίονος, ἀλλ' ἀνευρέθη ἐκεῖ κτιστὸς τοίχος, διαστ. 0.95×0.98 καὶ ὕψους 0.70 μ. (πίν. 35α). Καὶ ἐρωτᾶται εἰς τί ἐχρησίμευεν ὁ τοίχος οὗτος; μήπως ὑπῆρχεν ἐκεῖ ἡ κλῖμαξ ἀνάδου εἰς τὸν ὄροφον τοῦ ἐξώστου τοῦ αἰθρίου; Πλησίον τοῦ τοίχου τούτου ἀνευρέθη μαρμαρίνη ὀκταγωνικὴ στήλη, ὕψους 0.78 μ. καὶ πάρχους 0.38 μ., μὲ κυματοφόρον βάσιν, ὕψους 0.17 μ. ἥτις πιθανῶς θὰ ἐχρησίμευεν ὡς βάσις ἄμβωνος. Τὸ πιθανώτερον ὅμως εἶναι ὅτι θὰ κατέπεσε κάποτε ὁ γωνιαῖος κίων τοῦ αἰθρίου εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνον καὶ ἀντικατεστάθῃ διὰ κτιστοῦ πεσσοῦ.

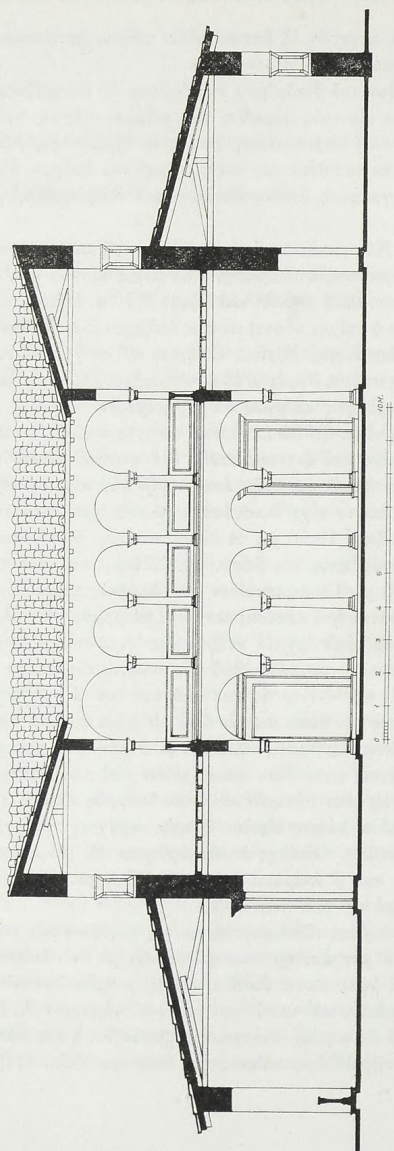
Μετά τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Δ, διεπιστάθωη, ὅτι τοῦτο εἶχε διαστάσεις: πλάτος μὲν ὅσον τὸ τῆς βασιλικῆς, ἤτοι 18.50 καὶ μῆκος 19.10 μ., τὸ δὲ περιστύλιον αὐτοῦ ἀπεῖχεν ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος τῆς βασιλικῆς 4.21 μ., ἐνῶ ἀπὸ τὰς ἄλλας πλευρὰς τοῦ αἰθρίου 3.55 μ. Τὸ περιστύλιον ἦτο ἀκριβῶς τετράγωνον, πλευρᾶς 11.30 μ., ὁ δὲ στυλοβάτης ἦτο κατεσκευασμένος μὲ μαρμαρίνους δόμους, πλάτους 0.68 μ., προερχομένους ἀπὸ ἀρχαῖα κτήρια τῆς Ἀμφιπόλεως (πίν. 34 καὶ 35α). Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ στυλοβάτου τοῦ περιστυλίου εὐρέθησαν κατὰ χώραν 6 ἰωνικαὶ βάσεις, ἐπὶ τοῦ νοτίου 4, ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ 3 καὶ ἐπὶ τοῦ βορείου 2, ἧτοι εὐρέθησαν εἰς τὴν θέσιν των ἐν ὅλῳ 15 βάσεις, ἐνῶ ἀρχικῶς τὸ περιστύλιον ἔφερεν 20 ἰωνικὰς βάσεις. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἀνευρέθησαν τρεῖς μεγάλοι ἀκέραιοι κίονες μετὰ τῶν κιονοκράνων καὶ τῶν ἐπιθημάτων των, τὰ ὅποια ἔφερον ἐκατέρωθεν σταυρὸν καὶ ἦσαν ἐλαφρῶς καμπύλα. Εὐρέθησαν ὡσαύτως 6 τεθραυσμένοι κίονες εἰς δύο ἢ τρία τεμάχια, προερχόμενοι ἐκ τοῦ ἰσογείου τοῦ περιστυλίου. Ἐπίσης ἀπεκαλύφθησαν 12 μικροὶ κιονίσκοι, ἐξ ὧν 6 τεθραυσμένοι καὶ 6 ἀκέραιοι καὶ πολλὰ ἰωνικὰ βάσεις καὶ κιονόκρανα μετὰ τῶν ἐπιθημάτων των (πίν. 35β).

Ἐκ τοῦ πληθους τῶν ἀνευρεθέντων α) μεγάλων μαρμαρίνων ἰωνικῶν βάσεων, κιονοκράνων μετ' ἐπιθημάτων καὶ κίωνων μὲ ἄνω διάμετρον 0.27 μ. καὶ κάτω 0.35 μ. καὶ ὕψος κίονος 2.38 μ. καὶ β) μικρῶν ἰωνικῶν βάσεων, κιονοκράνων μετ' ἐπιθημάτων καὶ κιονίσκων μὲ ἄνω διάμετρον 0.21 μ. καὶ κάτω 0.25 μ. καὶ ὕψους 1.68 μ., δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ περιβάλλουσα τὸ αἶθριον στοὰ τῆς βασιλικῆς Δ Ἀμφιπόλεως ἦτο διώροφος (εἰκ. 1, 2), ὅπως εἰς τὸ αἶθριον

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Δ' ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΙΣ ΔΙΑΦΟΡΟΥ ΔΙΟΡΙΟΥ

ΤΟΜΗ Δ-Δ'

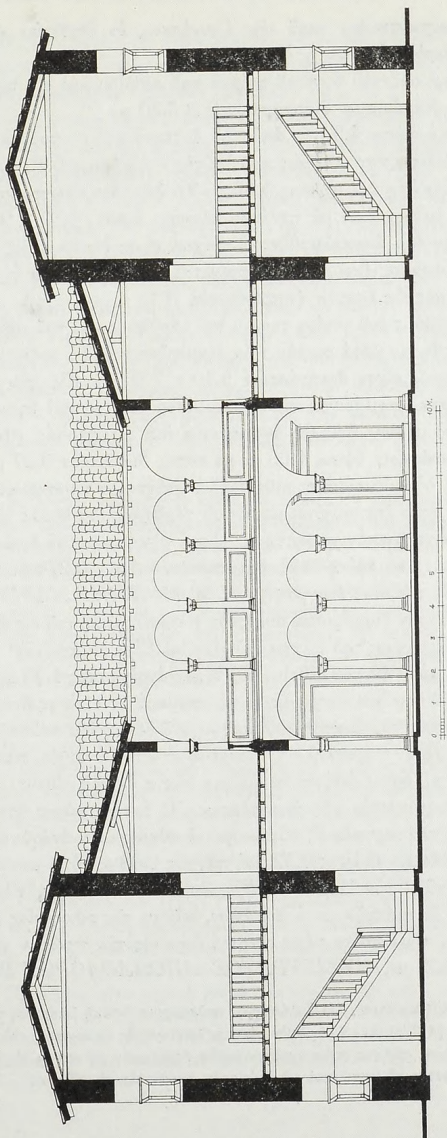

Είκ. 1. Βασιλική Δ' Ἀμφιπόλεως. Τομή Δ - Δ'.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ Δ' ΑΜΦΙΠΟΛΕΩΣ

ΔΗΠΑΡΑΔΕΣΤΑΣΙΣ ΔΙΩΡΟΦΟΥ ΔΙΕΡΙΟΥ

ΤΟΜΗ Β-Β'

Εἰκ. 2. Βασιλικὴ Δ' Ἀμφιπόλεως, Τομὴ Β-Β'.

τοῦ Κωνσταντινείου ναοῦ τῆς Γεννήσεως ἐν Βηθλεὲμ καὶ τῆς ἐν Θεβέστη τοῦ Ἀλγερίου Βασιλικῆς¹.

Ἐξωτερικῶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ αἰθρίου καὶ εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν ἤλθεν εἰς φῶς διαμέρισμα διαστάσεων $9 \times 6.30 \mu$.

Εἰς ἀπόστασιν 4.25μ . ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ αἰθρίου εὐρέθῃ ἐπίσης τοίχος, βαίνων παραλλήλως πρὸς αὐτὸν ἐπὶ μήκους 9.10μ ., ἄλλος δὲ καθέτως, ὅστις ἀνεσκάφη ἐπὶ μήκους 5.50μ . Τὸ δάπεδον ἐσωτερικῶς τῶν τοίχων τούτων ἦτο ἐστρωμένον μὲ πηλίνας πλάκας, διαστ. $0.50 \times 0.33 \mu$., ἐπεὶ δὲ ἡ γωνία τῶν δύο ἀποκαλυφθέντων τοίχων εἶναι ἐσωτερικῶς ἐνισχυμένη διὰ παχέος κονιάματος (κουρασάνι), φαίνεται ὅτι ὁ χώρος θὰ ἐχρησίμευεν ὡς δεξαμενὴ ἢ ἴσως ὡς λουτήρ (παρένθ. πίν. Β').

Ἐξωτερικῶς τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ νάρθηκος καὶ τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς ἀπεκαλύφθησαν κατὰ σειρὰν τρία διαμερίσματα. Τὸ πρῶτον διαμέρισμα νοτίως τοῦ νάρθηκος εἶναι διαστάσεων $5.10 \times 7.60 \mu$. Εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν αὐτοῦ ἀνευρέθησαν μαρμαρίνος κίων, διαμέτρου 0.60μ . καὶ ὕψους 0.80μ . μὲ ἐγκοπὴν εἰς τὸ μέσον, ἥτις θὰ ἐχρησίμευε διὰ προσφοράς (θυσίας), ὡς καὶ δύο μικροὶ κιονίσκοι, ὕψους 1.05μ . μὲ κάτω διάμετρον 0.27μ . καὶ ἄνω 0.22μ . Οἱ μικροὶ οὗτοι κιονίσκοι πιθανῶς νὰ ἐβάσταζον προσκυνητᾶριον, τὸ δωματίον δὲ τοῦτο, ὅπερ ἐπεκονιώνει μετὰ τοῦ νάρθηκος διὰ θύρας ἀνοίγματος 1.20μ ., θὰ εἶχε λειτουργικὸν χαρακτῆρα. Παρὰ τὴν θύραν τοῦ δωματίου τούτου ἀνευρέθη μικρὰ μαρμαρινὴ πλᾶξ διαστάσεων 0.15×0.27 καὶ πάχους 0.14μ . ἐπὶ τῆς ὁποίας σῴζεται ἐπιγραφή *ΟΚΛΙΣ ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ* (πίν. 36β).

Τὸ δεύτερον διαμέρισμα ἀνευρέθη παραπλευρῶς τοῦ ὡς ἄνω δωματίου, πρὸς Δ αὐτοῦ καὶ νοτίως τοῦ τοίχου τοῦ αἰθρίου. Εἶχε διαστ. $5.30 \times 8 \mu$. καὶ εἰσήρχετό τις εἰς αὐτὸ ἐκ τοῦ αἰθρίου διὰ θύρας ἀνοίγματος 1.20μ . (παρένθ. πίν. Β'). Τὸ δάπεδόν του ἦτο ἐστρωμένον μὲ μαρμαρίνας πλάκας διαφόρων διαστάσεων. Παραπλευρῶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου τούτου καὶ εἰς ἀπόστασιν 0.20μ ., σχεδὸν παραλλήλως, ἀνευρέθη κτιστὸς ἀγωγός, πλάτους 0.26 καὶ βάθους 0.40μ ., ὅστις ὠδήγει τὰ ὕμβρια ὕδατα ἐκ τοῦ αἰθρίου εἰς τὴν πρὸς Νότον παρακειμένην κλιτὸν τῆς ἀκροπόλεως. Ὁ ὀχετὸς οὗτος ἦτο κεκαλυμμένος μὲ διαφόρους πλάκας· μία ἐξ αὐτῶν ἦτο ἀναθηματικὸν ἀνάγλυφον ρωμαϊκῶν χρόνων, διαστάσεων 0.44×0.52 καὶ πάχους 0.08μ ., ὑπὸ μορφὴν ναῖσκου. Εἰκονίζει δὲ τοῦτο τὸν Ἡρακλέα ἐξηλωμένον ἐπὶ κλίνης, φέροντα τὴν λεοντὴν· πρὸ αὐτοῦ δὲ τράπεζα μετὰ ποπάνων, δεῖγμα τῆς φιλοξενίας (πίν. 36α). Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς, τὴν ὁποίαν φέρει χαραγμένην εἰς τὴν πρώτην ταινίαν τοῦ γείσου, πλάτους 0.02μ ., *ΛΥΣΙΣΤΡΑΤΟΣ ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΥ ΣΑΡΑΠΙΔΙ ΙΣΙΔΙ*

1. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Δελφίνης, τ. Α (1952) 94 - 110, ἐνθα γίνεται λεπτομερὴς περιγραφὴ τοῦ αἰθρίου τῶν βασιλικῶν καὶ δίδεται πλῆθος παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν μὲ στοὰν εἰς τὸ αἶθριον, ἐν. σ. δὲ 105 ἀναφέρονται αἱ βασιλικαὶ μὲ διώροφον στοὰν εἰς τὸ αἶθριον.

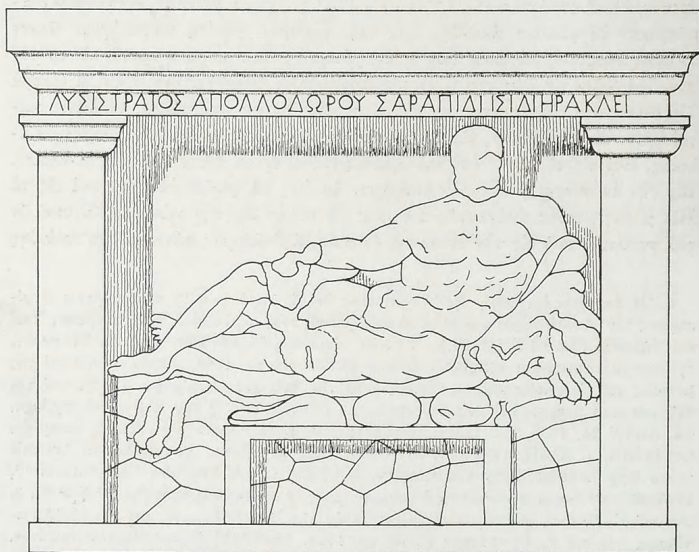
ΗΡΑΚΛΕΙ, ἐξάγεται, ὅτι πρόκειται περὶ ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου τοῦ Λυσιστράτου, ἀφιερωμένου εἰς τὸ ἱερὸν τῶν Αἰγυπτίων θεῶν Σαράπιδος καὶ Ἰσιδος, οἵτινες θὰ εἶχον σύμβωμον θεὸν τὸν Ἡρακλέα (εἰκ. 3) ¹.

Ὁσαύτως κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ δευτέρου τούτου δωματίου εὐρέθη ἐν κορινθιακὸν κιονόκρανον μὲ ὥραϊαν διακόσμησιν ἐκ φύλλων ἀκάνθης καὶ ἀν-
θεμίων, παρόμοιον μὲ τὸ εὑρεθὲν ἐκεῖ πέρυσι. Τὸ κιονόκρανον τοῦτο (πίν. 37α ἀριστερά), διαστάσεων $0.40 \times 0.40 \times 0.23$ μ., φέρει βαθεῖαν ἀνάγλυφον δια-
κόσμησιν ἐκ φύλλων ἀκάνθης. Εἰς τὰς τέσσαρας γωνίας καταλήγουν ἔλικες ἐν εἵδει κεράτων, κάτωθεν τῶν ὁποίων διαμορφοῦνται κεφαλὴ χριοῦ· εἰς τὸ μέ-
σον ὑπάρχουν εἰς μὲν τὴν μίαν πλευρὰν φύλλα ἀκάνθης, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ
δύο ἔλικες καὶ εἰς τὸ μέσον ἀνθέμιον, περιβεβλημένον μὲ φύλλα, τὰ ὅποια κα-
ταλήγουν εἰς τὸν ἄβακα, εἰς δὲ τὴν ἄλλην πλευρὰν πάλιν φύλλα ἀκάνθης μὲ ἔ-
λικας, ἐνῶ εἰς τὸ μέσον ἐπὶ τοῦ ἄβακος καταλήγουν δύο ἄλλαι μικραὶ ἔλικες.
Εἰς τὴν ἐν συνεχείᾳ πλευρὰν ὑπάρχουν ὁμοίως τὰ φύλλα ἀκάνθης καὶ εἰς τὸ
ἄνω μέρος μικρὸς ἀνάγλυφος σταυρὸς μὲ λωτὸν εἰς τὴν γωνίαν τῶν σκελῶν
τοῦ σταυροῦ, ἐνῶ εἰς τὴν τετάρτην ἐν συνεχείᾳ πλευρὰν κάτω φύλλα ἀκάνθης

1. Ἡ ἀνωτέρω ἐπιγραφή τῆς Ἀμφιπόλεως δηλοῖ, ὅτι ὁ ἐν αὐτῇ ἀναφερόμενος *Λυσί-
στρατος* τοῦ Ἀπολλοδώρου ἀφιέρωσε τὸ ἀνάθημα εἰς τοὺς *συνβωμίους* θεοὺς *Σάραπιν*, *Ἰσιν*
καὶ *Ἡρακλῆ*. (Βλ. IG X 2 (1) 86, 6. 77.78.83· ὡσαύτως 85, 88, 109· Πρβ. L. VIDMANN,
Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae (1969) 52 ἀρ. 113. Περὶ τῆς
λατρείας τοῦ Σαράπιδος καὶ τῆς Ἰσιδος κατὰ τὴν ἑλληνορρωμαϊκὴν ἐποχὴν, βλ. τοῦ αὐ-
τοῦ, Isis and Sarapis bei den Griechen und Römern (1970) 189. Τοῦ αὐτοῦ, Sylloge,
ἐ.ἀ. RGVV 28, 1969, 296 1/3. L. MORETTI, Nuovi documenti del culto di Serapide,
Rendiconti, τ. XLIII, 1975 - 76, 315 - 323. Πρβ. R. OSTER, The Ephesian Artemis
as an Opponent of Early Christianity, Jahrbuch für Antike und Christentum 19,
1976, 25). Τὸ ὄνομα Λυσίστρατος δύναται εὐχερῶς νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὴν IG X 2¹ 86, 2,
ὅπου τοῦ C. EDSON, συμπληρωθεῖσαν ἐπιγραφήν τῆς Μακεδονίας, ὡς καὶ τὴν ἐξ Ἀμφι-
πόλεως, ὑπὸ τοῦ P. PERDRIZET (BCH 18, 1894, 416 - 419) δημοσιευθεῖσαν τοιαύτην.
Πρὸς τούτοις, βωσικὸν εἶναι τὸ *Περὶ Ἰσιδος καὶ Ὀσίριδος* ἔργον τοῦ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ (=351
CD-384C), οὐχὶ μόνον διὰ τὴν ἀναφορὰν τοῦ συγγραφέως του εἰς τὴν λατρείαν τῶν ἐν τῷ
ἀναθήματι θεοτήτων, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς ἐν αὐτῷ εἰδήσεις περὶ συναγελασμοῦ τῶν θρησκευ-
τικῶν ἰδεῶν κατὰ τὴν κρίσιμον ἐποχὴν τοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ ἐν Ἑλλάδι καὶ
Ρώμῃ. Ἐν τῷ αὐτῷ ἔργῳ τοῦ Πλουτάρχου ἀναφέρονται τὰ πόπανα, ὡς συμπληροῦντα τὴν
λατρείαν τῆς Ἰσιδος (Πρβ. ΠΛΟΥΤ., ἐ.ἀ. 371D καὶ 362F), πλὴν, ἀλλ' ὁμως, εἰς τὸ *Περὶ*
ἀποχῆς ἐμφύχων ἔργον τοῦ ΠΟΡΦΥΡΙΟΥ (11.16.17.19), μαρτυρεῖται, ὅτι τὸ ἔθιμον χρή-
σεως ποπάνων εἰς τὰς εἰς τοὺς βωμοὺς προσφερομένας θυσίας εἶναι ἀρχαιοελληνικόν, ἀπο-
σκοποῦν, προφανῶς, εἰς τὴν ἑξαρσιν τῆς ἀναιμάκτου θυσίας, πρᾶγμα ὅπερ προδίδει καὶ
ἐτέραν, ὑψηλῆς μορφῆς θυσίαν (*προθυσίαν*) τῶν βωμῶν τῶν εἰδάλων παρ' Ἑλλήσιν. Ἡ
ὡς ἄνω μαρτυρία τοῦ Πορφύριου εἶναι βασικὴ διὰ τὸ ὑποθέσωμεν, ὅτι καὶ ὁ ναός, ἐν ᾧ ὁ
βωμὸς τῶν Σαράπιδος, Ἰσιδος καὶ Ἡρακλέους, ἐν Ἀμφιπόλει ἦτο ἀπηλλαγμένος αἱματη-
ρῶν θυσιῶν, ὅτι δ' ἐπὶ πλεόν τὰ εἰς τὴν τράπεζαν τοῦ Ἡρακλέους κείμενα τρία πόπανα,
ἀντιστοιχοῦντα εἰς ἕνα ἕκαστον τῶν τιμωμένων θεῶν, εἶναι δείγματα τῆς φιλοξενίας τοῦ
ἥρωος εἰς τὸν ἐκεῖ ὑπάρχοντα βωμόν.

καὶ εἰς τὸ μέσον ἀνθέμιον μὲ ρόδακα. Εἰς τὸ ἄνω μέρος καὶ τῶν δύο εὐρεθέντων κορινθιακῶν κιονοκράνων εἶναι λαξευμένος κύκλος, διαμ. 0.18 μ., καὶ εἰς τὸ μέσον ὀπή, ἔνθα πιθανῶς θὰ προσηρμόζετο κιονίσκος.

Ὅμοίως, ἐντὸς τοῦ δευτέρου τούτου διαμερίσματος, εὐρέθη μικρὰ κεφαλὴ ἀγάλματος, διαστάσεων 0.22×0.16 μ., τῶν πρώτων μ.Χ. ρωμαϊκῶν χρόνων,

Εἰκ. 3. Ἀναθηματικὸν ἀνάγλυφον ρωμαϊκῶν χρόνων.

καλῆς τέχνης, μὲ ἐπιμελημένην σγουράν κόμην καὶ γένειον, φέρουσα στέφανον ἐκ φύλλων δάφνης, εἰκονίζουσα δὲ πιθανῶς τὸν Διόνυσον (πίν. 37β-γ).

Τὸ τρίτον ἀποκαλυφθὲν διαμέρισμα εὐρίσκεται παραπλευρῶς καὶ πρὸς Δυσμᾶς τοῦ δευτέρου, ἐξωτερικῶς καὶ ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ αἵθριου, ἔχει διαστάσεις 5.22×4.90 μ. καὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ αἶθριον διὰ θύρας ἀνοίγματας 2.15 μ.

Τὰ τρία αὐτὰ διαμερίσματα ἐχρησίμευον τὸ μὲν πρῶτον, τὸ ὁποῖον ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν νάρθηκα, διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς λειτουργίας τοῦ κυρίως ναοῦ, ἐνῶ τὰ δύο ἄλλα διὰ τὰς ἀνάγκας τῶν προσκυνητῶν κατὰ τὴν προσέλευσίν των εἰς τὸ αἶθριον τῆς βασιλικῆς.

Εἰκ. 4. Μαρμάρινα γλυπτὰ ἀντικείμενα, ἥτοι τεμάχια θωρακίων, μαρμάρινοι λεκάναι ἀγιασμοῦ, πήλινα ἀγγεῖα, περιρραντήριον, ζεύξεις, τεμάχια κονιαμάτων με ἐγχρώμους ψηφίδας, ἥλοι κλπ.

Τέλος ἡρευνήθη ἐκ νέου τὸ ἐπισημανθὲν καὶ ἀνασκαφὴν ἐν μέρει πέρυσι πλησίον τῆς βασιλικῆς Β παρὰ τὴν ΒΑ πλευρὰν τῆς ἀκροπόλεως κτήριον, μετὰς ἐλαφρῶς καμπύλας πλευρὰς καὶ περισυνελέγησαν τὰ εὑρεθέντα ἐντὸς αὐτοῦ τεμάχια μαρμαρίνων ζευξέων καὶ ὁ διαχωριστικὸς ἀμφικιονίσκος παραθύρου (πίν. 36γ), τὰ ὅποια προδίδουν, ὅτι εὑρισκόμεθα πρὸ τοῦ πέμπτου κατὰ σειρὰν ἀποκαλυφθέντος παλαιοχριστιανικοῦ περικέντρου κτηρίου ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῆς παρὰ τὸν Στρυμόνα κειμένης ἀρχαίας Ἀμφιπόλεως, ὡς ἀσφαλῶς θὰ ἀποδείξῃ ἡ περαιτέρω ἀνασκαφὴ τοῦ κτηρίου.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ αἰθρίου τῆς βασιλικῆς Δ ἀνευρέθησαν δύο χαλκᾶ νομίσματα τὰ ὅποια, ὡς ἐγνωμάτευσε ἡ διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀδαμαντία Οἰκονομίδου, εἶναι Φιλίππου Β' (πρβ. Corp., ἀρ. 581 - 612). Τὰ νομίσματα ταῦτα κατεγράφησαν εἰς τὸ βιβλίον εἰσαγωγῆς τοῦ Μουσείου ὑπ' ἀρ. 378.

ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ Γ. ΣΤΙΚΑΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΕΑΣ ΑΓΧΙΑΛΟΥ

(Πίν. 38 - 44)

Μετά διακοπήν ενός έτους, επανελήφθη τὸ 1977 ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου τῆς παλαιοχριστιανικῆς πόλεως τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν. Ὁ ἀνασκαφεὶς χώρος, συνολικῆς ἐκτάσεως 425 τ.μ. περίπου, κατανέμεται εἰς τρεῖς τομεῖς: τὸν τομέα ΣΤ (TM - ΣΤ), ὁ ὁποῖος περιλαμβάνει τὰ πρὸς Νότον τῆς βασιλικῆς προσκτίσματα XV, XVI, XVII καὶ XVIII· τὸν τομέα Λ (TM - Λ), ὁ ὁποῖος καταλαμβάνει τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τῆς μακρᾶς στοᾶς, νοτιῶς τῆς βασιλικῆς καὶ τὸν τομέα Η (TM - Η), ὁ ὁποῖος ἐκτείνεται ἀνατολικῶς τῆς βασιλικῆς (εἰκ. 1, κάτοψις, "Εργον 1977, 46-52, εἰκ. 29 - 32). Αἱ ἐργασίαι αἱ ὁποῖαι διεξήχθησαν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ γράφοντος καὶ τὴν συνεργασίαν τῶν ἀρχαιολόγων Ἀσπασίας Ντίνα καὶ Γεωργίας Λουτσέτη, ἔχουν ὡς ἑξῆς:

ΤΟΜΕΥΣ ΣΤ (TM-ΣΤ) Εἰς ἓνα τετράγωνον χώρον, ἐκτάσεως περὶ τὰ 150 τ.μ., ἀνατολικῶς τῶν δωματίων X, VII καὶ XIV, ὁ ὁποῖος διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς ἀνασκαφῆς διηρέθη εἰς τοὺς ὑποτομεῖς: 1) ΥΠ - XV - 1/77, 2) ΥΠ - XVI - 1/77 καὶ 3) ΥΠ - XVI - 2/77, ἀπεκαλύφθησαν σχεδὸν πλήρως τὸ δωμάτιον XV καὶ ὁ χώρος XVI καὶ ἡρευνήθησαν πληρέστερον τὰ δωμάτια XVII καὶ XVIII (εἰκ. 1, πίν. 38α).

α) Δωμάτιον XV

"Ἡδη ἀπὸ τοῦ 1975 εἶχε σκαφῇ στενὴ λωρὶς τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δωματίου τούτου, πλάτους εἰς μὲν τὸ βόρειόν της ἄκρον 0.90 μ., εἰς δὲ τὸ νότιον 0.36 μ., κατὰ μῆκος τῶν τοίχων T5 καὶ T25 καὶ τοῦ τριβήλου ἀνοίγματος τοῦ δωματίου VII (ΠΑΕ 1975, 55, εἰκ. 1). Ἡ ἀφαίρεσις τῆς ἐπιχώσεως ἔγινεν εἰς τρία στρώματα. Εἰς τὸ πρῶτον, βάθους ἕως 0.60 μ. τὰ χώματα ἦσαν ἀνάμεικτα μὲ συντρίμματα τοιχοποιίας, θραύσματα κεράμων, τεμάχια κορασάνιου καὶ ἀσβεστοκονιάματα. Εἰς τοῖχος, ὁ T30, ἀποκαλυφθεὶς εἰς τὸ νότιον ὅριον τῆς σκαφῆς διελύθη, ὡς ἀνήκων εἰς τὴν κατεδαφισθεῖσαν παλαιότερον οἰκίαν Ζορμπᾶ. Περισυνελέγχθησαν θραύσματα ἀρραβδῶτων κίονων καὶ θωρακίων καὶ τὸ ἀριθ. 260/77 τμήμα ἐπιθήματος, μὲ φυτικὸν διάκοσμον. Εἰς τὸ δεύτερον

στρώμα, βάθους 0.60 μ. - 1.22 μ., τὰ χώματα περιεῖχον πάλιν συντρίμματα τοιχοποιίας, θραύσματα ὀπτῶν πλίνθων, κεράμων καὶ κορασανίου. Πρὸς τὴν δυτικὴν πλευρὰν παρατηρήσαν καὶ ἔντονα ἔχνη καύσεως.

Περὶ συνελέγησαν: τὸ ἀριθ. 266/77 κιονόκρανον μὲ φύλλα ἀκάνθου ὡς διάκοσμον· τὸ ἀριθ. 277/77 τμήμα ἀμφιγλύφου θωρακίου μὲ ρόμβους ὡς διάκοσμον· τὸ ἀριθ. 287/77 ἐπίθημα μὲ σταυρὸν εἰς τὰς στενὰς πλευρὰς περιβαλλόμενον ὑπὸ φύλλων ἀκάνθου (διαστ. $0.65 \times 0.43 \times 0.18$ μ., πίν. 40γ)· τὸ ἀριθ. 290/77 ἰωνικὸν κιονόκρανον μετὰ συμφύτου ἐπιθήματος (διαστ. $0.67 \times 0.40 \times 0.205$ μ.)· ἐν πῆλινον φλασκίον συγκολληθὲν ἐκ πολλῶν θραυσμάτων καὶ πολλὰ τμήματα κιόνων καὶ θωρακίων.

Καὶ τοῦ τρίτου στρώματος, βάθους 1.22 - 1.44 μ. ἡ σύστασις τῶν χωμάτων ἦτο ὁμοία μὲ τὴν τοῦ δευτέρου.

Τὸ πλάτος τοῦ δωματίου XV εἶναι 3.25 μ., τὸ ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον ὅμως μῆκος του δὲν εἶναι δυνατόν νὰ καθορισθῇ ἀκόμη, καθόσον δὲν ὠλοκληρώθη ἡ ἀνασκαφὴ πρὸς τὴν νοτίαν πλευράν. Τὸ πάτωμά του ἀποτελεῖτο ἀπὸ ἐξ σειρὰς σχιστολιθικῶν πλινθῶν, σχήματος ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου κατὰ τὸ πλεῖστον, τοποθετημένων μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονά των ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον. Αἱ σειραὶ δὲν εἶχον τὸ αὐτὸ πλάτος, π.χ. ἄλλη ἦτο 0.61 μ., ἄλλη 0.78, κλπ. ἀλλὰ καὶ αἱ πλάκες εἶχον διαφορετικὰ μῆκη, ὡς π.χ. 0.89 μ., 1.10 μ., 1.30 μ., 1.60 μ., κλπ. Ἀπὸ τὰς πλάκας ἐσώθησαν εἰς τὴν θέσιν των πέντε· μὲ αὐτάς καὶ μὲ τὴν βοήθειαν τῶν ἀποτυπώσεων ἐπὶ τοῦ ὑποστρώματος τῶν ἄλλων ποὺ λείπουν κατέστη δυνατὴ ἡ σχεδιαστικὴ ἀποκατάστασις τοῦ πατώματος τοῦ δωματίου XV (εἰκ. 1 καὶ πίν. 38β).

Ἐπειδὴ τὸ πάτωμα τοῦτο συνεχίζετο, ὡς φαίνεται, πρὸς Βορρᾶν, εἰς τὸν χώρον Χα ἀνατολικῶς τῆς ἡμικυκλικῆς μικρᾶς ἀψίδος τοῦ διαμερίσματος Χ, διὰ τοῦτο ἡ ἔρευνα ἐπεξετάθη καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην. Ἐπεσημάνθησαν ἐδῶ ἄλλα δύο πατώματα, ὑπερκείμενα τοῦ πατώματος τοῦ XV, τὸ ὅποιον πρὸς διάκρισιν ἐχαρακτήρισθη ὡς δάπεδον Δγ. Τὸ πάτωμα Δβ, πάχους 0.015 μ. ἐξ ἀσβεστοκονίας καὶ χονδροκόκκου ἄμμου, ἔχει κατασκευασθῇ ἀμέσως ἐπὶ τοῦ Δγ. Τὸ πάτωμα Δα, πάχους 0.03 μ. εἶναι κατὰ 0.09 μ. ὑψηλότερον τοῦ Δβ. Τοῦτο, συγκείμενον ὁμοίως ἐξ ἀσβεστοκονίας καὶ χονδροκόκκου ἄμμου, ἀπετέλει τὸ ὑπόστρωμα τοῦ πλακοστρώτου πατώματος τοῦ δωματίου Χα. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ Δα διατηροῦνται ἀκόμη αἱ ἀρμοὶ τῶν πλινθῶν τοῦ τελευταίου τούτου πατώματος.

Κατὰ τὴν ἔρευναν αὐτὴν ἀπεκαλύφθη, δυτικῶς τῶν τοίχων T31 καὶ T32 τετράγωνον φρεάτιον, διαστ. 0.48×0.48 μ. Τὰ τοιχώματά του εἶναι ἐκ πλινθοδομῆς καὶ λιθοδομῆς. Τὸ φρεάτιον δὲν ἤρουνθή ἀκόμη. Περὶ συνελέγησαν: δύο χαλκᾶ νομίσματα ἐφθαρμένα καὶ δύο τμήματα ἀρραβδῶτων κιόνων.

β) Χῶρος XVI

Ἀνατολικῶς τοῦ XV ἀπεκαλύφθη ὁ χῶρος XVI, καθ' ὅλην του σχεδὸν τὴν ἔκτασιν, πλὴν τῆς ἀνατολικῆς του πλευρᾶς. Αἱ διαστάσεις του εἶναι: ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον 9.50 μ. καὶ ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς 7.50 μ. (εἰκ. 1, πίν. 38α). Ἡ ἐπίχωσις, ὕψους 1.24 μ. δὲν παρουσίασεν ἐνδιαφέρον, καθόσον ἡ σύστασις τῶν χωμάτων ἦτο ἡ αὐτὴ μὲ τὴν τοῦ δωματίου XV. Ἡ ἐπικοινωνία μετὰ τῶν XV καὶ XVI ἐγένετο δι' ἐνὸς πενταβήλου ἀνοίγματος. Ὁ στυλοβάτης τοῦ πενταβήλου, ὑπερυψωμένος κατὰ 0.23 μ. ἀπὸ τοῦ πατώματος τοῦ XV, ἔχει μῆκος 7.65 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐννέα δόμους, ἐξ ἡφαιστειογενοῦς πετρώματος, ἀνίσων διαστάσεων (εἰκ. 1 καὶ πίν. 38β). Ἀπὸ τὰς τέσσαρας βάσεις τοῦ στυλοβάτου σώζονται αἱ δύο βόρειοι εἰς τὰς θέσεις των, ἡ τρίτη ἐσώθη κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ ἡ θέσις τῆς τετάρτης προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ συνδυατικὸν μεῖγμα τῆς ἐδράσεώς της (εἰκ. 1 καὶ πίν. 38β).

Ἡ πρώτη ἀπὸ Βορρᾶ βάση (ἀριθ. Β/323/77) ὕψους 0.14 μ. ἔχει πλίνθον διαστάσεων 0.46×0.46 μ., εὐρυτέραν τὴν κάτω σπεῖραν, ἐλαφρῶς διαγραφομένην σκοτίαν καὶ ἄνω σπεῖραν διαμέτρου 0.36 μ. Εἰς τὸ κέντρον τῆς ἄνω ἐπιφανείας σχηματίζεται ἡ ὀπὴ γομφώσεως τοῦ κίονος. Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς πλίνθου ὑπάρχει ἐγκοπὴ, προφανῶς διὰ τὴν στήριξιν ἐκεῖ κιγκλιδώματος. Ἐὰν ἡ ἐγκοπὴ αὕτη ἔγινε κατὰ τὴν τοποθέτησιν τῆς βάσεως ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου, θὰ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ δίοδος μετὰ τῆς πρώτης καὶ δευτέρας βάσεως ἐφράσσετο διὰ κιγκλίδος. Ἡ ὅλη κατεργασία τῆς βάσεως εἶναι ἀμελής.

Ἡ δευτέρα βάση (ἀριθ. Β326/77), ἀμελεστέρας κατασκευῆς τῆς προηγουμένης, ἔχει τὴν ἄνω σπεῖραν χωρὶς κυρτότητα, ὥς νὰ ἀποτελῇ αὕτη μέρος τοῦ κορμοῦ τοῦ κίονος. Αἱ διαστάσεις της εἶναι: πλίνθος 0.40×0.40 μ., ἄνω διάμετρος 0.33 μ. καὶ ὕψος 0.12 μ. Εἰς τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν ἀνοίγεται ἡ ὀπὴ γομφώσεως καὶ εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς πλίνθου σχηματίζεται ἐγκοπὴ προσαρμογῆς κιγκλιδώματος (πίν. 38β). "Ἄρα καὶ ἡ δίοδος μετὰ τῆς δευτέρας καὶ τρίτης βάσεως ἐφράσσετο ὁμοίως. Εἰπομεν ὅτι ἡ τρίτη βάση (ἀριθ. Β. 408/77) σώζεται κατὰ τὸ ἥμισυ. Τὸ ὕψος της εἶναι 0.105 μ., τὸ μῆκος τῆς πλίνθου 0.34 μ. καὶ ἡ ἄνω διάμετρος 0.28 μ. Ὑπάρχει καὶ ἐδῶ ὀπὴ γομφώσεως. Ἡ κατεργασία καὶ τῆς βάσεως αὐτῆς εἶναι ἀμελής ὥς καὶ τῶν προηγουμένων. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ τμήματος τοῦ στυλοβάτου μετὰ τῆς τετάρτης βάσεως καὶ τῆς παραστάδος T40 ὑπάρχει λαξευμένη αὐλαξ διὰ τὴν προσαρμογὴν θωρακίου. Ἄρα ἡ δίοδος αὕτη ἦτο ἀποκλεισμένη (εἰκ. 1). Ἀκόμη πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι αἱ διαστάσεις τῶν μετακινίων δὲν εἶναι ἴσαι. Πλακόστρωτον πλάτους 0.78 μ. περίπου καὶ ὕψους 0.09 μ. καλύπτει κατὰ 0.28 μ. τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ τοῦ πλάτους τοῦ στυλοβάτου (εἰκ. 1 καὶ πίν. 38β). Τοῦτο δὲν εἶναι ὁμοιόμορφον καθ' ὅλον τὸ μῆκος του· ἕως τῆς τρίτης βάσεως (Β. 408/77) ἀποτελεῖται ἀπὸ μαρμαρίνας πλάκας μεγάλων διαστάσεων μὲ συμπληρώσεις

δι' ἀκανονίστων τεμαχίων σχιστολιθικῶν πλακῶν, ἀπὸ τῆς βάσεως δὲ ταύτης καὶ πρὸς Νότον ἡ κατασκευή του γίνεται ἀμελεστέρα καὶ εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον, συγχειμένη ἀπὸ ἀνομοιόμορφα θραύσματα λιθίνων πλακῶν, μικρῶν διαστάσεων. Μεταξὺ τούτων ἐπεσημάνθη τὸ ἥμισυ ἐπιθήματος με ἀνισοσκελῆ σταυρὸν εἰς τὴν στενὴν του πλευράν.

Ἀνοικτὴ ἦτο καὶ ἡ νοτιά πλευρὰ τοῦ χώρου XVI, διότι ἀπεκαλύφθη ἐκεῖ τὸ βόρειον ἥμισυ τοῦ πλάτους στυλοβάτου. Ἐκ τῶν δόμων τούτου ἀνεφάνησαν μέχρι τοῦδε μόνον πέντε μεγάλων διαστάσεων, συνολικοῦ μήκους 5,20 μ. Ἐπὶ τῶν δόμων ἔβαινον κίονες, τρεῖς βάσεις τῶν ὁποίων, αἱ Β. 576, Β. 577 καὶ Β. 587 εὐρέθησαν ὀλίγον μετακινημέναι ἀπὸ τὰς θέσεις των. Πολλὰ τμήματα τῶν θρυμματισμένων κιόνων τῆς κιονοστοιχίας ἔχουν καταπέσει ἐντὸς τοῦ χώρου XVI βορείως τοῦ στυλοβάτου. Ὀλίγον δὲ βορειότερον παρετηρήθησαν τὰ συντρίμματα λιθοπλινθοδομῆς, λίαν ἐπιμελοῦς κατασκευῆς. Αἱ ὅπται πλίνθοι ἔχουν διαστάσεις 0.16×0.27 μ. Ἐπὶ τῆς λιθοπλινθοδομῆς ταύτης διεπιστάθησαν τρεῖς ἐπάλληλοι σειραὶ τόξων. Τὰ τόξα τῆς πρώτης σειρᾶς ἦσαν ἀνοικτά, ἐνῶ τῶν δύο ἄλλων ὑπερκειμένων σειρῶν ἦσαν τυφλά. Κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος ἀπλοῦται εἰς τὰς ἐπιφανείας μεταξὺ τῶν κυρτῶν πλευρῶν τῶν τόξων. Δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἀποκατασταθῇ με ἱκανὴν ἀκρίβειαν ἡ μορφή τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ χώρου XVI. Ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου ἔβαινε τοξοστοιχία, ἡ ὁποία ὑπεβάσταζε τοῖχον, λίαν ἐπιμελημένης κατασκευῆς. Δύο ἄλλαι σειραὶ τυφλῶν ἀνακουφιστικῶν τόξων, ἐπάλληλοι, ἐσχηματίζοντο κατὰ τὸ ὕψος τοῦ τοίχου με κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον εἰς τὰ τριγωνικὰ τμήματα μεταξὺ τῶν τόξων. Πέντε βαθμίδες μιᾶς κτιστῆς κλίμακος πλάτους 1.08 μ., πὺν εὐρέθησαν εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ χώρου (T38) δεικνύουν ὅτι τοῦλάχιστον τὰ βορείως τοῦτου δωμάτια (XVII καὶ XVIII) εἶχον ὄροφον. Εἰς τὴν πέμπτην βαθμίδα ἐδημιουργεῖτο «πλατύσκαλον», ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐστηρίζετο τὸ δεύτερον τμήμα τῆς κλίμακος, τὸ ὁποῖον ἐφαπτόμενον τῆς ἐπιφανείας τῶν τοίχων T34 καὶ T35 ὠδῆγει εἰς τὸν ὄροφον. Ἄν τὸ δεύτερον τμήμα τῆς κλίμακος ἦτο κτιστὸν ἢ ἐκ ξύλου, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθῇ. Τὸ «πλατύσκαλον», ὀρθογώνιον ἐν κατ'ὄψει ἔβαινε ἐπὶ τόξου. Τὸ πάτωμα τοῦ τοξωτοῦ τούτου ἀνοίγματος εἶναι ἐπεστρωμένον διὰ πηλίνων πλακῶν (εἰκ. 1 καὶ πίν. 39α). Ὅπῃ, διαμέτρου 0.135 μ. εὐρεθεῖσα εἰς τὴν βᾶσιν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς κλίμακος, δεικνύει ὅτι ἐκεῖ ἦτο προσηρμοσμένη ξυλίνη, προφανῶς, δοκὸς ἡ ὁποία ἐστήριζε τὸ κάγκελον («κουπαστήν»), ὥσως ἐκ ξύλου, τῆς κλίμακος. Μία ἄλλη κιονοστοιχία, ἐσωτερική, ἔβαινε παραλλήλως πρὸς τὸν βόρειον τοῖχον T31 - T35α - T35 - T34 τοῦ XVI. Ἡ κιονοστοιχία αὕτη, ἀποτελούμενη ἀπὸ ἑξ ἰόνων, εἶχεν ὡς ἀφετηρίαν ἀπὸ Δυσμῶν τὸν πρῶτον κίονα τοῦ πενταβήλου ἀνοίγματος μεταξὺ τῶν XV καὶ XVI, ὅπου ἡ βᾶσις B323 (εἰκ. 1 καὶ πίν. 39β).

Πλὴν τῆς βάσεως ταύτης αἱ ἄλλαι βάσεις τῆς βορείου κιονοστοιχίας δὲν ἐσώθησαν. Αἱ θέσεις των ὅμως προσδιορίζονται ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα τοῦ

συνδετικοῦ μείγματος, διὰ τοῦ ὁποίου εἶχον ἐδρασθῇ ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου.

Μία ἄλλη βάσις ἡ ἀριθ. Β385 εὑρέθη εἰς ἀπόστασιν 0.80 μ. νοτίως τῆς τρίτης βάσεως τῆς προηγουμένης βορείου κινοσοτοιχίας. Αἱ διαστάσεις της εἶναι: ὕψος 0.19 μ. καὶ μετὰ τῆς πλίνθου 0.49 μ., ἄνω διάμετρος 0.39 μ. καὶ μῆκος πλευρῶν πλίνθου 0.455 μ. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας της ὑπάρχει αὐτὰς μολυβδοχορήσεως καὶ ὁπῇ γομφώσεως τοῦ κίονος (εἰκ. 1, πίν. 38β, 39β).

Εἰς τὴν μίαν της πλευρὰν φέρει βαθεῖαν ἐγκοπὴν, τετραγώνου διατομῆς, διὰ τὴν προσαρμογὴν θωρακίου. Ἡ βάσις αὕτη εἶναι ἐδῶ εἰς δευτέραν, ἀκαθόριστον ἀκρότητα, χρήσιν. Τὸ δάπεδον τοῦ ἰσογείου τοῦ XVI εὑρέθη ταραγμένον, καὶ ὡς φαίνεται ἔχει ὑποστῇ τροποποιήσεις καὶ μετασκευάς. Εἵπομεν ἤδη διὰ τὸ πλακόστρωτον, ὕψους 0.09 μ., κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ στυλοβάτου τοῦ πενταβήλου ἀνοίγματος. Ὅμοιον πλακόστρωτον πλάτους 1.38 μ. διεπιστώθη καὶ κατὰ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς βορείου, ἐσωτερικῆς κινοσοτοιχίας. Εἰς τοῦτο ἔχουν χρησιμοποιηθῇ πρὸς τῆς πρώτης βαθμίδος τῆς κλίμακος Τ38 δύο τεμάχια μεγάλου μαρμαρίνου ἀμφικιονίσκου παραθύρου. Τὸ μῆκος τούτου εἰς τὴν βάσιν του εἶναι 0.64 μ. καὶ εἰς τὴν κορυφὴν του 0.60 μ. Τὸ πλάτος δὲ τῆς κατὰ τὸ ὕψος του λωρίδος εἶναι κάτω 0.40 μ. καὶ εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ κιονίσκου 0.33 μ. Ἀπὸ τὸ ἀρχικὸν πάτωμα τοῦ ἰσογείου σώζεται λωρίς, πλάτους 1.64 μ., μεταξὺ τῆς ἐσωτερικῆς κινοσοτοιχίας καὶ τοῦ τοίχου Τ31 - Τ35α - Τ35 - Τ34 (πίν. 39α). Ἡ λωρίς αὕτη ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς σειρὰς σχιστολιθικῶν ὀρθογωνίων πλακῶν, πλάτους 0.67 μ., 0.63 μ., καὶ 0.32 μ. Αἱ πλάκες ἔχουν τοποθετηθῇ μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονά των ἀπὸ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμὰς καὶ τὸ μῆκος των ποικίλλει, ἀπὸ 0.80 - 1.16 - 1.24 μ., ἐδράζονται δὲ ἐπὶ ἰσχυροῦ συνδετικοῦ μείγματος ἀβεστοκονίας, μὲ πολὺ λεπτὴν ἄμμον. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἀρχικῆς αὐτῆς πλακοστρώσεως εὑρίσκειται εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τὸ τοῦ στυλοβάτου τοῦ πενταβήλου ἀνοίγματος. Ἐπάνω εἰς τὰς πλάκας τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ ἀρχικοῦ πατώματος σώζεται συνδετικὸν μείγμα - ὑπόστρωμα νεωτέρου πατώματος ἐξ ἀβεστοκονίας πάχους 0.03 μ. Αἰψάνα πατώματος εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ χώρου XVI δὲν ἐπεσημάνθησαν. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι τὸ ἀρχικὸν πάτωμα ἀπεξυλῶθη κατὰ τὰς μετασκευὰς του. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀρχικὸν πάτωμα διεπιστώθη σύστημα ἀποχετευτικῶν κτιστῶν ἀγωγῶν, ὀρθογωνίου διατομῆς. Εἰς ἐξ αὐτῶν πλάτους 0.32 μ. καὶ βάθους 0.60 μ., ἐκκινῶν ἀπὸ τοῦ χώρου μεταξὺ τῶν τοίχων Τ2β, Τ31 καὶ Τ33, διασχίζει τὸν χώρον XVI ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον καὶ ἐξέρχεται τούτου κάτωθεν τοῦ νοτίου στυλοβάτου, παρὰ τὴν βάσιν Β577. Δύο ἄλλοι ἀγωγοὶ βαίνοντες παραλλήλως πρὸς τὸν νότιον στυλοβάτην, βάθους 0.35 μ., ἔφερον τὰ ὕγρὰ πρὸς τὸν προηγούμενον ἀγωγόν (εἰκ. 1).

Δὲν δύναται ἀκόμη νὰ γίνῃ λόγος διὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ χώρου XVI. Σημειοῦται μόνον ὅτι ἐπεσημάνθη εἰς μέγας λάκκος, ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποιήθη προφανῶς διὰ τὴν προπαρασκευὴν ἀβέστου κατὰ τὴν

οικοδόμησιν τῶν οἰκιῶν τῆς νέας καινοπόλεως. Πάντως ἀπὸ τὰ μέχρι τοῦδε ἀποκαλυφθέντα στοιχεῖα δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ὁ χώρος XVI ἦτο περίστυλος, ὑπὸ τὴν ἑννοίαν ὅτι περιεβάλλετο ἀπὸ κιονοστοιχίας.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν, πλὴν ἐκείνων πού ἀνεφέρθησαν ἀνωτέρω, περισυνελέγησαν καὶ τὰ ἑξῆς ἀντικείμενα: ἀσσάριον χαλκοῦν τοῦ Ἀρκαδίου (διαμ. 0.01 μ.)· ἀργυροῦν νόμισμα τουρκικόν· ἀκέραιος ἀρράβδωτος μαρμάρινος κίων (ἀριθ. 558/77), ὕψους 2.28 μ. κάτω διαμέτρου 0.255 μ. καὶ ἄνω 0.21 μ.· ἀμφικίων θρασυμένος εἰς δύο (ἀριθ. 564/77), ὕψους 1.05 μ., μήκους 0.40 μ. καὶ πλάτους 0.105 μ., ἐπὶ τῆς μιᾶς πλευρᾶς φέρει ἐγγράφακτα δύο μονογραφήματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐν δύναται νὰ ἀναγνωσθῇ («Ἰωάννου»· τμῆμα ἀρραβδώτου κίονος (ἀριθ. 565/77), ὕψους 1.44 μ., κάτω διαμέτρου 0.26 μ.· ἀκέραιος ἀμφικιονίσκος (ἀριθ. 567/77), ὕψους 1.08 μ. μήκους 0.40 μ. καὶ πλάτους 0.11 μ.· τμῆμα ἰωνικοῦ κιονοκράνου (ἀριθ. 566/77), διαστάσεων $0.36 \times 0.26 \times 0.10$ μ.· τέσσαρα τεμάχια συνανήκοντα καὶ ἀπαρτίζοντα ἀρράβδωτον κίονα (ἀριθ. 573/77), ὕψους 2.20 μ. καὶ πολλὰ τεμάχια καὶ θραύσματα μαρμάρινων μελῶν, λύγων, ὑαλοπινάκων, ἢ ὑαλίνων δοχείων, ὡς καὶ σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ ἐντοιχιῶν ψηφιδωτῶν.

γ) Δωμάτιον XVII

Τὸ δωμάτιον τοῦτο κείμενον βορείως τοῦ περιγραφέντος ἀνωτέρω χώρου, ὀρίζεται ὑπὸ τῶν τοίχων T6, T1a, T34 καὶ T7 (εἰκ. 1). Παλαιότερον εἶχε σκαφή, εἰς μικρὸν ὅμως βάθος, σχεδὸν τὸ βόρειόν του ἤμισυ. Ἐφέτος ἡ ἔρευνα διεξήχθη εἰς βάθος καὶ καθ' ὅλην τὴν ἑκτασίν του. Διεπιστώθη ὅτι εἰς τὸ πάχος τοῦ τοίχου T1a ὑπῆρχον ἐρμάρια, πλάτους 0.60 - 0.65 μ., εἰς δύο τοὐλάχιστον ὀρόφους, ἕκαστος τῶν ὁποίων εἶχεν ὕψος 0.65 μ. Οἱ ὀροφοὶ τῶν ἐρμαρίων ἐχωρίζοντο διὰ σχιστολιθικῶν πλακῶν. Τὸ δωμάτιον XVII εἶχε μόνον μίαν θύραν διὰ τῆς ὁποίας ἐπεκοινώνει μὲ τὸν χώρον XVI. Ἐν λίθινον κατώφλιον ἀτέχνως τοποθετημένον εἰς τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας μαρτυρεῖ μεταγενεστέραν ὑπερύψωσιν τοῦ πατώματος τοῦ δωματίου. Τοῦτο ἄλλωστε ἀποδεικνύουν τὰ ἐπιχρίσματα τῶν τοίχων, τὰ ὁποῖα συνερίζονται χαμηλότερον τοῦ μεταγενεστέρου τούτου κατωφλίου, μέχρι τοῦ προγενεστέρου πατώματος, τὸ ὁποῖον εὑρέθη εἰς βάθος 1.21 μ. Τὸ πάτωμα αὐτό, χαρακτηριζόμενον ὡς Δα καὶ ἀποτελούμενον ἀπὸ πεπατημένον πηλόχωμα εἶναι τὸ ὑπόστρωμα πλακοστρώτου δαπέδου, ἐλάχιστα τεμάχια τῶν πηλίνων πλακῶν τοῦ ὁποίου σώζονται σποραδικῶς. Εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν ἔχει προστεθῇ («πεζούλι»), εἰς τὰς παρεῖας τῶν τοίχων T7 καὶ T34, πλάτους 0.40 - 0.43 μ., ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου ἦτο ἐπεστρωμένη διὰ πηλίνων πλακῶν. Εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν εἶχεν ἀνοιγῇ βόθρος τῆς κατεδαφισθείσης οἰκίας Ζορμπᾶ.

Διερευνητικὴ τομὴ ἡ ὁποία ἔγινεν εἰς βάθος νοτίως καὶ δυτικῶς τοῦ βόθρου

διεπίστωσε τρία ἀκόμη προγενέστερα τοῦ Δα δάπεδα καὶ λείψανα τοιχοποιίας παλαιότερου κτηρίου. Τὸ δάπεδον Δβ, ἀποτελούμενον ἀπὸ πεπατημένον πηλόχωμα ἀνάμεικτον μὲ χάλικας καὶ θραύσματα λίθων, εὐρίσκεται κατὰ 0.34 μ. χαμηλότερον τοῦ Δα. Τὸ δάπεδον Δγ, χαμηλότερον κατὰ 0.08 μ. τοῦ προηγούμενου, εἶναι τῆς ἰδίας συνθέσεως, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἀντὶ τῶν θραυσμάτων λίθων ἔχει θραύσματα κεράμων. Τὸ δὲ Δδ εἰς βάθος 0.50 μ. ἀπὸ τοῦ Δα, εἶναι σκληρόν, συγκείμενον ἀπὸ πηλόχωμα, χάλικας, ἐλάχιστα ὕστρακα καὶ κόνιν κεράμων (εἰκ. 1). Μεταξὺ τοῦ Δα καὶ Δβ εὐρέθη πῆλινον ἀγγεῖον θραυσμένον. Εἰς ἀπόστασιν 0.35 μ. ἀπὸ τοῦ T1α καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτὸν εὐρέθη ὁ τοῖχος T41, εἰς βάθος 0.27 μ. ἀπὸ τοῦ Δα. Ὁ τοῖχος οὗτος εἶναι ἐκ λιθοδομῆς, πάχους 0.60 μ. καὶ ἀνήκει εἰς κτήριο προγενέστερον τοῦ ἀποκαλυπτομένου. Ἡ ἔρευνα ἐφθασεν εἰς βάθος 1.02 μ. κάτω τοῦ δαπέδου Δα, ὅπου τὰ χρώματα εἶναι ἀδιατάρακτα. Περισυνελέγησαν: δύο δεκαεξανόμμια τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α' (527 - 562 μ.Χ.) τοῦ νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης, εἰς βάθος 0.10 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου Δα· ἀσσάριον τοῦ Βαλεντινιανοῦ Β' (388 - 293 μ.Χ.), ὁμοίως τοῦ νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης, εἰς βάθος 0.12 μ.· ἄλλα δύο χαλκᾶ νομίσματα, ἐφθαρμένα, εἰς βάθος 0.35 μ.· θραύσματα παλαιοχριστιανικῶν λύχνων μὲ ποικίλον διάκοσμον, φύλλων φοίνικος, ἀκτίνων, ἡμικυκλίων, φύλλων δάφνης, σταυροῦ, κρίσματος κλπ.· δύο τμήματα θαλακίου (ἀριθ. 569/77) καὶ ἐρμαϊκὴ στήλη (ἀριθ. 593/77) μὲ σύμφυτον βάσιν, ἀκέφαλος, συνολικοῦ ὕψους 0.287 μ. Κάτωθεν τοῦ ἐμβλήματος τοῦ φαλλοῦ (πίν. 40α) εἶναι ἐγχάρακτος ἡ ἐπιγραφή:

MENANAP
OCEPMH
EΠHKOΩ
EYXHN

δ) Δωμάτιον XVIII

Τὸ δωμάτιον τοῦτο, κείμενον δυτικῶς τοῦ προηγούμενου, εἶχε παλαιότερον ἐρευνηθῆ κατὰ τὸ βόρειόν του ἡμισυ. Τώρα ἡρευνηθῆ καὶ τὸ νότιον, ἔνθα εἰς βάθος 1.15 μ. ἀπεκαλύφθη πάτωμα, ἐστρωμένον ὅμως μὲ ἀνομοιογενὲς ὕλικόν (εἰκ. 1). Ἀπὸ τὴν διαμόρφωσιν τῆς βορείου στενῆς του πλευρᾶς καὶ ἐκ τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ, ὁ ὁποῖος διασχίζει τὸν χώρον κάτωθεν τοῦ πατώματος, ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον ἐξάγεται ὅτι πρόκειται περὶ ἀφοδευτηρίου.

ε) Δεξαμενὴ ὕδατος(;)

Εἰς τὸν μικρὸν τετράγωνον χώρον, δυτικῶς τοῦ XVIII, τὸν ὀριζόμενον ὑπὸ τῶν τοίχων T2β, T31 καὶ T33, φαίνεται ὅτι ἦτο τοποθετημένος λέβης ἢ μικρὰ

δεξαμενὴ ὕδατος. Τοῦτο ἐξάγεται ἐκ τεσσάρων ἀγωγῶν, οἱ ὅποιοι ἐπεσημάνθησαν ἐκεῖ. Οἱ ἀγωγοὶ οὗτοι εἶναι κτιστοί, τετραγώνου διατομῆς καὶ ἀναλόγως τῆς κλίσεως αὐτῶν ἔφερον ὕδατα εἰς τὸν χῶρον τῆς δεξαμενῆς ἢ ἀπωχέτευον ἀπ' αὐτοῦ ταῦτα. Ὁ χῶρος θὰ ἐρευνηθῇ λεπτομερέστερον προσεχῶς.

ΤΟΜΕΥΣ Α (TM-A)

Ὡς εἴπομεν εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς παρούσης ἐκθέσεως, ὁ τομεὺς TM-A καταλαμβάνει τὸ ἀνατολικὸν ἡμισυ τῆς μακρᾶς στοᾶς, νοτίως τῆς βασιλικῆς, ἄρχεται δὲ ἀπὸ τῆς νοητῆς γραμμῆς, ἣ ὁποία ἐνώνει τὸν ἀνατολικὸν σταθμὸν τῆς θύρας τῆς ἀνοιγομένης ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ ναοῦ μὲ τὸν ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου τῆς στοᾶς πεσσὸν Π3 (εἰκ. 1). Ἦδὴ ἀπὸ τοῦ 1975 εἶχεν ἐρευνηθῇ ὁ μεταξὺ τοῦ νοτίου τοίχου καὶ τοῦ στυλοβάτου τῆς στοᾶς χῶρος, χαρακτηριζόμενος ἐνδεικτικῶς ὡς «βόρειον κλίτος τῆς στοᾶς», εἰς μῆκος 10 μ. περίπου. Εἰς τὸν χῶρον μεταξὺ τοῦ στυλοβάτου τῆς στοᾶς καὶ τοῦ τοίχου T6, τὸν χαρακτηριζόμενον ὡς «νότιον κλίτος τῆς στοᾶς», ἡ ἔρευνα εἶχε φθάσει εἰς σημεῖον ἀπέχον 25.20 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τέρματος τῆς στοᾶς ἢ περὶ τὰ 0.15 μ. ἀνατολικῶς τῆς βάσεως B14 τοῦ στυλοβάτου (ΠΑΕ 1975, 58, εἰκ. 1 καὶ 4).

Ὁ τομεὺς TM-A, συνολικῆς ἐκτάσεως 191 μ.² διηρέθη διὰ τὰς ἀνασκαφικὰς ἀνάγκας εἰς τοὺς ὑποτομεῖς: 1) ΥΠ-ΑΙΠ/77, μῆκους 7.80 μ. καὶ πλάτους 5.20 μ. καταλαμβάνοντα τὸν χῶρον ἀπὸ τοῦ στυλοβάτου τῆς στοᾶς ἕως 0.80 μ., περίπου, νοτίως τοῦ τοίχου T6 (εἰκ. 1). 2) ΥΠ-ΑΙΥ/77, ἐκτεινόμενον ἀνατολικῶς τοῦ προηγουμένου, εἰς μῆκος 4.70 μ. καὶ φθάνοντα μέχρι τοῦ ἀνατολικοῦ ὀρίου τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1975 εἰς τὸ βόρειον κλίτος τῆς στοᾶς (εἰκ. 1 καὶ ΠΑΕ 1975, 58, εἰκ. 1 καὶ 4). 3) ΥΠ-ΑΥ/77, ἀνατολικῶς τοῦ προηγουμένου, ἐκτεινόμενον εἰς μῆκος 9.25 μ. Ὁ ὑποτομεὺς οὗτος εἰς μῆκος 2.10 μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς ἀρχῆς του ἔχει πλάτος 8.70 μ. καὶ ἐκτείνεται καὶ εἰς τὰ δύο κλίτη τῆς στοᾶς, ὡς καὶ κατὰ 0.40 μ. νοτίως τοῦ T6. Κατὰ τὸ λοιπὸν ὅμως μῆκος του, τὸ πλάτος του περιορίζεται εἰς 5.50 μ. καὶ καταλαμβάνει τὸ βόρειον κλίτος τῆς στοᾶς καὶ τὸ ἡμισυ τοῦ νοτίου (εἰκ. 1). 4) Τέλος, τὸν ΥΠ-ΑΥΙ/77, ἀνατολικῶς τοῦ προηγουμένου, ἔχοντα τὸν ἴδιον πλάτος (5.50 μ.) καὶ μῆκος 9 μ.

Οὕτω τὸ μῆκος τοῦ τομέως TM-A, τὸ ὁποῖον ἀνεσκάφη κατὰ τὸ 1977, ἀνέρχεται εἰς 30.70 μ. Ἀπεκαλύφθη ὁ στυλοβάτης καθ' ὅλον του τὸ μῆκος καὶ *in situ* αἱ βάσεις τῆς κιονοστοιχίας: B21, B22, B23, B24, B25 (ἢ B26 εἶχε ἀποκαλυφθῇ τὸ 1975), B27 καὶ B28. Παρὰ τὸν στυλοβάτην δὲ εὐρέθησαν οἱ μαρμαρίνοι, ἀρράβδωτοι κίονες: K21, K22, K23 καὶ K24. Ἐπὶ τῶν ἄνω ἐπιφανειῶν τῶν βάσεων εἶναι ἐγχάρακτα γράμματα - σημεῖα, ὡς Δ, Ζ κλπ. Ὁ νότιος τοῖχος τῆς στοᾶς T6 ἀπεκαλύφθη εἰς μῆκος 14.80 μ. καὶ παρ' αὐτὸν εὐρέθησαν τρεῖς πίθοι, οἱ πίθ. 2, πίθ. 3 καὶ πίθ. 4. Παρὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ T6 εὐρέθη ἐπίσης, ἀκέραιος ὑψηλὸς ἀρράβδωτος κίων (ὁ 478/77), ὕψους

4.16 μ., κάτω διαμέτρου 0.58 μ. καὶ ἄνω 0.525 μ. Εἰς τὴν κάτω ἐπιφάνειάν του εἶναι ἐγγράρακτα τὰ γράμματα *ΜΔ*.

Ὡς πρὸς τὴν σύστασιν τῶν χωμάτων τοῦ ἀνασκαφέντος ἐφέτος χώρου καὶ τοῦ διαπέδου Δβ ἰσχύουν αἱ αὐταὶ παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο τὸ 1975 (ΠΑΕ 1975, 58).

Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα εὐρήματα, τὰ σημαντικώτερα εἶναι τὰ ἐξῆς: ἀκέραιον ἰωνικὸν κιονόκρανον (418/77), μήκους 0.57 μ., πλάτους 0.40 μ. καὶ ὕψους 0.17 μ. (πίν. 40β), ἐπίθημα ἀμφικίονος (473/77), με̐ σταυρὸν εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν, μήκους 0.73 μ., πλάτους 0.37 μ., καὶ ὕψους 0.23 μ.· ἐπίθημα ἀδιακόσμητον (490/77) με̐ ἐγγράρακτον τὸ γράμμα *Η* εἰς τὴν ἄνω ἐπιφάνειάν του· ἕτερον ἐπίθημα ἀδιακόσμητον (606/77) καὶ νόμισμα 10νοῦμιον τοῦ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Α', κοπῆς μετὰ τὸ 562 μ.Χ.

Τέλος σημειοῦται ὅτι τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον (δγ) τὸ ὁποῖον ἔχει ἀποκαλυφθῆ κατὰ τὰ προηγούμενα ἔτη εἰς τὸ βόρειον κλῖτος τῆς στοᾶς, δὲν συνεχίζεται εἰς τὸν ἀνασκαφέντα ἐφέτος χώρον τοῦ ΤΜ-Λ (πίν. 41α-β).

ΤΟΜΕΥΣ Η (ΤΜ-Η) Ἐπειδὴ, κατὰ τὴν σκαφὴν τοῦ προηγούμενου τομέως, παρετηρήθη ὅτι, ὁ στυλοβάτης τῆς μακρᾶς στοᾶς, εἰς τὸ ἀνατολικὸν τῆς τέρμα, κάμπτεται κατ' ὀρθὴν γωνίαν καὶ ἀκολουθεῖ πορείαν πρὸς Βορρᾶν, ἐπεξετάθη ἡ ἔρευνα καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην. Εἰς μῆκος 6.70 μ. βορειῶς τοῦ πεσσοῦ Π6 ἀπεκαλύφθη ἕτερος πεσσός, ὁ Π7, ὁμοίως ἐκ πλινθοδομῆς, μήκους 1.70 μ. καὶ πλάτους 0.60 μ. (εἰκ. 1 καὶ πίν. 42α). Ἡ μορφή τοῦ Π7 δεικνύει ὅτι οὗτος ἀντίκρυζε κιονοστοιχίαν καὶ πρὸς Νότον καὶ πρὸς Βορρᾶν. Καὶ ὁ μεν στυλοβάτης τῆς πρὸς Βορρᾶν κιονοστοιχίας εἶναι κατεστραμμένος, ὁ τῆς πρὸς Νότον ὅμως σώζεται καθ' ὅλον του τὸ μῆκος, μεταξὺ τῶν Π6 καὶ Π7. Ἐπ' αὐτοῦ εὐρέθησαν *in situ* καὶ ἰωνικαὶ βάσεις Β29 καὶ Β30 (πίν. 42α) καὶ πλησίον αὐτῶν οἱ κίονες Κ29 καὶ Κ30. Κατὰ τὴν ἔρευναν τοῦ χώρου μεταξὺ τῶν δύο βάσεων, εἰς τὸ βάθος τοῦ στυλοβάτου, εὐρέθη ἀκέραιος λύχνος, ἐκ ροδαλοῦ πηλοῦ, μονόμυξος, με̐ τρεῖς ὁπὰς ἐγγύσεως ἐλαίου. Ὁ λύχνος, εἰς κανονικὸν ἀμυγδαλοειδὲς σχῆμα, ἔχει μῆκος 0.121 μ., πλάτος 0.066 μ., ὕψος 0.033 μ. καὶ μετὰ τῆς λαβῆς 0.065 μ., ἡ δὲ διάμετρος τοῦ δακτυλίου τῆς βάσεώς του εἶναι 0.028 - 0.03 μ. Εἰς τὸ κοῖλον τῆς ἄνω ἐπιφανείας φέρει εἰς χαμηλὸν ἀνάγλυφον τὴν μορφήν τοῦ Χριστοῦ πρὸ σταυροῦ, αἱ τρεῖς κεραφαῖ τοῦ ὁποίου ἐξέχουν ἀπὸ τὸ περίγραμμα τῆς κόμης του. Οὕτω σχηματίζεται εἰς ἑνσταυρος φωτοστέφανος. Ὁ χιτὼν τοῦ Χριστοῦ δηλοῦται με̐ ἐξ παραλλήλους γραμμάς, αἱ ὁποῖαι κάτω καταλήγουν εἰς μίαν ὀριζοντίαν (πίν. 42β).

Ἀπὸ τὴν μέχρι τοῦδε ἔρευναν καὶ τὴν σχετικὴν, γνωστὴν εἰς ἡμᾶς, βιβλιογραφίαν, ἐξάγεται ὅτι ἔχομεν τὸ μοναδικὸν παράδειγμα παραστάσεως τῆς μορφῆς τοῦ Χριστοῦ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπὶ λύχνου, πιθανὸν δὲ νὰ ἀποδειχθῇ, ὅτι εἶναι καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα πορτραῖτα τοῦ ἐπὶ κεραμικοῦ ἀντικειμένου.

Εἰς τὸν TM-H περισυλλέγησαν ἀκόμη: νόμισμα Διοκλητιανοῦ (Νεοαντωνιανού) (295 - 296 μ.Χ.), ἀσσάριον Βαλεντινιανοῦ Γ' τοῦ νομισματοκοπέου τῆς Ρώμης (425 - 455 μ.Χ.), ἐν χαλκοῦν νόμισμα τοῦ Πρόβου (Ἀντωνιανού) τοῦ νομισματοκοπέου τῆς Τριπόλεως (276 - 282 μ.Χ.), ἐν νόμισμα τοῦ Θεοδοσίου Β', τοῦ νομισματοκοπέου Κωνσταντινουπόλεως, δύο νομίσματα ρωμαϊκὰ ἐφθαρμένα, ἐν τοῦ 5ου - 6ου αἰῶνος ἐφθαρμένον, ἐν ἐπίθημα (619/77) μὲ σταυρὸν εἰς τὴν μίαν τῶν στενῶν πλευρῶν, ἕτερον ἐπίθημα (628/77) μὲ φυτικὸν διάκοσμον καὶ εἷς παλαιοχριστιανικὸς λύχνος μὲ παράστασιν κυνηγίου.

Παραλλήλως πρὸς τὸ ἀνασκαφικὸν ἔργον συνεχίσθησαν καὶ αἱ ἐργασίαι συντηρήσεως τῶν ἀνεσκαμμένων μνημείων καὶ τῶν εὐρημάτων. Αἱ ἐργασίαι αὗται ἐν συντομίᾳ εἶναι αἱ ἐξῆς:

1) Εἰς τὴν ἐκτὸς τῶν τειχῶν κοιμητηριακὴν βασιλικὴν ἐπανετοποθετήθη εἰς τὸ νοτίως τοῦ νάρθηκος διαμέρισμα τὸ ψηφιδωτὸν, τὸ ὅποιον εἶχεν ἀποκολληθῇ πέρυσι (πίν. 43α, "Ἔργον 1976, 210).

2) Εἰς τὴν βασιλικὴν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου: α) Ἀποτοίχισις τῶν τοιχογραφιῶν τῶν τοίχων T2, T5 καὶ T25 τοῦ δωματίου VII καὶ τοῦ τοίχου T1α τοῦ δωματίου VIII. β) Στερέωσις ἐν συνεχείᾳ τῶν τοίχων τῶν δύο τούτων δωματίων διὰ χημικῶν ὑλικῶν. γ) Ἀποτοίχισις τῶν τοιχογραφιῶν τῶν τοίχων T01 καὶ T03 τοῦ τομέως TM-Θ, δηλαδὴ τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς. Ὡς εἶναι γνωστὸν ἀπὸ προηγουμένης ἐκθέσεως, οἱ τοῖχοι οὗτοι ἀνήκουν εἰς κτήριον προγενέστερον τῆς βασιλικῆς (πίν. 43β). δ) Συντήρησις τῶν ἀποκολληθεισῶν ὡς ἄνω τοιχογραφιῶν ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ, ἤτοι καθαρισμὸς καὶ ἀφαίρεςις τῶν κοιναμάτων τοῦ ὑποστρώματος, φιξάρισμα, στοκάρισμα καὶ μεταφορὰ τῶν τοιχογραφιῶν εἰς μεταλλικὰ πλαίσια.

3) Συναρμολόγησις καὶ συγκόλλησις ἀγγείων.

4) Καθαρισμὸς νομισμάτων καὶ λοιπῶν μεταλλικῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς.

5) Συναρμολόγησις καὶ συγκόλλησις μαρμαρίνων μελῶν, ὡς κιόνων, ἐπιθημάτων, βάσεων, θωρακίων κλπ.

6) Καταγραφή 1553 μαρμαρίνων ἀντικειμένων (ἀριθ. Λ2024 - Λ3577), 351 λύχνων (ἀριθ. M1653 - M2004) καὶ 195 χαλκῶν (ἀριθ. M22005 - M2200).

7) Τακτοποίησις καὶ συμπλήρωσις τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου.

8) Σχεδιαστικὴ ἀποτύπωσις τῶν ψηφιδωτῶν τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου (πίν. 44).

ΠΑΥΛΟΣ ΗΡ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

8. ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

Με τὴ συνδρομὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας συνέχισα τὴ μελέτη εὐρημάτων καὶ τόπων στὴν κεντρικὴ καὶ δυτικὴ Μακεδονία. Ἀποτέλεσμα τῆς μελέτης αὐτῆς ἦταν ἡ δημοσίευση ἄρθρων σὲ ἑλληνικὰ καὶ ξένα δημοσιεύματα. Ἀναφέρονται κυρίως στὴν Πέλλα, στὸ Ἀμμόνιο τῆς Χαλκιδικῆς, στὸν ἀρχαιολογικὸ ὠρὸ Λευκαδίων - Ναούσης καὶ μάλιστα στὸ Ἱερὸ τῆς Μητρὸς Θεῶν Αὐτόχθονος, τὶς ἐπιγραφὰς τοῦ ὁποῖου παρούσασα μὲ διάφορες ὁμιλίες μου στὸ Institute for Advanced Study τοῦ Princeton, σὲ τοπικὸ συμπόσιο στὴν Καβάλα καὶ στὸ VII Διεθνὲς Συνέδριο Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς, ποὺ συνῆλθε στὴν Κωνσταντῖνα τῆς Ρουμανίας ἀπὸ 9 - 15 Σεπτεμβρίου 1977.

Οἱ ἐπιγραφὰς τοῦ ναοῦ τῆς Μητρὸς Θεῶν Αὐτόχθονος εἶναι τῶρα συγκεντρωμένες στὸ Μουσεῖο τῆς Βεροίας. Ὅλες σχεδὸν εἶναι ἀπελευθερωτικὲς ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κτητορικὴ στὸ ἐπιστύλιο καὶ λίγες ἀναθηματικὲς. Καλύπτουν:

1. Κίονες, ἐκ τῶν ὁποίων ἓνας εἶναι σχεδὸν ἀκέραιος, ἐνῶ ἄλλος διατηρεῖται σὲ κομμάτια. Ἐνας τρίτος κίων βρέθηκε σὲ κομμάτια καὶ ἀνασυστήθηκε σχεδὸν ὁλόκληρος (βλ. Ἔργον 1977, εἰκ. 33). Ὁ τέταρτος κίων λείπει ἐντελῶς, ἐκτὸς ἀν ἀνήκουν σ' αὐτὸν μερικὰ ἀπὸ τὰ μικρότερα κομμάτια.

2. Παραστάτες τῆς θύρας ἀπὸ τὸ πρόθυρο πρὸς τὸ σηκό.

3. Οἱ θεατὲς πλευρὲς τραπεζῶν καὶ τραπεζοφόρων.

4. Διάφοροι βωμοὶ ἀπλοὶ ἢ διακοσμημένοι (ΠΑΕ 1975, 88 κέ. εἰκ. 87β).

5. Διάφορες στῆλες.

Ὑπάρχουν ἀκόμα μερικοὶ ἐνεπίγραφοι κιονίσκοι, χεῖλη πύλων πίθων καὶ ἄλλα ἐνεπίγραφα θραύσματα.

ΦΩΤΙΟΣ ΠΕΤΣΑΣ

9. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

(Παρένθ. πίν. Γ' καὶ πίν. 45 - 49)

Αἱ ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου ἀνασκαφαὶ εἰς τὸ συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο διεξήχθησαν ἀπὸ 25ης Ἰουνίου μέχρι τῆς 30ῆς Ἰουλίου.

Εἰς τρεῖς τομεῖς περιορίσθη ἡ σκαφή: α) εἰς τὴν Ἑμπορικὴν ὁδὸν καὶ κυρίως εἰς τὸ σημεῖον τῆς συμβολῆς τῆς ὁδοῦ αὐτῆς μετὰ τῆς ἀναφανείσης εἰς προηγουμένης ἀνασκαφικὰς περιόδους ὁδοῦ ἐχούσης ΝΔ κατεύθυνσιν, β) εἰς τὰ βορείως τοῦ ἀρχαιοτέρου αἰθρίου προσκτίσματα τὰ συνορεύοντα πρὸς τὴν ὁδὸν Ἑγνατία καὶ γ) εἰς τὴν παραλλήλως πρὸς τὴν Ἑγνατίαν καὶ κατὰ τὴν ΝΔ αὐτῆς πλευρὰν στοάν. Προσέτι ἐρευνητικαὶ ἐργασίαι διὰ διανοίξεως τάφρων ἐγένοντο εἰς τὸ ἀνατολικὸν κλίτος τῆς τρικλίτου στοᾶς τῆς φερούσης ἐκ τῆς Ἑγνατίας πρὸς τὸν νάρθηκα τοῦ Ὀκταγώνου, εἰς τὸν νάρθηκα, εἰς τὴν νοτιαν στοάν καὶ εἰς τὴν ἐντὸς τοῦ Ὀκταγώνου ναοῦ ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους διανοιγεῖσαν τάφρον Ε.

Εἰς τὸ πολυσχιδὲς ἐρευνητικόν μου ἔργον συνέβαλον οὐσιαστικῶς οἱ ἐκ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γ. Γούναρης, ἐπιμελητῆς τῆς Ἑδρας τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας, κ. Ἀρ. Μέντζος, βοηθὸς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ τμήματος, δ. Ἑλλη Πελεκανίδου, βοηθὸς - ἐρευνητριά τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, οἱ ἀρχαιολόγοι - βυζαντινολόγοι Εὐάγγελος καὶ Ἀργυρῶ Κυριακούδη καὶ ἡ ἀρχιτέκτων κ. Ἀμβρ. Τσολάκη.

1. Ἑμπορικὴ ὁδὸς

Ἡ σκαφή συνεχίσθη ἐκ τοῦ σημείου εἰς τὸ ὅποιον διεκόπη κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, ἥτοι εἰς ἀπόστασιν 9 μ. νοτίως τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου τῆς νοτίας στοᾶς τοῦ Ὀκταγώνου καὶ εἰς τὴν συμβολὴν τῆς Ἑμπορικῆς μετὰ τῆς ἀναφανομένης καθέτου πρὸς αὐτὴν ὁδοῦ, ἐχούσης ΝΔ κατεύθυνσιν.

Εἰς τὸν χώρον τοῦτον σχηματίζεται μικρὰ πλατεῖα 100 μ.² περίπου (πίν. 45α). Οἱ μαρμαρόλιθοι τοῦ καταστρώματος, ποικίλου μεγέθους, εἶναι οὕτω τοποθετημένοι ὥστε μόνον κατὰ τὸ κέντρον τοῦ ἐλευθέρου χώρου ἢ πλατείας ἐκφεύγουν ἐκ τῶν κατευθύνσεων τῶν ὑπολοίπων, οἷτινες συντάσσονται πρὸς τοὺς

ἄξονας τῶν δύο συναντωμένων ὁδῶν. Κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τοῦ τμήματος τούτου τῆς ὁδοῦ, παρὰ τὸ καθ' ὅλην τὴν νοτίαν πλευρὰν αὐτῆς ὑπάρχον κρηπίδωμα καὶ εἰς ὕψος 0.50 μ. ἐκ τοῦ λιθοστρώτου, ἀπεκαλύφθη μέγα τμήμα τόξου πλάτους 0.50 μ. καὶ ἀκαθορίστου χορδῆς συνιστάμενον ἐκ πλίνθων, λίθων ἄργων καὶ ἰσχυροῦ κεραμικοῦ κονιάματος. Πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἰδιαιτέρως τμήματα κίωνων διαφόρων διαστάσεων, βάσεις κίωνων μετ' ἀποκεκρουμένων πλίνθων καὶ ἄλλα ἄνευ ἀξίας διὰ τὴν μελέτην τῆς ἀνασκαφῆς μαρμαρίνα ἀκαθορίστου σχήματος καὶ προορισμοῦ τεμάχια εὐρέθησαν εἴτε ἐντὸς τῶν χωμάτων εἴτε πλησίον πολλῶν μεταγενεστέρων κτισμάτων χρησιμεύσαντα ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικόν. Δύο νομίσματα, πιθανώτατα Ἀρκαδίου, περισυνελέγησαν ἐκ τῆς ὁδοῦ.

Ἐπισταμένη ἔρευνα ἐνηργήθη εἰς τὸ νοτίως καὶ κατὰ μῆκος ὅλης τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ κρηπίδωμα τῆς στοᾶς (ΠΑΕ 1976). Ἐκ τῶν κατὰ χώραν ἐπ' αὐτῆς διατηρηθέντων πεσσῶν καὶ βάσεων κίωνων καὶ τῶν ἀνευρεθέντων κατὰ διαφόρους ἀνασκαφικὰς περιόδους παρὰ τὸ κρηπίδωμα τμημάτων καταπεσόντων τόξων, βεβαιοῦται ὅτι ἡ τοξοστοιχία τῆς στοᾶς ἐστηρίζετο ἐπὶ κίωνων καὶ πεσσῶν ἐναλλάξ, ἐχόντων ἀπόστασιν μετακινούντων ± 2.50 μ. Ἡ τοξοστοιχία αὕτη ἀπέληγε κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν, ἔνθα τὸ κρηπίδωμα κάμπτεται εἰς ὀρθὴν γωνίαν πρὸς Νότον, εἰς μέγαλον πεσσόν, τοῦ ὁποίου μόνον τὸ κατώτατον τμήμα τῆς ἐδράσεως διατηρεῖται (πίν. 45β). Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν συνεχίζεται ἡ στοὰ ἄγνωστον μέχρι ποῦ. Διότι εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο, ἦτοι 7.50 μ. ἐκ τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ κρηπιδώματος διεκόπη ἡ ἀνασκαφή, ἀρχομένου ἐν συνεχείᾳ νέου οἰκοδομικοῦ τετραγώνου ἀνεξαρτήτου πρὸς τὸ συγκρότημα τοῦ Ὁκαγώνου.

Εἰς ἀπόστασιν 2.70 μ. ἀπὸ τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ κρηπιδώματος τῆς στοᾶς ἀνεφάνη μεταγενέστερον περιορισμένον κτίσμα ἐδραζόμενον ἐν πολλοῖς ἐπὶ τῆς ὑποθεμελιώσεως τῆς πρὸς Νότον βαινούσης στοᾶς καὶ τοῦ λιθοστρώτου τῆς ΝΔ ὁδοῦ. Ἐτερον ἐπίσης νεώτερον μικρὸν κτίσμα, προχείρως κατασκευασμένον ἀνεφάνη ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου καὶ παρὰ τὸ πρῶτον, ἄνευ σημασίας (πίν. 46α).

2. Προσκτίσματα βορείως τοῦ αἰθρίου τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ

Εἰς τὸν βόρειον τομέα τῶν προσκτισμάτων ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἡρυνήθησαν οἱ χώροι Π, Σ, Τ καὶ ἡ πρὸς Βορρᾶν αὐτῶν καὶ παράλληλος πρὸς τὴν Ἐγνατίαν τοξωτὴ στοὰ.

Τὸ δωμάτιον Π (πίν. 46β) διεπιστώθη ὅτι ὑπέστη μεταβολὰς τινὰς κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ζωῆς τοῦ συγκροτήματος, ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν διάταξιν του. Ἀνατολικῶς καὶ εἰς ἀπόστασιν 4 μ. ἐκ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀνεφάνη καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ δωματίου τοῖχος πλάτους 0.70 μ. συνιστάμενος

ἐξ ἀκανονίστων μαρμαρολίθων, ἀργῶν λίθων καὶ ποικίλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν χρησιμοποιηθέντων ἐνταῦθα εἰς δευτέραν χρῆσιν. Ὁ τοίχος οὗτος οὐδεμίαν ἐδρασιν ἔχει ἐπικαθήμενος ἄνευ συνοχῆς ἐπὶ τοῦ ἐκ συμπληρτοῦ χώματος δαπέδου. Κατὰ τὴν νοτίαν ἀπόληξίν του ἀποκλίνει αἰσθητῶς ἐκ τῆς εὐθείας. Οὕτω ἐνῶ τὸ βόρειον τμήμα αὐτοῦ ἀπέχει ἐκ τοῦ δυτικοῦ τοίχου 3.50 μ., ἡ ἀπόστασις τοῦ νοτίου ἐκ τοῦ αὐτοῦ σημείου μετρεῖ 4 μ. Παραλλήλως καὶ βορείως πρὸς τὸν ἀνωτέρω καὶ 1.86 μ. ἐξ αὐτοῦ, βαίνει καὶ ἕτερος τοῖχος πάχους 0.60 μ. καταλαμβάνων ὅλον τὸ πλάτος τοῦ δωματίου. Οὗτος συναρμολογεῖται λίαν ἀμελῶς ἐκ περισυλλεγέντων μαρμαρολίθων καὶ μαρμαρίνων ἀποτμημάτων ἐξ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν. Πατεῖ ἄνευ υποθεμελιώσεως ἐπὶ τοῦ χωματίνου δαπέδου μὴ συνδεόμενος ὀργανικῶς μετὰ τοῦ βορείου καὶ νοτίου τοίχου τοῦ διαμερίσματος. Καὶ αὐτοῦ ἡ ἀπόκλισις εἶναι αἰσθητὴ. Ἐνῶ ἡ ἀπόστασις του ἐκ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ δωματίου εἶναι 6.40 μ., ἐκ τῆς ΝΔ μόλις φθάνει τὰ 6 μ. Κατὰ τὸ κέντρον τοῦ τοίχου τούτου ἀνοίγεται θύρα πλάτους 1.20 μ. πρὸς ἐπικοινωνίαν μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου.

Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἐκ τῶν χωμάτων καὶ τὸν καθαρισμὸν τοῦ δωματίου Π, τοῦ ὁποίου οἱ τοῖχοι διετηρήθησαν εἰς μέγιστον ὕψος 0.78 μ. καὶ ἐλάχιστον 0.47 μ., διεπιστώθη ὅτι τοῦτο ἐν ἀρχῇ αὐτοτελὴς χώρος, διαστάσεων 9.60 × 6.30 μ., κατὰ καιροῦς μετεσκευάσθη δημιουργηθέντων ἐντὸς αὐτοῦ ἐν συνόλῳ τριῶν διαμερισμάτων. Προσέτι ἐξηκριβώθη, ὅτι ὁ βόρειος τοίχος τοῦ ἐξεταζομένου δωματίου, πάχους 0.55 μ., ὑπέστη, ἄγνωστον πότε, καταστροφάς, αἱ ὁποῖαι ἐπιδιωρθώθησαν ἢ κατεσκευάσθη ἐν πολλοῖς ἐκ νέου, ὅτε πλέον τὸ πρόθυλον καὶ αἱ αὐλαιοὶ πύλαι κατεστράφησαν καὶ ἡχρηστεύθησαν. Συμπεραίνεται τοῦτο καὶ ἐκ τῆς λίαν ἀμελοῦς, προχείρου θὰ ἔλεγον, κατασκευῆς καὶ ἐκ τῆς χρήσεως ὡς οἰκοδομικοῦ ὕλικου ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν περισυλλεγέντων ἐκ τῶν παρακειμένων γλυπτῶν. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγεται καὶ τμήμα θωρακίου διαστάσεων 0.18 × 0.39 μ., φέρον ὁμόζυγα πλαίσια μετὰ κεντρικοῦ τετραφύλλου κατὰ δὲ τὴν γωνίαν ἀνθέμιον. Τὸ γλυπτὸν τοῦτο εἶναι ἀπότημα θωρακίου ἐκ τῶν ἐπενδύσεων τῆς εἰσόδου τῆς τρικλίτου στοᾶς τῆς φερούσης ἐκ τῆς Ἑγνατίας πρὸς τὸν νάρθηκα τοῦ Ὀκταγώνου. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου εὐρέθησαν δύο χαλκᾶ νομίσματα: τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Ἀρκαδίου.

Ἡ σκαφή ἐπροχώρησε πρὸς βορρᾶν εἰς τὸ διαμέρισμα Σ, διαστάσεων 5.60 × 3.40 μ. (πίν. 47α). Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ἀνοίγεται θύρα πλάτους 1.18 μ., ἀπέχουσα 1.07 μ. ἐκ τῆς ΒΑ καὶ 1.14 μ. ἐκ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ χώρου. Αὕτη ἐφράχθη μεταγενεστέρως ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς ἀμελοῦς ἀργολιθοδομῆς, ἥτις ἐδράζεται ἐπὶ μεγάλου ἐγγωνίου λίθου, εὐρισκομένου εἰς τὴν στάθμην τοῦ ἀποκαλυφθέντος δαπέδου, τὸ ὅποιον ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνυψώθη. Αἱ ἀνωτέρω διαπιστώσεις ἐπέβαλον τὴν περαιτέρω ἔρευναν κάτωθεν τοῦ ἐκ πεπιεσμένου χώματος δαπέδου τούτου. Εἰς βάθος 0.24 μ. κάτωθι αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν

τοῦ διαμερίσματος ἀνεφάνη περίεργος κατασκευή (πίν. 47β). Αὕτη συνίσταται ἐξ ἐνὸς κεράμου στρωτῆρος ἔχοντος αἰσθητὴν κλίσιν πρὸς Νότον. Περιβάλλεται δι' εὐμεγέθων λίθων ἐπὶ τῷ σκοπῷ τούτῳ λαξευμένων. Ὁ στρωτῆρ συνδέεται κατὰ τὸ ἄκρον αὐτοῦ μετ' ὀξυπυθμένου ἀγγείου, ὕψους 0.45 μ. καὶ μεγίστης διαμέτρου 0.20 μ., ἐμπεπηγμένου καθ' ὅλον τὸ σωζόμενον ὕψος ἐντὸς τοῦ ἐδάφους. Περὶ τὸ ἀγγεῖον καὶ ἐν μέρει ἐντὸς αὐτοῦ ὑπῆρχε χῶμα λευκάζον, λεπτόν, εἶδος τέφρας ἢ λεπτοτάτης ἄμμου. Παρ' αὐτῷ εὐρέθησαν τεμάχια πηλίνων καὶ ὑαλίνων ἀγγείων. Δὲν δύναμαι νὰ καθορίσω τὸν προορισμὸν τοῦ ἀποκαλυφθέντος κατασκευάσματος, ἔχοντος ὅπωςδῆποτε σχέσιν πρὸς λειτουργίαν ὑδραυλικῆς ἐγκαταστάσεως παρὰ τὴν ἀπουσίαν ἀγωγοῦ ἢ ἀγωγῶν παροχῆς καὶ ἀποχετεύσεως ὕδατος οὔτε παρ' αὐτῷ οὔτε εἰς τὸν πέριξ χῶρον.

Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ ἀρχικοῦ οὐδοῦ τῆς θύρας εἰς βάθος 0.24 μ. ἐκ τοῦ συμπληρωτοῦ δαπέδου καὶ ἡ περιγραφεῖσα ὑδραυλικὴ ἐγκατάστασις εἰς τὸ αὐτὸ βάθος, βεβαιοῦν ὅτι τὸ ἀρχικὸν δάπεδον τοῦ διαμερίσματος Σ ὑπερυψώθη, ὡς ἐσημειώθη, ἀργότερον καὶ ὅτι σύγχρονοι πρὸς τὸ πρῶτον δάπεδον εἶναι οἱ τοῦχοι βόρειος καὶ νότιος τοῦ ἀνασκαφέντος διαμερίσματος. Ἐκ τοῦ δαπέδου αὐτοῦ περισυνελέγησαν ἐν χαλκοῦν νόμισμα τοῦ Ἀρχαδίου καὶ ἕτερον τοῦ Ὀνωρίου. Ἐκ τῆς εὐρέσεως νομίσματος Κωνσταντίνου Ζ', «ἐπικεκομμένου», ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ δυτικοῦ τοίχου, διατηρηθέντος εἰς ὕψος 0.90 μ., δηλοῦται ὅτι κατὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ τοίχου τούτου, τὰ νομίσματα τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' ἦσαν ἐν χρῆσει καὶ καθορίζεται καὶ ὁ χρόνος μερικῆς ἐπισκευῆς τοῦ τοίχου κατὰ τὸ α' ἡμῖσι τοῦ 10ου αἰῶνος. Τοῦτο, σὺν ἄλλοις, ἐπιμαρτυρεῖ ὅτι εἰς τὸ συγκρότημα τοῦ Ὀκταγώνου καὶ γενικώτερον εἰς τὴν πόλιν τῶν Φιλίππων, ἡ ζωὴ συνεχίσθη ἔστω καὶ ἐν πλήρει παρακμῇ, μέχρι τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ αἰῶνος τούτου.

Πρὸς Δυσμὰς ἡρευνήθη τὸ ἐν μεσοτοιχίᾳ μετὰ τὸν χῶρον Σ δωμάτιον Τ μήκους 9.80 μ. καὶ πλάτους 5.70 μ. (πίν. 46β). Εἰς τὸν βόρειον τοῖχον ἀνοίγονται δύο θύραι· ἡ μία κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἡμισυ καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.80 μ. ἐκ τῆς ΒΑ γωνίας, πλάτους 1.20 μ. καὶ ἡ ἑτέρα 1 μ. ἐκ τῆς ΒΔ γωνίας πλάτους 1.30 μ., φέρουσα εἰς τὴν πρὸς Βορρᾶν καὶ καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ προσκτίσματος στοάν (βλ. κατωτέρω). Κατὰ τὴν ἀποχωμάτωσιν τοῦ χώρου μεταξὺ τῶν ἐλαχίστων κρημνισμάτων καὶ τοῦ πολλοῦ χώματος εὐρέθησαν κέραμοι στρωτῆρες ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ ἀπηνθρακωμένα ξύλα, ἅπαντα προερχόμενα ἐκ τῆς στέγης. Ἐκτὸς τούτων καὶ ἐπὶ τοῦ δαπέδου, τὸ ὁποῖον, ὡς καὶ εἰς ὅλα τὰ ἀνασκαφέντα διαμερίσματα τοῦ τομέως τούτου, συνίσταται ἐκ συμπληρωτοῦ χώματος, διεπιστώθησαν κατὰ μικρὰ διαστήματα συστάδες κεράμων, στρωτῆρες καὶ ἐλάχιστοι καλυπτήρες ἀναμειχθῆ μετ' ἀπηνθρακωμένων ξύλων καὶ αἰθάλης. Εἰς ἀπόστασιν 1.45 μ. ἀνατολικῶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ διαμερίσματος καὶ εἰς τὴν αὐτὴν στάθμην πρὸς τὸ δάπεδον, ἀνεφάνη ἡ θεμελίωσις τοίχου πάχους 0.70 μ., συνδεδόντος ποτε, τοὺς δύο παραλλήλους τοίχους, βόρειον καὶ νότιον.

Δυσερμήνευτος παραμένει ὁ προσρισμὸς τοῦ τοίχου τούτου εἰς οἶαν θέσιν εὐρίσκεται, ἐκτὸς ἐὰν θεωρήσωμεν ὅτι ἀνήκει εἰς προγενέστερον τοῦ ἀνασκαπτομένου κτίσματος.

Ἐντὸς τοῦ χώρου τούτου ἀνευρέθησαν τμήματα κιόνων καὶ ἰωνικῶν κιονοκράνων, προσερχόμενα, ὡς πιστεύω, ἐκ τῆς πρὸς Βορρᾶν στοᾶς. Ἐπίσης περιεσυνελέγησαν ἐκ τοῦ δαπέδου: δύο χαλκᾶ νομίσματα, ἐν τοῦ Ἀρχαδίου καὶ ἐν τεσσαρακοντανούμμιον τοῦ Ἰουστίνου Α', καὶ δύο χαλκᾶ ἐλάσματα ἐξ ὧν τὸ ἐν ἔχει πεπλατυσμένας τὰς ἀπολήξεις καὶ τὸ ἕτερον εἶναι κυκλικὸν φέρον διακόσμησιν ἐξ ὁμοκέντρων κύκλων.

3. ΒΑ στοά — Ἐγνατία

Ἀμέσως μετὰ τὸν δυτικὸν κίονα τῶν προπυλαίων τοῦ Ὀκταγώνου καὶ τὸν συνεχόμενον μετ' αὐτοῦ πεσσόν (ΠΑΕ 1969, 53, εἰκ. 2), ἐν ἰσογραμμῇ πρὸς αὐτόν, ἀπεκαλύφθησαν πρὸ τινων ἐτῶν ἐπὶ κρητιδώματος κατὰ χώραν δύο βάσεις κιόνων· παρακείμενοι καὶ ἀνήκοντες εἰς αὐτὰς εὐρέθησαν ἰσάριθμοι κίονες τεθραυσμένοι καὶ ἐν τόξον ἐκ πλίνθων ἐπικείμενοι τῶν βάσεων, τὸ ὅποιον ἐγεφύρωνε τὸ πρῶτον μετακιονίον. Διὰ τῆς ἐφετινῆς ἐρεῦνης εἰς τὸν αὐτὸν χώρον, ἥτις ἐπροχώρησεν ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς, ἀπεκαλύφθησαν αἱ βάσεις τριῶν ἐτέρων κιόνων (πίν. 48α). Ἐκ τούτων αἱ δύο πρῶται ἔχουν τὰς αὐτὰς διαστάσεις μετὰ τῆς πρὸ ἐτῶν ἀποκαλυφθείσης, διαφερούσης μόνον τῆς πλίνθου. Ἡ τρίτη βᾶσις ἐδράζεται ὑψηλότερον τῶν ἄλλων καὶ εἶναι ἐπίσης ὑψηλοτέρα αὐτῶν (διάμ. 0.39 μ., ὕψ. 0.045 μ.). Παραλλήλως, ἀφαιρεθέντων τῶν χωμάτων, ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἕτερα τόξα σχεδὸν ἀκέραια ἀποκοπέντα κατὰ τὴν πτώσιν των εἰς δύο τμήματα. Τὸ πάχος τῶν τόξων τούτων εἶναι 0.65 μ. καὶ σύγκεινται ἐκ δύο καθ' ὕψος ἐπαλλήλων πλίνθων συνδεομένων διὰ κεραμικοῦ κονιάματος. Τὸ μήκος τῶν μετακιονίων εἶναι 2.70 μ. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν ὑψηλότερον εὐρισκομένων χωμάτων, διεπιστώθησαν πολλοὶ κέραμοι εἴτε μεμονωμένοι εἴτε ὁμοῦ κατακείμενοι. Πολλοὶ τούτων κατεπλεκώθησαν ὑπὸ τῶν τόξων τῆς κιονοστοιχίας. Ἡ ὅλη διάταξις τῶν κρημισμάτων δηλώνει τὸν τρόπον καταρρέψεως τῆς μονοκλινοῦς στέγης τῆς στοᾶς, ἡ ὁποία, ὡς καὶ ἡ ὅλη καταστροφή τῶν προσκτισμάτων, προῆλθεν ἐκ πυρκαϊᾶς, ὡς δηλοῦται ἐκ τῶν ἡμικυρωμένων κεράμων, τῶν ἀπνηρθρακωμένων ξύλων καὶ τῆς πολλῆς μύρης τέφρας, διὰ τῆς ὁποίας ἦτο εἰς μεγάλην ἔκτασιν κεκαλυμμένον τὸ δάπεδον τῆς στοᾶς.

Ἐν αὐτῇ κατὰ τὸν καθαρισμὸν εὐρέθησαν ἱκανὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μῆλα ἄμορφα ἢ ἐν τεμαχίῳ, ὡς μάρμαρον φέρον ἄκανθαν, γωνιαῖον ἀπότμημα μετὰ μαιανδρικοῦ διακόσμου, τμήμα λεκάνης μετ' ὁμφαλοειδοῦς κατὰ τὸ κέντρον ἀποφύσεως μεγ. ἀκτίνος 0.55 μ. καὶ ὕψους 0.25 μ., τεμάχιον κιλλίβαντος διαστάσεων $0.62 \times 0.23 \times 0.08$ μ., τμήματα κιόνων, μαρμαρίνη γυναικεία προ-

τομὴ ἀκέφαλος ὕψ. 0.22 μ. φέρουσα τριγωνικὴν ἀπόφυσιν στηριζεῖσθαι εἰς τὴν ὀπισθίαν ὄψιν καὶ ἔμβολον διὰ τὸρμον. Ἐπίσης περισυνελέγη λίαν κατεστραμμένον χαλκοῦν νόμισμα Ἰουστινιανοῦ Α' εὑρεθὲν εἰς ὕψος 0.50 μ. ἐκ τοῦ δαπέδου.

Ἡ σκαφὴ συνεχίσθη βορείως τῆς στοᾶς πρὸς ἀποκάλυψιν τοῦ παραλλήλως αὐτῆς βαίνοντος τμήματος τοῦ λιθοστρώτου τῆς ὁδοῦ Ἐγνατία. Ἐνεκα τῆς μεγάλης ἐπιχώσεως (ὕψ. 3.50 μ.), ἀπεκαλύφθη ἡ ὁδὸς εἰς μῆκος 8 μ. πρὸς Δυσμάς. Ἐκ τῶν μαρμαρολίθων τοῦ καταστρώματος ἄλλοι εὑρέθησαν εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν θέσιν, ἔτεροι τετραγαγμένοι καὶ ἀνυψωθέντες ἐκ τῆς στάθμης τῆς ὁδοῦ καὶ ἄλλοι διαλελυμένοι εἰς μικρὰ τεμάχια καὶ λεπτὴν λατύπην. Παρετηρήθη ὅτι εἰς ἀπόστασιν 1.50 μ. ἐκ τοῦ δυτικοῦ πέρατος τῶν αὐλείων πυλῶν τοῦ Ὀκταγώνου ἄρχεται ἐλαφρὰ κατωφέρεια ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς, ἥτις ἐκτείνεται δυτικώτερον. Τοῦτο ἦτο ἐπιβεβλημένον διότι τὸ τμήμα τῆς Ἐγνατίας τὸ παρατρέχον τὴν βορείαν πλευρὰν τῆς Ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς εὑρίσκεται, ὡς καὶ παλαιότερον ἐπεσημάνθη (ΠΑΕ 1961, 72 κέ.), εἰς χαμηλοτέραν στάθμην.

Μεταξὺ τῶν χωμάτων τοῦ κατωτάτου στρώματος καὶ εἰς ὕψος 0.30 μ. ἐκ τοῦ λιθοστρώτου εὑρέθη χαλκοῦν νόμισμα Ἀρκαδίου.

4. Ἐρευναι ἐντὸς τοῦ ὀκταγώνου ναοῦ (παρένθ. πίν. Γ')

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν καὶ παραλλήλως πρὸς αὐτάς συνεχίσθησαν αἱ ἐρευναι ἐντὸς τοῦ ὀκταγώνου ναοῦ πρὸς τὸν σκοπὸν πάντοτε ἀφ' ἐνὸς τοῦ καθορισμοῦ τῆς κατ'ὄψεως τῆς ὑπὸ τὸ Ὀκτάγωνον ἀρχαιοτέρας ἐκκλησίας, τῆς «βασιλικῆς» τοῦ Παύλου ὡς ἀναφέρει ἡ ψηφιδωτὴ ἐπιγραφή, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς διακριβώσεως τῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ χώρου ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἰδρύθησαν ἡ «βασιλική» τὸ πρῶτον καὶ ὁ ὀκτάγωνος ναὸς ἀργότερον.

Πρὸς τοῦτο συνεχίσθη ἡ ἐρευνα τῆς κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος γενομένης τομῆς Ε.

Το μὲν Ε

Διεπλατύνθη ἡ τομὴ αὕτη κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ κατὰ 1.25 μ. εἰς βάθος ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ Ὀκταγώνου καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ τοίχου τοῦ βαίνοντος ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμάς· ἡ ἐπίχωσις συνίσταται ἐκ καθαροῦ χώματος φερτοῦ ἀναμεμιγμένου μετ' ὀστράκων, σχετικῶς ὀλίγων, σπαραγμάτων τοιχογραφιῶν καὶ τινων πλακιδίων προερχομένων εἴτε ἐξ ὀρθομαρμαρώσεως εἴτε ἐκ μαρμαροθετήματος δαπέδου. Κάτωθι τούτων παρετηρήθησαν καὶ πάλιν πλινθοκέραμοι ἐν συμφυρμῷ μετὰ τῶν χωμάτων. Εἰς βάθος 2 μ. ἐκ τῆς ἀνω σωζομένης ἐπιφανείας τοῦ τοίχου, ἥτις εὑρίσκεται ἐν ἰσογραμμῇ πρὸς τὸ δάπεδον τοῦ Ὀκταγώνου, διεπιστώθη σειρὰ λίθων ἔχουσα κατεύθυνσιν ἐκ Βορ-

ρᾶ πρὸς Νότον οὐδεμίαν σχέσιν ἢ συνοχὴν ἐχόντων πρὸς τὸν ἀναφερθέντα τοῖχον. Αἱ δύο πλευραὶ τούτων καλύπτονται δι' ἀσβεστοκονιάματος. Ἐνεκα τοῦ περιορισμένου κατὰ τὰ πλάγια τῆς τομῆς καὶ τῆς μὴ δυνατότητος ἐπεκτάσεως αὐτῆς εἶναι δυσχερὲς ἡ συναγωγὴ ἀπολύτως θετικῶν συμπερασμάτων. Οὐχ ἤττον βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ νοτίως τοῦ ἀποκαλυφθέντος διὰ τῆς τομῆς τοίχου ἐπιχωμάτωσις μέχρι τοῦ ὑποστρώματος τοῦ δαπέδου τοῦ Ὁκταγώνου, συνίσταται ἐκ κρημνισμάτων καὶ ἄλλου ὕλικου τὰ ὁποῖα προέρχονται ἐκ τῶν ἐρείπων τῆς «βασίλεικῆς» Παύλου. Εἰς τὰ ἐρωτήματα: τίνα λόγον εἶχεν ἡ συσσώρευσις τῶν κρημνισμάτων κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ τοίχου, διατὶ τὸ μέγα πάχος αὐτοῦ (0.90 μ.), ἐλπίζω νὰ δοθῇ ἡ ἀπάντησις ἐν σχέσει καὶ μὲ ἄλλα ἀνασκαφικὰ δεδομένα κατὰ τὰς προσεχεῖς ἐρευνητικὰς περιόδους.

Το μὴ Ι (πίν. 48β)

Πρὸς διερεύνησιν τῆς ἐδράσεως τῶν παραστάδων τῆς ἀνατολικῆς εἰσόδου ἐκ τῆς τρικλίτου στοᾶς πρὸς τὸν νάρθηκα, ἐγένετο τομὴ μήκους 1 μ. μεταξὺ τῶν δύο παραστάδων τῆς θύρας. Διὰ τῆς τομῆς αὐτῆς διεπιστώθη: 1) Πρὸ τῆς δημιουργίας τῆς εἰσόδου ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς πρὸς τὸν νάρθηκα ὑπῆρχεν ἀρχαιότερος τοίχος βαίνων πρὸς Ἀνατολὰς, ὁ ὁποῖος ἀπετέλει προέκτασιν τοῦ βορείου τοίχου τοῦ παλαιότερου τοῦ Ὁκταγώνου αἰθρίου. Οὗτος καθ' ἣν ἐποχὴν ὀικοδομήθη ἡ κρήνη τοῦ ὀκταγώνου ναοῦ ἀπεκόπη ἐν μέρει, τοῦ ἐναπομείναντος τμήματος ἐνσωματωθέντος εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον αὐτῆς. Ἡ πρὸς Ἀνατολὰς παρεὶα τοῦ ἀποκοπέντος τοίχου συνεπληρώθη καὶ ἐκαλύφθη διὰ λεπτῶν ὀπτοπλινθῶν ὁμοίων πρὸς τοὺς ἐπενδύοντας τοὺς πεσσούς τῶν κογχῶν τοῦ Ὁκταγώνου. 2) Ὁ διαπιστωθεὶς τοίχος ἡδράζετο ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου ἀναφανείσης ρωμαϊκῆς ὁδοῦ, ἥτις κατηργήθη ὅτε διεμορφώθη ἡ τρικλίτος στοὰ ἡ ὀδηγοῦσα ἐκ τῆς Ἐγνατίας εἰς τὸ Ὁκτάγωνον. Κάτωθι τῆς ὁδοῦ διέρχεται ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς πλάτους 0.52 μ. Τὸ πραγματικὸν πλάτος τῆς ὁδοῦ δὲν ἐξηκριβώθη ἀλλὰ διεπιστώθη ὅτι συνεχίζεται κατὰ 0.14 μ. κάτωθι τοῦ ἀνατολικοῦ στυλοβάτου τῆς τρικλίτου στοᾶς. Ἐπομένως ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ὁδὸς ἔχει πλάτος 3.55 μ. περίπου.

Το μὴ Κ (πίν. 49α)

Διὰ νὰ βεβαιωθῇ ἡ πρὸς Βορρᾶν συνέχισις τῆς ρωμαϊκῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία, ὡς ἀποδεικνύεται, εἶναι παράλληλος πρὸς τὰς παρόδους Α καὶ Β, ἡνοίχθη ἐτέρα τομὴ πλάτους 0.70 μ. καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ ἀνατολικοῦ κλίτους τῆς τρικλίτου στοᾶς καὶ εἰς ἀπόστασιν 2.10 μ. βορείως τοῦ ἀνοίγματος τοῦ φέροντος πρὸς τὸν πρόδομον ἢ προνάρθηκα τοῦ Ὁκταγώνου. Καὶ ἐνταῦθα διεπιστώθη τὸ λιθόστρωτον τῆς ὁδοῦ εἰς βάθος 0.50 μ. ἐκ τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου τῆς στοᾶς.

Το μὲν Α

Ἡ διερεύνησις τῆς ἀποκαλυφθείσης ὁδοῦ συνεχίσθη καὶ πρὸς Νότον, εἰς τὸν νάρθηκα τοῦ Ὁκταγώνου. Πρὸ τῆς βασιλείου πύλης καὶ καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ νάρθηκος ἡνοίχθη τομὴ διαστάσεων 6.20×1.80 μ. Εἰς βάθος 1.30 μ. ἐκ τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκος ἀνευρέθη τὸ λιθόστρωτον ρωμαϊκῆς ὁδοῦ καὶ κάτωθι αὐτοῦ ὁ ὑπόνομος, ὅστις διεπιστώθη καὶ εἰς τὴν Ἑγνατίαν καὶ ἐκτείνεται ἐκεῖθεν κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ κλίτους τῆς τρικλίτου στοᾶς (τομαί I, K) ἢ τῆς ὑπ' αὐτὴν ἀναφανείσης ὁδοῦ. Ἡ διαφορὰ τῆς στάθμης τὴν ὁποίαν παρουσιάζει εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ θέσις τῆς ὁδοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὰς δύο προηγούμενας τομὰς ὁφείλεται εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς συνενώσεώς της πρὸς τὴν κατὰ Νότον τοῦ Ὁκταγώνου Ἑμπορικὴν ὁδὸν, κειμένην εἰς χαμηλοτέραν στάθμην, καὶ τῆς συναντήσεως τοῦ ὑπονόμου μὲ τὸν κεντρικὸν ὑπόνομον τὸν διερχόμενον κάτωθι τῆς Ἑμπορικῆς ὁδοῦ, ὡς ἐξηκριβώθη τοῦτο καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ἀγωγούς τῶν παρόδων Α καὶ Β. Ἐκ τῶν τριῶν τούτων παραλλήλων ὁδῶν, καθέτων δὲ πρὸς τὴν Ἑγνατίαν καὶ τὴν Ἑμπορικὴν ὁδόν, ἡ πάροδος Β διετηρήθη ὡς εἶχε κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν περίοδον μὲ ἐλαφρὰν κλίσιν πρὸς Νότον. Ἡ πάροδος Α κατηργήθη, ὅτε ἰδρύθη τὸ Ὁκτάγωνον, κατὰ τὸ νότιον ἡμισυ αὐτῆς, ἔνθεν ἄρχεται ἔντονη κλίσις πρὸς τὴν Ἑμπορικὴν ὁδόν. Τέλος ἡ ἀναφανείσα κατὰ τὴν σκαφικὴν ταύτην περίοδον ὁδὸς κατηργήθη τελείως ἐκ τῆς τρικλίτου στοᾶς καὶ τοῦ νάρθηκος τοῦ Ὁκταγώνου. Καὶ εἰς τὰς τρεῖς ὁδοὺς οἱ ὑπόνομοι διετηρήθησαν ἐν πλήρει λειτουργίᾳ μέχρι τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως.

Κατὰ ταῦτα ὅλον τὸ τεράστιον τετράγωνον, ἐμβαδοῦ 8000 μ.², τὸ περιλαμβάνον τὸ συγχρότημα τοῦ Ὁκταγώνου διεχωρίζετο πρὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτοῦ ὑπὸ τριῶν καθέτων πρὸς τὰς κυρίως ἀρτηρίας τῆς πόλεως τῶν Φιλίππων, τὴν Ἑγνατίαν καὶ τὴν Ἑμπορικὴν, ὁδῶν ἢ παρόδων. Καὶ αἱ τρεῖς αὗται ὁδοὶ ἐπεκτείνονται πρὸς Βορρᾶν καὶ πέραν τῆς Ἑγνατίας, ὡς μαρτυρεῖται ἐκ πολλῶν τεκμηρίων, ἄγνωστον, πρὸς τὸ παρόν, πόθεν ἔχουσαι τὴν ἀφετηρίαν των.

Κατὰ τὴν ἔρευναν τῆς τομῆς Α εἰς βάθος διεπιστώθη ὅτι ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ Ὁκταγώνου ἐδράζεται ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς ὁδοῦ, εἶναι ἐπιμελῶς ἐπιεξεχρισμένος καὶ φέρει «μυστρίσματα». Τὸ ἐπίχρισμα τοῦτο τελειώνει εἰς ὕψος 0.20 μ. ἐκ τῆς ὁδοῦ. Προσέτι εἰς ἀπόστασιν 2.95 μ. ἐκ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Ὁκταγώνου ἀνεφάνη ἰσχυρὸς τοῖχος πάχους 0.83 μ. καὶ ὕψους 0.31 μ. λίαν ἐπιμελοῦς κατασκευῆς καθ' ὅλον τὸ ἀποκαλυφθὲν μῆκος αὐτοῦ ἀγνώστου προορισμοῦ. Δυτικῶς τούτου μέχρι τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος ἡ ἐπίχωσις συνίσταται ἐκ φερτῶν χωμάτων. Κάτωθι τοῦ στρώματος αὐτοῦ διεπιστώθησαν κρημνίσματα, ἐπίσης φερτά, ἐντὸς τῶν ὁποίων παρετηρήθησαν ἀποσυντεθειμένον κονίαμα καὶ ἄφθονοι ψηφίδες ἐξ ὑαλομάζης μαῦραι φέρουσαι ἔχνη χρυσοῦ, κυανᾶ, πράσινα, κυανοπράσινα, κίτρινα καὶ κερὰ

μόχροι. Ἐπίσης εὐρέθησαν τεθραυσμένοι λεπτοὶ σχιστόλιθοι, πλάκες προερχόμεναι πιθανῶς ἐκ δαπέδου, θραύσματα πολυχρώμων μαρμαρίνων πλακιδίων διαφόρων μεγεθῶν, ἀλαβάστρου καὶ πλακιδίων μαργάρου. Εἰκάζω ὅτι πάντα ταῦτα προέρχονται ἐξ ἐντοιχίου μαρμαροθετήματος (opus sectile). Εἰς τὴν νοτίαν παρειὰν τῆς τομῆς καὶ εἰς βάθος 0.50 μ. ἀνεφάνη στρώμα ἀκανόνιστον ἐξ ἀβεστοκονιάματος πρὸς στερέωσιν καὶ ἰσοπέδωσιν πιθανῶς τῶν κάτωθι αὐτοῦ κρημνισμάτων. Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τοῦ στρώματος τοῦ ἀμμοκονιάματος καὶ ἐν ἰσογραμμῇ πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν αὐτοῦ μαρμαρόλιθος μεγάλων διαστάσεων καλύπτει τὰ κάτωθι αὐτοῦ κρημνίσματα.

Τ ο μ ἡ Μ (πίν. 49β)

Τὰ προβλήματα τὰ ὅποια προέκυψαν κατὰ τὴν μακροχρόνιον ἔρευναν εἰς τὸ συγκρότημα τοῦ Ὁκταγώνου καὶ ὡς πρὸς τὸν χώρον τὸν ὅποιον κατέλαβον αἱ χριστιανικαὶ κατασκευαὶ ἀπὸ τοῦ α' ἡμίσεος ἥδη τοῦ 4ου αἰῶνος καὶ ὡς πρὸς τὰς οἰκοδομικὰς φάσεις τῶν κατὰ καιροὺς κτισμάτων εἶναι, ὡς ἐπανειλημμένως ἐτονίσθη, πολλαπλᾶ καὶ πολύμορφα.

Πρὸς καθορισμὸν τοῦ χώρου, ἐφ' οὗ ὠκοδομήθη τὸ Ὁκτάγωνον, ἐκτὸς τῶν τομῶν I, K, Λ, ἡνοίχθη τομὴ (M) ἐντὸς τῆς νοτίας στοᾶς τοῦ Ὁκταγώνου, παρὰ τὸν νότιον τοίχον αὐτοῦ ἐνθα ἡ ΝΑ θύρα, μήκους 3.50 μ. καὶ βάθους 2.50 μ. Εἰς τὸ ἀνώτατον στρώμα, τὸ κάτωθι τοῦ ἐκ κεραμικοῦ κονιάματος ὑποστρώματος τῆς καταστραφείσης πλακώσεως τῆς στοᾶς, ἐβεβαιώθη ἐπίχρως ἐκ φερτῶν χωμάτων, ἐλαχίστων ἀπλῶν ὀστράκων, τεμαχίων ὕλων καὶ μικροῦ ἀριθμοῦ σπαραγμάτων τοιχογραφιῶν μιμουμένων μάρμαρα μετὰ φλεβῶν. Εἰς βάθος 1 μ. ἐκ τοῦ δαπέδου τῆς στοᾶς, ἀπεκαλύφθη ἐπὶ τοῦ τοίχου καὶ ὑπὸ τὴν ΝΑ εἴσοδον τοῦ Ὁκταγώνου, προγενεστέρα ὑποδομὴ οὐδοῦ θύρας, ἡ ὅποια ὅμως κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἐργασιῶν τῆς οἰκοδομῆς τοῦ Ὁκταγώνου ἡρηστεύθη. Ἐκ τοῦ σημείου αὐτοῦ καὶ πρὸς τὸ βάθος ἡ τοιχοδομία διαφοροποιεῖται χρησιμοποιοιμένων μικροτέρων λίθων ἀργῶν καὶ ἀμελέστερον ἐπίχρισμα. Εἰς βάθος 2 μ. ἀπεκαλύφθη τοῖχος ἐκτισμένος ἀμελῶς δι' ἀργῶν λίθων καὶ κονιάματος, ἀνεὺ ὀψεως. Οὗτος φαίνεται ὅτι σχηματίζει ἀνοικτὴν, μόλις διαφανομένην, καμπύλην. Ὁ τοῖχος οὗτος τὸν ὅποιον παρηκολουθήσαμεν μέχρι τῶν περάτων τῆς τομῆς φαίνεται ὅτι συνεχίζεται καὶ πρὸς τὰς δύο πλευράς ἐδραιούμενος ἐπὶ τῶν εἰς βάθος 2.50 μ. μαρμαρόλιθων τοῦ καταστρώματος τῆς Ἑμπορικῆς ὁδοῦ. Ἐπ' αὐτοῦ θεμελιούται ἐν ἐσοχῇ 0.35 μ. ὁ νότιος τοίχος τοῦ Ὁκταγώνου.

Ἐκ τῆς τομῆς αὐτῆς περισυνελέγησαν τρία χαλκᾶ νομίσματα: ἐν ἐφαρμένον, πιθανῶς τοῦ Ἀρκαδίου, ἐκ τῆς ἐπιφανείας τῆς θεμελιώσεως τοῦ τοίχου τοῦ Ὁκταγώνου· τὰ δύο ἕτερα, τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ τοῦ Θεοδοσίου Α', ἐκ τοῦ καταργηθέντος διὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ Ὁκταγώνου λιθοστρώτου.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΡΩΝΗΣ (1976)*

(Πίν. 50 - 76)

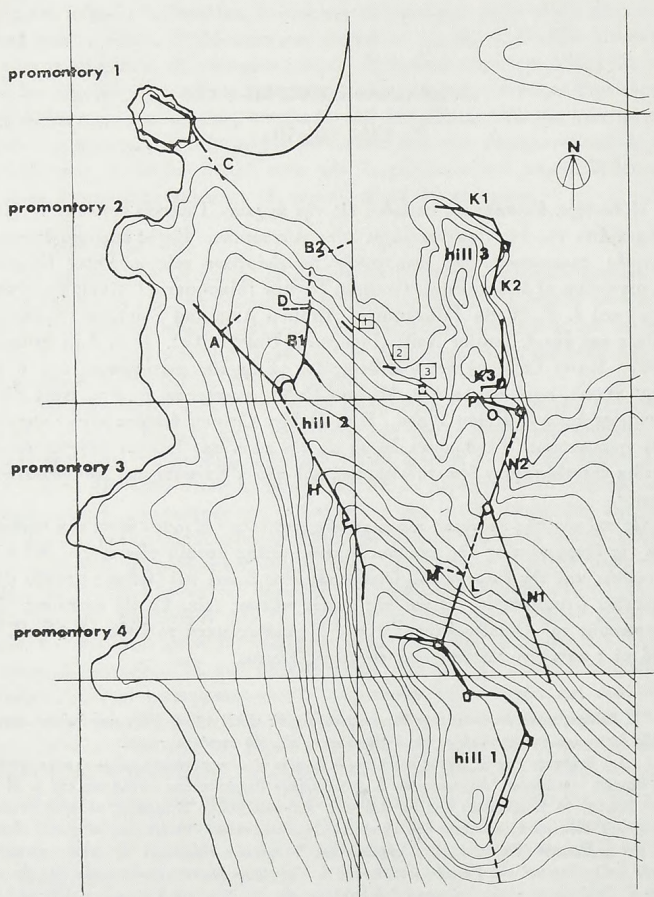
Ἡ δευτέρα ἀνασκαφικὴ περίοδος εἰς τὴν ἀρχαίαν Τορώνην ἐκάλυψε τὸ διάστημα ἀπὸ τῆς 1ης Ἰουλίου μέχρι 24ης Αὐγούστου. Ἐκτὸς ἐμοῦ τὸ ἐπιστημονικὸν προσωπικὸν τῆς ἀποστολῆς περιελάμβανε τοὺς κ. Peter Connor (University of Melbourne), Graham Joyner (Macquarie University, Sydney) καὶ J. P. Wade (Museum of Applied Arts and Sciences, Sydney) καθὼς καὶ τὴν δ. Jenifer Neils (Princeton University). Ἡ κ. Ann Steiner (Bryn Mawr College) ἦτο ὑπεύθυνος διὰ τὰ ἀρχεῖα· φωτογράφος ἦτο ὁ κ. Ray Skobe, σχεδιάστρια ἡ δ. Miriam Cahn, συντηρηταὶ δὲ ὁ κ. Karl Faltermeier καὶ ἡ δ. Helen Ward. Ἡ κ. Debby Cramer ἤσκησε χρέη λογιστοῦ καὶ γραμματέως. Τὰ δημοσιευόμενα εἰς τὴν παροῦσαν ἔκθεσιν ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια ἐξετελέσθησαν ὑπὸ τοῦ προσωπικοῦ τοῦ «Ἐργαστηρίου 23» Θεσσαλονίκης¹.

Ὡς σκοπὸν τῆς δευτέρας ἀνασκαφικῆς περιόδου² εἴχομεν θέσει τὴν συνέχισιν τῆς ἐξερευνησεως τῆς προϋποτιθεμένης πύλης μεταξὺ τῶν τειχῶν K3 καὶ O καθὼς καὶ τὴν ἔρευναν τοῦ Οἰκοδομήματος 3 καὶ τοῦ Ἴσθμοῦ μεταξὺ τῆς Ληκύθου (Ἀκρωτηρίου 1) καὶ τῆς κυρίας πόλεως (εἰκ. 1). Ἡ συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Οἰκοδομήματος 1 τῆς ἀρξαμένης κατὰ τὸ 1975 (ΠΑΕ 1975, 126 κέ.) κατέστη ἀδύνατος διὰ τεχνικοὺς λόγους.

*Ἡ ἔκθεσις αὕτῃ ἐπρόκειτο νὰ δημοσιευθῇ εἰς τὰ ΠΑΕ 1976, ὅπου καὶ ἀνήκει· λόγῳ ὅμως ἀσθενείας τοῦ ἀνασκάψαντος δημοσιεύεται εἰς τὸν παρόντα τόμον.

1. Διὰ βοήθειαν παντὸς εἶδους κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀνασκαφῶν ὀφείλω νὰ εὐχαριστήσω θερμῶς τὴν ἔφορον Ἀρχαιοτήτων δ. Αἰκατερίνην Ρωμιοπούλου καθὼς καὶ τὴν κ. Μαρίαν Καρρᾶ, τὸ Συμβούλιον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, τὸ προσωπικὸν αὐτῆς καὶ ἰδίως τὸ προσωπικὸν τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων. Ἰδιαίτερος ὑπόχρεως εἶμαι εἰς τὸν τ. Γενικὸν Ἐπιθεωρητὴν Ἀρχαίων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων Ἑλλάδος κ. Δημήτριον Λαζαρίδην καὶ τὸν Γενικὸν Διευθυντὴν κ. Γρηγόριον Κωνσταντινόπουλον. Εἰς τὸν κ. Σπ. Γ. Γουλιέλμον εἶμαι ὑπόχρεως διὰ βοήθειαν εἰς τὴν ἐπίλυσιν διαφόρων προβλημάτων διαχειριστικῆς φύσεως τῆς ἀποστολῆς. Τελικῶς ὀφείλω νὰ εὐχαριστήσω διὰ παντὸς εἶδους βοήθειαν τὴν κυρίαν Olwen Segal.

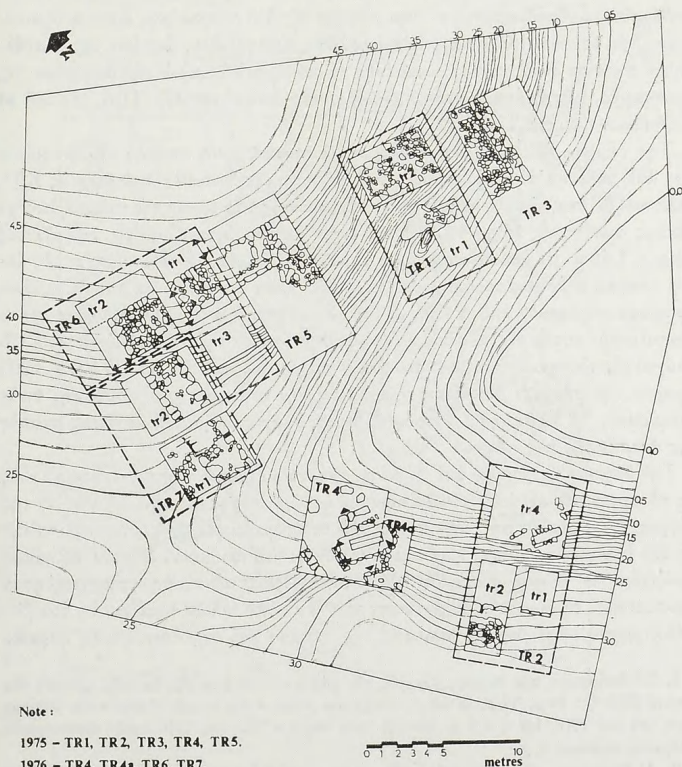
2. Διὰ τὴν πρώτην ἀνασκαφικὴν περίοδον βλ. ΠΑΕ 1975, 103 κέ.

Εἰκ. 1. Περιληπτικὸν σχέδιον τῶν τειχῶν τῆς Τορώνης, τῶν ἀνακαλυφθέντων κατὰ τὰς ἐργασίας τοῦ 1975 καὶ 1976.

I. Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΠΥΛΗΣ

Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πύλης ἐχαράξαμεν ἐν τῷ συνόλῳ τέσσαρας τάφρους (εἰκ. 1-2), τὴν TR6 εἰς τὰ τεῖχη K3 καὶ P, τὴν TR7 εἰς τὸ τεῖχος P καὶ τὰς τάφρους TR4 καὶ TR4a ἐντὸς τῆς γωνίας τῆς σχηματιζομένης ὑπὸ τῶν τευχῶν O καὶ P.

Εἰκ. 2. Σχέδιον τῶν κατὰ τὸ 1976 ἀνασκαφεισῶν τάφρων TR6, TR7, TR4 καὶ TR4a. Γενικὴ κάτοψις.

α) Τάφρον TR6 καὶ TR7 (εἰκ. 1 - 9 καὶ πίν. 50 - 56α, 73γ - ε)

Ἀνασκαφή: Τὴν ἀνασκαφὴν αὐτῶν τῶν τάφρων ἐπέβλεψεν ὁ κ. Peter Connor, τὸ ἡμερολόγιον τοῦ ὁποίου συνεβουλεύθη ἐν τῇ συγγραφῇ αὐτῆς τῆς ἐκθέσεως.

Τὴν τάφρον TR6 ἐχαράξαμεν μὲ σκοπὸν τὴν ἐξερεύνησιν τοῦ τείχους K3 πρὸς Δυσμὰς τῆς τάφρου TR5 (ΠΑΕ 1975, 115 κέ.) καὶ τὴν ἀποκάλυψιν τῆς γωνίας τῆς σχηματιζομένης ὑπ' αὐτοῦ καὶ τοῦ προϋποτιθεμένου τείχους P εἰς τὸ ὅποιον ἐπιστεύομεν ὅτι θὰ ἀνευρίσκομεν τὴν πύλῃν¹. Ἀρχικῶς προ-επιθέμεθα νὰ ὑποδιαιρέσωμεν τὴν τάφρον εἰς δύο μικροτέρας ὁμοίας διαστάσεων, τὰς tr1 καὶ tr2, ἡ παρουσία ὀγκώδους λιθοπλίνθου, ὥστόσο, εἰς ἀκατάλληλον σημεῖον ἐντὸς αὐτῆς δυναμένης νὰ καταρρεύσῃ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς, μᾶς ἠνάγκασε νὰ μειώσωμεν τὰς διαστάσεις τῆς TR6, tr1 καὶ νὰ ἀυξήσωμεν τὰς τῆς TR6, tr2².

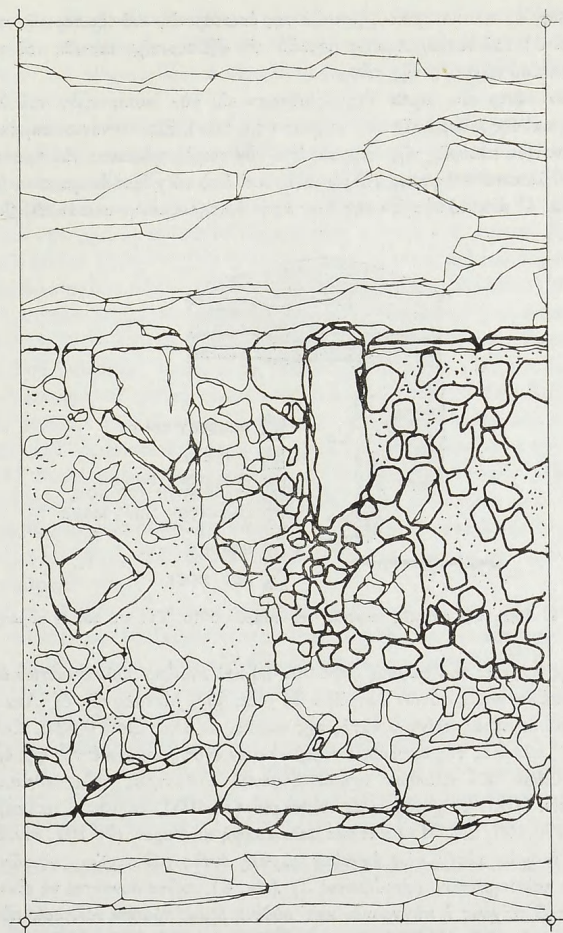
Τὴν τάφρον TR6, tr1 ἀνεσκάψαμεν μὲ πρωταρχικὸν σκοπὸν τὴν ἀποκάλυψιν καὶ μελέτην τῆς ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς παρεῖας τοῦ τείχους K3³, ἀλλὰ καὶ δι' ἕναν ἀκόμη εἰδικώτερον λόγον: ἐντὸς τῶν ὀρίων τῆς τάφρου ὑπῆρχε λάκκος συλήσεως, λόγῳ τοῦ ὁποίου εἶχε ἐκτεθῇ *in situ* μακρὰ λιθόπλινθος μήκους 1.45 μ. μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ Β πρὸς Ν, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἄλλας μακρὰς πλίνθους τοῦ τείχους, αἱ ὁποῖαι ἦσαν κατὰ κανόνα τοποθετημέναι μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ Α πρὸς Δ (εἰκ. 3 καὶ πίν. 50α-β). Ὁ ἀσυνήθης προσανατολισμὸς αὐτῆς τῆς πλίνθου καὶ τὸ προηγούμενον τῆς ἀποκαλύψεως τὸ 1975 πύργου εἰς τὸ σημεῖον συναντήσεως τῶν τειχῶν K2 καὶ K3 (ΠΑΕ 1975, 120) ἤγειραν τὴν ὑπόψιν ὑπάρξεως γωνίας εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν ἢ ἄλλης τινὸς ἀνωμαλίας. Ἡ διασάφησις αὐτοῦ τοῦ προβλήματος ὑπῆρξεν ὁ δεῦτερος σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς τῆς τάφρου TR6, tr1.

Τὴν ἔρευναν ἤρχισαμεν ἐπὶ τῇ βάσει τριῶν ἀσυμμέτρων ὑποδιαιρέσεων, μιᾶς εἰς τὸ μέσον περιεχούσης τὸν λάκκον συλήσεως, ἐτέρας εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν τῆς τάφρου, ἥτις ἐκαλύπτετο ὑπὸ τοῦ συνήθους ἐπιφανειακοῦ χρώματος καὶ τρίτης εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν αὐτῆς, ἥτις περιεῖχε τὸν ἐκ τοῦ κεντρικοῦ λάκκου συλήσεως προερχόμενον σωρὸν χρώματος. Αἱ ὑποδιαιρέσεις αὗται ἐχρησιμοποιήθησαν προσωρινῶς, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἀντικατεστάθησαν ὑπὸ τριῶν τομῶν: 1) τοῦ βορείου, μεταξὺ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς τάφρου καὶ τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας

1. Ἡ ἀπόστασις τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου TR6 ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου TR5 ἦτο 10 μ. Ἡ ἀπόστασις μεταξὺ τῶν βορείων καὶ νοτίων πλευρῶν τῶν τάφρων TR6, tr1 καὶ TR6, tr2 ἦτο 5 μ. Μεταξὺ τῶν τάφρων TR5 καὶ TR6 ἀφῆθη ἀνασκαφικὸς διάδρομος πλάτους 1 μ.

2. Αἱ διαστάσεις τῆς πρώτης ἐμειώθησαν εἰς τὰ 4 × 5 μ., τῆς δευτέρας δὲ ἠυξήθησαν εἰς τὰ 5 × 5 μ.

3. Τὸ 1975 ἡ ἐσωτερικὴ παρεῖα αὐτοῦ τοῦ τείχους εἶχε ἐκτεθῇ, ἐπιφανειακῶς μόνον, εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς τάφρου TR1, tr2 καὶ εἰς τὴν τάφρον TR5 (ΠΑΕ, 115 κέ.).

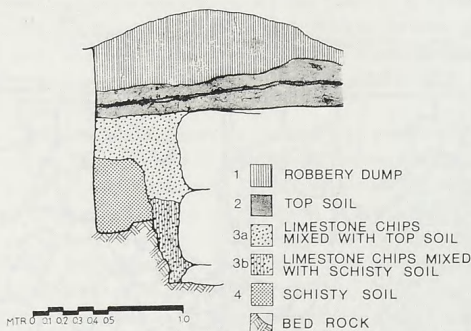
▲
N

MTRS 0 02 04 06 08 10 20

Εἰκ. 3. Κάτοψις τῆς τάφρου TR6, tr1. Ἐντὸς τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τῆς τάφρου ὁ λάκκος συλῆσεως δηλοῦται διὰ στιγμῶν.

τοῦ τείχους, 2) τοῦ κεντρικοῦ, μεταξὺ τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς παρεΐας αὐτοῦ καὶ 3) τοῦ νοτίου τομέως μεταξὺ τῆς ἐξωτερικῆς παρεΐας τοῦ τείχους καὶ τῆς νοτίου πλευρᾶς τῆς τάφρου.

Εἰς τὸν κεντρικὸν τομέα περιωρίσθημεν εἰς τὸν καθαρισμὸν τοῦ λάκκου συλῆσεως καὶ τῆς λιθορριπῆς τοῦ τείχους (πίν. 50α). Εἰς τὸν νότιον τομέα, πλησίον τῆς νοτίου πλευρᾶς τῆς τάφρου, ὑπὸ τὸν σωρὸν χώματος τὸν προερχόμενον ἐκ τοῦ λάκκου συλῆσεως (στρώμα 1) καὶ ὑπὸ τὸ χῶμα ἐπιφανείας (στρώμα 2) (εἰκ. 4) ἀπεκαλύψαμεν τὴν ἀνωτάτην διατηρουμένην σειρὰν πλίνθων τῆς

Εἰκ. 4. Τομὴ τῆς δυτικῆς παρεΐας τῆς τάφρου TR6, Tr1 εἰς τὸν Ν τομέα.

ἐξωτερικῆς παρεΐας τοῦ τείχους (πίν. 50α-β) καὶ στρώμα πελεκημάτων ἐκ τῆς τελικῆς ἐπεξεργασίας αὐτῶν (στρώμα 3) (εἰκ. 4)¹. Μεταξὺ τῆς ἐξ Ἀνατολῶν πρώτης καὶ δευτέρας πλίνθου αὐτῆς τῆς σειρᾶς, εἰς ἀπόστασιν 0.88 μ. ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου, ἀπεκαλύψαμεν ἐνσφηνωμένα ἐντὸς τῆς ἐκ τῶν προσκεφαλαίων τῶν πλίνθων σχηματιζομένης κοιλότητος τρία τεθραυσμένα ἀγγεῖα (πίν. 50γ): ἓν χονδροειδὲς κύπελλον (76.105), ἓν μικρὸν μελαμβαφὲς κύπελλον (76.106, πίν. 51α) καὶ ἓνα μελαμβαφῆ κάρναρον (76.107, πίν. 51β). Ἐφ' ὅσον ἡ ὁμάς αὐτῶν τῶν ἀγγείων εὐρέθη ἐντὸς τοῦ στρώματος τῶν ἀναφερθέντων πελεκημάτων (στρώματος 3) (εἰκ. 4), ταῦτα δύνανται νὰ εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ τείχους ἢ σύγχρονα, κατ' οὐδένᾳ ὁμῶς τρόπον νεώτερα αὐτοῦ². Ἐφ' ὅσον δὲ ὁ κάρναρος 76.107 χρονολογεῖται περὶ τὸ 325 π.Χ.³, τὸ τεῖχος

1. Πρβ. τὸ στρώμα πελεκημάτων εἰς τὴν τάφρον TR1, tr1 (ΠΑΕ 1975, 118).

2. Τὰ ἀγγεῖα εἶχον τοποθετηθῇ ἀντεστραμμένα, προφανῶς κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ τείχους καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει πρὸ τῆς ἀποπερατώσεως τῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἐξωτερικῶν παρεΐων τῶν πλίνθων.

3. Πρβ. τοὺς μελαμβαφεῖς κάρναρους τοὺς εὐρεθέντας εἰς τὴν Ἀγορὰν τῶν Ἀθηνῶν

πρέπει νὰ ἀνήκη εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν. Ἐπομένως αἱ ἐνδείξεις τῆς ἀνασκαφῆς τῆς τάφρου TR6, tr1 ἐνισχύουν τὰ συμπεράσματα διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ τείχους K3, τὰ ἐξαχθέντα ἐκ τῶν εὐρημάτων τῆς τάφρου TR1, tr1 τὸ 1975¹.

Τὸ στρώμα 3 ὑποδιχεῖτο εἰς δύο λεπτότερα στρώματα, τὰ 3α καὶ τὸ 3β (εἰκ. 4). Ἐντὸς τοῦ ἀνωτέρου (3α) τὰ πελεκήματα ἦσαν ἀναμειγμένα μετὰ χρώματος ἐπιφανείας, ἐντὸς τοῦ κατωτέρου (3β) μετ' ἐρυθροπρασίνου σχιστολιθικοῦ χρώματος περιέχοντος τεμάχια χονδροειδῶν ἀγγείων. Τὸ στρώμα 3β ἀπετέλει τὴν γέμισιν τοῦ κενοῦ διαστήματος μεταξὺ τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀνοιχθῇ τὸ ὄρυγμα θεμελιώσεως, καὶ τοῦ τείχους. Ἐντὸς τοῦ στρώματος 3 εὗρέθη μολύβδινον βαρίδιον μετὰ σιδηροῦ κρίκου (76.133, πίν. 518)², μικρὸν τεμάχιον κονιάματος ἔχον τὴν λείαν αὐτοῦ ἐπιφάνειαν ἐρυθράν (76.132)³, ὀλίγον δὲ βαθύτερον, μικρὰ πηλινὴ κεφαλὴ γυναικὸς ἔχουσα ἐφθαρμένην ἐπιφάνειαν καὶ δυσδιάκριτα χαρακτηριστικὰ (76.131, πίν. 51γ).

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ νοτίου τομέως ἔφερεν εἰς φῶς τρεῖς ἐν ὅλῳ διατηρουμένας σειρὰς πλίνθων τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς: τὴν σειρὰν θεμελιώσεως, ἡ ὁποία ἐκάθητο ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου καὶ δύο ἄλλας σειρὰς ὑπεράνω αὐτῆς. Ὁ πίναξ 51ε δεικνύει τὸν νότιον τομέα εἰς τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς. Τὸ διάστημα μεταξὺ τοῦ τείχους καὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶχεν ἀνοιχθῇ τὸ ὄρυγμα θεμελιώσεως ἦτο τόσο στενόν, καὶ ἡ νότιος παρειὰ τῆς τάφρου τόσο ὕψηλῃ, ὥστε νὰ μὴ μᾶς ἐπιτρέπουν καλὴν θέαν τοῦ τείχους καὶ ἱκανοποιητικὴν φωτογράφησίν του.

Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἐρεύνης τοῦ βορείου τομέως, ἐφ' ὅσον ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀποκαλυφθῇ, ἐσκάψαμεν πρὸς Β νοητῆς ΔΑ γραμμῆς ἀπεχούσης ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς αὐτοῦ 2.70 μ., προϋποθέτοντες ὅτι τὸ τεῖχος θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχη καὶ ἐδῶ τὸ ἴδιον πάχος ὡς καὶ εἰς τὰς τάφρους TR1, tr2 καὶ TR5⁴.

Ὑπὸ τὸ στρώμα ἐπιφανείας (στρώμα 1) εὗρομεν ἕτερον (στρώμα 2) βάθους περίπου 0.73 μ. συνιστάμενον ἐκ πλίνθων αἱ ὁποῖαι εἶχον καταρρεύσει ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους καὶ ἐκ μικροτέρων ἀκατεργάστων λίθων προερχομένων ἐκ τῆς λιθορριπῆς αὐτοῦ (εἰκ. 5)⁵. Βαθύτερον τὸ στρώμα 3 συν-

(BRIAN A. SPARKES - LUCY TALCOTT, *Black and Plain Pottery, The Athenian Agora*, XII, πίν. 29).

1. ΠΑΕ 1975, 119.

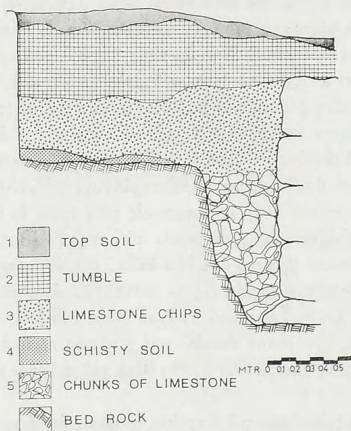
2. Εἰς βάθος 0.53 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς ἀνωτάτης διατηρουμένης σειρᾶς πλίνθων τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.23 μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου.

3. Εἰς βάθος 0.66 μ. ἀπὸ τῆς ἀνωτάτης σειρᾶς τῶν πλίνθων καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.52 μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου.

4. Διὰ τὸ πάχος τοῦ τείχους K3 εἰς αὐτὰς τὰς τάφρους βλ. ΠΑΕ 1975, 120.

5. Ταυτοχρόνως διεπιστώσαμεν ὅτι ἡ βόρειος παρειὰ τῆς ἀνωτέρω ἀναφερθεῖσης μακρᾶς πλίνθου τῆς ἐχούσης προσανατολισμὸν ἀπὸ Β πρὸς Ν εὕρίσκειτο καὶ αὕτη εἰς ἀπόστα-

ίστατο ἐκ τῶν συνήθων ἀσβεστολιθικῶν πελεκημάτων¹, τὸ δὲ στρώμα 4, τὸ ὁποῖον ἔκειτο ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἐξ ἐρυθροπρασίνου σχιστολιθικοῦ χρώματος. Ἔτι βαθύτερον, μεταξὺ τοῦ φυσικοῦ βράχου καὶ τοῦ τείχους, ὑπῆρχε κενὸν διάστημα ὀφειλόμενον ἀναμφιβόλως εἰς κακὸν ὑπολογισμὸν ὅσον ἀφορᾷ τὸ ἀναγκαῖον πλάτος τοῦ ὀρύγματος θεμελιώσεως. Τοῦτο ἠδυνέτο πρὸς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς τάφρου, ἥτο δὲ πεπληρωμένον διὰ παχέος στρώ-

Εἰκ. 5. Τομὴ τῆς ἀνατολικῆς παρεῖδς τῆς τάφρου TR6, tr1 εἰς τὸν Β τομέα.

ματος (στρώματος 5) μεγάλων ἀκατεργάστων ἀσβεστολίθων, οἱ ὅποιοι εἶχον προφανῶς τοποθετηθῇ πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς βάσεως τοῦ τείχους (εἰκ. 5, πίν. 50β καὶ 52α)².

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ βορείου τομέως ἔφερεν εἰς φῶς τέσσαρας διατηρουμένας σειρὰς πλίνθων τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖδς τοῦ τείχους Κ3 ὑπεράνω τῆς σειρᾶς θεμελιώσεως³.

σιν 2.70 μ. ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖδς τοῦ τείχους καὶ ὅτι ἐπομένως θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποτελῇ ἀπλῶς μέρος τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖδς αὐτοῦ (εἰκ. 3, πίν. 50β).

1. Ταῦτα ἦσαν ἀναμεμιγμένα μετὰ κιτρινωποῦ χρώματος· τὰ πελεκήματα ἦσαν ἀναμεμιγμένα μετὰ κιτρινόχρου χρώματος.

2. Ἐφ' ὅσον οἱ λίθοι αὐτοὶ ἦσαν ἀναμεμιγμένοι μετὰ χρώματος πρέπει νὰ εἶχον τοποθετηθῇ ἐντὸς ἐλαχίστου χρονικοῦ διαστήματος· ἡ ἀφαίρεσίς των ἦτο ἐπίπονος λόγῳ τῆς στενότητος τοῦ χώρου, ἔδειξεν ὅμως ὅτι τὸ στρώμα 5 ἐξετείνεται εἰς βάθος μέχρι τῆς βάσεως τῶν πλίνθων τῆς σειρᾶς θεμελιώσεως.

3. Ἐναντι τῶν δύο τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖδς.

Σύνοψις: Δυνάμεθα τώρα νὰ ἀνακεφαλαιώσωμεν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς τάφρου TR6, tr1 ὡς ἐξῆς¹:

1. Τὸ τεῖχος K3, τοῦ ὁποίου τμήματα εἶχον ἀποκαλυφθῇ τὸ 1975 εἰς τὰς τάφρους TR3, TR1 καὶ TR5, ἐξετείνετο πρὸς Δυσμὰς καθ' ὅλον τὸ πλάτος αὐτῆς.

2. Ἡ πλίνθος μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ Β πρὸς Ν, ἣτις εἶχε διεγείρει τὴν περιέργειαν ἡμῶν εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνασκαφῆς, δὲν ἦτο ἐνδεικτικὴ ὑπάρξεως γωνίας ἢ ἄλλης τινὸς ἀρχιτεκτονικῆς ἀνωμαλίας τοῦ τείχους, ἀλλ' εἶχε τοποθετηθῇ μὲ τὴν μακρὰν αὐτῆς πλευρὰν ἐντὸς τῆς λιθορριπῆς διὰ τὴν ἐπίτευξιν καλυτέρας συνδέσεως αὐτῆς μετὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρειάς.

3. Τὸ πᾶχος τοῦ τείχους εἰς αὐτὴν τὴν τάφρον ἦτο τὸ ἴδιον (2.70 μ.) ὡς καὶ εἰς τὰς τάφρους TR1, tr2 καὶ TR5.

4. Τὸ ὄρυγμα θεμελιώσεως, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀνοιχθῇ ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ βράχου πρὸ τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ τείχους, εἶχε πλάτος ὀλίγον μεγαλύτερον τῶν τριῶν μέτρων, βάθος δὲ εἰς ὠρισμένα σημεῖα μέχρι τῶν δύο ἢ καὶ τριῶν μέτρων. Τὸ βάθος ἐκυμαίνετο ἀναλόγως τοῦ ὕψους τοῦ φυσικοῦ βράχου μὲ σκοπὸν τὴν ἐπίτευξιν ἐπιπέδου πυθμένος καὶ τὴν ἐξασφάλισιν κανονικῆς, ἄνευ βαθμίδων, βάσεως τοῦ τείχους². Ὁ ἐπίπεδος πυθμὴν τοῦ ὀρύγματος ἀποτελεῖ ἐνδειξιν τῆς μεγάλης ἐπιμελείας μετὰ τῆς ὁποίας ἐκτίσθη τὸ τεῖχος K3, τὸ ὁποῖον προφανῶς εἶχεν ὁμοιόμορφον ὕψος ἀπὸ τῆς σειρᾶς θεμελιώσεως μέχρι τῆς κορυφῆς καθ' ὅλον τὸ μῆκος αὐτοῦ.

5. Τὸ σημαντικώτατον τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἦτο ἡ ὁμὰς τριῶν ἀγγείων ἢ εὐρεθείσα εἰς τὸν νότιον τομέα, ἐντὸς τοῦ στρώματος τῶν ἀσβεστολιθικῶν πελεκημάτων (στρώματος 3), εἰδικώτερον δὲ ὁ κἀνθαρος 76.107, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τὸ τεῖχος εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν.

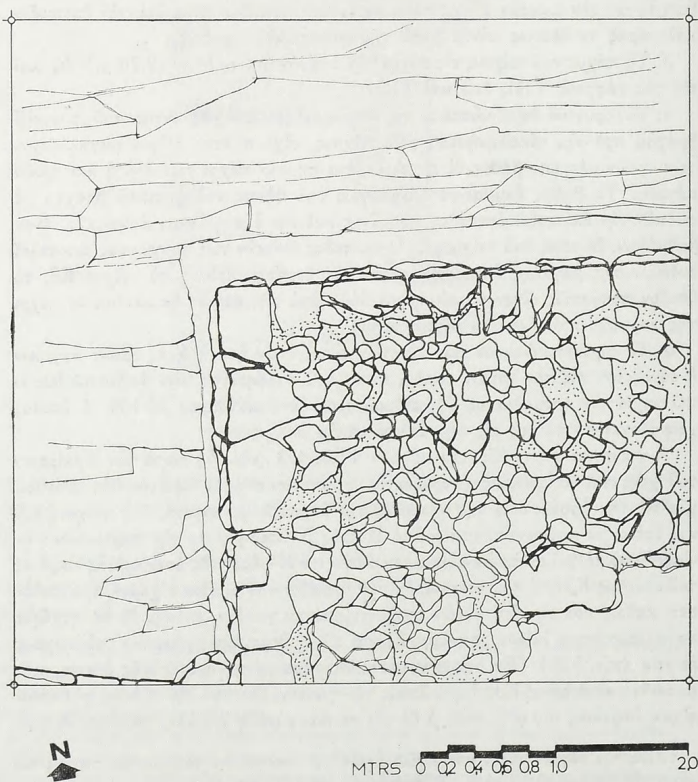
Ἀνασκαφή: Εἰς τὴν τάφρον TR6, tr2 (εἰκ. 6) κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ χώματος ἐπιφανείας (στρώματος 1) ἐνεφανίσθησαν πρῶτον δύο πλίνθοι, μία εἰς τὴν προέκτασιν τῆς γραμμῆς τῆς ἐσωτερικῆς παρειάς τοῦ τείχους K3 καὶ ἑτέρα μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ Β πρὸς Ν ὑποδηλοῦσα τὴν παρουσίαν γωνίας. Ὑπὸ τὸ χῶμα ἐπιφανείας ἀπεκαλύψαμεν ἐν μέρει τὰς ἐσωτερικὰς παρειάς τοῦ τείχους K3 καὶ τοῦ τείχους P, τὴν ὑπαρξιν τοῦ ὁποίου εἶχομεν προϋποθέσει, καθὼς καὶ τὴν ὑπ' αὐτῶν σχηματιζομένην γωνίαν, ἐπίσης δὲ τὸ στρώμα καταρρευσάντων λίθων (στρώμα 2) καὶ τὴν λιθορριπὴν (γέμισιν) τοῦ τείχους *in situ* (πίν. 52β). Ἐκ τῆς ἀνωτάτης διατηρουμένης σειρᾶς τῆς ἐσωτερικῆς παρειάς τοῦ τείχους K3, ἀκριβῶς εἰς τὴν γωνίαν, ἔλειπον δύο πλίνθοι αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀσφαλῶς συληθῇ, πρὸς Δ δὲ τῆς γωνίας εὐρέθη ὀγκώδης πλίνθος, καταρ-

1. Εἰς τὴν τάφρον αὐτὴν μόνην ἐξεθέσαμεν τὴν ἐσωτερικὴν παρεῖαν τοῦ τείχους K3 μέχρι τῆς βάσεως αὐτοῦ κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1975 καὶ 1976.

2. Ὁ πυθμὴν τοῦ ὀρύγματος θεμελιώσεως τοῦ τείχους K2 ἦτο κλιμακωτός (IIAE 1975, πίν. 103β).

ρεύσασα προφανῶς ἐκ τῶν ἀνωτάτων σειρῶν, τὴν ὁποίαν καὶ ἀπεμακρύναμεν (πίν. 52γ, 53α).

Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ στρώματος 1 ἡ ἀνασκαφὴ ἐξηκολούθησε κυρίως εἰς δύο τομεῖς, ἓνα πρὸς Β τοῦ τείχους Κ3 καὶ ἕτερον πρὸς Δ τοῦ τείχους Ρ. Εἰς τὸν βόρειον τομέα ἡ ἀφαίρεσις τῶν καταρρευσάντων ἐκ τοῦ τείχους λίθων (στρώματος 2) ἐξέθεσε τὸ σύνθηες στρώμα πελεκημάτων ἐκ τῆς ἐπεξεργασίας τῶν πλίνθων τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας (στρώμα 3), τὸ ὁποῖον ὑποδιηρεῖτο εἰς

Εἰκ. 6. Κάτοψις τῆς τάφρου TR6, tr2. Πλησίον τῆς ΝΑ γωνίας διακρίνεται πλίνθος μετὰ καθέτου ἡμικυκλικῆς αὐλακος.

δύο λεπτότερα στρώματα, τὸ 3α καὶ τὸ 3β. Ἐντὸς τοῦ 3β τὰ πελεκήματα ἦσαν ἀναμειγμένα μετὰ μικρῶν σχιστολιθικῶν πελεκημάτων καὶ σχιστολιθικοῦ χρώματος καθὼς καὶ μετὰ ἀρκετὰ μεγάλης ποσότητος τεμαχίων χονδροειδῶν ἀγγείων, ἴσως δὲ καὶ κεραμίδων. Κατὰ τὴν ἀφαίρεσίν του τὸ στρώμα 3 ἐκοσκινίσθη ἐπιμελῶς, ἐντὸς αὐτοῦ δὲ εὐρέθη, εἰς βάθος περίπου 0.30 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς ἀνωτάτης διατηρουμένης σειρᾶς πλίνθων, σιδηροῦν ἀντικείμενον, ἴσως ἕλος (76.735), πλῆσιον δὲ τῆς γωνίας τῶν δύο τειχῶν σιδηροῦν μαχαίριον μετ' ὁστένης λαβῆς (76.738, πίν. 73γ)¹. Ἡ κορυφή τοῦ στρώματος 3α ἐξετείνετο ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους μέχρι τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς τάφρου. Εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς βάσεως τῆς πρώτης ἐκ τῶν ἄνω σειρᾶς διατηρουμένων πλίνθων ἤρχιζε τὸ ὄρυγμα θεμελιώσεως², τὸ δὲ κενὸν διάστημα μεταξὺ τοῦ φυσικοῦ βράχου καὶ τοῦ τείχους ἦτο πεπληρωμένον διὰ τοῦ ἤδη ἀναφερθέντος στρώματος 3β. Πλῆσιον τῆς γωνίας τῶν τειχῶν K3 καὶ P τὸ ὄρυγμα περιεῖχε καὶ μεγαλύτερους ἀκατεργάστους ἀσβεστολίθους (εἰκ. 5), μεταξὺ δὲ τοῦ στρώματος 3α καὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου ὑπῆρχε λεπτὸν στρώμα σχιστολιθικοῦ χρώματος (στρώμα 4). Κατὰ μῆκος τοῦ ὀρύγματος ὁ φυσικὸς βράχος ὑψοῦτο πρὸς Ἀνατολὰς σχεδὸν μέχρι τῆς κορυφῆς τῆς ἀνωτάτης διατηρουμένης (δευτέρας) σειρᾶς πλίνθων, ἐμειοῦτο δὲ κάπως πρὸς Δυσμᾶς (πίν. 53β). Τὸ μέγιστον διατηρούμενον ὕψος τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους K3 συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς σειρᾶς θεμελιώσεως ἦτο 1.90 μ.

Εἰς τὸν δυτικὸν τοιμέα, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν στρωμάτων 1 καὶ 2 εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ στρώματος 3³ μερικὰ φύλλα σιδήρου τὸ ἐν ἐπὶ τοῦ ἄλλου (76.742)· κατὰ μῆκος δὲ τῆς νοτίου παρειᾶς τῆς τάφρου εὐρέθησαν τὰ ὑπολείμματα σχιστολιθικοῦ τοίχου περιέχοντος ποσότητα κεραμίδων μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ Δ πρὸς Α (πίν. 53α). Ὁ τρόπος οἰκοδομήσεως αὐτοῦ τοῦ τοίχου ἐπρόδιδε μετακλασικὴν χρονολογίαν, ἥτις ὅμως δὲν ἠδύνατο νὰ ὑποστηρίχθῃ ἀπὸ τὴν στρωματογραφίαν διότι αὕτη εἶχε διαταραχθῇ· μεταξὺ τοῦ σχιστολιθικοῦ τοίχου καὶ τοῦ τείχους P εὐρέθη κατακρημνισθεῖσα ἐξ αὐτοῦ πλίνθος (εἰκ. 7). Περαιτέρω ἔρευνα εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν θὰ ρίψῃ ἴσως φῶς εἰς τὴν χρονολογικὴν σχέσιν μεταξὺ τῶν δύο κατασκευῶν.

Εἰς τὴν NA γωνίαν τῆς τάφρου ἀπεκαλύφθη μόλις ἡ ἐξωτερικὴ γωνία τῶν τειχῶν K3 καὶ P εἰς σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον εἶχομεν σημειώσει πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς τὴν παρουσίαν ἐρυθροχρόου λιθοπλίνθου προεξεχούσης τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ἐχούσης δὲ κάθετον αὐλάκα εἰς τὴν νότιον αὐτῆς παρειάν (πίν. 54α)⁴.

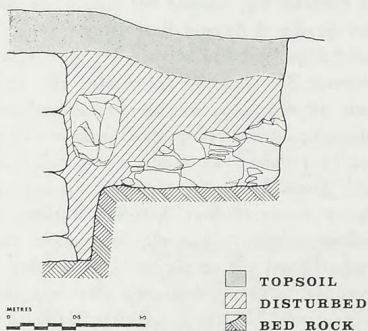
1. Τὸ μαχαίριον εὐρέθη εἰς βάθος 0.27 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς διατηρουμένης γωνιαίας πλίνθου, εἰς ἀπόστασιν 0.49 μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου καὶ 0.40 μ. ἀπὸ τῆς νοτιῆς πρὸς Δ προεκτάσεως τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους.

2. Τοῦτο ἐξετείνετο πρὸς Δυσμᾶς πέραν τῆς δυτικῆς παρειᾶς τῆς τάφρου.

3. Πλῆσιον τῆς κορυφῆς αὐτοῦ καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου.

4. Αἱ διαστάσεις τῆς λιθοπλίνθου ἦσαν: ὕψος 0.63 μ., μῆκος 0.77 μ., πλάτος 0.49 μ.

Λόγω ἐλλείψεως χώρου ἐντὸς τῶν πλαισίων τῆς τάφρου ἡ ἀνασκαφὴ ἐδῶ δὲν ἐπροχώρησεν εἰς βάθος καὶ ἐπομένως αἱ ἐξωτερικαὶ παρειαὶ τῶν τειχῶν K3 καὶ P παρέμειναν ἀνεξερευνήτοι. Ἡ μελέτῃ τῆς ἐρυθροχρόου λιθοπλίνθου, ὅμως, ἔδειξεν ἀναμφισβητῆτως ὅτι ἡ γωνία ἢ σχηματιζομένη ὑπὸ τῶν τειχῶν K3 καὶ P ἦτο εἰς τὴν αὐλακα, ἥτις διήρει τὴν ἐρυθρόχροον πλίνθον καθέτως εἰς δύο τμήματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν ἀνατολικὸν θὰ πρέπει νὰ ἀπετέλει μέρος τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους K3, τὸ δυτικὸν δὲ θὰ πρέπει νὰ ἐκρύπτετο ὑπὸ τοῦ βορείου ἄκρου τοῦ τείχους P.

Εἰκ. 7. Τομὴ τῆς νοτίου παρειᾶς τῆς τάφρου TR6, tr2 εἰς τὸν δυτικὸν τομέα.

Σύνοψις: Ἐν περιλήψει ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου TR6, tr2 ἔδειξεν:

1) Ὅτι τὸ τεῖχος K3 εἶχεν ἐδῶ τὰ ἴδια χαρακτηριστικὰ ὡς καὶ εἰς τὰς τάφρους TR1, TR3, TR5, καὶ TR6, tr1¹ καὶ ὅτι ἐπομένως ἦτο ἀπὸ οἰκοδομικῆς ἀπόψεως καθ' ὅλην αὐτοῦ τὴν ἐκτασιν ἐνιαῖον.

2) Ὅτι ἡ γωνία μεταξὺ τῶν τειχῶν K3 καὶ P, ἀντιθέτως πρὸς τὴν γωνίαν μεταξὺ τῶν K2 καὶ K3, δὲν παρουσίαζε καμμίαν ἰδιορρυθμίαν.

3) Ὅτι ἡ τοιχοδομία τῶν ἐσωτερικῶν παρειῶν τῶν τειχῶν K3 καὶ P ἦτο κανονικωτέρα τῆς τοιχοδομίας τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους K2, ὡς αὕτη ἀπεκαλύφθη τὸ 1975 εἰς τὴν τάφρον TR3².

4) Ὅτι τὸ ὄρυγμα θεμελιώσεως ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ βράχου ἐπεξετείνετο πρὸς Δ πέραν τῆς δυτικῆς παρειᾶς τῆς τάφρου³.

1. Βλ. ἀνωτέρω καὶ ΠΑΕ 1975, 115 κέ.

2. Πρβ. ΠΑΕ 1975, πίν. 103β.

3. Ἀγνωστον κατὰ πόσον.

5) "Ὅτι ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ φυσικοῦ βράχου πρὸς Δυσμᾶς τοῦ τείχους Ρ ἦτο πολὺ χαμηλότερα τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ φυσικοῦ βράχου πρὸς Βορρᾶν τοῦ τείχους Κ3 (πίν. 54β) καὶ ὅτι ἡ διαφορὰ αὐτῇ ὠφείλετο εἰς ἐκσκαφὴν σχετιζομένην πρὸς τὸ ὄρυγμα θεμελιώσεως, ἴσως διότι ἀρχικῶς ὑπελογίζετο ὅτι τὸ τεῖχος Κ3 θὰ ἐπεξετείνετο πρὸς Δυσμᾶς πέραν αὐτοῦ τοῦ σημείου.

6) "Ὅτι ἡ τοιχοποιία τοῦ ἐντὸς τοῦ δυτικοῦ τομέως καὶ κατὰ μῆκος τῆς νοτίου παρειᾶς τῆς τάφρου ἀποκαλυφθέντος τοίχου ἦτο πολὺ διαφορετικὴ τῆς τοῦ ὀχυρωματικοῦ τείχους ὑποδηλοῦσα μεταγενεστέραν χρονολογίαν.

Ἀνεφέραμεν ἤδη ὅτι ὁ νότιος τομεὺς τῆς τάφρου TR6, tr1 ἦτο τόσον στενὸς καὶ ἡ νότιος παρεια αὐτῆς τόσον ὑψηλή, ὥστε νὰ μὴ μᾶς ἐπιτρέπουν μίαν καθαράν θέαν καὶ τὴν ἱκανοποιητικὴν φωτογράφησιν τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους Κ3. Διὰ τὴν ὑπερπήδησιν αὐτῆς τῆς δυσκολίας ἠρχίσαμεν τὴν ἀνασκαφὴν τῆς τάφρου TR6, tr3 (εἰκ. 2) ἀμέσως πρὸς Νότον¹. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ἐπιφανειακοῦ χώματος (στρώματος 1) καὶ τῶν ἐκ τοῦ τείχους καταρρευσάντων λίθων (στρώματος 2) ἀνεσκάψαμεν τὸ στρῶμα ἀσβεστολιθικῶν πελεκημάτων (στρῶμα 3), τὸ ὁποῖον ἦτο παχύτερον καὶ πυκνότερον πλησίον τῆς γωνίας τῆς σχηματιζομένης ὑπὸ τῶν τειχῶν Κ3 καὶ Ρ² καὶ κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου. Ὑπὸ τὸ στρῶμα πελεκημάτων ἠρχίσαμεν τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ σχιστολιθικοῦ χώματος (στρώματος 4)³.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς τῆς τάφρου TR6, tr3, εἰς διάφορα σημεία καὶ βάθη, εὗρομεν τεμάχια ὀστέων· κατὰ τὴν τελευταίαν δὲ ἡμέραν τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου, ὅτε ἐσχέδιάζομεν ἤδη τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ διαδρόμου μετὰξὺ αὐτῆς καὶ τῆς TR6, tr1, ἀπεκαλύψαμεν τμήμα ἀνθρωπίνου σκελετοῦ εἰς κοίλωμα λαξευμένον ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ βράχου καὶ ἐφαπτόμενον τῆς δυτικῆς παρειᾶς τῆς τάφρου⁴. Προσεκτικὴ ἐξέτασις ἔδειξεν ὅτι μόνον τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ κοιλώματος εἶχεν ἀποκαλυφθῆ περιέχον τὸ ἀνώτερον μόνον μέρος τοῦ σκελετοῦ, καὶ ὅτι τόσον τὸ κοίλωμα ὅσον καὶ ὁ σκελετὸς ἐξετείνοντο πρὸς Δυσμᾶς ὑπὸ τὸν ἀνασκαφικὸν διάδρομον τὸν χωρίζοντα τὴν τάφρον ἀπὸ τὴν TR7, tr2. Ὁ σκελετὸς δὲν ἐπροστατεύετο ὑπὸ καλύμματος, ὥστε τὸ κρανίον, αἱ κλεῖδες καὶ τὰ ἀνώτατα τμήματα τῶν βραχιονίων ὀστέων καθὼς καὶ μερικαὶ πλευραὶ εὐρέθησαν τεθραυσμένα. Ἐλλειψίς χρόνου μᾶς ἠνάγκασε νὰ πληρώσωμεν τὴν τάφρον διὰ χώματος καὶ νὰ ἀναβάλωμεν τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ ὑπολοίπου τμήματος τοῦ σκελετοῦ μέχρι τῆς ἐπομένης ἀνασκαφικῆς περιόδου.

1. Μεταξὺ αὐτῆς τῆς τάφρου καὶ τῆς TR6, tr1 ἀφήσαμεν διάδρομον πλάτους ἐνὸς μέτρου.

2. Προφανῶς διότι ἐντὸς αὐτῆς εἶχον συσσωρευθῆ πελεκήματα προερχόμενα ἐκ τῆς λαξείσεως δύο, ἀντὶ τῆς συνήθους μᾶς, παρειῶν.

3. Ἐντὸς αὐτοῦ ὑπῆρχε ποσότης πελεκημάτων καὶ τεμαχιῶν ἀσβεστολίθου ἥτις ἦτο μεγαλύτερα πλησίον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

4. Πλησίον τῆς ΝΔ γωνίας αὐτῆς.

'Α ν α σ κ α φ ή : Τὴν τάφρον TR7 ἦν ὑποδιηρέσαμεν εἰς τὰς μικροτέρας TR7, tr1 καὶ TR7, tr2, ἐχαράξαμεν μὲ εἰδικὸν σκοπὸν τὴν ἐξερεύνησιν τοῦ τείχους P, τοῦ ὁποῖου ἡ ὑπαρξίς εἶχε γίνεи βεβαία λόγῳ τῶν εὐρημάτων τῆς τάφρου TR6, tr2 καὶ τῆς συσχετίσεως αὐτῶν μετὰ τῆς ἀποτόμου πρὸς B στροφῆς τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖας τοῦ τείχους O τὴν ὁποίαν εἴχομεν διαπιστώσει τὸ 1975 (εἰκ. 2)¹. Εἰδικώτερον ἠλπίζομεν νὰ ἀνέρωμεν ἐντὸς αὐτῆς τὴν πύλην τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος². Κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς ἡμῶν ἡ τάφος ἦτο ἀρκούντως μακρὰ ὥστε νὰ περιλάβῃ τὴν προϋποτιθεμένην πύλην³ καὶ ἀρκούντως πλατεία ὥστε νὰ περιλάβῃ ἐνδεχομένης περιπλοκᾶς τοῦ σχεδίου τοῦ τείχους πλησίον αὐτῆς.

Τὰς ἐργασίας ἡμῶν ἤρχισαμεν εἰς τὴν μικρὰν τάφρον TR7, tr1 (εἰκ. 8) μὲ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ σωροῦ χώματος ἐκ τῆς συλῆσεως τοῦ τείχους καὶ τοῦ χώματος ἐπιφανείας. Τὰ στρώματα ἐδῶ δὲν ἦσαν κανονικὰ ἀλλὰ τετραγυμένα. Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ χώματος ἐπιφανείας ἀπεκαλύψαμεν τὸ στρώμα καταρρευσάντων λίθων εἰς τὸ κέντρον τῆς τάφρου σχηματιζόντων στενόμακρον μᾶζαν μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ B πρὸς N⁴, πρὸς Δυσμὰς δὲ τῆς προϋποτιθεμένης γραμμῆς τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας τοῦ τείχους⁵ ἀνεύρομεν στρώμα πελεκημάτων⁶. Τὴν ἀνασκαφὴν ἐσυνεχίσαμεν ἀνατολικῶς τῆς προϋποτιθεμένης γραμμῆς τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖας⁷ μέχρι τῆς βάσεως δύο πλίνθων ἀποκαλυφθεισῶν *in situ* καὶ προφανῶς ἀνηκουσῶν εἰς αὐτήν. Ἡ βορειότερα (W) ἦτο ἐξ ἀσβεστολίθου, ἡ δὲ νοτιωτέρα (X) ἐκ γρανίτου, ὅστις δὲν εἶχε χρησιμοποιοθῇ εἰς τὰ ἄλλα μέχρι τοῦδε ἀνασκαφέντα τμήματα τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος (εἰκ. 8). Μετὰ ταῦτα ἐπεξετείνσαμεν τὴν ἐρευνάν μας πρὸς Δυσμὰς, ὅπου ἀπεκαλύψαμεν τὸν φυσικὸν βράχον πρὸς Ἀνατολὰς τῆς μάζης καταρρευσάντων λίθων καί, μετὰξὺ αὐτῶν καὶ τῶν πλίνθων W καὶ X, ὑπολείμματα λιθορριπῆς (γεμίσεως) (εἰκ. 8). Βορείως τῆς W ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἔφερεν εἰς φῶς ἄλλας πλίνθους, ἀλλὰ μόνον (εἰς κά-

1. Εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς τάφρου TR4 (ΠΑΕ 1975, 125 εἰκ. 4 καὶ 12 καὶ πίν. 106α).

2. Βλ. ΠΑΕ 1975, 114.

3. Ἡ νότιος πλευρὰ αὐτῆς ἐκάλυπτεν ἐν μέρει τὴν σημερινὴν ἀτραπὸν, ἥτις προφανῶς συμπίπτει πρὸς τὴν ἀρχαίαν ὁδὸν τὴν ὁδηγοῦσαν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς χερσονήσου καὶ τοῦ Κωφοῦ Λιμένος εἰς τὴν πόλιν τῆς Τορώνης.

4. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἀντεστοίχει πρὸς τὸ στρώμα 2 εἰς τὰς τάφρους TR6, tr1 καὶ TR6, tr2.

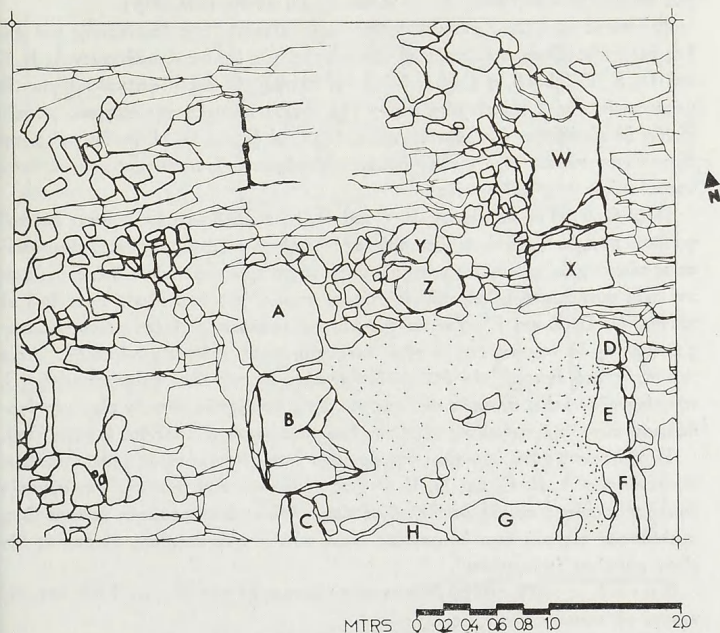
5. Ταύτην ἐφανάσθημεν ὡς προέκτασιν τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας εἰς τὴν τάφρον TR6, tr2.

6. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἀντεστοίχει πρὸς τὸ στρώμα 3 εἰς τὰς τάφρους TR6, tr1 καὶ TR6, tr2.

7. Ταύτην ἐχαράξαμεν νοητῶς ἀπὸ τῆς καθέτου αὐλακὸς τῆς ἐρυθρομόρφου πλίνθου εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τῆς τάφρου TR6, tr2 μέχρι τοῦ σημείου εἰς τὸ ὁποῖον τὸ τεῖχος O στρέφει πρὸς Βορρᾶν.

ποιον βάθος) τὸν φυσικὸν βράχον· δυτικῶς ὅμως τῆς πλίνθου X ἦλθον εἰς φῶς αἱ δύο γρανιτικαὶ πλίνθοι Υἱ καὶ Ζ (εἰκ. 8).

Ἀκολουθῶς ἀφηρέσαμεν εἰς τὸ βόρειον ἡμισυ τῆς τάφρου τὸ στρώμα καταρρευσάντων λίθων, οἱ ὅποιοι ἦσαν ἐδῶ κατ' ἐξαιρέσιν ἐκ σχίστου¹, δυτικῶς

Εἰκ. 8. Κάτοψις τῆς τάφρου TR7, tr1.

δὲ τῆς προϋποτιθεμένης γραμμῆς τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖδς, τὸ στρώμα πελεκημάτων· ὑπὸ τὰ πελεκήματα ἀνεκαλύψαμεν τὸν φυσικὸν βράχον (εἰκ. 8, πίν. 55α), ὅστις ἐνεφανίσθη καὶ ἀνατολικῶς τῶν πλίνθων W καὶ X.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ βορείου ἡμίσεος τῆς τάφρου διεπιστώσαμεν ὅτι

1. Ἀνατολικῶς τῶν ἀφαιρεθέντων καταρρευσάντων λίθων τὸ χῶμα ἦτο φαῖον, περιεῖχε δὲ ὑπολείμματα ἄνθρακος. Εἰδικῶς ἀναφέρομεν ἐν σχετικῶς μέγα τεμάχιον ἄνθρακος εὑρεθὲν εἰς ἀπόστασιν 2.76 μ. δυτικῶς τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου, 1.80 μ. βορείως τῆς νοτίου πλευρᾶς αὐτῆς καὶ εἰς βάθος 0.35 μ. ἀπὸ τοῦ χώματος ἐπιφανείας, σχεδὸν εἰς τὸ ὕψος τοῦ φυσικοῦ βράχου.

ὁ φυσικὸς βράχος ἦτο πολὺ πλησίον τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους καὶ ὅτι νοτίως τῆς πλίνθου X, κατὰ μῆκος τοῦ ΑΔ ἄξονος τῆς τάφρου καὶ καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ τείχους, οὗτος εἶχε κοπῇ καθέτως καὶ ἀνασκαφῇ κατὰ τρόπον ὥστε νὰ σχηματίζεται εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον εἶδος βαθμίδος μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀπότομον πτώσιν τοῦ ἐπιπέδου εἰς τὸ νότιον ἥμισυ αὐτῆς (πίν. 55β).

Εἰς τὸ νότιον ἥμισυ ἀπεκαλύψαμεν τρεῖς πλίνθους τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἄλλας τρεῖς τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους, τὰς ὁποίας ὀνομάσαμεν Α, Β, C καὶ D, E, F (εἰκ. 8, πίν. 55α, 56α). Αἱ πλίνθοι C καὶ F ἀπεκαλύφθησαν ἐν μέρει μόνον διότι ἐξετείνοντο πέραν τῆς νοτίου πλευρᾶς τῆς τάφρου, μετὰ δὲ αὐτῶν δὲ εὐρέθησαν δύο ἀκατέργαστοι λίθοι, οἱ H καὶ G, οἱ ὁποῖοι καὶ αὐτοὶ ἐξετείνοντο πέραν τῶν νοτίων ὁρίων τῆς τάφρου, ἀντεπροσώπευον δὲ ἴσως ὑπολείμματα τῆς λιθορριπῆς¹.

Παρ' ὅλον ὅτι αἱ πλίνθοι Α, Β, C καὶ D, E, F ἐκάθηντο ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου², δὲν ὁμοίωζον πρὸς τὰς συνήθεις πλίνθους τῆς σειρᾶς θεμελιώσεως τῶν τειχῶν, αἱ ὁποῖαι κανονικῶς ἐστεροῦντο προσκεφαλαίων, διέφερον ὅμως καὶ τῶν συνήθων πλίνθων τῶν ἀνωτέρων σειρῶν τῶν παρειῶν³, διότι ἐνῶ αἱ πλίνθοι C, D, E καὶ F εἶχον κανονικὰ προσκεφάλαια, ἡ Α ἐστερεῖτο προσκεφαλαίου, ἡ δὲ παρειὰ τῆς Β εἶχε πελεκηθῇ κατὰ τρόπον χονδροειδῇ. Ἀξία προσοχῆς ἦτο ἐγκοπὴ τὴν ὁποίαν διεκρίναμεν εἰς τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τῆς Β, πλησίον τῆς νοτίου πλευρᾶς τῆς τάφρου, ἥτις προφανῶς σκοπὸν εἶχε τὴν ἰσοπέδωσιν αὐτοῦ τοῦ τμήματος πρὸς τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν τῆς πλίνθου C (πίν. 55α).

Ἡ ὀδόντωσις αὐτῇ ὑποδηλοῖ τὴν ἀρχικὴν ὑπαρξιν καὶ ἐτέρας σειρὰς πλίνθων ὑπεράνω τῶν Α, Β, C, καὶ D, E, F ἥτις προφανῶς εἶχε συληθῇ. Τὴν ἀρχικὴν ὑπαρξιν τοιαύτης σειρᾶς ὑποδηλοῦν ἐπίσης καλῶς διατηρούμενα κάθετα ἔχγη σμιλεύσεως εἰς τὰς ἄνω ἐπιφανείας ὧν αὐτῶν τῶν πλίνθων, αἱ ὁποῖαι δὲν εἶναι καθόλου ἐφθαρμέναι⁴.

Σύνοψις: Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τῆς τάφρου TR7, tr1 δύνανται νὰ συνοψισθῶσιν ὡς ἑξῆς:

1) Ἡ ἀναφερθεῖσα βαθμὶς ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ βράχου νοτίως τῆς πλίνθου X, τὸ χαμηλότερον ἐπίπεδον εἰς τὸ ὁποῖον εὐρέθησαν αἱ πλίνθοι Α, Β, C καὶ D, E, F καὶ ἡ κάπως ἀσυνήθης μορφή αὐτῶν ὑποδεικνύουν ὅτι ἡ προέκτασις

1. Ἐφ' ὅσον ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὸ νότιον ἥμισυ τῆς τάφρου δὲν ἐπροχώρησεν εἰς βάθος ἢ σημάσια τῶν λίθων H καὶ G δὲν εἶναι ἀπολύτως βεβαία.

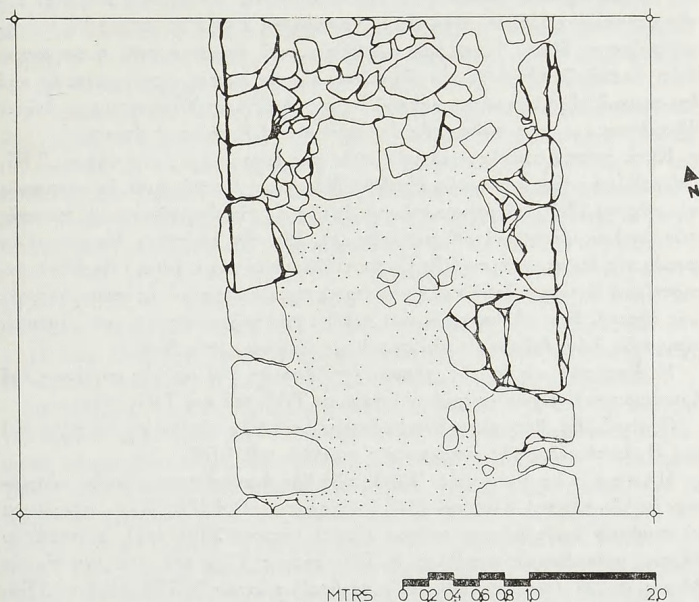
2. Τὸ νότιον ἄκρον τῆς πλίνθου Α, ὡστόσο, ὑπεστηρίζετο ὑπὸ μικροτέρου λίθου, διότι τὸ ἐπίπεδον τοῦ φυσικοῦ βράχου ἐδῶ ἦτο κάπως χαμηλότερον.

3. ΠΑΕ 1975, 118.

4. Ὅπως ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω τὰ στρώματα εἰς αὐτὴν τὴν τάφρον ἦσαν τεταραγμένα· ὡστόσο ἀσβεστολιθικά πελεκήματα εὐρέθησαν ἀμέσως πρὸς Δυσμᾶς καὶ κατὰ μῆκος τῶν πλίνθων Α, Β, C, καὶ ἀμέσως πρὸς Ἀνατολὰς καὶ κατὰ μῆκος τῶν πλίνθων D, E, F εἰς τὸ ὕψος τῆς ἄνω ἐπιφανείας αὐτῶν.

τοῦ τείχους P εἰς τὸ νότιον ἡμισυ τῆς τάφρου δὲν εἶναι ἀπλῆ συνέχισις αὐτοῦ, ἀλλὰ μᾶλλον ὑποδομὴ ἢ ὑπόβαθρον τοῦ κατωφλίου τῆς προϋποτιθεμένης πύλης (πίν. 56α).

2) Ἡ ταύτισις τῆς προεκτάσεως τοῦ τείχους P πρὸς Νότον τῆς πλίνθου

Εἰκ. 9. Κάτοψις τῆς τάφρου TR7, tr.2.

W ὡς ὑποδομῆς τῆς πύλης ὑποστηρίζεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι αἱ πλίνθοι X καὶ Z εἶναι ἀμφοτέρας γρανιτικαὶ καὶ εὐθυγραμμισμέναι (εἰκ. 8, πίν. 55β, 56α)¹.

3) Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ἐνισχύονται ἐκ τριῶν ἄλλων συντελεστώων, οἱ ὅποιοι πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα: α) τῆς ἀπουσίας ἐτέρας πύλης εἰς οἷονδῆποτε ἄλλο σημεῖον τῶν τειχῶν K καὶ N (εἰκ. 1)· β) τῆς στενότητος τοῦ μὴ εἰσέτι ἀνασκαφέντος διαθεσίμου χώρου μεταξὺ τῶν τάφρων TR7, tr1 καὶ TR4 (εἰκ. 2), στενότητος ἀποκλειούσης τὴν ἐντὸς

1. Ἡ πλίνθος Z δὲν δύναται εὐκόλως νὰ θεωρηθῇ μέρος τῆς λιθορριπῆς τοῦ τείχους, διότι αὕτη δὲν περιεῖχε γρανιτικούς λίθους εἰς οὐδὲν τῶν ἄλλων μέχρι τοῦδε ἀποκαλυφθέντων τμημάτων.

αὐτοῦ ἀνεύρεσιν πύλης¹ καὶ γ) τῆς ἰδιομορφίας τοῦ σχεδίου τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος εἰς τὸν αὐχένα μεταξὺ τῶν λόφων 1 καὶ 3 (εἰκ. 1).

Ἐν κατακλείδι θὰ πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀνεπάρκεια τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐνδείξεων τῆς τάφρου TR7, tr1, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὑπαρξίν τῆς πύλης τὴν ὅποιαν εἰχομεν προϋποθέσει, ὀφείλεται ὅχι εἰς τὴν παντελῆ ἀπουσίαν αὐτῆς εἰς τὴν ἀρχαιότητα, ἀλλὰ εἰς τὸ γεγονός ὅτι αὕτη εἶχε λεηλατηθῇ συστηματικώτερον ἄλλων τμημάτων τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος, διότι διεσκέλιζε τὴν ὁδὸν τὴν ὁδηγοῦσαν εἰς τὸν λιμένα τῆς Τορώνης ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς χερσονήσου καὶ τοῦ Κωφοῦ Λιμένος, ὁδὸν χρησιμοποιοηθεῖσαν ἀδιακώπως ἀνὰ τοὺς αἰῶνας, ὡς ἀποδεικνύει καὶ ἡ σημερινὴ ἀτραπός².

Κατὰ τρόπον συμπληρωματικὸν πρὸς τὰς ἐργασίας εἰς τὴν τάφρον TR7, tr1 καὶ λόγῳ τῶν ἀνεπαρκῶν ἐξ αὐτῆς δεδομένων ἀνεσκάψαμεν ἐπιφανειακῶς τὴν τάφρον TR7, tr2 ἀποσκοποῦντες ἀπλῶς εἰς τὴν ἀποκάλυψιν τῆς κορυφῆς τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ τείχους (εἰκ. 2). Εἰς τὴν ἀνωτάτην διατηρουμένην σειρὰν τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς ἔλειπε τοῦλάχιστον μία πλίνθος (πίν. 55γ), ἀντιστοιχῶς δὲ εἶχε συληθῇ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ παρειαὶ πλησίον τῆς νοτίου πλευρᾶς τῆς τάφρου, ὅπου αἱ διατηρούμεναι πλίνθοι προεξείχον κατὰ τι πρὸς Δυσμᾶς, προφανῶς διότι ἀνῆκον εἰς τὴν σειρὰν θεμελιώσεως (πίν. 55δ).

Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτῆς τῆς τάφρου ἐπεβεβαίωσε τὴν ὁμαλὴν συνέχισιν τοῦ ὀχυρωματικοῦ τείχους μεταξὺ τῶν τάφρων TR6, tr2 καὶ TR7, tr1.

Ὁ πῖναξ 56α δίδει μίαν γενικὴν ἄποψιν ἐκ Ν τῶν τάφρων εἰς τὰ τείχη K3 καὶ P εἰς τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1976.

Μικρὰ ἐρύματα : Ἐκτὸς τῶν ἤδη ἀναφερθέντων μικρῶν εὐρημάτων ἐκ τῶν τάφρων TR6 καὶ TR7 ἀναφέρονται καὶ τὰ ἐξῆς ἄλλα ἀντικείμενα: τὸ τεμάχιον ἐρυθρομόρφου σκύφου 76.189 (τάφρος TR6, tr1), τὸ τεμάχιον βάσεως μελαμβραοῦς κυπέλλου 76.736 (τάφρος TR6, tr3) καὶ τὴν αἰχμὴν βέλους 76.727 (τάφρος TR6, tr1)· τὰ βαρίδια ἰστών 76.729 (τάφρος TR6, tr2) 76.743 (τάφρος TR6, tr2) καὶ 76.745 (τάφρος TR6, tr2) καὶ τὸ χαλκοῦν νόμισμα 76.373 μετὰ κεφαλῆς φερούσης στέφανον εἰς τὴν ἄνω καὶ τρίποδα(;) εἰς τὴν κάτω ὀψιν (τάφρος TR7, tr1, πίν. 73δ - ε)³.

β) Αἱ τάφροι TR4 καὶ TR4a (εἰκ. 1 - 2, 10 - 14 καὶ πίν. 56β - 60β)

Ἀνασκαφή : Τὴν ἀνασκαφὴν αὐτῶν τῶν τάφρων ἐπέβλεψεν ὁ κ. Graham Joyner τὸ ἡμερολόγιον τοῦ ὁποίου συνεβουλεύθη εἰς τὴν συγγραφὴν αὐτῆς τῆς ἐκθέσεως.

1. Ἐκτὸς τῶν ὑπολειμμάτων τῆς νοτίου αὐτῆς παραστάδος.

2. ΠΑΕ 1975, 114.

3. Μετὰ τοῦ νομίσματος αὐτοῦ πρβ. τὸ νόμισμα τοῦ Χαλκιδικοῦ Κοινοῦ τὸ εὐρεθὲν ἐν Ὀλύνθῳ, Olynthus IX, πίν. XXX, 20.

Τὴν τάφρον TR4 εἶχομεν ἐν μέρει ἀνασκάψει τὸ 1975 μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκάλυψιν τμήματος τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους Ο πρὸς Δ τῆς τάφρου TR2 καὶ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους Ρ (εἰκ. 1 - 2 καὶ ΠΑΕ 1975, 116 καὶ 125 - 6). Ἐντὸς τοῦ βορείου ἡμίσεος τῆς τάφρου εἶχεν εὑρεθῇ κατασκευὴ ἐκ πλίνθων γρανίτου, ἐντὸς δὲ τοῦ νοτίου ἡμίσεος αὐτῆς εἶχον εὑρεθῇ δύο τοῖχοι σχηματίζοντες ὀρθὴν γωνίαν καθὼς καὶ κάθετος ἀδιακόσμητος στήλη. Ἡ κατασκευὴ, οἱ τοῖχοι καὶ ἡ στήλη ἐσχημάτιζον εἶδος περιβόλου ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶχομεν ὑποπτευθῇ τὴν ὑπαρξιν ταφῆς.

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1976 σκοπὸν εἶχε τὴν ἐξακολούθησιν τῆς ἐξερευνήσεως τῆς τάφρου, πρὸ παντὸς δὲ τοῦ περιβόλου. Τὰς ἐργασίας ἡμῶν ἠρχίσαμεν διὰ τοῦ καθαρισμοῦ τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς ἀπομακρύνσεως τοῦ χώματος διὰ τοῦ ὁποίου εἶχομεν καλύψει τὰ εὐρήματα τοῦ 1975 διὰ τὴν προφύλαξιν αὐτῶν (πίν. 56β). Μετὰ τὸν καθαρισμὸν συνεκεντρώσαμεν τὴν προσοχὴν ἐντὸς τοῦ περιβόλου, ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1975 εἶχε προχωρήσει εἰς βάθος 0.60 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς στήλης καὶ 0.43 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Τὸ χῶμα ἀρχικῶς ἦτο ἀνοικτοῦ χρώματος καὶ ἀμυῶδες, περιεῖχε δὲ λεπτὰ πελεκήματα λίθων¹ καὶ μερικά τεμάχια ἀσβεστολίθων ἔχοντα ἐλαφρῶς κονιώδη ἐπιφάνειαν. Βαθύτερον τὸ χῶμα ἦτο σκοτεινότερον καὶ σκληρότερον, περιεῖχε δὲ τεμάχια κεράμων καὶ μερικά ὄστρακα ἀγγείων (κυρίως χονδροειδῶν).

Εἰς βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς στήλης καὶ 0.75 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ δυτικοῦ τοίχου (εἰκ. 10 - 11) ἐνεφανίσθη ἡ ἀκμὴ τοῦ ἀμφικλινοῦς καλύμματος σαρκοφάγου (τομῆς ἀετωματικῆς), κατόπιν δὲ ὀλόκληρον τὸ κάλυμμα (πίν. 57α), τὸ ὅποιον δὲν ἦτο τοποθετημένον τελείως συμμετρικῶς, εἶχε δὲ ἐγκαρσίαν ρωγμὴν². Λόγω τῆς στενότητος τοῦ χώρου ἡ ἀνασκαφὴ κατὰ μῆκος τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς σαρκοφάγου κατέστη ἀδύνατος (εἰκ. 10 - 11, πίν. 57α)³, ἐσυνεχίσθη δὲ ἀναγκαστικῶς μόνον νοτίως καὶ δυτικῶς αὐτῆς μὲ σκοπὸν τὴν τελείαν ἀποκάλυψιν τῆς νεκροθήκης. Ὁ φυσικὸς βράχος ἐφάνη πρῶτον εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν, εἰς βάθος περίπου 1 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὀλίγον δὲ βραδύτερον κατὰ μῆκος μεγάλου τμήματος τῆς νοτίου πλευρᾶς τοῦ ταφικοῦ περιβόλου, ὅπου εὑρέθησαν καὶ μερικά τεμάχια ὀστῶν⁴.

Ἐφ' ὅσον ἡ ΝΑ γωνία τῆς σαρκοφάγου ἐξετείνεται πέραν τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τῆς τάφρου, ἠναγκάσθημεν νὰ ἀνοίξωμεν τὴν τάφρον TR4α ὡς προέκ-

1. Ταῦτα προφανῶς προήρχοντο ἐκ τῆς ἐπεξεργασίας τῶν πλίνθων τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τείχους Ο (ΠΑΕ 1975, 118).

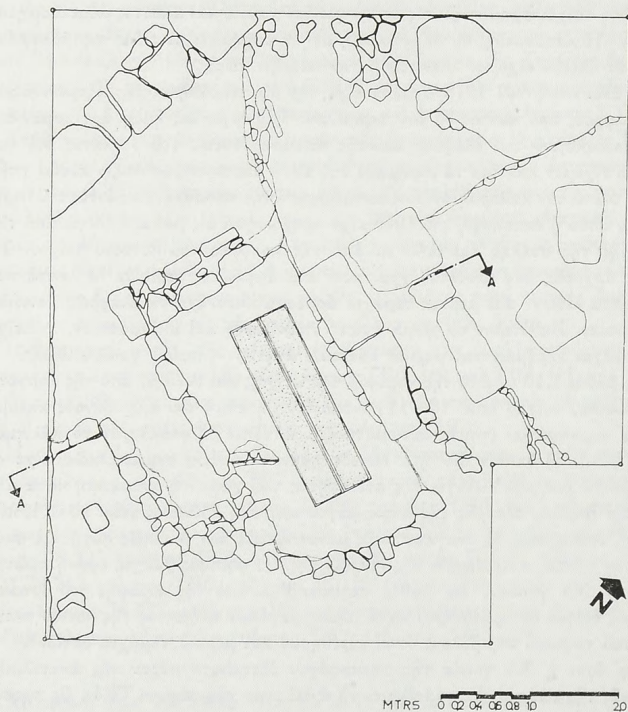
2. Προεῖχε τῆς σαρκοφάγου εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν περὶ τὰ 3.8 ἐκ.

3. Ἡ στενότης αὐτὴ ὤφειλετο κυρίως εἰς τοὺς μικροὺς λίθους τοὺς ὑποστηρίζοντας τὰς ἐκ γρανίτου πλίνθους τῆς κατασκευῆς πρὸς Β.

4. Κατὰ τὸν καθαρισμὸν διεπιστώσαμεν ὅτι ὁ φυσικὸς βράχος εἶχε κοπῇ καὶ ἐν μέρει ἀφαιρεθῇ κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς σαρκοφάγου, προφανῶς διὰ τὴν καλυτέραν τοποθέτησιν αὐτῆς.

τασιν τῆς TR4, διηρέσαμεν δὲ αὐτὴν εἰς δύο τομεῖς, τὸν τομέα 1 πρὸς Β καὶ τὸν τομέα 2 πρὸς Ν¹. Μεταξὺ τοῦ τομέως 1 καὶ τῆς τάφρου TR4 ἀφήσαμεν διάδρομον 0.30 μ.

Τὴν ἔρευναν τοῦ τομέως 1 ἤρχισαμεν διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ χώματος ἐπι-

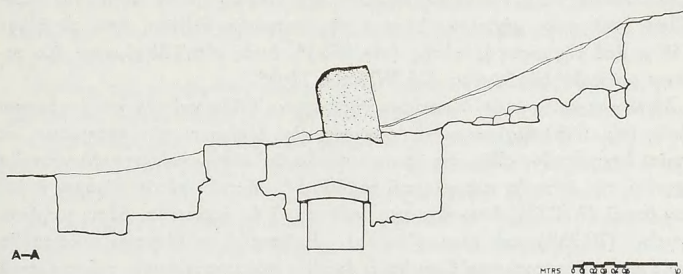
Εἰκ. 10. Κάτοψις τῶν τάφρων TR4 καὶ TR4α.

φανείας (στρώματος 1) καί, ὑπ' αὐτό, στρώματος σκοτεινοῦ χώματος περιέχοντος κατακρημνισθέντας ἐκ τοῦ τείχους Ο λίθους (στρώματος 2), εἰς τὴν

1. Αἱ διαστάσεις τοῦ τομέως 1 ἦσαν 1.70×2.50 μ. Αὗτοί οἱ τομεῖς δὲν δηλοῦνται εἰς τὰ σχέδια ἡμῶν.

βάσιν τοῦ ὁποίου εὑρέθησαν μερικά τεμάχια ὀστῶν καὶ κεραμίων καθὼς καὶ χαλκοῦν νόμισμα (76.236, πίν. 74α - β)¹.

Πλησίον τοῦ μέσου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τομέως, ἐντὸς τῶν στρωμάτων 2 καὶ 3 (τὸ στρώμα 3 ἀποτελεῖτο ἐκ χώματος κιτρίνου περιέχοντος κατακρημνισθέντας ἐκ τοῦ τείχους Ο λίθους) καὶ πρὸς Ἀνατολὰς τῆς ἐντὸς τῆς τάφρου TR4 εὑρεθείσης στήλης, ἀνεκαλύψαμεν τεταραχμένα ἀνθρώπινα ὀστᾶ² καλυπτόμενα ὑπὸ τεταραχμένων κιτρίνων καὶ ἐρυθρῶν κεραμίδων (πίν. 57β)³. Εἰδικώτερον πλησίον τοῦ μέσου τῆς Ν πλευρᾶς τοῦ τομέως, εὔρομεν μεμονωμένα

Εἰκ. 11. Ἐγκαρσία τομὴ Α - Α τοῦ ταφικοῦ περιβάλου ἐντὸς τῆς τάφρου TR4.

τεμάχια ὀστῶν κρανίου συμπεριλαμβανομένων καὶ ὀδόντων. Ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐπιμελοῦς ἀφαιρέσεως τῶν κεραμίδων καὶ ὀστῶν τῶν εὑρεθέντων πλησίον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τομέως ὑπὸ τῆς συντηρητρίας, ἐπροστατεύσαμεν αὐτὰ δι' ἀδιαβρόχου καλύμματος, ἐσυνεχίσαμεν δὲ τὴν εἰς βάθος ἀνασκαφὴν τοῦ στρώματος 3 ἀνατολικῶς καὶ βορείως αὐτῶν. Ἀνατολικῶς τὸ στρώμα 3 ἦτο ὁμοιογενές, περιεῖχεν ὀλίγους μόνον λίθους καὶ ὀλίγα ὀστρακα, ὁμοίαζε δὲ πρὸς ἀντίστοιχα στρώματα ἀνασκαφέντα ἐντὸς τῶν τάφρων TR2 καὶ TR4 κατὰ τὸ 1975, ἀντιπροσωπεῖον, δίχως ἄλλο, βαθμιαίαν συσσωρεύσειν ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα. Πρὸς Βορρᾶν ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερεν εἰς φῶς λίθους καταρρεύσαντας ἐκ τοῦ τείχους Ο εἰς βάθος μεγαλύτερον τοῦ βάθους τῶν ὀστῶν.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ διεκόψαμεν τὴν ἐργασίαν ἐντὸς τοῦ τομέως 1, ἡρχί-

1. Τὸ νόμισμα εὑρέθη εἰς βάθος περίπου 0.12 μ. ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους (πρβ. τὸ νόμισμα τοῦ Φιλίππου II τὸ εὑρεθὲν εἰς τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Ὀλύνθου, Olynthus VI, 104, ἀρ. 945, πίν. XXII).

2. Ἄνευ ἐπισταμένης μελέτης εἶναι ἀδύνατον νὰ διαπιστώσωμεν ἐὰν τὰ ὀστᾶ ἀνῆκον εἰς μίαν ἢ δύο ταφάς.

3. Τὴν διατάραξιν τῶν ὀστῶν καὶ τῶν κεραμίδων εἶχον προφανῶς προκαλέσει οἱ ἐκ τοῦ τείχους Ο πεσόντες λίθοι.

σαμεν δὲ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ τομέως 2, πλησίον τοῦ τείχους Ο¹. Ἐντὸς αὐτοῦ εὑρομεν τρεῖς μεγάλας πλίνθους, πελεκήματα ἀσβεστολίθων καὶ τεμάχια κεραμίδων μὴ καλύπτοντα ὁστᾶ. Κατὰ μῆκος τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ τομέως, ὅμως, εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ στρώματος 3 ἀνεσκάψαμεν κεραμίδας ἀποτελούσας συνέχειαν τῶν κεραμίδων τῶν καλυπτούσων τὰ ἐντὸς τοῦ τομέως 1 εὑρεθέντα ὁστᾶ. Εἰς μεγαλύτερον βάθος, πλησίον τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ τομέως, ἀνεκαλύψαμεν ὁστρακα ἀμφορέως, ἐνῶ πρὸς Νότον ἀπεκαλύψαμεν δύο σειρὰς πλίνθων τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖδς τοῦ τείχους καὶ περίβολον ἐκ λίθων μετὰ πλίνθων ἐκ γρανίτου εἰς τὸ κέντρον². Τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ τοῦ περιβόλου ἐσκάψαμεν μέχρι τῆς βάσεως τῆς κεντρικῆς πλίνθου, ἥτοι εἰς βάθος 0.49 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς αὐτῆς (πίν. 58α)³, ἐντὸς αὐτοῦ δὲ εὑρομεν δύο τεμάχια μελαμβαφοῦς λυχνίας (76.287, πίν. 74γ)⁴.

Μετὰ τὸν καθαρισμὸν ὁλοκλήρου τῆς τάφρου TR4 καὶ τὴν φωτογράφησιν αὐτῆς (πίν. 58β) ἤρχισαμεν τὴν προσεκτικὴν ἀφαίρεσιν τῶν κεραμίδων, αἱ ὁποῖαι ἐσχημάτιζον εἶδος στρώσεως καὶ τῶν ὑπ' αὐτῶν καλυπτομένων ὁστῶν πλησίον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τομέως 1⁵. Μεταξὺ αὐτῶν εὑρομεν βαρίδιον ἱστοῦ (76.237), ὅπερ εἶχε προφανῶς ταφῇ ὡς ἀφιέρωμα, βάσιν μεγάλου ἀγγείου (76.356) καὶ ἥλον (76.355). Ἡ ὑπαρξίς τοῦλάχιστον μιᾶς ταφῆς ἦτο ἀναμφισβήτητος, παρ' ὅλον ὅτι ὁ ἀκριβὴς προσανατολισμὸς τοῦ σκελετοῦ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ καθορισθῇ εὐκόλως⁶. Τὸ ἀπομένον τμῆμα τοῦ κρανίου, τὸ ὁποῖον εἶχε συνθλιβῇ καὶ κάπως διασκορπισθῇ, ἀφηρέθη μετὰ προσοχῆς, ἡ δὲ ἀφαίρεσις τῶν ὑπολοίπων ὁστῶν ἔδειξεν ὅτι ταῦτα ἔκειντο ἐπὶ λίθων, ὅτινες προφανῶς προήρχοντο ἐκ τοῦ τείχους Ο. Ἡ περαιτέρω συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς ὑπὸ τὰ ἀφαιρεθέντα ὁστᾶ ἔφερεν εἰς φῶς καὶ ἄλλα τεμάχια κεραμίδων καὶ ὁστῶν καθὼς καὶ τμῆμα δευτέρου κρανίου, τὸ ὁποῖον ἀφηρέθη ἀφοῦ ἐπληρώθη διὰ γύψου καὶ ἀπέδειξε τὴν ὑπαρξίν καὶ δευτέρας ταφῆς.

Ἐν συνεχείᾳ, ὀλίγον βαθύτερον, ἀπεκαλύψαμεν τὴν κορυφὴν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου τῆς σαρκοφάγου (εἰκ. 10 καὶ πίν. 59α)⁷. Ἡ θέσις τῶν

1. Αἱ διαστάσεις αὐτοῦ ἦσαν 2×1.50 μ. Μεταξὺ τῶν δύο τομέων καὶ μεταξὺ τοῦ τομέως 2 καὶ τῆς τάφρου TR4 δὲν ἀφέθη διάδρομος.

2. Ὁ περίβολος ἐξετείνετο ἐν μέρει ἐντὸς τῆς τάφρου TR4.

3. Αἱ διαστάσεις τῆς κεντρικῆς πλίνθου ἦσαν περίπου $0.29 \times 0.22 \times 0.49$ μ. Ὁ περίβολος ἐσκάφη εἰς βάθος 1.25 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς διατηρουμένης ἐξωτερικῆς παρεῖδς τοῦ τείχους Ο.

4. Πρβ. τὰς λυχνίας τῆς Ὁμάδος VII τὰς εὐρεθείσας ἐν Ὀλύνθῳ, εἰδικώτερον δὲ τὴν λυχνίαν ἀρ. εὐρ. 38.49, Olynthus XIV, 361, ἀρ. 49, πίν. 148.

5. Αἱ κεραμίδες, ὡς καὶ τὰ ὁστᾶ, ἦσαν θεραυσμέναι, εἰς ὠρισμένας δὲ περιπτώσεις δύο ἢ περισσότεραι κεραμίδες εὑρέθησαν ἢ μία ἐπὶ τῆς ἄλλης.

6. Ἡ κεφαλὴ εὑρέθη πρὸς Νότον, οἱ δὲ πόδες πρὸς Βορρᾶν.

7. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμῆμα τοῦ τομέως 1 εὑρομεν ἀρκετὰ μελαμβαφῇ ὁστρακα ἀνήκοντα ἰσως εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ ἀγγεῖον.

ἀναφερθέντων ὁστών ὑπεράνω αὐτῆς ἔδειξε ὅτι ταῦτα εἶχον ταφῇ μεταγενεστερώς. Τελικῶς ἀφηρέσαμεν τὸν μεταξὺ τῆς τάφρου TR4 καὶ τοῦ τομέως 1 τῆς τάφρου TR4a διάδρομον καθὼς καὶ τὴν στήλην¹, ἥτις θὰ πρέπει νὰ ἐσχετιζέτο πρὸς τὰ ἐντὸς τοῦ τομέως 1 ὁστᾶ καὶ ὄχι πρὸς τὴν σαρκοφάγον, ὡς ἀρχικῶς ἐνομιζομεν².

Ἡ ἐντὸς τῆς τάφρου TR4a περιγραφεῖσα ἔρευνα κατέστησε δυνατὴν τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς ἐντὸς τοῦ περιβόλου καὶ τῆς σαρκοφάγου. Ἡ τελεία ἀποκάλυψις τοῦ ἀμφικλινοῦς καλύμματος ἔδειξεν ὅτι τὸ μῆκος αὐτοῦ ἦτο 2.18 μ., ὅτι ἡ ἥδη διαπιστωθεῖσα ρωγμὴ ἐξετείνεται καθ' ὅλον τὸ πλάτος αὐτοῦ καὶ ὅτι τὸ κάλυμμα εἶχε καὶ δευτέραν μικρὰν ρωγμὴν εἰς τὴν BA αὐτοῦ γωνίαν.

Νοτίως τῆς σαρκοφάγου εὗρομεν μέγα τεμάχιον πίθου καὶ πλησίον αὐτοῦ μερικά μεμονωμένα τεμάχια ὁστών (πίν. 59β). Ὑπὸ τὸν πίθον εὗρομεν διάφορα τεμάχια χονδροειδῶν ἀγγείων καὶ κεραμίδων, εἰδικώτερον δὲ τὸ τεμάχιον χονδροειδοῦς ἀγγείου 76.820. Ἐντὸς τοῦ ΝΔ τμήματος τοῦ περιβόλου εὗρομεν μεταξὺ ἄλλων ἀντικειμένων³ καὶ ἕτερα τεμάχια ὁστών. Παρ' ὅλον ὅτι τὰ πέριξ τῆς σαρκοφάγου ἀνασκαφέντα ὁστᾶ δὲν ἔχουν εἰσέτι μελετηθῇ ἐπιμελῶς, θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀνθρώπινα, ἐνδέχεται δὲ νὰ ἀποτελοῦν ὑπολείμματα παλαιότερας ταφῆς (ἢ ταφῶν), ταραχθείσης κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τοῦ λάκκου ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐτοποθετήθη ἡ σαρκοφάγος.

Τελικῶς ἀφηρέσαμεν τὸ κάλυμμα τῆς σαρκοφάγου⁴, ἥτις ἦτο κατασκευασμένη ἐξ ἐπιμελῶς λαξευμένου γυψώδους λίθου καὶ τελείως ἀδιακόσμητος⁵. Λόγω τῆς μαλακότητος τοῦ λίθου τόσον τὰ τοιχώματα ὅσον καὶ ὁ πυθμὴν αὐτῆς εἶχον ὑποστῇ σοβαρὰς ρωγμὰς. Εἰς τὸν πυθμὲνα ἔκειτο σκελετὸς ἄνευ κτερισμάτων ἔχων τὴν κεφαλὴν πλησίον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, τοὺς δὲ πόδας πλησίον τῆς δυτικῆς⁶, καλυπτόμενος ὑπὸ λεπτοῦ χρώματος σχηματισθέντος, δίχως ἄλλο, τοῦλάχιστον ἐν μέρει, ἐκ τῆς ἀποσυνθέσεως τοῦ σώ-

1. Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφῆς ἡ στήλη ἐτοποθετήθη ἐντὸς τοῦ ταφικοῦ περιβόλου πρὸ τῆς πληρώσεως αὐτοῦ διὰ χρώματος.

2. Ἐντὸς τοῦ ἀνασκαφικοῦ διαδρόμου εὐρέθησαν καὶ ἄλλα, εἰς κακὴν κατάστασιν διατηρήσεως, ὁστᾶ ὑπὸ κατακρημνισθέντας ἐκ τοῦ τείχους Ο λίθους καὶ ἡλοι τῶν ὁποίων ἡ παρουσία δὲν ἐξηγεῖται εὐκόλως.

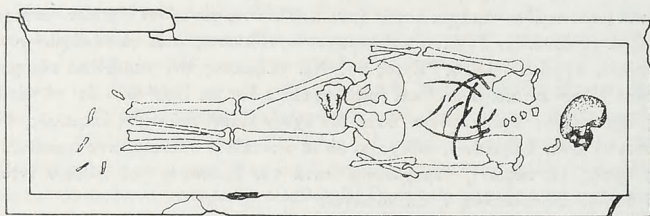
3. Δύο μικρῶν τεμαχίων σιδηροῦ ἡλου(;) (76.858), τεμαχίων μελαμβαφῶν ἀγγείων (76.821 καὶ 76.822) καὶ μικροῦ τεμαχίου ἄνθρακος.

4. Λόγω τῶν ἀναφερθεισῶν ρωγμῶν ἡ ἀφαίρεσις ἐγένετο εἰς δύο μεγάλα τεμάχια, ἡ δὲ BA γωνία ἀφηρέθη ἰδιαιτέρως. Ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ καλύμματος δὲν ἦτο ἐπίπεδος ἀλλ' εἶχεν ἐσοχὴν εἰς τὸ κέντρον, ἀντιγράφουσαν κάπως τὸ σχῆμα τῆς ἀμφικλινοῦς ἄνω ἐπιφανείας.

5. Παρόμοιαι σαρκοφάγοι φυλάσσονται εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ Μουσείου Πολυγύρου.

6. Ὁ προσανατολισμὸς αὐτοῦ τοῦ σκελετοῦ ἦτο ἐπομένως ὁμοίος πρὸς τὸν προσανατολισμὸν τοῦ σκελετοῦ τοῦ εὐρεθέντος ἐντὸς τῆς τάφρου TR2, tr4 (ΠΑΕ 1975, 124).

ματος. Αὐτὸ τὸ χῶμα ἀπεμακρύναμεν καθὼς καὶ μερικὰς λεπτὰς ρίζας, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀυξηθῆ ῥόγω τῆς ἐνσταλάξεως ὕδατος ἢ τῆς διεισδύσεως ὑγρασίας διὰ τῶν ρωγμῶν. Τὰ ὁστὰ εἶχον ὑποστῆ κάποιαν μετακίνησιν ὀφειλομένην εἰς τὴν ἀποσύνθεσιν τοῦ σώματος καὶ τὴν πτώσιν αὐτῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ἴσως δὲ καὶ εἰς σεισμικὰς δονήσεις. Εἰδικώτερον ἡ μετακίνησις ἦτο καταφανὴς εἰς τοὺς πόδας τοῦ νεκροῦ καὶ εἰς τοὺς σπονδύλους, ἐκ τῶν ὁποίων εἰς εὐρέθῃ πλησίον τοῦ ἀριστεροῦ γόνατος. Τὸ κρανίον εἶχε κυλίσει εἰς τρόπον ὥστε ἡ ἄνω

MTR 0 0.1 0.2 0.3 0.4 0.5 1.0

Εἰκ. 12. Σχέδιον τοῦ σκελετοῦ ἐντὸς τῆς σαρκοφάγου τῆς εὐρεθείσης ἐντὸς τῶν τάφων TR4 καὶ TR4α.

σιαγὼν νὰ εἶναι ἐστραμμένη πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τοίχωμα (πίν. 60α). Ὑπὸ τὸ ἀριστερὸν μηριαῖον ὁστοῦν ἐν τῶν μετακαρπίων ὁστῶν ἔφερε τεθραυσμένον σιδηροῦν δακτύλιον εἰς κακὴν κατάστασιν διατηρήσεως ῥόγω σκωριάσεως, ἥτις εἶχε κηλιδώσει τὸ ὁστοῦν¹. Ὁ νεκρὸς πρέπει νὰ ἦτο ὠρίμου ἡλικίας καὶ ἄρρην, τὸ δὲ κατὰ προσέγγισιν ὕψος αὐτοῦ ἦτο 1.85 μ. Οἱ ὀδόντες γενικῶς ἦσαν ἐφθαρμένοι, οἱ δὲ πρόσθιοι ἦσαν ἀκανόνιστοι. Ὁ σκελετὸς δὲν ἔφερεν ἴχνη βιαίου πλήγματος ἢ ἄλλης βλάβης, ἀφηρέθη δὲ μετὰ προσοχῆς ἀφοῦ ἐσχεδιάσθη (εἰκ. 12)².

1. Τὸ διακοσμητικὸν ἄνω τμῆμα τοῦ δακτυλίου (bezel) εὐρέθη ἐξωγκωμένον καὶ παραμορφωμένον εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἐὰν τοῦτο ἦτο ἀρχικῶς ἐπίπεδον ἢ καμπύλον.

2. Τὰ ὁστὰ ἐκαθαρίσθησαν καὶ ἐστερεώθησαν ὅχι ἐπὶ τόπου, ἀλλὰ εἰς τὸ ἐργαστήριον συντηρήσεως τῆς ἀποστολῆς. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀφαireθέντων ὁστῶν ἦτο 172 (τοῦ κρανίου ὑπολογιζομένου ὡς ἐνὸς ὁστοῦ).

Ταυτοχρόνως πρὸς τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ σκελετοῦ ἐσυνεχίσαμεν τὴν ἀνασκαφὴν εἰς τὸ βόρειον ἡμισυ τῆς τάφρου TR4, ὅπου ἀπεμακρύναμεν τὸ χῶμα τὸ καλύπτον τὴν γρανιτικὴν κατασκευὴν κατὰ μῆκος τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ περιβόλου¹. Ὁ καθαρισμὸς αὐτὸς μᾶς ἐπέτρεψε νὰ σχηματίσωμεν καθαρὰν εἰκόνα τοῦ περιβόλου, τῆς σαρκοφάγου, τῆς ὁποίας τὸ κάλυμμα ἐπανετοποθετήθη, καὶ τῶν ἄλλων ἀκινήτων εὐρημάτων (πίν. 60β). Ἡ ἀνασκαφὴ ἐτεματίσθη εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον ἡ δὲ προσοχὴ ἡμῶν συνεκεντρώθη εἰς τὴν μελέτην τῶν στρωμάτων τὰ ὁποῖα ἦσαν κατὰ τὸ πλεῖστον τετραγμένα.

Ἐντὸς τοῦ περιβόλου τοῦ περιέχοντος τὴν σαρκοφάγον ἡ τομὴ τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος ἔδειξεν ὅτι ὑπὸ τὸν τοῖχον ὑπῆρχον τρία στρώματα: δύο στρώματα κιτρινωποῦ χρώματος καὶ μεταξὺ αὐτῶν λεπτὸν φαῖν στρώμα λασπώδους ὕφης, τὸ ὁποῖον ἴσως συνδυαζόμενον μετὰ στρώσεως κεραμίδων, ἐξετείνετο καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τοῦ περιβόλου καλύπτον τὴν σαρκοφάγον (εἰκ. 13). Εἰς τὴν τομὴν τοῦ νοτίου τοιχώματος, ἐκτὸς αὐτῶν τῶν στρωμάτων² διεπιστώσαμεν τὴν ὑπαρξίν καὶ στρώματος μικρῶν λίθων ἐν εἴδει θυλακίου (εἰκ. 14), παρόμοιον θυλάκιον λίθων εὑρομεν καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν τοίχωμα. Ἡ παρουσία αὐτῶν τῶν θυλακίων εἶναι δυσεξηγήητος, ὃ δὲ σχηματισμὸς των ἐνδέχεται νὰ ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός ὅτι, μετὰ τὴν τοποθέτησιν τῆς σαρκοφάγου, ὁ ἀνοιχθεὶς λάκκος ἐπληρώθη διὰ χρώματος εἰς δύο στάδια μὲν, ἀλλ' ἐντὸς μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος. Εἰς τὸ πρῶτον στάδιον ὁ λάκκος ἐπληρώθη ἴσως μέχρι τῆς κορυφῆς τῆς σαρκοφάγου· εἰς τὸ δεύτερον ἐκτίσθη ὁ περίβολος καὶ προσετέθη καὶ ἄλλο χῶμα. Τὰ θυλάκια λίθων ἐσχηματίσθησαν ἴσως κατὰ τὸ διάστημα τὸ παρεμβλήθην μετὰ τῶν δύο σταδίων λόγῳ καταρρακτώδους βροχῆς, ἥτις παρέσυρε τοὺς μικροὺς λίθους εἰς κοιλότητας τῆς ἐπιφανείας τοῦ χρώματος, ὅπερ εἶχε μόλις μεταφερθῇ ἐντὸς τοῦ ὀρύγματος.

Σύνοψις: Δυνάμεθα τώρα νὰ συνοψίσωμεν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς τῶν τάφρων TR4 καὶ TR4a ὡς ἑξῆς:

1. Ἡ κατὰ τὸ 1975 δοκιμαστικὴ ταύτισις τοῦ ἐντὸς τῆς τάφρου TR4 ἀποκαλυφθέντος περιβόλου ὡς ταφικοῦ ἐπεκυρώθη διὰ τῆς εὐρέσεως λιθίνης σαρκοφάγου περιεχοῦσης σκελετόν. Ἡ κορυφὴ τοῦ περιβόλου ἦτο εἰς ἐπίπεδον ὀλίγον κατώτερον τῆς ἀνωτάτης διατηρουμένης σειρᾶς πλίνθων τοῦ τείχους O (εἰκ. 11 καὶ πίν. 56β).

2. Ἡ σαρκοφάγος εἶχε τοποθετηθῇ ἐντὸς λάκκου, ὃ ὁποῖος, μετὰ τὴν ἐγκατάστασίν της, εἶχε πληρωθῇ διὰ χρώματος ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὐρέθησαν τεμάχια κεραμίδων, ἀγγείων καὶ ἀνθρωπίνων(;) ὀστέων³ μὴ σχηματίζοντα ἐνιαῖον στρώμα, ἀντιπροσωπεύοντα δὲ ἴσως ὑπολείμματα ἀρχαιοτέρας ταφῆς τα-

1. Τὸ χῶμα αὐτὸ εἰχμεν προσθέσει ἡμεῖς οἱ ἴδιοι εἰς τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1975 πρὸς προφύλαξιν τῆς κατασκευῆς.

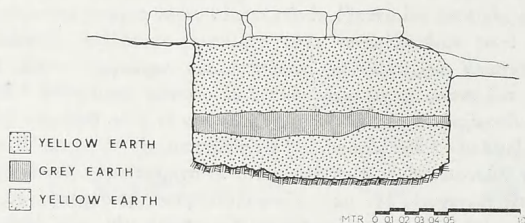
2. Τὸ στρώμα φαίου χρώματος περιεῖχε μερικὰς κεραμίδας.

3. Μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ γναθιαῖον ὀστοῦν καὶ ὀδόντες.

χθείσεις κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τοῦ λάκκου. Ἡ σαρκοφάγος εἶχε τοποθετηθῇ πλησίον καὶ παραλλήλως πρὸς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ περιβόλου, τὸ δὲ κάλυμμα αὐτῆς ἔφθανε περίπου μέχρι τοῦ ὕψους τῆς βάσεως τῆς ἀνωτάτης διατηρουμένης σειρᾶς πλίνθων τῆς γρανιτικῆς κατασκευῆς (εἰκ. 11).

3. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ περιβόλου ἀνεσκάφη μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου μόνον νοτίως καὶ δυτικῶς τῆς σαρκοφάγου¹ εἰς τὸν στενὸν διάδρομον μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς βορείας πλευρᾶς ἢ εἰς βάθος ἀνασκαφὴ κατέστη ἀδύνατος λόγῳ ἐλλείψεως χώρου.

4. Ἡ μελέτη τῶν τομῶν τοῦ δυτικοῦ καὶ νοτίου τοιχώματος τοῦ περιβόλου

Εἰκ. 13. Τομὴ τῆς δυτικῆς παρεῖδς τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ περιέχοντος τὴν σαρκοφάγον.

(εἰκ. 13 - 14) ἔδειξεν ὅτι εἰς τὸ ὕψος περίπου τοῦ καλύμματος τῆς σαρκοφάγου ὑπῆρχε λεπτὸν στρώμα φαιοῦ λασπώδους χρώματος, τὸ ὁποῖον ἴσως ἐξετείνετο καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ περιβόλου καλύπτον τὴν σαρκοφάγον².

5. Ἡ εἰς τὴν τάφρον TR4a ἐπέκτασις τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς ἀποκάλυψιν τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τῆς νεκροθήκης ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀνεύρεσιν, ἐντὸς τοῦ τομέως 1, ὁμάδος ἀνθρωπίνων ὀστέων ὑπεράνω τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου αὐτῆς καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοιχώματος τοῦ περιβόλου. Παρ' ὅλον ὅτι ἡ ταύτισις δύο σκελετῶν ἦτο δύσκολος, διότι τὰ ὀστᾶ ἦσαν τεταραγμένα καὶ κακῶς τεμαχισμένα, ἡ ἀνεύρεσις τμημάτων δύο κρανίων ὑποδεικνύει τὴν ὑπαρξιν δύο ταφῶν. Αἱ ταφαὶ αὗται θὰ πρέπει νὰ ᾔσταν νεώτεραι τῆς σαρκοφάγου, ἡ δὲ εὐρεθεῖσα στήλη θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται πρὸς αὐτάς (πίν. 58β).

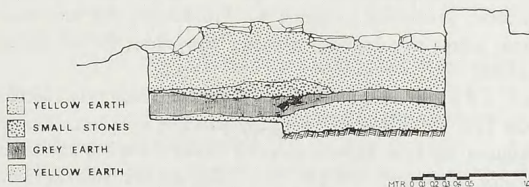
6. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ τομέως 2 τῆς τάφρου TR4a ἔφερεν εἰς φῶς ὑπολείμματα δευτέρου μικροτέρου περιβόλου, μετὰ πλίνθων ἐκ γρανίτου εἰς τὸ κέντρον, παραλλήλῳ πρὸς τὸν πρῶτον καὶ ἐφαπτομένου τοῦ τείχους Ο (εἰκ. 10,

1. Εἰς τὴν περιοχὴν μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ δυτικοῦ τοιχώματος ὁ φυσικὸς βράχος ἐπιπτεν ἀποτόμως πρὸς Βορρᾶν.

2. Ἀμέσως ὑπεράνω τοῦ φαιοῦ στρώματος εὐρέθησαν εἰς ὀρισμένα σημεῖα τεμάχια κεραμίδων ἐν εἴδει στρώσεως σχετιζόμενα πιθανῶς πρὸς τὸ φαῖν στρώμα.

πίν. 60β). Ἐντὸς αὐτοῦ προφανῶς ὑπάρχει ἐτέρα ταφή, ἥτις δὲν ἀνεκαλύφθη διότι ἡ ἐντὸς αὐτοῦ τομῆως ἀνασκαφὴ δὲν ἐπροχώρησεν εἰς βάθος πέραν τῆς βάσεως τῆς κεντρικῆς πλίνθου.

7. Ἡ παρεμβολὴ τοῦ δευτέρου περιβόλου εἰς τὸν στενὸν χώρον μεταξὺ τοῦ περιβόλου τῆς σαρκοφάγου καὶ τοῦ τείχους Ο, θεωρουμένη ἐν σχέσει πρὸς τὰς κατὰ τὸ 1975 ἀνακαλυφθείσας δύο ἄλλας ταφὰς ἐντὸς τῆς τάφρου TR2 (ΠΑΕ 1975, 122 κέ.) ὑποδεικνύει ὅτι ἡ σχετικῶς μικρὰ περιοχὴ πρὸς Βορρᾶν τοῦ ἀναφερθέντος τείχους ἐθεωρεῖτο ἐξαιρετικῶς ἐπιθυμητὴ διὰ τὴν ταφήν τῶν νεκρῶν, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς προκεχωρημένης περιόδου τῆς ἱστορίας τῆς Τορώνης, ἥτις ἠκολούθησε τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ἐλληνιστικοῦ ὁχυρωματικοῦ συστήματος (τῶν τειχῶν K1, K2, K3, L, M, N1, N2, O, P).

Εἰκ. 14. Τομὴ τῆς νοτίου παρεῖδς τοῦ ταφικοῦ περιβόλου τοῦ περιέχοντος τὴν σαρκοφάγον.

8. Ἡ μελέτη τῆς στρωματογραφίας τῆς τάφρου TR4 ἐντὸς τοῦ περιβόλου ἦτο δύσκολος, ἀφ' ἑνὸς μὲν διότι τὸ ἀνώτερον μέρος αὐτοῦ εἶχε λεηλατηθῇ, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἐπροχώρησεν εἰς ἀρκετὸν βάθος. Ἐξ ἄλλου, ἐντὸς τῆς τάφρου TR4α, ἡ σχέσις τῶν ἀρβεστολιθικῶν πελεκημάτων πρὸς τὸ τεῖχος Ο δὲν ἦτο σαφὴς διότι ταῦτα εἶχον διαταραχθῇ. Ἡ μελέτη ἡμῶν τῆς ἀνατολικῆς παρεῖδς τῆς τάφρου TR4α, ὅμως, ἦτο πλεόν ἀποτελεσματικὴ, διότι, παρ' ὅλον ὅτι τὰ χρώματα εἶχον καὶ ἐδῶ κάπως διαταραχθῇ, ἠδυνήθημεν νὰ διαπιστώσωμεν τὴν ὑπαρξίν τεσσάρων στρωμάτων, ἥτοι στρώματος ἐπιφανειακοῦ χρώματος (1), στρώματος σκοτεινοῦ χρώματος περιέχοντος κατακρημνισθέντας λίθους (2), στρώματος κιτρίνου χρώματος περιέχοντος καὶ αὐτοῦ κατακρημνισθέντας λίθους (3) καὶ στρώματος κιτρίνου ὁμοιογενοῦς χρώματος ἄνευ λίθων. Τὸ τελευταῖον τοῦτο στρῶμα ὁμοίαζε πρὸς ἀντίστοιχον στρῶμα τὸ ὁποῖον εἴχομεν σημειώσει τὸ 1975 ἀμέσως ὑπεράνω τοῦ φυσικοῦ βράχου ἐντὸς τῆς τάφρου TR2, tr2 (ΠΑΕ 1975, 116 εἰκ. 4).

Ἐν κατακλείδι, ἐφ' ὅσον ὁ περίβολος τῆς σαρκοφάγου εἶχε συληθῇ καὶ βλαβῇ (πίν. 60β), γεννᾶται τὸ ἐρώτημα ἐὰν εἶναι δυνατόν νὰ τὸν ἀνασυγκροτήσωμεν νοερῶς εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν. Ἡ σύλησις καὶ βλάβη ἦσαν καταφανεῖς κυρίως εἰς τὴν κατασκευὴν τὴν σχηματίζουσαν τὴν βορείαν πλευ-

ρὰν αὐτοῦ, ἐκ τῆς ὁποίας εἶχον ἀφαιρεθῇ πλίνθοι (ΠΑΕ 1975, 125, εἰκ. 12, πίν. 106α). Ἐὰν ἡ σύλλησις εἶχε περιορισθῇ εἰς αὐτὴν τὴν πλευρὰν μόνον, θὰ πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ὁ περίβολος ἦτο ἀκανόνιστος συνιστάμενος ἐκ τῆς μνημειώδους ἀναφερθείσης κατασκευῆς μεγάλων πλίνθων πρὸς Β καὶ ἐκ τριῶν ἀσημάντων βραχέων τοίχων πρὸς Α, Δ καὶ Ν. Εἶναι λογικώτερον, ὅμως, νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι τὰ ὑπολείμματα τοῦ περιβόλου, ὡς ταῦτα ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ 1975 καὶ 1976, ἀποτελοῦν μόνον τὴν μετὰ τὴν σύλλησιν διατηρουμένην ὑποδομὴν ἀξιολογωτέρου ταφικοῦ μνημείου καὶ ὅτι ἡ ἐντὸς τοῦ περιβόλου σαρκοφάγος ἐκαλύπτετο ἀρχικῶς ὑπὸ παραλλήλων ἐπιμήκων πλακῶν τοποθετημένων μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον (κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ τάφου τῆς τάφρου TR2, tr4 τοῦ ἀποκαλυφθέντος τὸ 1975¹) καὶ ὑποστηριζομένων ὑπὸ τῆς νῦν σωζομένης ὑποδομῆς. Ἡ προσέγγισις τοιούτου ἀξιολόγου μνημείου θὰ ἦτο δυνατὴ διὰ κλιμακωτῆς κατασκευῆς κατὰ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς ὁδηγούσης ἐκ τοῦ δρόμου εἰς τὴν κορυφὴν αὐτοῦ.

Μικρὰ εὐρήματα: Ἐκτὸς τῶν ἀντικειμένων τῶν εὐρεθέντων ἐντὸς τῶν τάφρων TR4 καὶ TR4a τὰ ὁποῖα εἶχομεν ἤδη ἀναφέρει, ἄξια μνείας εἶναι τὰ δύο ἐνούμενα τεμάχια ἀροκεράμου τὰ παριστῶντα δύο αἰλουροειδῆ εἰς οἰκοσημολογικὴν σύνθεσιν² (76.238, πίν. 74δ) καὶ τὸ νεοελληνικὸν νόμισμα πέντε λεπτῶν 76.286³. Ἐκ τοῦ τομέως 1 τῆς τάφρου TR4a ἐπίσης προέρχεται ἡ βάσις χονδροειδοῦς ἀγγείου 76.824.

II. ΤΟ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ 3

Τάφροι TR1 - TR13 (εἰκ. 1, 15 - 18, πίν. 60γ - 70β, 74ε - 75β)

Ἀνασκαφή: Τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ οἰκοδομήματος 3 ἐπέβλεψεν ὁ κ. John Wade, τὸ ἡμερολόγιον τοῦ ὁποίου συνεβουλεύθη εἰς τὴν συγγραφὴν αὐτῆς τῆς ἐκθέσεως.

Τὸ οἰκοδόμημα εὐρίσκετο πρὸς Δ τῆς περιοχῆς τῆς πύλης, ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς κλιτύος τοῦ λόφου 2 (εἰκ. 1). Τμήμα τοῦ ἐξωτερικοῦ βορείου τοίχου καθὼς καὶ τμήματα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ τοίχου ἦσαν ὁρατὰ πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀνασκαφῆς σχηματίζοντα ἓνα Π⁴, ἐφ' ὅσον δὲ αἱ πλίν-

1. ΠΑΕ 1975, 123 κέ.

2. Ἐκ τοῦ στρώματος 3 τοῦ τομέως 1 τῆς τάφρου TR4a.

3. Τὸ νόμισμα αὐτὸ εὐρέθη εἰς τὸν τομέα 2 τῆς Τάφρου TR4a, ἔφερε δὲ τὴν χρονολογίαν 1912.

4. Τὸ ὁρατὸν τμήμα τοῦ βορείου τοίχου εἶχε μῆκος 11.7 μ., τοῦ ἀνατολικοῦ 14.2 μ. καὶ τοῦ δυτικοῦ 3.80 μ.

θοι ὁμοιάζον πρὸς τὰς πλίνθους τοῦ ἐξωτερικοῦ ἑλληνιστικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος¹, ὑπεθέσαμεν ἀρχικῶς ὅτι τὸ οἰκοδόμημα θὰ ἡδύνατο νὰ σχετίζεται πρὸς αὐτὸ καὶ νὰ εἶναι ἴσως παρατηρητήριον δεσπότης τῆς κοιλάδος τῆς ἐκτεινομένης ἀπὸ τῆς πύλης μεταξὺ τῶν τειχῶν Κ3 καὶ Ο μέχρι τῆς προϋποτιθεμένης περιοχῆς τῆς Ἀγορᾶς καθὼς καὶ τοῦ δρόμου τοῦ ὀδηγοῦντος ἐκ τῆς ἐνδοχώρας, διὰ τῆς πύλης, εἰς αὐτήν². Ἐπὶ τῇ βᾶσει αὐτῆς τῆς ὑποθέσεως, ὡς ἀρχικὸν σκοπὸν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκοδομήματος ἐθέσαμεν τὴν μελέτην τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων καὶ τῶν διαστάσεων αὐτοῦ, καθὼς καὶ τὴν μελέτην τῶν στρωμάτων περὶ αὐτοῦ σκεπτόμενοι ὅτι, ἐὰν πράγματι τὸ κτήριον ἦτο παρατηρητήριον, τὰ κατώτερα διατηρούμενα στρώματα ἐντὸς αὐτοῦ δὲν θὰ παρούσας ἴσως μέγα ἐνδιαφέρον. Πρὸς ἐφαρμογὴν αὐτοῦ τοῦ σχεδίου, τὸ ὅποιον ὅμως μετετράπη συντόμως, ἐχαράξαμεν δύο τάφρους, μίαν ἐφαπτομένην τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ βορείου ἐξωτερικοῦ τοίχου (TR1) καὶ ἐτέραν ἐφαπτομένην τοῦ δυτικοῦ (TR2) (εἰκ. 15 - 16).

Τά φ ρ ο ς TR1 (πίν. 60γ): Αἱ διαστάσεις αὐτῆς τῆς τάφρου ἦσαν $2.50 \times 2 \mu$. Ἡ ἀφαίρεσις τοῦ χώματος ἐπιφανείας (στρώματος 1)³ ἔδειξεν ὅτι τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐξ ἐλαφρῶς καστανόχρου χώματος περιέχοντος ὀλίγας ρίζας καὶ ποσότητες ἀσβεστολιθικῶν πελεκημάτων⁴. Τὸ ὑπ' αὐτὸ στρώμα 2⁵ συνίστατο ἐκ καστανοκιτρίνου χώματος περιέχοντος ἀσβεστολίθους καὶ τεμάχια ἀποσυντεθειμένου σχίστου προερχόμενα ἐκ τοῦ φυσικοῦ βράχου ἀναμεμιγμένα μετὰ κεραμεικῶν ὀστράκων ὑποδηλούντων ὅτι τὸ στρώμα δὲν ἦτο φυσικὸν ἀλλὰ μᾶλλον ἀποτέλεσμα ἀνθρωπίνης δραστηριότητος. Τὸ στρώμα 3 ὁμοιάζει τὸ προηγούμενον, συνίστατο δὲ ἐξ ἐρυθρᾶς χαλαρᾶς γεμίσεως σχιστολιθικῶν τριμμάτων προερχομένων ἐκ τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἡτις εἶχε σχηματισθῇ προφανῶς κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ κτηρίου καὶ ἦτο δίχως ἄλλο σύγχρονος πρὸς αὐτήν. Τὸ στρώμα 3 ἐξετείνετο εἰς βάθος μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου⁶, ἡ δὲ ἀφαίρεσις αὐτοῦ ἀπεκάλυψεν ὀλόκληρον τὸ διατηρούμενον ὕψος τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ τοίχου (1.10 μ.), ὁ ὅποῖος εἶχε κτισθῇ ἀπ' εὐθείας ἐπ' αὐτοῦ⁷. Τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ βορείου τοίχου διετηροῦντο δύο σειραὶ πλίνθων ἐκ φαιοῦ ἀσβεστολίθου, ἡ κατωτέρα τῶν ὁποίων ὑπεστηρίζετο ὑπὸ μικρῶν ἀκανονίστων λίθων ἐνσφηνωμένων μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, ὅστις εἶχεν ἐκσκαφῇ

1. ΠΑΕ 1975, 113 κέ.

2. ΠΑΕ 1975, 109 καὶ 114.

3. Βάθους 0.20 μ.

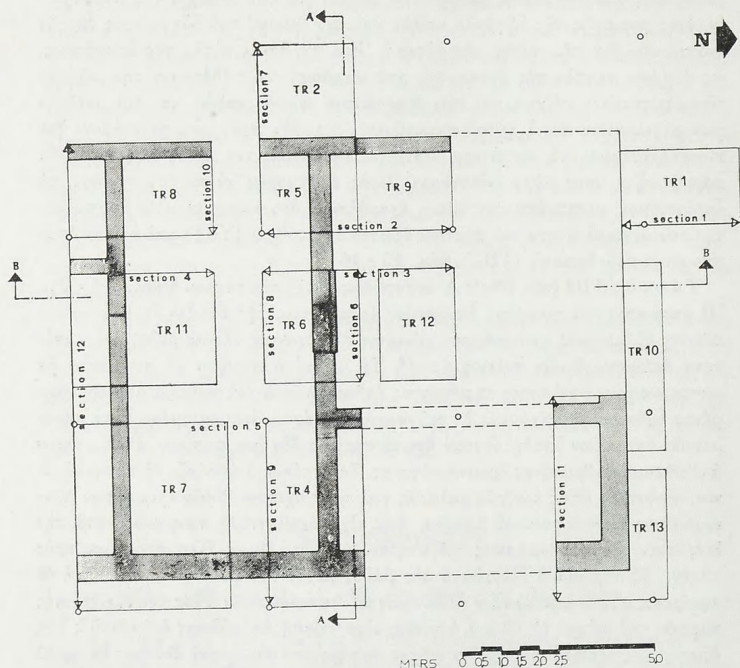
4. Διὰ τὴν ἐξήγησιν τῆς παρουσίας αὐτῶν τῶν πελεκημάτων βλ. ΠΑΕ 1975, 118.

5. Βάθους 0.25 μ. πλησίον τοῦ τοίχου.

6. Οὗτος ἐσχηνάτιζε πρὸς Β.

7. Ἡ κορυφὴ τοῦ στρώματος 3 κατὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς οἰκοδομήσεως τοῦ κτηρίου θὰ πρέπει νὰ ἦτο κατὰ τι ὑψηλότερα τοῦ ἐπιπέδου τοῦ ἐδάφους· ἡ βάσις αὐτοῦ ἦτο κοινῶδες καὶ λευκὴ ὑποδραλοῦσα τὴν δυνατὴν ὑπαρξίν δρόμου κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου, ὅστις ὅμως δὲν σώζεται.

κάπως διὰ νὰ προσφέρῃ ὁμαλωτέραν βάσιν. Αἱ πλίνθοι ἦσαν ψευδοῖσδομοὶ ὀρθογώνιοι, αἱ δὲ ἐξωτερικαὶ παρειαὶ τῆς κατωτέρας σειρᾶς εἶχον πελεκηθῆ χονδροειδῶς, ὥστε νὰ εἶναι περίπου ἐπίπεδοι¹. Ἡ ἀνωτέρα σειρά, ἥτις διε-

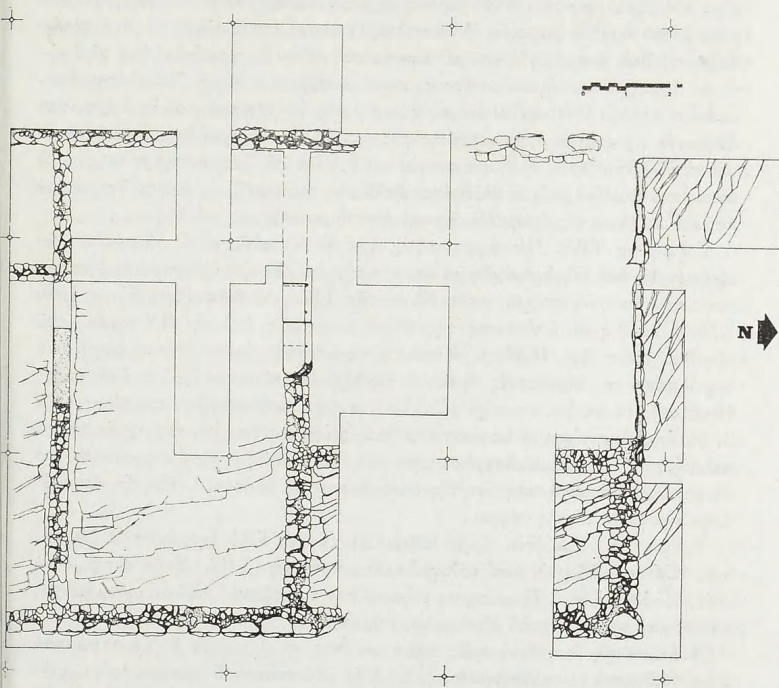
Εἰκ. 15. Οἰκοδόμημα 3. Αἱ ἀνασκαφεῖσαι τάφροι καὶ τὰ ἐκτεθέντα τμήματα τῶν τοίχων αὐτοῦ.

τηρεῖτο καὶ ὀλίγον πρὸς Ἀνατολὰς τῆς τάφρου, συνίστατο ἐξ ὀγκωδεστέρων πλίνθων ὕψους περίπου 0.50 μ. ἐχουσῶν ἐξωγκωμένους ἐξωτερικὰς παρειάς, ἐν σχήματι προσκεφαλαίων, καὶ λοξότμητα περιθώρια².

1. Τῆς κατωτέρας σειρᾶς τρεῖς πλίνθοι ἦσαν μόνον ὁραταὶ μετὰ διαστάσεις ἐκ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς 0.25 × 0.63 μ., 0.28 × 0.60 μ. καὶ 0.34 × 0.60 μ.

2. Ἐξ αὐτῶν τρεῖς ἐξετέθησαν ὀλικῶς, μία δὲ μερικῶς. Τὸ μήκος τῆς μερικῶς ἐκτεθείσης πλίνθου ἦτο 0.13 μ. τῶν δὲ τριῶν ἄλλων (ἐκ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολὰς) 0.89 μ., 0.69 μ. καὶ 0.66 μ.

Τάφος TR2 (πίν. 61α): Αἱ διαστάσεις αὐτῆς τῆς τάφρου ἦσαν $2.50 \mu. \times 3 \mu.$ ¹ ἡ δὲ ἀπόστασις τῆς βορείου αὐτῆς πλευρᾶς ἐκ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ οἰκοδομήματος ἦτο $6.90 \mu.$ Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν διεκρίναμεν τρία στρώματα: τὸ

Εἰκ. 16. Οἰκοδόμημα 3. Κάτωφιν τῶν ἐκτεθέντων τμημάτων τῶν τοίχων.

στρώμα 1, ἦτοι τὸ καστανόχρουν χῶμα ἐπιφανείας τὸ ὁποῖον περιεῖχε ρίζας, πολλοὺς μικροὺς ἀσβεστολίθους καὶ λίαν τεθρυμμένα ὕστρακα ἀγγείων, τὸ στρώμα 2, τὸ ὁποῖον συνίστατο ἐκ καστανοκιτρίνου ἢ καστανερύθρου χρώματος περιέχοντος ὀλιγώτερον ἐφθαρμένα ὕστρακα² καὶ μερικοὺς ἀσβεστολιθικοὺς πλίνθους κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς καὶ τελικῶς τὸ στρώμα 3, τὸ ὁποῖον συνίστατο ἐξ ἐρυθροῦ χρώματος περιέχοντος κάπως ἀποσυντεθειμένα σχιστο-

1. Ἀρχικῶς αἱ διαστάσεις ἦσαν $2.50 \times 2.50 \mu.$ ἡναγκάσθημεν ὅμως νὰ ἐπεκτείνωμεν τὴν τάφρον πρὸς Ἀνατολὰς διὰ νὰ συμπεριλάβωμεν τὸν δυτικὸν ἐξωτερικὸν τοῖχον.

2. Ταῦτα ἐσκεπάζοντο ὑπὸ ἐπιθήματος ἀσβεστίου.

λιθικά πελεκήματα. Ὁ φυσικὸς σχιστολιθικὸς βράχος ἀπεκαλύφθη ὑπὸ τὸ στρώμα 3 εἰς μέγιστον βάθος 0.50 μ.

Ὁ δυτικὸς τοῖχος εἶχε κτισθῇ ἐντὸς ὀρύγματος θεμελιώσεως βάθους 0.20 μ.¹, εἶχε δύο ὀφεις, συνίστατο δὲ κυρίως ἐξ ἀκανονίστων ἀσβεστολίθων ἐχόντων μίαν μόνον ὁμαλὴν παρειάν. Αἱ κατώτεραι σειραὶ ἀποτελοῦντο ἐκ μικροτέρων ἀσβεστολίθων ἀναμειγμένων μετὰ ποσοστοῦ λίθων ἐκ γρανίτου, ἐνῶ αἱ ἀνώτεραι περιεῖχον καὶ ὀγκωδεστέρους, κανονικωτέρους λίθους². Τὸ πλάτος ἐκυμαίνετο μεταξὺ 0.40 καὶ 0.45 μ., ἦτο δηλαδὴ ὑπερβολικὰ μικρὸν διὰ τοῖχον ἀνήκοντα εἰς κτήριον ὀχυρωματικῆς φύσεως. Τὸ οἰκοδόμημα ἐπομένως θὰ πρέπει νὰ εἶχε κτισθῇ δι' ἄλλους σκοποὺς καὶ ὅχι διὰ τὴν ἄμυναν τῆς πόλεως, ὃ δὲ ὄγκος τοῦ βορείου τοίχου θὰ πρέπει ἀπλῶς νὰ ἐρμηνευθῇ ὡς ἀναγκαῖον μέτρον ἀσφαλείας λόγῳ τῆς ὑπερβολικῆς καὶ ἀποτόμου κλίσεως τοῦ ἐδάφους.

Τὰ φ ρ ο ς TR3: Ἡ τάφος αὕτη, ἥτις δὲν ἐμφάνεται εἰς τὰ σχέδια τῶν εἰκόνων 15 καὶ 16, ἐχαράχθη μὲ σκοπὸν τὴν ἀποκάλυψιν ἐνδεχομένης ἐπεκτάσεως τοῦ δυτικοῦ τοίχου πρὸς Νότον τῆς TR2. Αἱ διαστάσεις αὐτῆς ἦσαν 2.50×3 μ.³ ἡ δὲ ἀπόστασις τῆς βορείου πλευρᾶς ἀπὸ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ οἰκοδομήματος ἦτο 16.90 μ. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἐταυτίσθησαν δύο μόνον στρώματα: τὸ στρώμα 1, ἥτοι τὸ βαθύχρουν πλούσιον χῶμα ἐπιφανείας (humus), τὸ ὁποῖον περιεῖχε ρίζας καὶ τεμάχια ἀσβεστολίθου καὶ τὸ στρώμα 2, τὸ ὁποῖον συνίστατο ἐκ κασταναυέθρου χρώματος περιέχοντος σχιστολιθικά πελεκήματα καὶ μερικὰ ὕστρακα ἀγγείων. Ὁ φυσικὸς βράχος ἐνεφανίσθη ὑπὸ τὸ στρώμα 2 ἀρκετὰ πλησίον τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους⁴, ἐξετέθη δὲ καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς τάφρου.

Τὰ φ ρ ο ς TR4 (πίν. 61β - 62β): Ἡ τάφος TR4 ἐχαράχθη μὲ διαστάσεις 2.50×4.40 μ.⁵ κατ' εὐθυγράμμισιν πρὸς τὴν TR2. Σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς ἐδῶ ἦτο ἡ ἐξερεύνησις μέρους τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ οἰκοδομήματος καθὼς καὶ τμήματος τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερεν εἰς φῶς δύο στρώματα, τὸ 1 καὶ τὸ 4. Τὰ στρώματα 2 καὶ 3 ἔλειπον λόγῳ διαβρώσεως. Τὸ 1 ἦτο τὸ σκοτεινὸ καστανοφαίου χρώματος χῶμα ἐπιφανείας, περιεῖχε δὲ ἀσβεστολίθους καὶ σχιστολίθους⁶. Τὸ ἀνώτερον μέρος τοῦ στρώματος 4 συνίστατο ἐξ ἐρυθροκαστανίου χρώματος χα-

1. Ἡ δυτικὴ παρειὰ τοῦ ὀρύγματος προεξείχε τοῦ τοίχου πρὸς Δ περὶ τὰ 0.10 μ.

2. Ἡ μεταξὺ τῶν δύο ὀφειν γέμισις συνίστατο ἐκ μικρῶν σχιστολίθων καὶ ἀσβεστολίθων.

3. Αἱ ἀρχικαὶ διαστάσεις ἦσαν 2.50×2.50 μ. καὶ τὸ σχῆμα τετράγωνον· ἐκ τῶν ὑστέρων ὅμως ἡ τάφος ἠρῶνθη πρὸς Ἀνατολὰς κατὰ 0.50 μ.

4. Εἰδικῶς πλησίον τῆς ΝΔ γωνίας. Τὸ μέγιστον βάθος τῆς κορυφῆς αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ἦτο 0.60 μ.

5. Συμπεριλαμβανομένου τοῦ ἀνασκαφικοῦ διαδρόμου μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς τάφρου TR6 αἱ διαστάσεις ἦσαν 3.50×4.40 μ.

6. Τὸ βάθος αὐτοῦ ἦτο περίπου 0.15 μ.

λαρᾶς ὕψους, περιεῖχε δὲ μεγάλην ποσότητα σχιστολιθικῶν πελεκημάτων καὶ ἐλάχιστα ὄστρακα ἀγγείων¹. Τόσον τὸ πᾶχος ὅσον καὶ ἡ ὕψος τοῦ στρώματος 4 ὑποδεικνύουν ὅτι τοῦτο ἀπετέλει γέμισιν σχετιζομένην πρὸς τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ κτηρίου, σκοπὸν ἔχουσαν τὴν ἐξασφάλισιν ἐπιπέδου κανονικῆς βάσεως διὰ τὸ δάπεδον αὐτοῦ. Τὸ κατώτερον μέρος τοῦ στρώματος 4 εἶχεν ἐρυθρότερον χρῶμα καὶ ἔφθανε μέχρι τοῦ σχιστολιθικοῦ φυσικοῦ βράχου², ὁ ὁποῖος ἔκλινεν ἀποτόμως πρὸς Β καὶ πρὸς Α³.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ στρώματος 4 ἀπεκαλύφθησαν ἐν μέρει δύο ἐσωτερικοὶ τοῖχοι σχηματίζοντες ὀρθὴν γωνίαν· ὁ εἷς εἶχε προσανατολισμὸν ἐξ Ἀνατολῶν πρὸς Δυσμᾶς, ὁ ἕτερος δὲ ἀπὸ Β πρὸς Ν (πίν. 61β). Οἱ δύο τοῖχοι συνίσταντο κυρίως ἐξ ἀκανόνιστων ἀσβεστολίθων, περιεῖχον ὅμως καὶ ποσότητα κρυσταλλίνου μαρμάρου⁴. Ὁ ἐγκάρσιος ΑΔ τοῖχος περιεῖχεν ἀρκετοὺς ἐλαφρῶς κατεργασμένους λίθους εἶχε πλάτος περίπου 0.55 μ., ἤρειδeto δὲ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ἐξωτερικοῦ τοῖχου μετὰ τοῦ ὁποῖου θὰ πρέπει νὰ ᾔτο σύγχρονος (πίν. 62α)⁵. Τὸ διατηρούμενον αὐτοῦ τμήμα εἶχε μέγιστον ὕψος 1.50 μ. ἀπετέλει δὲ προφανῶς μέρος τῆς ὑποδομῆς τοῦ κτηρίου διότι εὐρίσκετο ὑπὸ τὸ ἐπίπεδον τοῦ δαπέδου. Ὑπὲρ τὸ δάπεδον ὁ ΑΔ τοῖχος ἐνδέχεται νὰ μὴ ᾔτο λίθινος, ἀλλὰ νὰ συνίστατο ἐξ ὠμῶν πλίνθων, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ τμήμα τὸ ἀποκαλυφθὲν ἐντὸς τῆς τάφρου TR5. Ὁ τοῖχος μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ Β πρὸς Ν εἶχε πλάτος περίπου 0.45 - 0.50 μ. ᾔτο δὲ συνδεσμένος μετὰ τοῦ ἄλλου ὀργανικῶς (εἰκ. 16)⁶. Ἡ ἀνασκαφὴ μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου ἔδειξεν ὅτι οἱ δύο ἐσωτερικοὶ τοῖχοι εἶχον κτισθῇ ἐπ' αὐτοῦ ἄνευ ὀρύγματος θεμελιώσεως.

Τὸ ἐντὸς τῆς τάφρου TR4 ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ οἰκοδομήματος εἶχε πλάτος περίπου 0.65 μ. Ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ αὐτοῦ τὴν ὁποίαν ἔχομεν ἤδη ἀναφέρει, συνίστατο ἐκ σχεδὸν ὀριζοντιῶν σειρῶν λίθων (πίν. 62α), ἐκάθητο δὲ ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου ἐντὸς ἀβαθοῦς στενοῦ ὀρύγματος θεμελιώσεως· ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ συνίστατο ἐξ ὀγκωδῶν ψευδοῖσοδόμων, ὀρθογωνίων πλίνθων ἔχουσῶν τὰς ἐξωτερικὰς ὕψεις ἐξωγκωμένας ὡς προσκεφάλαια, τὰς δὲ ἄνω καὶ κάτω πλευρὰς ἐπιπέδους⁷ (πίν. 62β).

Τ ὁ ρ ο ς TR5 (πίν. 62γ, 63α - γ): Τὴν τάφρον TR5 ἐχαράξαμεν ἐντὸς τοῦ

1. Ταῦτα ἐκαλύπτοντο ὑπὸ ἐπιθήματος ἀσβέστου.
2. Τὸ ἔντονον ἐρυθρὸν χρῶμα θὰ πρέπει νὰ ὀφείλετο εἰς διύλισιν μᾶλλον, ἢ ἄλλους λόγους.
3. Κεραμεικὰ ὄστρακα εὐρέθησαν καὶ εἰς τὸ κατώτερον μέρος τοῦ στρώματος 4.
4. Αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ μαρμάρου δὲν συναντᾶται εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Τορώνης.
5. Τοῦτο συμπεραίνομεν ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῆς τοιχοποιίας αὐτοῦ πρὸς τὴν τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῖχου.
6. Ἡ ἀνατολικὴ παρειὰ αὐτοῦ ἀπεῖχε περὶ τὰ 3.4 μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς παρειᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου.
7. Αἱ μὴ ὁραταὶ ὕψεις τῶν πλίνθων ᾔσαν χονδροειδῶς μόνον πελεκημέναι.

οικοδομήματος πρὸς Ἀνατολὰς τῆς TR2, καὶ πλησίον αὐτῆς, μὲ ἀρχικὰς διαστάσεις 2×2.50 μ. ἀυξήθεισας ἐκ τῶν ὑστέρων εἰς τὰ 3×3.75 μ. (συμπεριλαμβανομένου τοῦ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς τάφρου TR6 διαδρόμου). Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψε τρία στρώματα¹: τὸ 1 ἦτο τὸ σύνθηες σκοτεινοῦ χρώματος χῶμα ἐπιφανείας· τὸ 2 συνίστατο ἐκ καστανοκιτρίνου, μᾶλλον σκληροῦ χρώματος, περιέχοντος ἐλαχίστους λίθους καὶ μόνον μερικὰ ὄστρακα μελαμβωφῶν ἀγγείων (π.χ. τὸ ὄστρακον 76.10, πίν. 74ε)· τὸ 3 ἦτο σκληρὸν κιτρινόφαιον πηλῶδες χῶμα καὶ ὑποδιηρεῖτο εἰς δύο λεπτότερα στρώματα: τὸ 3α, τὸ ὁποῖον εἶχε ἀνοικτοτέραν ἀπόχρωσιν καὶ τὸ 3β, τοῦ ὁποῖου τὸ χρῶμα ἦτο κάπως βαθύτερον.

Ἐντὸς τοῦ στρώματος 3α διεκρίναμεν λεπτὰς λαορίδας κονιάματος πάχους 0.003 - 0.006 μ., αἱ ὁποῖαι, ὡς ἀπεδείχθη ἐκ τῶν ὑστέρων, ἦσαν τὸ ἀσβεστογύψινον ἐπιχρίσμα τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου καὶ τῆς βορείου καὶ νοτίου παρειᾶς τοίχου ἐξ ὧμῶν πλίνθων ἀποτελοῦντος τὴν πρὸς Δ προέκτασιν τοῦ ἐντὸς τῆς τάφρου TR4 ἀποκαλυφθέντος ἐγκαρσίου τοίχου² (πίν. 62γ-63α). Ὁ ἐξ ὧμῶν πλίνθων τοῖχος εἶχε κιτρινόφαιον χρῶμα καὶ πηλῶδὴ ὑφήν, τὸ ἴδιον δὲ χρῶμα καὶ τὴν ἰδίαν ὑφήν εἶχε καὶ τὸ στρώμα 3α, τὸ ὁποῖον θὰ πρέπει νὰ εἶχε σχηματισθῇ ἐκ τῆς καταρρεύσεως αὐτοῦ καὶ τῆς διαλύσεως τῶν πλίνθων³. Μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου, ὅστις εἶχε πλάτος περίπου 0.56 μ., ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ στρώματος 3α ἐξηκολούθησε πρὸς Ν μέχρι τῆς κορυφῆς ἐτέρου στρώματος, καὶ αὐτοῦ πηλῶδους, ἔχοντος ὅμως βαθύτερον φαιὸν χρῶμα, τὸ ὁποῖον ἐταυτίσαμεν ὡς τὸ δάπεδον (στρώμα 3β). Μικρὸν μόνον τμήμα τοῦ ἐπιχρίσματος τῆς νοτίου παρειᾶς τοῦ τοίχου ἐξετέθη, ἐκαλύφθη δὲ διὰ γάζης πρὸς προστασίαν αὐτοῦ (πίν. 63β)⁴. Τὸ ἐπιχρίσμα, τὸ ὁποῖον περιεῖχε μικροὺς κόκκους ὀρείας κρυστάλλου (quartz) ἦτο λευκόν, εἶχε δὲ τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν λείαν. Πρὸς Β τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ στρώματος 3α περιορίσθη εἰς τὸν διάδρομον μεταξὺ τῶν τάφρων TR5 καὶ TR6 μὲ συγκεκριμένον σκοπὸν τὴν εὑρεσιν τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ κατωφλίου, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ ἀνακαλυφθῇ ἐντὸς τῆς τάφρου TR6 (πίν. 63β - γ). Αὕτη ἀπεκαλύφθη, ἀμέσως δὲ πρὸς Β ἀπεκαλύφθησαν καὶ τεμάχια ἀρκετὰ μεγάλου τεθραυσμένου ἀγγείου, τὰ ὁποῖα ἀφηρέθησαν (πίν. 63β - γ).

Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἐσυνεχίσθη εἰς ἀρκετὸν βάθος καὶ ἐπομένως ἡ ὑποδομὴ τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου δὲν ἀπεκαλύφθη· αὕτη θὰ πρέπει νὰ ἦτο λιθινὴ ὡς καὶ εἰς

1. Μία μεγάλη ρίζα εἰς τὸ κέντρον τῆς τάφρου τὰ εἶχεν ἐν μέρει διαταράξει.

2. Αἱ ὦμαί πλίνθοι δὲν ἦσαν εὐδιάκριτοι, ἡ δὲ ταύτισις τοῦ τοίχου θὰ ἦτο ἀδύνατος ἀνευ τῶν λαορίδων τοῦ ἐπιχρίσματος.

3. Ὁ τοῖχος ἦτο κατὰ τι φαίτερος τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸν στρώματος.

4. Διὰ τὴν ἀποφυγὴν βλάβης τοῦ ἐπιχρίσματος τὸ στρώμα 3α δὲν ἀφηρέθη κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

τὴν τάφρον TR4. Ὁ ἐγκάρσιος τοῖχος θὰ πρέπει νὰ ἐσχημάτιζεν ὑπεράνω τοῦ δυτικοῦ τέρματος τοῦ κατωφλίου εἰδος παραστάδος, διότι διετηρεῖτο εἰς μήκος περίπου 0.34 μ. ἀνατολικῶς τοῦ δυτικοῦ τέρματος αὐτοῦ (πίν. 63γ)¹.

Τὰ φ ρ ο ς TR6 (πίν. 64 - 65): Ἐντὸς αὐτῆς τῆς τάφρου, ἥτις ἐχαράχθη μεταξὺ τῶν TR4 καὶ TR5 ἀνεσκάφησαν τέσσερα στρώματα. Ὑπὸ τὸ καστανόχρουν χῶμα ἐπιφανείας (στρώμα 1) τὸ στρώμα 2 συνίστατο ἐκ καστανοκιτρίνου χρώματος ὁμοιάζοντος πρὸς τὸ ἀντίστοιχον στρώμα τῆς τάφρου TR5². Τὸ στρώμα 3 ὑποδιηρεῖτο ἐδῶ, ὡς καὶ εἰς τὴν τάφρον TR5 εἰς δύο: τὸ 3α, τὸ ὁποῖον ἦτο συμπαγὲς φαῖον, πηλῶδες χῶμα³ καὶ τὸ 3β, τὸ ὁποῖον ἀπετέλει τὸ σκληρὸν δάπεδον⁴ ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀνεύρομεν ἄρκετὰ ὄστρακα ἀγγείων καὶ εἰδικώτερον βάσιν ἀγγείου περιέχουσαν ἀσβεστολιθικά χαλίκια (76.13) εἰς ἀπόστασιν 1.5 μ. ἀπὸ τῆς δυτικῆς παρεῖας τῆς τάφρου καὶ 0.15 μ. νοτίως τοῦ κατωφλίου. Τὸ στρώμα 3β ἔλειπεν εἰς τὸ ΝΔ τιμῆμα τῆς τάφρου, ὅπου ὁ φυσικὸς σχιστολιθικὸς βράχος εἶχεν ἱσοπεδωθῇ κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν ἵνα χρησιμεύσῃ ὁ ἴδιος ὡς δάπεδον· θὰ πρέπει ἐπομένως νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὸ ἐπίπεδον αὐτοῦ ἦτο τὸ ἐπίπεδον τοῦ δαπέδου ἴσως εἰς ὁλόκληρον τὸ κτήριο. Ἐκτὸς τῶν ἀναφερθέντων στρωμάτων ὑπῆρχε καὶ ἕτερον βαθύτερον στρώμα (στρώμα 4)· τοῦτο εὑρέθη μόνον εἰς τὴν περιοχὴν εἰς τὴν ὅποιαν ὁ φυσικὸς βράχος δὲν ἀνήρχετο ἄρκετὰ ὑψηλὰ, ἀντεστοίχει δὲ πρὸς τὸ στρώμα 4 τῆς τάφρου TR4. Ἡ στρωματογραφία ἦτο ἡ ἴδια τὸσον πρὸς Ν ὅσον καὶ πρὸς Β τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου· πρὸς Β αὐτοῦ ὅμως τὸ στρώμα 4 ἦτο ὀλίγον χαμηλότερον. Κατὰ τὴν ἔρευναν ἡμῶν ἔθεωρήσαμεν τοὺς ἀνασκαφικοὺς διαδρόμους μεταξὺ τῶν τάφρων TR6 καὶ TR11 καὶ TR6 καὶ TR4 ὡς ἀνήκοντας εἰς τὴν TR6. Ἐξ αὐτῶν ὁ πρῶτος δὲν ἀνεσκάφη λόγῳ τῆς ἐντὸς αὐτοῦ ὑπάρξεως ἐλαιοδένδρου. Διὰ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ δευτέρου⁵ ὅμως ἀπεκαλύφθη ὁ ἐγκάρσιος ἀνατολικοδυτικὸς τοῖχος καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν αὐτοῦ (πίν. 64α). Ἡ ἀνωδομὴ αὐτοῦ τοῦ τοίχου εἶχε πλάτος 0.53 μ.⁶

1. Ὁ τοῖχος ἦτο στενώτερος τοῦ κατωφλίου, διότι, ἐνῶ ἡ νότιος αὐτοῦ παρεὶα ἦτο εὐθυγραμμισμένη πρὸς τὸ νότιον χεῖλος αὐτῆς, ἡ βορεὶα παρεὶα εὐρίσκετο εἰς γραμμὴν νοτιωτέραν τοῦ βορείου χείλους κατὰ 0.13 - 0.16 μ. Τὸ ἐπίχρισμα τῆς νοτίου παρεῖας ἀπεκαλύφθη εἰς βάθος τοῦλάχιστον 0.18 μ. ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῆς ἀνω ἐπιφανείας τοῦ κατωφλίου.

2. Ἡ βάσις αὐτοῦ ἦτο εἰς τὸ ὕψος τῆς ἀνω ἐπιφανείας τοῦ κατωφλίου, βλ. κατωτέρω.

3. Ἐντὸς αὐτοῦ εὑρέθησαν τεμάχια κονιάματος προερχόμενα προφανῶς ἐκ τοῦ ἐπίχρισματος τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου πρὸς Α τοῦ κατωφλίου.

4. Τὸ ἐπίπεδον τοῦ στρώματος 3β ἦτο βαθύτερον τοῦ ἐπιπέδου τῆς βάσεως τοῦ κατωφλίου.

5. Ἐξ αὐτοῦ τοῦ διαδρόμου καὶ εἰδικώτερον ἐκ τοῦ στρώματος 4 προέρχονται μερικὰ μελαμβαφῇ ὄστρακα χρονολογούμενα πιθανῶς εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰῶνα.

6. Τὸ πλάτος τῆς ὑποδομῆς τοῦ ἰδίου τοίχου εἰς τὴν τάφρον TR4 ἦτο 0.55 μ. ἐνῶ τὸ πλάτος τῆς ἐξ ὠμῶν πλίνθων ἀνωδομῆς δυτικῶς τοῦ κατωφλίου ἦτο 0.56 μ.

Ἐντὸς τῆς τάφρου TR6 ἀπεκαλύψαμεν ἐπιβλητικὸν λίθινον κατώφλιον θύρας ὑποστηριζόμενον ὄχι ὑπὸ ἰσχυρᾶς ὑποδομῆς, ἀλλ' ὑπὸ μίγματος χόματος καὶ λίθων (εἰκ. 17, πίν. 64α-β)¹ καὶ συνιστάμενον ἐκ δύο πλίνθων: ἡ ἀνατολικὴ εἶχε μῆκος 1.26 μ. καὶ ὕψος 0.27 μ. τῆς δυτικῆς τὸ μῆκος ἦτο 1.24 μ. εἰς τὴν νότιον καὶ 1.30 μ. εἰς τὴν βόρειον παρειάν· τὸ δὲ ὕψος αὐτῆς ἦτο 0.24 μ. Τὸ πλάτος τοῦ κατωφλίου ἦτο 0.67 μ. (πίν. 65α).

Κατὰ μῆκος τοῦ βορείου χεῖλους ὑπῆρχε στενὴ τομὴ ἐν εἵδει ρηχῆς βαθμίδος βάθους 0.045 μ. καὶ πλάτους 0.165 μ., ἐντὸς αὐτῆς δὲ ὑπῆρχον τρεῖς ὀπαί, ἡ λειτουργία τῶν ὁποίων ἐσχετίζετο πρὸς τὴν χρῆσιν τῶν δύο ἀπολεσθέντων θυροφύλλων (πίν. 64β, 65α). Κείμενον ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ βορείου χεῖλους τῆς ἀνατολικῆς πλίνθου καὶ ἐν μέρει ἐντὸς τοῦ χόματος εὗρομεν διπλωμένον φύλλον μολύβδου διαστ. περίπου 0.42×0.20 μ. (76.12, πίν. 65β), τὸ ὅποῖον ἀφῆρσαμεν κατόπιν στερεώσεως αὐτοῦ διὰ παραφίνης καὶ λεπτοῦ γύψου².

Ὁ λίθος ἐκ τοῦ ὁποίου εἶχε λαξευθῇ τὸ κατώφλιον ἦτο ροδόχρουν καὶ διαστικτον λατυποπαγὲς πέτρωμα περιέχον ἐγκλείσματα λευκοῦ καὶ κιτρίνου μαρμάρου. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ κατωφλίου, εἰς τὸ δυτικὸν καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον, παρετηρήσαμεν ἐλαφρῶς χαραχθεῖσας ἐγκαρσίους γραμμὰς³, αἱ ὁποῖαι προφανῶς σκοποῦν εἶχον τὴν καθοδήγησιν τοῦ ὑπευθύνου τεχνίτου εἰς τὴν ἀκριβῆ τοποθέτησιν τῶν ξυλίνων(;) ἐπενδύσεων(;) τῶν παραστάδων. Εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς ἐν εἵδει βαθμίδος τομῆς, ἐντὸς μιᾶς τῶν ἀναφερθεισῶν ὁπῶν διετηρεῖτο μολυβδίνη θήκη, ἥτις προφανῶς περιεῖχεν ἀρχικῶς στρογγύλην χαλκῆν ἢ σιδηρᾶν ὑποδοχὴν διὰ τὸν γόμφον ἑνὸς τῶν δύο θυροφύλλων (πίν. 63γ, 64β). Ἡ εἰς ἀπόστασιν 1.40 μ. ἀντίστοιχος ὁπὴ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον πρέπει νὰ περιεῖχεν ἀρχικῶς ὁμοίαν θήκην, ἥτις ἀπωλέσθη· ἡ κεντρικὴ ὁπὴ ἐχρησίμευε διὰ τὸν κάθετον μάνδαλον τῆς θύρας (πίν. 64β). Τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ κατωφλίου ἦτο εὐθρυπτον ἴσως λόγῳ καύσεως, ἡ δὲ ΒΑ γωνία τῆς ἀνατολικῆς πλίνθου ἦτο λίαν ἐφθαρμένη. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια καὶ ἡ νότιος παρεία τοῦ κατωφλίου ἦσαν λεῖαι· τμήμα ὅμως εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον μῆκους 0.44 μ. ἦτο προχειρῶς μόνον λαξευμένον καὶ τραχύ (πίν. 65β) προφανῶς διότι ἐκαλύπτετο ὑπὸ παραστάδος καὶ δὲν ἦτο ὁρατόν. Αἱ δύο στενόμακροι ἐπιφάνειαι τῆς ἐν εἵδει βαθμίδος τομῆς καὶ ἡ βορεία παρεία ἦσαν προχειρῶς λαξευμέναι. Ἐκτὸς φθορᾶς λόγῳ χρήσεως ἦσαν καταφανῆ κατὰ μῆκος τοῦ νοτίου καὶ τοῦ βορείου χεῖλους καὶ κατὰ μῆκος τοῦ χεῖλους τῆς ἐν εἵδει βαθμίδος τομῆς πρὸς Β. Ὡς ἔχομεν ἤδη ἀναφέρει τὸ δυτικὸν ἐξ ὠμῶν πλίνθων τμήμα τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου ἐξετείνεται πρὸς Α ὑπὲρ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ κατωφλίου σχη-

1. Λόγῳ τῆς ἐλλείψεως ἰσχυρᾶς ὑποδομῆς τὸ κατώφλιον εἶχε κάπως μετακινήθῃ ἐκ τῆς ἀρχικῆς αὐτοῦ θέσεως· εἰδικῶς ἡ δυτικὴ πλίνθος εἶχε μετακινήθῃ ὀλίγον πρὸς Ν (πίν. 65α).

2. Πλησίον τοῦ μολυβδίνου φύλλου ὑπῆρχον μερικὰ μικρὰ τεμάχια ἄνθρακος.

3. Αὐταὶ αἱ γραμμαὶ ἦσαν τὸσον λεπταὶ ὥστε νὰ μὴ φαίνωνται εἰς τὰς ἐδῶ δημοσιευομένας φωτογραφίας.

ματίζον προφανῶς παραστάδα, παρομοίαν δὲ παραστάδα θὰ πρέπει νὰ προϋποθέσωμεν καὶ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ κατωφλίου. Ἐφ' ὅσον ἡ ἀνατολικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου (τοῦ τμήματος δυτικῶς τῆς θύρας) δὲν διατηρεῖται, δὲν γνωρίζομεν ἐὰν ἡ παραστάς τῆς θύρας ἦτο καὶ αὕτῃ κεκαλυμμένη δι' ἀσβεστογυψίνου ἐπιχρίσματος. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι αἱ δύο παραστάδες ἦσαν ἐπενδεδυμέναι διὰ ξυλίνων φατωμάτων, τῶν ὁποίων αἱ θέσεις συνέπιπτον πρὸς τὰς ἐγκαρσίας κεχαραγμένas γραμμάς τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ κατωφλίου¹.

Τάφρος TR7 (πίν. 66α): Ἡ τάφρος TR7 ἐχαράχθη νοτίως τῆς TR4 μὲ ἀρχικὰς διαστάσεις 2.50×3.50 μ. ἀργότερον τὸ μῆκος αὐτῆς ηὐξήθη ὥστε νὰ περιληφθῇ ἐντὸς αὐτῆς ὁ ἀνατολικὸς ἐξωτερικὸς τοῖχος. Μεταξὺ τῶν δύο τάφρων ἀφῆθη ἀνασκαφικὸς διάδρομος ἑνὸς μέτρου. Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους εὐρέθη βαρίδιον ἱστοῦ σχήματος κολούρου πυραμίδος (76.11).

Τὸ χῶμα ἐπιφανείας ἀφῆρθη ὡς στρώμα 1, εἰς δὲ τὴν βάσιν αὐτοῦ, εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν, ἤδη ἐφάνη ὁ σχιστολιθικὸς φυσικὸς βράχος. Τὰ στρώματα 2 καὶ 3 ἔλειπον, τὸ δὲ 4 ὁμοίαζε τὸ ἀντίστοιχον στρώμα τῆς ὁμόρου τάφρου TR4. Ἐξ αὐτοῦ τοῦ στρώματος προέρχεται τεμάχιον βάσεως μελαμβανοῦς ἀγγείου (76.55) καὶ σιδηροῦς ἥλος (76.15) εὐρεθέντα περὶ τὰ 0.20 μ. ἀνατολικῶς τῆς ΝΔ γωνίας τῆς τάφρου. Διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ στρώματος 4 ἐξετέθη τμήμα τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ ἤλθεν εἰς φῶς τὸ ὄρυγμα θεμελιώσεως αὐτοῦ ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ βράχου². Ἐντὸς τοῦ στρώματος 4, τὸ ὁποῖον, ἐφ' ὅσον ἀποτελεῖ γέμισιν τῆς ὑποδομῆς πρέπει νὰ προηγῇται χρονολογικῶς τῆς ἀποπερατώσεως τοῦ κτηρίου, εὐρέθη ὄστρακον κατὰ τὰ φαινόμενα ἀνῆκον εἰς ἄττικὸν ἐρυθρόμορφον ἀγγεῖον (76.02).

Εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον τῆς ἐρεῦνης ἡ τάφρος ἐπεξετάθη πρὸς Ν κατὰ 1.25 μ. ὥστε νὰ περιληφθῇ ἐντὸς αὐτῆς δεύτερος ἐγκάρσιος τοῖχος, παράλληλος πρὸς τὸν πρῶτον, ὅστις εἶχεν ἐν τῷ μεταξὺ ἐπισημανθῇ εἰς τὴν τάφρον TR8 (πίν. 66α).

Νοτίως τοῦ νέου ἐγκαρσίου τοίχου τὸ σκοτεινὸν φαῖν χῶμα ἐπιφανείας, τὸ ὁποῖον περιεῖχε μερικὰ ἐφθαρμένα χονδροειδῆ ὄστρακα καὶ μερικὰ πλέον ἐνδιαφέροντα τεμάχια ἀγγείων ἀφῆρθη ὡς στρώμα 1³, ὑπ' αὐτὸ δὲ ἀφῆρθη ἕτερον στρώμα (τὸ στρώμα 2), τὸ ὁποῖον συνίστατο ἐκ καστανοκιτρίνου ἢ κιτρινοφαίου χρώματος καὶ ἐφθανεν εἰς βάθος μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου.

1. Ἡ κεχαραγμένη γραμμὴ τῆς δυτικῆς πλίνθου εὐρίσκετο εἰς ἀπόστασιν 0.84 - 0.85 μ. ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου αὐτῆς. Ἡ ἀντίστοιχος γραμμὴ τῆς ἀνατολικῆς πλίνθου εὐρίσκετο εἰς ἀπόστασιν 0.55 - 0.56 μ. ἐκ τοῦ δυτικοῦ ἄκρου αὐτῆς.

2. Τοῦτο ἦτο πρὸς Δ πλατύτερον τοῦ τοίχου κατὰ 0.15 - 0.30 μ.

3. Τὸ βάθος αὐτοῦ ἦτο περίπου 0.15 μ.

Ὁ ἀποκαλυφθεὶς νέος ἐγκάρσιος τοῦχος ἦτο ὠκοδομημένος ἀτέχνως ἐξ ἀβεστολίθων ἐντὸς ὀρύγματος θεμελιώσεως ἐκκαφέντος ἐντὸς τοῦ φυσικοῦ βράχου (πίν. 66α)· ἐφ' ὅσον ἦτο στενός (0.40 μ.) ἡ ταύτισίς του ὡς ἐξωτερικοῦ ἦτο μᾶλλον ἀπίθανος.

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου TR7 ἔδειξεν ὅτι ἡ προέκτασις τοῦ ἀνατολικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου πέραν τοῦ νέου ἐγκαρσίου ἦτο μᾶλλον στενὴ (περίπου 0.45 μ.) καὶ ἀτεχνος (εἰκ. 16) καὶ ὅτι τὰ θεμέλια αὐτῆς εὐρίσκοντο εἰς ἐλαφρῶς ὑψηλότερον ἐπίπεδον.

Τὰ φ ρ ο ς TR8 (πίν. 66β - 67β): Τὴν τάφρον TR8 ἐχαράξαμεν νοτίως τῆς TR5, εἰς ἀπόστασιν 1.25 μ. ἀπὸ τῆς νοτίου αὐτῆς πλευρᾶς, μὲ ἀρχικὰς διαστάσεις 2.50×2.50 μ. καὶ μὲ τὴν δυτικὴν αὐτῆς πλευρὰν ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν παρεῖαν τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

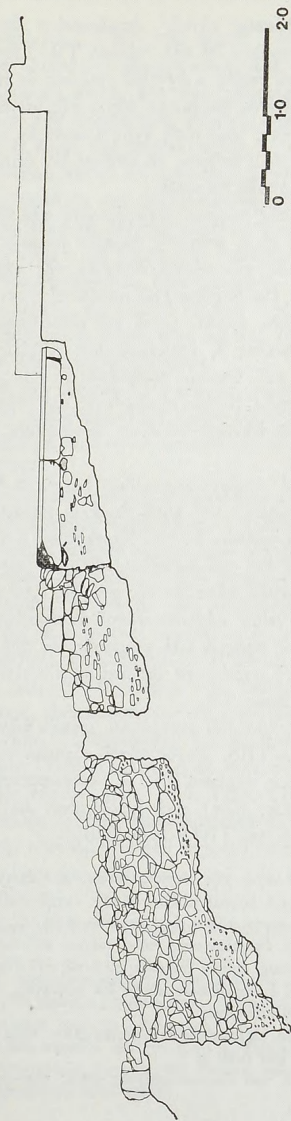
Τὰ στρώματα αὐτῆς ἀντεστοίχουν πρὸς τὰ τῆς TR5: τὸ στρώμα 1 ἦτο τὸ σύνθηδες σκοτεινοῦ χρώματος χῶμα¹, ὑπ' αὐτὸ δὲ τὸ 2 συνίστατο ἐκ καστανοκιτρίνου χώματος. Ἐντὸς τοῦ στρώματος 2 εὐρέθησαν λίθοι προερχόμενοι ἐκ τοῦ ἐν μέρει καταρρέυσαντος ἐξωτερικοῦ τοίχου, τεμάχια ἀβεστογυψίνου ἐπιχρίσματος ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας αὐτοῦ καὶ μερικὰ μεγάλα τεμάχια κεραμίδων. Λόγῳ τῆς μερικῆς καταρρέυσεως τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου καὶ διὰ λόγους ἀσφαλείας περιορίσαμεν τὴν ἀνασκαφὴν εἰς κάποιαν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας αὐτοῦ.

Κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν στρωμάτων 1 καὶ 2, εἰς τὸ νότιον τμήμα τῆς τάφρου, ἐφάνη τὸ δυτικὸν ἄκρον νέου ἐγκαρσίου ΑΔ τοίχου παραλλήλου πρὸς τὸν ἤδη ἀποκαλυφθέντα². Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ στρώματος 2 ἔδειξεν ὅτι τόσον ἡ βορεῖα παρεῖα αὐτοῦ τοῦ τοίχου ὅσον καὶ ἡ ἐσωτερικὴ παρεῖα τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἐκαλύπτοντο ὑπὸ ἐπιχρίσματος. Πλέον ἀξιοσημείωτος ἦτο ἡ ἀνακάλυψις τεμαχίων ἐπιχρίσματος ἐρυθροῦ χρώματος εἰς σημεῖον ἀπέχον ἐν μέτρον ἀπὸ τῆς ΒΔ γωνίας τῆς τάφρου καὶ 0.15 μ. ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας τοῦ δυτικοῦ τοίχου, προερχομένων ἐκ τῶν ἀνωτέρων τμημάτων τῶν τοίχων ἢ ἐκ τῆς ὀροφῆς³. Ἐντὸς τοῦ στρώματος 3α (πρβ. τάφρον TR5), εὐρέθησαν καὶ ἄλλα τεμάχια ἐπιχρίσματος, εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον πλησίον τοῦ κέντρου τῆς τάφρου καὶ εἰς ὑψηλότερον πλησίον τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Ἡ ἀφαίρεσις αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἔδειξεν ὅτι τὸ ἐπίχρισμα τῆς βορείου παρεῖας τοῦ δευτέρου

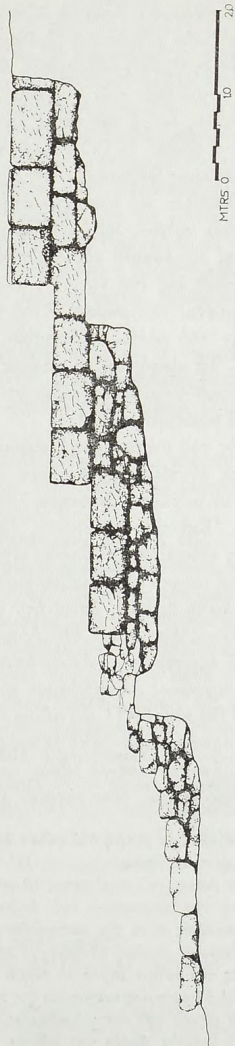
1. Ἐντὸς αὐτοῦ ὑπῆρχον μεγάλαι ρίζαι, τῶν ὁποίων ἡ ἀπομάκρυνσις συνεπήχθη τὴν μετ' αὐτῶν ἀφαίρεσιν μέρους τοῦ στρώματος 2.

2. Ὀλίγον ἀργότερον, ἐντὸς τῆς τάφρου TR7, ἀπεκαλύφθη τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον αὐτοῦ τοῦ τοίχου.

3. Ἐφ' ὅσον τὸ κονίαμα ἦτο διαπεποτισμένον δι' ἐρυθροῦ χρώματος πρέπει νὰ ἦτο νωπὸν κατὰ τὴν βαφὴν· μία πρόχειρος ἐξέτασις ἔδειξεν ὅτι συνίστατο κυρίως ἐξ ἀσβέστου.

Εἰκ. 17. Οἰκοδόμημα 3. Τάφροι TR4, TR6, TR5 καὶ TR2. Τομὴ δευτέρουσα τὸν ἐγκάρσιον τοῖχον καὶ τὸ ἐντὸς αὐτοῦ εὑρεθὲν κατώφλιον, ἀπὸ Β.

Εἰκ. 18. Οἰκοδόμημα 3. Τάφροι TR1, TR10 καὶ TR13. Ὅψις τοῦ βορείου ἐξωτερικοῦ τοίχου.

ἐγκαρσίου τοίχου¹ ἔφθανε μέχρι τῆς βάσεως αὐτοῦ², ἀποδεικνύον ὅτι τὸ στρώμα εὐρίσκετο ὑπὲρ τὸ δάπεδον. Τὸ στρώμα 3β (βλ. τάφρον TR5) ἦτο τὸ δάπεδον ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὐρέθησαν ἀρκετὰ τεμάχια ἀγγείων, κυρίως δὲ τεμάχια ἐνὸς ἐρυθροῦ χονδροειδοῦς ἀγγείου. Τοῦτο ἀνεσκάφη μέχρι τῆς ἰσοπεδωθείσης ἐπιφανείας τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἥτις καὶ αὐτὴ ἐχρησίμευεν ἐν μέρει ὡς δάπεδον, ἐκτὸς τμήματος κατὰ μῆκος τῶν τοίχων, τὸ ὅποion δὲν ἀφηρέθη διὰ τὰ μὴ βλαβῆ τὸ ἐπίχρισμα τῶν ἐσωτερικῶν παρειῶν.

Ἀκολούθως ἠδξήσαμεν τὰς διαστάσεις τῆς τάφρου μεταφέροντες τὴν νότιον αὐτῆς πλευρὰν εἰς γραμμὴν ἀπέχουσαν 1.25 μ. ἀπὸ τῆς βορείου παρειᾶς τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου, κατ' εὐθυγράμμισιν πρὸς τὴν νότιον πλευρὰν τῆς τάφρου TR7 καὶ διηρέσαμεν αὐτὴν εἰς δύο τομεῖς, ἓνα βόρειον (τὸν ὅποιον εἶχομεν ἤδη ἀνασκάψει) καὶ ἓνα νότιον³. Εἰς τὸν νότιον τομέα, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ χώματος ἐπιφανείας, ἐντὸς τοῦ στρώματος 2, ἀπεκαλύψαμεν τελείως τὴν κορυφὴν τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου τοίχου, τοῦ ὁποίου τὸ πλάτος ἦτο περίπου 0.40 μ. Τὸ μικρὸν αὐτοῦ πλάτος καὶ ἡ πρὸς Νότον προέκτασις τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου ὑπέδειξαν ὅτι οὗτος δὲν ἦδύνατο νὰ εἶναι ἐξωτερικὸς τοίχος τοῦ οἰκοδομήματος⁴.

Ἐντὸς τοῦ στρώματος 2 εὗρομεν ἀρκετὰ τεμάχια κεραμίδων ἐλάχιστα ὅμως ὀστρακα ἀγγείων. Τὸ στρώμα 3α ἐδῶ περιεῖχε καὶ αὐτὸ τεμάχια κεραμίδων ἀλλὰ καὶ μεγάλην ποσότητα λίθων προερχομένων ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ δυτικοῦ τοίχου. Ἐπὶ τοῦ στρώματος 3β, δηλαδὴ ἐπὶ τοῦ δαπέδου, εὗρομεν μερικὰς ἐρυθρὰς κεραμίδας, αἱ ὁποῖαι εἶχον καταφανῶς πέσει ἐκ τῆς στέγης, ἔχνη καύσεως καὶ μερικὰ τεμάχια μελαμβανοῦς ἀγγείου· κάτωθεν αὐτοῦ ἀπεκαλύψαμεν τὸν φυσικὸν βράχον, ὅστις ἦτο ὑψηλότερος πρὸς Α καὶ χαμηλότερος πρὸς Δ. Διὰ λόγους ἀσφαλείας δὲν ἀφηρέσαμεν τὰ στρώματα 3α καὶ 3β πλησίον τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου, ὅστις ἔκλινε πρὸς Α⁵.

Ταυτοχρόνως ἀνεσκάψαμεν τὸ νότιον τμήμα τοῦ διαδρόμου μεταξὺ τῶν τάφρων TR8 καὶ TR11 ὡς μέρος τῆς τάφρου TR8. Ἐντὸς αὐτοῦ εὗρομεν τοῖχον μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ Β πρὸς Ν, πάχους περίπου 0.40 μ.⁶ κατεσκευασμένον ἐξ ἀκατεργάστων λίθων (εἰκ. 16, πίν. 67α) καὶ ἐρειδόμενον ἐπὶ τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου τῶν τάφρων TR7, TR8 καὶ TR11 (πίν. 67β)⁷.

1. Τοῦτο εἶχε βλαβῆ ὑπὸ ριζῶν θάμνων καὶ λόγῳ τῆς καταρρέουσας τῶν ἀνωτέρων τμημάτων τοῦ τοίχου.

2. Τὸ βάθος τοῦ στρώματος πλησίον τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἦτο περίπου 0.60 μ.

3. Διὰ τὴν προστασίαν τοῦ ἀσβεστογυψίνου ἐπιχρίσματος τῶν τοίχων καὶ ὡς μέτρον ἀσφαλείας κατὰ τῆς καταρρέουσας τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἠπλώσαμεν ἐντὸς τοῦ ἀνασκαφέντος βορείου τομέως ἀδιάβροχον κάλυμμα καὶ ἐπληρώσαμεν αὐτὸν διὰ χώματος.

4. Εἰς τὸν νότιον τομέα οἱ τοῖχοι δὲν ἔφερον ἐπίχρισμα.

5. Καὶ ὁ ἐγκάρσιος τοίχος δὲν ἦτο πολὺ στερεός, παρουσίαζε δὲ κάποιαν κλίση πρὸς Ν.

6. Τὸ μῆκος τοῦ ἀποκαλυφθέντος τμήματος ἦτο 0.90 μ.

7. Τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ λιθίνου κατωφλίου τοῦ ἀποκαλυφθέντος ἐντὸς τῆς τάφρου

Τάφρος TR9 (πίν. 68α): Τὴν τάφρον TR9 ἐχαράξαμεν ἄνευ ἀνασκαφικοῦ διαδρόμου μεταξύ αὐτῆς καὶ τῆς TR5. Ἡ στρωματογραφία μέχρι τοῦ δαπέδου εἰς αὐτὰς τὰς δύο τάφρους ἦτο ὁμοία, τὸ δὲ ἀσβεστογύψινον ἐπιχρίσμα τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου ἐξετείνετο πρὸς Β ἐντὸς τῆς τάφρου TR9 εἰς μεγίστην ἀπόστασιν περίπου 0.8 μ. ἀπὸ τῆς νοτίου αὐτῆς πλευρᾶς (πίν. 62γ): ἐντὸς τοῦ στρώματος 3α εὗρομεν ἀρκετὰ μικρὰ τεμάχια τοῦ ἐπιχρίσματος τὰ ὅποια εἶχον καταρρεῦσαι ἐκ τοῦ τοίχου¹, εἰς τὴν βᾶσιν δὲ τοῦ στρώματος ἀνεύρομεν δύο πυραμοειδῆ βαρίδια ἱστοῦ (76.17 καὶ 76.18)². Ἡ βᾶσις τοῦ δαπέδου (στρώματος 3β) ἦτο εἰς βάθος 0.75 μ. ἀπὸ τοῦ ὑψηλοτάτου διατηρουμένου λίθου τοῦ δυτικοῦ τοίχου, εἰς δὲ τὸ ἐπίπεδον αὐτῆς, εἰς τὸ ΝΔ τμήμα τῆς τάφρου, ἐνεφανίσθη ἡ κορυφή τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἡ ὁποία εἶχε κάπως ἰσοπεδωθῇ καὶ προφανῶς ἐχρησίμευεν ἐν μέρει καὶ αὐτῇ ὡς δάπεδον.

Εἰς τὴν τάφρον TR5 εἵχομεν τεματίσει τὴν ἀνασκαφὴν εἰς τὸ ὕψος τοῦ δαπέδου: ἐντὸς τῆς TR9 ὅμως ἐσυνεχίσαμεν αὐτὴν βαθύτερον ἀφαιρέσαντες τὸ στρώμα 4, τὸ ὁποῖον ἀντεστοίχει πρὸς τὸ στρώμα 4 τῶν τάφρων TR4, TR6 καὶ TR7.

Ὁ φυσικὸς βράχος ἀπεκαλύφθη καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς τάφρου ἐκτὸς στενῆς λωρίδος κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τὴν ὁποίαν δὲν ἀνέσκαψαμεν διὰ τὴν καλυτέραν προφύλαξιν τοῦ ἐπιχρίσματος.

Τάφρος TR10: Τὴν τάφρον αὐτὴν ἐχαράξαμεν πρὸς Α τῆς TR1 μὲ διαστάσεις 1×4 μ. καὶ μὲ σκοπὸν τὴν ἀποκάλυψιν μεγαλυτέρου τμήματος τῆς ἐξωτερικῆς παρεῖας τοῦ βορείου τοίχου. Ἡ στρωματογραφία ἦτο ὁμοία πρὸς τὴν τῆς TR1. Ἡ βᾶσις τοῦ στρώματος 2 ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὗρέθη ὁ ἕλος 76.16 εὐρίσκετο εἰς βάθος περίπου 0.40 μ. ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους, ἀντεπροσώπευε δὲ ὥσως τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τὸ στρώμα 3 ἦτο ἐρυθρὰ σχιστολιθικὴ γέμισις, ὅπως καὶ εἰς τὴν τάφρον TR1, ἀντεστοίχει δὲ πρὸς τὴν γέμισιν τῆς ὑποδομῆς τοῦ οἰκοδομήματος εἰς τὰς τάφρους, TR4, TR6, TR7 καὶ TR9. Τὸ στρώμα 3 περιεῖχε ἀρκετὰ καλῶς διατηρούμενα ὄστρακα ἀγγείων, πρέπει δὲ νὰ προστεθῇ εὐθὺς μετὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ κτηρίου διότι ἡ ἐπεξεργασία τῶν πλίνθων τοῦ βορείου τοίχου χαμηλότερον αὐτοῦ ἦτο κατωτέρας ποιότητος, αἱ δὲ παρεῖαι τῶν πλίνθων ἦσαν χονδροειδῶς μόνον λαξευμέναι. Ἡ ἀφαίρεσις τοῦ στρώματος 3 ἐξέθεσε τὸν ὑπ' αὐτὸ φυσικὸν βράχον.

TR11 συνέπιπτε πρὸς τὴν γραμμὴν τῆς ἀνατολικῆς παρεῖας αὐτοῦ.

1. Τὰ τεμάχια ἐπιχρίματος εὐρέθησαν εἰς περιοχὴν ἀπέχουσαν ἐκ τῆς νοτίου πλευρᾶς τῆς τάφρου περὶ τὰ 1.80 μ.

2. Εἰς σημεῖον ἀπέχον 0.30 μ. ἀπὸ τῆς βορείου πλευρᾶς τῆς τάφρου, 0.10 μ. ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς παρεῖας τοῦ δυτικοῦ τοίχου, καὶ εἰς βάθος 0.60 μ. ἀπὸ τοῦ ὑψηλοτάτου διατηρουμένου λίθου αὐτοῦ.

Τά φ ρ ο ς TR11 (πίν. 68β, 69α): Ἡ τάφρος TR11 ἠνοίχθη νοτίως τῆς TR6¹, μεταξύ τῶν TR7 καὶ TR8², καὶ μὲ ἀρχικὰς διαστάσεις 2.25×2.25 μ. Τὰ στρώματα ἐδῶ ὁμοιάζον πρὸς τὰ στρώματα τῆς τάφρου TR6, κάτωθεν ὅμως τοῦ δαπέδου (στρώματος 3β) ὑπῆρχε ἀβαθὲς πληῶδες συμπεπιεσμένον ὑπόστρωμα περιέχον πελεκήματα σχίστου. Τὸ ὑπόστρωμα αὐτὸ ὑπῆρχε μόνον εἰς τὰ κενὰ μεταξύ τῶν ὑψηλοτέρων ράχεων τοῦ ἰσοπεδωθέντος φυσικοῦ βράχου³. Τὰ μικρὰ εὐρήματα ἐντὸς τῶν στρωμάτων 3α καὶ 3β ἦσαν ἐλάχιστα.

Ἡ πρὸς Ν εὐρυνσις τῆς τάφρου κατὰ 0.50 μ. καὶ ἡ ἀνασκαφὴ νέου, νοτίου τομέως, ὠδήγησαν εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ δευτέρου ἐγκαρσίου τοίχου τοῦ ἐπισημανθέντος εἰς τὰς τάφρους TR7 καὶ TR8 ἢ μᾶλλον δύο μικρῶν ὀρθογωνίων πλίνθων, ἐντὸς τοῦ στρώματος 3β, ἀκριβῶς ἔναντι τοῦ κατώφλιου τῆς τάφρου TR6, τὰς ὁποίας ἡρμηνεύσαμεν ὡς κατώφλιον δευτέρας θύρας. Ἐφ' ὅσον ἡ ἀνατολικὴ πλίνθος ἦτο ἐξ εὐθρύπτου γρανίτου, ἡ δὲ δυτικὴ ἐκ χονδροειδῶς λαξευμένου φαινοῦ ἀσβεστολίθου (πίν. 67β, 68β), θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι αὗται ἀπετέλουν τὴν βάσιν τοῦ κατώφλιου καὶ ὄχι τὸ ἴδιον τὸ κατώφλιον τὸ ὅποιον θὰ πρέπει νὰ ἦτο ὁμοιογενὲς καὶ κατεϊργασμένον μετὰ μεγαλυτέρας φροντίδος. Αἱ δύο πλίνθοι ἦσαν τοποθετημέναι ἐντὸς ὀρύγματος θεμελιώσεως ἐκκαφέντος ἐντὸς τοῦ σχιστολιθικοῦ φυσικοῦ βράχου⁴.

Ἀκολουθῶς, αἱ διαστάσεις τῆς τάφρου ἠῤῥῆθησαν ἐκ νέου διὰ τῆς μετακινήσεως τῆς νοτίου πλευρᾶς αὐτῆς κατὰ ἓν μέτρον καὶ τῆς εὐθυγραμμίσεως αὐτῆς πρὸς τὴν νότιον πλευρὰν τῆς TR7. Εἰς τὸν νέον τομέα, νοτίως τοῦ κατώφλιου, ἡ στρωματογραφία ἦτο ὁμοία πρὸς τὴν στρωματογραφίαν εἰς τὴν ὑπόλοιπον τάφρον· τὸ στῶμα 3α ὅμως ἦτο βαθύτερον καὶ περιεῖχε μερικὰς κεραμίδας, αἱ ὁποῖαι καὶ ἐδῶ προφανῶς εἶχον πέσει ἐκ τῆς στέγης ἐπὶ τοῦ δαπέδου (πίν. 68β). Ἐκτὸς τῶν κεραμίδων σημαντικὴ ἦτο ἡ εὐρεσις τῆς βάσεως ἀμφορέως καὶ μερικῶν τεμαχίων μελαμβαφῶν ἀγγείων συμπεριλαμβανομένων τῶν τεμαχίων τοῦ στομίου ἐνὸς κανθάρου (76.392) καὶ ἐνὸς μικροῦ κυπέλλου (76.393).

Τελικῶς ἀνεσκάφη ὁ διάδρομος μεταξύ τῶν τάφρων TR11 καὶ TR7 ὡς μέ-

1. Εἰς ἀπόστασιν 1.25 μ. ἀπ' αὐτῆς.

2. Οἱ ἀνασκαφικοὶ διάδρομοι οἱ χωρίζοντες αὐτὰς τὰς τάφρους εἶχον πλάτος ἐνὸς μέτρου.

3. Ἀξιοσημείωτος ἦτο ἡ διαφορὰ ὕψους μεταξύ τῆς κορυφῆς τοῦ φυσικοῦ βράχου εἰς τὴν τάφρον TR3 καὶ τῆς κορυφῆς τοῦ φυσικοῦ βράχου εἰς τὴν τάφρον TR11. Ἡ δευτέρα ἦτο χαμηλότερα κατὰ δύο περίπου μέτρα.

4. Αἱ διαστάσεις τῆς δυτικῆς πλίνθου ἦσαν ὡς ἐξῆς: πλάτος τῆς ἄνω ἐπιφανείας 0.41 μ., μῆκος μεγαλύτερον τῶν 0.94 μ., ὕψος 0.28 μ.· ἐκ τῶν καθέτων αὐτῆς πλευρῶν ἡ βόρεια εἶχε λαξευθῇ εἰς βάθος περίπου 0.13 μ. ἐκ τῆς ἀρχικῆς ἐπιφανείας τοῦ λίθου. Αἱ διαστάσεις τῆς ἀνατολικῆς πλίνθου ἦσαν ὡς ἐξῆς: πλάτος τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦλάχιστον 0.33 μ., μῆκος τοῦλάχιστον 1.74 μ.

ρος τῆς TR11· ἐντὸς τοῦ στρώματος 2 ἀπεκαλύφθη καὶ ἕτερον τμήμα τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου τοίχου (πίν. 69α), ὑπὸ τὸ δάπεδον δέ, εἰδικώτερον εἰς τὸ βόρειον τμήμα τοῦ διαδρόμου, ἐνεφανίσθη τὸ στρώμα γεμίσεως τῆς ὑποδομῆς.

Τάφρος TR12: Ἡ τάφρος TR12 ἐχαράχθη πρὸς Β τῆς TR6 μὲ διαστάσεις 3×2 μ. χωρισθεῖσα ἀπ' αὐτῆς διὰ διαδρόμου πάχους 0.50 μ. Ἡ στρωματογραφία ἐδῶ ὁμοίαζε πρὸς τὴν τῶν τάφρων TR5 καὶ TR6¹. Εἰς τὸ βορείωτερον τμήμα ὅμως τὰ στρώματα 3α καὶ 3β, ἐν μέρει δὲ καὶ τὸ στρώμα 2, ἔλειπον, διότι εἶχον ἀποπλυθῆ ὑπὸ τῶν βροχῶν λόγῳ τῆς ἀπὸ Β πρὸς Ν ἀποτόμου κλίσεως τοῦ ἐδάφους. Ἐξ αἰτίας τῆς ἀποπλύσεως αὐτῆς ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ χρώματος ἐπιφανείας, εἰς τὸ ΒΑ τμήμα ἔφερεν ἀμέσως εἰς φῶς τὸ γνωστὸν στρώμα ἐρυθρᾶς σχιστολιθικῆς γεμίσεως (στρώμα 4) τῆς ὑποδομῆς τοῦ κτηρίου.

Τάφρος TR13 (πίν. 69β, 70α): Τὴν τάφρον αὐτὴν, ἥτις εἶχεν ἀρχικῶς πλάτος ἐνὸς μέτρου, ἠνοίξαμεν ἀνατολικῶς τῆς TR10, ἀφῆσαντες μεταξὺ τῶν δύο διαδρόμων 0.50 μ. ἡ ἀνατολικὴ αὐτῆς πλευρὰ εἶχεν εὐθυγραμμισθῆ πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν παρεῖαν τοῦ ἀνατολικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου. Ἡ στρωματογραφία ἐδῶ ἦτο ὁμοία πρὸς τὴν τῶν τάφρων TR1 καὶ TR10, ἡ δὲ ἀφαίρεσις τοῦ ἀναφερθέντος ἀνασκαφικοῦ διαδρόμου ἐξέθεσε τὸν φυσικὸν βράχον καὶ τὴν ἐξωτερικὴν παρεῖαν τοῦ τοίχου σχεδὸν καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ μῆκος (εἰκ. 18, πίν. 69β). Ἐντὸς τοῦ στρώματος 3 εὗρομεν ὄστρακα ἀγγείων καὶ ἐν πυρραμοειδὲς βαρίδιον ἱστοῦ (76.441, πίν. 74ς').

Ἀκολουθῶς αἱ διαστάσεις τῆς τάφρου ἠυξήθησαν πρὸς Νότον, πρὸς Δυσμὰς καὶ πρὸς Ἀνατολάς, ὥστε νὰ συμπεριληφθῇ ἐντὸς αὐτῆς ἡ ΒΑ γωνία τοῦ οἰκοδομήματος καὶ τὸ βόρειον ἄκρον τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ Β πρὸς Ν, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐν μέρει ἀποκαλυφθῆ ἐνωρίτερον ἐντὸς τῆς TR4 καὶ μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀλλαγὴν τοῦ σχήματος τῆς τάφρου ἀπὸ ὀρθογωνίου εἰς ἕνα L. Ἡ κορυφὴ αὐτοῦ τοῦ τοίχου ἐνεφανίσθη εὐθὺς ὡς ἀφῆρθῃ τὸ χῶμα ἐπιφανείας (στρώμα 1). Νοτίως τοῦ βορείου τοίχου καὶ ἀνατολικῶς τοῦ ἐσωτερικοῦ ἡ ἀφαίρεσις τοῦ στρώματος 1 ἔφερεν εἰς φῶς τὴν ἐρυθρὰν σχιστολιθικὴν γέμισιν τῆς ὑποδομῆς τοῦ κτηρίου (στρώμα 4) ἐντὸς τῆς ὁποίας εὐρέθη ὄστρακον ἐρυθρομόρφου ἀγγείου (76.394, πίν. 75α) χρονολογούμενον ἴσως εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 4ου αἰῶνος καὶ δυνάμενον ἐπομένως νὰ χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ οἰκοδομήματος. Ἐκ τοῦ στρώματος αὐτοῦ προέρχεται καὶ τεμάχιον μελανομόρφου ἀγγείου μετὰ παραστάσεως χορεύοντος σατύρου (76.547, πίν. 75β), τὸ ὁποῖον δὲν δύναται νὰ εἶναι νεώτερον τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος· ἡ παρουσία ἐνὸς τόσοῦ πρῶιμου ἀντικειμένου ὅμως εἰ-

1. Καὶ ἐντὸς τοῦ διαδρόμου, ὅστις ἀφῆρθῃ, εὐρέθησαν ὅλα τὰ γνωστὰ ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τῶν τάφρων TR5 καὶ TR6 στρώματα. Ἡ ἀφαίρεσις τοῦ διαδρόμου μᾶς ἐπέτρεψε τὴν καλυτέραν φωτογράφησιν τοῦ κατωφλίου τῆς τάφρου TR6.

ναί μεμονωμένη καὶ τυχαία, δὲν δύναται δὲ νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς ἀποδεικτικὸν στοιχείον διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ οἰκοδομήματος. Ἡ περαιτέρω εἰς βάθος ἀνασκαφὴ τῆς σχιστολιθικῆς γεμίσεως ἀπεκάλυψεν ἐξ ὀλοκλήρου τὴν ἀνατολικὴν παρεῖαν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου, ὅστις καταφανῶς ἡρείδeto ἐπὶ τοῦ βορείου (πίν. 70α).

Ἐντὸς τῆς γωνίας τοῦ οἰκοδομήματος τὸ στρώμα σχιστολιθικῆς γεμίσεως διηρεῖτο εἰς τὸ μέσον ὑπὸ ὀριζοντίου στενοῦ στρώματος ὀγκωδεστέρων πελεκημάτων, ἡ παρουσία τῶν ὁποίων ἐσχετίζετο ἴσως πρὸς τὸ ὄρυγμα θεμελιώσεως τὸ ἀνασκαφὲν διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου¹.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξεν ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος ἦτο ὠκοδομημένος ἐπὶ πλατυτέρου θεμελίου προεξέχοντος πρὸς Νότον κατὰ 0.20 - 0.25 μ. Τὸ πλάτος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου ἦτο ἐδῶ 0.50 - 0.55 μ.: τὸ διατηρούμενον ὕψος αὐτοῦ, περίπου 1.40 μ., δὲν ἔφθανε μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ δαπέδου καὶ ἐπομένως θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς μέρος τῆς ὑποδομῆς².

Σύνοψις: Δυνάμεθα τώρα νὰ συνοψίσωμεν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφικῆς μελέτης τοῦ Οἰκοδομήματος 3 ὡς ἑξῆς:

Τὸ κτήριον εὐρίσκετο ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς κλιτύος τοῦ Λόφου 2 (ὀνομαζομένου Ἀνεμομύλου) καὶ πρὸς Δ τῆς πύλης τοῦ ἑλληνιστικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος τῆς ἐπισημανθείσης εἰς τὸ τεῖχος P (εἰκ. 1). Τὰ πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς ὁρατὰ τμήματα τῶν ἐκ φαιοῦ ἀββεστολίθου πλίνθων τοῦ βορείου τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος ἐνεθύμιζον τὴν τοιχοποιίαν τῶν ἑλληνιστικῶν (ἀνατολικῶν) τειχῶν (ΠΑΕ 1975, 118). Ὁ μνημειώδης χαρακτήρ τοῦ τοίχου ὅμως δὲν πρέπει νὰ ὀφείλεται εἰς σχέσιν τοῦ κτηρίου πρὸς τὸ ὀχυρωματικὸν σύστημα (πίν. 70β): θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἐξηγηθῇ ὡς μέτρον ἀσφαλείας κατὰ τῆς ἀποτόμου κλίσεως τοῦ ἐδάφους.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐξετελέσθη ἐντὸς δεκατριῶν τάφρων τῶν ὁποίων αἱ διαστάσεις ἐποικίλλον ἀναλόγως τῶν ἐπὶ μέρους ἀναγκῶν.

Ἡ στρωματογραφία ἐντὸς τοῦ κτηρίου ἦτο σχετικῶς ὁμοίομορφος, παρ' ὅλον ὅτι ἡ διάβρωσις τοῦ ἐδάφους εἰς ὠρισμένας περιοχάς — κυρίως εἰς τὸ

1. Ἡ παρουσία τοῦ στρώματος ὀγκωδεστέρων πελεκημάτων εἰς τὸ μέσον τῆς σχιστολιθικῆς γεμίσεως δύναται νὰ ἐξηγηθῇ διὰ τῆς ἀκολουθοῦσας δυνατῆς σειρᾶς γεγονότων: α) τῆς μερικῆς πληρώσεως τῆς ὑποδομῆς διὰ σχιστολιθικῶν πελεκημάτων· β) τῆς ἐκσκαφῆς ὀρύγματος θεμελιώσεως (ἴσως ὡς μεταγενεστέρως, ὅχι ὡς ἀρχικῆς σκέψεως) διὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου· γ) τῆς ἐπὶ τόπου θραύσεως μεγάλων λίθων διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου καὶ ἀπορρίψεως μεγάλων πελεκημάτων διασκορπισθέντων τοπικῶς· δ) τῆς συνεχίσεως τῆς γεμίσεως μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τοῦ δαπέδου διὰ συνήθων πελεκημάτων.

2. Ὁ ἐσωτερικὸς τοῖχος εἶχε κτισθῇ ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου, ἐν μέρει δὲ ἐπὶ τοῦ χώματος. Ἐφ' ὅσον τὸ δάπεδον τοῦ κτηρίου λόγῳ τῆς ἀποτόμου κλίσεως τοῦ ἐδάφους εὐρίσκετο εἰς μέγα ὕψος ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ φυσικοῦ ἀββεστολιθικοῦ βράχου, οὗτος δὲν εἶχεν ἰσοπεδωθῇ οὐδαμῶς.

ΒΑ τμήμα — εἶχε καταστρέψει τὰ δάπεδα καὶ ἀλλοιώσει τὴν κανονικὴν διαδοχὴν τῶν στρώματων.

Εἰς τὸ ΝΔ τμήμα τοῦ οἰκοδομήματος, ὅπου ἡ κορυφὴ τοῦ φυσικοῦ βράχου ἦτο πλησίον τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, ἡ ἐπίχωσις ὑπεράνω τοῦ δαπέδου ἦτο μεγάλη ἡ δὲ γέμισις ὑπ' αὐτὸ ἐλαχίστη· ἀντιθέτως εἰς τὸ ΒΑ τμήμα, ὅπου ἡ κορυφὴ τοῦ φυσικοῦ βράχου ἦτο εἰς ὕψος πολὺ χαμηλότερον τοῦ ὕψους τοῦ δαπέδου, ἡ ὑπ' αὐτὸ γέμισις ἦτο μεγίστη.

Ἐντὸς τοῦ οἰκοδομήματος, τὰ στρώματα ἐταυτίσθησαν ἐκ τῶν ἄνω πρὸς τὰ κάτω περίπου ὡς ἐξῆς:

Στρώμα 1: τὸ σκοτεινοῦ χρώματος χῶμα ἐπιφανείας. Τοῦτο ἦτο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὀλίγον ἀμμώδες, περιεῖχε δὲ ρίζας θάμνων καὶ χαλίκια. Τὸ βάθος αὐτοῦ ἐκυμάνετο μεταξύ τῶν 0.05 καὶ 0.20 μ., τὰ δὲ ἐντὸς αὐτοῦ κεραμεικὰ ὄστρακα ἦσαν συνήθως τεθρυμμένα.

Στρώμα 2: Στρώμα καστανοκιτρίνου χρώματος. Τὸ στρώμα 2 περιεῖχε χαλίκια, μικροῦ μεγέθους τεμάχια ἀσβεστολίθων καὶ ἐκάστοτε τεμάχια ἀσβεστογυψίνου ἐπιχρίσματος προερχόμενα ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς παρειάς τῶν τοίχων (TR8). Τὸ στρώμα 2 ἦτο προφανῶς μεταγενέστερον τῆς περιόδου κατοικήσεως τοῦ κτηρίου. Ἐκάστοτε ὑποδιηρεῖτο εἰς δύο λεπτοτέρας στρώσεις· εἰς τὴν κατωτέραν τὸ χῶμα ἦτο καθαρώτερον, σκληρότερον καὶ μᾶλλον πηλῶδες (TR11). Τὸ στρώμα 2 ἐπεσημάνθη εἰς τὰς τάφρους TR5, TR6, TR8, TR9, TR11 καὶ TR12 (;), ἔλειπεν ὅμως τελείως εἰς τὰς τάφρους TR4 καὶ TR7. Εἰς τὴν TR5 ἡ διάκρισις μεταξύ αὐτοῦ καὶ τοῦ τοίχου ἐξ ὠμῶν πλίνθων ἦτο δύσκολος, διότι προφανῶς ὁ σχηματισμὸς τῆς κατωτέρας στρώσεως ὠφείλετο, τοῦλάχιστον ἐν μέρει, εἰς τὴν διάλυσιν αὐτοῦ. Εἰς τὴν TR6 ἡ βάσις τοῦ στρώματος 2 ἦτο εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ κατωφλίου.

Στρώμα 3: Αὐτὸ τὸ στρώμα εἶχε σχηματισθῇ ἐκ τῆς καταρρεύσεως τῶν ὠμῶν πλίνθων τῶν ἐγκαρσιῶν τοίχων, ἀντεπροσώπευε δὲ καὶ τὸ ὑπ' αὐτὸ δάπεδον, τὸ ὅποιον ἦτο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τῆς ἰδίας ὕψης. Τὸ στρώμα 3 ἐταυτίσθη εἰς τὰς τάφρους TR5, TR6, TR8, TR9 καὶ TR11· συνίστατο ἐκ σκληροῦ φαιοῦ χρώματος καὶ ὑποδιηρεῖτο εἰς τὸ ἀνώτερον 3α καὶ τὸ κατώτερον 3β. Τὸ 3α περιεῖχε μερικὰ τεμάχια ἀσβεστογυψίνου ἐπιχρίσματος πεσόντα ἐκ τῶν παρειών τῶν τοίχων, ἐλάχιστα δὲ μικρὰ εὐρήματα (π.χ. τὰ βαρίδια ἰστοῦ 76.17 καὶ 76.18 ἐντὸς τῆς τάφρου TR9). Εἰς τὴν τάφρον TR6 τὸ στρώμα 3α ἦτο ἐξ ὀλοκλήρου ὑπὸ τὸ ἐπίπεδον τῆς ἄνω ἐπιφανείας τοῦ κατωφλίου, εἰς δὲ τὰς τάφρους TR5, TR8, TR9 καὶ TR11 ἐσυνεχίζετο εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος. Τὸ στρώμα 3β ἦτο οὐσιαστικῶς σκληρὰ λεπτὴ στρώσις εἰς τὴν βάσιν τοῦ 3α, ἀπετέλει δὲ τὸ δάπεδον τοῦ οἰκοδομήματος, τὸ ὅποιον εἰς τὴν τάφρον TR6 ἦτο εἰς τὸ ὕψος τῆς βάσεως τοῦ κατωφλίου¹. Τὸ στρώμα 3β δὲν

1. Ἡ λειασμένη νότιος παρειά τοῦ κατωφλίου ἡ ὑποία προφανῶς ἦτο ἐκτεθειμένη, ἀποδεικνύει καὶ αὕτη ὅτι τοῦτο ἀπετέλει βαθμίδα ὑψηλότεραν τοῦ δαπέδου.

ἐξετείνεται εἰς τὰς περιοχὰς ὅπου ὁ φυσικὸς βράχος ἀνήρχετο εἰς ἀρκετὸν ὕψος καὶ ὅπου ἡ ἰσοπεδωθείσα κορυφή αὐτοῦ ἐχρησίμειεν ὡς δάπεδον. Εἰς τὸ βόρειον χεῖλος τοῦ καταφλίου τὸ στρώμα 3α ἐκάλυπτε τὰς ὁπὰς τῶν ἀξόνων τῶν θυροφύλλων καὶ τὸ φύλλον μολύβδου (76.12), τὸ ὁποῖον εὐρέθη ἐρειδόμενον μὲν ἐν μέρει ἐπ' αὐτοῦ βυθιζόμενον ὅμως χαμηλότερον ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ στρώματος (πίν. 65β).

Τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἀββεστογύψινον ἐπίχρισμα τῆς βορείου παρεῖας τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου τοίχου τοῦ ἀποκαλυφθέντος ἐντὸς τῆς τάφρου TR8 ἐσυνεχίζετο εἰς βάθος 0.20 μ. ἐντὸς τοῦ στρώματος 3α καὶ ὅτι ἡ κορυφή τοῦ φυσικοῦ βράχου ὑπ' αὐτὸ εἶχεν ἰσοπεδωθῇ ἐντὸς τῶν τάφρων TR6 καὶ TR11 ἐνισχύει τὴν ἄποψιν ὅτι τοῦτο εὐρίσκετο ὑπὲρ τὸ δάπεδον, διότι ἐὰν ὁ φυσικὸς βράχος ἐσκαπάζετο τελείως ὑπὸ τοῦ στρώματος 3α καὶ δὲν ἦτο καθόλου ἐκτεθειμένος ἡ ἰσοπέδωσις αὐτοῦ θὰ ἦτο περιττή. Θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρωμεν ὅμως ὅτι τὸ στρώμα 3β δὲν ἦτο εὐδιάκριτον εἰς ὅλας τὰς τάφρους· ἐφ' ὅσον δὲ δὲν εὐρέθησαν ἐπ' αὐτοῦ ἀξιοσημείωτα μικρὰ εὐρήματα θὰ πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ὅτι τὰ περισσότερα τῶν ἀντικειμένων ἐντὸς τοῦ οἰκοδομήματος εἶχον μεταφερθῇ πρὸ τῆς καταρρέουσας αὐτοῦ. Τὸ ὅτι τὸ κτήριο καταρρέυσεν ἀποδεικνύεται μεταξὺ ἄλλων ἐκ τῶν κεραμίδων στέγης τῶν εὐρεθεισῶν ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἐντὸς τῶν τάφρων TR8 καὶ TR11 νοτίως τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου τοίχου.

Στρώμα 4: Γέμισις τῆς ὑποδομῆς τοῦ οἰκοδομήματος συνισταμένη ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐξ ἐρυθροῦ χρώματος περιέχοντος σχιστολιθικά θραύσματα. Τὸ στρώμα 4 ἐταυτίσθη εἰς τὰς τάφρους TR4, TR6, TR7, TR9, TR11 καὶ TR12, τὸ δὲ περιεχόμενον αὐτοῦ θὰ πρέπει νὰ προέρχεται κυρίως ἐκ τῆς θραύσεως τμημάτων τοῦ σχιστολιθικοῦ φυσικοῦ βράχου πρὸς ἰσοπέδωσιν αὐτοῦ. Τὸ στρώμα 4 ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὸν σχηματισμὸν κανονικῆς βάσεως τοῦ δαπέδου ἐντὸς τῶν δωματίων τοῦ οἰκοδομήματος εἰς τὰ ὁποῖα ἡ κλίσις τοῦ ἐδάφους ἦτο μεγάλη· ἐπομένως ἔλειπεν εἰς τὸ ΝΔ τμήμα, ὅπου ὁ φυσικὸς βράχος ἀνήρχετο εἰς μέγα ὕψος, ἦτο δὲ ἐξαιρετικῶς παχὺ εἰς τὸ ΒΑ καὶ Α τμήμα. Ἡ ἀποτελοῦσα τὸ στρώμα 4 γέμισις προσετέθη μετὰ τὴν ἀνέγερσιν τῶν τοίχων τοῦ οἰκοδομήματος εἰς, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, κανονικὰς ὀριζοντίους στρώσεις λίθων, αἱ ὁποῖαι ἦσαν εὐδιάκριτοι εἰς τὰς τομὰς τῶν παρεῖων τῶν τάφρων καὶ ὑπεδείκνυνον ὅτι αὗται εἶχον προστεθῇ καὶ πιεσθῇ βαθμὴδὸν καὶ κατὰ στάδια. Ὑπὸ τὸ στρώμα 4 κατὰ κανόνα ἀπεκαλύφθη ὁ σχιστολιθικὸς φυσικὸς βράχος.

Εἰς τὰς πέριξ τοῦ οἰκοδομήματος ἀνασκαφείσας τάφρους ἡ στρωματογραφία ἦτο διαφορετική, κυρίως λόγω τῆς ἀπουσίας δαπέδου. Τὰ ταυτισθέντα στρώματα ἦσαν τὰ ἐξῆς:

Στρώμα 1: Τὸ σκοτεινὸν χρώματος χῶμα ἐπιφανείας, τὸ ὁποῖον ἦτο ὅμιον πρὸς τὸ ἀντίστοιχον στρώμα ἐντὸς τοῦ οἰκοδομήματος. Τὸ χῶμα τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἦτο σκοτεινότερου χρώματος καὶ πλουσιώτερον (humus) πρὸς τὰ ΝΔ.

Στρώμα 2: Στρώμα καστανοκιτρίνου χρώματος περιέχον ἀσβεστολίθους καὶ ἀσβεστολιθικά πελεκήματα ἢ καὶ τεμάχια ἀποσυνθειμένου σχίστου. Ἡ παρουσία τῶν ἀσβεστολίθων ἐνδέχεται νὰ ὀφείλεται εἰς συσσώρευσιν λόγῳ τῶν βροχῶν, ἐνῷ τὰ πελεκήματα θὰ πρέπει νὰ προήρχοντο ἐκ τῆς *in situ* λαξεύσεως τῶν παρειῶν τῶν πλίνθων τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων.

Στρώμα 3: Ἐρυθροκάστανον χῶμα ἢ γέμισις ἐρυθροῦ χρώματος περιέχοντος τεμάχια σχίστου ἀμέσως ὑπεράνω τοῦ φυσικοῦ βράχου. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἀντεστοίχει πρὸς τὸ στρώμα 4 τῶν τάφρων τοῦ οἰκοδομήματος, ἐταυτίσθη δὲ εἰς περιοχὰς πλησίον τοῦ κτηρίου ὅπου τὸ ἐπίπεδον τοῦ ἐδάφους εἶχε σχηματισθῇ τεχνητῶς διὰ τὴν καλυτέραν προφύλαξιν τῶν θεμελιῶν τοῦ οἰκοδομήματος, ἴσως δὲ καὶ διὰ τὴν διευκόλυνσιν τῆς κυκλοφορίας τῶν κατοίκων περὶ αὐτοῦ¹.

Ἡ στρωματογραφία τῶν μέχρι τοῦδε ἀνασκαφέντων τάφρων ὑποδεικνύει μεταξύ ἄλλων, ὅτι ὁ χῶρος ἀνεσκάφη τελείως μέχρι τοῦ φυσικοῦ βράχου πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς οἰκοδομῆς τῶν τοίχων. Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ὀφείλεται ἀσφαλῶς εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ ἀρχιτέκτονος νὰ ἐξασφαλίσῃ στερεὰν βάσιν διὰ τὸ κτήριο, ἴσως δὲ καὶ ἱκανοποιητικὴν ἀποστράγγισιν τῶν ὑδάτων τῆς βροχῆς εἰς τὴν ὑποδομὴν τοῦ κτηρίου, ἥτις ἦτο σκόπιμος λόγῳ τῆς ἀποτόμου κλίσεως τοῦ ἐδάφους. Ἀνεφέραμεν ἤδη ὅτι τὸ ΒΑ τμήμα τοῦ οἰκοδομήματος εἶχε διαβρωθῇ μέχρι ἐπιπέδου χαμηλοτέρου τοῦ ἐπιπέδου τοῦ διαπέδου εἰς τρόπον ὥστε νὰ διατηρῇται μόνον ἡ ὑποδομὴ αὐτοῦ. Εἰς τὸ ΝΔ τμήμα ὅμως διετηρεῖτο μέρος καὶ τῆς ἀνωδομῆς.

Τὰ σωζόμενα μέρη τοῦ οἰκοδομήματος ὠδήγησαν εἰς τὴν διαπίστωσιν τῶν ἀκολουθῶν χαρακτηριστικῶν ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων: οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι ἦσαν πλατύτεροι καὶ ἰσχυρότεροι πρὸς Βορρᾶν καὶ πρὸς Ἀνατολὰς, ὅπου τὸ πρηνὲς ἦτο ἀπότομον, λεπτότεροι δὲ πρὸς Νότον καὶ πρὸς Δυσμὰς. Οἱ τοῖχοι εἶχον δύο παρειάς, ἐκάστη δὲ συνίστατο ἐξ ἄλληπαλλήλων σειρῶν λίθων τοποθετημένων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὀριζοντίως. Αἱ ἐξωτερικαὶ παρειαὶ τοῦ βορείου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου συνίσταντο ἐκ μεγαλυτέρων λίθων ἢ ὀγκωδῶν πλίνθων, αἱ ἐσωτερικαὶ ἐκ μικροτέρων² (εἰκ. 16, πίν. 60γ, 62α).

Εἰς τὸν βόρειον τοῖχον ἡ τοιχοποιία τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς ὁμοιάζε πρὸς τὴν τῶν ἐλληνιστικῶν ὀγκωματικῶν τειχῶν. Αἱ πλίνθοι ἦσαν τοποθετημέναι εἰς σειρὰς διαφόρων ὕψων· τὸ μέγιστον ὕψος τῶν χρησιμοποιηθεισῶν πλίνθων ἦτο 0.50 μ. τὸ δὲ μέγιστον μῆκος 0.89 μ. Διὰ τὸ πᾶχος τῶν πλίνθων δὲν δύναμεθα νὰ ἡμεθα βέβαιοι διότι εἰς τὰς τάφρους TR1 καὶ TR10 αἱ ἐσωτερικαὶ

1. Αἱ χονδροειδεῖς ἐξωτερικαὶ παρειαὶ τῶν πλίνθων τῆς κατωτάτης σειρᾶς τοῦ βορείου τοίχου, ἥτις ἐκαλύπτετο ὑπὸ τοῦ στρώματος 3 ἀποδεικνύει ὅτι τοῦτο εἶχε προστεθῇ συμφῶνως πρὸς προϋπάρχον σχέδιον.

2. Ἡ χρῆσις τοῦ ἀσβεστολίθου ἐκυριάρχει, παρ' ὅλον ὅτι ἐγένετο μικρὰ χρῆσις γρανίτου καὶ σχίστου.

παρειάι δὲν ἀπεκαλύφθησαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1976. Οὐδαμοῦ διεπιστώθη ἡ χρῆσις μεταλλίνων συνδέσμων. Εἰς τὴν βάσιν τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς εὐρέθησαν μεγάλαι ποσότητες ἀσβεστολιθικῶν πελεκημάτων ὑποδηλοῦσαι ὅτι ἡ ἐπεξεργασία τῶν πλίνθων ἐγένετο μετὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ τοίχου (ΠΑΕ 1975, 118). Τὸ πλάτος τοῦ τοίχου εἰς τὴν τάφρον TR13 ἦτο περὶ τὰ 0.70 μ.· εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν τὰ θεμέλια αὐτοῦ ἦσαν κατὰ 0.20 - 0.25 μ. πλατύτερα. Τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀπεκαλύψαμεν ἐν μέρει δύο μόνον σειρὰς τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς, ἐξ αὐτῶν δὲ ἡ ἄνω μόνον συνίστατο ἐξ ἐπιμελῶς κατεργασμένων ἀσβεστολιθικῶν πλίνθων¹. Τὸ ὕψος αὐτῆς τῆς σειρᾶς ἦτο 0.30 μ. τὸ δὲ μῆκος τῶν πλίνθων ἐκυμαίνετο μεταξὺ τῶν 0.40 μ. καὶ 0.80 μ. Ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ συνίστατο ἐκ μικροτέρων, ἐλαφρῶς μόνον κατεργασμένων λίθων, τὸ δὲ πᾶχος τοῦ τοίχου ἦτο περίπου 0.65 - 0.70 μ. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου TR4 ἔδειξεν ὅτι ἡ διατηρουμένη ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου εἵχεν ὕψος περίπου 1.50 μ.· θὰ πρέπει ἐπομένως νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι καὶ ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ εἶχε τὸ ἴδιον ὕψος. Εἰς τὸ βόρειον ἄκρον ὁ δυτικὸς ἐξωτερικὸς τοῖχος εἶχε μερικὰς μεγάλας πλίνθους, τὸ δὲ πλάτος αὐτοῦ ἀνῆρχετο εἰς τὰ 0.65 - 0.70 μ.· νοτιώτερον ὅμως, εἰς τὰς τάφρους TR2, TR5 καὶ TR9, ὁ τοῖχος ἦτο λεπτότερος ἔχων πλάτος 0.40 - 0.45 μ.

Ὑπὸ τὸ ἐπίπεδον τοῦ δαπέδου οἱ χρησιμοποιηθέντες λίθοι ἦσαν ἀκανόνιστοι ἢ ἐλαφρῶς μόνον κατεργασμένοι. Ἡ χρῆσις ὀρυγμάτων θεμελιώσεως διεπιστώθη καὶ εἰς τοὺς τρεῖς ἐξωτερικοὺς τοίχους· τὸ πλάτος τῶν ὀρυγμάτων ἦτο περὶ τὰ 0.15 μ. μεγαλύτερον τοῦ πλάτους τῶν τοίχων, τὸ δὲ βάθος περὶ τὰ 0.20 μ.

Ἐντὺς τοῦ οἰκοδομήματος ἀπεκαλύφθησαν τέσσαρες ἐσωτερικοὶ τοῖχοι. Οἱ δύο ἐξ αὐτῶν ἦσαν ἐγκάρσιοι ἀνατολικοδυτικοί, οἱ ἄλλοι δύο εἶχον προσανατολισμὸν ἀπὸ Β πρὸς Ν. Τὰ ὑπὸ τὸ ἐπίπεδον τοῦ δαπέδου τμήματα αὐτῶν τῶν τοίχων ἦσαν ἐξ ἀκανονίστων λίθων, τὰ τμήματα ὑπὲρ τὸ δάπεδον ἦσαν ἐλαφρῶς κατεργασμένα. Ὁ βόρειος ἐγκάρσιος τοῖχος εἰς τὰς τάφρους TR4, TR5 καὶ TR6² καὶ ὁ τοῖχος μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ Β πρὸς Ν τῶν τάφρων TR4 καὶ TR13 εἶχον κτισθῆ ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ βράχου ἄνευ ὀρύγματος θεμελιώσεως. Σχετικῶς τὸ πλάτος τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου ἦτο μέγα, 0.55 μ., ἐξηγεῖται δὲ ὡς μέτρον ἀσφαλείας κατὰ τῆς ἀποτόμου κλίσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς μεγάλης πιέσεως τῆς ὑπ' αὐτοῦ συκρατουμένης σχιστολιθικῆς γεμίσεως (πίν. 62α)³. Ἐφ' ὅσον δὲ τὸ δυτικὸν τμήμα αὐτοῦ, τὸ διατη-

1. Προφανῶς διότι ἦτο ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Εἰς τὴν τάφρον TR13 μόνον ἡ ὑποδομὴ τοῦ τοίχου διατηρεῖτο.

2. Ἡ βόρειος παρειὰ αὐτοῦ τοῦ τοίχου ἀπείχε ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ βορείου ἐξωτερικοῦ τοίχου περὶ τὰ 7.50 μ.

3. Τὸ πλάτος τοῦ τοίχου μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ Β πρὸς Ν ἦτο κατὰ τι μικρότερον, περίπου 0.50 μ.

ρούμενον ὑπεράνω τοῦ ἐπιπέδου τοῦ δαπέδου (τάφροι TR5 καὶ TR6) ἦτο ἐξ ὤμων πλίνθων καὶ εἶχε τὰς παρειὰς κεκαλυμμένας δι' ἀσβεστογυψίνου ἐπιχρίσματος (ἐν σημαντικὸν χαρακτηριστικὸν ἀρχιτεκτονικὸν στοιχεῖον)¹, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁλόκληρος ἡ ἀνωδομὴ τοῦ τοίχου ἦτο πιθανῶς τῆς ἰδίας κατασκευῆς. Ὁ νότιος ἐγκαρσίος τοίχος τῶν τάφρων TR7, TR8 καὶ TR11 ἦτο στενωτέρος, περίπου 0.40 μ., εἶχε δὲ κτισθῇ ἐντὸς ὀρύγματος θεμελιώσεως (πίν. 66α).

Τοῦ δευτέρου ἐσωτερικοῦ τοίχου μὲ διεύθυνσιν ἀπὸ Β πρὸς Ν εἰς τὴν τάφρον TR8 μικρὸν μόνον τμήμα ἦλθεν εἰς φῶς κατὰ τὸ 1976 κατεσκευασμένον ἐξ ἀκατεργάστων λίθων (πίν. 67α). Τὸ πλάτος αὐτοῦ ἦτο ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου τοίχου, ἦτοι περίπου 0.40 μ.

Τὸ πλεόν ἀξιοσημείωτον διατηρούμενον ἀρχιτεκτονικὸν στοιχεῖον τοῦ οἰκοδομήματος ἦτο τὸ κατώφλιον τῆς θύρας τοῦ βορείου ἐγκαρσίου τοίχου, ἥτις θὰ πρέπει νὰ ἦτο δίφυλλος. Διὰ τῆς θύρας αὐτῆς ἡδύνατό τις νὰ εἰσέλθῃ ἐντὸς τοῦ κυρίου χώρου τοῦ κτηρίου, ὅστις κατελάμβανε τὸ ΒΔ αὐτοῦ τμήμα. Τὸ γεγονὸς ὅτι ἐκ τῶν δύο καθέτων παρειῶν τοῦ κατωφλίου μόνον ἡ νότιος ἦτο ἐπιμελῶς λειασμένη καὶ τὰ φύλλα τῆς θύρας ἤνοιγον πρὸς Βορρᾶν² ὑποδεικνύουν ὅτι ἡ κυρία εἴσοδος τοῦ οἰκοδομήματος ἦτο πρὸς Νότον· ἡ ἀποψὺς αὐτῇ ἐνισχύεται καὶ ἐκ τῆς ἀνακαλύψεως ἐντὸς τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου τῶν τάφρων TR7, TR8 καὶ TR11 ἐτέρου κατωφλίου καθὼς καὶ ἐκ τοῦ ἐπιμήκους σχήματος τοῦ δωματίου μεταξὺ τῶν δύο ἐγκαρσίων τοίχων.

Εἰς τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1976 ἦτο ἀδύνατον νὰ εἰκάζωμεν τὸ ἀκριβὲς σχέδιον τῶν πρὸς Νότον τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου τοίχου ἐν μέρει ἐρευνηθέντων δύο χώρων. Ἡ ὑπαρξίς, ὅμως, δευτέρου κατωφλίου ἐντὸς αὐτοῦ ἔδειξε σαφῶς ὅτι ἡ ἐξώθυρα τοῦ οἰκοδομήματος θὰ πρέπει νὰ εὑρίσκετο εἰς αὐτὸ τὸ δεύτερον κατώφλιον ἢ μᾶλλον ἔτι νοτιώτερον³, διότι αἱ ἐντὸς τῶν τάφρων TR7 καὶ TR8 ἀποκαλυφθεῖσαι προεκτάσεις τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου καὶ ἡ ὑπαρξίς ἐσωτερικοῦ τοίχου μεταξὺ τῶν τάφρων TR8 καὶ TR11 ὑπεδείκνυν τὴν ὑπαρξίν δύο ἄλλων χώρων, ἐνός «προθαλάμου» καὶ ἐνός μικροῦ δωματίου εἰς τὸ δυτικὸν αὐτοῦ ἄκρον.

Ὡστόσο, ἡ κακὴ ποιότης τῆς νοτίου προεκτάσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου,

1. Τὸ ἐπιχρίσμα εἶχε πάχος περίπου 0.004 - 0.006 μ., ἐκάλυπτε δὲ καὶ τὴν ἐσωτερικὴν παρειὰν τοῦ δυτικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου καθὼς καὶ τὴν βόρειον παρειὰν τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου τοίχου.

2. Τὸ ὅτι τὰ φύλλα τῆς θύρας ἤνοιγον πρὸς Β ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ὁπῶν ἐντὸς τῆς τομῆς τοῦ κατωφλίου.

3. Ἡ ἐξώθυρα τοῦ οἰκοδομήματος ἀποκλείεται νὰ ἦτο εἰς τὸ βόρειον τμήμα τοῦ κτηρίου ἀφ' ἐνός μὲν λόγῳ τῆς ἀποκρήμνου κλίσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ μεγάλου ὕψους τοῦ ἐπιπέδου τοῦ δαπέδου ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, ἀφ' ἐτέρου δὲ λόγῳ τῆς ἐλλείψεως ὑπογείου καὶ ἐνδείξεων περὶ ὑπάρξεως κλίμακος.

ἡ ὁποία ἦτο στενωτέρα τοῦ ὑπολοίπου, καὶ ἡ ἀποκάλυψις ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ «προθαλάμου» πολλῶν τεμαχίων κεραμίδων συνηγόρουν ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως ὅτι ὁ «προθάλαμος» θὰ πρέπει νὰ ἦτο μᾶλλον περιτοιχισμένον («προαύλιον») εἰς τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο κανεῖς νὰ εἰσέλθῃ διὰ θύρας ἐντὸς τῆς νοτίου προεκτάσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἡ ὑπαρξὶς εἰσόδου ἐντὸς τοῦ δυτικοῦ ἢ νοτίου τοίχου τοῦ «προαυλίου» ἀπεκλείετο λόγῳ τῆς ἀποτόμου κλίσεως τοῦ ἐδάφους¹.

Ἀπὸ ἀρχιτεκτονικῆς ἀπόψεως καὶ ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐρμηνείας τῶν δεδομένων σημαντικὴ ἦτο ἡ εὗρεσις πολλῶν κεραμίδων εἰς τὸν νότιον τομέα τῆς τάφρου TR8 καὶ νοτίως τοῦ κατωφλίου τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου τοίχου, ἥτις ἀποδεικνύει ὅτι τὸ οἰκοδόμημα εἶχεν ἀμφικλινῇ κεραμοσκεπῇ στέγῃ². Μερικαὶ τῶν κεραμίδων ἦσαν τοῦ ἐλαφροῦς καμπύλου λακωνικοῦ τύπου (76.103) συνεπιληρῶντο δὲ ὑπὸ ἀντιστοίχων καλυπτῆρων (76.62)· ἄλλαι εἶχον τὴν ἐπιφανείαν βεβαμμένην ἐρυθράν (76.63), μερικαὶ δὲ ἔφερον γραμμὰς κεχαραγμένας διὰ τῶν δακτύλων τοῦ κεραμέως, παραλλήλους πρὸς τὰς παρυφὰς τῆς κάτω ἐπιφανείας (76.67).

Παρ' ὅλον ὅτι εἰς τὸ τέλος τῆς ἀποστολῆς τοῦ 1976 ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Οἰκοδομήματος 3 δὲν εἶχε συμπληρωθῇ, τὰ δεδομένα τῆς ἐρεύνης ἡμῶν ἐπέτρεψαν τὴν ἀναπαράστασιν τῶν τριῶν κυρίων χώρων τοῦ κτηρίου μετὰ κάποιας ἀκριβείας: εἰς τὸ νότιον τμήμα αὐτοῦ ὑπῆρχε μέγα ἐπίμνηκς δωμάτιον πλάτους 10.5 μ. καὶ βάθους 4.8 μ., εἰς τὸ ὁποῖον εἰσῆρχετο κανεῖς διὰ θύρας ἐντὸς νοτίου ἐγκαρσίου τοίχου ἐκ νοτιωτέρου χώρου, ὅστις ἦτο πιθανῶς περιτοιχισμένον προαύλιον. Τὸ ἐπίμνηκς δωμάτιον ἐπεκονινώνει μετὰ τετραγώνου δωματίου εἰς τὸ ΒΔ τμήμα τοῦ κτηρίου διὰ θύρας ἐντὸς βορείου ἐγκαρσίου τοίχου³. Αἱ διαστάσεις τοῦ τετραγώνου δωματίου ἦσαν 6.8 × 6.8 μ., τοῦτο δὲ θὰ πρέπει νὰ ἦτο τὸ σπουδαιότερον δωμάτιον τοῦ οἰκοδομήματος. Εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν αὐτοῦ ὑπῆρχε μικρότερον ὀρθογώνιον δωμάτιον, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ πρέπει νὰ εἰσῆρχετο κανεῖς διὰ θύρας τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου τοῦ ἀποκαλυφθέντος εἰς τὰς τάφρους TR4 καὶ TR13. Εἰς τὸ τέλος τῆς ἀποστολῆς τοῦ 1976 ἡ ἀκριβὴς

1. Ἡ θεωρία ὅτι τὸ «προαύλιον» ἦτο περιτοιχισμένον καὶ ὅτι ἡ περιτοίχισις αὐτοῦ συμπεριελάμβανε νότιον τοῖχον παράλληλον πρὸς τοὺς δύο ἐγκαρσίους, ἐβασίσθη εἰς τὴν προφανῇ ἀνάγκην ἀναλήμματος πρὸς συγκράτησιν τῶν χωμάτων τῆς κλιτύος ἀπὸ κατολισθησιν, ἀνάγκην δημιουργηθεῖσαν λόγῳ τῆς ἐκσκαφῆς τοῦ χώματος εἰς ὀλόκληρον τὴν περιοχὴν πρὸ τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ κτηρίου καὶ τῆς ἰσοπεδώσεως τοῦ φυσικοῦ βράχου πρὸς τὸ δάπεδον αὐτοῦ (πίν. 70β).

2. Κεραμίδες εἶχον εὗρεθῇ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ἀνασκαφέντας χώρους τοῦ οἰκοδομήματος, ἀλλ' ὄχι εἰς μέγαν ἀριθμόν. Ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι τὸ οἰκοδόμημα κατέρρευσε βαθμιαίως εἶναι φυσικὸν αἱ κεραμίδες νὰ ὀλισθήσιν ἐκτὸς τοῦ κτηρίου πρὸ τῆς καταρρέσεως αὐτῆς ταύτης τῆς στέγης ἐντὸς τοῦ οἰκοδομήματος.

3. Καὶ αἱ δύο θύραι ἦσαν τοποθετημέναι ὀλίγον πρὸς Δυσμὰς τοῦ ἄξονος τοῦ οἰκοδομήματος.

θέσεις αὐτῆς τῆς θύρας δὲν ἦτο βεβαία. Αἱ διαστάσεις τοῦ δωματίου ἦσαν 3.4×6.8 μ., τὸ δωμάτιον δηλαδή εἶχε τὴν ἡμίσειαν ἔκτασιν τοῦ ΒΔ δωματίου.

Μικρὰ εὐρύματα: Παρ' ὅλον ὅτι τινὰ τῶν μικρῶν εὐρημάτων ἔχουν ἦδη ἀναφερθῇ ἀνωτέρω, ταῦτα δὲν ἔχουν εἰσέτι μελετηθῇ ἐπιμελῶς ὡς σύνολον καὶ ἐπομένως τὰ ἀκόλουθα σχόλια ἔχουν δοκιμαστικὸν μόνον χαρακτήρα:

Οὐδὲν τῶν ὀστράκων τῶν προσερχομένων ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ οἰκοδομήματος ἐφαίνετο νεώτερον τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, τὰ πλέον δὲ χαρακτηριστικὰ ἐξ αὐτῶν προήρχοντο ἐκ μικρῶν μελαμβαφῶν ἀγγείων. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς ὀστράκων, ὅμως, προήρχετο ἐκ χονδροειδῶν ἀγγείων, πίθων ἢ οἰκιακῶν σκευῶν, περιεχόντων ἀμμόδῃ ἐγκλείσματα (grit). Ἡμιχονδροειδῆ ὀστρακα, κάπως λεπτοτέρας κατασκευῆς, δὲν ἔλειπον· ταῦτα εἶχον τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν κεκαλυμμένην δι' ἐλαφροῦς ἐπιστρώσεως (slip) ἢ δι' ἀλλεπαλλήλων ὀριζοντιῶν βεβαμμένων ταινιδῶν.

III. Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΙΣΘΜΟΥ

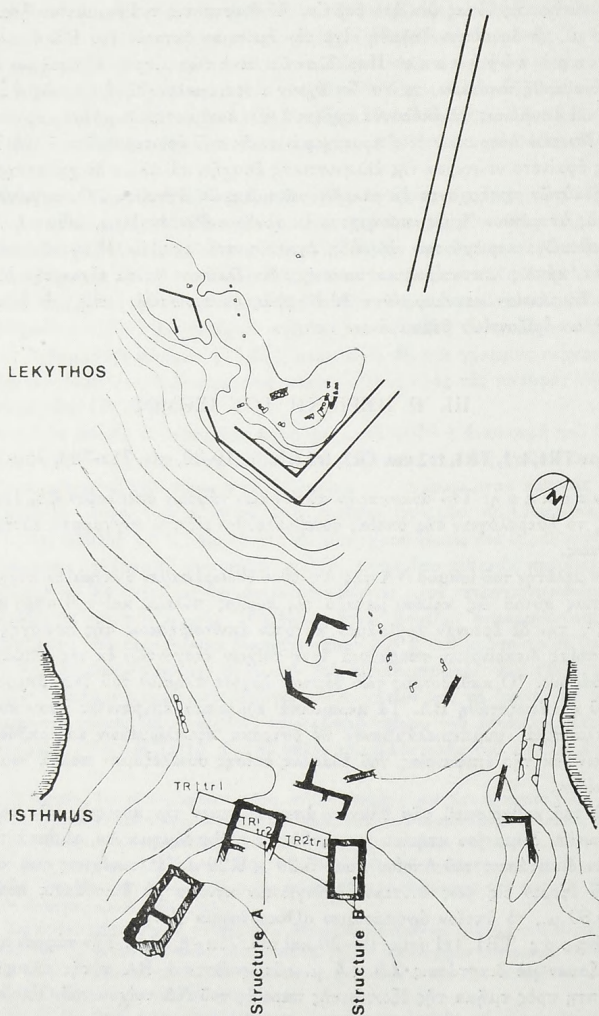
Τάφροι TR1, tr1, TR1, tr2 καὶ TR2, tr1 (εἰκ. 1, 19-20, πίν. 71α-73β, 75γ-76ς')

Ἀνασκαφή: Τὴν ἀνασκαφὴν αὐτῶν τῶν τάφρων ἐπέβλεψεν ἡ δ. Jenifer Neils, τὸ ἡμερολόγιον τῆς ὁποίας συνεβουλεύθη ἐν τὴν συγγραφῇ αὐτῆς τῆς ἐκθέσεως.

Τὴν μελέτην τοῦ ἰσθοῦ ΝΑ τῆς Ληκύθου ἐθεωρήσαμεν ἀναγκαίαν λόγῳ τῆς σημασίας αὐτοῦ ὡς κρίκου μεταξὺ τῆς κυρίως πόλεως καὶ τοῦ «φρουρίου» αὐτῆς¹, τὴν δὲ ἔρευναν ἤρχισαμεν κατόπιν ἐπιθεωρήσεως τῆς περιοχῆς, ἐπὶ τῆς ὁποίας διεκρίναμεν σποραδικὰ ἔχνη τοίχων ἐξεχόντων ἐκ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους. Ὁ καθαρισμὸς τῶν θάμνων ἤρχισε πλησίον τοῦ ΝΔ ἄκρου τοῦ ἰσθοῦ καὶ ἐπεξετάθη ΒΑ. Τὰ κεραμεικὰ εὐρήματα ἐπιφανείας ἦσαν κυρίως μετακλασσικά, συμπεριελάμβανον δὲ ὀστρακα ἐφυαλωμένων καὶ ραβδωτῶν ἀγγείων· ἐκ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ἐπίσης συνελέξαμεν πολλὰ τεμάχια κεραμίδων.

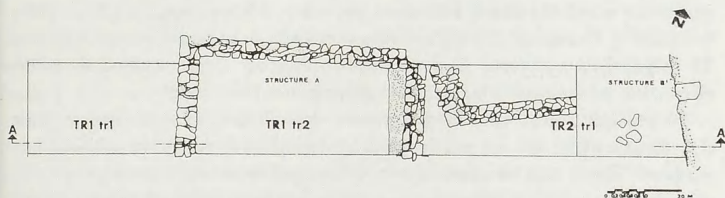
Διὰ τοῦ καθαρισμοῦ τῶν θάμνων ἀπεκαλύψαμεν τὴν κορυφὴν τῶν τοίχων ὀρθογωνίου δωματίου κτηρίου ὀνομασθέντος «Οἰκοδόμημα Α», αἱ κατὰ προσέγγισιν διαστάσεις τοῦ ὁποίου ἦσαν 5.20×6.20 μ. Ἡ συνέχισις τοῦ καθαρισμοῦ ἔφερεν εἰς φῶς δεύτερον ὀρθογώνιον κτίσμα μὲ διαστάσεις περίπου 8×5.80 μ., τὸ ὁποῖον ὠνομάσαμεν «Οἰκοδόμημα Β».

Τάφρος TR1, tr1 (εἰκ. 19-20 καὶ πίν. 71α-β, 72α). Τὴν τάφρον αὐτὴν ἐχαράξαμεν μὲ διαστάσεις 2.5×4 μ. οὕτως ὥστε ἡ ΒΑ αὐτῆς πλευρὰ νὰ συμπίπτῃ πρὸς τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ ΝΔ τοίχου τοῦ Οἰκοδομή-

Εἰκ. 19. Ἡ περιοχή τοῦ ἰσθμοῦ. Τὰ ἐπισημανθέντα οἰκοδομήματα, αἱ ἀνοιχθεῖσαι τάφροι καὶ τὸ ΝΑ τμήμα τῆς Λεκυθοῦ.

ματος Α καὶ μὲ σκοπὸν τὴν μελέτην αὐτοῦ καὶ τῆς στρωματογραφίας ἐκτὸς αὐτοῦ. Τὸ χῶμα ἐπιφανείας, στρώμα 1, ἦτο σκοτεινοῦ καστανοφαίου χρώματος, περιεῖχε δὲ μεγάλας ρίζας καὶ ἀποσυντεθειμένον ὀργανικὸν ὕλικον καθὼς καὶ κεραμεικὰ ὄστρακα¹, θαλάσσια ὄστρακα καὶ ὀστᾶ. Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν ἐπίσης πολλὰ τεμάχια κιτρινωπῶν εὐθρύπτων κεραμίδων ἐχουσῶν ἀμμώδη κάτω ἐπιφάνειαν. Πλησίον τοῦ οἰκοδομήματος εὗρομεν μεγάλους ἀβεστολίθους καὶ πελεκημένα, τὰ ὅποια εἶχον προφανῶς καταρρεύσει ἐκ τῶν τοίχων· διὰ τῆς ἀφαιρέσεως αὐτῶν ἀπεκαλύφθη ὁ ΝΔ τοίχος, ὅστις εἶχε πλάτος περίπου 0.54 μ. Τὸ στρώμα 2 διέφερε τοῦ 1 κυρίως ὡς πρὸς τὸ χῶμα, τὸ ὁποῖον ἦτο καστανόχρουν· ἡ κορυφὴ αὐτοῦ ἦτο εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς βάσεως τοῦ τοίχου, ὅστις ἦτο κατεσκευασμένος ἐκ χονδροειδῶν λίθων καὶ διετηρεῖτο εἰς

Εἰκ. 20. Ἡ περιοχή τοῦ ἰσθμοῦ. Τὰ Οἰκοδομήματα Α καὶ Β καὶ αἱ τάφροι TR1, tr1, TR1 tr2 καὶ TR2, tr1.

ὕψος περίπου 0.65 μ. Ἐντὸς τοῦ στρώματος 2 εὐρέθησαν μεγάλα τεμάχια ἄνθρακος. Τὰ μελαμβαφῇ ἀγγεῖα ἦσαν ἐδῶ περισσότερα καὶ τὰ ἐφυσωμένα ἦσαν πολλά. Τὸ στρώμα 3 ἦτο βαθέος καστανοῦ χρώματος, εἶχεν ὕψην χαλαράν καὶ ἀμμώδη, περιεῖχε δὲ περισσότερα ὄστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων καὶ ὀλιγώτερα ἐφυσωμένα ἢ ραβδωτά. Ἀξιοσημείωτος ἦτο ἡ εὑρεσις, ἔσως *in situ*, εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς τάφρου χονδροειδοῦς ἀγγείου (76.512) περιβαλλομένου ὑπὸ καστανοκιτρίνου χώματος (πίν. 72α)². γενικῶς ὅμως ἐντὸς τοῦ στρώματος 3 τὰ ὄστρακα ἀγγείων ἦσαν σχετικῶς ὀλιγώτερα³ τῶν ἀγγείων τῶν εὐρεθέντων εἰς τὰ δύο ἀνώτερα στρώματα. Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτοῦ, ἥτις ἔφθασεν εἰς μέγιστον βάθος 1.70 μ. ἐκ τῆς κορυφῆς τοῦ ΝΔ τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος ἔφερεν εἰς φῶς κατὰ μῆκος τῆς ΒΑ πλευρᾶς τῆς τάφρου πολλοὺς χονδροειδοῦς πελεκημένους λίθους, οἱ ὅποιοι καὶ ἀφηρέθησαν (πίν. 71β).

1. Λίαν ἐφθαρμένα λόγῳ διαβρώσεως ὑπὸ τῆς θαλάσσης.

2. Τὸ ἀγγεῖον καὶ τὸ περιβάλλον αὐτὸ χῶμα ἀφηρέθησαν ὡς κεχωρισμένη ἰδιαίτερα ποσότης.

3. Ὡς καὶ τὸ στρώμα 2, τὸ στρώμα 3 περιεῖχε ἀρκετὰς ποσότητας ὀστῶν, ὄστράκων θαλάσσης καὶ πορτοκαλοχρῶαν κεραμίδων.

Εἰς τὸ τέλος τῆς ἐρεύνης ἡμῶν μόνον μία μεγάλη πλίνθος πλησίον τοῦ μέσου τῆς ΝΑ πλευρᾶς καὶ δύο ἄλλαι προεξέχουσαι ἐκ τῆς ΒΔ πλευρᾶς ἀφέθησαν ἀμετακίνητοι.

Τά φ ρ ο ς TR1, tr2 (εἰκ. 19 - 20, πίν. 72β - γ): Ἡ τάφρος αὐτὴ ἐχάρχθη ἐντὸς τοῦ Οἰκοδομήματος Α καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ΒΔ αὐτοῦ τοίχου με ἀρχικὰς διαστάσεις 2.50×5.50 μ. ἀργότερον αἱ διαστάσεις αὐτῆς ἡυξήθησαν εἰς τὰ 2.70×5.50 μ. οὕτως ὥστε ἡ ΝΔ αὐτῆς πλευρὰ νὰ συμπίπτῃ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν παρειὰν τοῦ ΝΔ τοίχου, ἡ δὲ ΒΑ νὰ συμπίπτῃ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν παρειὰν τοῦ ΒΑ τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος. Εἰς τὴν ἐπιφάνειαν ὑπῆρχον πολλοὶ λίθοι, οἱ ὅποιοι εἶχον προφανῶς καταρρεῦσαι ἐκ τῶν τοίχων.

Τὸ χῶμα ἐπιφανείας (στρώμα 1) ἦτο βαθέος καστανοφάου χρώματος, τὰ δὲ ἐντὸς αὐτοῦ κεραμεϊκὰ ὕστρακα ἦσαν ὀλίγα καὶ ἐφθαρμένα¹. Διὰ τῆς ἀφαιρέσεως αὐτοῦ ἐξετέθη ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ ΝΔ τοίχου, ἥτις συνίστατο, ὅπως καὶ ἡ ἐξωτερικὴ, ἐξ ἀββεστολίθων καὶ λίθων ἐκ γρανίτου καὶ σχίστου. Ὁ τοίχος ἦτο πρόχειρος ἄνευ ἀββεστοκονιάματος, ὠκοδομημένος δὲ μόνον τῇ βοηθείᾳ λάσπης καὶ μικροτέρων πελεκημάτων (πίν. 72β).

Τὸ στρώμα 2 συνίστατο ἐκ χώματος καστανοῦ πρὸς τὸ κιτρινόφαιον περιεῖχε δὲ κεραμίδας στέγης καὶ ὕστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων εἰς μεγάλας ποσότητας. Ἐκτὸς τῶν ὀστράκων χονδροειδῶν, ραβδωτῶν καὶ ἐφυαλωμένων ἀγγείων² ἐντὸς αὐτοῦ εὐρέθησαν καὶ μεγάλα τεμάχια ἀββεστογυψίνου λευκοφαίου ἐπιχρίσματος, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἐκάλυπτε τὰς ἐσωτερικὰς παρειὰς τῶν τοίχων. Ἡ ἀφαίρεσις τοῦ στρώματος ἀπεκάλυψε τὴν ἐσωτερικὴν παρειὰν τοῦ ΒΔ τοίχου, ὅστις ὁμοίαζε πρὸς τὸν ΝΔ. Εἰς τὴν ὑπὸ τῶν δύο τοίχων σχηματιζομένην γωνίαν, προφανῶς διὰ μεγαλυτέραν ἀσφάλειαν, εἶχε τοποθετηθῇ ἰσόδομος πλίνθος ἐκ γρανίτου εἰς δευτέραν χρῆσιν.

Τὸ στρώμα 2α ἦτο τὸ δάπεδον τοῦ δωματίου, ἐν σκληρόν, ἀβαθεῖ στρώμα ἐρυθρολεῦκου χρώματος περιέχον ἀββεστον, διατηρούμενον δὲ καλῦτερον κατὰ μῆκος τῆς ΒΑ πλευρᾶς, ὅπου καὶ ἀφέθη ἀνέπαφον εἰς πλάτος 0.40 μ. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου εὐρέθη ὁμάς κατὰ τὸ πλεῖστον σιδηρῶν ἀντικειμένων ἀναμειγμένων μετὰ τεμαχίων ἀββεστογυψίνου ἐπιχρίσματος, τεμαχίων ἀνθρακος, σκυριάς σιδήρου καὶ ἀπηνθρακωμένων κόκκων. Ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἡ ὁμάς ἀντικειμένων εὐρίσκετο ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ δαπέδου ἀποτελεῖ σημαντικὸν στοιχεῖον ὅσον ἀφορᾷ τὴν χρονολόγησιν τοῦ οἰκοδομήματος.

Τὸ στρώμα 3 συνίστατο ἐκ καστανοκιτρίνου χώματος, ἐντὸς αὐτοῦ δὲ ὑπῆρχον ὀλιγώτερα ὕστρακα ἐφυαλωμένων ἀγγείων καὶ περισσότερα ὕστρακα μελαμβαφῶν καὶ χονδροειδῶν φερόντων ραβδωτὴν διακόσμησιν· αἱ κεραμίδες

1. Γενικῶς τὸ περιεχόμενον τοῦ στρώματος 1 ὁμοίαζε τὸ τοῦ ἀντιστοίχου στρώματος τῆς τάφρου TR1, tr1. Ἐξ αὐτοῦ προέρχεται τὸ βαρίδιον ἰσοῦ 76.142.

2. Καθὼς καὶ ὁστῶν καὶ θαλασσίων ὀστράκων.

ἦσαν πολλά. Γενικῶς τὰ εὐρήματα ἐκ τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἀποδεικνύουν ὅτι τοῦτο ἦτο μετακλασσικῆς ἐποχῆς. Ἡ ἀνασκαφή τοῦ στρώματος 3 ἐπερατώθη εἰς βάθος 0.20 - 0.30 μ. ὑπὸ τὸ δάπεδον (πίν. 72γ).

Τά φρος TR2, tr1 (εἰκ. 19 - 20, πίν. 73α - β). Ἡ τάφος αὐτὴ ἐχαράχθη μεταξὺ τῶν Οἰκοδομημάτων Α καὶ Β μὲ ἀρχικὰ διαστάσεις 5×2.50 μ. Ἀργότερον τὸ μῆκος αὐτῆς ηὐξήθη εἰς τὰ 7.70 μ. μέχρι τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ ΝΔ τοίχου τοῦ Οἰκοδομήματος Β καὶ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ ΒΑ τοίχου τοῦ Οἰκοδομήματος Α.

Τὸ στῶμα 1 (χῶμα ἐπιφανείας) ὁμοίαζε πρὸς τὰ ἀντίστοιχα στῶματα τῶν δύο ἄλλων τάφων περιεῖχε δὲ πολλὰς κεραμίδας προσερχομένας προφανῶς ἐκ τῆς στέγης τοῦ Οἰκοδομήματος Β, πολλὰ κεραμικά ὕστρακα κλασσικῶν καὶ μετακλασσικῶν χρόνων καθὼς καὶ τεμάχια ὕαλου.

Τὸ στῶμα 2 συνίστατο ἐκ χώματος καστανοῦ πρὸς τὸ φαιὸν ἀντεστοίχει δὲ πρὸς τὰς κατωτέρας σειρὰς τῶν τοίχων τοῦ Οἰκοδομήματος Β. Ἐντὸς αὐτοῦ εὗρομεν πολλὰ ὕστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων, ὕστρακα μελαμβαφῶν, ἐρυθροβαφῶν καὶ ἐφυαλωμένων ἀγγείων, καθὼς καὶ τεμάχια ὕαλου καὶ πολλὰ τεμάχια κεραμίδων. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ στρώματος ὑπῆρχε ποσότης ἄνθρακος.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τοῦ στρώματος 2, τὸ στῶμα 3 ἀνεσκάφη εἰς δύο τομεῖς, ἓνα ΝΑ καὶ ἓνα ΒΔ, οἱ ὅποιοι διέφερον ὡς πρὸς τὸ χρῶμα καὶ τὴν ὕψην. Τὸ χῶμα εἰς τὸν ΝΑ τομέα ἦτο καστανοκίτρινον καὶ πηλῶδες, ἐνῶ εἰς τὸν ΒΔ ἦτο καστανόμαυρον καὶ ἀμμῶδες. Ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἀπεκαλύψαμεν τὴν κορυφὴν τοίχου ἔχοντος προσανατολισμὸν ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ πλάτους περίπου 0.48 - 0.50 μ., ὅστις συνέπιπτε μετὰ τῆς γραμμῆς τῆς διαχωρίζουσης τοὺς δύο τομεῖς ἐξηγῶν τὰς μεταξὺ τῶν δύο διαφορὰς. Ἀκολουθῶς ἡ ἀνασκαφὴ περιορίσθη εἰς τὸ ΝΔ ἡμισυ τῆς τάφρου ἀφήνουσα τὸ ΒΑ ἡμισυ ἄθικτον. Εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν ἡ παρουσία σωροῦ λίθων προσέκαλεσε τὴν ὑποψίαν ὑπάρξεως δευτέρου τοίχου μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ σχηματίζοντος γωνίαν μετὰ τοῦ προηγούμενου. Παρ' ὅλον ὅτι ὁ σωρὸς αὐτὸς ἠδύνατο νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἀπλῆς καταρρεύσεως, διὰ λόγους προνοίας δὲν ἀφηρέθη. Εἰς τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου ὁ τοῖχος μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ εἶχεν ἀποκαλυφθῆ εἰς βάθος 0.56 μ. ἐκ τοῦ ὑψηλοτέρου διατηρουμένου σημείου αὐτοῦ (πίν. 73α).

Ἐντὸς τοῦ ΒΔ τομέως τοῦ στρώματος 3 εὗρομεν ἀρκετὰ ἀσβεστολιθικά πελεκήματα, λίθους, τεμάχια πορτοκαλοχρῶν κεραμίδων, τεθρυμμένα τεμάχια χονδροειδῶν ἀγγείων καὶ μελαμβαφῆ ὕστρακα. Γενικῶς τὰ ὕστρακα ἐδῶ ἦσαν ὀλιγώτερον τεθρυμμένα τῶν ὀστράκων τοῦ ΝΑ τομέως ἐντὸς τοῦ ὁποίου εὗρομεν λίθους, μεγάλας ποσότητας τεμαχίων χονδροειδῶν ἀγγείων, συμπεριλαμβανομένων πολλῶν ἀμφορέων μεταφορᾶς οἴνου, καὶ πολλὰ ὕστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων.

Ἐντὸς τοῦ στρώματος 3 τὰ ἐφυαλωμένα ὕστρακα ἔλειπον σχεδὸν τελείως.

Σύνοψις - μικρά εὑρήματα: Δυνάμεθα τώρα νὰ συνοψίσωμεν τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐρεῦνης ἡμῶν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἱσμοῦ κατὰ τὸ 1976 ὡς ἑξῆς:

Σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς ἦτο ἡ μελέτη ἐπιμήκους ζώνης μεταξὺ τοῦ Τορωναίου Κόλπου καὶ τοῦ Λιμένος τῆς Τορώνης ἐντὸς τριῶν τάφρων, αἱ ὁποῖαι ἐχαραχθῆσαν ἐν σχέσει πρὸς δύο οἰκοδομήματα, τὸ Α καὶ τὸ Β, τῶν ὁποίων οἱ τοῖχοι προεξείχον κάπως τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, καὶ τὰ ὁποῖα ἦσαν κατὰ τὰ φαινόμενα μετακλασσικά (πίν. 71α).

Τὴν τάφρον TR1, tr1 ἐχαραζάμεν ἐκτὸς τοῦ Οἰκοδομήματος Α εἰς τρόπον ὥστε ἡ ΒΑ αὐτῆς πλευρὰ νὰ ἐφάπτεται τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ ΝΔ τοίχου αὐτοῦ. Ἐντὸς αὐτῆς ἐταυτίσαμεν τρία στρώματα.

Τὸ στρώμα 1 (χῶμα ἐπιφανείας) ἀντεστοίχει πρὸς τὰς ἀνωτέρας σειράς τοῦ ΝΔ τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος, εἶχε δὲ βάθος περίπου 0.30 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου. Τὰ κεραμεικὰ ὕστρακα ἦσαν ἀνάμεικτα κλασσικά, μετακλασσικά, βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ (ἐφυαλωμένα, ἐρυθροβαφῆ καὶ ὕστρακα φέροντα ραβδωτὴν διακόσμησιν).

Τὸ στρώμα 2 εἶχε βάθος περίπου 0.50 μ. ἡ δὲ κορυφὴ αὐτοῦ ἀντεστοίχει πρὸς τὴν βάσιν τοῦ οἰκοδομήματος. Ἐντὸς αὐτοῦ εὑρομεν τεμάχια κεραμίδων καὶ χονδροειδῶν ἀγγείων, πολλὰ ὕστρακα καὶ πελεκήματα σχίστου.

Τὸ στρώμα 3 εἶχε βάθος 0.20 μ. τὰ κεραμεικὰ ὕστρακα ἐντὸς αὐτοῦ ἦσαν ὀλιγώτερα, κατ' ἀναλογίαν ὅμως ὁ ἀριθμὸς τῶν μελαμβαφῶν ἀγγείων ἦτο μεγαλύτερος. Ἐντὸς τοῦ στρώματος 3 εὑρομεν πολλοὺς ἀκατεργάστους λίθους, ὀλιγώτερα ὅμως ὁστᾶ καὶ θαλάσσια ὕστρακα.

Ἐκτὸς τῶν στρωμάτων αὐτῶν ἀναφέρομεν τὸ πῆριξ τοῦ ἀγγείου 76.512 καστανοκίτρινον χῶμα εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς τάφρου, τὸ ὁποῖον διέφερε τοῦ στρώματος 3 καὶ ἀφῆρθέη ὡς ἰδιαιτέρα ποσότης (πίν. 72α).

Ὁ ΝΔ τοῖχος τοῦ Οἰκοδομήματος Α διετηρεῖτο εἰς ὕψος 0.80 μ. ἦτο δὲ ὠκοδομημένος ἐξ ἀβεστολίθων, σχιστολίθων καὶ γρανιτολίθων, οἱ ὁποῖοι δὲν ἦσαν τοποθετημένοι εἰς κανονικὰς σειράς. Διὰ μεγαλυτέραν ἀσφάλειαν ὅμως εἰς τὴν δυτικὴν γωνίαν τοῦ οἰκοδομήματος εἶχε τοποθετηθῇ ὀρθογώνιος ἰσόδομος πλίνθος ἐκ γρανίτου προφανῶς δευτέρας χρήσεως.

Ἐκ τῶν μικρῶν εὐρημάτων τοῦ στρώματος 1 ἀναφέρομεν τὸ διάτρητον νόμισμα 76.108, τὸ ἀργυροῦν νόμισμα 76.102 καὶ τὰ τεμάχια λυχνίας 76.155, 76.136 καὶ 76.139· ἐπίσης τὸ τεμάχιον ἐρυθρομόρφου ἀγγείου 76.174 καὶ τὸ τεμάχιον πίθου 76.172. Τὰ ὕστρακα ἐφυαλωμένων ἀγγείων (π.χ. τὸ 76.178), ἐρυθροβαφῶν ἀγγείων (π.χ. τὸ 76.154)¹ καὶ ἀγγείων φερόντων ραβδωτὴν διακόσμησιν (π.χ. τὸ 76.160)² ἦσαν πολυάριθμα. Ἐντὸς

1. Πρβ. τὸ ὕστρακον τὸ εὑρεθὲν εἰς τὴν Ἀγορὰν τῶν Ἀθηνῶν, *Hesperia* 2, 1933, 299.

2. Πρβ. τὸ ὕστρακον τὸ εὑρεθὲν ἐν Ὀλύνθῳ, *Olynthus* XIII, πίν. 248, ἀρ. 1043,

τοῦ στρώματος 1 εὐρέθη μέγας ἀριθμὸς τεμαχίων ὕαλου (π.χ. τὸ 76.114).

Ἐκ τῶν εὐρημάτων τοῦ στρώματος 2 ἀναφέρονται εἰδικῶς τὰ χαλκᾶ νομίσματα 76.337 (πίν. 75γ - 8) καὶ 76.338, τὸ τεμάχιον ἐρυθρομόρφου κρατῆρος 76.150, τὸ ἐφυαλωμένον ἀγγεῖον 76.185 καὶ τὰ ἐρυθροβαφῆ τεμάχια 76.258 καὶ 76.259¹.

Ἐκ τοῦ στρώματος 3 προέρχεται τὸ νόμισμα 76.482, τὸ τεμάχιον κορινθιακοῦ ἀρυβάλλου 76.630 (πίν. 75ς') καὶ τὸ τεμάχιον ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος τοίχου 76.632².

Τὴν τάφρον TR1, tr2 ἀνεσκάψαμεν ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου δωματίου τοῦ Οἰκοδομήματος Α ἀποσκοποῦντες εἰς τὴν χρονολόγησιν αὐτοῦ. Παρ' ὅλον ὅτι τὰ μικρὰ εὐρήματα δὲν ἔχουν εἰσέτι μελετηθῆ ἐπισταμένως, εἰδικῶς δὲ ἡ ὁμάς ἀντικειμένων ἡ εὐρεθεῖσα ἐπὶ τοῦ δαπέδου, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ κτήριο ἀνήκει εἰς τὴν χριστιανικὴν ἐποχὴν. Αἱ ἐξωτερικαὶ διαστάσεις τοῦ δωματίου ἦσαν περίπου 6.65×5.2 μ. Τὸ μέγιστον διατηρούμενον ὕψος τῶν τοίχων ἦτο 0.70 μ., τὸ δὲ πλάτος αὐτῶν ἦτο περίπου 0.55 μ. Ἐφ' ὅσον τὸ ἐπίπεδον τοῦ ἤδη περιγραφέντος δαπέδου εὐρίσκετο εἰς τὴν βάσιν τῆς κατωτέρας σειρᾶς λίθων τῶν τοίχων, τὸ οἰκοδόμημα δὲν εἶχε θεμέλια· οἱ τοῖχοι ἐκάθηντο ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ σχιστολιθικοῦ χώματος καὶ συνίσταντο ἐκ λίθων χονδροειδῶς πελεκημένων ἐχόντων σχετικῶς λείας μόνον τὰς ἐξωτερικὰς παρειάς³. Αἱ ἐσωτερικαὶ παρειαὶ τῶν τοίχων φαίνεται ὅτι ἐκαλύπτοντο δι' ἄσβεστογυψίνου ἐπιχρίσματος, τεμάχια τοῦ ὁποίου εὐρέθησαν ἐντὸς τοῦ στρώματος 2.

Τὸ χῶμα ἐπιφανείας, στρώμα 1, εἶχε χῶμα καστανόφαιον καὶ ἦτο κάπως χαμηλότερον εἰς τὸ κέντρον τοῦ δωματίου· τὸ βάθος αὐτοῦ ἦτο 0.15 - 0.20 μ. Τὸ ὑπ' αὐτὸ στρώμα 2 ἦτο καστανὸν πρὸς τὸ κιτρινόφαιον, εἶχε βάθος 0.30 - 0.45 μ., ἀντεστοίχει δὲ περίπου πρὸς τὸ διατηρούμενον ὕψος τῶν τοίχων. Τὸ στρώμα 2α ἦτο τὸ δάπεδον τοῦ δωματίου, ἐν λεπτὸν σκληρὸν ἐρυθρόλευκον στρώμα τὸ ὁποῖον περιεῖχεν ἄσβεστον καὶ ἀντεστοίχει πρὸς τὴν βάσιν τῶν τοίχων. Τὸ στρώμα 3 ἦτο καστανοκίτρινον καὶ ἀμυῶδες, εἶχε βάθος 0.20 - 0.30 μ. εὐρίσκετο δὲ ἐξ ὁλοκλήρου ὑπὸ τὸ δάπεδον καὶ τοὺς τοίχους.

Ἐντὸς τῶν στρωμάτων 1 καὶ 2 εὐρέθησαν πολλὰ τεμάχια ἀγγείων χονδροειδοῦς κατασκευῆς ἀνήκοντα εἰς τοῦλάχιστον τρεῖς πύθους φέροντας εἰς τὸ ἐ-

καὶ τὰ ὀστρακα τὰ εὐρεθέντα ἐν Ταρσῶ, Tarsus I, πίν. 162, ἀρ. 795 καὶ πίν. 125, G.

1. Ἀναφέρονται ἐπίσης ἐδῶ τὰ ἐξῆς: τὰ τεμάχια μελαμβαφῶν ἀγγείων 76.249, 76.250 καὶ 76.269, τὸ τεμάχιον ἀγγείου μετὰ ραβδωτῆς διακοσμῆσεως 76.252, τὸ τεμάχιον λυχνίας 76.251, τὸ βαρίδιον ἱστοῦ 76.301, τὸν σιδηροῦν ἦλον 76.321 καὶ τὸ ὀστένινον κομβίον 76.332.

2. Ἀξία μνείας ἐπίσης εἶναι ἡ βάσις μελαμβαφοῦς ἀγγείου μετὰ διακοσμῆσεως ἐντὸς τῶν ἀνθεμίων 76.589, τὸ ἐνεπιγράφων τεμάχιον χονδροειδοῦς ἀγγείου 76.594, δύο βαρίδια ἱστῶν, τὸ ἐν σφαιρικόν (76.559), τὸ ἄλλο πυραμοειδές (76.592), μία χαλκὴ περόνη (76.472) καὶ εἰς χαλκοῦς ἦλος (76.473).

3. Ἀνεφέρθη ἤδη ἡ χρῆσις μιᾶς ἰσοδόμου πλίνθου ἐκ γρανίτου εἰς τὴν δυτικὴν γωνίαν τοῦ δωματίου.

ξωτερικὸν μὲν διακόσμησιν ἐν σχήματι σχοινίου καὶ ἐγχάρακτα τετράγωνα, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν δὲ πρασίνην ἐφυάλωσιν. Ἐντὸς αὐτῶν τῶν στρωμάτων ἀνευρέθησαν ἐπίσης τεμάχια πολλῶν μικροτέρων ἐφυαλωμένων ἀγγείων, εἰς τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἐδόθησαν ἀριθμοὶ εὐρετηρίου λόγῳ ἑλλείψεως χρόνου.

Ἐκ τῶν εὐρημάτων τοῦ στρώματος 2 ἀναφέρομεν ἐδῶ τὰ χαλκᾶ ἀγκίστρα 76.339 καὶ 76.345, τὴν σιδηρᾶν λεπίδα 76.344 (πίν. 75η), τὴν χαλκῆν ἀρπάγην 76.345, τὸ ἀργυροῦν νόμισμα 76.485 (πίν. 75ε), τὴν χαλκῆν (;) θήκην μαχαίριου 76.484, τὸ μελανόμορφον ὄστρακον 76.563, τὸ ἐρυθρόμορφον ὄστρακον 76.564, τὸ μελαμβαφές ὄστρακον 76.565, καὶ τὸ ἐνεπίγραφον ὄστρακον χονδροειδοῦς ἀγγείου 76.567.

Ἡ σημασία διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ Οἰκοδομήματος Α τῆς ὁμάδος, κυρίως σιδηρῶν, ἀντικειμένων τῆς εὐρεθείσης ἐπὶ τοῦ δαπέδου (στρώματος 2α) ἔχει ἤδη τονισθῆ· ἐδῶ ἀναφέρομεν μόνον μερικὰ ἐξ αὐτῶν: τὸ ἀγγεῖον (βυζαντινόν;) 76.374, τὸ ἀργυροῦν ἐνώτιον 76.375, τὸ ἀντικείμενον (πόρπη;) 76.387 (πίν. 75ζ), τὴν πόρπη 76.389, τὴν σφαιρικὴν ὑαλίνην χάνδραν 76.476, τὴν σφῆναν 76.380, τὴν λαβὴν 76.381, τὴν ράβδον 76.382, τὸ ψαλίδιον 76.383, τὰς ξύστρας 76.384 - 6, τὴν λεπίδα 76.390, τὸ (χαλκοῦν;) νόμισμα 76.477 (πίν. 76α), τὰ ἀργυρᾶ νομίσματα 76.478 - 9, τὸ μικροσκοπικὸν κωδωνόσχημον ἀντικείμενον μετὰ δακτυλίου εἰς τὴν κορυφὴν αὐτοῦ 76.481 καὶ τὴν χαλκῆν περόνην 76.486.

Ἐκ τῶν ἀντικειμένων τῶν εὐρεθέντων ἐντὸς τοῦ στρώματος 3 ἀναφέρομεν ἐδῶ τὰ χαλκᾶ νομίσματα 76.514 (πίν. 76β) καὶ 76.791 (πίν. 76γ), τὸν χαλκοῦν δακτύλιον 76.513, τὸ τεμάχιον ὕαλου 76.517, τὸ βαρίδιον ἱστοῦ σχήματος κολούρου πυραμίδος 76.598, τὸ ὄστρακον ἐρυθρομόρφου ἀγγείου 76.577, καὶ τὸ ὄστρακον ἀγγείου 76.578, τὸ ὁποῖον ἐνεθύμιζε τὴν τεχνοτροπίαν West Slope.

Τὴν τάφρον TR2, tr1 ἠνοίξαμεν μὲ σκοπὸν τὴν ἐξερεύνησιν τοῦ χώρου μετὰ τῶν Οἰκοδομμάτων Α καὶ Β, ὅπου δὲν ὑπῆρχον ὁρατὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα μετακλασικῶν χρόνων. Ἐντὸς αὐτῆς ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερεν εἰς φῶς τοῖχον ἐκ χονδροειδοῦς πελεκημένων λίθων μὴ τοποθετημένων εἰς κανονικὰς σειράς, μὲ προσανατολισμὸν ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ καὶ σωρὸν λίθων (ἴσως δευτέρου τοίχου) σχηματίζοντα γωνίαν μετ' αὐτοῦ. Τὰ κεραμεϊκὰ ὄστρακα ὑπεδείκνυν μίαν πιθανὴν χρονολογίαν τοῦ τοίχου ἐντὸς τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰῶνος.

Διὰ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς τάφρου TR2, tr1 ἀπεκαλύφθη μερικῶς ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ ΒΑ τοίχου τοῦ Οἰκοδομήματος Α, ὅστις εὐλόγως ὁμοίαζε τὸν ΝΔ τοῖχον αὐτοῦ, καὶ τμήμα τοῦ ΝΔ τοίχου τοῦ Οἰκοδομήματος Β συμπεριλαμβανομένης τῆς δυτικῆς γωνίας τοῦ κτηρίου εἰς τὴν ὁποίαν ὑπῆρχε μεγάλη πλίνθος γρανίτου¹. Ἡ τοιχοποιία τῶν δύο οἰκοδομημάτων ἦτο ὁμοία καὶ

1. Ὡς καὶ εἰς τὴν ἀντίστοιχον γωνίαν τοῦ Οἰκοδομήματος Α.

δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ταῦτα ἦσαν σύγχρονα. Αἱ κεραμίδες αἱ εὐρεθεῖσαι πλησίον τοῦ Οἰκοδομημάτων Β πρέπει νὰ προήρχοντο ἐκ τῆς στέγης αὐτοῦ.

Τὸ στρώμα 1 (χῶμα ἐπιφανείας χρώματος καστανοφαίου πρὸς τὸ μαῦρον) εἶχε καὶ ἐδῶ βάθος 0.15 - 20 μ., ὁμοίᾳζε εἰς τὴν ὕφην καὶ τὸ περιεχόμενον τὸ στρώμα 1 τῶν δύο ἄλλων τάφρων, ἀντεστοίχει δὲ πρὸς τὴν ἀνωτάτην σειρὰν λίθων τῶν τοίχων τῶν Οἰκοδομημάτων Α καὶ Β. Τὸ στρώμα 2 εἶχε βάθος 0.50 - 0.75 μ. ἦτο καστανοφαῖον καὶ συμπαγές, ἀντεστοίχει δὲ πρὸς τὰς κατωτέρας σειρὰς τῶν τοίχων τῶν Οἰκοδομημάτων Α καὶ Β. Τὸ στρώμα 3 εἶχε εἰς τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς βάθος 0.40 μ. ἀντεστοίχει δὲ πρὸς τὸν χαμηλότερον τοῖχον μεταξὺ τῶν Οἰκοδομημάτων Α καὶ Β. Τὸ στρώμα 3 ἀνεσκάφη μόνον εἰς τὸ ΝΔ τμήμα τῆς τάφρου· τὸ ΒΑ τμήμα αὐτῆς ἀφῆθη ὡς «ἀνασκαφικὸς διάδρομος» τοῦ ὁποίου ἡ παρεὶα ἀπεῖχε 4.05 μ. ἀπὸ τῆς ΝΔ πλευρᾶς τῆς τάφρου.

Ἐκ τῶν ἀντικειμένων τοῦ στρώματος 1 ἀναφέρομεν τὴν κεραμίδα 76.145, τὸ χαλκοῦν νόμισμα 76.190 (πίν. 76δ), τὸ ἀργυροῦν νόμισμα 76.330 (πίν. 76ε) καὶ τὸ τεμάχιον λυχνίας 76.143 (πίν. 76ζ).

Ἐκ τῶν μικρῶν εὐρημάτων τοῦ στρώματος 2 ὁ πίν. 76θ εἰκονίζει τὰ τεμάχια καλύμματος ἐρυθρομόρφου πυξίδος.

Ἐκ τῶν ἀντικειμένων τῶν προσερχομένων ἐκ τοῦ ΒΔ τομέως τοῦ στρώματος 3 ἀναφέρομεν τὸ τεμάχιον ἐρυθρομόρφου κρατῆρος 76.707, τὴν δακτυλιόσχημον βάσιν μελαμβραφοῦς ἀγγείου 76.496, τὸ ταινιόσχημον τεμάχιον ὀστῆν ἀντικειμένου μετὰ διακοσμήσεως ἐγχράκτων ραβδώσεων 76.800 καὶ τὸ μικρὸν χαλκοῦν δίκρανον 76.801.

Ἐκ τῶν μελαμβραφῶν ἀγγείων τῶν προσερχομένων ἐκ τοῦ ΝΑ τομέως τοῦ στρώματος 3 ἀναφέρομεν τὸ ἰχθυοπινάκιον 76.640, τὴν βάσιν μετ' ἐγχράκτου ἐπιγραφῆς 76.467, τὸ τεμάχιον κυπέλλου (κύλικος;) 76.619, εἰδικῶς δὲ τὸν ραβδωτὸν κἀνθαρον 76.469 (πίν. 76η)¹. Ἐκ τῶν ἄλλων ἀντικειμένων ἀναφέρομεν τὴν βάσιν χονδροειδοῦς ἀγγείου φέρουσαν ἐγχάρακτον ἐπιγραφὴν 76.468 (πίν. 76ς'), τὴν λαβὴν ἀμφορέως μεταφορᾶς οἴνου μετ' ἐντύπου ἐπιγραφῆς 76.466, τὸ βαρίδιον ἰστοῦ μετ' ἐντύπου διακοσμήσεως 76.503, τὸ τεμάχιον πηλίνου εἰδωλίου παριστάντος ἵππον 76.710², τὴν κεραμίδα (καλυπτῆρα) 76.673, ἥτις εἶχε τὴν ἄνω ἐπιφάνειαν βεβαμμένην ἐρυθράν, τὸ τεμάχιον ἀκροκεράμου 76.695, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀπεικονίζετο γραπτὸς ἀνθρώπινος ὀφθαλμός, τὰ τεμάχια ἐρυθροῦ ἀσβεστοκονιάματος 76.773, τὴν χαλκὴν περὶ νην 76.489, καὶ τὰ φύλλα μολύβδου 76.518 καὶ 76.521. Εἰδικῶς πρέπει νὰ

1. Πρβ. τὸν κἀνθαρον τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς 711, ὅστις χρονολογεῖται μετὰ τοῦ 350 καὶ 325 π.Χ. (BRIAN A. SPARKES - LUCY TALCOTT, *Black and Painted Pottery, The Athenian Agora* XII, 287, πίν. 29).

2. Πρβ. τὸ εἰδῶλιον 75.360, Ἔργον 1975, 72, εἰκ. 67 καὶ ΠΑΕ 1975, πίν. 1 08β.

ἀναφέρωμεν τὸ μολύβδινον ἀντικείμενον 76.391 (πίν. 73β) τὸ ὁποῖον παριστᾷ δύο ἀναγλύφους Ἑρμῆς καὶ ἐνθυμίζει ὁμοίους διπλοῦς Ἑρμῆς ἀνασκαφέντας ἐν Ὀλύνθῳ (Olynthus X, 6 κέ., πίν. II - III).

IV. ΠΡΟΣΩΡΙΝΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον τοῦ 1976 ἡ ἐν Τορώνῃ ἔρευνα ἡμῶν ἐκάλυψε τρεῖς περιοχάς: τὴν περιοχὴν τῆς πύλης τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος, τὸ Οἰκοδόμημα 3 καὶ τὴν περιοχὴν τοῦ ἱσθοῦ.

Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς πύλης ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερεν εἰς φῶς τὴν γωνίαν τὴν σχηματιζομένην ὑπὸ τῶν τειχῶν K3 καὶ P, μέρος τῆς ὑποδομῆς τῆς πύλης ἐντὸς τοῦ τείχους P καὶ τὸ νότιον ἄκρον αὐτοῦ τοῦ τείχους. Παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἐπερατώθη, δυνάμεθα νὰ ἐκφράσωμεν μετὰ σχετικῆς βεβαιότητος τὴν γνώμην ὅτι ἡ πύλη ἦτο ἀπλοῦ σχεδίου καὶ ὅτι διὰ τὴν ὑπεράσπισίν της οἱ Τορωναῖοι ἐβασίζοντο κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν στενότητα τοῦ χώρου μεταξὺ τῶν τειχῶν K3 καὶ O καὶ εἰς τοὺς πύργους τῶν γωνιῶν τῶν σχηματιζομένων ὑπὸ τῶν τειχῶν K3 καὶ K2 ἀφ' ἐνὸς καὶ O καὶ N2 ἀφ' ἑτέρου (εἰκ. 1). Ἐκτὸς αὐτῆς ταύτης τῆς τοιχοποιίας ἡ ὁποία χρονολογεῖ τὰ τεῖχη τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος εἰς τοὺς πρώιμους ἑλληνιστικοὺς χρόνους, τὰ κεραμικὰ εὐρήματα τῆς τάφρου TR6, tr1 καὶ εἰδικῶς ὁ κἀνθαρος 76.107 ἐπικυροῦν μίαν τοιαύτην χρονολόγησιν, τοῦλάχιστον διὰ τὰ μέχρι τοῦδε ἔρευνηθέντα τμήματα.

Ἡ ἀνακάλυψις κατὰ τὸ 1976 δύο ταφικῶν περιβάλων ἐντὸς τῶν τάφρων TR4 καὶ TR4a (τοῦ ἐνὸς περιέχοντος μεγάλην λιθίνην σαρκοφάγον) καὶ σκελετοῦ ἐντὸς τῆς τάφρου TR6, tr3, προστιθεμένη εἰς τὴν ἀνακάλυψιν κατὰ τὸ 1975 δύο ἄλλων ταφῶν ἐντὸς τῶν τάφρων TR2, tr4 καὶ TR2, tr2 (ΠΑΕ 1975, 120 κέ.) δεικνύει σαφῶς ὅτι ἡ περιοχὴ μεταξὺ τῶν τειχῶν K3 καὶ O ἐχρησιμοποιεῖτο κατὰ τινὰ χρόνον ὡς νεκροταφεῖον. Ἡ χρονολογία αὐτῶν τῶν ταφῶν πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι βεβαία ἀφ' ἐνὸς μὲν διότι τὰ εὐρήματα δὲν ἔχουν εἰσέτι μελετηθῇ συστηματικῶς, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι τὰ ἄνω στρώματα εἰς τὰς τάφρους TR4 καὶ TR4a ἦσαν τεταραγμένα. Ἡ συνῶθις ὅμως τοῦ μικροῦ περιβάλου μεταξὺ τοῦ μεγάλου τοῦ περιέχοντος τὴν σαρκοφάγον καὶ τοῦ τείχους O ὑποδηλοῖ ὅτι οὗτος εἶναι νεώτερος τοῦ τείχους, νεώτερος δὲ τῶν τειχῶν O καὶ P θὰ πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ μεγάλος περίβολος, τοῦ ὁποίου ἡ θέσις δεικνύει σαφῶς ὅτι οἱ ὑπεύθυνοι διὰ τὴν κατασκευὴν του εἶχον ἔντονον ἐπίγνωσιν τῆς υπάρξεως τοῦ δρόμου τοῦ ὁδηγοῦντος εἰς τὴν πύλην, ὅστις ἔπρεπε νὰ μείνῃ ἐλεύθερος¹. Ἡ ἐπίγνωσις αὐτὴ τοὺς ἠνάγκασε προφανῶς,

1. Ἡ πύλη πρέπει ἀναγκαστικῶς νὰ ἦτο σύγχρονος τῶν τειχῶν.

ἐκ τῶν ὑστέρων, νὰ τοποθετήσουν τὴν βορείαν παρειάν τοῦ περιβόλου σχεδὸν («κολλητὰ») πρὸς τὴν σαρκοφάγον προκαλέσαντες μίαν ἀσυμμετρίαν, ἣτις δὲν θὰ ἦτο ἀναγκαία ἐὰν τὸ τεῖχος Ο δὲν προϋπῆρχε καὶ ὁ πρὸς Ν διαθέσιμος χώρος ἦτο ἀπεριόριστος.

Παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἀνασκαφή τοῦ Οἰκοδομήματος 3 δὲν εἶχεν ὀλοκληρωθῇ εἰς τὸ τέλος τῆς ἀποστολῆς τοῦ 1976 δυνάμεθα νὰ χρονολογήσωμεν αὐτὸ μετὰ σχετικῆς βεβαιότητος. Ὁ τρόπος κατασκευῆς τοῦ βορείου ἐξωτερικοῦ τοίχου δεικνύει ὅτι τὸ κτήριον πρέπει νὰ ἦτο σύγχρονον πρὸς τὸ ἐξωτερικὸν ὀχυρωματικὸν σύστημα, αὐτὴ δὲ ἡ χρονολόγησις ὑποστηρίζεται καὶ ἐκ τῆς προκαταρκτικῆς μελέτης τῶν κεραμεικῶν εὐρημάτων. Τὸ πρόβλημα τῆς λειτουργίας τοῦ οἰκοδομήματος πρέπει πρὸς τὸ παρὸν νὰ παραμείνῃ ἄλυτον, διότι πρὸ τῆς καταρρεύσεως τὰ περισσότερα τῶν ἐντὸς αὐτοῦ εὐρισκομένων ἀντικειμένων εἶχον ἀφαιρεθῇ¹. Παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἐπιβλητικὴ ἐμφάνισις τοῦ κτηρίου ὑποδηλοῖ δημοσίαν χρῆσιν, ἡ ὀριστικὴ ἀπάντησις εἰς αὐτὸ τὸ πρόβλημα πρέπει νὰ ἀναβληθῇ διὰ τὸ μέλλον, ὅτε αἱ ἀνασκαφαὶ θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ σχηματίσωμεν σαφεστέραν ἀντίληψιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν κτηρίων τῆς Τορώνης.

Ἀντιθέτως πρὸς τὸ Οἰκοδόμημα 3, τὰ οἰκοδομήματα τῆς περιοχῆς τοῦ Ἰσθμοῦ δὲν δύνανται πρὸς τὸ παρὸν νὰ χρονολογηθῶσιν μετ' ἀκριβείας. Ὡς εἶναι φυσικὸν ὁ Ἰσθμὸς κατωκίηθη συνεχῶς ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ρωμαϊκῶν, βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων με ἀποτέλεσμα τὴν διαταραχὴν τῶν μέχρι τοῦδε ἀνασκαφέντων ἀνωτάτων στρωμάτων, τὰ ὁποῖα περιείχον ἀνάμεικτον ὕλικόν (πίν. 75ς' καὶ 76α).

Παρ' ὅλον ὅτι τὸ κατώτατον ἀνασκαφέν στρώμα ἐντὸς τῆς τάφρου TR2, tr1 δὲν ἦτο ἀμιγές, τὰ ἀρχαιότερα κεραμεικὰ ὕστρακα τὰ προερχόμενα ἐξ αὐτοῦ δύνανται ἴσως νὰ χρονολογήσουν τὸν ἐντὸς αὐτῆς ἀνακαλυφθέντα τοῖχον τὸν ἔχοντα προσανατολισμὸν ἀπὸ ΒΑ πρὸς ΝΔ (πίν. 73α) εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Ἡ τοιχοποιία τῶν Οἰκοδομημάτων Α καὶ Β δεικνύει σαφῶς ὅτι ταῦτα πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονα· θὰ πρέπει δὲ νὰ εἶναι πολὺ νεώτερα, βυζαντινὰ ἢ καὶ μεταβυζαντινά. Ἡ μελέτη τῶν ἀντικειμένων τῶν εὐρεθέντων ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ Οἰκοδομήματος Α θὰ βοηθήσῃ ἐν καιρῷ διὰ τὴν ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν αὐτῶν τῶν δύο κτηρίων.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ

1. Ἐκ τῆς τάφρου TR9 καὶ εἰδικώτερον ἐκ τοῦ στρώματος 3α, ὑπὲρ τὸ δάπεδον προέρχονται τὰ βαρίδια ἰστού 76.17 καὶ 76.18, τὰ ὁποῖα ἀπ' ἐαυτῶν ἀποτελοῦν ἀμφισβητήσιμον ἐνδείξιν περὶ τῆς ἰδιωτικῆς φύσεως τοῦ κτηρίου. Τὸ βαρίδιον ἰστού 76.11 ἐκ τῆς τάφρου TR7 εὐρέθη εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους καὶ ἐπομένως δὲν δύναται νὰ χρησιμοποιεθῇ ὡς ἀποδεικτικὸν στοιχεῖον εἴτε τῆς μᾶς εἴτε τῆς ἄλλης ἀπόψεως.

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΗΜΒΡΙΑΣ

(Πίν. 77 - 85)

Συνεχίσθη και εφέτος ή ανασκαφή τής αρχαίας Μεσημβρίας τής Θράκης*, παρὰ τὸ περιωρισμένον τῆς διαθεσίσης πιστώσεως, εἰς τρία σημεῖα, ἤτοι: εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ, εἰς τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ βορειοανατολικοῦ Πύργου (Π), καθὼς καὶ πέραξ τοῦ Πύργου «Φυλακές», εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν τοῦ τείχους τῆς πόλεως.

Εἰδικώτερον, μετὰ τὸν καθαρισμὸν ἐκ τῆς ἀγρίας βλαστήσεως, ἡ ὁποία σημειωτέον ἦτο ἐλαχίστη κατόπιν τῆς ἐπιτυχοῦς χρησιμοποίησεως εἰδικοῦ φαρμάκου, ἐγένετο ἔρευνα εἰς τὸν μεταξὺ τῶν δύο Πύργων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς χῶρον, καθ' ὅλον τὸ μῆκος τούτου 30.80 μ., ἐπὶ πλάτους 4 μ. καὶ μέχρι ± 0.75 μ. βάθους, ἐνῶ κατὰ τὴν περυσινὴν περίοδον 1976 εἶχε φθάσει μέχρι βάθους ± 0.90 μ. (πίν. 77α). Ἐν συνεχείᾳ πρὸς ἐξακρίβωσιν τοῦ πάχους τῆς ἐπιχώσεως καὶ μέχρι τῶν θεμελίων, εἰς τὴν πλευρὰν ταύτην, ἐγένοντο τομαὶ 1.10×1.50 μ. εἰς τρία σημεῖα, διεπιστώθη δὲ ὅτι αὕτη φθάνει τὰ ± 0.55 μ. πλησίον τοῦ βορειοδυτικοῦ Πύργου, τὰ ± 0.70 μ. εἰς τὸ μέσον τοῦ χώρου (πίν. 77β), ὡς καὶ τὰ ± 0.90 μ. εἰς τὴν βορεινὴν πλευρὰν τοῦ νοτιοδυτικοῦ Πύργου, ἀπὸ τὴν σημερινὴν ἐπιφάνειαν. Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν καὶ τοῦ ἐπικλινοῦς τοῦ ἐδάφους πρὸς Νότον, δηλ. πρὸς τὴν θάλασσαν, δικαιολογεῖται ἡ θεμελιώσις τοῦ τοίχου - τείχους τῆς πλευρᾶς ταύτης εἰς διαφορετικὸν βάθος.

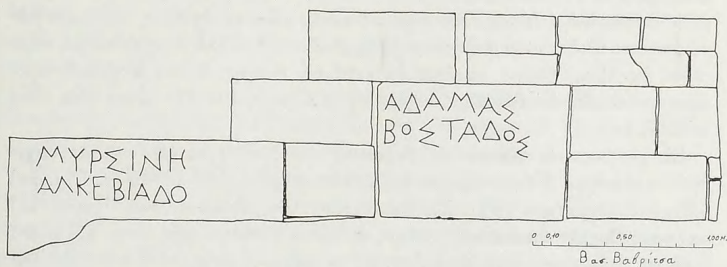
Ἐξωτερικῶς τοῦ βορειοδυτικοῦ Πύργου καὶ πρὸς Δυσμὰς ἀνεσκάφη χῶρος ἐκτάσεως $8 \times 5 \times 0.50$ μ., εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἀποκαλυφθῇ πλήρως ἡ πλευρὰ αὕτη καὶ μέχρι τῆς θεμελιώσεως. Ὁραίαν εἰκόνα παρουσιάζει ἤδη ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τείχου - τείχους τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ καὶ τῆς πόλεως, παρὰ τὴν διατάραξιν τούτου ἐκ τοῦ σεισμοῦ, ὅστις πιθανὸν νὰ κατέστρεψε καὶ τὴν πόλιν, μετὰ τὴν χαρακτηριστικὴν λ ε σ β ί α ν δομὴν (πίν. 78α) εἰς ὅλην τὴν ἐπιφάνειαν, μεταξὺ τῶν δύο Πύργων, ὡς καὶ τὸν καλοκτισμένον τοῦχον βορειότερον (Ἔργον 1976, εἰκ. 68).

Ζωηρὰν καὶ εὐχάριστον ὅμως ἐκπληξίν ἐπροξένησεν ἡ ἀποκάλυψις εἰς τὴν ἰδίαν πλευρὰν τοῦ βορειοδυτικοῦ Πύργου, ἐνθα ἡ ἐπιγραφὴ *ΑΔΑΜΑΣ ΒΟΣΤΑΔΟΣ* καὶ ἐτέρας ἐπιγραφῆς: *ΜΥΡΣΙΝΗ ΑΛΚΕΒΙΑΔΟΣ*, εἰς τὸν θε-

* Εἰς τὴν ανασκαφὴν ἐβοήθησαν μετ' ἐξαιρετικὸν ζῆλον καὶ ἐνθουσιασμὸν, ὅπως καὶ πέ-
ρσι, ἡ δ. Βασιλικὴ Βαβρίτσα καὶ ὁ ἡμερομίσθιος φύλαξ τῆς περιοχῆς κ. Ἀπόστολος Πλιάου.

μέλιον λίθον τῆς γωνίας τοῦ Πύργου (εἰκ. 1). Ὅμοια ἐπιγραφή, *ΜΥΡΣΙΝΗ ΑΛΚΕΒΙΑΔΟ* ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς τὸν γωνιαῖον ἐκ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς θεμελιακὸν δόμον τοῦ ἰδίου Πύργου, πρᾶγμα ἀσύνηθες, ἂν μὴ μοναδικόν, πλὴν ὅμως ἐντυπωσιακὸν καὶ χαρακτηριστικὸν εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, μὲ τὴν ὅλως ἰδιάζουσιν ἀπὸ οἰκοδομικῆς καὶ πολεοδομικῆς ἀπόψεως ἐμφάνισιν τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ (πίν. 78β).

Ἀπλῶς εἰκάζεται τὴν στιγμὴν ταύτην μήπως οἱ Πύργοι τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἰδιαίτερα οἱ δύο πρὸς τὴν δυτικὴν πλευράν, μὲ τὴν *λεσβίαν* δομὴν εἰς τὸ μέσον, ἀπετέλουν βάσεις μνημείων σχετιζομένων μὲ τὴν πόλιν ἢ καὶ τὴν περιφέρειαν τῆς Θράκης γενικώτερον, ἔνθα, ἐκτὸς τῶν Ὀρφικῶν Μυστηρίων,

Εἰκ. 1. Βορειοδυτικὸς Πύργος. Νοτιὰ πλευρά.

ζωηραὶ ὑπῆρχον ἐπιδράσεις καὶ τῆς γειτονικῆς κυριάρχου Σαμοθράκης, μὲ τὴν λατρεῖαν τῆς Μεγάλης Μητρὸς τῶν Θεῶν καὶ τὰ Καβείρια Μυστήρια, ὅπως ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὰ εὑρεθέντα πολυπληθῆ ἀργυρὰ πλακίδια (Ἔργον 1973, 50 - 58).

Εὐρήματα γενικῶς, ἐκ τοῦ χώρου μεταξὺ δύο Πύργων ἐγένοντο: ὄστρακα ἐρυθρόμορφα (πίν. 79α), μελανόμορφα (πίν. 79β), μερικὰ ἄλλα γραπτὰ ὄστρακα μὲ δυσδιάκριτον διακόσμησιν. Ἀρκετὰ μεγάλα καὶ μικρὰ ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφῆ ἀγγεῖα (κυάθια, πινάκια, κάνθαρος), Ὀλυθιακαὶ φιάλαι, ἀποτμήματα ἀπὸ μελαμβαφεῖς καὶ ἀβαφεῖς λύχνους (πίν. 79γ-δ, 80α), τρία μελαμβαφῆ ὄστρακα μὲ καθετοὺς ραβδώσεις, ἀρκετὰ ἐρυθροβαφῆ, τρία μὲ ἐγχάρακτα γράμματα (*M, O, Y, E*) (πίν. 80β), διάφορα ἀβαφῆ (βάσεις, λαβαῖ, πώματα), τμήματα χεῖλους καὶ λαβὴ μαγειρικοῦ σκεύους, τρία ὄστρακα στιλβωμένα χειροποιήτων ἀγγείων, ἀκέφαλον πήλινον εἰδώλιον γυναικός (πίν. 80γ), μικρὰ πηλινὴ κεφαλὴ ἀνδρός, τρία τεμάχια ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα, δύο ἐνσφράγιστοι λαβαῖ ἀμφορέων (πίν. 81α), δεκαπέντε κυκλικαὶ ἀγνῦθες (πίν. 81β), μερικὰ ὄστρακα ἀπὸ ἄρρετινὰ ἀγγεῖα. Πώρινον κιβωτιόσχημον ἀντικείμενον (πίν. 81γ) μὲ ἐσωτερικὰ χωρίσματα. Χαλκῇ λαβῇ, τεμάχια χαλκῶν

καὶ σιδηρῶν ἡλων, τεμάχιον μολύβδου. Τεσσαράκοντα τρία χαλκᾶ νομίσματα ἐκ τῶν ὁποίων δέκα ἐξ, ὡς ἐξῆς: πέντε Μαρωνείας (400 - 350 π.Χ.), τέσσαρα Ζώνης (4ος π.Χ. αἰ.) ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο μὲ κεφαλὴν Ἀπόλλωνος (Α) καὶ λύραν (Β), τὰ ἄλλα δύο μὲ κεφαλὴν Ἀπόλλωνος (Α) καὶ στέφανον δάφνης (Β), νόμισμα Φιλίππου Β', νόμισμα Μεγ. Ἀλεξάνδρου (328 π.Χ.), ἕτερον ὁμοίως (336 - 323 π.Χ.), νόμισμα Ἡφαιστίας Λήμνου (280 - 190 π.Χ.). Δεκαπέντε ἀργυρᾶ νομίσματα Μαρωνείας, ὡς καὶ τρία ἀργυρᾶ Φιλίππου Β', μὴ χρονολογηθέντα εἰσέτι ἀκριβῶς.

Εἰς τὸν χώρον δυτικῶς τοῦ βορειοδυτικοῦ Πύργου τῆς Μυρσίνης εὐρέθησαν: τμήμα χεῖλους ἀγγείου μὲ ἐρυθρόμορφον παράστασιν (πίν. 81δ), ἐξ ὄστρακα ἐρυθρόμορφα, ἐν μελανόμορφον (πίν. 82α), ἀρκετὰ μεγάλα καὶ μικρὰ ὄστρακα μελαμβαφῇ, ὀλίγα ἀβαφῇ, δύο πυραμιδοειδεῖς πήλιναι ἀγνῦθες, χεῖλη καὶ βάσεις πύθων. Βυζαντινὸν ὄστρακον μὲ ἐφυάλωσιν, δύο ἥλοι ἐκ χαλκοῦ μὲ πλατεῖαν ἐφηλίδα. Ὀλίγα τεμάχια ἐκ κεράμων στέγης. Τέσσαρα χαλκᾶ νομίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων ἐν Ζώνης (4ος π.Χ. αἰ.), ἐν Μαρωνείας (4ος - 3ος π.Χ. αἰ.).

Εἰς τὴν βορεινὴν πλευρὰν τοῦ βορειοανατολικοῦ Πύργου (Π) τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ ἐγένετο ἔρευνα ἐπὶ ἐκτάσεως μήκ. 6.50 μ., πλάτ. 5 μ. καὶ βάθ. \pm 0.45 μ. (πίν. 82β). Εἰς ἀπόστασιν τριῶν μέτρων ἐκ τοῦ Πύργου (Π) καὶ πρὸς βορρᾶν ἀπεκαλύφθη τοῖχος ἐκ λίθων τοπικῶν, μήκ. 5 μ. καὶ πλάτ. 0.35 μ., ὁ ὁποῖος προφανῶς ἀνήκει εἰς τετράγωνον κτίσμα, κείμενον ἔτι βορειότερον καὶ τοῦ ὁποίου διακρίνεται ὁ ἐκ μελανοφαίων λίθων ἀνατολικὸς τοῖχος.

Εὐρύματα: ὄστρακον ἐρυθρόμορφον μὲ γραπτὴν διακόσμησιν ἐκ γεωμετρικῶν σχημάτων, ἀκέραιον κυάθιον (πίν. 83α), ἀρκετὰ ὄστρακα μελαμβαφῇ, ὀλίγα ἀβαφῇ, τεμάχια ἀπὸ χονδροειδῆ ἀγγεῖα, πήλινον σφαιρίδιον, ἀβαφεὲς ὄστρακον μὲ σχινοειδῆ διακόσμησιν (προϊστορικόν - θρακικόν(;)), σφαιρίδιον ἐκ λίθου. Χαλκοῦς δακτύλιος συρματοειδής, χαλκοῦν βέλος 0.10 μ. (πίν. 83β). σιδηρᾶ αἰχμὴ βέλους, ἥλοι ἐκ χαλκοῦ ἀρκετοί.

Εἰς τὸ ἀνατολικὸν σκέλος τοῦ τείχους τῆς πόλεως καὶ δυτικῶς τοῦ Πύργου «Φυλακές» ἐγένετο ἔρευνα ἐπὶ ἐκτάσεως 11×15 μ. καὶ βάθ. 0.50 μ. μέχρι τοῦ πρὸς τὴν θάλασσαν κρημοῦ, ἔνθα διακρίνονται, εἰς ἔτι μεγαλύτερον βάθος, τοῖχοι ἐκ διαφόρων κτισμάτων. Τὰ χῶματα ἐδῶ ἦσαν πολὺ διαταραγμένα ἐκ τῶν χαρακωμάτων τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ συνεπῶς αἱ καταστροφαὶ μεγαλύτεραι. Ἀπεκαλύφθησαν κατώφλια εἰσόδων ἐκ παωρολίθων καὶ τοπικοῦ κυανοφαίου λίθου, καθὼς καὶ τοῖχοι οἰκιῶν καὶ ἄλλων ἀνεξακριβώτων εἰσέτι χωρισμάτων, τμήματα ἀγωγῶν ἀποχετεύσεως καὶ στενοῦ δρόμου, καὶ ἄλλα ἅτινα σχετίζονται ὅπωςδῆποτε μὲ τὴν λειτουργίαν τοῦ Πύργου «Φυλακές», πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς πόλεως.

Εὐρύματα: δύο ἀγνῦθες κυκλικαί, λαβαὶ καὶ ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφῇ

ἀγγεῖα, ὄστρακα ἀβαφῆ, πολλὰ τεμάχια ἐκ κεράμων στέγης, γραπτὰ ὄστρακα μὲ διάφορον διακόσμησιν (πίν. 83γ), πωρίνη λεκανὶς εἰς τεμάχια.

Εἰς τὸ ἀνατολικόν, ὁμοίως, σκέλος τοῦ τείχους τῆς πόλεως, ἐξωτερικῶς καὶ ἐφαπτομένως τούτου, ὡς καὶ βορείως τοῦ Πύργου «Φυλακές», ἐγένετο ἔρευνα ἐπὶ ἐκτάσεως μῆκ. 16 μ. καὶ πλάτ. 3 μ. μέχρι τῆς κατωφερείας πρὸς τὸ «σκοτεινὸν» ρεῦμα, ὡς καὶ βάθ. ± 0.20 μ., δηλ. μέχρι τοῦ φυσικοῦ βραχώδους ἐδάφους ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐδράζεται τὸ τεῖχος (πίν. 84α).

Εὐρήματα: δύο ὄστρακα ἐρυθρόμορφα, ἀρκετὰ μελαμβαφῆ (λαβαὶ καὶ βάσεις ἀγγείων κυρίως), ὀλίγα ἀβαφῆ, ἐκ τῶν ὁποίων δύο μὲ ὁπὰς συνδέσεως.

Ἐκ περισυλλογῆς προέρχονται ἐκ τοῦ εὐρυτέρου χώρου τῆς Μεσημβρίας: δώδεκα χαλκᾶ νομίσματα, τμῆμα πλίνθου ἀγαλματιδίου μετὰ συμφοῦς ἄκρου ποδός, τμῆμα μηροῦ ἐξ ἀγαλματιδίου, μικρὸν ἀπότμημα γλυπτοῦ, ἅπαντα ἐκ τοπικοῦ μαρμάρου.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὠλοκληρώθησαν αἱ ἐσωτερικαὶ ἐργασίαι εἰς τὴν Μουσειακὴν Ἀποθήκην διὰ δαπάνης διατεθείσης ὑπὸ τοῦ Νομαρχιακοῦ Ταμεῖου Ἐβρου καὶ ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐποπτείαν τῆς Ὑπηρεσίας (πίν. 84β).

Εἰς συμπλήρωσιν τῆς ἐκθέσεως τῆς γενομένης ἀνασκαφῆς κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος (1976) δίδονται ἐνταῦθα μερικαὶ εἰκόνες ἐκ τῶν κυριωτέρων εὐρημάτων ἐκ τοῦ εὐρυτέρου χώρου τῆς ἐρέυνης ἐκείνης: τμῆμα ἐκ μαρμαρίνου κορμοῦ ἀνδρικοῦ ἀγαλματιδίου, ὄστρακα γραπτῶν ἀγγείων καὶ τμῆμα μελαμβαφοῦς λύχνου, τμῆμα γραπτοῦ ἀγγείου μὲ λαβὴν καὶ δύο πήλιναι ἀγνῦθες, ὄστρακα γραπτῶν ἀγγείων, δύο πήλιναι ἀγνῦθες καὶ λαβὴ ἀγγείου (πίν. 85α), τεμάχια ἐξ εἰδωλίων καὶ ὄστρακα διαφόρων ἀγγείων, τμῆμα κορμοῦ μαρμαρίνου ἀγάλματος, δύο τεμάχια ἐκ πήλινων ἀκροκεράμων (πίν. 85β), εὐμέγεθες πήλινον ἀνθέμιον ἐξ ἐπιστέψεως (πίν. 85γ).

ΑΝΔΡΕΑΣ Κ. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ

(Πίν. 86 - 90)

1. Νεκρομαντείο

Ἡ ἀνασκαφή στοὺς Νεκρομαντεῖο ἔληξε οὐσιαστικά ἐφέτος, μὲ τὴ διερεύνηση τοῦ κεντρικοῦ χώρου τῆς αὐλῆς. Παντοῦ σχεδόν, ὡς τὸ βραχῶδες ἔδαφος τοῦ λόφου, ἡ ἐπίχωση ἦταν λεπτή, ὡς 0.50 μ., καὶ περιεῖχε τὴν τοπικὴ χειροποίητη κεραμεικὴ ἀνάμεικτη μὲ τροχήλατη κλασικὴ ἢ ἑλληνιστικὴ. Τὴ χειροποίητη κεραμεικὴ ἀντιπροσωπεύουν οἱ δύο γνωστοὶ τύποι, ἡ ὁμάδα II, μὲ τὴν ἀνάγλυφον διακόσμηση, καὶ ἡ τεχνικὰ καλύτερη ὁμάδα III, μὲ λεπτότερα τοιχώματα καὶ μελανότεφρη ἐπιφάνεια. Μερικὰ ὄστρακα δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι μπορεῖ νὰ φτάνουν καὶ ὡς τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ. Βρέθηκαν ἐπίσης λεπίδες καὶ μιὰ αἰχμὴ βέλους ἀπὸ πυριτόλιθο, πῆλινα σφονδύλια, ψῆφοι καὶ πολλές «κουβαρίστρες».

Σὲ ἀπόσταση 2.10 μ. βόρεια ἀπὸ τὸν παιδικὸ τάφο T2 βρέθηκε καὶ τρίτος κιβωτίσχημος τάφος, ἀκτέριστος αὐτός, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 0.75 × 0.40 μ. (πίν. 86α) μὲ ὄστάρια δύο βρεφῶν ποὺ εἶχαν ταφεῖ τὸ ἓνα ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἄλλο¹. Ὁ τάφος εἶναι κατασκευασμένος μὲ μικρὰ πλακοειδῆ λιθάρια μέσα στὸ ἀνώμαλο ἔδαφος τοῦ βράχου, μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ Β - ΒΔ πρὸς Ν - ΝΑ.

Τόσο οἱ τρεῖς προϊστορικοὶ κιβωτίσχημοι τάφοι, μὲ τὶς ταφές παιδιῶν καὶ βρεφῶν, ποὺ βρέθηκαν ὡς τώρα στὴν αὐλὴ, ὅσο καὶ τὰ προϊστορικὰ εὐρήματα, καὶ ἰδίως μερικὰ τοιχάρια ἀπὸ ξηρολιθὰ καὶ σκορπισμένα παντοῦ λιθάρια ἀπὸ διαλυμένους τοίχους προϊστορικῶν κτισμάτων, μαρτυροῦν ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ, ἂν ὄχι καὶ παλαιότερα, ὑπῆρχε στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, ὅπου τὸ Νεκρομαντεῖο, προϊστορικὸς οἰκισμὸς, ὅπου οἱ κάτοικοι συνήθιζαν νὰ θάβουν σὲ κάποια ἐποχὴ τὰ μικρὰ παιδιὰ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῶν καλυβιῶν, μιὰ συνήθεια ποὺ στὴ νότια Ἑλλάδα ἀρχίζει νὰ ἐπικρατεῖ ἀπὸ τὴ μεσοελλαδικὴ ἐποχὴ.

* Ἄν οἱ τρεῖς παιδικοὶ τάφοι εἶναι τῆς δευτέρης ἢ τῆς τρίτης ἐποχῆς τοῦ Χαλ-

* Στὴν ἀνασκαφὴ πῆραν μέρος οἱ βοηθοὶ κυρίες Χρ. Σούλη καὶ Ντ. Γραβάνη, ὅπως καὶ οἱ τελειόφοιτοὶ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Νικ. Κατσιούδης, Ἐλ. Λιάλιου, Βιβὴ Παπαθανασοπούλου, Ρένα Λιάμπη, Ἐλεον. Γαλανοπούλου, Βάσω Πρασσοπούλου καὶ ἡ δευτεροετῆς Βαρβ. Παπαδοπούλου.

1. Ἐργον 1976, 84 - 85, εἰκ. 74. ΠΑΕ 1976, 149.

κοῦ, δὲν μπορούμε νὰ τὸ βεβαιώσουμε, γιατί οἱ τάφοι T2 καὶ T3 ἦταν ἀκτέριστοι, καὶ τὰ εὐρήματα τοῦ T1 μπορούν νὰ χρονολογηθοῦν πιθανῶς στοὺς ὑστεροελλαδικούς χρόνους¹.

2. Έφυρα

Στὴν Έφυρα ἐρευνήσαμε, μαζὶ μὲ τὸν ἐπιμελητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων κ. Ἀθ. Παπαδόπουλο, τὸ χωρὸ νότια καὶ βόρεια τοῦ προϊστορικοῦ ταφικοῦ τύμβου, ποὺ ἀνακαλύφθηκε πέρυσι κοντὰ στὸ κυκλώπειο τεῖχος ἢ ἀνάλημμα². Βρέθηκε ἓνας σκελετὸς μήκους 1.74 μ., χωρὶς τὰ κάτω ἄκρα. Ὁ νεκρὸς ἦταν ἀκτέριστος, τοποθετημένος ὕπτιος μέσα σὲ μιὰ ρηχὴ ὀρθογώνια κοιλότητα, ποὺ εἶχε διευθετηθεῖ μὲ ἀκανόνιστες πέτρες ἀνάμεσα ἀπὸ βράχους καὶ ἔβλεπε πρὸς τὰ δυτικά. Ὅπως ὑποστηρίζαμε, μὲ βάση τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1958 καὶ 1975, ὁ τύμβος τῆς Έφύρας θὰ κατασκευάστηκε τὸ νωρίτερο στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνα καὶ θὰ ἦταν σὲ χρῆση κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 12ου, σὲ περίοδο ἀναστατώσεων καὶ ἐγκατάλειψης τοῦ οἰκισμοῦ, πιθανὸν ἐξαιτίας τῶν εἰσβολῶν³. Μὲ τὴ χρονολόγηση αὕτη συμφωνοῦν μερικὰ κτερίσματα καὶ ιδίως ὁ σκυφοειδὴς κρατηρίσκος, μὲ τίς καστανόχρωμες ταινίες ἐπάνω σὲ λευκοκίτρινο ἔδαφος, διακόσμηση ποὺ θυμίζει ζωνηρὰ τίς ὑψίποδες κύλικες ἀπὸ τὸν τύμβο τοῦ Έξαλόφου⁴.

3. Κασσώπη

Ὑστερα ἀπὸ 22 χρόνια ξανάρχισαν οἱ ἀνασκαφικὲς ἐρευνες στὴν Κασσώπη, μὲ τὸν ὑπογραφόμενο καὶ μὲ τὴ συνεργασία τῶν ἀρχαιολόγων - ἀρχιτεκτόνων κ. W. Hoepfner καὶ L. Schwandner τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Βερολίνου. Ἡ ἐρευνα αὕτη διάρκειας ἑνὸς μηνός, ποὺ ἐνίσχυσε οἰκονομικὰ καὶ τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, ἀπόβλεπε στὴ μελέτη τῆς κλασικῆς οἰκίας τῆς Κασσώπης, μιᾶς πόλης ποὺ ἰδρύθηκε στὸ ἄμισθ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα.

Στὶς παλαιότερες ἀνασκαφές, ποὺ εἶχε ἐνεργήσει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία μὲ τὸν ὑπογραφόμενο στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς, στὸ κέντρο περὶ τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ, εἶχαν ἀνασκαφεῖ ἕνα μεγάλο, σχεδὸν τε-

1. ΠΑΕ 1963, 91.

2. Έργον 1976, 85 κέ., εἰκ. 75. ΠΑΕ 1976, 149 - 152.

3. ΠΑΕ 1958, 111 - 112, πίν. 86 καὶ 1975, 149 - 152, πίν. 127 α, β, γ. Βλ. καὶ Έργον 1976, 87 - 88.

4. ΠΑΕ 1975, 151, πίν. 127α. Τὰ εὐρήματα τοῦ τύμβου τοῦ Έξαλόφου, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν πρώτην ἀρχαιολογικὴν ἀπόδειξιν τῆς εἰσόδου τῶν Ἑπειρωτικῶν φύλων εἰς τὴν δυτικὴν Θεσσαλίαν ἤδη πρὸ τοῦ τέλους τῶν Μυκηναϊκῶν χρόνων», χρονολογεῖ ὁ Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ (ΑΑΑ, Α', 1968, 289 κέ.) ἀπὸ τὰ μέσα ἢ λίγο πρὶν καὶ ὡς τὸ τέλος τοῦ 12ου π.Χ. αἰῶνα.

τράγωνο οἰκοδόμημα (διαστ. 30.20×32.80 μ.) Καταγώγιο ἢ Πρυτανεῖο, τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα¹, καὶ ἀμέσως πρὸς Νότο μιά μεγάλη δωρική στοὰ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα, ποὺ πλαισίωνε τὴν πολιτικὴ ἀγορὰ ἀπὸ τῆ βόρεια πλευρὰ², ὅπου ἡ κυρία ὁδός, πλάτους 5.60 μ., ποὺ διασχίζει τὴν πόλη ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ὡς τὴ δυτικὴ πύλη (εἰκ. 1). Μιά ἄλλη δωρική στοὰ τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα ἐπίσης πλαισιώνει τὴν ἀγορὰ ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ. Δυτικὰ τῆς στοᾶς καὶ τοῦ Καταγωγίου ἕνας κάθετος δρόμος, πλάτους 4.30 μ., ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς ἀγορᾶς, ἐνῶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἕνα μικρὸ θέατρο θὰ χρησίμευε καὶ γιὰ τὶς πολιτικὲς συναθροίσεις στὴν ἀρχαία ἀγορὰ.

Ἡ Κασσώπη, πρωτεύουσα τῶν Κασσωπαίων, χτίστηκε στὸ α' μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, σύμφωνα μὲ τὸ Ἱπποδάμειο σύστημα³. Ὁ περιτειχισμένος οἰκιστικὸς χώρος ἔχει ἔκταση 40 ἑκτάρια καὶ περιβάλλεται μὲ ἕνα πολυγωνικὸ τεῖχος. Γύρω στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα οἱ Κασσωπαῖοι ἔκοψαν τὰ πρῶτα χάλκινα νομίσματα. Ἡ πόλη καταστράφηκε πιθανότατα τὸ 167 π.Χ. ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Ἀλλά, ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Καταγώγιο, ἐξακολούθησε νὰ ἐπιζεῖ παρακμασμένη ὡς τὸ τέλος περίπου τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα, ὅταν οἱ κάτοικοι υποχρεώθηκαν νὰ συνοικισθοῦν στὴ γειτονικὴ Νικόπολη, ποὺ ἔχτισε ὁ Ὀκταβιανὸς μετὰ τὴν κασμοϊστορικὴ νίκη του στὸ Ἀκτιο (31 π.Χ.)⁴.

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀγορᾶς ἀνοίξαμε σὲ μῆκος 22 μέτρων τέσσερις τάφους 4×2 μ., σὲ ἀπόσταση 2 μέτρων τὴ μιά ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ τομὴ ἔδειξε ὅτι πίσω ἀπὸ τὸ δυτικὸ κάθετο δρόμο, πλάτους 4.30 μ., ποὺ στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι λαξευμένος στὸ φυσικὸ βράχο, βρίσκεται ἕνα μεγάλο οἰκοδόμημα μὲ ἑσωτερικὲς διαιρέσεις καὶ μιά ὑπόστυλη αἴθουσα, δημόσιου μᾶλλον χαρακτῆρα, καὶ ἀνατολικά τοῦ δρόμου πρὸς τὴν ἀγορὰ μιά δωρικὴ στοὰ, ποὺ μαζὶ μὲ τὴ βόρεια δωρικὴ στοὰ καὶ τὸ ἀπέναντι μικρὸ θέατρο (εἰκ. 1) ἀποτελοῦσαν τὸ ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο τῆς ἀγορᾶς ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα.

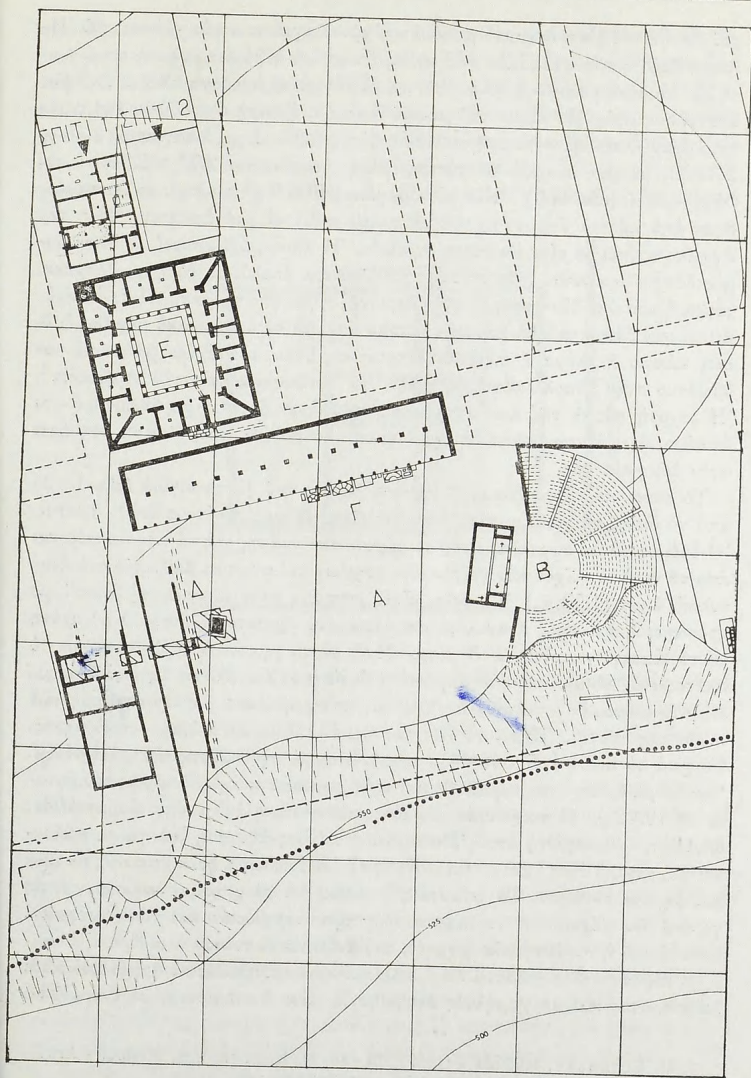
Ἡ στοὰ ἔχει σωζόμενο πλάτος 7.15 μέτρα καὶ ἄγνωστο μῆκος. Τὴ δυτικὴ τῆς πλευρὰ ἔκλεινε τοῖχος, τοῦ ὁποῖου σώζεται ἡ εὐθυντήρια, πλάτους 0.60 μ. Ὅπως δείχνει ἕνα λιθάρι μὲ τεκτονικὸ ἀγκῶνα, ὁ τοιχοβάρτης εἶχε πλάτος 0.50 μ. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς στοᾶς ποὺ ἔφερε βαθμίδες, ἔχει καταστραφεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ παλαιότερες λαθραῖες ἀνασκαφές. Τὸ δάπεδό τῆς εἶναι στρωμένο μὲ ἀκανόνιστες πλάκες ἀπὸ εὐθρυπτο φαῖδ σχιστόλιθο. Ἐνα κομμάτι πώρινου γείσου, ποὺ διατρεφεῖ ἔχνη κόκκινου χρώματος στὴν ἀγυιά, μαρτυ-

1. ΠΑΕ 1952, 326 - 362, 1953, 164 - 174, 1954, 201 - 209 καὶ 1955, 181 - 186. Στὶς παλαιότερες ἐργασίες μας (ΠΑΕ 1952, 331, Cassopaea (1971) 121) δίνονται διαστάσεις τοῦ Καταγωγίου 30.30×33 μ. Μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν γύρω δρόμων οἱ νέες μετρήσεις ἔχουν ληφθεῖ σχεδὸν στὴ βάση τοῦ οἰκοδομήματος.

2. ΠΑΕ 1955, 182 κέ.

3. S. DAKARIS, Cassopaea (1971) 107 κέ.

4. ΠΑΕ 1952, 358 - 359 καὶ 1953, 173 - 174.

Είκ. 1. Ἡ ἀρχαία ἀγορά τῆς Κασσώπης (Α) μετὰ τὸ μικρὸ θέατρο (Β), τὴ βόρεια δωρικὴ Στοά (Γ), τὴ δυτικὴ Στοά (Δ), τὸ Καταγώγιο ἢ Πρυτανεῖο (Ε) καὶ τὸ σπῖτι 1.

ρεῖ ὅτι ἡ στοά εἶναι δωρικοῦ ρυθμοῦ καὶ χρονολογεῖται στοὺς χρόνους τοῦ Ἡ-πειρωτικοῦ Κοινοῦ (233/2 - 168 π.Χ.) ὅπως καὶ ἡ βόρεια δωρική στοά.

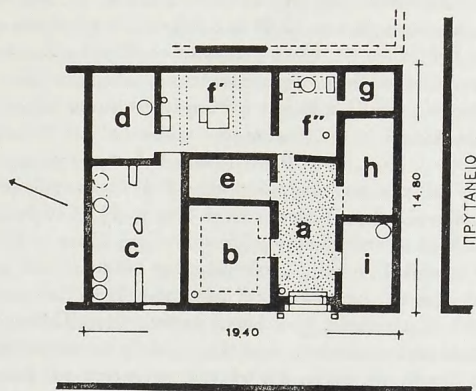
Σὲ απόσταση 1.50 - 1.80 μ. ἀπὸ τὴ στοά καὶ μὲ προσανατολισμὸ ἀκριβῶς ἀνατολικό, πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ μικροῦ θεάτρου, ἡ τομὴ ἀποκάλυψε ἓνα τεράστιο βράχο λαξευμένο σὲ σχῆμα κύβου, ὕψους 0.85 - 1 μ., διαστάσεων 2.40×2.30 μ., μὲ μιὰ συμφυὴ πλατύτερη βάση, διαστάσεων 2.77×2.50 μ. καὶ ὕψους 0.30 μ. (πίν. 86β). Ἐνα τόσο μεγάλο βάθρο 9 μ³ περίπου, ποὺ μεταφέρθηκε ἀπὸ κάποια απόσταση γιὰ νὰ τοποθετηθεῖ σὲ μιὰ ἐπίκεντρο θέση τῆς ἀγορᾶς, πρέπει νὰ εἶχε ἰδιαίτερη σημασία. Ἡ ἄποψη ὅτι μπορεῖ νὰ ἦταν βωμὸς δὲν μοῦ φαίνεται τόσο πιθανή, γιὰτὶ κανένα ἀπολύτως εὐρημα, ὅστρακα, τέφρα ἢ κόκαλα, δὲν βρέθηκε στὴν περιοχὴ, γύρω ἀπὸ τὴ βάση. Πιθανὸν πρόκειται γιὰ βάθρο ποὺ θὰ βάσταζε κάποιο ἄγαλμα σὲ ὑπερφυσικὸ μέγεθος ἢ ὕσως κάποιο ἐμβλημα ἢ σύμβολο λατρευτικό, ὅπως τὸ μεγάλο βάθρο μὲ τὸν ὀβελίσκο στὴν Ἀπολλωνία πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ στὴν Ἀμβρακία¹. Ἡ ἰσχυρὴ φθορὰ τῆς ἂνα ἐπιφάνειας, ποὺ ἦταν ἐκτεθειμένη ἀνέκαθεν στὸ ὕπαιθρο, ἔχει ἐξαφανίσει κάθε ἔχνος τεκτονικὸ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ βοηθήσει στὴν ἐρμηνεία του.

Τὸ σπίτι ποὺ ἐρευνήσαμε βρίσκεται βόρεια τοῦ Καταγωγίου (εἰκ. 1 - 2) ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὸ χωρίζει ἓνας πλακόστρωτος δρόμος, πλάτους 2.40 - 1.50 μ. Ὁ δρόμος αὐτὸς συγκλίνει πρὸς τὸ μέσον, σὰν σκάφη, γιὰ νὰ προστατευοῦνται ἀπὸ τὰ νερὰ οἱ τοῖχοι τῶν γειτονικῶν κτηρίων καὶ στενεύει βαθμιαῖα στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο (1.50 μ.). Τὸ σπίτι εἶναι χτισμένο στὴν πλαγιά τοῦ βουνοῦ, μὲ προσανατολισμὸ πρὸς ἀνατολικά καὶ νότια. Ἡ ὕψομετρικὴ διαφορὰ σὲ σχέση μὲ τὸ Καταγῶγιο εἶναι 2 - 3 μέτρα. Μαζί μὲ τὸ γειτονικὸ σπίτι κατέχουν τὸ πλάτος ἑνὸς οἰκοδομικοῦ τετραγώνου (30.20 μ.). Χωρίζονται μεταξύ τους μὲ ἓνα στενὸ δρομάκι, πλάτους 1 - 1.10 μ., ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴν ἀπορροή τῶν νερῶν τῆς στέγης. Ἐχουν τὸ ἴδιο πλάτος, 14.50 μ., ἀλλὰ διαφορετικὸ μῆκος. Ἀρχικὰ τὸ σπίτι 1 ἦταν σχεδὸν τετράγωνο, μὲ τὴν κάθετὴ πλευρὰ 13.10 μ. Ἀργότερα ὅμως, ὅταν περιέλαβε καὶ τοὺς χώρους c καὶ d, τὸ μῆκος του ἔφτασε τὰ 19.40 μ. Ἡ τοιχοποιία του εἶναι πολυγωνικὴ ἀπὸ ντόπιο ἀσβεστόλιθο, ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους ποὺ στὴ ΝΔ γωνία σώζονται στὸ ἀρχικὸ ὕψος 1.80 μ. (πίν. 87, 88α). Ἡ ἀνωδομία ἦταν χτισμένη μὲ ὦμα καὶ ψημένα πλιθάρια. Τὰ τελευταῖα φαίνεται ὅτι τὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὶς γωνίες τῶν τοίχων καὶ τὶς παραστάδες τῶν παραθύρων καὶ τῶν θυρῶν καὶ ὅπου ἄλλοῦ ἦταν ἀναγκαία ἡ χρῆση τοῦ ἀνθεκτικοῦ τούτου ὕλικου.

Ἡ κύρια εἴσοδος (πλάτ. 1.35 μ.) βλέπει στὸν κάθετο δυτικὸ δρόμο ποὺ εἶναι λιθόστρωτος καὶ μὲ χαμηλοὺς ἀναβαθμοὺς κάθε 1 - 3 μέτρα, μὲ ἓνα αὐλάκι

1. H. KÜTHMANN, JRGZM 4 (1957), 75 - 80. M. KORKUTI κ.ἄ., Shqiperia Arkeologjike (L'Albanie archéologique) (Tirane 1971) πίν. 68.

στον άξονα τοῦ δρόμου γιὰ τὰ νερά. Τὸ λιθόστρωτο περιορίζεται στὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ δρόμου, ἐνῶ τῇ δυτικῇ πλευρᾷ ἀποτελεῖ τὸ φυσικὸ ἔδαφος. Δύο τετράγωνοι λίθινοι πεσσοί, ὕψους 0.82 μ. περίπου καὶ μὲ πλευρὲς 0.43×0.35 μ. καὶ 0.40×0.35 μ. μπροστὰ ἀπὸ τὶς δύο παραστάδες τῆς θύρας (πίν. 88α) βάσταζαν ξύλινες δοκούς, ποὺ θὰ στήριζαν ἓνα προστέγασμα ἐπάνω ἀπὸ τὸ πρόθυρο, στὸ βάθος τοῦ ὁποίου ἦταν τοποθετημένη ἡ δίφυλλη ἐξώθυρα. Τὸ προστέγασμα καὶ τὸ πρόθυρο προστάτευαν τὴν ἐξώθυρα ἀπὸ τὴ βροχή, ὥπως καὶ σή-

Εἰκ. 2. Κάτοψη τοῦ σπιτιοῦ 1.

μερα σὲ παλαιὰ ἀστικά καὶ χωριάτικα σπίτια τῆς Ἡπείρου. Ὅπως δείχνουν τὰ ἴχνη στὸ κατώφλι, ἡ θύρα ἀνοίγε πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, πρὸς τὴν αὐλή, καὶ ἦταν σὲ χρῆση τὸ δεξιὸ θυρόφυλλο, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ παρέμεινε κλειστό. Ἀμέσως ἀριστερὰ τῆς θύρας βρέθηκε ἓνας φθαρμένος λίθινος σπόνδυλος.

Ἀριστερὰ τῆς αὐλῆς βρίσκεται ὁ ἀνδρῶν b (πίν. 88β) ἓνα εὐρύχωρο δωμάτιο (4.80×5.80 μ.) ποὺ οἱ τοῖχοι του ἦταν ἐπιχρισμένοι καὶ χρωματισμένοι μὲ κόκκινο καὶ ἀνοιχτὸ γαλάζιο. Στὴ βορειοδυτικὴ γωνία βρέθηκε μία λίθινη βάση περιρραντηρίου ἢ ξύλινης τράπεζας γιὰ τὴν ἐστίαση. Ἐσωτερικά, ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδο, βρέθηκαν 16 ξύλινες ἐφηλίδες (διάμ. 5.7 ἐκ.) μὲ μία χάλκινη θήκη μὲ τὸν ὀλμίσκο ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴν περιστροφή τοῦ ἄξονα, τὸ ρόπτρον καὶ ἡ ἀσπιδίσκη, ἐξαρτήματα τῆς θύρας ποὺ καταστράφηκε ἀπὸ φωτιά (πίν. 89α). Ἡ θέση ποὺ βρέθηκαν οἱ ἐφηλίδες καὶ τὰ ἐξαρτήματα τῆς θύρας μᾶς ἐπιτρέπουν τὴν ἀναπαράστασή της. Εἶχε τὸ θυρόφυλλο τρεῖς διπλὲς σειρὲς ἀπὸ τέσσερις ἐφηλίδες, ποὺ ἀπείχαν μεταξύ τους 13 ἐκ. περίπου. Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα αὐτὰ προκύπτει ὅτι τὸ ὕψος τῆς θύρας ἦταν δύο μέτρα καὶ τὸ πλάτος 0.75 μ. περίπου. Ὡστόσο, τὸ πλάτος αὐτὸ δὲν ἀντιστοιχεῖ στὸ πλάτος τῆς θύρας

τοῦ ἀνδρῶνος (1.15 μ.) οὔτε ταιριάζουν στήν ἐσωτερική θύρα τὰ χάλκινα ἐξαρτηήματα, ὅπως οἱ ἐφηλίδες καί τὸ ρόπτρο, ἀλλὰ στήν ἐξώθυρα, ποῦ ἔχει πλάτος 1.55 μ., καί μάλιστα στὸ ἀριστερὸ φύλλο, στὸ ὁποῖο ἀνήκουν τὸ ρόπτρο καί ἡ ἀσπίδισκη.

Δεξιὰ τῆς αὐλῆς τὸ δωμάτιο i (3×4.70 μ.) ἔχει ἐπίσης ἐπιχρισμένους τοὺς τοίχους, ἓνα πιθάρι στῇ ΝΑ καί ἓναν ἀμφορέα στῇ ΝΔ γωνία του (δωμάτιο γιὰ ἀποθήκευση ἢ ἴσως γιὰ τὸ ὑψηρικὸ προσωπικὸ). Ἀνατολικότερα βρίσκεται τὸ μακρόστενο δωμάτιο h, διαστ. 3×5.70 μ., καί ἀπέναντί του ἓνας μικρὸς ὀρθογώνιος χώρος e (2.40×4.80) ποῦ θὰ χρησίμευε γιὰ ἀποθήκη ἢ ἐργαστήριον. Στὸ βάθος τῆς αὐλῆς βρίσκεται τὸ δωμάτιο f', ποῦ μαζὶ μὲ τὸ f' ἀποτελοῦσαν τὸν οἶκο, ὅπου συγκεντρωνόταν ἡ καθημερινὴ ζωὴ τῆς οἰκογένειας. Στῇ ΝΔ γωνία τοῦ f' βρέθηκαν ἡ βάση ἐνὸς πηλίνου περιρραντηρίου καί στήν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἓνας ἀμφορέας, ἓνα πιθάρι καί μιὰ ὀρθογώνια πλάκα, διαστάσεων 0.99×0.55 μ., ὕψους 0.18 μ. Πιθανὸν ἡ πλάκα χρησίμευε γιὰ βάση γιὰ μιὰ ξύλινη κλίμακα ποῦ ὀδηγοῦσε στὸν ἄνω ὄροφο τοῦ σπιτιοῦ, γιὰτι ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ λιθαριοῦ φέρεται φανερὰ ἔχῃ τριβῆς. Ἄν ὑπῆρχε δεῦτερος ὄροφος σὲ ὁλόκληρο τὸ σπίτι ἢ περιοριζόταν μόνο στὴ βόρεια πτέρυγα, στὰ δωμάτια δηλαδὴ h, e, d, f', e καί f', τοῦτο δὲν εἶναι βέβαιο. Τὸ πᾶχος τῶν τοίχων (0.50 μ.) ἐπιτρέπει τὴν κατασκευὴ καί δεύτερου ὀρόφου. Στὸ κέντρο τοῦ δωματίου f' βρέθηκε μιὰ ἐστία, χτισμένη μὲ ὀπτοπλίνθους. Ἐπάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἐστία ἐκτεινόταν ἓνα λεπτὸ στρώμα τῆς ρωμαϊκῆς καταστροφῆς ἀπὸ φωτιά. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς ἐστίας δύο χάλκινα νομίσματα τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἡπειρωτῶν, ἓνα μάλιστα ἀπὸ τίς τελευταῖες ἐκδόσεις (κεφαλὴ Ἀρτέμιδος, αἰχμὴ δόρατος, ΑΠΕΙ-ΡΩΤΑΝ) ἀποδείχνουν ὅτι ἡ ἐστία ἀνήκει στήν τελευταία φάση τοῦ σπιτιοῦ, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφή. Κοντὰ στὸ βόρειο τοῖχο βρέθηκαν μιὰ μαρμάρινη βάση ἀπὸ περιρραντήριον (πίν. 89β) καί ἓνας λίθινος χειρόμυλος ἀπὸ πέτρα τῆς Μήλου.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ βάθος τοῦ δωματίου ἀποκάλυψε δύο ἄλλους ἀρχαιότερους πολυγωνικοὺς τοίχους, βόρεια καί νότια τῆς ἐστίας. Ὁ βόρειος τοίχος συνεχίζει τὸ βόρειο τοῖχο τῶν δωματίων h καί e καί ἀποτελοῦσε τὸν ἐξωτερικὸ βόρειο τοῖχο τοῦ σπιτιοῦ. Ἡ ἀνασκαφὴ σὲ βάθος τοῦ δωματίου f' βεβαίωσε ὅτι τὸ κατωφερικὸ δάπεδο εἶχε στρωθεῖ κατὰ τὸ χρόνο τῆς κατασκευῆς του μὲ ἐπιχώσεις ἀπὸ ὠχρὴ καί ἐρυθρὴ ἄργιλο μὲ εὐρήματα (νομίσματα, ὕστρακα, κομμάτια ἀπὸ λυχνάκια) ποῦ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα. Τὸ ἴδιο διαπιστώσαμε καί σὲ μιὰ τομὴ στὸ δωμάτιο h. Προκύπτει λοιπὸν ὅτι τὸ σπίτι αὐτὸ οἰκοδομήθηκε στὰ μέσα περίπου τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα σὲ μιὰ περιοχὴ, ὅπου ὑπῆρχε παλαιότερος οἰκισμός. Ἀργότερα, στὰ χρόνια τοῦ Ἡπειρωτικοῦ Κοινοῦ, ἔγιναν μερικὲς μεταβολές, ὅπως αὐτὴ στὸ δωμάτιο f'.

Μὲ τὸ δωμάτιο f' ἐπικοινωνεῖ ὁ χώρος g (3.15×2.25 μ.) ποῦ ἔχει τὸ

δάπεδο στρωμένο με όπτοπλίνθους και χρησίμευε ως λουτρό. Στη ΝΔ γωνία υπήρχε μιὰ πρόχειρη αποχέτευση, όπου βρέθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα του Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν (232 - 168 π.Χ.) που μαρτυροῦν ὅτι ἡ διευθέτηση τοῦ δαπέδου με όπτοπλίνθους σέ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ f' ἔγινε στὸ τέλος τοῦ 3ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα.

Σὲ αὐτὴ τὴν οἰκοδομικὴ φάση πιθανὸν τὸ δωμάτιο c (5.50×8.20 μ.) ποὺ βρισκόταν σέ ψηλότερο ἐπίπεδο καὶ ἐπικοινωνοῦσε με τὸ d (3.75×4.85 μ.) ἀπομονώθηκε ἀπὸ τὸ τελευταῖο με τὸν ἐντοιχισμὸ τῆς ἐνδιάμεσης θύρας. Κοντὰ στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ d βρέθηκαν διάφορα μικροαντικείμενα, ἰδίως ἐργαλεῖα, ποὺ φαίνεται ὅτι ἦταν φυλαγμένα σέ ἓνα ἐρμάρι. Ἐνα χάλκινο νόμισμα, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὴν τελευταία κοπὴ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν (233/2 - 168 π.Χ.) με τὴν προτομὴ τῆς Ἀρτέμιδος, αἰχμὴ δόρατος καὶ ἐπιγραφὴ *ΑΠΕΙ-ΡΩΤΑΝ*, χρονολογεῖ ἐπίσης μαζί με ἄλλα εὐρήματα, ἰδίως νομίσματα, τὴν καταστροφὴ τοῦ σπιτιοῦ στὸ 167 π.Χ.

Ἡ ἀνεξάρτητὴ εἴσοδος στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ δωματίου c, ποὺ ἐπικοινωνοῦσε ἀπευθείας με τὸ δυτικὸ κάθετο δρόμο, καὶ τὰ τέσσερα πιθάρια ποὺ βρέθηκαν κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἐπάνω σέ ἓνα πεζοῦλι, μαρτυροῦν ὅτι τὸ δωμάτιο αὐτὸ κοντὰ στὴν ἀγορὰ θὰ χρησίμευε ὡς κατάστημα, ποὺ σέ κάποια ἐποχὴ ἐνσωματώθηκε μαζί με τὸ δωμάτιο d στὸ σπίτι 1.

Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν τελείωσε φέτος, ἰδίως στὴ νότια πλευρὰ, ὅπου οἱ βαθιές ἐπιχώσεις, ὡς 1.50 μ., ποὺ εἶχαν ριχτεῖ γιὰ τὴν ἰσοπέδωση τοῦ ἐδάφους καὶ τὴν κατασκευὴ τοῦ σπιτιοῦ, δυσκόλεψαν τὴν ἀνασκαφὴ. Ἀποκαλύφθηκαν ὡς τὸ φυσικὸ ἔδαφος, ποὺ τὸ ἀποτελεῖ ὁ βράχος, μόνο τὰ δωμάτια b, c, d, καὶ f', ποὺ βρίσκονται στὴν ἀνωφερικὴ βόρεια πλευρὰ, καὶ μόνο μιὰ βαθιὰ τομὴ ὡς τὸ στερεὸ στὸ δωμάτιο h ἔδωκε θετικότερα στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγησή.

Πολυάριθμα εἶναι τὰ εὐρήματα τῶν 300 χρόνων ζωῆς τοῦ σπιτιοῦ, μελανόβαφη, west-slope καὶ ἀνάγλυφη κεραμεικὴ τοῦ 4ου - 2ου π.Χ. αἰώνα, ὅστρακα ἀπὸ περγαμηνὰ ἀγγεῖα, μεγαρικοὶ σκύφοι καὶ ἄρρετινὰ πιάτα, ποικιλία ἄβανθου κεραμεικῆς οἰκιακῆς χρήσης (χύτρες, λεκανίδες, πρόχοι, ἀμφορεῖς) πήλινα εἰδῶλια, σιδερένια ἐργαλεῖα καὶ ὅπλα, χάλκινα κοσμήματα καὶ ἐξαρτήματα, μελανόβαφα πήλινα λυχνάκια ποὺ φτάνουν ὡς τὸ τέλος τοῦ 5ου ἢ τὶς ἀρχές τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 90α). Ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα, κυρίως κύπελλα, με ἀνάγλυφα ἐμβλήματα στὸν πυθμένα, εἰκονίζουμε βάσση ἀγγείου, με παράσταση Νηρηίδος ἐπάνω σέ θαλάσσιο κῆτος τοῦ τέλους τοῦ 3ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 90β). Οἱ πολυάριθμοι ἀγνῶθες (βαρίδια ὑφαντικοῦ ἱστοῦ) ποὺ βρέθηκαν ἰδίως στὸ δωμάτιο f', καὶ ὅστρεα πορφύρας ἀπὸ τὸ δωμάτιο e μαρτυροῦν ὅτι στὸ σπίτι οἱ γυναῖκες ἀσχολοῦνταν καὶ με τὴν ὑφαντουργίαν καὶ τὴν παρασκευὴ τῆς πορφύρας, τῆς πολύτιμης χρωστικῆς ὕλης, ἀπὸ τὰ ὅστρεα ποὺ ἀφθονοῦσαν στὸν Ἀμβρακικό.

Τὰ 117 νομίσματα τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ βρέθηκαν στὸ σπίτι 1, μᾶς δίνουν

μιὰ εἰκόνα τῆς λειτουργίας τοῦ σπιτιοῦ, καὶ τοῦ οἰκισμοῦ γενικότερα, ἀπὸ τὸ α' μισὸ τοῦ 4ου αἰώνα ὡς τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας¹. Ἡ παρουσία τριῶν μακεδονικῶν νομισμάτων τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Γ' (324 - 319 καὶ 310 - 300 π.Χ.) εἶναι εὐλογία κατὰ τοὺς χρόνους τῆς μακεδονοκρατίας στὴν Ἠπειρο, ὅστερα ἀπὸ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Φιλίππου τὸ 343/2 π.Χ. (Δημοσθ. VII 32). Ἀπὸ τὰ νομίσματα αὐτὰ 3 εἶναι τῶν Μολοσσῶν (360 - 330 π.Χ.) 18 τῶν Κασσωπαίων (9 τῶν χρόνων 342 - 230/325 π.Χ. καὶ 9 τοῦ τέλους τοῦ 3ου καὶ ἀρχῶν τοῦ 2ου αἰώνα) 1 τῆς Ἠπειρωτικῆς Συμμαχίας, 4 τοῦ Πύρρου, 28 τοῦ Κοῖνου τῶν Ἠπειρωτῶν (232 - 168 π.Χ.) 12 τῆς Ἀμβρακίας (238 - 168 π.Χ.). Τὰ λοιπὰ νομίσματα, 4 Κορίνθου, 3 Λευκάδος (ἓνα τῶν χρόνων 430 - 330 π.Χ.) 3 Κέρκυρας, 3 τῆς ρωμαϊκῆς δημοκρατίας (47 - 46 καὶ 43 - 42 π.Χ.) 1 Γονατᾶ, 2 Περσέως, 1 Καρχηδόνας, 2 Συμμαχίας Ἀχαρνάνων, 1 Πατρῶν 1 Μεσσηνίας κλπ., μᾶς δίνουν κάποια εἰκόνα γιὰ τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις τῆς Κασσώπης, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰώνα καὶ ἀργότερα, ὅταν οἱ Κασσωπαῖοι ἔγιναν κύριοι τῶν ἐμπορικῶν δρόμων καὶ τῶν σπουδαίων λιμανιῶν τῆς Κασσωπαίας, μετὰ τὴν κατάργηση τῆς ἀποικιοκρατίας τὸ 343/2 π.Χ. μετὰ τὴν ἐπέμβαση τοῦ Φιλίππου τοῦ Β'.

Τὸ σπίτι καταστράφηκε ἐντελῶς ἀπὸ φωτιά, ὅπως ἀποδείχτηκε ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς ποὺ βρέθηκε ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο δάπεδο, σὲ βάθος 0.80 - 1 μ. Ἐπειδὴ κανένα ἀπὸ τὰ εὐρήματα, ποὺ βρέθηκαν στὸ πυρπολημένο στρώμα καὶ κάτω ἀπὸ αὐτό, δὲν κατεβαίνει πρὸς κάτω ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα, μποροῦμε μὲ βεβαιότητα νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἡ πυρπόλησή του σχετίζεται μὲ τὴ ρωμαϊκὴ καταστροφὴ τοῦ ἔτους 167 π.Χ., ὅταν καταστράφηκε καὶ τὸ γειτονικὸ δημόσιο οἰκοδόμημα, τὸ Πρυτανεῖο ἢ Καταγώγιο. Μετὰ τὴν καταστροφὴ τὸ σπίτι κατοικήθηκε καὶ πάλι ἄγνωστο ὅμως γιὰ πόσο χρόνο. Πιθανὸν ἐγκαταλείφθηκε στὸ τέλος τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα, μὲ τὸ συνοικισμὸ τῆς Νικόπολης.

Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ

1. Ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ ἀναγνώριση τῶν νομισμάτων τῆς ἀνασκαφῆς ἔγινε στὴ Νομισματικὴ Συλλογὴ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Στὴ διευθύντρια τῆς Συλλογῆς κ. Μ. Οἰκονομίδου ἐκφράζουμε τὶς θερμὲς εὐχαριστίες.

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ
ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ

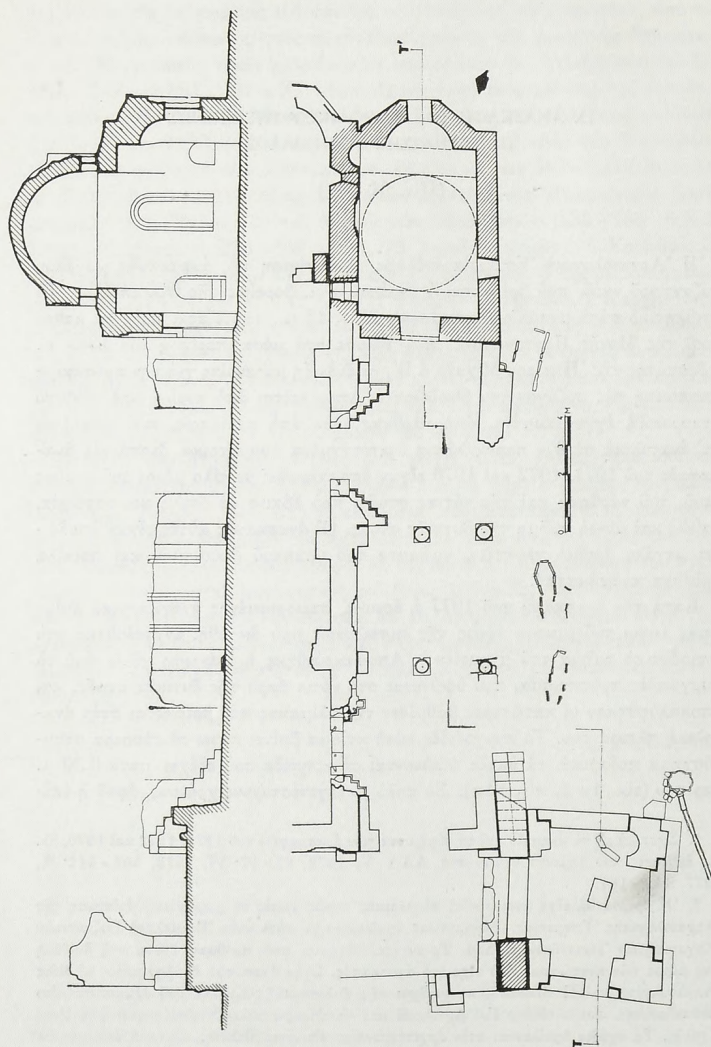
(Πίν. 91 - 94)

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀνέλαβε τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς μεγάλου βυζαντινοῦ ναοῦ, ποὺ βρίσκεται 4 περίπου χλμ. βορείως τῆς Φιλιππιάδος. Τὸ ἐπιβλητικὸ αὐτὸ μνημεῖο, διαστάσεων 27×15 μ., ταυτίζεται πρὸς τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Παντανάσσης, ποὺ ἔδρυσε στὰ μέσα περίπου τοῦ 13ου αἰ. ὁ δεσπότης τῆς Ἡπείρου Μιχαὴλ ὁ Β', σὲ ἐνδειξὴ μετανοίας γιὰ τὴν πρόσκαιρὴ ἀποπομπή τῆς συζύγου του Θεοδώρας. Ἀποτελεῖται ἀπὸ κυρίως νὰδ σύνθετο σταυροειδῆ ἐγγεγραμμένο, ἀπὸ νόρθηκα, καὶ ἀπὸ περίστωο, ποὺ ἀπολήγει στ' ἀνατολικά σὲ δύο παρεκκλήσια διατεταγμένα συμμετρικά. Κατὰ τὶς ἀνασκαφὰς τοῦ 1971, 1972 καὶ 1976 εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ μεγάλο μέρος τοῦ κυρίως ναοῦ, τοῦ νόρθηκα καὶ τῆς νότιας στοᾶς, ποὺ ἔβαινε σὲ διπλὴ κιονοστοιχία, καθὼς καὶ μικρὸ τμήμα τῆς δυτικῆς στοᾶς. Οἱ ἀνασκαφὰς αὐτὲς εἶχαν ἀποδώσει μεγάλο ἀριθμὸ γλυπτῶν, τμήματα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου καὶ ποικίλα πλίνθινα κοσμήματα¹.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1977 ἡ ἔρευνα, περιορισμένης ἀναγκαστικὰ διάρκειας λόγῳ τοῦ μικροῦ ὕψους τῆς πιστώσεως ποὺ διετεῖτο, ἐντοπίσθηκε στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ μνημείου². Ἀπομακρύνθηκε ἡ ἐπὶ χῶση γύρω ἀπὸ τὸ πυργοειδὲς πρόσκτισμα, ποὺ ὑψώνεται στὸ νότιο ἄκρο τῆς δυτικῆς στοᾶς, καὶ ἀποκαλύφθηκαν οἱ κατώτερες βαθμίδες τῆς κλίμακος ποὺ βρίσκεται στὴν ἀνατολικὴ πλευρά του. Τὸ πυργοειδὲς αὐτὸ κτίσμα βαίνει πάνω σὲ τέσσερα σταυρόσχημα ποδαρικά, τὰ ὅποια ὑψώνονται σὲ κρηπίδα ποὺ ἔξέχει κατὰ 0.30 μ. περίπου (εἰκ. 1α-β, πίν. 91α). Σὲ πολὺ μεταγενέστερους χρόνους, ἀφοῦ ἡ ἐπί-

1. Σχετικὰ μὲ τὸ μνημεῖο καὶ τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1971, 1972 καὶ 1976, βλ. τὶς ἐκθέσεις ποὺ δημοσιεύθηκαν στὰ AAA V, 1972, 87 - 97· VI, 1973, 402 - 412· X, 1977, 149 - 164.

2. Ἡ ἔρευνα θὰ εἶχε περιορισθεῖ σὲ μερικὲς τομὲς χωρὶς τὴ χρηματικὴ ἐνίσχυση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Εὐχαριστίες ὀφείλονται γι' αὐτὸ στὸν Ἐπιμελητὴ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοστῆτων Ἰωαννῶν κ. Δημ. Τριανταφυλλόπουλο, ποὺ πρόθυμα ἔθεσε στὴ διάθεσή μας μέρος τῶν πιστώσεων ποὺ εἶχε γιὰ ἀνασκαφὰς. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος οἱ δίδες Ἀ. Δουλγέρη καὶ Ε. Βαλάκη, πτυχιούχοι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καὶ οἱ δίδες Γ. Ἀχειλαρᾶ καὶ Θ. Μακροπούλου, τελειόφοιτοι τῆς ἰδίας Σχολῆς. Τὰ σχέδια ὀφείλονται στὸν ἀρχιτέκτονα κ. Γεώργιο Βελένη.

Εἰκ. 1. Μονὴ Παναγίας Φιλιππιάδος. α. Τομὴ κατὰ μῆκος τῆς νότιας στοᾶς (Τ-Τ'). β. Κάτοψη τοῦ νοτιοδυτικικοῦ τμήματος τοῦ περιστάθου.

χωση εἶχε ὑπερβεῖ τὸ ἓνα μέτρο, κτίσθηκαν ἀνάμεσα στὰ ποδαρικά τοῦχοι ἀπὸ ξερολιθιά. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου, ποὺ σχηματίσθηκε ἔτσι, εἶναι στρωμένο μὲ πῆλινες πλάκες, ποὺ δὲν εἶναι τοποθετημένες σὲ κανονικὲς σειρές. Πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς δὲν εἶναι ἀκέραιες. Πιθανότατα προέρχονται ἀπὸ τὸν κυρίως ναό, ποὺ εἶχε ἐν τῷ μεταξύ ἐρειπωθεῖ. Στὸ κέντρο τοῦ δωματίου ὄρθια τοῦβλα ὀρίζουν ὀρθογώνιο διαστάσεων 0.945×0.87 μ., ποὺ θὰ χρησίμευε σάν ἐστία (πίν. 91β). Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ΝΑ πεσσοῦ εἶχε σχηματισθεῖ τεχνητὸ κοίλωμα, στὸ βάθος τοῦ ὁποίου βρέθηκε στάχτη (εἰκ. 1β).

Νοτίως τοῦ πύργου ἀποκαλύφθηκε ἀνοικτὸς ἀγωγός, ποὺ ἀπέληγε σὲ μαρμάρινη ὑδρορρόη σχήματος κεφαλῆς κριοῦ, ἀπὸ ὅπου τὸ νερὸ χυνόταν σὲ μαρμάρινη λεκάνη διαστάσεων 0.89×0.96 καὶ βάθους 0.37 μ. Τὸ τοίχωμά της ἔχει πᾶχος 0.06 μ. (εἰκ. 2, πίν. 92α-β).

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς νότιας στοᾶς, ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1976, ὁλοκληρώθηκε. Ἐκτὸς ἀπὸ ἓναν ἀκτέριστο λακκοειδῆ τάφο, κατασκευασμένο μὲ ὄρθιες λίθινες πλάκες πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο, βρέθηκαν ἓνα τεκτονικὸ κιονόκρανο καὶ σπαράγματα τοιχογραφιῶν μὲ ἔχνη ἀπὸ χρυσὴ διακόσμηση. Τὸ κιονόκρανο, ποὺ ἔστεφε πιθανότατα ἓναν ἀπὸ τοὺς κιονίσκους τοῦ νοτίου πυλῶνος, ἔχει ἀδρῆ ἐπιφάνεια ὅπου διακρίνονται ἀμυδρὰ ἔχνη ἐπιχρυσώσεως (πίν. 93α). Ἡ βάση του, διαμ. 0.13 μ., φέρει σπείρα, ἐνῶ τριπλὴ ταινία κοσμεῖ τὸν ἄβακα, ποὺ ἔχει διαστάσεις 0.28×0.185 μ. Τὰ λείψανα τῶν τοιχογραφιῶν περισυνελέγησαν κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου. Τὸ καλύτερα διατηρημένο ἔχει ὕψος 0.085 μ. καὶ εἰκονίζει ἀγένειο πρόσωπο, στραμμένο κατὰ τὰ τρία τέταρτα (πίν. 93β). Ὁ προπλασμὸς εἶναι ἀνοικτοπράσινος, τὸ περίγραμμα καστανέ-ρυθρο.

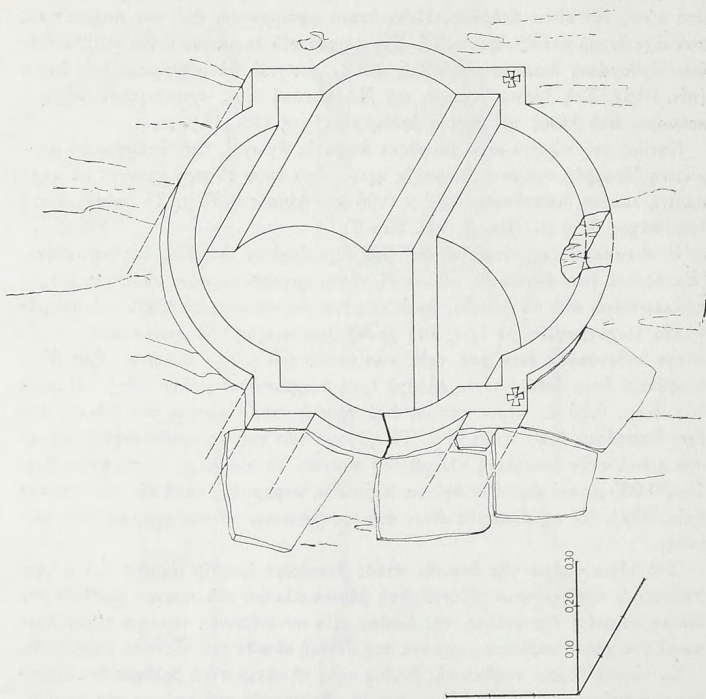
Στὸ νότιο τμήμα τῆς δυτικῆς στοᾶς ἀνεσκάφη λωρίδα μήκους 6.5 μ. καὶ πλάτους 5 περ. μέτρων. Κοντὰ στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ πύργου βρέθηκε ἓνα ἀκόμη κομμάτι τῆς φιάλης, τῆς ὁποίας τρία συνανήκοντα τεμάχια εἶχαν ἀναφανεῖ ἓνα χρόνο νωρίτερα μπροστὰ στὴ δυτικὴ εἴσοδο τοῦ νάρθηκα (πίν. 93δ).

Κοντὰ στὸ βόρειο σταθμὸ τῆς διόδου πρὸς τὴ νότια στοὰ βρέθηκε ἓνα κορινθιακὸ κιονόκρανὸ ὕψους 0.47 μ., τυπικὸ τῆς μορφῆς ποὺ παίρνει τὸν 50 μ.Χ. αἰ. (πίν. 94δ). Κάθε στεφάνη ἔχει τέσσερα μόνο φύλλα, οἱ γλωσσίδες τοὺς εἶναι ἐνωμένες, καὶ ὁ ἐνιαῖος καυλὸς τῶν ἀτροφικῶν γωνιαίων ἐλικῶν κάμπτεται σὲ σχῆμα V. Τὸ γλυπτὸ αὐτό, ποὺ προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ τὴ Νικόπολη, παρουσιάζει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ ἓνα κιονόκρανο τοῦ Μουσείου Σικυῶνος¹. Ἡ ἴδια τομὴ ἀπέδωσε μία γωνία κορινθιάζοντος κιονοκράνου μὲ ἐλισσόμενο βλαστὸ ποὺ στηρίζει ἑλικά, καὶ ἄβακα ποὺ κοσμεῖται μὲ κανόνα ὧν (πίν. 93γ). Θραύσματα ἀπὸ ὅμοια κιονόκρανα εἶχαν βρεθεῖ καὶ τὸ 1971², καὶ

1. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, 'Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκά-νης, (1954) 285 - 286, εἰκ. 236.

2. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, AAA V, 1972, 96 - 97, εἰκ. 13.

προέρχονται μᾶλλον ἀπὸ τοὺς κίονες ποὺ στήριζαν τὸν κεντρικὸ τροῦλλο τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἀνάλογα κιονόκρανα, ποὺ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο

Εἰκ. 2. Μαρμάρινη λεκάνη.

ὑστεροαρχαϊκὸ κτήριο, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ στὸ ναὸ τῆς Ἀγίας Θεοδώρας στὴν Ἄρτα¹.

Κοντὰ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ νάρθηκα βρέθηκαν ἐπίσης πώρινα βεργία σταυροθολίων, ποὺ κοσμοῦνται μὲ δύο ἡμικυλινδρικές ραβδώσεις, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες μεσολαβεῖ διέδρο στοιχεῖο (πίν. 94α). Πλήθος ὁμοίων βεργίων εἶχαν ἀποδώσει καὶ οἱ παλιότερες τομὲς στὴ δυτικὴ στοά. Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν βρέ-

1. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ Ἀγία Θεοδώρα τῆς Ἄρτης, ABME B', 1936, 97, εἰκ. 6.

θηκαν τέτοια γλυπτά στὸ νότιο ἄκρο τῆς δυτικῆς στοᾶς, ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι ἡ στοὰ αὐτὴ στεγαζόταν μὲ σταυροθόλια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα της, ποὺ βρίσκεται δυτικὰ τῆς νότιας στοᾶς.

Ἀνάμεσα στὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1977 ὑπάρχουν πολλὰ τμήματα πλίνθων μὲ ἐγχάρακτες ἐπιγραφές, μικρογράμματα καὶ μεγαλογράμματα (πίν. 94β, 94γ). Καμία λέξη δὲν σώθηκε δυστυχῶς ἀκέραια. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ περιστοῦ προέρχεται μία πλίνθος διακοσμημένη μὲ ἀστράγαλο (πίν. 94ε) καὶ μία ἄλλη κυκλική.

Ἐς σημειωθεῖ τέλος ὅτι, ὅπως διεπίστωσε ὁ ἀρχιτέκτων κ. Γ. Βελένης κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀποτυπώσεως τοῦ μνημείου, ὁ τροῦλλος τοῦ νοτίου παρεκκλησίου, ποὺ τιμᾶται στὸ ὄνομα τοῦ Ἀγίου Βασιλείου, ἦταν ἀρχικὰ τυφλός. Τὰ τοῦβλα τῶν σταθμῶν τοῦ δυτικοῦ παραθύρου, τοῦ μόνου ὅπου σώθηκε τὸ παλιὸ πλαίσιο, εἶναι σπασμένα. Φαίνεται ὅτι τὰ παράθυρα τῆς ἀνατολικῆς, νότιας καὶ δυτικῆς πλευρᾶς — στὴ βόρεια δὲν ὑπάρχει παράθυρο — ἀνοίχτηκαν μετὰ τὴν ἐρείπωση τοῦ κυρίως ναοῦ.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΚΑΡΔΑΚΙ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

(Πίν. 95 - 98)

Σε μικρή απόσταση πρὸς Ν τῆς σημερινῆς πόλεως Κερκύρας βρίσκεται, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ χερσόνησος τῆς Ἀναλήψεως ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ἔκταση τῆς ἀρχαίας πόλεως Κερκύρας. Κατὰ μῆκος τῆς ἀπότομης ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς χερσονήσου αὐτῆς ἐκτείνεται λοφοσειρά, ἡ ἀκρόπολις καὶ τὰ «μετέωρα» τοῦ Θουκυδίδη (3,72), ποὺ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν ἀποδείχθηκε ὅτι ἦταν γεμάτη ἱερά. Ἀπ' αὐτὰ τὸ πρῶτο ποὺ βρέθηκε ἦταν ἓνα μικρὸ ἱερὸ ἐπάνω ἀκριβῶς στὴν ὄφρὺ ποὺ βλέπει πρὸς τὴ θάλασσα, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὴν περὶ φημη πηγὴ τοῦ Καρδακιοῦ¹, σὲ μιὰ μικρὴ πτυχὴ τοῦ ἐδάφους. Ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀγγλοὺς κιόλας, τὸ ἔτος 1822. Πρόκειται γιὰ ἓνα δωρικὸ ναὸ τῶν ὑστεροαρχαϊκῶν χρόνων, ὅχι μεγάλων διαστάσεων, ποὺ σωζόταν σὲ καλὴ ὅπωςδήποτε κατὰσταση. Ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς πηγῆς ἐπεκράτησε νὰ ὀνομάζεται ναὸς στὸ Καρδάκι, ἀφοῦ καμία ἐπιγραφικὴ μαρτυρία ἢ ἔστω ἀνασκαφικὴ ἔνδειξη δὲν φανέρωσε ἔως τώρα τὸ ὄνομα τῆς λατρεύμενης θεότητος².

Ὁ ναὸς ἔχει ἐπανειλημμένως ἀπασχολήσει τὴν ἐπιστῆμην μετὰ τὴν πρώτη δημοσίευσή του τὸ 1822 ἀπὸ τὸν Ἀγγλο Railton: τοὺς Dörpfeld, Johnson καὶ Dinsmoor, πατέρα καὶ γιό. Σε ἔρευνα τῆς περιοχῆς εἶχε προβεῖ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν τελευταῖο πόλεμο μὲ χρήματα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ ὁ ἀείμνηστος Ἰ. Παπαδημητρίου. Παράλληλα, τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο στὸν πρόλογο τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐκδόσεως Korkyra, ποὺ κυκλοφόρησε στὴς ἀρχὲς τοῦ τελευταίου πολέμου, ἀνῆγγελλε τὴν ἐκδοσὴ τρίτου τόμου (οἱ δύο πρῶτοι ποὺ ἐξεδόθησαν ἦταν ἀφιερωμένοι στὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος), ποὺ θὰ περιελάμβανε κυρίως τὴ δημοσίευσή τοῦ ναοῦ τούτου, ἐκδοσὴ ἡ ὁποία δὲν πραγματοποιήθηκε ἀπὸ τότε ἐξαιτίας τῶν πολεμικῶν συνθηκῶν, καὶ ὥσως ἀκόμῃ λόγω τῆς καταστροφῆς τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὕλικου. Περισσότερο ἀπὸ ἓνα τέταρτο τοῦ αἰῶνα ἀργότερα ὅταν ἔχουν προϋστάμενος τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Κερκύρας στὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ἤρθα σὲ συνεννόησις ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὸ Γερμανικὸ

1. Βλ. τὸ ὁμώνυμο ποίημα τοῦ Λ. Μαβίλη.

2. Ὁλόκληρη τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία παρέχει ὁ W. B. DINSMOOR, JR. στὸ ἄρθρο του «The Kardaki Temple re-examined» ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ AM 1973, 165 - 174.

'Αρχαιολογικό 'Ινστιτούτο για τὴν ἐπανάληψη τῆς ἀνασκαφῆς μὲ τὴ συμμετοχὴ καὶ πάλι τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας, καὶ γιὰ τὴ λεπτομερῆ ἀποτύπωση τῶν ἐρεπίπων τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ Γερμανικοῦ 'Αρχαιολογικοῦ 'Ινστιτούτου κ. Α. Mallwitz, μὲ τελικὸ σκοπὸ τὴν ὁλοκληρώση τῆς ἔρευνας τοῦ ἱεροῦ καὶ τὴ δημοσίευσή του.

'Η ἀνασκαφή, ποὺ ἄρχισε τὸ θέρος τοῦ 1976 καὶ συνεχίστηκε τὸ θέρος τοῦ 1977, διαφώτισε μερικὲς ἀπὸ τὶς πτυχὲς τοῦ δύσκολου καὶ πολύπλευρου θέματος ποὺ ἀποτελεῖ ὁ ναός, τὰ δὲ ἀποτελέσματά της θὰ ἐκτεθοῦν μὲ συντομία, ὅσο εἶναι δυνατόν, παρακάτω, ἀφοῦ πρῶτα δοθεῖ μιὰ γενικὴ περιγραφή τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ του. Πρέπει πάντως εὐθὺς ἀμέσως νὰ ὑπογραμμισθεῖ ὅτι τὸ ὅλο θέμα ἀπέχει ἀκόμη ἀπὸ τοῦ νὰ ἔχει διαλευκανθεῖ ἱκανοποιητικὰ, ἔτσι ποὺ νὰ ἐπιβάλλεται ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς ἐπὶ 2 ἢ 3 ἀκόμη χρόνια.

'Ο ναός στο Καρδάκι (πίν. 95α-β) εἶναι ὁ καλύτερος ὡς τώρα σωζόμενος ἀπὸ τοὺς κερκυραϊκοὺς ναοὺς, οἱ ὁποῖοι ὅπως καὶ γενικὰ οἱ ἀρχαϊότερες τῆς νήσου, ἔχουν ὑποφέρει πολὺ ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες ἱστορικὲς περιπέτειές της. Σώζεται πρῶτα - πρῶτα ἓνα σημαντικὸ μέρος τοῦ κρηπιδώματός του, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ποὺ ἔχει κατολισθήσει μαζὶ μὲ ὅλη τὴν ἀνωδομή του — προφανῶς σὲ διάφορες ἐποχὲς τῆς ἱστορίας — στὸν κρημνὸ, πρὸς τὴ θάλασσα. 'Επίσης εἶναι στὴ θέση τοὺς μερικοὶ ἀπὸ τοὺς μονολιθικοὺς κίονές του (κατὰ τὸ πλεῖστον ὕστερα ἀπὸ ἀναστήλωσή τους) καὶ πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ του κεῖνται στὴν ἄμεση περιοχὴ τοῦ ναοῦ, ἐνῶ στὸ σηκὸ σώζεται μιὰ μεγάλη, ὀρθογώνια κατασκευὴ ποὺ συνήθως ἀποκαλεῖται βάση ἀγάλματος. Πίσω, δηλαδὴ δυτικὰ ἀπὸ τὸ ναὸ καὶ νοτιοδυτικὰ του ἐκτείνεται λίθινος ἀναλημματικὸς τοῖχος ποὺ ἔκτισαν οἱ 'Αγγλοὶ μετὰ τὴν ἀνακάλυψή του γιὰ νὰ συγκρατοῦν τὰ χῶματα τοῦ ὑπερκειμένου λοφίσκου ὥστε νὰ μὴ κατακλύβουν τὰ ἐρείπια τοῦ ναοῦ, πράγμα ποὺ ἔγινε παρὰ ταῦτα ἐπανειλημμένως.

'Η τελευταία δημοσίευση τοῦ Dinsmoor, Jr. δίνει ἀρχικὲς διαστάσεις στο λοβάτη 11.911×25.595 μ. μὲ 6×12 κίονες. Τὸ κρηπιδῶμα ἔχει δύο βαθμίδες, οἱ κίονες, ποὺ ὅπως ἐλέγχθη εἶναι μονολιθικοί, ἔχουν 20 ραβδώσεις. Τὰ πιὸ περίεργα πράγματα συμβαίνουν στὴν ἀνωδομή τοῦ ναοῦ αὐτοῦ, τὸ ἐπιστύλιο δὲν ἔχει ταινία καὶ κανόνες μὲ σταγόνες, ἀλλὰ κανόνα ὧν καὶ κυμάτιο, διάζωμα δὲ ν ὑ π ἄ ρ χ ε ι κ α θ ὅ λ ο υ καὶ καθαρὰ ἰωνικὰ στοιχεῖα διαμορφώνουν τὸ κάτω μέρος τοῦ γείσου, τόσο τοῦ καταετίου ὅσο καὶ τοῦ παραετίου, ἀντὶ γιὰ τοὺς συνηθισμένους προμόχθους μὲ τὶς σταγόνες κλπ. Στὶς παλιότερες ἀνασκαφὲς εἶχαν βρεθεῖ καὶ τμήματα πηλίνων καὶ ζωγραφισμένων μορφῶν (Κορών;), ποὺ ἦταν πιθανῶς ἀκρωτήρια.

Στὸ σύνολο ὁ ναός, ἔτσι τουλάχιστον ὅπως τὸν ἀποκαθιστᾷ ὁ Dinsmoor, Jr., εἶναι μιὰ ιδιόρρυθμα φαρδιά καὶ χαμηλὴ κατασκευὴ, μὲ πολλὰ ἐπιμέρους ἐξαιρετικὰ περίεργα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, ποὺ διαφέρουν ἐντελῶς ἀπὸ τὰ γνωστὰ τοῦ δωρικοῦ ρυθμοῦ καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἰωνικὸ ρυθμὸ. Γιὰ νὰ

έρμηνευθοῦν δὲ οἱ ἰδιορρυθμίες τοῦ ναοῦ ἀπαιτεῖται καὶ ἄλλη, ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη, ἐρευνα ἀλλὰ καὶ πολλή μελέτη ἀκόμη.

Ἕνα θέμα, στὸ ὁποῖο ἐπέμεινε ἰδιαίτερα ἡ ἀνασκαφή, ὑπῆρξε ἡ λεγόμενη βάση¹. Ὁ Dinsmoor, Jr. ὑπέθετε ὅτι ἔφερε, λόγω τῶν διαστάσεών της (4.686×2.25 μ.) δύο ἀγάλματα, ἓνα λατρευτικὸ καὶ ἓνα τῆς τοπικῆς θεότητας. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ βάση δὲν εἶναι συμπαγής, ἀλλὰ κοίλη ἐσωτερικὰ ἀποκλείει τὴν παρουσία ἀγαλμάτων ἀπὸ βαρὺ ὕλικό, μάρμαρο ἢ χαλκό, ἂν δηλαδὴ ὑπῆρχαν ἀγάλματα ἐπάνω στῇ βάσῃ, αὐτὰ θὰ ἦταν ἀπὸ ἐλαφρὸ ὕλικό, πηλὸ ἢ ξύλο (ἢ μὲ σφυρήλατη ἐπένδυση χαλκοῦ ἐλάσματος). Πάντως ἡ βάση καθὼς ἀποτελεῖται ἀπὸ εὐθυνηρία καὶ ὀρθοστάτη καὶ εἶναι κοίλη ἐσωτερικὰ, θυμίζει πρὸς πολὺ βωμό, πάνω κάτω ὅπως τὸ βωμὸ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀρτέμιδος (μὲ τὴ διαφορά ὅτι ἐκεῖ ἔχουμε πλάκες ποὺ διακοσμοῦνται μὲ τρίγλυφα). Καὶ ἡ ἀνασκαφή ἔφερε πράγματι στὸ φῶς ἀμέσως ἀποκάτω ἓνα κτίσμα τῶν ἰδίων ἀκριβῶς διαστάσεων, ποὺ διέφερε μόνο κατὰ τὸν τρόπο τῆς κατασκευῆς του (εἶναι ἀπὸ μικρότερους, ἰσοδομικὰ κτισμένους λίθους) καὶ εἶναι προγενέστερο ἀπὸ τὸ ναό. Εἶναι λοιπὸν προφανές ὅτι πρόκειται γιὰ βωμό (πίν. 96α), ποὺ ἦταν ὑπαιθρος ἀρχικὰ καὶ ἀργότερα, ὅταν ξανακτίστηκε, περιελήφθη σὲ ναϊκὸ κτίσμα. Ἀλλὰ βωμὸς μέσα σὲ ναό; Πρόκειται βεβαίως ὄχι γιὰ βωμὸ λατρείας ποὺ ἀπευθύνεται πρὸς οὐράνια θεότητα ἀλλὰ γιὰ ἐσχάρα «ἐναγισμῶν» πρὸς τιμὴν χθόνιας θεότητας ἢ κάποιου ἥρωος. Στὶς ἐπιχώσεις τοῦ παλιότερου κτίσματος, ποὺ ἦταν ἀδιατάρακτες² ἀκόμη, βρέθηκαν τέφρα καὶ ὑπολείμματα ὀστέων ζώων, ποὺ, ὅπως εἶναι γνωστὸ καίγονταν ὀλόκληρα κατὰ τὶς χθόνιες λατρεῖες. Στῇ δευτέρῃ φάσῃ, ὅταν δηλαδὴ κτίστηκε ὁ ναός, εἶναι πιθανότερο ὅτι ἡ καύση γινόταν ἀλλοῦ καὶ τὰ ὑπολείμματα μεταφέρονταν ἐδῶ. Ἡ θέση φαίνεται πὼς εἶχε κάποια ἰδιαίτερη σημασία. Μήπως ἐπρόκειτο γιὰ τὸν τάφο ἥρωα στὸν ὁποῖο προσφέρονταν ἐναγισμοὶ ὅπως στὸν τάφο τοῦ Ὑακίνθου στῇ Σπάρτῃ³; Ὅτι ἡ λατρεία ἀπευθυνόταν σὲ κάποιον ἥρωα ἀποδείχθηκε ἀπὸ ἓνα πῆλινο ἀνάγλυφο τῶν μέσων τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. ποὺ βρέθηκε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1976. Παριστάνει ἓνα μισοξυπλωμένο γενειοφόρο, στὸν ἀριστερὸ βραχίονα τοῦ ὁποίου εἶναι τυλιγμένο ἓνα φίδι. Ἀπὸ τὰ ἄλλα εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τῶν δύο περιόδων, ποὺ δὲν ἦταν πολλὰ, σημειώνουμε χαλινούς ἀλόγων ποὺ ὑπενθυμίζουν ἰδιαίτερα τὴ χθόνια λατρεία τοῦ Ποσειδῶνος Ἰππίου⁴, καθὼς καὶ αἰχμὲς δοράτων, ποὺ βρίσκονται σὲ ἱερὰ Ἀπόλλωνος, ἀκόμη καὶ πολὺ κοντὰ στὸ Καρ-

1. DINSMOOR, JR. ὁ.π. 173.

2. Δυστυχῶς ἡ ἀρχικὴ ἐπίγωση τοῦ νεώτερου βωμοῦ, τοῦ σύγχρονου μὲ τὸ ναό, εἶχε ὀλόκληρη ἀφαιρεθεῖ κατὰ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφές.

3. Βλ. PAGE. III, 19, 3: «Τοῦ δὲ ἀγάλματος τὸ βάθρον παρέχεται μὲν βωμοῦ σχῆμα, τεθάρθαι δὲ τὸν Ὑακίνθον λέγουσιν ἐν αὐτῷ καὶ Ὑακίνθοις, πρὸ τῆς τοῦ Ἀπόλλωνος θυσίας ἐς τοῦτον Ὑακίνθῳ τὸν βωμὸν διὰ θύρας χαλκῆς ἐναγίζουσαι. . . »

4. Βλ. YALOURIS, Athena als Herrin der Pferde.

δάκι, στο υπαίθριο ιερό του 'Απόλλωνος Κορκυραίου¹, όπου προσφερόταν χθόνια λατρεία σε ὀρθογωνική, κλασικοῦ ὅμως τύπου, ἐσχάρα. Βρέθηκε ἐπίσης λείψανο ἑνὸς τοιχαρίου, ἀμέσως πρὸς Α τοῦ παλιότερου κτίσματος. Ἐπειδὴ ἔχει τὸν ἴδιο ἄξονα Β - Ν, φαίνεται πὼς ἦταν περίπου σύγχρονο, πράγμα στο ὁποῖο συνηγοροῦν καὶ οἱ ἐπιχώσεις. Ἰσως πρόκειται γιὰ ὑπόλειμμα τραπέζης προσφορῶν (πίν. 96β) πού γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα ὅτι ὑπῆρχαν μπροστὰ ἀπὸ τὶς ἐσχάρες².

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ 1977 ἀποκάλυψε καὶ τὸ δυτικὸ καὶ νοτιοδυτικὸ ἄκρο τοῦ ἱεροῦ. Πίσω ἀπὸ τοὺς ἀναλημματικούς τοίχους τῆς Ἀγγλοκρατίας βρέθηκαν δύο τοῖχοι συναντῶμενοι σὲ ὀρθή γωνία, παράλληλοι πρὸς τὸν δυτικὸ καὶ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ πού ὀνομάστηκαν ὁ μὲν ἕνας, ὁ δυτικὸς Μ5 (σώθηκε σὲ μῆκος περισσότερο ἀπὸ 17 μ.) (πίν. 97α), ὁ δὲ ἄλλος, ὁ νότιος Μ4 (μόνο τὸ νότιο ἄκρο του βρέθηκε, εἶναι ἀκόμη ἄγνωστο πόσο προχωρεῖ πρὸς Β³) (πίν. 97β). Οἱ τοῖχοι αὗτοι σώζονται σὲ ὕψος πολλῶν δόμων, δὲν φαίνονται ὅμως νὰ εἶναι ἐνιαίας κατασκευῆς, δηλαδὴ παρουσιάζουν διαδοχικὲς φάσεις καὶ συγκεκριμένα τὶς ἐξῆς: α. Παλιότερο ὅλων εἶναι τὸ κάτω μέρος τοῦ Μ4, ἴσως σύγχρονο μὲ τὸ ναό. β. Ἀκολουθεῖ χρονικὰ τὸ κάτω μέρος τοῦ Μ5. γ. Ἀκολουθεῖ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ Μ5. δ. Ὑστατο εἶναι τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ Μ4.

Ἄν οἱ ἀναλημματικοὶ αὗτοι χῶροι ἦταν τὸ ἐντυπωσιακότερο εὑρημα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1977, τὸ ἐκπληκτικότερο ἦταν ἀσφαλῶς, κολλητὰ στὸν τοῖχο Μ5, στο βόρειό του ἄκρο, σὲ πολὺ ψηλὸ ἐπίπεδο, ἐπάνω σὲ μεταγενέστερη ἐπίχωση, βλέποντας πρὸς Α, ἓνα μικρὸ πῆλινο ἄγαλμα καθιστῆς Κυβέλης (πίν. 98) τῶν προχωρημένων ἐλληνιστικῶν χρόνων, στὴ θέση του, ἀλλὰ σπασμένο σὲ πολλὰ κομμάτια μέσα σ' ἓνα μικρὸ, πρόχειρα φτιαγμένο ἀπὸ κομμάτια κεραμίδων στέγης, ναῖσκο.

Κι ἀκόμα, δίπλα της ἦταν τὸ κάτω μέρος ἀπὸ ἓνα ἐπίσης μικρὸ πῆλινο ἄγαλμα γυναικείας μορφῆς τῶν προχωρημένων ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἡ φωτογραφία δείχνει τὶς μορφὲς ὅπως ἦταν τῇ στιγμῇ τῆς ἀνασκαφῆς, σπασμένες σὲ πολλὰ κομμάτια. Ἡ συγκόλλησή τους δὲν ἔχει ἔκτοτε ἐφ' ὅσον γνωρίζουμε προχωρήσει. Τί σημαίνει αὐτὸ τὸ μικρὸ «παρεκκλήσι» τὸ κολλημένο στὴ ΒΑ ἄκρη τοῦ ἱεροῦ; Τί σχέση ἔχει ἡ Κυβέλη μὲ τὸν χθόνιο ἥρωα πού λατρευόταν στο ἱερό; Ποιὰ εἶναι ἡ ἄλλη μορφή δίπλα της; Σὲ ποιὰ ἐποχὴ προσκολλήθηκε ἡ λατρεία τους; Δὲν νομίζουμε ὅτι ἀμφισβητεῖται ὅτι ἡ ἐγκατάσταση ἐγινε, ἐξαιτίας τῆς προχειρότητάς πού δείχνει, σὲ μεταγενέστερους χρόνους.

1. Γ. ΔΟΝΤΑΣ, ΑΔ 27, 1967, Β2, 363. Ἐνδιαφέρουσες οἱ παρατηρήσεις καὶ ὑποθέσεις τοῦ συναδέλφου κ. Π. ΚΑΛΛΙΓΑ (Τὸ ἐν Κερκύρα ἱερὸν τῆς Ἀκραίας "Ηρας" στο ΑΔ 24, 1969, Α, 51 - 59 γιὰ τὶς λατεῖες τῆς περιοχῆς αὐτῆς τῆς ἀρχαίας πόλεως.

2. Βλ. STENGEL, Opferbräuche, 171.

3. Μικρὸ τμήμα τοῦ Μ4 εἶχε ἀποκαλύψει κιόλας ὁ Dörpfeld (ὅπως φάνηκε ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιό του πού βρέθηκε ἐν τῷ μεταξὺ ἀλλὰ εἶχε ἐπιχωσθεῖ καὶ πάλι καὶ λησμονηθεῖ).

ἐνα terminus παρέχουν οἱ ἴδιες οἱ μορφές οἱ ὁποῖες φαίνονται ὅτι δύσκολα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ 200 π.Χ. Τὸ ἱερὸ εἶχε τότε πολλή ἐπίχωση, ὁ τοῦχος Μ5 φαίνεται ὅτι δὲν λειτουργοῦσε πιά ὡς ἀναλημματικός ἀφοῦ τὸ «παρεκκλήσι» αὐτὸ βρισκόταν σχεδὸν ἐπάνω σ' αὐτόν. Ἄν εἶναι ἔτσι τότε σὲ τί κατάσταση βρισκόταν ὁ ναὸς ποὺ βρίσκεται ἀμέσως ἀποκάτω; Μήπως εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ ἐπίχωση; Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ ἱεροῦ κανένα δὲν εἶναι μεταχριστιανικὸ (ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν νεώτερων χρόνων, λ.χ. τῆς ἀγγλοκρατίας). Γύρω στὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ πάντως τὸ ἱερὸ εἶχε σκεπαστεῖ ἀπὸ ἐπίχωση, ποὺ ἐπέβαλε τὴ λήθη καὶ ἐξασφάλισε ταυτόχρονα τὴ σωτηρία του ἀπὸ τοὺς λογῆς λογῆς λιθολόγους.

Τὶς τελευταῖες ἡμέρες τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου ἐγίνε μιὰ ἀκόμη ἐργασία στὴν περιοχὴ τοῦ ἱεροῦ. Συγκεκριμένα καθαρίστηκε τὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς σπηλαίου ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ ἱερό, πολὺ κοντὰ στὴν πηγὴ τοῦ Καρδακιοῦ, λίγα μέτρα ἐπάνω ἀπὸ τὴ θάλασσα. Διότι νομίζουμε ὅτι τὸ σπήλαιο, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ πηγὴ εἶχαν κάποια λατρευτικὴ σχέση μὲ τὸ ἱερὸ ποὺ βρισκόταν ἀποπάνω. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ σπηλαίου θὰ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς στόχους τῆς ἀνασκαφικῆς ἐργασίας τοῦ προσεχοῦς ἔτους. Ἄλλος στόχος θὰ εἶναι πάλι στὸ ἴδιο τὸ ἱερὸ ἡ ἔρευνα τοῦ τοίχου Μ4 καὶ ἡ προσπάθεια ἀνευρέσεως τῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΕΣΚΛΟΥ

(Πίν. 99 - 100)

Στὸ Σέσκλο χρόνια τώρα ἐρευνοῦμε συστηματικὰ ἓνα μεγάλο — τεράστιο γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης — νεολιθικὸ συνοικισμό, ποὺ ἰδρύθηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 6.000 π.Χ. καί, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ λείψανα καὶ ἄλλες ἐνδείξεις, ἀπλωνόταν σὲ ἑκτασὴ ἑκατοντάδων στρεμμάτων.

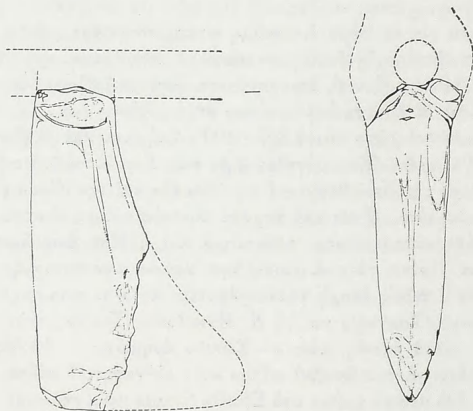
Ὑπολογίζομε στὸ χῶρο αὐτὸν 800 - 1000 οἰκήματα καὶ πληθυσμὸ περίπου 4.000 - 5.000 ψυχῶν. Ἕνα μέγεθος δηλ. ποὺ δίνει ἀπρόβλεπτες διαστάσεις στὴν ἐρευνητικὴ τῆς Νεολιθικῆς γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Εὐρώπη γενικότερα. Ὁ συνοικισμὸς αὐτὸς ἔζησε καὶ ἄκμασε πολλοὺς αἰῶνες, ἕως τὸ 4.300 π.Χ. περίπου, ὁπότε καταστρέφεται τελειωτικὰ καὶ ἡ θέση ἐρμώνεται γιὰ 500 σχεδὸν χρόνια. Πρέπει τότε νὰ μεσολάβησε κάποια «καταστροφή» γενικότερη, γιὰ τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ καταστρέφονται μεγάλοι συνοικισμοὶ στὴν κεντρικὴ Θεσσαλίᾳ (Τσαγγλὶ) καὶ τὴ Ν. Μακεδονίᾳ (Σέρβια, στὴν κοιλάδα τοῦ Ἀλιάκμονα), ἀλλὰ ἐπειδὴ μόνον τὸ Σέσκλο ἐρμώνεται, υποθέτομε ὅτι τὸ ἐπίκεντρο πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ κάπου στὸν Παγασητικὸ κόλπο.

Ἔως πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια στὸ Σέσκλο ξέραμε μόνον τὴ μικρὴ «ἀκρόπολη» μὲ τὰ λίγα νεολιθικὰ οἰκήματα ποὺ εἶχε ἀποκαλύψει στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας (1901 - 1902) ὁ ἀξέχαστος Χρῆστος Τσουντας, ὁ μεγάλος δάσκαλος ὅλων μας. Τώρα δίπλα καὶ γύρω ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη ἀντιμετωπίζομε ἓνα πολεοδομικὰ ὁργανωμένο μεγάλο οἰκισμό, ποὺ προσεγγίζει τὰ ὅρια τῆς πόλιν. Τὸ οἰκιστικὸ αὐτὸ σύνολο δὲν ἔχει ἀνάλογα τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (μεταξὺ 6000 - 5000 π.Χ.) στὴν Εὐρώπη, ὅπου οἱ ἄνθρωποι ζοῦσαν ἀκόμη σὲ μικρὲς ομάδες, κάτω ἀπὸ τὴ σκιά τῶν ἔσχατων παλαιολιθικῶν ἀναμνήσεων καὶ μέσα στὸν ὑποτονικὸ ρυθμὸ τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς Μεσολιθικῆς. Ἀνάλογο δημιουργικὸ ὄργανο θὰ συναντήσουμε μόνον στὴν Ἀνατολὴ καί, πιὸ κοντὰ μας, στὴ μεγάλη νεολιθικὴ πόλιν τῆς Χοιροκοιτίας στὴν Κύπρο, ὅπου υποθέτουν τὴν ὑπαρξὴ 1000 σπιτιῶν.

Χάρη στὴ σημαντικὴ ἐνίσχυση τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἐφέτος εἴχαμε τὴ δυνατότητα νὰ διπλασιάσουμε τὸν συνηθισμένο χρόνον ἀνασκαφῆς καὶ νὰ ἐπεκτείνουμε τὴν ἐρευνα σὲ 4 τομεῖς. Ἐξ ἄλλου μὲ τὴν πρόθυμη βοήθεια τῶν βοηθῶν τῆς Ἐδρας Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας μπορέσαμε νὰ ἔχομε κοντὰ μας (καὶ νὰ ἐκπαιδεύσουμε στὴν ἀνασκαφικὴ τεχνικὴ) μιὰ ομάδα τελειοφώτων τῆς ἀρχαιολογίας ποὺ συμπλήρωναν σπουδαστὲς ἀπὸ ξένα Πανεπιστήμια.

Στὸν κύριο τομέα τῶν ἀνασκαφῶν (B/I 77) ἀποκαλύψαμε καινούργια οἰκήματα τῆς Μέσης Νεολιθικῆς (ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς στὸν οἰκισμὸ ξεπερνάει τῶρα τὰ 25) (πίν. 99α) καὶ καταγράψαμε περισσότερα ἀπὸ 500 μικρὰ εὐρήματα: κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε στὴ θέση τῆς πάνω στὰ δάπεδα (πίν. 99β), ἐργαλεῖα λίθινα καὶ ὀστέινα, εἰδῶλια, κοσμήματα, ὀστᾶ ζώων κλπ.

Στὸν δεύτερο τομέα (Γ. C) ἐρευνήσαμε στρώμα τῆς ἀρχῆς ἐντελῶς τῆς Νεολιθικῆς (Προκεραμεικὴ καὶ Μονόχρωμη Φάση), ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχαιότερη πιστοποίηση τοῦ «Παραγωγικοῦ Σταδίου» (συνολικὸς - γεωργία - κτηνο-

Εἰκ. 1. Battle axe ἀπὸ στρώμα τῆς ἀρχῆς τῆς ΠΕ.

τροφία) στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Εὐρώπη. Στὸ χῶρο αὐτὸν ἀποκαλύφθηκε τὰ φῆ τῆς Προκεραμεικῆς ἢ τῆς ἀρχῆς τῆς κεραμεικῆς Νεολιθικῆς καὶ εἶναι ἡ πρώτη καὶ ἡ παλαιότερη νεολιθικὴ τὰ φῆ στὸ Σέσκλο. Ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα εὐρήματα στὸν ἴδιο τομέα εἶναι μικρὸ μαρμάρινο εἰδῶλιο ἀνθρώπινης μορφῆς, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ προβαθμίδα τῶν κυκλαδικῶν εἰδωλίων (πίν. 100α), ἂν δὲν ἦταν πάνω ἀπὸ 3000 χρόνια προγενέστερο καὶ ἂν ἡ ἀντίστροφη ἀναγωγή, πρὸς τὴν Παλαιολιθικὴ, δὲν ἔδειχνε τὴ μακρινὴ ἀφετηρία του στὴν παλαιολιθικὴ παράδοση. Ἀπὸ τὸν ἴδιο τομέα προέρχονται καὶ τὰ πήλινα ἀνθρωπόμορφα εἰδῶλια τοῦ πίν. 100β-γ.

Σ' ἓνα τρίτο τομέα ἐκτὸς ἀπὸ ἄφθονη καὶ ἐξαίρετη ποιοτικὰ γραπτὴ κεραμεικὴ τοῦ «κλασσικοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Σέσκλου», εἴχαμε καὶ ἓνα σπουδαῖο ὀργανικὸ στοιχεῖο τοῦ οἰκισμοῦ, δηλ. ἓνα τμήμα τοῦ περιβόλου, ποὺ ἀσφάλιζε ἢ ἀπλῶς ὄριζε τὸ συνοικισμὸ πρὸς τὰ ΝΔ, σὲ ἀπόσταση 300 μ. ἀπὸ τὴν ἀκρόπολη.

Τέλος, σ' ἓνα τέταρτο τομέα ἐρευνήσαμε προβλήματα τῆς ἀρχῆς τῆς Χαλκοκρατίας στὸ Σέσκλο. Ἕνα μοναδικὸ εὔρημα ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, ἓνας «πολεμικὸς πέλεκυς» (battle axe) λίθινος (εἰκ. 1), ξενοφερμένου τύπου, ποὺ γιὰ πρώτη φορὰ ἀπαντᾷται στὴν Ἑλλάδα σὲ τέτοιο στρώμα, τῆς ἀρχῆς τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, καὶ θυμίζει ἔντονα κεντροευρωπαϊκὰ ἢ ἀνατολικοευρωπαϊκὰ πρότυπα, δίνει τὸ μέτρο τῆς φάσης αὐτῆς.

Οἱ νεώτερες ἀνασκαφές στὸ Σέσκλο τὰ τελευταῖα χρόνια ἔδωσαν πολλὰ καὶ σημαντικὰ νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ Νεολιθικὴ. Ἔδειξαν ὅτι:

α. Μεγάλος σὲ ἔκταση οἰκισμὸς τῆς ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς εἶχε χτιστεῖ στὸ πλάτωμα ποὺ ἀνοίγεται ἀνάμεσα σὲ δύο ρέματα, ξεκινάει ἀπὸ τὰ ὑψώματα ὅπου τὸ σύγχρονο χωριὸ ποὺ ἀπολήγει στὴν προσεχὴ τῆς ἀκρόπολης «Κα-στράκι». Σ' ἓνα σημαντικὸ τμῆμα τῆς ἔκτασης αὐτῆς (ὅχι μόνο στὴν ἀκρόπολη, ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτήν) εἶχε ἤδη ἀπὸ τὴν Προκεραμεικὴ Νεολιθικὴ ἰδρυθεῖ ὁ ἀρχικὸς οἰκισμὸς, ποὺ φυσιολογικὰ ἀναπτύχθηκε κατὰ τὴν ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ.

β. Κατὰ τὴ Μέση Νεολιθικὴ ὅλη ἡ ἔκταση καὶ κάτι πὺδ πέρα ἀπ' αὐτὴν στὴν περίμετρο, εἶχε καταληφθεῖ ἀπὸ κτίσματα. Αὐτὴ ἡ περίοδος σημειώνει τὸ ἀπόγειο τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Σέσκλου.

γ. Ξαφνικὰ ἐρημώνεται ὁλόκληρος ὁ μεγάλος αὐτὸς οἰκισμὸς (μὴ π ὅ λ η γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης) ἀπὸ ἄγνωστη αἰτία. Τὴν ἐρήμωση σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἀκρόπολης καὶ τοῦ γύρω — ἰδίως πρὸς τὰ δυτικὰ της — οἰκισμοῦ φαίνεται πὼς ἀκολούθησε κάποια πυρκαϊά.

Τὸ Σέσκλο προσφέρεται τώρα, περισσότερο ἀπὸ ἄλλοτε, γιὰ τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς πολὺπλευρης, διεπιστημονικῆς ἐρευνητικῆς συνεργασίας, ποὺ μπορεῖ τελικὰ νὰ ἀποδώσει πολὺτιμα νέα δεδομένα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ προϊστορία. Καὶ ἡ βαθιὰ γνώση τῆς προϊστορίας στὸ χωρὸ αὐτὸν μᾶς εἶναι ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς εἰκόνας τῆς συνέχειας. Ἀκόμη καὶ ὁ λαμπρὸς ἑλληνικὸς πολιτισμὸς γιὰ νὰ φτάσει στὴν ὁλοκλήρωση καὶ στὴν κλασικὴ του διατύπωση, ἔπρεπε νὰ προηγηθεῖ τὸ θεμέλιωμα τῆς Προϊστορίας.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ

16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΤΟΥ ΚΡΑΝΕΙΟΥ ΕΝ ΚΟΡΙΝΘΩ

(Παρένθ. πίν. Δ', Ε' καὶ πίν. 101 - 111)

Α. Ἡ βασιλική:

Ἡ ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου, ἐν Κορίνθῳ, κατὰ τὴν ἐφετινὴν περίοδον¹ εἶχεν, ὡς καὶ πέρυσι, δύο στόχους: τὴν ἀποκάλυψιν τῶν δυτικῶν μερῶν τοῦ οἰκοδομήματος καὶ τὴν βαθμιαίαν ἀποχωμάτωσιν τῶν κλιτῶν.

Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ βαπτιστηρίου (παρένθ. πίν. Δ' καὶ πίν. 101α) ἀπεκαλύφθησαν πλήρως ὁ δυτικὸς τοῖχος (πάχ. 0.62 μ.) τοῦ φωτιστηρίου καὶ παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν του ἡ θύρα (πλάτ. ± 1.10 μ.), ἡ ὁποία εἶχεν ἐπισημανθῇ κατὰ τὴν περυσινὴν ἔρευναν. Τὸ κατώφλιόν της ἔχει συληθῇ. Διὰ τῆς θύρας αὐτῆς τὸ φωτιστήριον ἐπεκρινώμεναι, δυτικώτερον, πρὸς μικρὸν ὀρθογώνιον χώρον, μήκους ± 4.10 καὶ πλάτ. 3.05 μ. (ἑσωτ. διαστ.), τοῦ ὁποίου ἀπλῶς ἐπεσημάνθησαν ἐντὸς τῆς περιμετρικῆς τομῆς δύο ἐκ τῶν τοίχων. Ὁ χῶρος οὗτος, εἰς χαμηλότεραν στάθμην τοῦ φωτιστηρίου καὶ στερούμενος τεχνικοῦ δαπέδου, φαίνεται νὰ ἐχρησίμευεν ὡς βοηθητικὸς χῶρος τοῦ βαπτιστηρίου. Ἐντὸς τούτου περικλείεται κτιστός, ἐν μέρει καμαρωτὸς βόθρος, ὁ ὁποῖος ὁμῶς ἀνήκει εἰς μεταγενεστέραν φάσιν τῆς ἱστορίας τοῦ μνημείου². Ὑπὸ τὴν ὡς ἀνωτέρω θύραν ἐπεσημάνθη ἡ συνέχεια τῆς αὐλακὸς (πλάτ. 0.28 μ.), ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐξετείνετο ὁ μολύβδινος σωλὴν τροφοδοσίας τῆς κολυμβήθρας³.

Πέρα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ χώρου Γ ἀπεκαλύφθη, ἀλλ' ἀρκετὰ τώρα κατεστραμμένη, ἡ καμπύλη κατασκευή, ἡ ὁποία εἶχεν ἐπισημανθῇ κατὰ τὴν πρώτην ἔρευναν τοῦ μνημείου⁴. Ἀνήκει αὕτη εἰς ἐγγεγραμμένην, ὑπερυψωμένου τύπου ἀψίδα (χορδὴ ± 3.75 , βέλος ± 3.08 μ.), τῆς ὁποίας τὸ δάπεδον, ἐστρωμένον ἄλλοτε διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, ἐκτείνεται εἰς στάθμην κατὰ ± 0.25 μ. ὑψηλότεραν τῆς στάθμης τοῦ ἐδάφους τοῦ χώρου Γ (πίν. 101β). Τοῦ καμπύλου τοίχου (πάχ. 0.70 μ.) μόλις διακρίνεται πλέον ἡ εὐθυντήρια ἐπὶ θεμελίῳ πάχους ἀκανόνιστου, ὡς συνήθως. Ὁ χῶρος τῆς ἀψίδος ἀπετέλει προέκτασιν τοῦ χώρου Γ, ἐκ τοῦ ὁποίου ἦτο προσιτὸς διὰ μικρᾶς βαθμίδος, γνωστῆς ἤδη ἐκ τῆς περυσι-

1. Κατὰ τὴν ἐφετινὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν συμμετέσχον, ὡς ἐπιστημονικοὶ συνεργάται, οἱ ἀρχαιολόγοι κύριοι Στυλ. Ντάντης καὶ Παν. Βελισσαρίου. Τὰ σχέδια ἐξεπονήθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Ε. Ὀλυμπίου.

2. Βλ. κατωτ. σ. 168.

3. ΠΑΕ 1976, 166 - 167.

4. Jos. M. SHELLEY, *Hesperia* 12, 1943, 169 - 170 εἰκ. 3 πίν. XII.

νῆς ἐρεύνης. Ἡ καταστροφή τῶν τοίχων τοῦ χώρου Γ μέχρι κάτω τῆς εὐθυνη-
ρίας, συνεπῶς ἡ ἔλλειψις ἐνδείξεων περὶ τῶν ἀνοιγμάτων ἐπικοινωνίας του, καθι-
στοῦν δυσχερῆ τὴν κατανόησιν τοῦ λειτουργικοῦ του προορισμοῦ. Πιθανῶς ἦτο
προσιτὸς τόσον ἐκ τοῦ ἐξωνάρθηκος ὅσον καὶ ἐκ τοῦ προθαλάμου (Α) τοῦ βα-
πτιστηρίου, λειτουργικῶς δὲ φαίνεται νὰ ἀνῆκεν ἡ εἰς τὸ συγκρότημα τοῦ βα-
πτιστηρίου, ὅτι, δηλαδή, πιθανῶς συνίστα τὸν «προαύλειον οἶκον» (καὶ «ἐξώ-
τερον οἶκον») τοῦ βαπτιστηρίου, ὅπου ἐτελοῦντο τὰ προκαταρκτικὰ τῆς τε-
λετῆς τοῦ βαπτίσματος (κατηχήσεις, εὐχαί, ἐπορισμοί, ὁμολογία τῆς πίστεως)
ἢ — συμφώνως πρὸς τὴν δυτικὴν τελετουργικὴν παράδοσιν — τὸ χρυσάριον
(consignatorium)¹ ἢ, καθὼς τὸ ἄψιδωτὸν τοῦτο πρόσκτισμα εὐρίσκεται παρὰ
τὸ αἶθριον, εἶναι δυνατὸν ἐπίσης νὰ συνίστα τὸ διακονικόν², συχνάκις ἐφωδια-
σμένον δι' ἄψιδος. Ἡ ἀψὶς ἐγγράφεται ἐντὸς τοῦ τοίχου τῆς μιᾶς ἐκ τῶν μα-
κρῶν πλευρῶν ὀρθογωνίου χώρου, πλάτους 1.60 μ. (ἐσωτερικῶς), ὁ ὁποῖος
ἐκτείνεται δυτικῶς τῆς ἀψίδος. Ὁ μικρὸς οὗτος χώρος, πληρούμενος διὰ χυτῆς
τοιχοποιίας, παρέχει τὴν ἐντύπωσιν κρηπίδος (πίν. 101γ, 102α).

Ἐπερατώθη ἐφέτος ἡ ἀποκάλυψις τοῦ ἐξωνάρθηκος (πλάτ. 5.60 μ.). Ἐπεκοι-
νώνει μετὰ τοῦ νάρθηκος διὰ δύο θυρῶν, τῶν ὁποίων τὰ κατώφλια εὐρέθησαν
ἐν μέρει κατὰ χώραν· αἱ θύραι ἦσαν γνωσταὶ ἤδη ἀπὸ τῆς πρώτης ἐρεύνης τοῦ
μνημείου³. Μία τρίτη θύρα, πλάτους ± 1.25 μ., φαίνεται νὰ εἶχε ἀφεθῇ εἰς τὴν
νοτίαν στενὴν πλευρὰν τοῦ ἐξωνάρθηκος, ἡ ὁποία ὅμως ἐφράχθη ἐνωρίς, ἴσως
κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δομῆσεως τῆς βασιλικῆς. Πρὸ τῆς νοτίας ἐκ τῶν θυρῶν
ἐπικοινωνίας μετὰ τοῦ νάρθηκος διεσώθησαν ἐπὶ τοῦ διαπέδου τύποι ἐκ τῆς πλα-
κοστρώσεώς του (πίν. 102β). Δὲν διεπιστώθησαν ἀλλαχοῦ τοῦ ἐξωνάρθηκος
ἐνδείξεις περὶ ὑπάρξεως διαπέδου καὶ ὑποθέτω, ὅτι ἡ στρωσις τοῦ χώρου τού-
του διὰ πλακῶν εἶχεν ἀπομείνει ἡμιτελής. Καὶ περὶ τοῦ χώρου Γ ἔχομεν ἤδη
παρατηρήσει, ὅτι δὲν εἶχε στρωθῇ διὰ τεχνητοῦ διαπέδου⁴, ἐξαιρέσει τοῦ χώρου
τῆς ἀψίδος του, ὡς εἶδομεν.

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ αἰθρίου φαίνεται νὰ ἦτο ἐνιαῖος. Αἱ πλάγαια στοαὶ
τοῦ αἰθρίου διεμορφοῦντο διὰ πεσσοστοιχιῶν, μὲ πεσσούς ὀρθογωνίου διατομῆς
μήκους 0.80 μ. ὑψομένους εἰς ἀπόστασιν 1.30 μ. ἀπὸ ἀλλήλων. Ἡ βορεῖα

1. Πρβ. τὸν ἀντίστοιχον χώρον τοῦ ἐπίσης τριμεροῦς βαπτιστηρίου τῆς βασιλικῆς τῆς
Σκουτέλας, ἐφωδιασμένον κατὰ τὴν ἐτέραν τῶν μακρῶν πλευρῶν του διὰ βάθρου χάριν,
πιθανῶς, τοῦ θρόνου τοῦ ἐπισκόπου (Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, ΠΑΕ 1955, 195 - 196 εἰκ. 1 καὶ
πίν. 66β).

2. Ἀρχικῶς εἶχον ὑποθέσει, ὅτι ὡς διακονικὸν εἶχον χρησιμεύσει οἱ χώροι Ε καὶ Η - Κ
τῶν βορειοδυτικῶν πρόσκτισμάτων (ΠΑΕ 1972, 221)· ἡ ἐφεξῆς ὅμως ἔρευνα ἀπεκάλυ-
ψεν, ὅτι οἱ τοῖχοι τῶν διαμερισμάτων αὐτῶν δὲν εἶχον ὑψωθῇ ὑπὲρ τῶν θεμελίων των
(ΠΑΕ 1976, 174 καὶ 180).

3. SHELLEY 169 - 170.

4. ΠΑΕ 1976, 172.

στοὰ τοῦ αἰθρίου εἶχε πλάτος ± 3.05 μ. καὶ ἐπεκρινώκει μετὰ τοῦ ἐξωνάρθηκος δι' ἀπλοῦ ἀνοίγματος, τὸ ὁποῖον ὅμως περιορίζεται ἀπὸ Β διὰ παραστάδος ἐξεχούσης κατὰ ± 0.58 μ. Ἡ νοτία στοὰ εἶναι εὐρυτέρα, ἐλαφρώς ἀκανόνιστος καὶ ἐντελῶς ἐλευθέρᾳ πρὸς τὸ μέρος τοῦ ἐξωνάρθηκος (ἄνευ παραστάδος). Ἡ πρὸς τὰ ἔξω πλευρὰ τῆς — ὅλη ἡ νοτία πλευρὰ τοῦ οἰκοδομήματος ἡ δυτικῶς τοῦ νάρθηκος — ἀποτελεῖτο ἐκ δύο τμημάτων τοίχων (παρένθ. πίν. Δ' καὶ Ε' καὶ πίν. 103α): ἐνός, ἀρχομένου ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος καὶ ἐκτεينوμένου πρὸς Δ μέχρι μήκους 7.70 μ., ὅπου καὶ σταματᾷ· καὶ ἄλλου ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν πρῶτον, ἀλλ' ἀρχομένου ἀπὸ ἀποστάσεως ± 6.95 μ. ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐξωνάρθηκος, ὅπου καὶ σχηματίζει γωνίαν ὁ τοίχος οὗτος μὲ τρίτον ἐρχόμενον ἀπὸ Ν. Ὁ δεύτερος τοίχος ἐκτείνεται πρὸς Δ μὲ μικρὰν ἀπόκλινιν ἀπὸ τῆς εὐθείας, ἐπὶ τῆς ὁποίας κεῖται ὁ πρῶτος. Ὁ δεύτερος αὐτὸς τοίχος ἀνῆκει προφανῶς εἰς ὀλίγον προγενέστερον οἰκοδόμημα. Τοῦτο προὔπηρχεν εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς δομῆσεως τῆς βασιλικῆς, ὁ ἀρχιτέκτων τῆς ὁποίας τὸ ἐπωφελήθη χρησιμοποιοῦσας τὸν ἐν λόγῳ τοίχον ὡς νότιον τοίχον τοῦ αἰθρίου.

Ἐντὸς τοῦ ὑπαίθρου χώρου τοῦ αἰθρίου ἀπεκαλύφθη ὁλόκληρος ἡ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν ἀνατολικὸν τοῦ τοίχον δεξαμενὴ, τῆς ὁποίας ἡ παρουσία εἶχεν ἐπισημανθῇ κατὰ τὴν περυσινὴν ἔρευναν, ὅτε ἀπεκαλύφθη ἡ πρὸς Β στενὴ πλευρὰ τῆς περατουμένης εἰς ἡμικύκλιον¹. Ὁ πυθμὴν τῆς εἶναι ἐστρωμένος διὰ πηλίνων πλακῶν (πίν. 102γ, 103β). Αἱ μακρὰι πλευραὶ τῆς δεξαμενῆς ἐκτείνονται εἰς μῆκος ± 8.15 μ., δὲν διεπιστῶθη ὅμως ὅτι ἡ δεξαμενὴ ἐπερατοῦτο καὶ πρὸς Ν εἰς ἡμικυκλικὴν πλευράν· φαίνεται ἡ πλευρὰ αὕτη νὰ μὴ κατεσκευάσθῃ (πίν. 104). Ἦδη κατὰ τὴν περυσινὴν ἔρευναν εἴχομεν διατυπώσει τὴν παρατήρησιν ὅτι ἡ δεξαμενὴ εἶχεν ἀπομείνει ἡμιτελής². Εἰς τὸ μέσον περίπου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς δεξαμενῆς παρατηρεῖται ἐπὶ τοῦ πυθμένος τῆς ἐγκαρσία ἐγκοπὴ (πλάτους ± 0.08 μ.) καὶ ἐν συνεχείᾳ, πρὸς τὰ μέσα, κυκλοτερὴς ἀνώμαλος κοιλότης προσωρισμένη, προφανῶς, νὰ στηρίξῃ ὑποστάτην ἀναβρυτηρίου, ὁ σωλὴν τροφοδοσίας τοῦ ὁποίου προεβλέπετο νὰ διέλθῃ διὰ τῆς ἐγκοπῆς. Κάποια ἀσυμμετρία ὡς πρὸς τὴν θέσιν τῆς δεξαμενῆς — ὁ ἐγκάρσιος ἄξων αὐτῆς κεῖται ἐπὶ εὐθείας κατὰ 0.35 μ. νοτιώτερον τοῦ ἄξονος τοῦ οἰκοδομήματος — ὀφείλεται ἴσως εἰς ἀμέλειαν ἢ εἰς λειτουργικοὺς λόγους, τοὺς ὁποίους δὲν γνωρίζομεν.

Ἐντὸς τοῦ αἰθρίου ἐπεσημάνθησαν τρία ὕδραυλικά συστήματα: εἰς κτιστὸς ὀχετὸς καὶ δύο ἀγωγοὶ ὕδατος συνιστάμενοι ἐκ πηλίνων σωλῶνων (πίν. 104). Ὁ κτιστὸς ὀχετὸς βαίνει πρὸς Ν. Οἱ ἀγωγοὶ ὕδατος ἔρχονται ἀπὸ Ν καὶ ἔφερον τὸ ὕδωρ ἀπὸ τῶν πρανῶν τοῦ Ἀκροκορίνθου, ὅπου ἡ σημερινὴ κρήνη «Κακάβι», ἡ ὁποία συνδέεται πρὸς ἀρχαῖον ὕδρουσυλλεκτικὸν σύστημα.

1. ΠΑΕ 1976, 172.

2. Αὐτῶθι.

Ἐκ τῶν ἀγωγῶν τούτων ὁ εἰς ἐπεσημάνθη ἔξω τῆς νοτίας στοᾶς τοῦ αἰθρίου νὰ προχωρῇ πρὸς Β καὶ νὰ διέρχεται διὰ τοῦ τμήματος τοίχου τοῦ αἰθρίου (πίν. 103γ δεξιὰ) τοῦ ἀνήκοντος εἰς τὸ ἀρχαιότερον οἰκοδόμημα¹. Ἐντεῦθεν τοῦ τοίχου εὐρέθη κατεστραμμένος. Τὸ σκάμμα, ἐντὸς τοῦ ὁποίου εἶχε τοποθετηθῇ ὁ ἐν λόγῳ ἀγωγός, ἀνεσκάφη μέχρι τοῦ σημείου συναντήσεώς του μετὰ τοῦ πεσσοβάτου τῆς νοτίας πεσσοστοιχίας τοῦ αἰθρίου, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὸν διαπερᾷ (πίν. 104 ἀριστερά). Ἐκεῖθεν τοῦ πεσσοβάτου τὸ σκάμμα δὲν ἀνεσκάφη, διακρίνεται ὅμως ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἡ περαιτέρω πορεία του. Προχωρεῖ ἐντὸς τοῦ ὑπαίθρου χώρου μέχρι περίπου τοῦ πρὸς Ν πέρατος τῆς κρηπίδος τῆς δεξαμενῆς, ὅπου καὶ φαίνεται νὰ κάμπτεται πρὸς Α. Ἡ μὴ διάτρησις τοῦ πεσσοβάτου ὑποσημαίνει, ὅτι ὁ ἐν λόγῳ ἀγωγός ὕδατος δὲν ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὰς λειτουργικὰς ἀνάγκας τῆς ἀνασκαπτομένης βασιλικῆς, ὅτι πιθανῶς εἶναι παλαιότερός της. Τοῦ ἐτέρου ἀγωγοῦ, κατὰ τὸ πλεῖστον κατεστραμμένου, ἐπεσημάνθησαν διάφορα τμήματα. Ἀρχεται ἀπὸ σημείου ἑξωτερικῶς καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ αἰθρίου (πίν. 105α)², διέρχεται διὰ τοῦ ὡς ἀνωτέρω πεσσοβάτου, βαίνει πρὸς Β παραλλήλως καὶ πλησίον τῆς δεξαμενῆς καὶ κατόπιν, καμπτόμενος πρὸς τὰ ΒΔ, προχωρεῖ ἐντὸς τῆς βορείας στοᾶς τοῦ αἰθρίου καὶ καταλήγει εἰς τὸν βόρειον τοῖχον του (πίν. 104). Ἡμικυκλικὴ ἐγκοπή (χορδὴ ± 0.25 μ.) ἐπὶ τοῦ τοίχου εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο (πίν. 105β ἄνω) ὑποδηλοῖ, ὅτι ἡ σωλήνωσις τοῦ ἀγωγοῦ ἀνῆρχετο ἐντὸς τῆς ἐγκοπῆς, διὰ νὰ φέρῃ τὸ ὕδωρ προφανῶς εἰς τὴν κολυμβήθραν. Συνάγεται δ' ἐντεῦθεν, ὅτι ἡ πρὸς Δ τῆς ἀψίδος τοῦ χώρου Γ κατασκευή, ἡ ὡσὰν κρηπίς³, ἦτο πιθανώτατα προσωρισμένη διὰ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς βάθρον κτιστῆς δεξαμενῆς, μετὰ τῆς ὁποίας, ὡς συνάγεται περαιτέρω, συνεδέετο ὁ μολύβδινος σωλὴν τροφοδοσίας τῆς κολυμβήθρας⁴. Τὰ πῆλινα σώματα τῆς ἐν λόγῳ σωληνώσεως εἶναι μήκους 0.59 καὶ διαμέτρου 0.08 μ. (στομίου διάμ. 0.06 μ.)⁵. Ὁ κτιστὸς ὀχετός (παρένθ. πίν. Δ' καὶ πίν. 104, 105α καὶ γ), πλάτους $\pm 0.20 / \pm 0.25$ μ. καὶ βάθους μέχρι ± 0.35 μ., φαίνεται νὰ ἔρχεται ἀπὸ σημείου τινὸς εἰς τὸ μέσον τοῦ αἰθρίου· προχωρεῖ πρὸς τὰ ΝΑ, διαπερᾷ τὸν πεσσοβάτην τῆς νοτίας στοᾶς τοῦ αἰθρίου καὶ καταλήγει ἀποτόμως πρὸ τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ αἰθρίου. Μικρὰ διεύρυνσις τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ αἰθρίου δὲν ἀπέδωκε θετικὸν τι ἀποτέλεσμα ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ἀφετηρίαν τοῦ ὀχετοῦ. Οὗτος δὲν ἔχει τεχνητὸν πυθμένα καὶ ἐκτείνεται χαμηλότερον

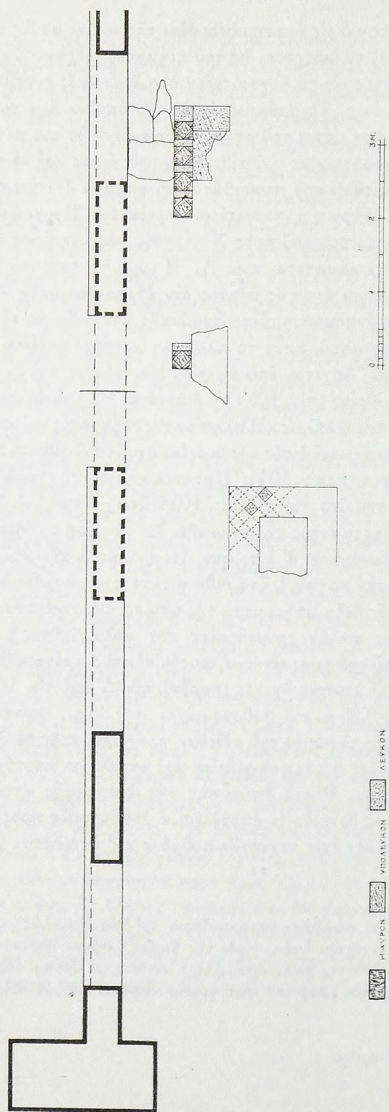
1. Βλ. ἀνωτ. σ. 164.

2. Τὸ πρὸς Ν πέρας τοῦ σωλήνος παρουσιάζεται ἀφ' ἐνὸς ἐπιμελῶς κλεισμένον καὶ ἀφ' ἐτέρου νὰ φέρῃ ἄνω τεχνητὴν ὀπήν, γύρω τῆς ὁποίας λείψανα ἀσβέστου ὑποδηλοῦν, ὅτι τὸ ὀριζόντιον τοῦτο σῶμα τῆς σωληνώσεως εἶχε συνδεθῇ μετ' ὁμοίων σώμα ὀρθίων, διὰ νὰ διοχετεύεται εἰς τὸν ἀγωγὸν ὕδωρ ἀπὸ συστήματος κειμένου εἰς ὑψηλότεραν στάθμην.

3. Βλ. ἀνωτ. σ. 163.

4. ΠΑΕ 1976, 167.

5. Βλ. κατωτ. σ. 176 ἀριθμ. 4.

Εἰκ. 1. Σχῆδιον ὑπολειμμάτων πλακοστρώσεως τοῦ μεσαίου κλίτους.

τοῦ ἐπιπέδου τοῦ πηλίνου ἀγωγοῦ, τοῦ ὁποίου ὁ ἐν λόγῳ ὀχετὸς κατασκευαστικῶς προηγεῖται. Εὐρέθη δὲ ἐν μέρει καλυπτόμενος διὰ πλακῶν (πίν. 105γ), συγκεκριμένως δι' ἀνεστραμμένως τοποθετημένων ἐπιγραφῶν καὶ λειψάνων μαρμαρίνου ὀλικοῦ ἀρχαίου¹.

Ἐντὸς τοῦ κυρίου σώματος τῆς βασιλικῆς ἀπεκαλύφθη πλήρως τὸ μεσαῖον κλίτος. Ἐκ τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου του διεσώθησαν ἐλάχιστα λείψανα παρὰ τὴν βορείαν πεσσοστοιχίαν καὶ τύποι ἐκ τῶν πλακῶν του κατὰ τὰ δυτικὰ μέρη (εἰκ. 1). Ὁ καλλιτεχνικὸς χαρακτήρ του εἶναι βασικῶς ὅμοιος πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦ δαπέδου τοῦ βορείου κλίτους².

Δέον νὰ σημειωθῇ, ἐν τέλει, ὅτι ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ συγκροτήματος τοῦ βαπτιστηρίου, ἀρχόμενος ἀπὸ κοινοῦ σημείου μετὰ τοῦ πρὸς Β πέρατος τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ ἐξωνάρθηκος, ἀποκλίνει τῆς εὐθείας τοῦ τελευταίου τούτου εἰσέχων πρὸς τὰ ΒΑ λοξῶς μέχρι 0.65 μ. Σημαίνει δὲ τοῦτο, ὅτι τὸ συγκρότημα τοῦ βαπτιστηρίου, σύγχρονον τῆς βασιλικῆς μετὰ τοῦ ἐξωνάρθηκος, κατασκευαστικῶς ἔπεται τούτων· ἐθεμελιώθη κατὰ δευτέραν τινὰ φάσιν τῶν σχετικῶν ἐργασιῶν.

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν νομισματικῶν ἐνδείξεων ἔχομεν ἤδη συναγάγει, ὅτι ἡ ἀνασκαπτομένη βασιλικὴ ἐθεμελιώθη περὶ τὸ 500³ καὶ γνωρίζομεν ὅτι κατεστράφη κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ ἔτους 550/551⁴. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, τὰ ὁποῖα συναπεκομίσασμεν ἐφέτος ἐκ τῆς ἐρεύνης τοῦ χώρου Γ, τοῦ ἐξωνάρθηκος καὶ τοῦ αἰθρίου, διδάσκουν, ὅτι τὸ οἰκοδόμημα ἐπὶ ἡμῖσι αἰῶνος δὲν εἶχεν ἀποτελειωθῇ· τὰ δυτικὰ μέρη του εἶχον μείνει ἀτελῆ μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς τραγικῆς καταστροφῆς του, καὶ καταστροφῆς ὁλοκλήρου τῆς πόλεως, κατὰ τοὺς ὡς ἄνωτέρω σεισμούς.

Β. Προγενέστερα λείψανα καὶ μεταγενέστεραι ἐπεμβάσεις

Τὸ αἶθριον τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου φαίνεται νὰ ἐκτίσθῃ εἰς περιοχὴν, ὅπου προϋπῆρχον κτίσματα τῆς ὀψίμου ἀρχαιότητος. Ἐν ἐκ τῶν κτισμάτων τούτων ἐξετείνετο πρὸς Ν τοῦ αἰθρίου, ὁ ἀρχιτέκτων δὲ τῆς βασιλικῆς ἐπωφελήθη τῆς παρουσίας του, ὡς εἶδομεν, καὶ ἐχρησιμοποίησε τὸν βόρειον τοῖχόν του ὡς νότιον τοῖχον τοῦ αἰθρίου⁵. Ἄλλος τοῖχος ἐπεσημάνθη ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὴν νοτίαν ὄψιν τοῦ νοτίου πεσσοβάτου τοῦ αἰθρίου, ἀλλὰ καθηρημένος μέχρι περίπου τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου τῆς ἐδῶ στοᾶς (πίν. 104). Δὲν ἐπεζητήθη ἡ περαιτέρω διερεύνησις τοῦ ἐν λόγῳ τοῖχου εἰς βάθος· φαίνεται πάντως ν' ἀνήκῃ

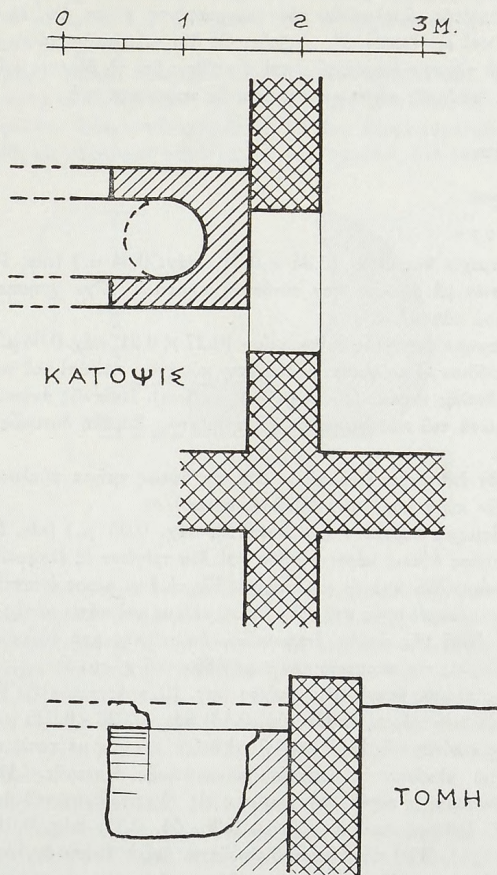
1. Βλ. κατωτ. σ. 171 ἀριθμ. 7 καὶ 172 κέ.

2. ΠΑΕ 1972, 205 - 207.

3. ΠΑΕ 1972, 222 - 223, καὶ ΠΑΕ 1976, 172.

4. ΠΑΕ 1972, 232 καὶ ΠΑΕ 1976, 184.

5. Βλ. ἄνωτ. σ. 164.

Εἰκ. 2. Κάτοψις καὶ τομὴ καμαρωτῆς κατασκευῆς
δυτικῶς τοῦ βαπτιστηρίου.

καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς. Ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους ἀπεκαλύφθησαν εἰς τάφος κεραμωτός, ἀκολουθῶν τὸν περιγραφέντα τύπον, ἀλλ' ἐκ θραυσμάτων κεραμίδων καὶ εἰς λακκοειδῆς ἀπλοῦς. Οἱ δύο τελευταῖοι τάφοι ἀνήκουν εἰς χρόνους ἀπὸ τῆς φραγκοκρατίας καὶ ἐντεῦθεν, ὅτε τὸ βόρειον καὶ τὸ μεσαῖον κλίτος τῆς βασιλικῆς εἶχον χρησιμεύσει ὡς νεκροταφεῖον¹.

Δ. Εὐρήματα

1. Μαρμάρινα

α) Διάφορα

1. Ἀπότμημα θωρακίου (0.34×0.31 , πάχ. 0.04 μ.) (πίν. 107α ἀριστερά). Πλαίσιον μὲ κοιλόκυρτον σύνθετον κυμάτιον. Εἶχε χρησιμοποιηθῇ ὡς στενὴ πλευρὰ τάφου².

2. Ἀπότμημα ἀμφιγλύφου θωρακίου (0.27×0.21 , πάχ. 0.04 μ.) (πίν. 107β δεξιά). Πλαίσιον μὲ κοιλόκυρτον σύνθετον κυμάτιον καὶ ἐπὶ τοῦ πεδίου τμῆμα κύκλου ἐκ διπλῆς ταινίας (δύο κυρτῶν κυματίων). Πιθανῶς ἀνήκει εἰς τὸ αὐτὸ θωράκιον μετὰ τοῦ προηγούμενου ἀποτμήματος. Εὐρέθη δυτικῶς τοῦ ἀψίδω-
του χώρου.

3. Μικρὸν ἀπότμημα θωρακίου. Ἐπὶ τῆς ὄψεως τμῆμα κύκλου ἐκ διαδοχικῶν κυρτῶν κυματίων (πίν. 107β ἀριστερά).

4. Ἀπότμημα θωρακίου (0.42×0.13 , πάχ. 0.05 μ.) (πίν. 107α δεξιά). Ἐπὶ τῆς κυρίας ὄψεως μέρος ρόμβου καὶ δύο τρίγωνα ἐξ ἐλαφροῦς ἀναγλύφου διπλῆς ταινίας (δύο κυρτῶν κυματίων). Εἰς τὸ ἄνω μέρος ἐγκοπὴ μὲ κάπως τραχεῖαν ἐπιφάνειαν πρὸς στήριξιν ἄλλου μέλους καὶ κάτω αὐτῆς κυκλικὴ ὀπή διαμπερῆς. Ἐπὶ τῆς ὀπίσω ἐπιφανείας, ἐπιπεδικῆς καὶ ἀδιακοσμητοῦ, δύο ὀπαί. Εὐρέθη εἰς τὴν περιμετρικὴν τομὴν ἔξω τοῦ χώρου Ρ.

5. Μέρος πλακὸς ἐπενδύσεως τοίχου (πίν. 107γ ἀριστερά)³. Ἐκ τεσσάρων τεμαχίων (ὀλικὸν μῆκος 0.035, ὕψ. 0.43, πάχ. 0.023 - 0.025 μ.). Ἐπὶ τῆς ὄψεως τμῆμα κύκλου ἐκ δύο ταινιῶν καὶ δεξιὰ σταυρὸς μὲ πεπλατυσμένας κεραίας. Κάτω πλαίσιον ἐκ κυματίου πρισματικῆς διατομῆς. Ἀλειαντος. Τὰ καθέκαστον τεμάχια εὐρέθησαν χωριστὰ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ βαπτιστηρίου.

6. Πλάξ ὀρθομαρμαρώσεως (μῆκ. 0.26, ὕψ. 0.25, πάχ. 0.016 μ.) (πίν. 108γ ἀριστερά). Ἐπὶ τῆς ὄψεως διασώζεται δεξιὰ ἡμισὺ ἐγγλύφου σταυροῦ μετὰ λειψάνου μολύβδου χρησιμοποιηθέντος διὰ τὴν συγκράτησιν ἐνθέτου μεταλλίνου σταυροῦ ὕψους 0.06 μ. Ἐντὸς τοῦ λαξεύματος χαραγαὶ καὶ μέ-

1. Πρβ. ΠΑΕ 1970, 112 (τάφοι εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἐξωνάρθηκος), 1972, 234 καὶ 1976, 185.

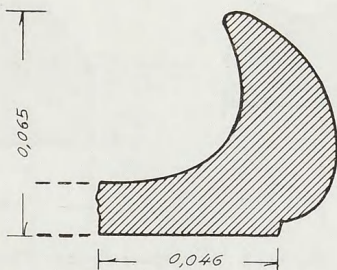
2. Βλ. πίν. 106γ.

3. Τὰ ἐν πίν. 107γ ἄλλα τεμάχια πλακῶν εὐρέθησαν κατὰ τὴν περυσινὴν ἔρευναν.

ρη ὁπῶν μολυβδεγγύσεως. Εὐρέθη ἔξω τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ βαπτιστηρίου.

Τὰ γλυπτὰ ὑπ' ἀριθμ. 1, 2, 4, 5 καὶ 6 ἴσως προέρχονται ἐκ τοῦ μαρμαρίνου διακόσμου τοῦ βαπτιστηρίου.

7. Ἀπότμημα γείσου. Μουσεῖον Κορίνθου ὑπ' ἀριθμ. Μ.Κ. 1670 (μῆκ. 0.29, πλάτ. κάτω 0.06, ἄνω 0.13, ὕψ. 0.12 μ.) (πίν. 107ε). Εἰς τὴν λοξότμητον ὄψιν σειρὰ φύλλων ἀνθεμιοειδοῦς ἀκάνθης. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ἀδρῶς κατεργασμένη. Εὐρέθη εἰς τὸ αἶθριον παρὰ τὸν κτιστὸν ὀχετὸν¹, ὑπὸ τὴν στάθμην τοῦ

Εἰκ. 3. Τομὴ ἀποτμήματος
πλατὸς τραπέζης.

χειλούς του. Πιθανῶς εἶχεν ἐτοιμασθῇ διὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ εἰς τὴν ἀνασκαπτομένην βασιλικὴν καὶ ἀπερρίφθη· ἀλλὰ καὶ ἴσως προέρχεται ἐκ τοῦ μαρμαρίνου ὑλικοῦ οἰκοδομήματος προγενεστέρου τῆς ἀνασκαπτομένης βασιλικῆς.

8. Ἀπότμημα στρογγύλης τραπέζης (μῆκ. 0.11, πλάτ. 0.065, ὕψ. 0.065 μ.) (εἰκ. 3). Μέρος τοῦ χειλούς. Τοῦτο ὑψοῦται ἀνακαμπτόμενον πρὸς τὰ ἔσω καὶ ἀπολλῶγον εἰς ὀξύ. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἔτους 1957 εἶχεν εὐρεθῇ ὁμοιον τεμάχιον (μῆκ. 0.14, ὕψ. 0.057 μ.), Μ.Κ. ἀριθμ. Α.Μ. 453 (πίν. 108δ), ἐντὸς τοῦ χώρου Η τῶν νοτίων προσκτισμάτων.

9. Ἀπότμημα λεκάνης. Μ.Κ. 1671 (μῆκ. 0.20, πλάτ. κάτω 0.06, ἄνω 0.13, ὕψ. 0.08 μ.). Μέρος τοῦ πυθμένος. Εὐρέθη ἐντὸς τοῦ αἵθριου, παρὰ τὸν ὀχετὸν.

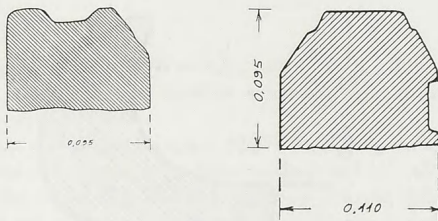
10. Ἰγδίον. Μ.Κ. 1672 (μῆκ. 0.27, ὕψ. 0.14 μ.) (πίν. 108γ). Σῶζεται περὶ τοῦ ἡμισυ. Κατὰ τὸ χεῖλος δύο ἡμικυλινδρικοὶ ἀποφύσεις, ὡς λαβαί. Εὐρέθη ἐντὸς τῆς νοτίας στοᾶς τοῦ αἵθριου ὑπὸ τὸ στρῶμα κεραμίδων. Ὅμοιον ἐκ γρανίτου (Α.Μ. 451) εἶχεν εὐρεθῇ κατὰ τὸ 1957 ἐντὸς τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου G².

1. Βλ. ἄνωτ. σ. 167.

2. Τοιαῦτα σκευὴ ἔχουν εὐρεθῇ κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ἐν Λεχαίῳ καὶ ἐν Νέᾳ Ἀγχιάλῳ (Φθιώτιδες Θῆβαι) (ἀδημοσίευστα)· ἐπίσης κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῆς βασιλικῆς — κοιμη-

11. Κορμός ἀγαλματίου (ὕψ. 0.065 μ.) Μ.Κ. 1699 (πίν. 108β). Παριστάνεται στρατιωτικὸς φορῶν θώρακα· ἡ ζώνη του με διακόσμησιν διὰ τεθλασμένης ταινίας (ζίγκ - ζάγκ). Ἡ κεφαλὴ καὶ τὰ ἄκρα ἐλλείπουν. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας λείψανα ἀσβεστοκονιάματος. Εὗρέθη εἰς τὸ αἶθριον, παρὰ τὴν δεξαμενὴν, ἐντὸς τοῦ στρώματος κεραμίδων. Ἀνάθημα εἰς ἀρχαῖον τι ἱερόν· φαίνεται νὰ ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν τοιχοποιίαν τῆς βασιλικῆς.

12. Ἀποτμήματα ἰωνικοῦ κίονος. Εὗρέθησαν εἰς τὸ αἶθριον παρὰ τὸν ὄχε-

Εἰκ. 4α - β. Ἀποτμήματα βατήρων. Τομαί.

τόν, ὅπου εἶχον χρησιμοποιηθῇ ὡς καλυπτῆριοι πλάκες. Μικρὰ ἀποτμήματα ἄλλων κίωνων ἐπίσης.

13. Μικρὰ ἀποτμήματα θωρακίων διατρήτων¹, θεοδοσιανοῦ κιονοκράνου, ἐπικράνου με σταυρὸν ἔχοντα τὰς κεραίας του πεπλατυσμένας, ἀποτμήματα βατήρων καὶ ἰδιομόρφων ὀρθίων στηριγμάτων θωρακίων (εἰκ. 4α-β), ἀνηκόντων εἰς λατρευτικὴν τινα κατασκευὴν, περὶ τῆς ὁποίας δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν περισσότερα, καὶ τέλος, ἀπότμημα περιθωρώματος, περὶ τοῦ ὁποίου ὁμῶς πληρεστέραν ἰδέαν προσφέρει τεμάχιον εὗρεθὲν κατὰ τὴν πρώτην ἔρευναν τοῦ μνημείου (εἰκ. 5 καὶ πίν. 107δ).

β) Ἐπιγραφὰι

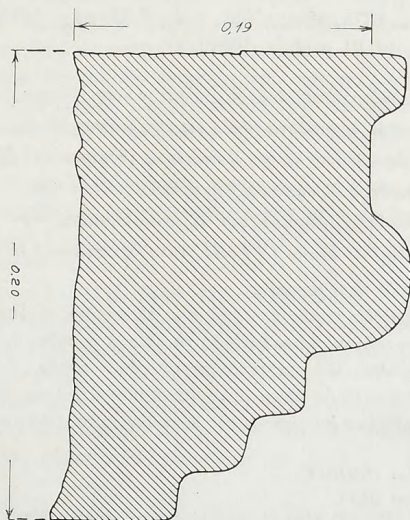
1. Πλάξ. Μ.Κ. 1673. Μῆκ. 0.37, πλάτ. 0.42, πάχ. ± 0.05 μ. (πίν. 109α). Ἐκ δύο τεμαχίων, δεξιὰ ἐλλειπτής. Ὑψος γραμμ. 0.04, διάστιχ. 0.015 μ.

τηριακῆς ἐκκλησίας — τῶν Πέντε Μαρτύρων ἐν Marusinaé τῆς Δαλματίας (JOHN BRONSTED, Recherches à Salone, 98 κέ. εἰκ. 93), ὅπου φαίνεται νὰ σχετίζονται πρὸς συνθηθείας τῆς νεκρικῆς λατρείας. Ὅμοιον ἀγγεῖον ἐνεπιγράφων ἐκ Τόμωως ἐξηγεῖται ὡς λεκάνη ἀγιασμοῦ (ION BARNEA, Les monuments paléochrétiens de Roumanie (1977) 64 εἰκ. 32) καὶ Christian Art in Romania (1979) 66 πίν. 15.

1. Πρβ. παραδείγματα ἐν ΠΑΕ 1976, 186 καὶ 187.

Αἰαῖ τὸν περιβίω[τον υ- υυ- υυ-υ]
 τὸν πάντες, Σίβυ[ρτον; υ υ -υυ -υυ -υ]
 αἰαῖ τὸν νεότας, ἀμ[υ -υυ -υυ -υ]
 ἄδε, χθών Ἐφύ[ρου¹ υυ -υυ κεύθει].

Τὸ μεγαλύτερον ἐκ τῶν δύο τεμαχίων τῆς ἐπιγραφῆς εὑρέθη εἰς τὴν νοτίαν στοὰν τοῦ αἰθρίου ὑπεράνω πηλίνου σωλῆνος· τὸ ἕτερον εὑρέθη εἰς τὴν νοτιο-ανατολικὴν γωνίαν τοῦ αἰθρίου. Προφανῶς εἶχον χρησιμοποιηθῇ ὡς κάλυμμα τοῦ ὀχετοῦ².

Εἰκ. 5. Μαρμάρινον περιθύρωμα, τομή.

2. Πλάξ. Μ. Κ. 1675. Μῆκ. 0.765, πλάτ. 0.425, πάχ. ± 0.035 μ. Ἐξ ἐπτὰ τεμαχίων, ἀριστερὰ ἐλλειπής. Ὑψ. γραμμ. ± 0.03 , διάστ. ± 0.02 μ. (πίν. 109β).

Μου]σοπόλον ρίζης ἀπὸ κυδαλίμοιο

Ἄρι;]στοκλέα Σισυφίη κατέχει <χθών>³,

1. Ἐφυρος. Πρβ. ΙΕΡΟΚΛ., Συνέκδ. 646,7: «Κόρινθος, ἥ ποτε Ἐφυρος, μητροπόλις πάσης Ἑλλάδος» (HONIGMANN 18).

2. Βλ. ἄνωτ. σ. 167.

3. Σισυφίη <χθών>: Ἡ Κόρινθος. Φαίνεται ὅτι ὁ χαρακτήρς ἐλησμώνησε νὰ συμπληρώσῃ τὸν στίχον μετὰ τὴν λέξιν «κατέχει».

- 3 ὅ,τι |πὶ ᾧρα τόσσον ἔχωσα ὁ,τιπτε φέριστον
 ἀ]νέρα τόνδε, ὃς ἔπλετο μητέρι μοῦνος.
 τοῖ]ο φθιμένιοι παραίφασις ἦδ' ἀλεγινῆς
- 6 χηρ;]οσύνης χαλεπὴν ἀπέρυκεν ἀνίην
 ἐν]μερόπεςσιν ὃδ' ἔλαχε πότμον ὁμοιον
 ῥῆδ;] ἐ λυμνὸς ὀλοίτο ὅτῳ φίλον ἔπλετο τοῦτο.

Ἡ ἐπιγραφὴ εἶχε χρησιμοποιοῦνθῇ ὡς κάλυμμα τοῦ ὀχετοῦ τοῦ αἰθρίου (πίν. 105γ).

3. Πλάξ. Μ.Κ. 1674. Μῆκ. 0.655, πλάτ. 0.33, πάχ. ± 0.055 . "Υψ. γραμμ. ± 0.015 , διάστ. ± 0.01 μ. (πίν. 109γ).

- +Σεργίου αἰνοπαθοῦς πολυήρατον νῆα Πέτρον,
 εἰκοστὸν λυκάβαντα κ(αὶ) εἰς ἔῃα μοῦνον ὄντα
- 3 λοιμὸς ἀμείλικτος κ(αὶ) ἀνάρσιος <ῥ>ρπασ<ε>¹ Πλουτεῦς,
 ὃν γενέτης ἔθρεψε κ(αὶ) ἤγαγεν ἐς μέτρον ἥβης
 Καλλιόπης μύθοισι κ(αὶ) Ἑρμείῳ κομίσας +>
 Μῆ(νὶ) Ματῶ ΓΙ (=ΙΓ') ἰ<ν>δ(ικτιῶνος) Η² +

Εὐρέθη μετὰ τῆς προηγούμενης.

Εἶναι ἐπιγραφὰ ἐπιτάφιοι προερχόμεναι ἐκ τάφων, οἱ ὅποιοι ὑπῆρχον πιθανώτατα εἰς τὸν ᾠρον, ὅπου ἐκτίσθη τὸ ἐπίσημον τοῦτο θρησκευτικὸν οἰκοδόμημα τῆς Κορίνθου καὶ κατεστράφησαν χάριν τούτου. Διὰ τὴν χρονολόγησιν των προσφέρεται ὡς ὅριον *post quem non* ὁ χρόνος κατασκευῆς τοῦ ὀχετοῦ ἐντὸς τοῦ αἰθρίου· ἐνωρίτερον τῆς λειτουργίας τοῦ βαπτιστηρίου³. Ἐκ τῶν

1. Ἐπὶ τοῦ λίθου *HPHACC*.

2. Ἐπὶ τοῦ λίθου *HPHΔ*.

3. Βλ. ἀνωτ. σ. 165 - 167. Πρὸ τῆς θεμελιώσεως τοῦ οἰκοδομήματος — εἰς τοὺς χρόνους περὶ τὸ 500 (βλ. ἀνωτ. σ. 167) — ὀγδὼν ἰνδικτιῶν ἐντὸς τοῦ 5ου αἰ. συμπίπτει πρὸς τὰ ἔτη 485, 470, 455, 440, 425 καὶ 410 (V. GRUMEL, *Traité d'Études Byzantines*. I. La chronologie (1958) πίνακες ἐν σ. 242 - 244).

Εἰς τὴν ἰδίαν ὁμάδα ἐπιγραφῶν ἀνήκει μία ἐπίσης, ἡ ὅποια εἶχε χρησιμοποιοῦνθῇ ὡς κατῳφλιον θύρας δωματίου, τοῦ ἀπὸ Β πρώτου ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ νοτίου περιβόλου τῆς βασιλικῆς, ἀνατολικῶς τοῦ τρικλῆχου (ΠΑΕ 1972 εἰκ.1). Μουσεῖον Κορίνθου ἀριθμ. 2527. Μῆκ. 0.615, πλ. 0.44, πάχ. 0.027 μ. "Υψ. γραμμ. 0.045 (Λ, Ν) καὶ 0.45 μ. (Ο).

Ἀριστερὰ ἑλληνίης:

]ι πολὺ λῶιον εἶσοο πρὸς θε
 ὄν (;) ..] τῷμῳ κρύψε με σὴ παλάμη
 οὐ]χ ὅσῃ μοίῳη λάχεν, ἀλλὰ μοι αἰεὶ
 ἐ]ν βιώτῳ θυμοβόρους δόδνας

ἐπιγραφῶν τούτων αἱ δύο πρῶται παρουσιάζουν κοινὸν τύπον γραφῆς καὶ εἶναι σύγχρονοι μετὰ τῶν. Ἡ τρίτη παρουσιάζει τύπον γραφῆς ἐνθυμίζοντα τὰς ἐπιγραφὰς Κορίνθου ὑπ' ἀριθ. 1049, 1029, 2121 καὶ 473, τὰς ὁποίας ὁ Ν.Α. Βέης ἐσφαλμένως, ὡς ἀποδεικνύεται τώρα, ἐχρονολόγησεν εἰς τὸν 6ον - 7ον αἰ.¹ Ἡ ἰδιάζουσα μορφή τοῦ ὕψιλον τῆς λέξεως Σεργίου (στίχ. 1) ἀπαντᾷ εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ Μουσείου τῶν Ἀγίων Δέκα Κρήτης, χρονολογουμένην ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν τῆς εἰς τὸν 5ον αἰ.² Ὁ λοιμός, ἔνεκα τοῦ ὁποίου ἀφηρηπᾶσθη ἐκ τῆς ζωῆς ὁ νεκρός — Πέτρος υἱὸς τοῦ Σεργίου — τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς (στίχ. 3), δὲν μαρτυρεῖται ἄλλοθεν, ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω. Ὁ κατὰ τὸ ἔτος 542 μ.Χ. ἐπισυμβὰς λοιμός³ κεῖται ἔξω τῶν χρονολογικῶν ὁρίων, τῶν ἐπιβαλλομένων ὑπὸ τῶν δεδομένων τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀλλ' αἱ προκείμεναι ἐπιγραφαὶ εἶναι κατὰ τοῦτο ἐνδιαφέρονται, ὅτι διὰ τῶν κειμένων των, συντεταγμένων εἰς ἡρωικὸν μέτρον καὶ διὰ τῆς ἀναφορᾶς των εἰς τὸ μυθικὸν παρελθὸν τῆς Κορίνθου («Ἐφυρος», «Σισυφίη χθών») προσφέρουν πολύτιμον μαρτυρίαν περὶ τοῦ πνευματικοῦ κλίματος, ἐντόνως κλασικιστικοῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔζη τὸ στρῶμα τῶν πεπαιδευμένων τῆς Κορίνθου κατὰ τὸν 5ον μ.Χ. αἰ. Διαπιστοῦται δηλαδὴ νὰ συνεχίζεται ἡ παράδοσις λογιουσίνης ἢ γνωστῆ κατὰ τὸν 4ον μ.Χ. αἰῶνα⁴.

2. Πήλινα καὶ ὑάλινα

1. Κεραμὶς καλυπτῆρ. Μ.Κ. 5118. Μῆκ. 0.605, πλάτ. (κάτω) 0.20 καὶ (ἄνω) 0.18 μ. (πίν. 110α-β ἀριστερά). Πηλὸς φαῖδς ἀνοικτοῦ τόνου. Εἶχε χρησιμοποιηθῇ ὡς κάλυμμα κεραμικοῦ τάφου⁵. Προέρχεται προφανῶς ἐκ τῆς κεραμώσεως τῆς βασιλικῆς.

2. Κεραμὶς στρωτήρ. Μ.Κ. 5116. Μῆκ. 0.825, πλάτ. (κάτω) 0.44 καὶ (ἄνω) 0.36 (πίν. 110α-β μέσον). Πηλὸς φαῖδς ἀνοικτοῦ τόνου. Ἐσωτερικῶς κάτω δύο καμπύλαι χαραγαὶ διὰ τῶν δακτύλων. Εὐρέθη μετὰ τῆς προηγούμενης.

3. Ὅμοια. Μ.Κ. 5117. Μῆκ. 0.89, πλάτ. (κάτω) 0.425 καὶ (ἄνω) 0.40,

1. N. A. BEES, Die griechisch-christlichen Inschriften des Peloponnes (=Corpus der griechisch-christlichen Inschriften von Hellas I), I, Isthmos - Korinthos (1941) ἀριθ. 34, 37, 45 καὶ 54.

2. ANAST. C. BANDY (MIENTHE), The Greek Christian Inscriptions of Crete (=Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ τῆς Ἑλλάδος X 1), 1970, 37 ἀριθ. 5.

3. ΠΡΟΚΟΠ., Ἀνεκδ. 18 ἐκδ. Βόννης 108 καὶ 111 - 112. Πρβ. JOHN FINLEY, Corinth in the Middle Ages, Speculum VII, 1932, 478. C. ROEBUCK, Asclepieion and Lerna (=Corinth XIV) (1951) 164. SCRANTON, 8.

4. Μεταξὺ τῶν λογίων τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. εἶχον δράσει εἰς τὴν Κόρινθον οἱ: Ἱμέριος (H. SCHENKL ἐν RE VIII (1913) 1622 - 1635 λ. *Himerios*) καὶ τις Ἀριστοφάνης (O. SEECK αὐτ. II (1896) 970 - 971 λ. *Aristophanes* 10).

5. Βλ. ἀνωτ. σ. 168.

(πίν. 110α-β δεξιά). Ἐσωτερικῶς κάτω δύο ὁμόλογοι κυματοειδεῖς χαραγαί διὰ τῶν δακτύλων. Εὐρέθῃ μετὰ τῶν προηγουμένων.

4. Σωλὴν πῆλινος. Μ.Κ. 5128. Μῆκ. 0.59, διάμ. 0.125 μ. (ἔξωτερικῶς). Κατὰ τὸ ἕτερον ἄκρον ἀπολήγει εἰς ἔμβολον (ἐμβόλου μήκ. 0.08, διαμ. 0.08 μ. ἔσωτερικῶς). Προέρχεται ἐκ τοῦ σωληνωτοῦ ἀγωγοῦ ὕδατος· εὐρέθῃ ἀπερριμμένον ἐντὸς τοῦ κτιστοῦ ὀχετοῦ τοῦ αἰθρίου¹.

5. Λύχνος. Μ.Κ. 5120. Μῆκ. 0.07, πλάτ. 0.06 (πίν. 111β). Εἰς τὸν δίσκον κόγχη καὶ ὀπὴ εἰς τὸ κέντρον· εἰς τὸ πλαίσιον ψαροκόκκαλον καὶ εἰς τὴν συμβολὴν τῶν κεράτων τοῦ πλαισίου, παρὰ τὴν μύξαν, κοιλότης. Πηλὸς φαῖδς λεπτόκοκκος. Ἡ μύξα, μέρος τοῦ πλαισίου καὶ ἡ λαβὴ ἑλλείπουν. Ὁ τύπος ἐμφανίζεται ἐν Κορίνθῳ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3ου αἰ.² καὶ ἀναπαράγεται κατὰ τὸ α' ἡμισυ τοῦ 5ου αἰ.³ Εὐρέθῃ εἰς τὸ αἶθριον κάτω τοῦ στρώματος μὲ θραύσματα κεραμίδων, ἀλλὰ φαίνεται προγενέστερος τῶν χρόνων ἰδρύσεως τῆς βασιλικῆς.

6. Λύχνος. Μ.Κ. 5121. Μῆκ. 0.05, πλάτ. 0.035 μ. (πίν. 111γ). Ἀπότμημα τοῦ ἄνω μέρους. Δίσκος τετράπλευρος μὲ ὑπόλειμμα ἐξέργου σταυροῦ καὶ ὀπάς· εἰς τὸ πλαίσιον ψαροκόκκαλον. Πηλὸς κοκκινωπὸς λεπτόκοκκος. Ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦ δίσκου ἐνθυμίζει τὸν λύχνον Ἀθηνῶν Ἀγορᾶς Perlzweig 178 ἀριθμ. 2454 πίν. 39, χρονολογούμενον εἰς τὸ α' ἡμισυ τοῦ 5ου αἰ. Εὐρέθῃ εἰς τὸ αἶθριον ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως μὲ θραύσματα κεραμίδων.

7. Λύχνος. Μ.Κ. 5122. Μῆκ. 0.06, πλάτ. 0.05, ὕψ. 0.02 μ. (πίν. 111β). Τὸ ἄνω μέρος. Ἡ μύξα καὶ μέρος ἀριστερὰ ἑλλείπουν. Δίσκος μὲ παράστασιν Καλοῦ Ποιμένος εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων πρὸς δεξιά καὶ δύο ὀπαί· εἰς τὸ πλαίσιον σειρὰ ἀκτινοειδῶς διατεταγμένων ὀρθίων ἐσχηματοποιημένων φύλλων, ὥσάν ἀνθεμίων. Πηλὸς φαῖδς ἀνοικτοῦ τόνου. Ὁ λύχνος ἔχει προέλθει ἐκ τῆς αὐτῆς μήτρας μετὰ τοῦ λύχνου Κορίνθου ἀριθμ. εὐρετηρ. 978⁴. Ὁ Broneer ἔθεώρησε τὸ θέμα τοῦ δίσκου ὡς παράστασιν δεομένου (orans)· ἡ στάσις ὅμως τοῦ σώματος καὶ ἡ στροφή τῆς κεφαλῆς τῆς εἰκονιζομένης μορφῆς καθὼς καὶ τὸ ἔνδυμα (βραχὺς χιτὼν καὶ ζώνη) προδίδουν τύπον Καλοῦ Ποιμένος, τοῦ ὁποῦ, ἴσως διὰ τὴν μὴ ἐπάρκειαν διαθεσίμου χώρου, παρέλειψαν νὰ παραστήσουν τὸ ἐπὶ τῶν ὤμων πρόβατον. Τὸ θέμα τοῦ πλαισίου ἐνθυμίζει ἐσχηματοποιημένα φύλλα ἑλικος ἀμπέλου⁵, ἀλλ' ἡ ὁποία εἰς τὸν λύχνον τοῦτον παρουν-

1. Πρβ. ἀνωτ. σ. 165 - 167.

2. J. PERLZWEIG, The Athenian Agora VII (1961) 201 ἀριθμ. Α (ἀριθμ. εὐρετηρ. 5386) πίν. 47Α.

3. O. BRONEER ἐν Corinth IV 2 (1930) 107 καὶ 244 ἀριθμ. 1089 (ἀριθμ. εὐρετηρ. 470) καὶ 1093 (ἀριθμ. εὐρετ. 582) πίν. XV. PERLZWEIG 177 ἀριθμ. 2428 (ἀριθμ. εὐρετ. 1079) καὶ 2431 (ἀριθμ. εὐρετ. 1420) πίν. 39. Πρβ. καὶ τὸν λύχνον ΠΑΕ 1972, 246, ἀριθμ. 25 πίν. 229β, ἀλλὰ κατωτέρας ποιότητος.

4. BRONEER 115 καὶ 281 ἀριθμ. 1424 εἰκ. 200.

5. Παραδείγματα: PERLZWEIG πίν. 41 ἐκ τῆς Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν (5ου - 6ου αἰ.).

σιάζεται ἀποδιωργανωμένη, ὑποτεταγμένη εἰς ἀρχὴν ὡς ἡ διέπουσα τὴν ἀκτινωτὴν σύνθεσιν ρόδακος. Εἰς τὸν λύχον Κορίνθου ἀριθμ. εὑρετηρ. 746¹ τὰ φύλλα ρόδακος ἀναλύονται εἰς ἐσχηματοποιημένα ἀνθεμοειδῆ σχήματα· εἰς τὸν προκείμενον, δηλαδή, λύχον ὁ ρόδαξ τοῦ λύχου Κορίνθου 746 ἔχει διαλυθῇ καὶ χρησιμοποιηθῇ ὡς κόσμημα τοῦ πλαισίου. Εὐρέθη εἰς τὴν περιμετρικὴν τομὴν ἐξωτερικῶς τῆς νοτίας στοᾶς τοῦ αἰθρίου.

8. Λύχνος. Μ.Κ. 5123. Μῆκ. 0.058, πλάτ. 0.055, ὕψ. 0.035 μ. (πίν. 111ε). Εἰς τὸν δίσκον βουκράνιον ἐξ ἀτόνων ἐξέργων γραμμῶν (μόλις διακρίνεται) καὶ τρεῖς ὁπαί· εἰς τὸ πλαίσιον ψαροκόκκαλον. Ἡ βάσις στρογγύλη μὲ δύο ἐκτύπους ὁμοκέντρους κύκλους. Πηλὸς φαῖς μὲ προσμίξεις ἄμμου. Οἱ λύχνοι μὲ ἀνάγλυφον βουκράνιον χρονολογοῦνται εἰς τὸν 4ον αἰ.² πλὴν ἐνὸς ἀττικοῦ ἀναγομένου εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 5ου αἰ.³ Ἡ τεχνικὴ τοῦ προκειμένου λύχνου (σχέδιον δι' ἐξέργων γραμμῶν) ἐνθυμίζει τοὺς λύχνους Κορίνθου ἀριθμ. εὑρετηρ. 924⁴ καὶ 704⁵, χρονολογούμενους εἰς τὸν 5ον - 6ον αἰ., ἰδιάζει δὲ εἰς προϊόντα μὴ κορινθιακῶν ἐργαστηρίων⁶. Εὐρέθη εἰς τὴν περιμετρικὴν τομὴν ἐξωτερικῶς τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ αἰθρίου, ἐντὸς στρώματος μὲ ὀλίγας λατύπας.

9. Λύχνος. Μ.Κ. 5124. Μῆκ. 0.095, πλάτ. 0.07, ὕψ. 0.035 μ. (πίν. 111δ). Ἐκ πολλῶν τεμαχίων. Δίσκος κυκλικὸς ἀδιακόσμητος μὲ περιφέρειαν ἐκ κοιλοκύρτου κυματίου καὶ εἰς τὸ κέντρον ὁπή· εἰς τὸ πλαίσιον διπλῇ σειρᾷ ἀκανονίστων σφαιριδίων, παρὰ τὴν μύξαν κοιλότης. Πηλὸς κοκκινόφαιος βαθέος τόνου μὲ ἀραιὰν πρόσμιξιν ἄμμου· ἡ ὄψις ἀμαυρά. Ὁ λύχνος ἀνήκει εἰς ὁμάδα τοῦ τύπου XXVIII τῆς κατατάξεως Broneer, μὲ δίσκον ἀδιακόσμητον, λύχων συνήθως ἐκ κοκκινωποῦ πηλοῦ, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν καμίνευσιν, ὅταν ἡ θερμότης εἴναι ὑπερτέρα τοῦ μέτρου, μετατρέπεται εἰς καστανότεφρον⁷. Ὡς διακοσμητικὸν θέμα τοῦ πλαισίου λύχων τὰ σφαιρίδια διατάσσονται εἰς μίαν μέχρι τριῶν σειρῶν⁸, ἀκανονίστου δὲ μορφῆς καὶ χονδροειδοῦς ὕψους, ὡς εἰς τὸν προκείμενον λύχον, ἀπαντοῦν εἰς λύχνους τῆς Ἀγορᾶς Ἀθηνῶν χρονολογούμενους εἰς τοὺς 5ον - 6ον αἰ.⁹ Εὐρέθη εἰς τὴν περιμετρικὴν τομὴν ἐξωτε-

1. BRONEER 244 ἀριθμ. 1085 πίν. XIV.

2. Αὐτ. 268 - 269 ἀριθμ. 1301 - 1307 εἰκ. 190 - 193 καὶ σ. 280 ἀριθμ. 1411, PERLZWEIG 132 - 133 ἀριθμ. 1054 - 1060.

3. PERLZWEIG 177 ἀριθμ. 2426.

4. BRONEER 286 ἀριθμ. 1465.

5. Αὐτ. 291 ἀριθμ. 1509.

6. Περὶ τῆς τεχνικῆς πρβ. ΠΑΕ 1976, 190.

7. BRONEER 165.

8. Αὐτ. 105 καὶ 118 εἰκ. 48.

9. PERLZWEIG 181 ἀριθμ. 2519 πίν. 40, 189 ἀριθμ. 2750 καὶ 2715 πίν. 43. Εἰς τὰ παραδείγματα ἀριθμ. 2519 καὶ 2715 ἡ διακόσμησις τοῦ πλαισίου παρέχει τὴν ἐντύπωσιν χονδροειδοῦς μορφῆς ψαροκόκκαλου.

Εἰκ. 6. Χεῖλος
χύτρας Μ. Κ.
5125. Τομή.

ρικῶς τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ αἰθρίου ἐντὸς στρώματος μὲ λείψανα πυρᾶς ἀναγομένης εἰς χρόνους μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ μνημείου (550/51).

10. Χύτρα. Μ.Κ. 5125. Ὀστρακον ἐκ τοῦ χεῖλους (μῆκ. 0.07, πλάτ. 0.047 μ.) (εἰκ. 6, πίν. 108ε). Τὸ χεῖλος ἀπολήγει ἄνω εἰς ὀξὺ· ἐξωτερικῶς διακοσμεῖται μὲ φεστονοειδῆ ζωφόρον ἐκ σειρᾶς πλαγιαστῶν κοίλων τοξυλλίων μὲ ἔξεργον περίγραμμα, πλαισιουμένην δ' ἐκατέρωθεν ὑπὸ κοιλοκύρτων κυματίων. Εὐρέθῃ ἐντὸς ἐπιχώσεως ἐκ λατυπῶν παρὰ τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ἐξωνάρθηκος.

11. Ὑαλίνη βάσις κανδήλας. Μ.Κ. 5129. Κυκλοτερὴς (διάμ. 0.045 μ.). Εὐρέθῃ ἐξωτερικῶς τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ αἰθρίου.

3. Μετάλλινα

α) Μικρὰ ἀντικείμενα

1. Ὀρειχάλκινον κλειδίον ἐξηρητημένον ἀπὸ κρίκου ὁμοίως ὀρειχαλκίνου. Μ.Κ. 5119 (πίν. 111ς' 4). Μῆκ. κλειδίου 0.02, διάμ. κρίκου 0.028, ὀλικὸν μῆκ. 0.043 μ. Εἰς τὴν γλωσσίδα τρεῖς ὀπαί. Ὁ κρίκος ἀπολήγει ἐκατέρωθεν τῆς λαβῆς τοῦ κλειδίου εἰς ἐσχηματοποιημένας κεφαλὰς δύο ἀντωπῶν δρακόντων¹. Εὐρέθῃ ἐξω τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ βαπτιστηρίου ἐντὸς ἐπιχώσεως μὲ θραύσματα πλίνθων καὶ κεραμίδων.

2. Ἀπότμημα χαλκίνης ὑφαντουργικῆς κτενός. Μ.Κ. 5126. Μῆκ. 0.033, πλάτ. 0.015 μ. (πίν. 111ς' 3). Ἡ κτεὶς, χυτὴ, συνίστατο ἐκ δύο παρείων, συνενουμένων εἰς τὰ πλάγια καὶ κάτω εἰς συμπαγῇ μάζαν, ἐκ τῆς ὁποίας — κάτω — ἐκφύονται οἱ ὀδόντες· μεταξὺ τῶν παρείων κενὸν πρὸς ἑνθεσιν καὶ στερέωσιν ξυλίνης λαβῆς². Δεξιὰ ἐλλιπής. Εὐρέθῃ ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλι-
τους.

3. Πηνίον ὀρειχάλκινον. Μ.Κ. 5127. Μῆκ. 0.024, διάμ. 0.015 μ. (πίν. 111ς' 2). Ὁμοίου σχήματος ὄργανον εἶναι γνωστὸν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Κορίνθου πύλων³. Εὐρέθῃ ἐξωτερικῶς τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ αἰθρίου ἐντὸς ἐπιχώσεως μὲ θραύσματα κεραμίδων.

1. Πρὸς τὰ κλειδιά: GLADYS R. DAVIDSON ἐν Corinth XII (The Minor Objects), 1952, 139 - 140 ἀριθμ. 985 - 997 πίν. 70, μὲ κρίκους ἀπολήγοντας ἐκατέρωθεν τῆς λαβῆς ἐπίσης εἰς ἀντωπὰ σχήματα, ὡς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον συμβατικῶν κεφαλῶν ζώων. Χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ 10ου μέχρι τοῦ 12ου αἰ.

2. Πρὸς τὰ παραδείγματα αὐτ. 176 ἀριθμ. 1229 - 1233 πίν. 78, χρονολογούμενα εἰς τοὺς 11ον - 12ον αἰ. Ὁμοιον τεμάχιον ἐξ ἐπιχώσεως τοῦ 12ου αἰ.: H. S. ROBINSON, Excavations at Corinth: 1959, Hesperia 29, 1960, 235 πίν. 60d.

3. DAVIDSON 178 ἀριθμ. 1279 πίν. 79 (5ου - 4ου π.Χ. αἰ.).

4. Σιδηροῦν ἔλασμα. Μ.Κ. 5135. Μῆκ. 0.085 μ. (πίν. 111ς' 4). Πιθανῶς λαβὴ μαχαίρας. Εὐρέθη ἐντὸς τοῦ κτιστοῦ ὀχετοῦ τοῦ αἰθρίου¹.

5. Ὑλῳι σιδηροῦ. Μ.Κ. 5130 - 5134 καὶ 5136 - 5142. Τριάκοντα ἐν ὅλῳ διαφόρων τύπων².

β. Νομίματα³

1. Λακεδαίμων, χαλκοῦν. Ἀρχων Εὐρυκλῆς, ἐπὶ Αὐγούστου (πρβ. SNG, Cop. 603 - 604).

2. Ρωμαϊκὸν χαλκοῦν (ἀπότμημα).

3. Ἀντωνιανὸς Αὐρηλιανοῦ (πρβ. RIC V I, 289 ἀριθμ. 225).

4. Μικρὰ χαλκίνη ὑποδιαίρεσις τέλους 4ου μ.Χ. αἰ. (πρβ. Adelson - Kustas ἐν MN IX, 167 ἀριθμ. 91 ὑποσημ. 21). Ὁ τύπος ὑπάρχει ἀπὸ τοῦ Βαλεντινιανοῦ Β' (375 - 392) μέχρι τοῦ Ὀνωρίου (384 - 423). Εὐρέθη μετὰ νομίσματος τοῦ Ἀναστασίου Α' (βλ. κατωτ. ἀριθμ. 8).

5. Μικρὰ χαλκῆ ὑποδιαίρεσις 5ου αἰ. Τύπος μετὰ σταυρόν (πρβ. Μ. Κρίκου - Γαλάνη, ΑΔ 28, 1973, 150 ἀριθμ. 78 - 86). Εὐρέθη ἐντὸς τοῦ κτιστοῦ ὀχετοῦ τοῦ αἰθρίου.

6. Μικρὰ χαλκῆ ὑποδιαίρεσις 5ου - 6ου αἰ. (ἐφθαρμένη).

7. Ὁμοίως. Εὐρέθη πλησίον τοῦ νοτίου πεσσοβάτου τοῦ αἰθρίου, σχεδὸν εἰς τὴν στάθμην τοῦ σωζομένου ὕψους του.

8. Μικρὰ χαλκῆ ὑποδιαίρεσις. Ἀναστάσιος Α' (491 - 518) (Κρίκου - Γαλάνη 151 ἀριθμ. 87 κέ.). Εὐρέθη ἔξω τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ αἰθρίου, χαμηλά, ἐντὸς ἐπιχώσεως ἐκ καστανῶν χωμάτων⁴.

9. Μικρὰ χαλκῆ ὑποδιαίρεσις 6ου αἰ. Τύπος Νίκης. Πρβ. Κρίκου - Γαλάνη 156 - 157 ἀριθμ. 252 - 261. Εὐρέθη ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ ἐξωνάρθηκος ὑπὸ τὸ στρῶμα μετὰ θραύσματα κεραμίδων⁵.

10. Ἰουστινιανὸς Α' (527 - 565). Μικρὰ χαλκῆ ὑποδιαίρεσις. Πρβ. Adelson-Kustas ἐν MN XI, 198 ἀριθμ. 399 - 408.

11. Ἀνώνυμον βυζαντινόν, χαλκοῦν, περὶ τὰ ἔτη 1030/35. Πρβ. Grierson ἐν DOC III 2, 654 Α2. II.1 - 4. Εὐρέθη ἔξω τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ αἰθρίου ἐντὸς κρημνισμάτων.

12. Νικηφόρος Γ' Βοτανιάτης (1078 - 1081). Χαλκοῦν κοπῆς βυζαντινοῦ νομισματοκοπείου Class. D. Πρβ. Grierson αὐτ. σ. 831 - 832 ἀριθμ. 212.

1. Βλ. ἀνωτ. σ. 165 - 167.

2. Πρβ. τὰ παραδείγματα ΠΑΕ 1976, 193.

3. Τὰ νομίσματα ἀνεγνωρίσθησαν ὑπὸ τῆς κυρίας Μάντας Οἰκονομίδου, Διευθυντρίας τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς Ἀθηνῶν, ὅπου καὶ κατετέθησαν.

4. Τὸ νόμισμα τοῦτο ἐντάσσεται εἰς τὴν συνυφὴν τῶν ἐνδείξεων περὶ τῶν χρόνων ἐγέρσεως τῆς βασιλικῆς (πρβ. ΠΑΕ 1976, 172).

5. Πρβ. πρὸς τὴν παρατήρησιν (ἀνωτ. σ. 168), ὅτι ἡ βασιλικὴ κατέρρευσε (κατὰ τὸ 550/551) πρὶν ἀποτελειωθῇ ἡ πλακόστρωσις τοῦ νάρθηκος.

Εὐρέθη ἐντὸς τοῦ ἐξωνάρθηκος ἐπὶ τοῦ στρώματος μὲ θραύσματα κεραμίδων.

13. Ἀνώνυμον βυζαντινόν, χαλκοῦν, περὶ τὰ ἔτη 1080/1085. Πρβ. Grierson ἐν DOC III 2 Class. J 1 700 - 701 ἀριθμ. J 1 κέ. Εὐρέθη ἐντὸς τοῦ κεντρικοῦ κλίτους.

14. Μανουὴλ Α' Κομνηνός (1143 - 1180). Χαλκοῦν τεταρτηρόν, νομισματοκοπέου Κωνσταντινουπόλεως· κοπή πρώτη (Hendy 119 πίν. 17, 5 - 6). Εὐρέθη πλησίον τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ αἰθρίου εἰς στάθμην ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὸ σωζόμενον ὕψος του.

15. Μανουὴλ Α' Κομνηνός (1143 - 1180). Χαλκοῦν ἡμιτεταρτηρόν ἀβεβαίον ἑλληνικοῦ νομισματοκοπέου (πρβ. Hendy 121 - 122 πίν. 18, 3 - 4 τύπος Β. "Ὅμοιον πρὸς τὸ τεταρτηρόν Θεσσαλονίκης τύπου Α). Εὐρέθη παρὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ βαπτιστηρίου, ἐντὸς τῆς περιμετρικῆς τομῆς.

16. "Ὅμοιον πρὸς τὸ προηγούμενον. Εὐρέθη ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους.

17. "Ὅμοιον, ἀβεβαίον, ἑλληνικοῦ νομισματοκοπέου. Τύπος Β (πρβ. Hendy 122 πίν. 18, 7 - 8. "Ὅμοιον πρὸς τὸ τεταρτηρόν Θεσσαλονίκης τύπου Β).

18. Ἐνετικὸν ἐφθαρμένον. Εὐρέθη ἐντὸς τοῦ μεσαίου κλίτους.

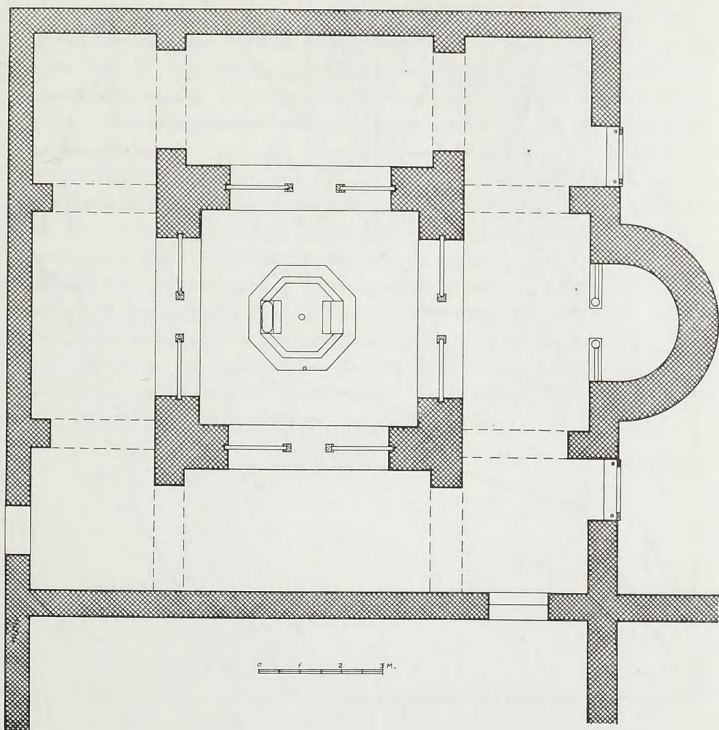
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΛΛΑΣ

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Εἰς τὰ ΠΑΕ 1976, 170 εἶχον διατυπώσει τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ βαπτιστηρίου (εἰκ. 7) τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου ἐστεγάζετο πιθανῶς εἴτε διὰ κρεμαστοῦ τρούλλου (Hängekuppel) εἴτε διὰ ξυλοτρούλλου (πύργου μετὰ ξυλίνης τετρακλινοῦς στέγης)· καὶ ὅτι ἡ στέγη τοῦ περιδρόμου, τοῦ γύρω τοῦ κεντρικοῦ τούτου τμήματος τοῦ ὅλου χώρου, πιθανῶς ἦτο τετρακλινῆς μὲ τὰ ἐπίπεδά της ὁμόλογα πρὸς τὰς πλευράς τοῦ τετραπλεύρου τυμπάνου τῆς πυργοειδοῦς στέγης, ἡ ὁποία ὑψοῦτο εἰς τὸ μέσον τοῦ οἰκοδομήματος.

Ἐπιμονώτεραι σκέψεις περὶ τὸ πρόβλημα τῆς στεγάσεως τοῦ βαπτιστηρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου μὲ ἔπεισαν, ὅτι ὅλα τὰ τμήματα τοῦ βαπτιστηρίου ἦσαν ξυλόστεγα· καὶ ὅτι τὰ περὶ τὸ κέντρον, μὲ τὸν ξυλότρουλλον, ἄλλα τμήματα τοῦ ὅλου χώρου, ξυλόστεγα, ὡς εἴπομεν, ἦσαν διατεταγμένα κατὰ σταυροειδῆ διάταξιν (εἰκ. 8). "Ὅτι, δηλαδή, τὰ τόξα τὰ συνδέοντα τοὺς πεσσοὺς μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους τοῦ κτηρίου ὑψοῦντο εἰς τρόπον, ὥστε εἰς τὸ μέσον ἐκάστης πλευρᾶς τοῦ περιδρόμου καὶ κατὰ τὴν φορὰν τῶν διασταυρουμένων ἀξόνων τοῦ οἰκοδομήματος νὰ σχηματίζωνται ὑψηλότερα μέρη, ὡς αἱ κεραῖαι σταυροῦ. Τὰ ὑψηλότερα αὐτὰ μέρη τῆς στέγης, τὰ μεταξὺ δύο παραλλήλων τόξων, πρέπει νὰ ἔφερον ἕκαστον ἀμφικλινῆ στέγην· τὰ δὲ ἄλλα μέρη, τὰ μεταξὺ τῶν οἰκονεὶ τούτων κεραϊῶν σταυροῦ, εἰς τὰς γωνίας τοῦ οἰκοδομήματος,

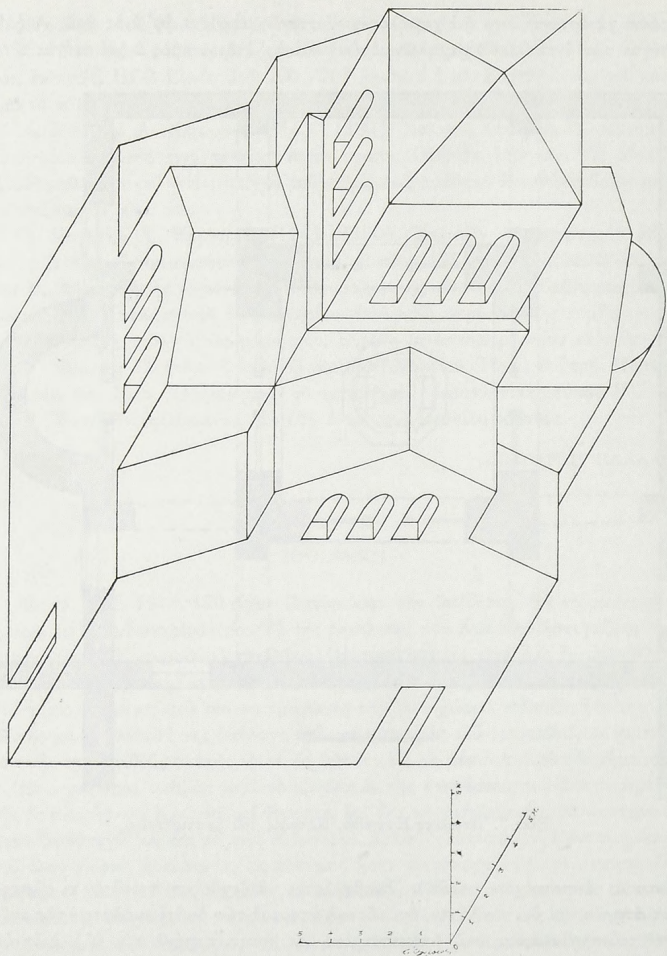
πρέπει νὰ ἐστεγάζοντο διὰ χαμηλοτέρων στεγῶν με ρύσιν ἀφ' ἑνὸς πρὸς Α (αἱ στέγαι τῶν ἀνατολικῶν χαμηλῶν μερῶν) καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς Δ (αἱ στέγαι τῶν

Εἰκ. 7. Βασιλικὴ Κρανείου. Κάτοψις τοῦ βαπτιστηρίου.

δυτικῶν ἀντιστοιχῶν μερῶν). Ἐπιβάλλεται νὰ δεχθῶμεν τοιοῦτόν τι σύστημα στεγῶν καὶ διὰ τὸν λόγον, ὅτι οὕτω ἡ ἀπορροή τῶν ὀμβρίων ὑδάτων τῆς στέγης τοῦ προθαλάμου τοῦ βαπτιστηρίου (βλ. ἀνωτ. παρένθ. πίν. Δ'), ἡ ὁποία πρέπει νὰ εἶχε ρύσιν πρὸς τὰ ἔξω (πρὸς Β), θὰ ἐδημιούργει ὀλιγώτερα ζητήματα.

Τὸ σταυροειδὲς σύστημα διατάξεως τῶν ξυλίνων στεγῶν τοῦ βαπτιστηρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου, ὡς ἀποκαθίσταται ἀνωτέρω, παρουσιάζεται τώρα

Εἰκ. 8. Βασιλικὴ Κρανείου. Ἀξονομετρικὴ ἀναπαράστασις τοῦ βαπτιστηρίου.

νὰ σχετίζεται ἐμμέσως πρὸς τὴν διάταξιν τῶν στεγῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ¹, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τοῦ κορινθιακοῦ βαπτιστηρίου συνιστᾷ ξυλόστεγον προβαθμίδα τοῦ θολωτοῦ βεβαίως, ἀλλὰ βασικῶς ὁμοίου τύπου μνημείου τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ βαπτιστηρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου, ὡς ἀποκαθίσταται αὕτη ἐνταῦθα (εἰκ. 8), προσφέρεται, λοιπόν, ὡς ἐν ἀκόμῃ ἀφετηριακὸν παράδειγμα μορφολογικῆς πορείας ἀπὸ τῆς ξυλοστέγου μορφῆς ἐνὸς παλαιοχριστιανικοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου πρὸς τὴν θολωτὴν μορφήν του. Ἐχομεν ἤδη ἐπισημάνει ἀλλαχοῦ τὴν πορείαν πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτήν². Ὑπὸ τὸν ὅρον δὲ ὅτι ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Λατόμου προϋποθέτει, ὡς προβαθμίδα, ξυλόστεγον τύπον, ὡς ὁ τοῦ βαπτιστηρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Κρανείου, συνάγεται τώρα ἐν ἀκόμῃ ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως, ὅτι τὸ μνημεῖον τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι χρονολογητέον εἰς τὸν βον αἰῶνα.

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ διευκρινίζω, ὅτι ὁ στυλοβάτης τοῦ φράγματος τοῦ ἐπισημανθέντος ἐπὶ τῆς χορδῆς τῆς ἀψίδος τοῦ βαπτιστηρίου³ προέρχεται ἐκ τῆς ἐποχῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ βαπτιστήριον εἶχε διασκευασθῇ εἰς ἐκκλησίαν, μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς βασιλικῆς⁴. Ἐκ τῆς ἰδίας ἐποχῆς προέρχονται καὶ οἱ δύο κτιστοὶ τάφοι: ὁ ἐντὸς τοῦ βαπτιστηρίου⁵ καὶ ὁ ἐντὸς τοῦ μικροῦ ἀψιδωτοῦ χώρου τοῦ πρὸς Α τοῦ προθαλάμου τοῦ βαπτιστηρίου⁶.

Δ. ΠΑΛΛΑΣ

1. Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΥ, Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ, ΑΔ 12, 1929, 143 - 151. Πρβ. RICHARD KRAUTHEIMER, Early Christian and Byzantine Architecture (1965) 173 εἰκ. 65 (=2α ἔκδ. [1975] 253 εἰκ. 193).

2. Δ. Ι. ΠΑΛΛΑ, Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σὲ μεσαιωνικὴ βυζαντινὴ, Ἐπετ. Ἑταιρ. Στερεοελλαδ. Μελετῶν 6, 1976 - 1977, 43 - 61.

3. ΠΑΕ 1970, 109 πίν. 153β - 154.

4. Περὶ τῆς καταστροφῆς βλ. ἀνωτ. σ. 167.

5. ΠΑΕ 1972, 219.

6. ΠΑΕ 1976, 184 - 185.

Συνεχίσθη και έφέτος δια δευτέραν περίοδον και δια πιστώσεων τής 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας και του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων ή ανασκαφή του Μυκηναϊκού νεκροταφείου Καλλιθέας - Πατρών υπό την αιγίδα τής 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας και υπό την διεύθυνσιν του υπογραφομένου, βοηθουμένου επί τινας ήμέρας υπό τής συζύγου του, Δρ. 'Αρχαιολογίας κ. Λίτσας Κοντορλή-Παπαδοπούλου¹.

'Ανεσκάφησαν οι τρεις έπισημανθέντες κατά την περυσινήν περίοδον, αλλά μη ανασκαφέντες έλλείψει χρόνου και χρηματικής πιστώσεως, θαλαμοειδείς τάφοι Ζ, Η, Θ (βλ. "Έργον 1976, 105, εικ. 88) και τέταρτος (Τάφος Ι) έντοπισθεις κατά την πρόοδον τής έφετινής ανασκαφής (πίν. 112α).

Οί ανασκαφέντες τάφοι, ως και εκείνοι τής περυσινής περιόδου, άποτελοῦν όμολογουμένως ώραια και άντιπροσωπευτικά δείγματα του είδους των εις την περιοχήν τής 'Αχαΐας. Έχουν δρόμους σχετικώς βραχείς, ισχυρώς κατωφερείς, με τοιχώματα συγκλίνοντα προς τά άνω και θαλάμους τετραπλεύρους με έπιμελώς λαξευμένα τοιχώματα και όροφάς. Αί όροφαι διετηροῦντο εις τους τάφους Η και Θ, όπου άνεγνωρίσθησαν τά ίχνη του σκαπτικού έργαλείου. Τά υπέρθυρα και ή στερεωτάτη τείχισις δια τής συνήθους ξερολιθιάς των χαμηλών εισόδων εσώζοντο, ακριβώς όπως είχαν άφεθῆ υπό των τελευταίων χρησιμοποισάντων τους τάφους. 'Αξίζει νά σημειωθῆ ότι ή λιθοδομή αυτή, ιδιαιτέρως εις τας κατωτέρας στρώσεις της, υπερέβαινε τὸ πλάτος τής εισόδου καλύπτουσα συνήθως δια μεγάλων άκανονίστων λίθων τμήμα των παραστάδων (πίν. 114α). Οί λίθοι τής ξερολιθιάς του τάφου Ζ είχαν άφαιρεθῆ και άπορριθῆ άτάκτως εις την έπίχυσιν και παρὰ την άρχήν του δρόμου.

Ο τάφος Ζ πρέπει νά θεωρηθῆ ήμιτελής, αφού μετά την απόφραξιν τής εισόδου του θάλαμος δέν άνευρέθη, αλλά υπόγειος διάδρομος μήκους π. 3 μ. οδηγών εις τους θαλάμους των παρακειμένων τάφων Γ και Η. Τοῦτο, προφανώς,

1. Εις την ανασκαφήν συνειργάσθησαν ή φοιτήτρια τής Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων δ. Σταυρούλα 'Αμπλά και ό έμπειρος άρχιεργάτης εκ Μυκηνών κ. Νίκος Μητροβγένης, τους όποιους ευχαριστώ. Ευχαριστώ επίσης θερμώς τον έμπειρον άρχιτεχνίτην του Μουσείου Πατρών κ. Κώσταν Παυλάτον δια τον καθαρισμόν και την συγκόλλησιν των εύρημάτων.

ὀφείλεται εἰς κακὸν ὑπολογισμὸν τοῦ διαθεσίμου χώρου ὑπὸ τῶν κατασκευαστῶν τοῦ τάφου Ζ (πίν. 112β).

Οἱ τάφοι Η καὶ Ι παρουσιάζουν τὴν ἰδιοτυπίαν ὅτι, εἰς τὸ δάπεδον τοῦ θαλάμου των εἶχον λαξευμένους ἀνὰ ἓνα λάκκον δι' ἐναπόθεσιν ταφῶν.

Τάφος Η (πίν. 113α). Οὐδεμία ταφή κατὰ χώραν εὑρέθη. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἀπροσδόκητον πτώσιν τῆς ὀροφῆς τοῦ θαλάμου, ἡ ὁποία ἡμπόδισε περαιτέρω χρῆσιν τοῦ τάφου. Προηγουμένως εἶχε καθαρισθῇ ἐπιμελῶς ἀπὸ τοὺς σκελετοὺς τὸ δεξιὸν καὶ κεντρικὸν τμήμα τοῦ θαλάμου καὶ τὰ ὅστ' αὐτῶν δευτερογενῶν ταφῶν (ἐμετρήθησαν περισσότερα τῶν 9 κρανία) εἶχον παραμερισθῇ φύρδην-μίγδην κατὰ μήκος τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς. Ὅλα σχεδὸν τὰ συνοδεύοντα τοὺς νεκροὺς κτερίσματα εἶχον συστηματικῶς ἀφαιρεθῇ, μὲ μόνον ἐξαίρεσιν τρία ὀλόκληρα ἀγγεῖα (1 πυξίδα, 1 τρίτον σταμνίσκον καὶ 1 ἀρτόσχημον ἀλάβαστρον), τὰ ὅποια τοποθετημένα εἰς τὴν ἀριστερὰν ὀπισθίαν γωνίαν τοῦ θαλάμου εἶχον διαφύγει τὴν σύλησιν. Συλημένος ἐπίσης ἀνευρέθη καὶ ὁ λάκκος (διαστ. $1.25 \times 0.40 \times 0.55$ μ.) εἰς τὸ ἀριστερὸν τμήμα τοῦ θαλάμου (πίν. 113α).

Τάφος Θ (πίν. 113β). Αἱ ταφαὶ καὶ τὰ εὐρήματα τοῦ τάφου τούτου ἐλάχιστα εἶχον διαταραχθῇ ἐκ τῆς μικρᾶς πτώσεως τμήματος τῆς ὀροφῆς. Ἀνεγνωρίσθησαν συνολικῶς 2 πρωτογενεῖς καὶ πλεόν τῶν 10 δευτερογενεῖς ταφαί. Ἐκ τῶν πρωτογενῶν, ἡ ταφή Α, εἰς ὑπίαν συνεσταλμένην στάσιν, ἔκειτο κατὰ μήκος τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ θαλάμου καὶ ἦτο κτερισμένη μὲ 12 συνολικῶς ἀγγεῖα (7 ψευδοστόμους ἀμφορίσκους, 1 ἄωτον ἀγγεῖον, 1 οἶνοχόη, 1 μόνωτον κύπελλον, 1 ἀμφορίσκον καὶ 1 δακτυλιόσχημον), 1 χάλκινον δρεπανοειδὲς μαχαίριδιον, 1 ὀστεινὴν περόνην καὶ 1 χρυσοῦν δακτύλιον μὲ ἑλλειψοειδῇ κοίλῃ σφενδόνῃ.

Τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ θαλάμου καταλαμβάνετο ὑπὸ τῆς ταφῆς Β κειμένης εἰς ὑπίαν θέσιν μὲ συνεσταλμένους τοὺς πόδας πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἦτο κτερισμένη μὲ 2 ἀγγεῖα (1 ψευδόστομον ἀμφορέα καὶ 1 δακτυλιόσχημον) εἰς τὴν ταφήν δὲ αὐτὴν ἀνήκουν 2 χάλκιναι περόναι καὶ 2 σφονδύλια καὶ πιθανώτατα ὁμάδα 7 ἀγγείων (1 μέγας τετράωτος ἀμφορεύς, 5 ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι καὶ 1 τρίδυμος κέρνος), τὰ ὅποια ἦσαν τοποθετημένα ἀριστερὰ καὶ πλησίον τῆς λεκάνης τοῦ νεκροῦ.

Ὀλόκληρον τὸ δεξιὸν τμήμα τοῦ θαλάμου καταλαμβάνετο ὑπὸ τῶν ἀτάκτως συσσωρευμένων ὀστέων τῶν δευτερογενῶν ταφῶν. Ἐμετρήθησαν πλεόν τῶν 10 κρανία, μεταξὺ δὲ τῶν ὀστέων εὑρέθησαν 3 ἀγγεῖα (1 ἀρτόσχημον ἀλάβαστρον, 1 ἄωτον ἀγγεῖον καὶ 1 πυξίδα), 2 χάλκιναι αἰχμαὶ δόρατος, 1 χάλκινη τριχολαβίς, τὸ ἥμισυ χαλκίνου δακτυλιδίου, 5 σφραγιδόλιθοι ἐξ ὀρείας κρυστάλλου, στεατίτου καὶ ὑαλομάζης, χάνδραι καὶ σφονδύλια ἐκ ποικίλης ὕλης (στεατίτου, ὀρείας κρυστάλλου, ὑαλομάζης, φαγεντιανῆς, ἀχάτου, ἡλέκτρου). Εἶναι ἀδύνατον, ἐν τούτοις, νὰ προσδιορισθῇ πόσα καὶ ποῖα ἐκ τῶν εὐρημάτων τούτων ἀνήκουν εἰς

ἐκάστην τῶν δευτερογενῶν ταφῶν, λόγω τῆς μεγάλης ἀταξίας τῶν ὁστῶν.

Τάφος Ι (πίν. 114α-β). Ἐκ τῆς βιαιᾶς πτώσεως τῶν χωμάτων τῆς ὁροφῆς εἶχον διαταραχθῆ αἱ ταφαί. Ἀνεγνωρίσθησαν 4 πρωτογενεῖς (Α, Β, C, D) καὶ 2 δευτερογενεῖς (Ε, F) ταφαί. Ἐκ τῶν πρωτογενῶν ἡ ταφή Α ἔκειτο εἰς τὸ ἀριστερὸν τμήμα τοῦ θαλάμου, εἰς θέσιν ὑπτίαν μὲ συνεσταλμένους τοὺς πόδας πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ ἡ ταφή Β, τῆς ὁποίας ἀνευρέθη μόνον τὸ κρανίον, κατελάμβανε τὸ κεντρικὸν τμήμα τοῦ θαλάμου. Ὅπισθεν καὶ πλησίον τῶν κρανίων τῶν δύο αὐτῶν ταφῶν ἀνευρέθησαν 9 συνολικῶς ψευδόστομοι ἀμφορίσκοι, 1 χάλκινη πόρπη, 2 σφονδύλια καὶ 1 χάνδρα. Ἔτερα 3 ἀγγεῖα (2 ψευδόστομοι καὶ 1 ἀρτόσχημον ἀλάβαστρον) ἀνευρέθησαν ἐπὶ καὶ εἰς τὴν προέκτασιν τῶν ποδῶν τοῦ σκελετοῦ Α.

Αἱ ἄλλαι δύο πρωτογενεῖς ταφαί (C, D) ἦσαν τοποθετημέναι παραλλήλως ἢ μία πρὸς τὴν ἄλλην εἰς θέσιν ὁμοίαν μὲ ἐκείνην τῶν Α, Β, καταλαμβάνουσαι τὸ δεξιὸν τμήμα τοῦ θαλάμου. Ἦσαν κτερισμέναι μὲ 4 ἀγγεῖα (3 ψευδοστόμους ἀμφορίσκους καὶ 1 κύπελλον), 1 χαλκίην τριχολαβίδα, 1 χάλκινον ξυράφιον καὶ 1 λιθίνην ἀκόνην.

Τὰ ὁστᾶ τῶν δύο δευτερογενῶν ταφῶν (Ε καὶ F) εἶχον τοποθετηθῆ ἐπιμελῶς ἐντὸς τοῦ ἀβαθοῦς λάκκου (διαστ. $0.70 \times 0.35 \times 0.09$ μ.) ὑποκάτω τοῦ σκελετοῦ Α, εἰς τὸ μέσον τοῦ ἀριστεροῦ τμήματος τοῦ θαλάμου. Τὸ μόνον εὐρεθὲν κτερίσμα ἦτο 1 ἀρτόσχημον ἀλάβαστρον.

Εἰς κεραμεικὴν καὶ μικρὰ εὐρήματα ὑπῆρξεν ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ἐφέτος ἰδιαίτερος ἀποδοτικὴ. Ἀνευρέθησαν 54 ἀγγεῖα, 113 μικροευρήματα καὶ ἱκανὸς ἀριθμὸς ὁστράκων προερχομένων κυρίως ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τῶν δρόμων. Ὡς καὶ πέρυσιν, τὸ σχῆμα τῶν ψευδοστόμων ἀμφορίσκων ἐπικρατεῖ, ἐνῶ ἄλλα σχήματα εἶναι σπανιώτερα, ἀντιπροσωπευόμενα ἀπὸ ὀλίγα δείγματα. Ἀξία ἰδιαίτερας μνείας εἶναι ὁ μέγας τετράωτος ἀμφορεὺς τοῦ τάφου Θ, ὁ ὁποῖος προστίθεται εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἤδη γνωστῶν δειγμάτων τοῦ χαρακτηριστικοῦ αὐτοῦ Ἀχαικοῦ σχήματος, τὰ δύο δακτυλίσχημα καὶ ὁ τρίδυμος κέρνος ἐκ τοῦ αὐτοῦ τάφου. Ὁ πηλὸς εἶναι ἐρυθρὸς ἢ ἐρυθρῶς καὶ σπανιώτερον ὑποκίτρινος, ἡ βαφὴ ἐρυθρὰ ἢ καστανομέλανη καὶ ἡ διακόσμηση, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, τυπικὴ Ἀχαικὴ (συγκεντρικὰ ἡμικύκλια ἢ τρίγωνα στικτὰ ἢ χροσσωτὰ εἰς τὸν ὦμον καὶ ἐπάλληλοι ταινίαι εἰς τὸ σῶμα). Ἐκ τῶν μικροευρημάτων ἰδιαίτερος ἐνδιαφέροντα εἶναι ὁ χρυσοῦς δακτύλιος, αἱ δύο χάλκιναι αἰχμαὶ δόρατος, ἡ χάλκινη πόρπη καὶ ἡ τριχολαβίς, αἱ χάλκιναι περόναι καὶ οἱ πέντε σφραγιδόλιθοι.

Ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀνασκαφέντων τάφων δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι συμφωνεῖ μὲ ἐκείνην τῶν ἐκ τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς γνωστῶν τάφων (ΥΕ ΠΑ - Γ χρόνοι).

Τέλος, ἕτεροι τρεῖς ἐπισημανθέντες τάφοι (Κ, Λ, Μ) τοῦ νεκροταφείου δὲν ἡρευνήθησαν ἐφέτος ἐλλείψει χρόνου καὶ χρηματικῆς πιστώσεως.

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

18. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΜΑΛΕΑΤΑ

(Πίν. 115 - 124)

Ἡ συστηματικὴ ἔρευνα στὸ ἱερὸ τοῦ Κυνορτίου, πρεσβύτερο χῶρο τῆς ἐπί-
σημης λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ Ἀσκληπιοῦ τῆς Ἐπιδαύρου,
συνεχίστηκε ἐφέτος ἀπὸ 5 - 30 Αὐγούστου καὶ ἀπὸ 29 Ὀκτωβρίου μέχρι 4
Νοεμβρίου. Ἡ ἀνασκαφὴ ἐνισχύθηκε οἰκονομικὰ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθη-
νῶν, πὺλ ἔστειλε, ὅπως κάθε χρόνο, σημαντικὸ ἀριθμὸ φοιτητῶν γιὰ ἄσκηση
στὴν Ἐπίδαυρο*.

Ἰδιαιτέρα διευκόλυνε τὶς ἐργασίες τῆς ἀνασκαφῆς ἡ ἀπαλλοτρίωση τριῶν
ἀγρῶν στὸ βόρειο, ἀπότομο πρανὲς τοῦ λόφου. Τὸ χαμηλότερο τμῆμα τῶν ἀ-
γρῶν αὐτῶν, στὰ βόρεια τῆς ψηλῆς ἐπιχώσεως πὺλ συγκρατήθηκε κοντὰ στὸ
μεγάλο ἀνάλημμα μὲ τὸν ὕστερο πρόχειρο ἀναλημματικὸ τοῖχο¹, φαίνεται ὅτι
δὲν περιέχει ἀρχαῖα καὶ προσφέρεται γιὰ τὴν ἀπόρριψη τῶν χωμάτων ἀπὸ τὶς
βαθιὲς ἐπιχώσεις τοῦ ἱεροῦ. Ὁ ἡρεμότερος ἐπικλινὴς χῶρος πὺλ θὰ σχηματισθεῖ
στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ εἶναι ἀπὸ πολλὰς πλευρὲς χρήσιμος γιὰ τὴν τελικὴ διαμόρ-
φωση τοῦ χώρου. Ἡδὴ ἐφέτος μὲ τομὴ στοὺς τομεῖς Ψ 13 καὶ Ω 13 πιστοποι-
ήθηκε ἡ ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος σὲ ἀρκετὰ μεγάλο χῶρο, στὸν ὁποῖο ἄρχισαν
νὰ μεταφέρονται τὰ μπάζα τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ ἐπίχωση στὴν τομὴ αὐτὴ ἦταν
πολὺ ρηχὴ καὶ περιεῖχε λίγα ὄστρακα ἀπὸ διάφορες ἐποχὲς καὶ πολλὰ κομμάτια
κεραμιδιῶν.

Δυτικὰ τοῦ πρόχειρου, ὕστερου ἀναλήμματος² συνεχίστηκε στοὺς τομεῖς
Υ - Φ/19 - 20 ἡ ἔρευνα τῆς ἐπιχώσεως πὺλ πέρυσι δὲν εἶχε ἐξαντληθεῖ. Περι-
σότερο ἐνδιαφέροντα ἦταν τὰ προϊστορικὰ στρώματα στὰ ὁποῖα ἔφθασε ἡ σκα-
φὴ. Τὸ περιεχόμενό τους ἦταν ἀνάλογο μὲ τὰ εὐρήματα στοὺς διπλανοὺς το-
μεῖς. Δυὸ σειρὲς ἀπὸ πρόχειρα τοποθετημένες μέσα στὰ στρώματα αὐτὰ πέ-
τρες — πὺλ συνεχίζονται στὸ ἄσκαφο πρὸς τὰ Δ — εἶναι ἴσως λείψανα ἀπὸ
ἀντερείσματα προχείρων διαμορφώσεων τοῦ πρανοῦς τὴν ἐποχὴ ἐκείνῃ. Ἡ

* Ἡ δ. Εἰρ. Πέππα καὶ ἡ κ. Γ. Παπαδάκη-Μίχου, ἐπιστ. βοηθοὶ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ
Σπουδαστηρίου προσέφεραν πάλι τὶς πολὺτιμες ὑπηρεσίες τους στὴν ἀνασκαφὴ. Οὐσιαστικὴ
ἦταν ἐπίσης ἡ προσφορὰ τῶν παλαιότερων φοιτητῶν-συνεργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς κ. Ἀ.
Μαθθαίου, κ. Μ. Βιδάλη-Γρηγοριάδου καὶ δ. Π. Παπαγγελεῖ, Β. Σπηλιοπούλου, Ἀ. Σι-
νούρη, καθὼς καὶ τῶν ἄλλων φοιτητῶν.

1. ΠΑΕ 1975, 168.

2. ΠΑΕ 1976, 203.

ἐπίχωση πρὸς τὰ Δ γίνεται ἀκόμη βαθύτερη: Ὅτε οὔτε ἐφέτος ἐξαντλήθηκε στὸν τομέα αὐτόν (πίν. 115α).

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσίασε ἡ ἔρευνα μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὸν κλασικὸ πώρινο ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος (πίν. 116α) ποὺ θεμελιώθηκε πολὺ κοντὰ στὸν ἀρχαῖο βωμό¹. Οἱ τομεῖς Ο - Ν/18 - 20, ποὺ ἀντιστοιχοῦν μὲ τὴν πρόσοψη καὶ τὸν σηκὸ τοῦ ναοῦ ἐξαντλήθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ μέρος τῆς ρηχῆς, προϊστορικῆς ἐπιχώσεως κοντὰ στὸ θεμέλιο τῆς βόρειας μακρᾶς πλευρᾶς. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε ἐπίσης δυτικότερα στὸν στενὸ ὀπίσθιο χώρo (ἄδυτο;) τοῦ ναοῦ. Τὸ ἀπότομο πέσιμο (ἢ κόψιμο;) τοῦ βράχου, ποὺ στὸ φῦρδι του εἶχε ἐγκατασταθεῖ καὶ ὁ ἀρχαῖος βωμός², ἀποδείχτηκε ὅτι συνεχίζεται κάτω ἀπὸ τὸ πρόσθιο μέρος τοῦ ναοῦ: Στὸ πάνω μέρος τοῦ βράχου καὶ μέσα σὲ προϊστορικὴ καὶ πρωιμότερη κλασικὴ ἐπίχωση θεμελιώθηκε ὁ πώρινος ναός, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βόρεια μακρὰ πλευρὰ του, ποὺ πάτησε στὸ κατώτερο μέρος μετὰ τὸ ἀπότομο πέσιμο, ντύνοντας ἔτσι τὸ βράχο καὶ δημιουργώντας — μὲ μεγαλύτερο πάχος — ἓνα εἶδος ἀντηρίδας γιὰ τὴ στορὰ τοῦ οἰκοδομήματος.

Τὰ τελικὰ συμπεράσματα γιὰ τὸν ναὸ θὰ διατυπωθοῦν ὅταν ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα στὸ οἰκοδόμημα. Ἦδη ὅμως μποροῦν νὰ ὑπογραμμισθοῦν ὁρισμένες παρατηρήσεις:

α) Ἡ θεμελίωση τοῦ κλασικοῦ ναοῦ σώζεται στὸ νότιο τμῆμα του μέχρι περίπου τὴν εὐθυνηρία, ἐνῶ στὸ βόρειο πολὺ χαμηλότερα. Τὸ νότιο θεμέλιο διατηρεῖ τρεῖς δόμους (ὕψ. 1.05 μ.), ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ χαμηλότερος ἔχει ἀποτεθεῖ μέσα στὸν κομμένο βράχο.

β) Τὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυνηρίας, ποὺ ἀπὸ τὸν κατεστραμμένο πῶρο τῶν θεμελίων δὲν θὰ ἦταν εὐδιάγνωστο, ἔχει διατηρηθεῖ σὲ μονολιθικὴ θεμελίωση βάσεως ἀναθήματος ἀπὸ γκρίζο τιτανόλιθο, *in situ* στὸν μυχὸ τῆς γωνίας ποὺ σχηματίζουν ἡ νότια πλευρὰ τῆς ράμπας καὶ ἡ πρόσοψη τοῦ ναοῦ (πίν. 116β). Ὁ τιτανόλιθος αὐτὸς ἔχει λεπτὴ ἐργασία μόνo στὸ ἀνώτερο (φανόμενο) μέρος του. Ἀνάλογη βάση, ἀπὸ τρεῖς ὅμως πέτρες, ὑπῆρχε καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο, κατωφερὲς μέρος τῆς ράμπας, ὅπως δείχνουν παλιές, ἀδημοσίευτες φωτογραφίες τοῦ Καβαδία. Οἱ πέτρες αὐτὲς βρέθηκαν κυλισμένες στὸ βόρειο πρᾶνὲς τοῦ λόφου καὶ θὰ ἀποκατασταθοῦν στὴν ἀρχικὴ τους θέση.

γ) Ἐνῶ ὑπάρχει ἰσχυρὸ πώρινο θεμέλιο γιὰ τὸν ἐγκάρσιο τοῖχο ποὺ χώριζε τὸν σηκὸ ἀπὸ τὸ ἄδυτο(;) — ἐκεῖ σταμάτησε πρὸς τὰ δυτικὰ ἡ ἀνασκαφὴ — οὔτε ἕχνος τέτοιου θεμελίου δὲν διαπιστώθηκε στὸ ἀνατολικό, ὑψηλότερα σωζόμενο μέρος τῆς ἐπιχώσεως μέσα στὸ ναό, γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ τὴν ὑπαρξὴ ἐγκάρσιου, θυραίου τοίχου τοῦ σηκοῦ. Πρέπει λοιπὸν μᾶλλον νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ ναὸς δὲν εἶχε κανονικὸ πρόδομο καὶ ὅτι ὁ σηκὸς του ἦταν ἀνοιχτὸς στὴν πρόσοψη.

1. ΠΑΕ 1949, σ. 93.

2. ΠΑΕ 1976, 204 κέ.

δ) Μόνο τὸ ΝΑ μέρος τοῦ ναοῦ διέσωσε λείψανα μελῶν πάνω ἀπὸ τὴν εὐθυνητήρια *in situ*: Πέντε πλάκες πώρινες, ἀπὸ τὸ ἄκρο τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ δαπέδου, πατοῦν ἀκόμη μὲ τὸ νότιό τους ἄκρο πάνω στὸ θεμέλιο, σκεπάζοντας μὲ τὸ ὑπόλοιπο μῆκος τους τὴν παλιότερη ἐπίχωση (πίν. 116α καὶ 117). "Αλλες δύο σειρὲς πρὸς τὸ κέντρο τοῦ σηκοῦ ἔχουν σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ τριφεῖ καὶ ἔχουν καθίσει μέσα στὴ μαλακὴ ἐπίχωση. Δίπλα στὴν πρώτη σειρά πλακῶν, πάνω στὸ νότιο θεμέλιο, ὑπάρχουν ἀκόμη τρίμματα ἀπὸ τὸν πρῶτο δόμο (πώρινα ἀντιθήματα βαθυίδων;) τῆς κρηπίδας. Δεδομένου ὅτι οἱ πλάκες τοῦ δαπέδου πατοῦν στὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυνητήριας, ἡ κρηπίδα αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν πολὺ ψηλὴ. Ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι οἱ στρώσεις τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου ἦταν, ὅπως συνήθως¹, δύο — καὶ ὑπάρχουν γι' αὐτὸ θετικὲς ἐνδείξεις — τότε πρέπει οἱ βαθυίδες τῆς κρηπίδας νὰ ἦταν τὸ πολὺ δύο, καὶ στὶς 4 πλευρὲς τοῦ ναοῦ.

ε) Στὸ ἀσφαλῶς ὄχι φυσικὸ κοίλωμα στὸ κέντρο τοῦ σηκοῦ (βλ. κατ.), καθὼς καὶ στὴ ΝΔ γωνία τοῦ ἴδιου χώρου βρέθηκαν πολλὰ ἀκέραια ἢ ὄχι πώρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ (πίν. 118α ἀρ. 1). "Ὅπως δείχνει ἡ ἀνέκδοτη φωτογραφία τοῦ Καββαδία, καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἄλλων, πολυτίμων μελῶν τοῦ κλασικοῦ οἰκοδομήματος ποὺ ἦταν σπαρμένα στὴν ἐπιφάνεια καὶ διευθετήθηκαν κατὰ τὴν ἐφετινὴν περίοδο (π.χ. τὰ ἐπιστύλια καὶ τὰ τρίγλυφα) προέρχεται βασικὰ ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ. Ἀνάμεσα στὰ νέα μέλη ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀκόμη ἀκέραιες πλάκες τοῦ δαπέδου. Ἐχουν ὅλες πάχος 22.5 ἐκ., μερικὲς ἔχουν χαραγμένη πάνω τους τὴν ἐνδειξὴ Μ (=Μαλεάτας;) — ὅπως καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς πλάκες *in situ*, ἡ τελευταία πρὸς τὰ Δ — ἡ ἀκόμη καὶ τὴν ἐνδειξὴ (ἀριθμῆσεως) Δ². Ἰδιαιτέρα σημαντικὴ εἶναι ἡ τετράγωνη βάση ἐνὸς κίονα μὲ χαραγμένη τὴν περιφέρεια καὶ τὴ διάμετρό του (59.6 ἐκ.), ποὺ ἔχει ὕψος πάλι 22.5 ἐκ. καὶ εἶναι σύμφυτη μὲ μιὰ εὐρύτερη πλάκα ὕψους 25 ἐκ. στὸ κάτω μέρος της. Ἡ βάση αὐτὴ φαίνεται ὅτι συνδυαζόταν μὲ τὴν πλακόστρωση τοῦ ναοῦ καὶ ἡ κολόνα ποὺ στήριζε, μαζὶ ἴσως μὲ ἄλλες, ἐπαιζαν τὸ ρόλο τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου τῆς εἰσόδου στὸν σηκό.

Κάτω ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῶν κλασικῶν χρόνων μέσα στὴν παλιότερη ἐπίχωση ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς τὰ λείψανα ἐνὸς ἀρχαιότερου οἰκοδομήματος ποὺ τὰ ὀστρακα στὴ θεμελίωσή του χρονολογοῦν γύρω στὰ μέσα τοῦ βου π.Χ. αἰ. Πρόκειται γιὰ τμῆμα τοίχου 45 ἐκ. πάχους ἀπὸ ἀδρὰ πελεκημένες πλακόπετρες μὲ κατεύθυνση σχεδὸν παράλληλῃ πρὸς τὸ νότιο θεμέλιο τοῦ κλασικοῦ ναοῦ κάτω ἀπὸ τὴν πρώτη *in situ* στρώση τοῦ δαπέδου του (πίν. 118α, ἀρ. 2. πίν. 118β, ἀρ. 2. πίν. 119α). Δυὸ τετράγωνες βάσεις περ. 80 × 80 ἐκ. ἀπὸ περισσότερες μικρὲς πλακόπετρες κατασκευασμένες, μπροστὰ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ ναοῦ καὶ κάτω ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ράμπας, στὸ ἴδιο περίπου ἐπίπεδο μὲ τὸ ἀρχαῖο θεμέλιο,

1. R. MARTIN, Manuel d'Architecture grecque, I (1965) 307 κέ.

2. Αὐτόθι: 225 κέ.

ὅχι ὅμως σέ σαφῆ σχέση με αὐτό (πίν. 116β), ἀνήκουν ἴσως στὸ ἴδιο ἐλαφρὸ οἰκοδόμημα, ποὺ ἀρκετὲς ἐνδείξεις ἐπιτρέπουν νὰ χαρακτηρίσουμε λατρευτικὸ, πρόδρομο τοῦ κλασικοῦ ναοῦ. Ἡ ὑπαρξὴ ἀρχαικοῦ οἰκοδομήματος στὴ θέση τοῦ ναοῦ ἀλλάζει τὴ μέχρι τώρα γνωστὴ εἰκόνα γὰρ ἐπιμονὴ τῆς ὑπαίθριας λατρείας μέχρι τοὺς κλασικοὺς χρόνους στὸν τόπο¹.

Σαφέστερα τεκμηρίωσε ἡ ἀνασκαφὴ κατασκευὲς καὶ ἀπὸ ἄλλα, ἀκόμη παλιότερα στάδια τῆς λατρείας: Ὁ ἀρχαῖκός τοίχος (πίν. 118β) στὰ νότια καὶ ὁ ἐγκάρσιος τοῦ ἀδύτου(;) στὰ δυτικὰ ἔκοψαν τοὺς ἀντίστοιχους τοίχους (1.70×2.40 μ.) μιᾶς γωνίας μυκηναϊκοῦ οἰκοδομήματος (πίν. 119β) στὰ βαθύτερα στρώματα τοῦ ΝΔ τμήματος τοῦ σηκοῦ. Οἱ τοῖχοι (πάχ. 60 ἐκ.) τοῦ κτηρίου αὐτοῦ εἶναι ἀπὸ τυχαῖες πέτρες καὶ τὸ δάπεδο τῶν χώρων του ἦταν φαίνεται πλακοστρωτό· στὸν βόρειο χῶρο σῶζονται μερικὲς ἀπὸ τὶς πλάκες αὐτές (πίν. 118α, ἀρ. 3. πίν. 118β ἀρ. 3 - 4. πίν. 119β). Στὸ χῶρο ποὺ περιχλείεται ἀπὸ τὴν σωζόμενη γωνία ἡ ἐπίχωση ἦταν μαύρη καὶ πολὺ λιπαρὴ καὶ κυρίως γεμάτη ἀπὸ σπασμένα ἀγγεῖα, κύλικες καὶ κύπελλα τῶν πρώιμων μυκηναϊκῶν χρόνων. Ἡ εἰκόνα αὐτῆ μαρτυρεῖ γιὰ τὴν θρησκευτικὴ χρῆση καὶ αὐτῶν τῶν κατασκευῶν, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς λειτουργίας τοῦ ὑπαίθριου βωμοῦ², σὲ ἀπόσταση 10 περ. μ.

Ἀνάμεσα στὸ ἀνδρὸ τοῦ μυκηναϊκοῦ βωμοῦ³ καὶ τὸ θεμέλιο τῆς προσόψεως τοῦ κλασικοῦ ναοῦ διαπιστώθηκαν πενιχρά λείψανα θεμελίων καὶ πλακοστρώσεων τῶν ΠΕ χρόνων ποὺ πατοῦν ἀμέσως πάνω στὸ βράχο (πίν. 120α, ἀρ. 1). Θὰ ἦταν πολὺ τολμηρὸ ἀν ὑπέθετε κανεὶς ὅτι ἡ τόσο μακρόβια ἱερότητα τοῦ τόπου αὐτοῦ εἶχε τὴν ρίζα της σὲ παλιότερες καὶ ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ;

Ἀμέσως πρὸς τὰ Α τῶν μυκηναϊκῶν θεμελίων μέσα στὸν σηκὸ ἡ ἐπίχωση καὶ ἀσφαλῶς τμήματα τῶν προϊστορικῶν αὐτῶν κατασκευῶν βρέθηκαν κατεστραμμένα ἐντελῶς ἀπὸ βαθὺ λάκκο με ἀπότομα τοιχώματα διαμ. 2.5 περ. μ. ποὺ προχωροῦσε μέσα στὸν παρθένο βράχο (0.90 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὸ μυκ. θεμέλιο). Ὁ λάκκος αὐτός (πίν. 118α, ἀρ. 1 καὶ πίν. 119β) ἦταν γεμάτος με μέλη ἀρχιτεκτονικά (πλάκες δαπέδου, δόμοι, βάση κίονα κ.ἄ.)⁴, τρίμματα πωρολίθου καὶ ἄλλα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ κλασικοῦ ναοῦ, ἀνάλογα με αὐτὰ ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ ἀνώτερο στρώμα τῆς ἐπιχώσεως καὶ στὸν ὑπόλοιπο σηκὸ ἐκτός τῶν σημείων ποὺ ἔμειναν σκεπασμένα με τὶς πλάκες τοῦ κλασικοῦ δαπέδου. Ὁ σωρὸς ὅμως τῶν καλύτερα σωζομένων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν συνεχιζόταν μόνον ἀπὸ τὸ μυκηναϊκὸ θεμέλιο πρὸς τὴ ΝΔ γωνία τοῦ σηκοῦ. Ὁ λάκκος δὲν φαίνεται ὅτι εἶναι φυσικὸ κοίλωμα τοῦ βράχου καὶ δὲν ἔδωσε ἐπίσης κανένα στοιχεῖο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τὸν χαρακτηρίσει ἀποθέτη. Ἐπειδὴ ἀντιστοιχεῖ περίπου

1. ΠΑΕ 1949, 94.

2. ΠΑΕ 1976, 204 κέ.

3. Αὐτόθι σ. 206. Βλ. κατ., 191.

4. Βλ. ἀν., 189.

στη θέση του λατρευτικού ἀγάλματος, τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι δημιουργήθηκε ἀπὸ θησαυροθήρες σὲ κάποια ἐπιδρομὴ στὸ ἱερό, στὴν ὁποία πρέπει νὰ ὀφείλεται καὶ ἡ καταστροφὴ τοῦ ναοῦ. Δυστυχῶς τίποτε δὲν βρέθηκε πού νὰ βοηθεῖ στὴν ταύτιση τῆς καταστροφῆς αὐτῆς. Ὁ Πανσανίας βέβαια¹ δὲν μνημονεύει τὸν ναό, ἀλλὰ καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν ἀποκλείει μὲ βεβαιότητα τὴ λειτουργία του κατὰ καὶ μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ περιηγητῆ.

Ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε καὶ στὸ χῶρο τοῦ μυκηναϊκοῦ βωμοῦ μπροστὰ στὸν ναό. Καθαρίστηκαν οἱ τομεῖς Π 18 καὶ Ο 18 (πίν. 120α) καὶ σκάφτηκε μέχρι τὸ πάνω μέρος τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνδῆρου τοῦ βωμοῦ ὁ τομέας Ο 15. Στὸν τομέα Π 18 ἡ ἀνασκαφὴ Παπαδημητρίου εἶχε φθάσει τὸν μαλακὸ βράχο καὶ εἶχε γυμνώσει τὸ ἔξαρμα πάνω στὸ ὁποῖο στηρίζεται ἡ ΒΑ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ 'Απόλλωνος. Τὸ θεμέλιο τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀναλήμματος (πίν. 120α) διακόπτεται στὰ κράσπεδα αὐτοῦ τοῦ ἔξάρματος χωρὶς ἔχνη δυτικότερα. Στὸ σύνορο ὅμως τῶν τομέων Ο 18 καὶ Ο 17 ἀποκαλύφθηκε πάνω στὸν μαλακὸ βράχο ἡ πρώτη στρώση τμήματος τοίχου μὲ κατεύθυνση Β-Ν καὶ πρόσωπο μόνο δυτικά, πού προεκτεινόμενο πρὸς τὰ βόρεια, πάνω ἀπὸ τὴν ἀπότομη πτώση τοῦ βράχου, συναντᾷ περίπου τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀναλήμματος (πίν. 120α). Ἐπειδὴ ἡ ἀνασκαφὴ διαπίστωσε μὲ σαφήνεια ὅτι ὁ μονοπρόσωπος αὐτὸς τοίχος ἀποτελοῦσε καὶ τὸ ὄριο τῆς τέφρας τοῦ βωμοῦ πρὸς τὰ δυτικά, ἐπιτρέπεται νὰ ταυτίσουμε τὴν κατασκευὴ μὲ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνδῆρου τοῦ μυκηναϊκοῦ βωμοῦ.

Ἡ συνέχεια τοῦ μακροῦ, βόρειου τοίχου τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνδῆρου ἀναζητήθηκε πρὸς τὰ Α, μέσα στὸν τομέα Ο 15. Τὸ κάτω μέρος τοῦ νέου τμήματος ἀποκαλύφθηκε (πίν. 120β), ἐπειδὴ ὅμως βρέθηκε πολὺ κοντὰ στὸ βόρειο τοίχωμα τοῦ τομέα, ἡ ἔρευνα τῶν βαθύτερων στρωμάτων ἀναβλήθηκε γιὰ νὰ συνδυασθεῖ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τομέα Π 15. Ἡ εἰκόνα τῆς ἐπιχώσεως πού ἐρευνήθηκε ἦταν ἡ ἥδη γνωστὴ ἀπὸ τοὺς διπλανοὺς τομεῖς², τὸ περιεχόμενο ὅμως ἦταν φτωχότερο σὲ καθαρὴ τέφρα καὶ ἀφιερώματα.

Τὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχαίου βωμοῦ καὶ τοῦ ναοῦ ἦταν πάλι πλούσια καὶ ἐνδιαφέροντα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λείψανα χαλκῶν ἢ ὀστεῖνων ἀφιερωμάτων, τὰ εἰδώλια ἀπὸ τὶς διάφορες ἐποχές (πίν. 121α) καὶ τὰ τεμάχια χαρακτηριστικῶν ἀγγείων, ὅπως π.χ. τὸ ὠραῖο θραῦσμα κορινθιακοῦ ἀγγείου μὲ παράσταση κυνηγῶν ἀπὸ τὸ 640 περ. π.Χ. (πίν. 121β), ἰδιαίτερα ἀξίζουν νὰ ἀναφερθοῦν τὰ ἀκόλουθα ἀντικείμενα:

1) Χάλκινο ἐνεπίγραφο ἔλασμα διαστ. 6.50×18 ἐκ. μὲ τρεῖς ὁπές προσηλώσεως σὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς στενές του πλευρές (πίν. 122α). Προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐπίχωση μέσα στὸν ναό καὶ ἐπομένως ἀπὸ τοὺς πρὶν τὸ 400 π.Χ. χρόνους. Τὸ

1. 2, 27,7.

2. ΠΑΕ 1975, 169 κέ. 1976, 204 κέ.

κεῖμενο τῆς ἐπιγραφῆς, σὲ ἀργεῖα διάλεκτο καὶ ἀλφάβητο ἀργεῖο, εἶναι τὸ ἐξῆς: *Κάλλιπος*: *hikéτας* / *Εὐκλέος* *hnyós* / *τὸν* *Ἐπιδουρίον* / *παρ'* *Ἀπόλλωνος* / *Πυθίο* *Ἀργεῖος* / *ἀρχὸς καὶ Φοικιάται*. Ἡ ἐπιγραφή θὰ δημοσιευθεῖ προσεχῶς στὸν τόμο *Études Argiennes*. Ἡδὴ ὅμως ὁ ὑπογράφων πιστεύει ὡς πιθανότερη τὴν ἀκόλουθη ἐρμηνεία: «(Ἀνέθεσε) ὁ Κάλλιπος, γυνὴς τοῦ Εὐκλέους, (ποῦ ἦρθε) ἰκέτης τῶν Ἐπιδουρίων¹ στὸν Πύθιο Ἀπόλλωνα², (ὁ ἴδιος) ὁ Ἀργεῖος ἀρχὸν καὶ οἱ δουλοπάροικοι του³». Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς, ἀρκετὰ χαρακτηριστικό, τὴν τοποθετεῖ ἀσφαλῶς στοὺς χρόνους πρὸς τὰ 460 π.Χ.⁴ καὶ ἡ κοινὴ ἰκεσία ἐν ὃς ἀρχοῦντα καὶ τῶν οἰκετῶν τοῦ αὐτῆς ἐποχῆς στὸ ἐπίσημο ἱερὸ τῶν Ἐπιδουρίων τὸ λογικότερο εἶναι νὰ νοηθεῖ ὡς συνέπεια ἢ μέρος τῶν ἐπεισοδίων τῆς ἀπομακρύνσεως τῶν «δούλων» ἀπὸ τῆς δημόσια ζωῆ τοῦ Ἀργους καὶ τῆς ἐκδιώξεώς τους κατόπιν ἀπὸ τὴν Τίρυνθα κατὰ τὸ β' τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.⁵ Ἐὰν ἡ ἐρμηνεία αὕτη εἶναι σωστή, τότε ἡ νέα ἐπιγραφή, πρώτη ἄμεση μαρτυρία γιὰ τὴν τόσο κρίσιμη αὕτη περίοδο τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀργους⁶, μπορεῖ νὰ ρίξει ἰδιαίτερο φῶς στὰ πολλὰ σκοτεινὰ προβλήματα ποὺ ἀπασχολοῦν τὴ σχετικὴ ἔρευνα⁷.

2) Ἐνα ἀκόμη χάλκινο εἰδῶλιο γυμνοῦ Ἀπόλλωνος μὲ λύρα στὸ ἀριστερὸ χεῖρ καὶ φιάλη στὸ δεξιό, ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ πάνω ἀπὸ τὰ χῶματα τοῦ βωμοῦ. Ἀντιγράφει τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τύπο ποὺ ἀποδίδει καὶ τὸ εἰδῶλιο ποὺ βρέθηκε τὸ 1975⁸ (πίν. 122β-γ). Μολονότι ἡ ἐργασία εἶναι λιγότερο προσεγμένη, τὸ νέο εἰδῶλιο πρέπει νὰ ἔχει κατασκευασθεῖ κατὰ τοὺς κλασικοὺς ἀκόμη χρόνους. Ἡ τόσο πιστὴ ἐπανάληψη ἐνὸς σπάνιου τύπου τοῦ θεοῦ στὸ ἱερὸ ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ αὐστηρορυθμικὸ πρωτότυπο ἦταν ἓνα σημαντικὸ ἄγαλμα (τὸ λατρευτικό;) στὸ χῶρο αὐτό.

3) Τμῆμα ἀπὸ τὴν πλίνθο καὶ τὸ δεξιό, ὑποδεδημένο πόδι μαρμαρίνης μορ-

1. Ἡ γενικὴ πληθυντικὴ καὶ ὄχι ἡ αἰτιατικὴ ἐνικοῦ (βλ. Ἔργον 1977, 104) φαίνεται ἡ μόνη δυνατὴ μεταγραφὴ μετὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς φράσεως *παρ' Ἀπόλλωνος* ὡς «στὸν Ἀπόλλωνα» καὶ ὄχι «ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα».

2. Γνήσια, ὄχι ἀφαιρετικὴ γενικὴ, βλ. E. SCHWYZER, *Griech. Grammatik* 11 (1950) 498. Πρβ. *ἰκέτας ἔγεντο παρ' Ἀθανάϊας*, IG IV, 492. L. H. JEFFERY, *The Local Scripts* (1961) 172 καὶ σημ. 2.

3. Πρβ. *ἀρχόν-Φοικιάται*, R. MEIGGS - D. LEWIS, *Greek Historical Inscriptions* (1969) ἀρ. 20.

4. Πρβ. JEFFERY ὁ.π. πίν. 28, ἀρ. 23, σ. 162 κέ. Πίν. 29, ἀρ. 26 καὶ 30, σ. 164.

5. ΗΡΟΔ. 6, 76 κέ. Πρβ. ΣΤΡΑΒ. 8, 373: οἱ δ' οἰκήτορες οἱ μὲν ἐκ τῆς Τίρυνθος ἀπῆλθον εἰς Ἐπίδαυρον καὶ κατ., σημ. 6-7.

6. R. F. WILLETS, *Hermes* 87, 1959, 495. F. KIECHLE, *Philologus* 104, 1960, 195 κέ. M. WÖRRLE, *Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte von Argos im 5. Jhrt. v. Chr.* (1964) 112. TH. KELLY, *A History of Argos to 500 B.C.* (1976) 140 κέ.

7. R. A. SEYMOUR, *JHS* 42, 1922, 24 κέ. Βλ. καὶ σημ. 6. Πρβ. CQ 54, 1960, 223 καὶ 232. RFC 99, 1971, 148 κέ.

8. ΠΑΕ 1975, 174, ἀρ. 18.

φῆς (πίν. 123α) ποὺ στεκόταν μὲ ἄνετο τὸ ἀντίστοιχο σκέλος (τὸ πέλμα ἀνασηκώνεται πρὸς τὰ πίσω). Διαστάσεις καὶ ἐργασία καθὼς καὶ ὁ τύπος εὐρέσεως (στὸ σωρὸ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν κατὰ τὸ ΝΔ τμήμα τοῦ σηκοῦ) δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ λείψανα ἀπὸ τὶς ἀετωματικὲς μορφές τοῦ κλασικοῦ ναοῦ¹.

Ἡ ἀνασκαφή παράλληλα ἀναζήτησε ἐφέτος μὲ ἐπιτυχία καὶ τὴ λύση τοῦ προβλήματος ποὺ δημιουργοῦσε ἡ ἔντονη παρουσία λειψάνων προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ στὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ (σωροὶ πετρῶν ἀπὸ διαλυμένους τοίχους, ΠΕ καὶ ΜΕ ὄστρακα). Πέρα ἀπὸ τὶς μυκηναϊκὲς κατασκευὲς στὸν χώρο τοῦ ναοῦ, μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τεσσάρων τομέων (Ε - Ζ/19 - 20), διαπιστώθηκε ὅτι ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους στὸν χαμηλὸ λόφο ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ πρὸς τὰ Ν ὄριο τοῦ κυρίως ἱεροῦ (στοὺς μεταγενέστερους χρόνους περιβαλλόταν στὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ βόρεια πλευρὰ του μὲ τοῖχο) σώζονται τὰ λείψανα σπιτιῶν ἀπὸ διάφορες ἐποχὲς ἐνὸς πυκνοῦ προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ (πίν. 123β). Πιθανότατα ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς ἐκτείνεταν καὶ πρὸς Β, τὸ τμήμα του ὅμως αὐτὸ ἐξαφανίστηκε ὅταν σκάφτηκε ὁ παρθένος βράχος γιὰ τὴ δημιουργία τῆς πλατείας τοῦ κλασικοῦ ἱεροῦ. Πάνω στὸ λόφο ὁ Καββαδίας τοποθετοῦσε ὑποθετικά τὸν ὑπαίθριο βωμὸ τοῦ 'Απόλλωνος².

Ἡ ἔλλειψη ἐπιχώσεως στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου δὲν ἐπέτρεψε δυστυχῶς τὴ διατήρηση καθαρῆς εἰκόνας στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ οἰκισμοῦ. Ἐνας μεγάλος τετράγωνος χώρος μὲ λίθινα θεμέλια πάρχους 0.40 μ. στὴ δυτικὴ πλευρὰ καὶ 0.70 μ. στὶς ὑπόλοιπες (πίν. 123β τοῖχοι 1 - 4) διατήρησε ἔχνη πλακοστρώσεως. Τὸ κτήριο ποὺ ἀντιπροσωπεύει πρέπει νὰ ἔγινε στοὺς προχωρημένους μυκηναϊκοὺς χρόνους καὶ νὰ εἶχε περισσότερες οἰκοδομικὲς φάσεις: Στὸ βόρειο τμήμα, ὅπου τὰ θεμέλια πατοῦσαν ἀμέσως πάνω στὸν μαλακὸ βράχο (τὸ μέρος αὐτὸ ἦταν ἀρκετὰ ταραγμένο ἀπὸ τὴν ἔρση), βρέθηκαν πολλὰ ΠΕ ὄστρακα καὶ μερικά σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα στὴ λιγροστὴ ἐπίχωση (πίν. 123γ - δ, 124α - γ). Ἀλλὰ στὸ νότιο τμήμα, ὅπου ὁ βράχος κατεβαίνει καὶ ἡ ἐπίχωση βαθαίνει, τὸ θεμέλιο στηριζόταν πάνω σ' ἓνα στρώμα γεμάτο πέτρες καὶ μυκηναϊκά, χρηστικά κυρίως ὄστρακα, ποὺ πρέπει νὰ σχηματίστηκε κατὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου αὐτοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ κτηρίου στὸ ὁποῖο ἀνήκουν τὰ θεμέλια. Στὸ νότιο θεμέλιο τοῦ κτηρίου (πίν. 123β, ἀρ. 2) ἀκουμπᾷ ἄλλο ἓνα ὅμοιο θεμέλιο ποὺ ἀντιπροσωπεύει μιὰ νέα φάση ἢ ἐνίσχυση τῆς ἀρχικῆς οἰκοδομῆς.

Στὰ ΝΔ αὐτῆς τῆς κατασκευῆς διαπιστώθηκαν τοῖχοι σὲ βαθύτερα στρώματα (πίν. 123β, ἀρ. 6 - 7), ποὺ θὰ ἐρευνηθοῦν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν παρακειμένων τομέων. Ἡδη γιὰ τὸν τοῖχο 7 προέκυψαν στοιχεῖα σαφῆ γιὰ χρονο-

1. Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ, 'Αρχιτεκτονικά Γλυπτά, Πρακτ. Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοπον. Σπουδῶν (1976) 1 κέ. ΠΑΕ 1975, 171 κέ.

2. IG IV² 1, σχέδ. Ἱεροῦ 'Απόλλωνος.

λόγηση στὴν ΠΕ περίοδο, τὰ λιγοστὰ εὐρήματα ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χρηστικά, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀγγεῖα, δηλ. τριπτῆρες, ἀκόνια, πύραυνα, λίθινα ἐργαλεῖα ἀπὸ πυριτόλιθο καὶ ὀψιανό, λείψανα κοσμημάτων καὶ ἄλλα ἀντικείμενα (πίν. 124δ) εἶναι χαρακτηριστικά γιὰ τὸν οἰκισμὸ καὶ τὶς πρώιμες σχέσεις τοῦ τόπου μὲ ἄλλες περιοχές.

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

19. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΗΛΙΔΟΣ

(Πίν. 125 - 126)

Συνεχίσθηκε και ἐφέτος ἡ ἀνασκαφή στὴν "Ηλιδα ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ ὑπογράφοντος. Συμμετείχε ἐπίσης ἡ κ. Βερόνικα Μητσοπούλου-Λεὸν ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Αὐστριακοῦ Ἰνστιτούτου με βοηθὸ τὴν ἀρχαιολόγο κ. Dolly Sherrer.

Ἀπὸ ἐλληνικῆς πλευρᾶς ἔλαβαν μέρος στὴν ἀνασκαφή ὁ ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων κ. Ἡλ. Ἀνδρέου καὶ ὁ ἐπιστημονικὸς βοηθὸς κ. Περικλῆς Κουραχάνης. Μετὰ τὴν τακτοποίηση καὶ καταγραφή τῶν εὐρημάτων ἀσχολήθηκε ἡ ἐπιστημονικὴ βοηθὸς δ. Ρόζα Προσκυνητοπούλου.

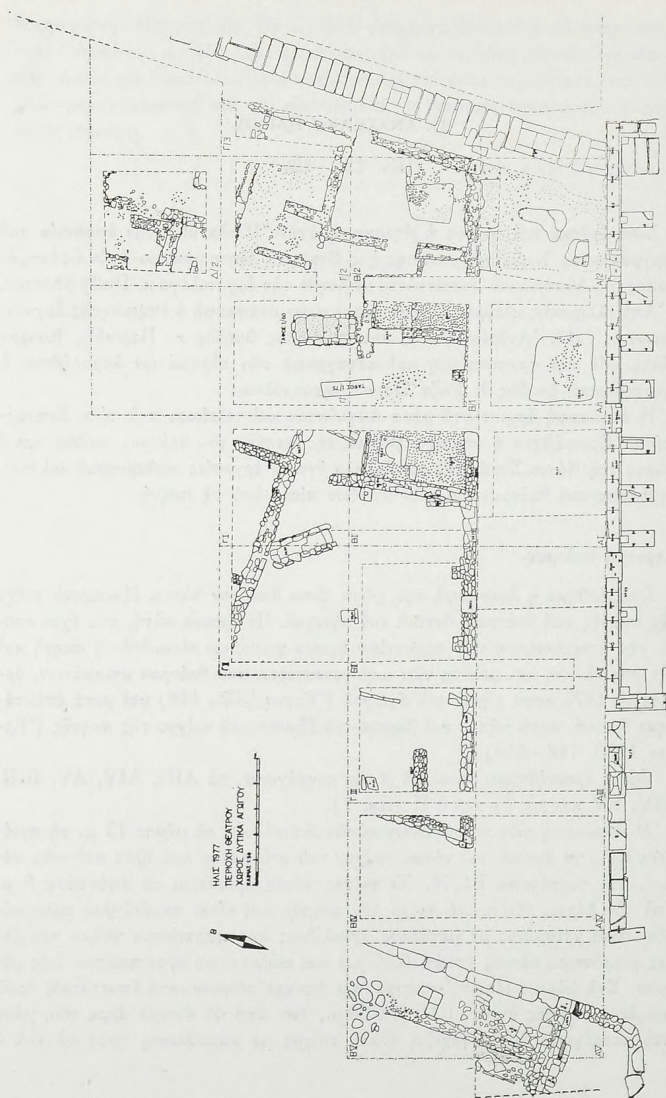
Ἡ ἀνασκαφή ἄρχισε στὰ μέσα Αὐγούστου καὶ τελείωσε στὰ τέλη Σεπτεμβρίου. Ἐρευνήθηκε ἡ περιοχὴ βόρεια τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου καθὼς καὶ ὁ χῶρος στὴ Νότια Στοά, ἐνῶ παράλληλα ἔγιναν ἐργασίες καθαρισμοῦ καὶ συντηρήσεως τοῦ θεάτρου καὶ τῶν κτιρίων πίσω ἀπὸ τὴ σκηνή.

Περιοχὴ θεάτρου

Συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφή στὸ χῶρο πίσω ἀπὸ τὸν βόρειο ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου, δυτικὰ τοῦ ἀγωγοῦ. Ἡ ἔρευνα αὐτῇ, ποὺ ἔχει σκοπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν τεραστίων ὀγκῶν χωμάτων πίσω ἀπὸ τὴ σκηνή καὶ τὴν ἀποκάλυψη καὶ μελέτῃ τῶν μεταγενεστέρων τοῦ θεάτρου κτισμάτων, ἄρχισε τὸ 1975 κατὰ μῆκος τοῦ ἀγωγοῦ ("Ἔργον 1975, 116) καὶ μετὰ ἐπεκτάθηκε δυτικὰ, κατὰ μῆκος καὶ βόρεια τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου τῆς σκηνῆς ("Ἔργον 1976, 118 - 119).

Φέτος ἐρευνήθηκαν συνολικὰ 8 νέα τετράγωνα, τὰ ΑΙΙΙ, ΑΙV, ΑV, ΒΙΙΙ, ΒΙV, ΒV καὶ τὰ ΓΙ καὶ ΓΙΙ (εἰκ. 1).

Ἡ ἀνασκαφή τῶν τετραγώνων αὐτῶν ἀποκάλυψε σὲ μῆκος 12 μ. τὴ συνέχεια πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ νότιου τοίχου τοῦ κτίσματος ποὺ ἦλθε στὸ φῶς πέρυσιν στὸ τετράγωνο Β1/76. Ὁ τοῖχος αὐτὸς βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 5 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς σκηνῆς καὶ εἶναι παράλληλος πρὸς αὐτόν· εἶναι χτισμένος μετὰ μεγάλους ὀγκολίθους ἀπὸ παλαιότερα κτίρια καὶ ἄλλες μικρότερες πέτρες (πλάτ. 0.50 μ.) καὶ σώζεται σὲ ὕψος περίπου ἐνὸς μέτρου. Στὴ βόρεια (ἐσωτ.) πλευρὰ του ἀποκαλύφθηκαν κατὰ ἀποστάσεις τρεῖς μικρὲς ἀντηρίδες διαστ. 0.50 × 0.50 μ., ἐνῶ ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο του, μέσα στὸ τετράγωνο ΒΙV, ἀρχίζει ἄλλος τοῖχος μετὰ κατεύθυνση πρὸς τὰ ΒΑ ὁ

Είχ. 1. Ήλις. Περιοχή θεάτρου, δυτικά τοῦ ἀγοροῦ.

ὁποῖος σχηματίζει ὀξεία γωνία μετ' αὐτόν, εἶναι δηλαδή παράλληλος μετ' τὸν ἀγωγὸ τοῦ θεάτρου.

Μεταξὺ τοῦ βόρειου ἐξωτερικοῦ τοίχου τῆς σκηνῆς καὶ τοῦ παράλληλου πρὸς αὐτὸν τοίχου ὑπάρχει ἀρχαῖος δρόμος ("Εργον 1976, 119) πλάτ. 5 μ. μετ' ὁδόστρωμα πάχους ± 0.35 μ., ποὺ χρονολογεῖται στὸν 2ο π.Χ. αἰώνα.

Βορειοδυτικὰ τοῦ δυτικοῦ παρασκηνίου ἀποκαλύφθηκαν θεμέλια ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος, τοῦ ὁποῖου ὁ ἀνατολικὸς ἐξωτερικὸς τοῖχος ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸ ὄριο ἄλλου δρόμου ποὺ σχηματίζει ὀξεία γωνία μετ' τὸν προηγούμενο, ἔχει δηλαδή κατεύθυνση ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ καὶ εἶναι παράλληλος μετ' τὸν μεγάλο λίθινον ἀποχετευτικὸ ἀγωγὸ τοῦ θεάτρου ποὺ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 35 μ. ἀπ' αὐτόν (πίν. 125α).

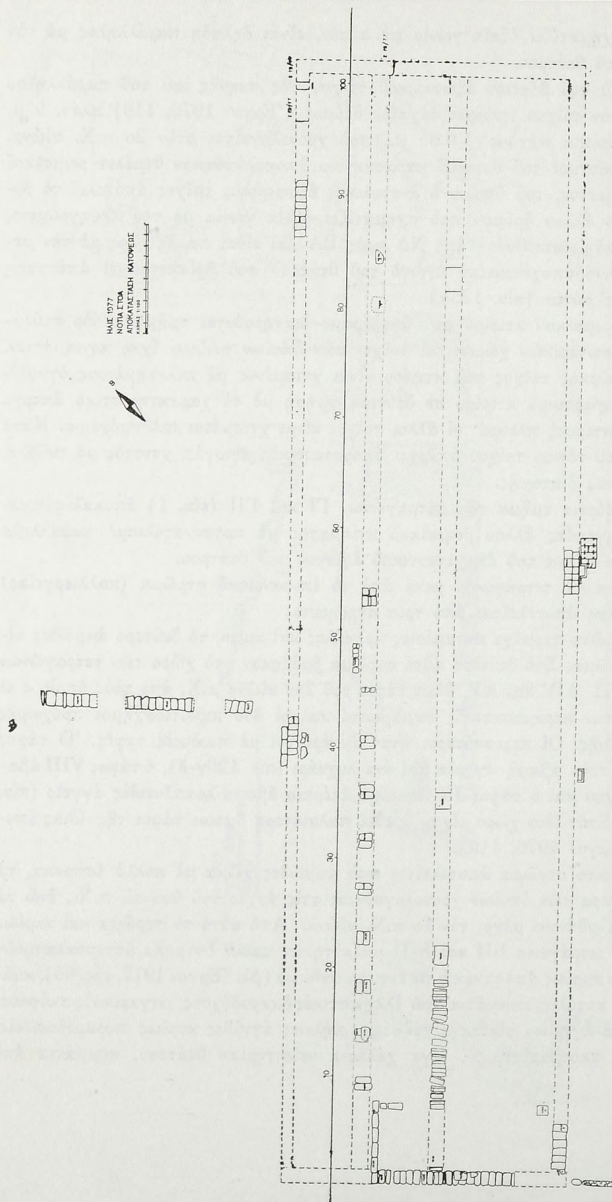
Τοῦ ρωμαϊκοῦ κτιρίου ποὺ ἀναφέραμε διατηροῦνται τμήματα δύο τουλάχιστον ἐσωτερικῶν χώρων, οἱ τοῖχοι τῶν ὁποίων σώζουν ἔχνη κονιαμάτων. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ κτιρίου εἶναι χτισμένος μετ' πελεκημένους ὀγκολίθους ἐλληνιστικοῦ κτιρίου σὲ δευτέρῃ χρήσῃ μετ' τὸ χαρακτηριστικὸ ἄπεργο στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά· οἱ ἄλλοι τοῖχοι εἶναι χτισμένοι πιδὸ πρόχειρα. Κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου ὑπάρχει ἀποχετευτικὸς ἀγωγός, χτιστὸς μετ' τοῦβλα, ὀρθογώνιος διατομῆς.

Στὸ βόρειο τμήμα τῶν τετραγώνων ΓΙ καὶ ΓΙΙ (εἰκ. 1) ἀποκαλύφθηκαν θεμέλια γωνίας ἄλλου ρωμαϊκοῦ κτίσματος μετ' προσανατολισμὸ παράλληλον πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ τοῦ θεάτρου.

Σὲ ὅλα τὰ τετράγωνα, μετὰ ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα (καλλιεργείας) ἡ ἐπίχωση ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία στρώματα:

Τὸ πρῶτο περιεῖχε ποταμίσιες κροκάλες καὶ ἄμμο, τὸ δεύτερο ἄμμῳδες κίτρινον χρῶμα. Στὸ δεύτερο αὐτὸ στρώμα βρέθηκαν στὸ χῶρο τῶν τετραγώνων ΑΙΙ, ΑΙΙΙ, ΑΙΥ καὶ ΑΥ, δέκα τάφοι τοῦ 2ου αἰώνα μ.Χ., ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ ὀκτὼ ἦταν κεραμοσκεπεῖς σαμαρωτοὶ καὶ οἱ δύο κιβωτιώσχημοι πρόχειρης κατασκευῆς. Οἱ περισσότεροι ἦταν ἀκτέριστοι μετ' παιδικὲς ταφές. Ὁ τάφος ΙΙ εἶχε τρία ἀβαφεῖ ἀγγεῖα καὶ ἓνα λυχνάρι (πίν. 126γ-δ), ὁ τάφος ΙΙΙ ἀβαφεῖ πρόχου καὶ ὁ τάφος ΙΥ περιεῖχε ἀκέραιο ἄβαφο λοπαδοειδὲς ἀγγεῖο (πίν. 125γ). Στὸν ἴδιον χῶρον εἶχαν βρεθεῖ παλαιότερα ὅμοιοι τάφοι τῆς ἰδίας ἐποχῆς ("Εργον 1976, 119).

Τὸ τρίτο στρώμα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄμμῳδες χῶμα μετ' πολλὰ ὄστρακα, τὰ παλαιότερα τῶν ὁποίων χρονολογοῦνται στίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ τὰ νεώτερα φθάνουν μέχρι τὸν 1ο π.Χ. αἰώνα. Ἀπὸ αὐτὸ τὸ στρώμα καὶ κυρίως ἀπὸ τὰ τετράγωνα ΒΙΙ καὶ ΒΙΙΙ μαζεύτηκαν πολλὰ ὄστρακα ὑστεροκλασικῶν ἀγγείων κυρίως ἀπὸ πινάκια μετ' ἐντυπα ἀνθέμια (βλ. "Εργον 1977, εἰκ. 66), κυάθια καὶ κοτύλες, κομμάτια ἀπὸ ἐλληνιστικὰς δακρυδόχους, μεγαρικοὺς σκύφους, ὄστρακα ἀγγείων οἰκιακῆς χρήσεως, πήλινες ἀγνύθες κυρίως πυραμιδοειδεῖς, πήλινες «κουβαρίστρες», λίγα χάλκινα «εἰσιτήρια» θεάτρου, κομμάτια ἀπὸ

Εἰκ. 2. Ἡλίου, Νότια στοά, Ἀποκατάσταση κατόψεως.

πήλινα εἰδώλια καὶ κομμάτια ἀπὸ κορινθιακοὺς καὶ λακωνικοὺς στρωτῆρες.

Ἀπὸ τὰ ἄλλα εὐρήματα σημαντικότερα ἦσαν: 35 χάλκινα νομίσματα, χάλκινη λαβὴ οἰνοχόης (πίν. 126α), ἄλλη χάλκινη κινητὴ λαβὴ ἀγγείου ποῦ ἀπολήγει σὲ φύλλο κισσοῦ (πίν. 126β), δύο συνανήκοντα κομμάτια ἀπὸ κυλινδρόσχημο πιθάρι πρῶιμων κλασικῶν χρόνων μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση (πίν. 125β), χάλκινο κεφάλι νήσσας ποῦ ἴσως ἀνήκει στὸ ἄκρο λαβῆς ἀρυτῆρα ἢ ἡθμοῦ, ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ χάλκινο ἀγκίστρι.

Νότια Στοᾶ

Συνεχίσθηκε καὶ ἐφέτος μὲ 9 τομὲς ἡ ἔρευνα γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τῆς τομῆς ἀφαιρέσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς στοᾶς. Πράγματι στὴ νότια πλευρὰ τῆς τομῆς 9/77 διαγράφεται καθαρὰ ἡ τομὴ ἀφαιρέσεως τοῦ τοίχου, ὁ ὅποιος πρέπει νὰ βρισκόταν σὲ ἀπόσταση περίπου 100 μ. ἀνατολικά τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ κεντρικοῦ τοίχου. Στὴν τομὴ 8/77 βρέθηκε ἐπίσης ἡ τομὴ ἀφαιρέσεως πεσσοῦ τῆς νότιας κιονοστοιχίας. Ἔτσι προσδιορίζονται ὀριστικὰ οἱ διαστάσεις καὶ ἰδιαίτερα τὸ μῆκος τῆς Νότιας Στοᾶς ποῦ ἦταν ὡς τώρα ἄγνωστο (εἰκ. 2).

Ἀπὸ τίς τομὲς αὐτὲς μαζεύτηκαν πολλὰ ὄστρακα ἐλληνιστικῶν χρόνων, λίγα χάλκινα νομίσματα καθὼς καὶ κομμάτια ἀπὸ εἰδώλια, λυχνάρια, ἀγνύθες καὶ ἄλλα ἀντικείμενα.

Παράλληλα προχώρησε ἡ κατασκευὴ τῶν νέων ἀποθηκῶν τῆς Ἡλιδος, στίς ὁποῖες ἐνσωματώνεται καὶ ἡ παλαιὰ μοναδικὴ ἀποθήκη τῆς ἀνασκαφῆς ὥστε νὰ καταστεῖ δυνατὴ ἡ συγκέντρωση καὶ ταξινομήση ὅλων τῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς, ποῦ τώρα ἓνα μεγάλο μέρος τῆς βρίσκεται στίς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

(Παρένθ. πίν. ΣΤ' καὶ πίν. 127 - 140)

Κατὰ τὸ 1977 αἱ ἔρευναι ἀπέβλεπον εἰς δύο στόχους:

*A. Εἰς τὴν συνέχισιν τῆς διακοπείσης ἀπὸ τοῦ 1964 ἀνασκαφῆς τῆς βασιλικῆς εἰς τὸ ἀκρωτήριον Τηγάνι*¹

Ἡ ἐργασία² ἤρχισεν ἀπὸ τὸ ΒΔ ἄκρον τοῦ κεντρικοῦ κλίτους καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀπὸ τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ νάρθηκος. Ἐκεῖ εἰς μικρὸν βάθος εὐρέθη *tomni-cello* τοῦ Antonio Venier (1382 - 1400 μ.Χ.)³. Σχιστολιθικαὶ πλάκες ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως εἶναι πιθανὸν ὅτι προήρχοντο ἐκ τῆς στέγης τοῦ ναοῦ. Μεταξὺ τῶν χωμάτων τοῦ ἀνασκαφέντος νοτίου ἄκρου τοῦ νάρθηκος ὑπῆρχον ἀποτιμήματα τοιχογραφιῶν καὶ κατὰ τὸ ἀνατ. του τμήμα ἐπὶ τοῦ Ν τοίχου ἦλθεν εἰς φῶς μέρος τοιχογραφίας *in situ* εἰς ὕψος 0.58 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου. Ἡ τοιχογραφία ἀπομιμῆται ὀρθομαρμάρωσιν μὲ παχείας λοξὰς κυματοειδεῖς παραλλήλους γραμμὰς χρώματος μελανοῦ καὶ κεραμόχρου. Σπάραγμα τοιχογραφίας μὲ πανομοιότυπον διακόσμησιν εὐρέθη καὶ ἐπὶ τοῦ δυτ. τοίχου τοῦ νάρθηκος, ἀνήκον εἰς τὸ αὐτὸ στρώμα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου. Τὸ νότιον τμήμα τοῦ νάρθηκος ἐπεκοινώνει πρὸς τὸ Ν κλίτος τῆς βασιλικῆς διὰ θύρας πλάτους 1.20 μ. ἡ ὁποία μεταγενεστέρως εἶχε τειχισθῇ διὰ ξηρολιθιάς. Τὸ δάπεδον τοῦ νάρθηκος ἦτο ἐπεστρωμένον μὲ σχιστολιθικὰς πλάκας. Ἐπὶ τοῦ συνδετικοῦ ὑλικοῦ τοῦ αὐτόθι Ν τοίχου φαίνονται ἀκιδιογραφήματα γεωμετρικοῦ σχήματος (μαίανδρος) καὶ ἄλλα καμπυλογράμμου σχεδίου (πλοῖον;)

Ἡ ΝΔ παραστάς τοῦ μεσαίου κλίτους, εἰς τὴν ὅποιαν θὰ ἀπέληγε πρὸς Δ ἡ νοτία κιονοστοιχία, ἐξέχει τοῦ τοίχου κατὰ 0.85 μ. Ἡ παραστάς εἶχε κρη-

1. ΠΑΕ 1964, 120 - 135.

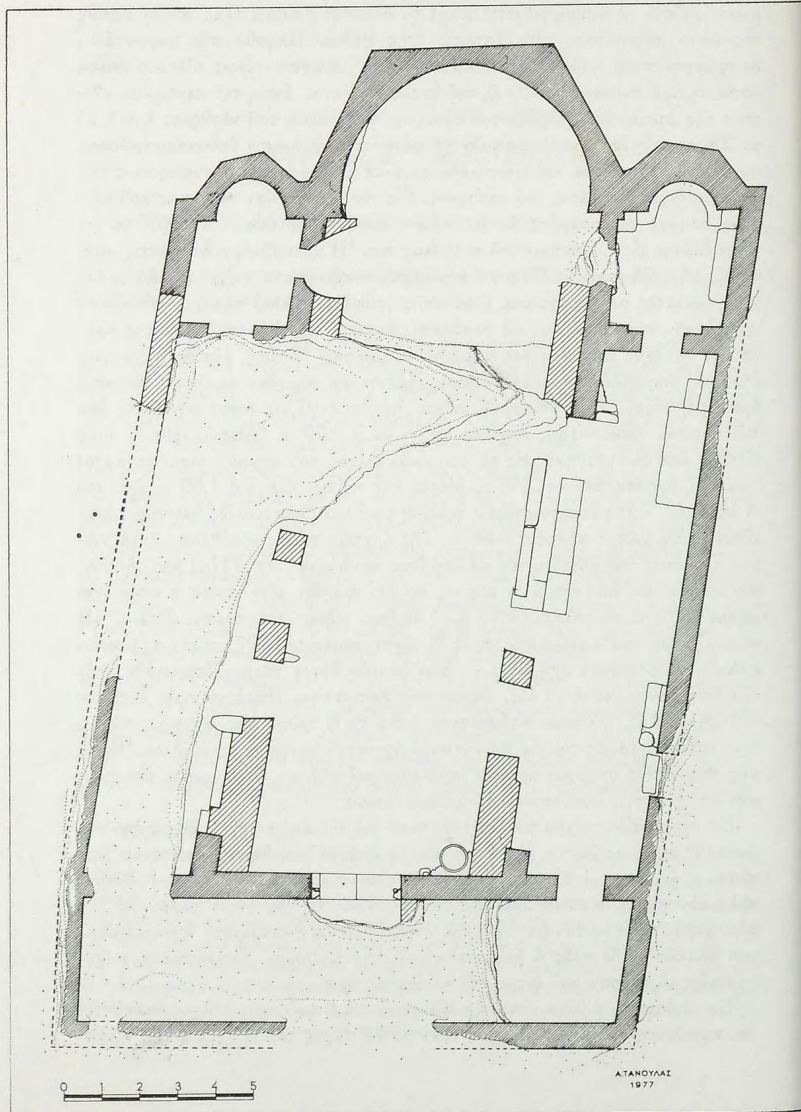
2. Εἰς αὐτὴν συμμετέσχον ἡ ἐπιμελήτρια τῆς Ἔδρας δ. Μαίρη Παναγιωτίδου, ἡ βοηθὸς κ. Χαρά Κωνσταντινίδου-Ἀντωνάκου καὶ ἐναλλὰξ αἱ ἐπιμελήτριαι κυραὶ Ἑλένη Δεληγιάννη-Δωρῇ καὶ Σοφία Βέρτη-Καλοπίση. Εἰς τὴν ὅλην ἔρευναν ἡσυχήθησαν αἱ φοιτήτριαι Οὐρανία Ἀναγνωστοπούλου, Νίκη-Αἰκατερίνη Κουτράκου, Ἑλένη Κοροντζῆ, Μαρία Μιχαηλίδη καὶ οἱ φοιτηταὶ Σταμάτης Βεντουρῆς, Σωτήρης Κακκαβᾶς καὶ Θεόδωρος Κουκούλης.

3. Ὅλα τὰ ἐρεθθέντα νομισμᾶτια παρεδόθησαν εἰς τὸ Νομισματικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν. Ἡ ἀναγνώρισίς των μετὰ τὸν καθαρισμόν καὶ τὴν συντήρησιν ἐγένετο ὑπὸ τῆς διευθυντρίας τοῦ Μουσείου κ. Μάντως Οἰκονομίδου-Καραμεσίνη, τὴν ὅποιαν εὐχαριστῶ θερμῶς. Τὰ λοιπὰ εὐρήματα κατετέθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Γυθείου.

μνισθῇ, ὥστε νὰ διαμορφώνεται παρὰ τὸ δάπεδον βαθμίς. Παρ' αὐτὴν εὐρέθη τορνήσιον πιθανώτατα τῶν Ἱπποτῶν τῆς Ρόδου. Πλησίον τῆς παραστάδος διεγράφετο πολὺ καθαρὰ ἀποκεκολλημένη ἡ μεταγενεστέρως οἰκοδομηθεῖσα νοτιά πλευρὰ τοῦ νεωτέρου ναοῦ, τοῦ ἐγκλιωβισθέντος ἐντὸς τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς. Τὸ μέγιστον ὕψος τῆς ἐπιχώσεως τοῦ νάρθηκος ἦτο 1.25 μ. Τὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν τὰ φέροντα ἀπομίμησιν ὀρθομαρμαρώσεως συνιστοῦν τὸ πρῶτον καὶ μοναδικὸν στρῶμα ζωγραφικῆς διακοσμῆσεως τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τοῦ νάρθηκος. Εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν τοῦ κεντρικοῦ κλίτους ὑπῆρχε τεθραυσμένη ἐκ μαρμάρου κολυμβήθρα διαμέτρου 0.64 μ. μετὰ ἐκροῆς εἰς τὸ κέντρον τοῦ πυθμένος της. Ἡ κολυμβήθρα ἦτο ἐντειχισμένη εἰς τὴν ΝΔ γωνίαν. Πλησίον εὐρέθησαν σπαράγματα τοιχογραφιῶν μελανοῦ χρώματος μετὰ χαράγματα (λατινικῆς γραφῆς;). Ἄλλα τεμάχια διασώζουν κοσμήματα προσιδιάζοντα εἰς φορέματα, ἅρα καὶ εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος πρόκειται νὰ ὑπῆρχον τοιχογραφίαι παριστᾶσαι μορφάς. Ἐπίσης εὐρέθη σπάραγμα ἐλαφρῶς καμπύλον, προφανῶς προερχόμενον ἐκ σημείου γενέσεως θολωτῆς ὀροφῆς ἢ τόξου. Ὁ νεώτερος Ν τοῖχος πάχους 0.97 εἰς ἀπόστασιν 3.35 ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ διακόπτεται, ἀρχίζων πάλιν μετὰ 1.70 μ. Ἀπεκαλύφθη ἡ πύλη εἰσόδου ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸ κεντρικὸν κλίτος τοῦ ἀρχικοῦ οἰκοδομήματος (εἰκ. 1), ἔχουσα πλάτος 2.36 μ. Μέρος τῆς πύλης, πλάτους 1.50 μ. ἀπὸ τοῦ Ν σταθμοῦ, εἶχε μεταγενεστέρως φραχθῇ μετὰ ξηρολιθιᾶν καὶ ὡς ἄνοιγμα αὐτῆς εἶχεν ἀφεθῇ χώρος πλάτους 0.86 μ. Τῆς ἀρχικῆς πύλης εὐρέθησαν κατὰ χώραν αἱ βάσεις τοῦ λοξομήτου μετὰ κυμάτια περιθύρου (πίν. 127α) καὶ τὸ λίθινον κατώφλιον, συνιστάμενον κυρίως ἐκ δύο πλακῶν, τῶν ὁποίων ἡ νοτιά ἔχει μῆκος 1.19 μ. καὶ πλάτος 0.70 μ., ἡ δὲ βορ. μῆκος καὶ πλάτος 0.92 μ. Ὡς συμπλήρωμα τοῦ κατωφλίου πρὸς Β εἶχον χρησιμοποιηθῇ τεμάχια μικρῶν πλακῶν ἀκανόνιστου σχήματος, ἐν τῶν ὁποίων ἔφερε τὸν ἴσομεθρή πρὸς τὸν ὑπάρχοντα κατὰ τὸ νότ. ἄκρον τοῦ κατωφλίου. Παρὰ τὸ πρὸς Β ἄκρον τῆς ξηρολιθιάς, ἡ ὁποία ἀπέφρασεν ὑπὲρ τὸ Ν ἡμισυ τῆς ἀρχικῆς πύλης, εἶχε λαξευθῇ μικρὸς τὸρμος διὰ τὴν στρόφιγγα τοῦ νεωτέρου θυροφύλλου. Ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως ὑπῆρχον ἀρεταὶ σχιστολιθιναὶ πλάκες, ἐνισχύουσαι τὴν γῶμην ὅτι ἡ στέγη ἐκαλύπτετο δι' ὁμοίου ὕλικου.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν 2.20 μ. ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ, τοῦ χωρίζοντος τὸ νότιον κλίτος ἀπὸ τοῦ νάρθηκος, ἀνοίγεται θύρα πλάτους ὡσαύτως 1.20 μ. Καὶ τὸ κατώφλιον τῆς θύρας τοῦ νοτίου κλίτους πρὸς τὸν νάρθηκα συνίσταται ἐκ δύο πλακῶν. Ἡ μία φέρει τὸν τὸρμον εἰς τὸ βόρ. ἄκρον. Τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ νοτίου κλίτους ἐκαλύπτετο ὑπὸ μαρμαρίνων πλακῶν τὸ δὲ πρὸς Α ἄκρον τοῦ ὑπὸ σχιστολιθινῶν. Σπαράγματα τοιχογραφικῶν εὐρέθησαν καὶ ἐντὸς τοῦ νοτίου κλίτους.

Εἰς ἀπόστασιν 4.05 μ. ἀπὸ τῆς ΒΔ γωνίας ὁ Β νεώτερος τοῖχος διακόπτεται καταλείπων ἄνοιγμα πλάτους 1.54 μ. Τὸ πάχος τοῦ Β τοῖχου τῆς νεωτέ-

Εἰκ. 1. Κάτοψις τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος τῆς βασιλικῆς εἰς τὸ Τηγγάνι.

ρας ἐκκλησίας εἶναι 1.15 μ. Ἐπὶ τῆς Ν πλευρᾶς τοῦ Β τοίχου τοῦ μεταγενεστέρου ναοῦ δύνανται τις νὰ μελετήσῃ τὴν τοιχοδομίαν, συνισταμένην ἐξ ἀργῶν λίθων μὲ τὴν παρεμβολὴν εἰς τὰ διάκενα τεμαχίων πλίνθων καὶ ἀσβεστοκονιάματος. Τὸ δυτ. ἄκρον τοῦ βορείου τοίχου φαίνεται νὰ πατῇ ἐπὶ τοῦ στυλοβάτου τοῦ προγενεστέρου ναοῦ. Παρὰ τὸ Α ἄκρον τοῦ νοτίου κλίτους, ἐφαπτόμενος τοῦ Ν τοίχου τῆς βασιλικῆς κτιστὸς τάφος, ὀρθογώνιος παραλληλεπίπεδος, διαστ. 2.45 μ. × 1 μ., ὕψους 0.38 μ., καλυπτόμενος ὑπὸ σχιστολιθικῶν πλακῶν. Ὁ τάφος περιβάλλεται ἐπιμελῶς ὑπὸ παχέος στρώματος ἀσβεστοκονιάματος. Περιεῖχε σκελετόν, ἔχοντα πρὸς Δ τὴν κεφαλὴν. Τόσον αὐτὴ ὅσον καὶ οἱ δύο πόδες εὐρίσκοντο μεταξὺ δύο λίθων. Λίθος ἐπίσης ὑπῆρχεν ἐπὶ τοῦ στέρνου. Κατὰ τὸ κοσκίνισμα τῶν χωμάτων εὐρέθη «κόπτεσα» ἴσως ἐξ ὀρειχάλκου. Παρὰ τὸν τάφον ὑπῆρχε βάσις κίονος μὲ κοιλόκυρτον κυμάτιον. Τὸ ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας συμφυὲς στρογγύλον ἔπαρμα ἔχει διάμετρον 0.30 μ., οἷαν καὶ ὁ νοτίως τῆς βασιλικῆς ἐξέχων εἰσέτι τῶν ῥεπιῶν ἀρράβδωτος, κεκλιμένος κίων¹. Εἰς τὸν ἀνατ. τοῖχον τοῦ κλίτους ἀπεκαλύφθη τὸ πρὸς τὸ Διακονικὸν ἄνοιγμα πλάτ. 1.03 μ. Πλησίον εὐρέθησαν σπαράγματα τοιχογραφικῶν προδίδοντα ἐνταῦθα πιθανὴν τὴν ὑπαρξίν δύο στρωμάτων γραπτῶ διακόσμου.

Παρὰ τὸν Β στυλοβάτην τῆς βασιλικῆς καὶ ἐν μέρει ἐδραζόμενοι ἐπ' αὐτοῦ ἀπεκαλύφθησαν μὲ τὴν πρόδοον τῆς ἀνασκαφῆς πεσσοὶ τοῦ μεταγενεστέρου ναοῦ. Παρὰ τὸ μέσον περίπου τῆς νοτ. τοξοστοιχίας καὶ πλησίον αὐτῆς κατέκειντο δύο κίονες, ὁ εἷς ἐν συνεχείᾳ τοῦ ἄλλου, ἔχοντες ἕκαστος ὕψος περίπου 1.80 μ. Φαίνεται ὅτι οἱ κίονες εἶχον ἐκεῖ τοποθετηθῇ κατὰ τρίτην περίοδον χρήσεως τοῦ ναοῦ, ἐπεὶδὴ κιονίσκος, προφανῶς τοῦ μεσοβυζαντινοῦ τέμπλου, εἵχεν ἐνσφηνωθῇ ὑπὸ τὸν ἓνα τῶν κίωνων, διὰ τὴν ἐδραΐωσίν του. Ὑπὲρ τῆς τρίτης φάσεως συνηγορεῖ καὶ τμῆμα κοσμήτου τέμπλου (12ου αἰ., πίν. 127β) χρησιμοποιοῦνθὲν ὡς μέρος πλευρᾶς προχείρως κατεσκευασμένου τάφου εἰς τὸ νότ. κλίτος παρὰ τὸν κτιστόν, τὸν μνημονευθέντα ἀνωτέρω.

Σημειωτέον ὅτι κατὰ τὸ ΒΔ ἄκρον τοῦ εἰς Τηγάνι κάστρου καὶ παρὰ τὸ χεῖλος κρημοῦ κατακορύφως χαίνοντος ὑπὲρ τὴν θάλασσαν ἐναπομένει ἐρείπιον ναῖσκου (εἰκ. 2, πίν. 128α) διασώζοντος μέρος τῆς ἀψίδος καὶ τὸν νότιον τοῖχον του, οἱ ὅποιοι ἔχουν κτισθῇ μὲ πολὺ σκληρὸν ἀσβεστοκονίαμα, περιέχον πολὺ μικρὰ θαλάσσια βότσαλα, καὶ μὲ ἀκατεργάστους λίθους, τοποθετημένους κατὰ στρώσεις περίπου ὀριζοντίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ἀντὶ πλίνθων σχιστολιθικαὶ πλάκες. Τὸ μῆκος τοῦ Ν τοίχου εἶναι 6.73 μ., ἡ χορδὴ τῆς ἀψίδος 2.06 μ. καὶ ἡ ἀκτίς 1.40 μ. Τὸ πλάτος τοῦ ναῖσκου θὰ ἦτο περίπου 2.50 μ. Ὁ νότιος τοῖχος ἔχει μικρὰν θυρίδα συνισταμένην ἐκ δύο λίθων ἀπὸ χόντων μεταξὺ των ἀπὸ 0.11 μ. ἕως 0.05 μ. Ἀνατολικώτερον σώζονται ἐρεί-

1. ΠΑΕ 1964, πίν. 123β.

πια μεμονωμένων οἰκημάτων, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ δεύτερον εἶναι μεγαλύτερον καὶ ἔχει πρὸς Δ δεξαμενὴν.

Εὐρὴμα τ α

α) Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ἐφαίνετο μαρμαρόλιθος (διαστ. 0.89 μ. × 0.45 μ. × 0.18 μ.). Εἰς τὴν ἐπάνω στενὴν πλευράν του λείψαντα ἀσβεστοκονιάματος μαρτυροῦν ὅτι ἦτο ἐντοιχισμένος εἰς ἀρκετὰ παχὺν τοῖχον. Εἰς τὴν λοξότμητον πλευράν (πίν. 127γ) ἀνάγλυπτος ἐπιπεδόγλυφος λέαινα μὲ τὴν οὐρὰν διερχομένην ὑπὸ τὰ σκέλη. Τὸ ἄκρον τῆς οὐρᾶς διχάζεται. Ἀριστερώτερα ἔξεργον κομβίον ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀνάγλυφοι ταινία συμπλεκόμεναι σχηματίζουν ρόδακα. Ἀκόμη ἀριστερώτερον τμήμα κύκλου ἀπὸ τρισχιδῆ ταινίαν ἐγκλείοντος εἶδος ἀνθεμίου. Αἱ γλυφαὶ εἶναι τομῆς πρισματικῆς. Ἐπὶ τῆς κοιλίας τὸ ζῶον παρὰ τοὺς προσθίους πόδας φέρει κόσμημα ἐκ τριῶν φύλλων. Τὸ γλυπτὸν φαίνεται ἔργον τοῦ 11ου - 12ου αἰῶνος.

β) Ἀπότμημα κιονίσκου (διαστ. 0.10 × 0.15 × 0.13 μ.) μετὰ συμφυοῦς κιονοκράνου (0.14 × 0.15 × 0.165 μ.) ἔχοντος διάκοσμον ἐξ ἀκανθοφύλλων, τῶν ὁποίων αἱ γωνιώδεις ἄκραι συγκλίνουσιν ἐφάπτονται, ὥστε νὰ σχηματίζουν ἐναλλάξ κενὰ σχήματα ρόμβου καὶ παραλληλογράμμου (πίν. 127δ). Αἱ λαξεύσεις τῶν φύλλων εἶναι ἀπεστρογγυλευμέναι καὶ τοῦτο γενῶς ἴσως ἀμβολίας ὡς πρὸς τὴν χρονολόγησιν τοῦ γλυπτοῦ ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχὴν παρὰ τὴν ὁμοιότητα τοῦ θέματος πρὸς τὸν γλυπτὸν διάκοσμον ἐπιθήματος τῆς εἰς Κυπάρισσον βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Πέτρου¹. Ἐπὶ πλέον ὁμοιάζει καὶ πρὸς τὸν γλυπτὸν διάκοσμον κιονοκράνων τῆς Ἀγίας Βαρβάρας Ἐρῆμου.

γ) Τεμάχιον ἐκ λευκοῦ μαρμάρου διαστ. 0.36 × 0.155 × 0.155 μ., φέρον ἐπὶ τῆς προσθίας πλευρᾶς ἐπιγραφὴν μεγαλογράμματον μὲ στενὰ καὶ ἐπιμήκη γράμματα, ὅμοια πρὸς τὰ γράμματα εὐρεθείσης ἤδη ἐπιγραφῆς κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1964². Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων εἶναι 0.06 μ. Ἀναγινώσκεται:

ΕΝΜΟΝΟΤΡΟΠΟΙ (πίν. 128β)

δ) Τεμάχιον γέισου μήκους 0.53 μ. καὶ πάρχους 0.13 μ. φέρον ἐπιγραφὴν (πίν. 129α), τῆς ὁποίας τὰ γράμματα ἔχουν ὕψος 0.045 μ.:

Θ(ΕΤΟ)ΚΕ ΒΟΗΘΗ ΤΟΥC ΟΛΕ

ε) Τμήμα γέισου μήκους 0.48 μ. καὶ πάρχους 0.13 μ., συναρμολογούμενον πρὸς τὸ προηγούμενον καὶ φέρον ἐπιγραφὴν συνεχίζουσιν τὴν ἐπιγραφὴν ἐκεῖνου (πίν. 129β):

ΗCΤΑΜΕΝΟΥC · ΑΡΧ[ΟΝΤΑC;]

1. ΠΑΕ 1958, πίν. 164.

2. ΠΑΕ 1964, πίν. 132β. Τὸ εἶ ψιλόν, τὸ νϋ, τὸ μϋ, τὸ πῖ, τὸ ταϋ εἶναι ὅμοια.

Τὰ γράμματα ἔχουν τὸ αὐτὸ ὕψος ὥς καὶ εἰς τὸ ἄλλο γεῖσον. Ἀμφότερα τὰ τεμάχια εὐρέθησαν πλησίον ἀλλήλων εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ Ν κλίτους. Ἡ ἐνεπίγραφος πλευρὰ των περατοῦται κάτω εἰς ὅμοιον κυμάτιον. Τὴν θραυσθεῖσαν (πίν. 129α-β) ἐπιγραφὴν ἐχάραξε χεὶρ διάφορος ἐκείνης, ἡ ὁποία ἐλάξευσε τὴν προηγουμένην. Ἀξιοπρόσεκτος ὁ ἀρχαῖσμός τοῦ ἄλφα. Τὰ γράμματα μὲ τοὺς ἀκραίμονας ὁμοιάζουν πολὺ πρὸς τὰ γράμματα τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς τῆς Ἀγίας Μονῆς παρὰ τὸ Ναύπλιον¹ (1149). Εἰς τὴν αὐτὴν ἐπομένως ἐποχὴν πρέπει νὰ ἀναχθῇ καὶ ἡ ἐπιγραφὴ τῆς Μάνης.

στ) Ἀπότμημα θωρακίου ἄμβωνος ($0.30 \times 0.12 \times 0.09$ μ.) κοσμούμενον ὑπὸ κυματίου. Αἱ γλυφαὶ μεταξὺ τῶν αὐλακώσεων διαγράφουν ὀξεῖαν γωνίαν.

ζ) Τμημα λοξοτμήτου γείσου μήκους 0.89 μ. πλάτους 0.22 μ. κατὰ τὴν ἄνω πλευράν, 0.19 μ. κατὰ τὴν κάτω καὶ πάχους 0.11 μ. Ἐπὶ τῆς λοξοτμήτου πλευρᾶς εἰς τὴν βάσιν φέρει κόσμημα μιμούμενον σχοινίον καὶ εἶτα σταυρὸν ἐπιτεδόγλυφον καὶ ὁμοίας τεχνικῆς ῥόμβους συμπλεκόμενους μὲ κύκλους οἱ ὅποιοι συνδέονται μὲ κόμβους² (πίν. 129γ).

η) Τμημα τόξου προσκυνηταρίου (;) ($0.24 \times 0.15 \times 0.65$ μ.). Κοσμεῖται μὲ δέσμας ἀκανθοφύλλων, μὲ πλέγμα ἐκ τρισιγιδῶς ταινίας ὑπὸ μορφὴν πλεξίδας, — εἰς τὰ σημεῖα συναντήσεως τῶν ταινιῶν λακκίσκοι διὰ τοῦ τρυπάνου — μὲ σειρὰν τριγώνων ἢ κισσοφύλλων καὶ μὲ συμπλεκόμενας ἔλικας (πίν. 129δ). Ὅμοίας ἔλικας συναντᾷ τις εἰς γλυπτὰ τοῦ Ὁσίου Μελετίου³. Ἐπὶ τῆς λεῖας ὀπισθίας πλευρᾶς κυκλικὸς τόρμος.

θ) Τεμάχιον λοξοτμήτου γείσου μήκους 0.265 μ., πλάτους κατὰ τὴν κάτω στενὴν πλευράν 0.105 μ., ἀποκεκρουμένον κατὰ τὴν ἄνω, φέρων ἐπὶ τῆς λοξοτμήτου πλευρᾶς ἐπιτεδόγλυφα πεντάλοβα ἀνθέμια συνδεόμενα μεταξὺ των διὰ καμπυλωμένων βλαστῶν⁴. Εἰς τὰ κενὰ πιθανῶς ὑπῆρχε κηρομαστίχη (πίν. 130α).

1. Βλ. φωτογραφίαν τῆς ἐπιγραφῆς εἰς ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΑΘΑΝ. ΧΩΡΑ, 'Η «Ἀγία Μονή» Ἀρείας (1975) σ. 51. "Ὅμοια εἶναι τό: βῆτα, γάμμα, ἔφιλον, ἦτα, μῦ, νῦ, ὁ μικρόν, πῖ, ρῶ, σῖγμα, ταῦ, χῖ, ταῦ-ρῶ. Ὁμοιότητας παρουσιάζουν τὰ γράμματα καὶ πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως τοῦ παριστῶντος τὴν οἰκογένειαν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Β' Κομνηνοῦ, Α. GRABAR - Α. SKIRA, *La peinture byzantine* (1953) 99,101.

2. Ὁ τύπος τοῦ διακδόμου εἶναι παλαιός. Βλ. κοπτικὸν ἐπιτεδόγλυφον ἀνάγλυφον παρ'εμπεροῦς σχεδίου εἰς BRANISLAV VULOVIĆ, *Ravanica* (1966) (σλαβ.) 106 εἰκ. 31. Βλ. αὐτόθι εἰκ. 30 πεσσίσκον (époque haute byzantine) μὲ παρόμοιον διάκοσμον.

3. Α. GRABAR, *Sculptures byzantines du moyen - âge II* (XIe - XIVe siècle), (1976) πίν. LXXVa, b, d. Καὶ πάλιν ἔχω τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἰς τὴν Μάνην αἱ λαξεύσεις εἶναι περισσότερον ἀπεστρογγυλευμένα. Ὡς πρὸς τὰς δέσμας ἀκανθοφύλλων βλ. βόρ. προσκυνητᾶριον τῆς Σαμαρίνας (Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, *Βυζαντινὰ ἐκκλησία τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας* (1973) πίν. 25β).

4. Παρεμφερῆ διάκοσμον φέρουν γλυπτὰ τοῦ Ὁσίου Μελετίου, Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ABME*

ι) Ἀπότμημα θωρακίου ($0.30 \times 0.20 \times 0.08$ μ.) φέρον διάκοσμον (πίν. 130γ) οἷον καὶ τὰ ἐν πίν. 129 τῶν ΠΑΕ 1964.

ια') Ἀπότμημα κιονοκράνου ($0.10 \times 0.11 \times 0.05$ μ.) ἀνῆκον εἰς τὸ ἄνω τμήμα ἀκάνθης, ἡ ὁποία ἐξέχουσα διαμορφώνει εἰς τὴν ἄνω πλευρὰν ἐπιφάνειαν ἐλαφρῶς κυρτουμένην.

ιβ') Τμήμα ἐπιστυλίου ($1.02 \times 0.20 \times 0.33$ μ.), τὸ ὅποιον εἶχε κτισθῇ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐγγὺς τοῦ ἀνατολ. ἄκρου τοῦ νοτίου κλίτους προφανῶς ὡς πλευρὰ τάφου (πίν. 127β). Ἡ λοξότμητος πλευρὰ του φέρει πρόστυπα κομβία καὶ σχηματοποιημένα κοσμήματα ἐντὸς διαχώρων. Ἐκ τῶν κομβίων τὸ ἀριστερόν εἶναι ἀποκεκρυμένον, τὸ δ' ἄλλο διακοσμεῖται ἀπὸ σταυρόν, μεταξὺ τῶν κεραίων τοῦ ὁποίου διαμορφοῦνται ἀνθέμια¹. Ὁ ἐν μέσῳ τῶν κομβίων διάκοσμος εἶναι ἀνθεμιοειδής. Τὸ ἀνάγλυφον εἶναι μαλακόν, οὐχὶ πολὺ ἐξεργον καὶ δὲν ἔχει τομὴν πρισματικὴν. Θὰ τὸ ἐτοποθέτει τις εἰς τὸν 12ον αἰ. ὁδηγούμενος ἐκ τῆς καθόλου ὁμοιότητος τῆς τεχνικῆς του πρὸς τὰ γλυπτὰ τοῦ Ὁσίου Μελετίου Κιθαιρώνας.

ιγ') Ἀπότμημα κιλίβαντος πολλὴ μικρῶν διαστάσεων ($0.06 \times 0.05 \times 0.03$ μ.) φέρον ἐπὶ τῆς λοξοτμήτου ἐμπροσθίας ἐπιφανείας ἀνθέμιον. Ἄνω ὑπάρχουν λείψανα δύο συμφυῶν μικρῶν κιονίσκων διαμέτρου περίπου 0.02 μ. (πίν. 130β).

ιδ') Τὸ ἄνω τμήμα ὀκταγωνικοῦ κιονίσκου (συνολικὸν ὕψος 0.46, διάμ. κίονος 0.10 μ., ὕψος κιονοκράνου 0.13 μ.) μετὰ συμφυοῦς παραλληλεπιπέδου κιονοκράνου, φέροντος εἰς τὴν πρόσοψιν ἐπιπεδόγλυφον σταυρόν με ὀρθήν (πίν. 130δ). Εἰς τὸ ἄνω μέρος τῶν πλαγίων πλευρῶν ἔχει ταινίαν ἐξ ἀστραγάλου καὶ ἐπὶ τῆς ἄνω πλευρᾶς μετὰλλινον σύνδεσμον. Διασώζει ἔχνη ἐρυθροῦ χρώματος.

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω εὐρέθησαν ὀστρακα ἀγγείων ἴσως 12ου αἰῶνος, 13ου καὶ μεταγενέστερα².

Τὸ σημαντικώτερον πόρισμα τῆς γενομένης ἀνασκαφικῆς ἐργασίας εἶναι ὅτι ἐντὸς τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς³ ἐκτίσθη κατὰ τοὺς μεσοβυζαντι-

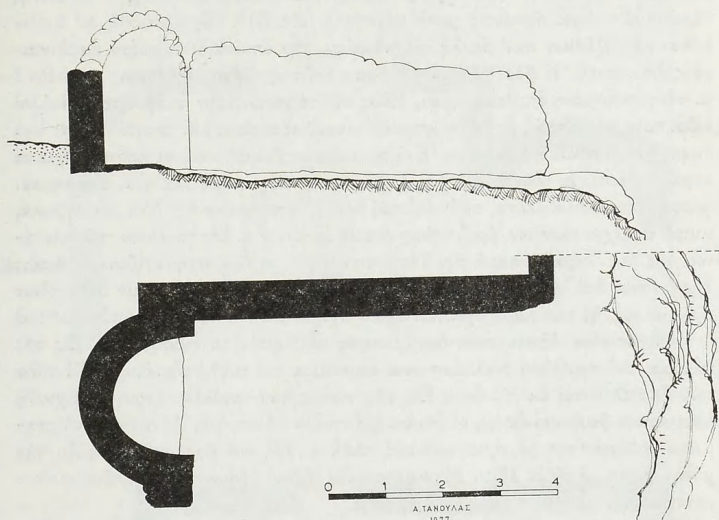
Ε', 1939 - 40, 101 εἰκ. 48 καὶ 102 εἰκ. 49. Νομίζω ὅμως ὅτι εἰς τὸν Ὁσίον Μελετίον τὸ ἀνάγλυφον εἶναι περισσώτερον πρόστυπον. Πεντάλοβα ἐντὸς κύκλων με τὸ βάθος καλυπτόμενον διὰ κηρομαστίχης βλ. εἰς Δαφνί (G. MILLET, Le monastère de Daphni (1899) 66 εἰκ. 38. Βλ. καὶ Α. GRABAR, ἔ.δ. πίν. XXIVb).

1. Βλ. ὅμοιον διάκοσμον εἰς θωράκιον ἐκ τοῦ Ὁσίου Μελετίου (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ABME Ε', 1939 - 40, 105, εἰκ. 52 δεξιὰ), εἰς τὸν κοσμήτην τοῦ τέμπλου τῆς Σαμαρίνας (Α. GRABAR, ἔ.δ. πίν. LXXIc). Παρεμφερεῖς διακόσμου γλυπτὸν βλ. (β' ἡμισυ 12ου αἰ.) καὶ εἰς τὸ ἀνάφλιον τῆς θύρας τῶν Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάχχου Κίττας (πίν. 137ζ).

2. Ὀστρακα ὅμοια βλ. εἰς ΓΕΩΡΓΙΟΥ καὶ ΜΑΡΙΑΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (1952) πίν. 96θ, 98η καὶ εἰς PETRE DIACONU-SILVIA BARASCHEI, Pacuul lui Soare, Asezarea Medievala (secolele XIII - XV) τ. II (1977) εἰκ. 49, 54, 80, 83.

3. Διὰ τοὺς χρόνους οἰκοδομῆς τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ εἶναι σημαντικὴ ἡ παρατήρησις τοῦ

νοὺς χρόνους ναὸς ἴσως καμαροσκέπαστος (εἰκ. 1). Οὕτως ἐρμηνεύεται τὸ πλῆθος τῶν μεσοβυζαντινῶν γλυπτῶν τὰ ὁποῖα ἤλθον εἰς φῶς. Ἡ ὁροφὴ τοῦ ναοῦ ἐστηρίζετο εἰς πεσσοστοιχίαν καὶ ἐπεκαλύπτετο πιθανῶς διὰ σχιστολι-

Εἰκ. 2. Τηγάνι. Ἐρείπια ναῖσκου παρὰ τὸ χεῖλος τοῦ κρημνοῦ.

θικῶν πλακῶν. Αὐτὰ δὲ τὰ πολλὰ εἰς τὰς μακρὰς πλευρὰς τῆς μεταγενεστέρως ἐκκλησίας ἀνοίγματα προδίδουν ὅτι ἦσαν εἰσέτι εἰς χρῆσιν, πιθανῶς ξυλόστεγα, τὰ πλάγια κλίτη, χρησιμεύοντα ὡς εἶδος πλαγίων ναρθήκων ἢ στοῶν. Ὁ περιορισμὸς τοῦ ναοῦ εἰς τὸ μεσαῖον κλίτος, πρέπει νὰ ἐγίνη κατὰ τὸν 12ον αἰῶνα, ἀν κρίνῃ κανεῖς ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἐκ τοῦ κοσμήτου προφανῶς τέμπλου, τοῦ ὁποίου τὸ σωθὲν τμῆμα ἐχρησιμοποιήθη ὡς μέρος τῆς πλευρᾶς μεταγενεστέρου τάφου. Ἐὰν ἡ τοῦ πίν. 129β ἐπιγραφή συνεπληρώθῃ ὀρθῶς, τότε τὰς ἐντὸς τοῦ ναοῦ τελουμένας ἀκολουθίας τὸν 12ον αἰ. παρηκολούθουν ἄρχοντες ἱστάμενοι εἰς ὠρισμένην θέσιν. Ἄρα κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἐντὸς τοῦ κάστρου ἢ εἰς τὴν περιοχὴν ἔζων ἄρχοντες. Ἴσως μάλιστα ὁ ναὸς ἦτο ἀφιερωμένος εἰς τὴν Θεοτόκον (Θεοτόκε βοήθει).

καθηγητοῦ Δ. ΠΑΛΛΑ ὅτι ἡ θέσις τοῦ μνημεῖου «σὲ χερσονησίδα προϋποθέτει χρόνους πρὶν ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ θάλασσοκρατίαν», Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς, Ἐπ. Ἐταιρ. Στερεοελλαδικῶν μελετῶν, CT', 1976 - 1977, 22 σημ. 76.

Β. Εἰς τὴν καταγραφὴν ναῶν

1. Κουλούμι¹, ναὸς τῶν Ἀσωμάτων, ἔχων ἐσωτερικῶς διαστάσεις μὲ τὴν ἀψῖδα 9.43×5.80 μ. (πίν. 131α). Ναὸς τρουλλαῖος βυζαντινός, σταυροειδῆς ἑλλαδικοῦ τύπου, δικιόνιος μετὰ νάρθηκος (εἰκ. 3)². Ἐχει κτισθῇ δι' ἀργῶν λίθων καὶ πλίνθων κατ' ἀμελῆ τοιχοδομίαν, τὴν ὁποῖαν διετάρaxαν κατὰ καιροὺς ἐπισκευαί. Ἡ βόρ. πλευρὰ βαίνουσα ἐπὶ τοιχοβάτου ἐξέχοντος κατὰ 0.12 μ. εἶναι κτισμένη ἐπιμελέστερον, ἰδίως εἰς τὸ κατώτερον τμήμα της. Πολλοὶ λίθοι προερχόμενοι ἐξ ἀρχαίων κτηρίων εἶναι λαξευμένοι καὶ περιβάλλονται ὑπὸ τεμαχίων πλίνθων ἢ κεράμων. Ἐνίοτε μάλιστα διαμορφοῦνται καὶ κοσμήματα κεραμοπλαστικά, οἷον ζίγκ - ζάγκ, δύο συνημμένα κεφαλαῖα ἤτα, δύο σημερ. μορφῆς κεφαλαῖα δέλτα, τὸ ἐν ἐπὶ τοῦ ἄλλου, στεφόμενα ἀπὸ δύο, παράλληλα, μικρὰ τεμάχια πλίνθων, ὀρίζοντιως τοποθετημένα κ.ἄ. Εἰς τὸ μέσον τοῦ τυμπάνου τῆς βορ. κεραίας παρὰ τὴν βάσιν του λίθοι μεγάλοι σχηματίζουν σταυρόν. Παρ' αὐτὸν ἐπὶ λίθου ἡ ἐπιγραφὴ *EPATΩ / XAIPE*³. Ἡ μεσαία ἀψὶς εἶναι ἡμικυκλική, αἱ τῶν παραβημάτων ἔχουν σχῆμα μᾶλλον τμήματος κύκλου⁴ καὶ ὁ τρούλλος εἶναι ἐξωτερικῶς ὀκτάπλευρος μὲ γυμνὸν τὸ ἡμισφαίριον. Εἰς τὰς πλευράς τοῦ τρούλλου ἐναλλάσσονται παράθυρα καὶ τυφλὰ παράθυρα. Τὰ τόξα τῶν ἀποτελοῦνται ἐκ πλίνθων. Εἰς τὰς γωνίας τοῦ τρούλλου ἔχουν ἐντειχισθῇ μαρμάρيني ψευδοκιονίσκοι, οἱ ὅποιοι ἐβάσταζον ὕδρορρόας. Αἱ στέγαι τοῦ μνημείου καλύπτονται μὲ σχιστολιθικὰς πλάκας. Εἰς τὸν δυτ. τοῖχον, ὑπὲρ τὴν μόνην θύραν μὲ τὸ ἐκ λίθου ἀνακουφιστικὸν τόξον, ὑψώνεται μονόλοβον κωδωνοστάσιον.

Τὸ χαμηλὰ ἀνοιγόμενον εἰς τὸ τύμπανον τῆς νοτ. κεραίας δίλοβον παράθυρον μὲ τὸ μαρμάρινον πλαίσιον εἶναι μεταγενέστερον. Τὸ ὑπεράνω αὐτοῦ μονόλοβον παράθυρον ἔχει πλαίσιον ἐκ πωρολίθου.

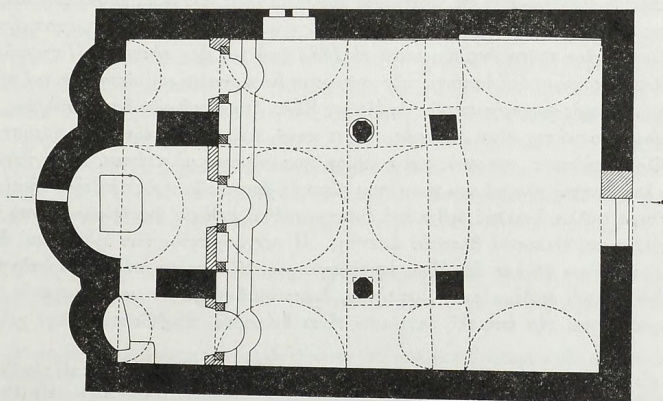
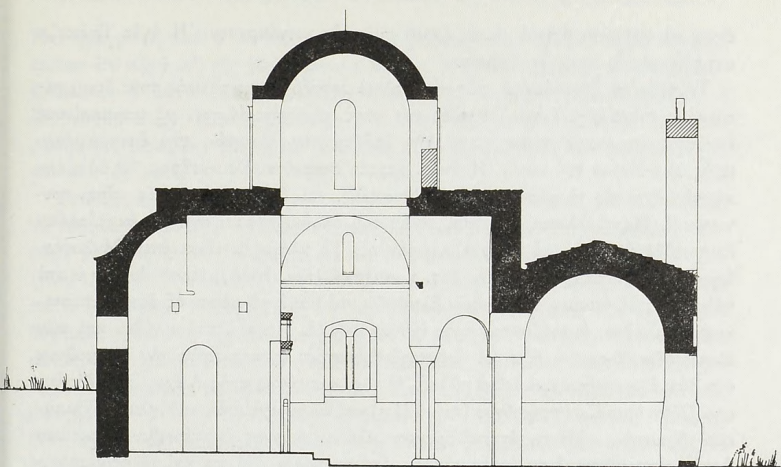
Ὁ νάρθηξ ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸν ναὸν μὲ τρία τοξωτὰ ἀνοίγματα, στηριζόμενα εἰς δύο πεσσούς. Τὸ μεσαῖον ἀνοίγμα, ἵσον πρὸς τὸ πλάτος τῆς δυτ. κεραίας τοῦ σταυροῦ, εἶναι πολὺ πλατύτερον τῶν ἄλλων. Οἱ μαρμάρিনি κίονες εἶναι ὀκτάπλευροι. Αἱ τέσσαρες τῶν πλευρῶν τῶν ἀπολήγουσιν ἄνω εἰς ὀξεῖαν γωνίαν,

1. Κατὰ τὸν Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΝ, Ἀρχαῖα καὶ Μεσαιωνικά τοπωνύμια ἐκ Μάνης (Συμβολὴ τρίτη), Πελοποννησιακὰ Β', 1962, 174 - 175 ὁ τύπος προέρχεται ἐξ ἀντιμεταθέσεως ἀπὸ τὸ κουμούλι ἐκ τοῦ κούμouλος, λέξεως ἀπορρεούσης ἐκ τοῦ λατίν. *cumulus* = σωρὸς, λόφος. Κουλούμι λοιπὸν εἶναι ὁ σωρὸς χωμάτων, ὁ γήλοφος. Ὁ τύπος τῆς λ. εἶναι ἥδη βυζαντινός, ἀπαντῶν (κουμούλιον) εἰς τὸν Γ. Κωδihnόν (45,6 καὶ 66,5).

2. Τὰ σχέδια τοῦ ναοῦ, ὅπως καὶ τὰ ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 2 ὁφείλονται εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Ἀν. Τανοῦλαν.

3. Ἀνάγεται εἰς τοὺς πρώτους μ.Χ. αἰ. Ὁμοῖον ὦ μέγα βλ. εἰς ψηφιδωτὴν ἐπιγραφὴν δαπέδου τῆς βασιλικῆς Ἑρεσοῦ Λέσβου, ΑΕ 1929, πίν. ΠΙ.

4. Σχῆμα τμήματος κύκλου ἐφαπτόμενον ὅμως πρὸς τὴν ἡμικυκλικὴν μέσην ἀψίδα ἔχουν αἱ πλάγαι ἀψίδες καὶ εἰς ἀρχαιότερον ναὸν τῆς Μάνης, τὸν Ἀι-Στράτηγον Μπουλαριῶν.

A. ΤΑΝΟΥΑΑΣ
1977

Εικ. 3. Ναός τῶν Ἀσωμάτων εἰς τὸ Κουλούμι. α. Κατὰ μῆκος τομή. β. Κάτοψις.

ὥστε νὰ φαίνεται ὅτι οἱ κίονες ἔχουν συμφυῆς κιονόκρανον. Ἡ ἀγία Τράπεζα στήριζεται εἰς κτιστὸν πεσσόν.

Τὰ τόξα τὰ ζευγνύοντα τοὺς κίονας καὶ μεταξύ των καὶ πρὸς τοὺς διαχωριστικούς τοίχους τοῦ ἱεροῦ συνδέονται κατὰ τὴν γένεσιν των μὲ μαρμαρίνους ἑλικυστήρας, ἀναγλύπτους κατὰ τὴν λοξότμητον πλευράν, τὴν ἐστραμμένην πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ναοῦ. Ἡ ἀνατ. κεραία στερεῖται ἑλικυστήρος. Ὁ βόρ. ἑλικυστήρ ἔχει εἰς τὸ μέσον σταυρὸν ἰσοσκελῆ, τοῦ ὁποίου αἱ κεραφαὶ εἶναι τριγωνικαί. Περιβάλλεται ἀπὸ κύκλον ἐκ τοῦ ὁποίου φύεται ἀνὰ εἰς ἑκατέρωθεν ἑλικοειδῆς βλαστὸς μὲ ἡμίφυλλα ἀκάνθης. Τὸ κόσμημα εἶναι ἐπιπεδόγλυφον, ὅπως καὶ τὸ ὑπάρχον εἰς τὸν δυτ. κοσμήτην (πίν. 131δ), συνιστάμενον κατὰ τὰς ἄκρας ἐξ ὁμοίων ἑλικοειδῶν βλαστῶν καὶ κατὰ τὸ μέσον ἐξ ἐσχηματοποιημένου κλάδου, ὁμοιάζοντος πρὸς ἰχθυόκανθαν¹. Μεταξὺ τοῦ κλάδου καὶ τῶν ἑλικοειδῶν βλαστῶν ἑξέργοι ἀριστερὰ βλαστὸς, ὅμοιος πρὸς τὸν κοσμοῦντα τὸν βόρ. ἑλικυστήρα καὶ δεξιὰ ρόδαξ. Ὁ νότ. κοσμήτης πρὸς Ἀ ἔχει ἐπιπεδόγλυφον ζῶον ὁμοιάζον πρὸς ὄνον (πίν. 131γ) καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπιπεδόγλυφον ἑλικοειδῆ βλαστὸν, ρόδακα, ἐπιπεδόγλυφον κλάδον δάφνης ἑκατέρωθεν ἑξακτίνου ἀστέρος περικλειομένου ἐντὸς κύκλου, ἔπειτα πάλιν ρόδακα καὶ τέλος ἑλικοειδῆ βλαστὸν. Εἰς τοὺς ἑλικυστήρας ἐναλλάσσεται τὸ ἐπιπεδόγλυφον κόσμημα μὲ τοὺς ἐξέργους ρόδακας ἢ σταυροὺς. Ἡ τέχνη ὅμως εἶναι ὑποδεστέρα τῆς γλυπτικῆς διακοσμητικῆς τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ. τῆς Μάνης. Ἡ κίνησις τοῦ ζώου μᾶλλον προσιδιάζει εἰς τὸν 13ον αἰῶνα². Τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ εἶναι μαρμάρινον διαμορφωθὲν εἰς νεωτέρους χρόνους, ὅπως ἀναφέρει κεφαλαιογράμματος ἐπιγραφή χαραγμένη εἰς τὸν ὑπὲρ τὰς εἰκόνας τοῦ Δωδεκαόρτου κοσμήτην: *Τὸ τέμπλον τοῦτο ἐκτίσθη κατὰ τὸ 1888 ὑπὸ τοῦ ἀρχιτέκτονος Παναγιώτου Παπαδοπούλου διὰ διαπάνης τῶν κατοίκων Κουλουμίου καὶ ἐνοριτῶν τοῦ ναοῦ τούτου πρὸς ψυχικὴν αὐτῶν ὠφέλειαν*. Εἶναι ὅμως πιθανὸν ὅτι ὁ ὑπὸ τὰς εἰκόνας κοσμήτης εἶναι παλαιός. Ἐχει κατὰ διαστήματα ἐξέργους πυροστροβίλους, ρόδακας, σταυροὺς καὶ κομβίον, κοσμούμενον μὲ πλέγμα. Πλὴν τούτων ἡ λοξότμητος πλευρὰ τοῦ κοσμήτου φέρει ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ ἐπιπεδόγλυφα φύλλα, ἐναλλὰξ ὀρθία καὶ ἀνεστραμμένα, ἀνθέμια ἀκανθόμορφα ὑπὸ τοξύλλια καὶ ἑλικοειδῆ βλαστὸν ἀκάνθης. Ἡ τεχνικὴ ἐκτὸς τῶν ὀρθίων καὶ ἀνεστραμμένων φύλλων δὲν εἶναι ἐπιπεδόγλυφος. Ἡ τεχνικὴ πάλιν τοῦ ὑπὲρ τὰς εἰκόνας τοῦ δωδεκαόρτου κοσμήτου, διακρινομένη διὰ τὸ καλλιγραφικόν της σχέδιον καὶ τὴν ἐπιμελῆ ἐκτέλεσιν εἶναι διάφορος, προδίδουσα ἄλλην χεῖρα.

1. Πολὺ περισσότερον φυσικὴ εἶναι ἡ ἀπόδοσις τοῦ φυτικοῦ κοσμήματος εἰς τὴν Σκρίπουν, A. GRABAR, *Sculptures byzantines de Constantinople* (IVe - Xe siècle) (1963) πίν. XLII, 3 καὶ XLIII, 1.

2. Ὡς πρὸς τὴν κίνησιν τὸ ζῶον δυνατόν νὰ παραβληθῇ μὲ γλυπτὰ τῆς Παρηγορίτισσας εἰς τὴν Ἀρταν, A. GRABAR, *Sculptures byzantines du moyen-âge*, II, πίν. CXXVIII. Τὴν παρατήρησιν ὀφείλω εἰς τὴν ἐπιμελήτριαν δ. Μαίρη Παναγιωτίδου.

Καὶ πράγματι, καθ' ἃ μὲ ἐπληροφόρησεν ἡ διατηροῦσα ἄλλοτε παρὰ τὴν Καφιδόναν ἐπὶ τῆς ἀμαξίτης ὁδοῦ παντοπωλεῖον κ. Μαρία Μπαθρέλου (τὸ τέμπλον) ἐλάτρευσεν ὁ αὐτοδίδακτος γλύπτης πάππος τῆς Παναγιώτης Βασιλακάκος ἢ Μπουλαριώτης, ὁ ὁποῖος ἀπέθανεν 115 ἐτῶν τὸ 1941. Ὁ ρόδαξ ὁ ὑπὲρ τὴν πύλην τοῦ ἱεροῦ ἐπὶ τοῦ κάτω κοσμήτου εἶναι ὅμοιος πρὸς τὸν ὑπάρχοντα εἰς τὸν δυτ. ἐλκυστήρα.

Ὑπὸ τὰς δεσποτικὰς εἰκόνας ὑπάρχουν μαρμάρινα θαράκια, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ ἀκραῖα κοσμοῦνται ὑπὸ διπλοῦ, πατριαρχικοῦ σταυροῦ ἐπὶ βαθμιδωτῆς βάσεως ὑπὸ τοξύλλιον. Ἡ βάσις εἰς τὸ νότ. θαράκιον κοσμεῖται μὲ ἀνθέμιον (πίν. 132α)¹. Οἱ σταυροὶ ἔχουν μεταξὺ τῶν κεραίων των ρόδακας ἐξέργους καὶ πυροστροβίλους. Ἡ τεχνικὴ των εἶναι διάφορος τῆς τεχνικῆς τῶν ἄλλων δύο θαρακίων τῶν ὑπὸ τὰς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας. Ταῦτα, ὅμοια μεταξὺ των, κοσμοῦνται ὑπὸ σταυροῦ ἰσοσκελοῦς βαίνοντος ἐπὶ βαθμίδων. Αἱ ἄκραι τῶν κεραίων του διαπλατύνονται. Ὑπὲρ τὴν ὀριζόντιον κεραίαν δύο πτηνὰ ἀναπηδῶντα ἐκ φλογῶν — προφανῶς φοίνικες — καὶ ὑπ' αὐτὴν δύο ἐραλδικὰ ζῶα. Κάτω τοῦ σταυροῦ σταφυλὴ, τὴν ὁποίαν ραμφίζουσι δύο πτηνὰ ἀνὰ ἓν ἐκατέρωθεν στηρίζοντα τοὺς πόδας ἐπὶ ἀκανθομόρφου φυτοῦ. Ὅπισθεν τῶν πτηνῶν ἀνὰ ἓν δενδρύλλιον. Ἡ τέχνη τῶν δύο τούτων θαρακίων λαϊκὴ, προδίδει, νομίζω, νεωτέρευσι χρόνους.

Ὁ ναὸς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ὑπὸ τὸ ἀσβέστωμα διασώζει τοιχογραφίας². Εἰς τὸν ἡμικύλινδρον τῆς ἀψίδος φαίνονται ὑπολείμματα μετωπικῶν *Ἱεραρχῶν*. Ὁ ἐκ δεξιῶν τοῦ παραθύρου πρῶτος ἱεράρχης εἶναι πιθανῶς ὁ *Χρυσόστομος*. Μετωπικὸς *Ἱεράρχης* σώζεται καὶ ἐπὶ τοῦ νοτ. τοίχου τῆς Προθέσεως. Ἐχει στρογγύλον γένειον ἀποδιδόμενον μὲ πρασινωπὸν χρῶμα. Ὅμοιοχρωμοὶ εἶναι καὶ αἱ σκιαὶ εἰς τὰς παρειάς. Ἐπὶ τοῦ μετώπου τρεῖς ὀριζόντιοι πλατεῖαι γραμμαὶ ἀποδίδουν τὰ φῶτα. Μὲ ὀριζοντίους λευκωπὰς γραμμὰς ἀποδίδεται τὸ φῶς καὶ εἰς τὸ ἀριστερὸν ἡμισυ τοῦ λαιμοῦ. Τὰ ὅλα εἶναι σχηματικὰ, τὸ βλέμμα ζωηρόν. Ὁ ἱεράρχης φορεῖ μονόχρωμον κεραμόχρουν φαιλόνιον καὶ ροδόχρουν ὠμοφόριον. Διὰ τῆς κεκαλυμμένης μὲ τὸ φαιλόνιον ἀριστερεῶς κρατεῖ εὐαγγέλιον μὲ κίτρινον διάλιθον στάχωμα. Σύγχρονοι πρὸς αὐτὸν εἶναι οἱ ἱεράρχαι τῆς ἀψίδος.

Ἐπὶ τῆς δυτικῆς παρειάς τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῆς Προθέσεως ἀπὸ τὸ Ἱερὸν εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἐπωνύμου Ἀγίου, ὡς ἔχει σήμερον διαμορφωθῇ τὸ

1. Αἱ κοιλότητες αἱ διαμορφούμεναι εἰς τὸ μέσον τῶν φύλλων τοῦ ἀνθемίου τῶν βαθμίδων ἐξ ἀπόψεως τεχνικῆς ὑπενθυμίζουν γλυπτὰ τῆς Ἀγίας Θεοδώρας Ἀρτας, Α. GRABAR, ἑ.ἀ. πίν. CXXIIIc. Ἀρχικῶς τὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ, ὡς καὶ τὰ γλυπτὰ τῆς Ἀγῆτριας (βλ. κατωτέρω), ἐμελέτησα τὸ 1969 κατ' ἀποστολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων εἰς τὴν περιγραφὴν των ἐβοήθησε τότε ἡ βοηθὸς τῆς ἑδρας κ. Ἀγγελικὴ Σταυροπούλου-Μακρῇ.

2. Εὐχαριστῶ τὴν δεσποινίδα Παναγιωτίδου διὰ τὴν βοήθειάν της εἰς τὴν περιγραφὴν καὶ χρονολόγησιν των.

τέμπλον, παρίσταται Ἀρχάγγελος μετωπικός κρατῶν σταυροφόρον σκήπτρον διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ σφαῖραν μὲ τὸ χρῆσμα διὰ τῆς ἄλλης (πίν. 132β). Τὸ ἔνδυμα ροδόχρουν, ὁ μανδύας πράσινος, πορπούμενος ὑπὸ τὸν λαϊμόν. Πλατεῖαι καστανὰ γραμμὰ ἀποδίδουν τὰ περιγράμματα. Ἡ χεὶρ ἄτεχνος, τὸ πρόσωπον ἐπιμηκης, οἱ ὀφθαλμοὶ μεγάλοι. Τὸ στόμα ἔχει ἐπιμηκυνθῆ, ὡς ἐὰν μειδιᾷ. Ἡ μακρὰ κόμη μὲ τοὺς παχεῖς βοστρύχους καλύπτει τοὺς ὦμους. Ἡ ἐπιδερμὶς εἶναι σιτόχρους ἐνιαίου τόνου. Ἐσωτερικῶς τοῦ περιγράμματος τοῦ ἀνθερέωνος πλατεῖα ὥχρα βαθέος τόνου ἀποδίδει τὴν σκιάν. Μὲ ταχεῖαι κινήσεις τοῦ χροστήρος ζωγραφοῦνται αἱ πτέρυγες.

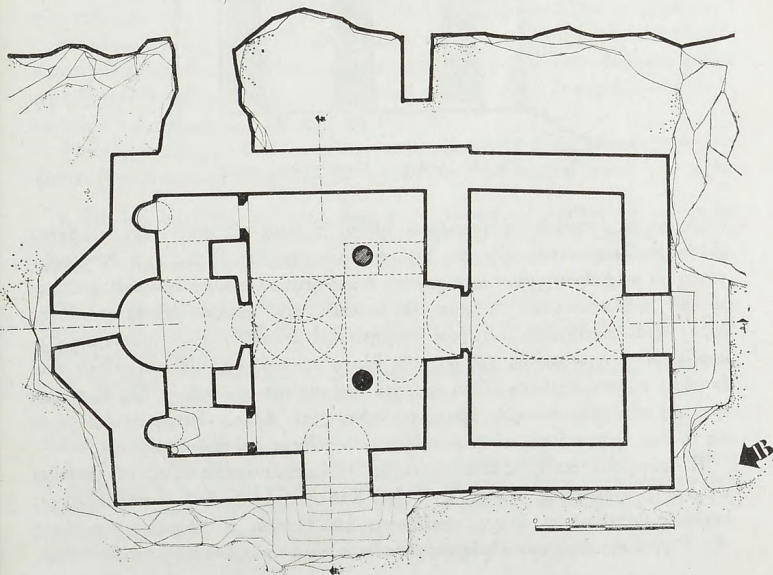
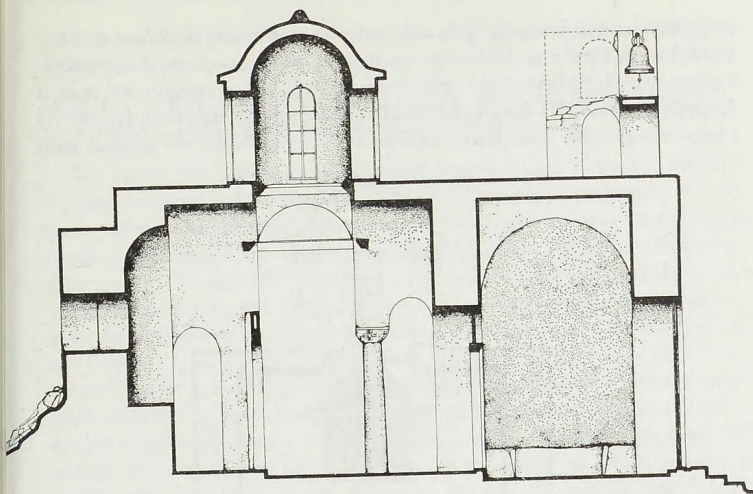
Εἰς τὸν βόρ. τοῖχον τοῦ ναοῦ φαίνεται ὑπόλειμμα παραστάσεως, ἡ ὁποία εἶχεν εἰς τὸ βάθος πολλὰ ἀρχιτεκτονήματα. Διακρίνεται μετωπικὴ γυναικεία μορφή. Τὸ πρόσωπόν της ἔχει ὡσεὶδὲς σχῆμα καὶ ὁμοιάζει κατὰ τὴν κατασκευὴν μὲ τὸν περιγραφέντα Ἀγγελον. Ὡς προπλάσμος χρησιμοποιεῖται σκοτεινὴ ὥχρα ἡ ὁποία ἐνιαχοῦ παραμένει ἀκάλυπτος διὰ τὴν ἀνάλωσιν τὴν σκιάν. Ὑπὸ τὴν μορφήν διακρίνονται τρία ἄλλα πρόσωπα στάσεως 3/4. Ἡ κατωτέρα γεροντική μορφή κλίνει τὴν κεφαλὴν. Ἀριστερὰ αὐτῆς ὡμοφόριον ἱεράρχου τοῦ ὁποίου διακρίνεται ὁ ὀφθαλμὸς καὶ ἡ ρίς. Ἰσως ἡ σύνθεσις εἰκόνιζε τὴν Κοίμησιν. Νὰ θεωρηθοῦν ἄρα γε τόσον ἡ σύνθεσις ὅσον καὶ ὁ Ἀγγελος ὡς λαϊκὰ ἔργα τοῦ 14ου αἰῶνος; Ὁ Ἱεράρχης τῆς Προθέσεως μᾶλλον ἀνήκει εἰς τὸν 13ον αἰῶνα.

2. *Ἀγῆτρια*¹. Ἐπὶ ἀπορῶγος ἀκτῆς παρὰ τὸ Τηγάνι καὶ δυτικῶς αὐτοῦ, κάτωθι πελωρίων κατακορύφων βράχων, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπὸ Ν συνέχεται (πίν. 133α), ναὸς τρουλλαῖος, σταυροειδῆς, ἐλλαδικοῦ τύπου δικιόνιος (εἰκ. 4α-β, 5)², ἔχων συνημμένον πρὸς Δ νάρθηκα (συνολικὸν μῆκ. ἐσωτερικῶς 7.35 καὶ πλάτ. 3.78 μ.). Ὁ ἱστάμενος ἔξωθι τοῦ ραδινοῦ μνημεῖου ἀκούει τὸ κελάδημα τῶν «μπουχλέων» (εἰδους κοσσύφων) ἀναμειγνύμενον μὲ τὸν ρόχθον τοῦ κύματος. Παρὰ τὸν ναὸν ἀναβλύζει ἐκ τοῦ βράχου ὀλίγον ὕδωρ. Ἐξωτερικῶς οἱ τοῖχοι τῆς ἐκκλησίας εἶναι ἐπιχρισμένοι μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Ὁ ναὸς ἔχει δύο θύρας, μίαν εἰς τὴν δυτ. πλευράν, πρὸς τὴν ὁποίαν ὀδηγοῦν τρεῖς βαθμίδες, καὶ ἄλλην εἰς τὸν βόρ. τοῖχον μὲ πέντε βαθμίδας. Ἡ δυτικὴ εἶναι ἀπλῶς τοξωτή. Τῆς βορείας τὸ ἐκ πωρολίθου τόξον εἰσέχει μικρὸν τῶν σταθμῶν καὶ περιβάλλεται ἀπὸ ἀψίδωμα πάλιν ἐκ πώρου, λοξότμητον. Ὁ ραδινὸς τρουλλὸς ἔχει ὑψηλὸν κυλινδρικὸν τύμπανον μὲ τέσσαρα μονόλοβα τοξωτὰ παρὰ θύρα. Τὴν πρὸς τὰ ἄνω ἀπόληξιν τοῦ τυμπάνου τανίζει ἐξέχον γεῖσον ἐκ πωρολίθου. Εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ τρουλλοῦ μαρμάρινος σταυρός. Ὁ νάρθηξ³ ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὴν ἐκκλησίαν μόνον διὰ μιᾶς θύρας, ἀνοιγομένης εἰς τὸ τύμπανον τῆς δυ-

1. Εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ μνημεῖου κατὰ τὸ 1969 ἐβοήθησε καὶ ὁ τότε ἀριστοῦχος φοιτητὴς Ἰωαννῖνον καὶ τώρα βοηθὸς τῆς ἐδρας τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Βασ. Κατσαρός.

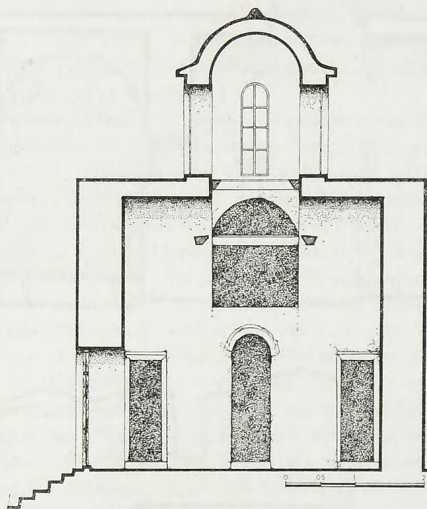
2. Τὰ σχέδια ἐξεπόνησεν ὁ ἀρχιτέκτων κ. Φίλιππος Προκόπης.

3. Κατὰ τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Προκόπην ὁ νάρθηξ προσετέθη βραδύτερον εἰς τὸν ναόν.

Εἰκ. 4. Ἀγήτρια. α. Κατὰ μῆκος τομὴ. β. Κάτοψις.

τικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ. Ὁ δυτικὸς τοῖχος κορυφώνεται εἰς διώροφον (νεώτερον;) κωδωνοστάσιον. Πρὸς τὴν νοτ. κεραίαν συνάπτεται κτίσμα προσκεκολλημένον εἰς τὸν βράχον, ἔχον πρὸς Α μικρὸν τοξωτὸν παράθυρον καὶ πρὸς Δ ὀρθογώνιον θύραν. Ἡ ἀψὶς τοῦ ναοῦ εἶναι ἡμιεξάγωνος διατρυπωμένη εἰς τὴν μέσσην πλευράν ἀπὸ ὀρθογώνιον παράθυρον. Ἡ τοιχοδομία τοῦ κτηρίου εἶναι

Εικ. 5. Ἀθήτρια. Κατὰ πλάτος τομή.

ισόδομος ἐξ ἐπιμελῶς εἰργασμένων λίθων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν συμβαίνει εἰς τὸ κωδωνοστάσιον. Εἰς τὸν βόρ. σταθμὸν τῆς δυτ. θύρας ἔχει ἐντειχισθῆ τεμάχιον μαρμάρου φέρον ἐγχάρακτον διακόσμησιν, κύκλον ἐγκλειόντα σταυρὸν μὲ διαπλατυνόμενα τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν του. Ἐπάνω καὶ ἀριστερὰ τῆς θύρας εἶναι ἐντειχισμένον τεῖχος κοσμήτου μὲ ἐπιπεδόγλυφον διάκοσμον ἐλικοφύλλου. Νοτιοδυτικῶς τῆς δυτικῆς θύρας ἀρκοσόλιον. Εἰς τὸν χώρον του, ἐν μέσῳ συσσωρευμένων λίθων τεμάχια μαρμαρίνων κιονίσκων. Εἰς ἐξ αὐτῶν ἔχει εἰς τὴν μίαν πλευράν ἀβακωτὸν κόσμημα. Ἄλλος, ὀκταγωνικός, φέρει εἰς τὸ ἄνω τμήμα ἐντὸς κύκλων πολύφυλλον ρόδακα καὶ πυροστρόβιλον.

Ἡ στέγη τοῦ νάρθηκος εἶναι τριμερής. Ὁ ἡμικυλινδρικός θόλος τοῦ μεσαίου τμήματος ὑψηλότερος τῶν ἄλλων βαίνει ἀπὸ Α πρὸς Δ, ἐνῶ οἱ παράπλευροι, ἰσοῦφεῖς μεταξύ των, ἔχουν κατεύθυνσιν ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἀνωθεν τῆς θύρας τῆς ὁδηγούσης ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναὸν ἀνακουφιστικὸν τόξον,

τοῦ ὁποίου ὁλόκληρον τὸ τύμπανον πληροῦ μαρμαρινήν ἀνάγλυφος πλάξ (πίν. 132δ). Ἐπὶ τῆς ἡμικυκλικῆς ἀπολήξεως τοῦ τυμπάνου ἐπιγραφῇ:

+ ΚΕΒΟΗΘΗΤΟΔΟΥΛΟ ΣΟΥΒΑΧΛΙΟΝ ΤΟΝ ΚΛΗΣΕΓΛΗΚΟΥ¹
+ Κ(ύρι)ε βοήθη τὸ δοῦλο σου Βασήλιον τοῦ κλησεγδίκου².

Τὸν πρόστυπον διάκοσμον τῆς πλακὸς ἀποτελοῦν δύο γραμμικὰ παγώνια ἐκατέρωθεν σταυροῦ ἐπὶ βαθμιδωτοῦ βάθρου. Παρὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ τέσσαρες ὀπαὶ καὶ εἰς τὰ μεταξὺ τῶν κεραίων κενὰ τέσσαρες δίσκοι μὲ τὰ ἀρχικὰ τοῦ κρυπτογραφήματος *E* (λένης) *E* (ῥρεςις) *E* (βραίων) *E* (λεγχος)³. Τὸ ὀρθογώνιον περίθυρον (ἀνώφλιον καὶ σταθμοὶ) ἀποτελοῦν γεῖσα, κοσμούμενα κατὰ τὴν λοξότμητον πλευρὰν μὲ ἀνθέμια ἐντὸς κύκλων. Εἰς τοὺς σταθμοὺς τὸ ἀνάγλυφον περατοῦται εἰς ὕψος ἀπὸ τοῦ ἐδάφους 0.65 μ. καὶ 0.70 μ. Ὁ κατώτερος κύκλος ἐγκλείει σταυρὸν μὲ τριφυλλοσχῆμους κεραίας. Σταυρὸς ἔχει γλυφῇ καὶ εἰς τὸ μέσον τοῦ ἀνωφλίου. Τὸ κατώφλιον φέρει παρὰ τὰ ἄκρα του ἀνὰ ἓνα τόρμον. Οἱ κίονες οἱ ἀνέχοντες τὸν τροῦλλον βαίνουν ἐπὶ μεγάλης λευκῆς πλακὸς καὶ ἔχουν ὕψος 1.86 μ. Ὁ βόρειος φέρει ἐπὶ τοῦ κορμοῦ του πρὸς Ν ἐγγράχакτον σταυρόν. Τὸ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου τεκτονικὸν κιονόκρανον κοσμοῦν κατὰ τὴν ἀνατ. του πλευρὰν σταυρὸς μὲ ἀκανθοειδεῖς ὄρηκας καὶ φύλλα ἐπιτεδὸγλυφα καὶ εἰς τὰς γωνίας ἔξεργοι σταφυλαὶ ἢ κῶνοι πίτυος⁴. (Οἱ πρὸς Δ κῶνοι εἶναι λεῖοι.) Ὁ διάκοσμος τῶν ἄλλων πλευρῶν τοῦ κιονοκράνου παραλλάσσει⁵. Ὁ διάκοσμος τέλος τῆς ἀνατ. πλευρᾶς τοῦ νοτ. κιονοκράνου διαφέρει μόνον κατὰ τὴν λεπτομέρειαν ὅτι τὰ ἐπιτεδὸγλυφα φύλλα ἀντὶ ἐπταλόβων εἶναι τετράλοβα. Ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τῆς Ν κεραίας τειχισμένον εὐρὺ παράθυρον ἴσως ἔβλεπεν εἰς σπήλαιον.

Τὰ τόξα τὰ ἀνέχοντα τὸν τροῦλλον κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς γενέσεώς των συνδέουν (διακοσμητικοὶ) μαρμαρίνοι ἐλκυστήρες ἀνάγλυπτοι κατὰ τὴν κάτω

1. Τὰς ἐπιγραφὰς τῆς ἐκκλησίας ἐδημοσίευσε πρῶτος καὶ καθόλου παρουσίασε διὰ πρῶτην φορὰν τὸ μνημεῖον ὁ φίλος κ. ΔΙΚΑΙΟΣ ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Τὰ μνημεῖα τῆς Μέσα Μάνης, Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παναγίας ὁδηγητρίας καὶ ἡ ἐν αὐτῷ τοιχογραφία τοῦ Ἐλκομένου, Σπαρτιατικὰ Χρονικά, Ἀριθ. φύλ. 61 - 62 - 63, 1941, 99 - 102.

2. Διὰ τὴν τροπὴν τοῦ κ εἰς γ (κλησένδικος - κλησένδικος) βλ. Α. ΟΡΑΝΔΟΝ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Λέσβου, ΑΔ 12, 1929, 70 καὶ διὰ τὸ λειτούργημα Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΝ, ἔ.δ. 99 - 100.

3. Βλ. καὶ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΝ, Συμπληρωματικὰ εἰς τὸν Ἑμμανουὴλ Τζᾶνε, Δύο ἄγνωστοι εἰκόνες του, Θησαυρίσματα 11, 1974, σημ. σ. 58.

4. Βλ. φωτογραφίαν παρὰ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης (1964) πίν. 61β.

5. Τὸ μέσον τῆς δυτ. πλευρᾶς τοῦ κιονοκράνου καταλαμβάνει σταυρὸς μὲ τριφυλλοσχῆμους κεραίας ἐγγεγραμμένους εἰς κύκλον. Ὑπὲρ τὸν κύκλον ἰσοσκελὲς σταυρὸς καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ ἡμίφυλλου ἀνθεμίων. Ὑπὸ τὸν κύκλον τρίφυλλον μὲ ἐπιμήκη τὰ ἀκρεῖα φύλλα, τὰ ὥστε ἀνέχοντα τὸν κύκλον. Εἰς τὴν βορ. καὶ νοτ. πλευρὰν τοῦ κιονοκράνου τὸ μέσον κοσμεῖ ἀνθέμιον, πλαισιούμενον κατὰ τὸ ἄνω τμήμα του ἀπὸ τρίφυλλα.

πλευράν καὶ κατὰ τὴν λοξότμητον τὴν ἐστραμμένην πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ναοῦ. Τὸν ἔξεργον διάκοσμον τῆς λοξοτμήτου πλευράς τοῦ νοτ. κοσμητοῦ χωρίζουν εἰς 4 ἴσα τμήματα τρία περισσότερον ἔκτυπα κομβία, τῶν ὁποίων τὸ μεσαῖον εἶναι σταυροφόρον καὶ τὰ ἀκραῖα ἔχουν πυροστροβίλους. Μεταξὺ τῶν κομβίων ἀβακωτὸν κόσμημα καὶ ἀνθήμια ἐντὸς κύκλων. Τὴν κάτω πλευράν τοῦ γείσου κοσμεῖ ἔξεργος ἐλικοειδῆς βλαστὸς μὲ ἡμίφυλλα ἀκάνθου. Παρεμφερὴς εἶναι ὁ διάκοσμος, ἐνιαχοῦ ἐπιπεδόγλυφος, καὶ τῶν ἄλλων ἐλκυστήρων. Ὁ δυτικὸς ἐλκυστὴρ καὶ ὁ βόρειος εἶναι ἀνάγλυπτοι κατ' ἀμφοτέρας τὰς λοξοτμήτους πλευράς. Ὁ βόρ. ἐλκυστὴρ κατὰ τὴν βορ. λοξότμητον πλευράν (πίν. 133β) κοσμεῖται μὲ ἀνθήμια ἐντὸς κύκλων ἢ συρικῶν τροχῶν ὅμοια κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν πρὸς τὰ ἀνθήμια τόξου εἰς σαρκοφάγον τῶν Βλαχερνῶν τῆς Ἀρτας¹. Τὸν τροῦλλον κατὰ τὴν βάσιν του περιτρέχει γεῖσον τοῦ ὁποίου ἡ λοξότμητος πλευρὰ ποικίλλεται ἀπὸ ἐπιπεδόγλυφον ἀβακωτὸν κόσμημα (πίν. 133β), διακοπτόμενον ἀπὸ ἔξεργα κομβία μὲ πυροστροβίλους.

Ἡ κτιστὴ ἀγία Τράπεζα πληροῦ τὴν βάσιν τοῦ ἀνοίγματος τῆς ἀψίδος. Τὸ ἱερὸν ἐπικοινωνεῖ διὰ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων μὲ τὴν Πρόθεσιν καὶ τὸ Διακονικόν, τῶν ὁποίων αἱ κόγχαι εἶναι ἐγγεγραμμέναι εἰς τὸν ἀνατ. τοῖχον καὶ δὲν φθάνουν μέχρι τοῦ ἐδάφους.

Τὰ πλάγια διαμερίσματα στεγάζουν ἡμικυλινδρικοὶ θόλοι.

Τὸ τέμπλον τοῦ ναοῦ σήμερον εἶναι κτιστόν² (παρένθ. πίν. ΣΤ' ³). Φαίνεται ὅμως ὅτι ἀρχικῶς ἦτο διάφορον, ὅπως συνάγεται ἐκ τῆς πρὸς Ν ὀριζοντίας ἀπολήξεως τοῦ ἀναγλύφου τόξου τῆς μεσαίας πύλης. Τὸ τόξον τῆς τῶρα στηρίζεται ἐπὶ τοίχου. Προφανῶς ὅμως κατ' ἀρχὰς ἐστηρίζετο εἰς ὀκταπλεύρους κιονίσκους, τῶν ὁποίων εἰς ἀπόκειται, ὡς εἶδομεν, ἐντὸς τοῦ τάφου τοῦ πρὸς Δ τοῦ ναοῦ, τμήμα ἄλλου φαίνεται ἐντειχισμένον εἰς τὸν μεταγενέστερον τοῖχον τοῦ τέμπλου, ὑπὲρ τὴν ὀριζοντίαν ἀπόληξιν τοῦ τόξου τῆς πύλης, καὶ ἄλλο ἔχει χρησιμοποιοῦν ὡς λίθος διὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ τοίχου τοῦ ὑπεράνω τῆς πύλης τοῦ Διακονικοῦ. Ἐκεῖ ὡς λίθος ἔχει χρησιμοποιοῦν καὶ τμήμα λοξοτμήτου γείσου.

Τὸ τόξον τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ ἀπαρτίζεται ἐκ διζώνου ἐλαφρῶς λοξοτμήτου ταινίας· ἡ κατωτέρα εἶναι πλατυτέρα τῆς ἄλλης, προέχει περισσότερον καὶ φέρει ἀνάγλυπτον ἔξεργον ἐλικοειδῆ βλαστὸν μὲ ἡμίφυλλα ἀκάνθου. Ἡ ἐπάνω στενωτέρα ταινία ἔχει ὅμοιον ἐπιπεδόγλυφον κόσμημα, ὅπερ διακόπτεται κατὰ τὴν ἑναρξιν τῆς ὀριζοντίας ταινίας παρὰ τὴν ἐκεῖ διαμορφουμένην γωνίαν καὶ ἀντικαθίσταται ὑπὸ τῆς ἐπιγραφῆς ΔΟΝΑΟΝ ΟΥ ΒΑΟΝΑΙΟΥ

Ἡ πύλη τοῦ Διακονικοῦ περιβάλλεται ἀπὸ ὀρθογώνιον πλάσιον, τὸ ὁποῖον,

1. A. GRABAR, *Sculptures byzantines du moyen - âge*, πίν CXXIVc. Εἰς τὴν Ἀρταν ὅμως ὑπάρχουν καὶ ὅσαι διὰ τρυπάνου. Βλ. καὶ αὐτόθι πίν. CXXVIc.

2. Βλ. φωτογραφίαν παρὰ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, ἔ.δ. πίν. 60.

3. Τὸ σχέδιον ὀφείλεται εἰς τὴν ἐπιμέλειαν τῆς ἀρχιτέκτονος δ. Πόπης Θεοχαρίδου.

φαίνεται, ἦτο τὸ ἀρχικόν. Ἡ πύλη κατελάμβανεν ὁλόκληρον τὸ πλάτος τοῦ πλαγίου διαμερίσματος. Οἱ σταθμοὶ φέρουν ἀβακωτὸν κόσμημα ἀρχόμενον εἰς ὕψος ἀπὸ τοῦ δαπέδου 0.43 μ. (N σταθμὸς) καὶ 0.48 μ. (B). Κατὰ τὸ μέσον τοῦ ἀνωφλίου τὸ ἀβακωτὸν διακόπτει ἐντὸς κύκλου ἰσοσκελὴς ἐπιπεδὸ γλύφος σταυρός. Τοῦ ἀνωφλίου ὑπέρκειται συμφυῆς κατακόρυφος στενὴ ταινία μὲ ἐπιπεδὸ γλύφον ἐλικόφυλλον.

Ὁρθογώνιον ἦτο καὶ τὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης τῆς Προθέσεως. Οἱ σταθμοὶ τῆς ἔχουν ὡσαύτως ἀβακωτὸν κόσμημα, τὸ ὅποιον ὅμως ὑπὲρ τὸ μέσον τοῦ ὕψους των διακόπτεται ἀντικαθιστάμενον εἰς τὸ ἄνω τμήμα τῆς λοξοτμήτου πλευρᾶς τοῦ B σταθμοῦ ὑπὸ συρικῶν τροχῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἀνώτερος ἐγκλείει σταυρὸν καὶ οἱ ἄλλοι ἀνθέμια καὶ κατωτέρω ὑπὸ ἐλλείψεων, αἱ ὁποῖαι περικλείουν ἀνθέμια συνιστάμενα ἐκ δύο ἀντινῶτων ἡμιφύλλων ἀκάνθης, ὧν τὰ καμπτόμενα ἄκρα συναντῶνται. Τὸ λοξότμητον γεῖσον τοῦ N σταθμοῦ κοσμεῖται ὑπὸ συνεχομένων κύκλων οἱ ὁποῖοι περιβάλλουν ἀνθέμια ὅμοια πρὸς τὰ τῶν ἀντινῶτων ἡμιφύλλων ἀκάνθης. Ὑπὲρ τὸ ἀνώφλιον συμφυῆς ἐκ λίθου πλατεῖα ἐδὸ ταινία ἐλαφρῶς λοξότμητος, ὕψους 0.085 μ. φέρουσα ἐγγράρακτον δίστιχον ἐπιγραφὴν (πίν. 133γ):

+ ΚΕΒΟΗΘΥΤΟΥΔΟΝΔΟΥCΟΥΓΕΟΡΓΗ
ΟΥΤΟΥΑΚΟΛΗΝΠΟΥΑΜΑCΙΝΒΟΥ +
+ Κ(ύρι)ε βοήθου τοῦ δούλου σου Γεοργή-
ου τοῦ Ἀκολήνπου ἅμα σινβύου +

Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος εἶναι ἐπεστρωμένον διὰ μαρμαρίνων πλακῶν, ἐναλλὰξ λευκῶν καὶ βυσσινοχρῶμων, πλασιουμένων ὑπὸ λευκῶν ἢ βυσσινοχρῶμων μαρμαρίνων ταινιῶν. Ἐντὸς τοῦ κυρίως ναοῦ σχηματίζονται ἐξ ἐν ὅλῳ μεγάλα διάχωρα. Εἰς τὸ πρὸ τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ ἐκ λευκοῦ μαρμάρου διάχωρον ἔχει χαραχθῇ τὸ πένταρτον (πίν. 134α). Τόσον τὸ διάχωρον τοῦτο, ὅσον καὶ τὸ πρὸς N ἐπίμηκες βυσσινόχρουν, περιβάλλονται ὑπὸ μαρμαροθετήματος στενῆς ταινίας συγκειμένης ἐκ ρόμβων ἐναλλὰξ λευκῶν, βυσσινοχρῶμων καὶ μελανῶν. Τὰ μεταξὺ τῶν ρόμβων κενὰ πληροῦν τρίγωνα ὁμοίων χρωμάτων. Τὸ πρὸ τῆς πύλης τῆς Προθέσεως ἴσως νεώτερον διάχωρον ἐκ σχεδὸν τετραγώνου μεγάλης πλακὸς φέρει ἀντὶ ἄλλου διακόσμου ἐγγράρακτον κακότεχνον ἄετόν. Εἰς τὸ ἱερόν ἢ πλακόστρωσις καταστραφεῖσα ἀντικατεστάθη ὑπὸ λευκῶν πλακῶν καὶ τεμαχίων γλυπτῶν. Εἰς τὸ κέντρον τοῦ νάρθηκος ἔχει τοποθετηθῇ ρομβοειδὴς λευκὴ πλάξ φέρουσα ἐγγράρακτον διάκοσμον (πίν. 134β). Ὡς κατώφλιον τῆς πύλης τοῦ ἱεροῦ χρησιμεύει πλάξ κοσμουμένη κατὰ τὴν πρὸς τὸν κυρίως ναὸν πλευράν της ὑπὸ ἀστραγάλου (πίν. 134α).

Ὁ ναὸς ἦτο κατάγραφος. Ἐκ τῶν ἀρχικῶν του τοιχογραφιῶν σώζονται ὀλίγαι τῶν ὁποίων ἀλλαχοῦ ἔδωσα συντομωτάτην περιγραφὴν¹. Τὸ τέμπλον καὶ

1. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ἔ.ἀ. 95¹, 96^{2,3,4}.

ἡ βορ. κεραία τοῦ σταυροῦ φέρουν κακῶς διατηρουμένας τοιχογραφίας τῶν ἐσχάτων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ χρονολογία 1808 νοεμβρίου 30 ἀναγράφεται ἐπὶ τῆς παραστάσεως τῆς Κοιμήσεως (βόρ. τοῖχος).

Ὑπὸ τὴν δεξιὰν χεῖρα τῆς Πλατυτέρας τοῦ ἀρχικοῦ στρώματος (πίν. 135α) ἐπὶ τοῦ βαθυκυάνου βάθους λευκὰ γράμματα, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναγινώσκω *ΑΝΙΣΤΟ*. . . ἀρχὴν τῆς κτιτορικῆς ἐπιγραφῆς¹. Ὡχρα μὲ καφεύθρους σκιάς ἀποδίδει τὸ πρόσωπον τῆς μεγαλοφθάλμου Παναγίας τῆς στοιχοῦσης πρὸς τὸν τύπον τῆς Βλαχερνίτισσης μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ὅμως *ΗΟΔΗΓΗΤΡΙΑ*. Ἀπὸ τὰς μορφὰς δὲν ἐλλείπουν αἱ πράσιναί σκιαί (Ἐλκόμενος). Τὸ ὑπὲρ τὴν ἀψίδα ἐπὶ τοῦ ἀνατ. τοίχου κόσμημα (πίν. 135α) εἶναι ὅμοιον πρὸς ἀπαντῶν εἰς τὴν Ἀγίαν Τριάδα Κρανιδίου². Καὶ ὁ Ἀγγελος τῆς Ἀναλήψεως (πίν. 135β) κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου ἐνθυμίζει Ἀγγελον τῆς Γεννήσεως τοῦ ἰδίου ναοῦ³. Οἱ Ἀπόστολοι τῆς Ἀναλήψεως εἰς τὴν Ἀγήτριαν (πίν. 135β) καὶ ὁ Ἀρχὼν Μιχαήλ⁴ ἔχουν ὀφθαλμοὺς μὲ μεγάλας κόρας καὶ πολὺ ζωηρὸν βλέμμα ὡς μορφαὶ τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τοῦ Πέτρου⁵. Καὶ ἡ εἰκὼν τῆς Ὁδηγητρίας εἰς τὸν νάρθηκα τῆς Ἀγήτριας (πίν. 134γ) ἡ ἔχουσα τὸν τύπον τῆς Γλυκοφιλούσης καὶ μιμουμένη φορητὴν εἰκόνα πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἔργον τοῦ 13ου αἰ.⁶ Τὰ ἐπὶ τοῦ ἐνδύματος τοῦ μικροῦ Χριστοῦ μὲ τὸν πολὺ μακρὸν λαιμὸν πλατέα καὶ λεπτὰ ἀκτινωτὰ φῶτα (χρυσοκονδυλίες) ἀπαντοῦν εἰς τὸ β' ἡμῖς τοῦ 13ου αἰ.⁷ Τὸ εἰς τὸ μέτωπον τοῦ τόξου τοῦ πλατισιοῦντος τὴν εἰκόνα κόσμημα

1. Ἐξ ὅσων ἐνθυμοῦμαι ἐπὶ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ ἔχει γραφῇ ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφὴ εἰς τοὺς ἐπομένους ναοὺς τῆς Λακωνίας: Ἀγίους Θεοδώρους Καφιόνας, Ἅγιον Νικόλαον Ἀγόριανης, Παναγίαν τὴν Βρεστενίτισσαν παρὰ τὰ Βρέστενα. Ἄλλα παραδείγματα βλ. εἰς ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος (1978) 67.

2. SOPHIA KALOPISSI - VERTI, Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244) (1975) πίν. 28α καὶ σκαρίφημα 30b.

3. Ἐ.ἀ. πίν. 5.

4. Βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΝ, ἔ.ἀ. πίν. 75α.

5. ΒΟΓΙΣΛΑΒ ΝΤΙΟΥΡΙΤΣ, Βυζαντινὰι τοιχογραφίαι τῆς Γιουγκοσλαβίας (1974), (σλαβ.) πίν. XXII, XXIII καὶ 35. Καὶ ἡ σκίασις τῶν προσώπων καὶ ἡ ἀπόδοσις τῆς πλαστικότητος εἰς τὰ πρόσωπα τῶν Ἀποστόλων τῆς Ἀγήτριας ὁμοιάζει.

6. Διὰ τὸν τύπον τῆς Γλυκοφιλούσης βλ. Α. GRABAR, Les images de la Vierge de tendresse, Type iconographique et thème à propos de deux icones à Decani, *Zograf* 6, 1975, 25 - 30 καὶ Κ. Δ. ΚΑΛΟΚΤΡΗ, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως (1972) 67 - 70. Εἰκόνα τοῦ 13ου αἰῶνος παρεμφερῆ πρὸς τὴν ἡμετέραν, ἀλλὰ τέχνης βυζαντινο-βενετικῆς βλ. εἰς *Zograf*, ἔ.ἀ., Ivo PETRICIOLI, Novootkrivena ikona Bogorodice u Zadru (σλαβ. μὲ γαλλ. περίληψιν σ. 13) καὶ εἰκ. 1. Ὅμοιαν ἀπόδοσιν τῶν φώτων εἰς τὰ φορέματα τοῦ Χριστοῦ βλ. εἰς Ἀγίους Ἀποστόλους τοῦ Πέτρου (R. HAMANN - MAC LEAN - H. HALLENSLEBEM, Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien von 11. bis zum frühen 14. Jahrhundert (1963) εἰκ. 106, 109.

7. Βλ. π.χ. παρὰ V. LAZAREV, Storia della pittura bizantina (1967) εἰκ. 441, 445 καὶ 448.

εἶναι συνθετώτερον ἢ εἰς ἔνδυμα Ἀγγέλου τῆς Ἀγίας Τριάδος Κρανιδίου¹ (1244), ὅπως συνθετώτερον εἶναι καὶ εἰς τὸ ἔνδυμα Ἀγίου τῆς ἐκκλησίας Ἀ-γίου Νικόλαος τοῦ ὁμωνύμου χωρίου τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηράς, τὸν ὁποῖον ἐχρονολόγησα ἀπὸ τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰ.²

Καὶ ὁ Χριστὸς τῆς Δεήσεως μὲ τοὺς εὐρεῖς ὤμους (πίν. 135γ) εἰς τὸν νάρθηκα τῆς Ἀγήτριας δεξιὰ τῆς θύρας τῆς ὁδηγούσης πρὸς τὸν ναὸν ὑπενθυμίζει ὀλίγον παραστάσεις τοῦ 13ου αἰ. ὡς ἡ τοῦ Arilje (περὶ τὸ 1296)³. Ἀξιοπρόσεκτον ὅτι ὁ ἁγιογράφος εἶχεν ἀποδώσει ὑψηλότερον τὴν κόμην τοῦ Χριστοῦ καὶ ἔπειτα μεταμεληθεὶς ἐξωγράφισεν αὐτὴν χαμηλότερον. Τῆς ἀρχικῆς κόμης διακρίνονται ὑπὲρ τὴν κεφαλὴν ἴχνη. Τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ εἶναι πλατὺ καὶ ἐπίπεδον καὶ τὰ φῶτα του ὡς εἰς τὸν Ἀρχοντα Μιχαήλ⁴, ὑπὸ τοὺς κανθοὺς ἀποδίδουν παράλληλοι λεπτὰ γραμμαῖ. Καὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου τὸ πρόσωπον εἶναι πλατὺ. Εἰς τὸν 13ον αἰῶνα θὰ ἐνέτασσε κανεῖς καὶ τὸ κτήριο τοῦ ναοῦ.

3. Προφήτης Ἡλίας⁵ δυτικῶς τοῦ μικροῦ χωρίου Ἀγία Κυριακὴ, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς Ἀγήτριας παρὰ τὴν ρίζαν ἐκτεταμένων βράχων μικρός, κομψὸς σταυρεπίστεγος⁶ ναῖσκος τοῦ τύπου A1 κατὰ τὸν Ὀρλάνδον, κτισμένος μὲ μεγάλους τεφροὺς μαρμαρολίθους, ἐκ τῶν ὁποίων ἱκανοὶ ἔχουν ὀρθογωνισθῇ. Ὁ τρόπος τοιχοδομίας του ὑπενθυμίζει τὸν πλησίον εὐρισκόμενον ναὸν τῆς Βλαχέρνας (τέλος 12ου αἰ.). Εἰς τὴν ἀψίδα, ἐξωτερικῶς τρίπλευρον, ἀνοίγεται τοξωτὸν παράθυρον. Διὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ μνημείου, δὲν ἐχρησιμοποίησαν πλίνθιν. Αἱ διαστάσεις του ἐσωτερικῶς εἶναι 3.70 × 2.87 μ. Πρὸς Δ τοῦ ναῖ-σκου συνέχεται καμροσκέπαστος μικρὰ προσθήκη, ὡς εἶδος νάρθηκος, μὲ τὴν καμάραν ἀπὸ Β πρὸς Ν. Ἡ θύρα τοῦ προσκτίσματος, τὸ ὁποῖον ἔχει διαστ. 2.55 μ. (μῆκος) × 2.33 μ. (πλάτος), ἀνοίγεται εἰς τὸν βόρ. τοῖχον.

1. SOPHIA KALOPISSI - VERTI, ἑ.ἄ. πίν. 24, 22 καὶ σκαρίφημα 30A₁₀.

2. Εἰς ἀνακοίνωσίν μου κατὰ τὸ XV Διεθνὲς Βυζαντινολ. Συνέδριον δημοσιευθεῖσαν εἰς τὸν Θ' τόμ. 1977 - 1979 τοῦ ΔΧΑΕ περίοδ. Δ' σ. 35 - 61.

3. C. MILLET - A. FROLOW, La peinture du moyen - âge en Yougoslavie, II (1957) πίν. 971. Τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ Arilje εἶναι πλατὺ, ἀλλ' ὄχι πλαδαρὸν καὶ ἐπίπεδον. Ἐχει πλαστικότητα. Ὁμοιάζει καὶ ἡ διάταξις τῆς κόμης. Οἱ ὀφθαλμοὶ ὁμοῦς δὲν ἔχουν τόσον μεγάλας κόρας. Κατὰ τὸ γένειον ὑπενθυμίζει κάπως τὸν Παντοκράτορα τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς εἰς τὸ Γαλάτσι (ΔΡΑΠΗΣ ΒΑΣΙΛΑΚΗ - ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, Οἱ τοιχογραφίαι τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς στὴν Ἀθήνα (1971) πίν. 21). Τὸ μεγαλύτερον ὁμοῦς πλάτος τοῦ δεξιοῦ του (ὡς πρὸς τὸν ὁρῶντα) θυσάνου ὀφείλεται προφανῶς εἰς τὴν ἐλαφρὰν πρὸς τὰ δεξιὰ στροφὴν τῆς κεφαλῆς (βλ. τὴν αὐτὴν, ἑ.ἄ. 36). Τὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ περὶ τὸ 1317 εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον τοῦ Staro-Nagoricino (G. MILLET - A. FROLOW, ἑ.ἄ. III (1962) πίν. 113,2). Τὸ πρόσωπον ὁμοῦς εἰς Ἀγήτριαν ἀποδίδεται σχεδὸν κατε-νώπιον.

4. N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ἑ.ἄ. πίν. 75α.

5. Εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ μνημείου ἐβοήθησεν ἡ ἐπιμελήτρια κ. Σοφία Βέρτη-Καλοπίση.

6. Βιβλιογραφίαν διὰ τοὺς σταυρεπίστεγους ναοὺς βλ. παρὰ ΝΤ. ΜΟΤΡΙΚΗ, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι Μεγαρίδος (1978) 8 σημ. 11.

Τὸ ἀνώφλιον τῆς θύρας τοῦ ναύσκου, τῆς διατρυπώσεως τὸν δυτικὸν τοῦ τοῦ-
χον, συνίσταται ἐκ σχιστολίθου ὑπὲρ τὸν ὁποῖον διαμορφοῦται ἐλαφρῶς πετα-
λόμορφον ἀνακουφιστικὸν τόξον ἐξ ἐπιμελῶς λαξευμένων πωρολίθων. Ἡ θύρα,
ἀρκετὰ μεγάλη διὰ τὰς διαστάσεις τοῦ ναύσκου, ἔχει πλάτος 0.82 μ. Τὸ πάχος
τοῦ βορείου σταθμοῦ εἶναι 0.65 μ. καὶ τοῦ νοτίου 0.70 μ.

Ἡ ἐγκαρσία καμάρια τέμνουσα περίπου κατὰ τὸ μέσον τοὺς πλαγίους τοί-
χους εἶναι κατὰ τι στενωτέρα τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς. Ἡ κτιστὴ ἀγία
Τράπεζα εὑρίσκεται ἐντὸς τῆς ἀψίδος, ἡ ὁποία ἔχει χορδὴν 1.10 μ. καὶ ἀκτῖνα
περίπου 0.60 μ. Τὸ παράθυρον τῆς ἀψίδος, τὸ μοναδικὸν τοῦ ναύσκου, ἐσωτερι-
κῶς ὀρθογώνιον, εἶναι ἀρκούντως πλατὺ (0.31 μ.). Αἱ κόγχαι τῆς Προθέσεως
(χορδῆς 0.49 μ., ἀκτῖνος 0.22 μ.) καὶ τοῦ Διακονικοῦ (χορδῆς 0.47 μ. ἀκτῖνος
0.21 μ.) εἶναι ἐγγεγραμμένα ἐντὸς τοῦ ἀνατ. τοίχου. Ἡ κόγχη τῆς ἀψίδος
εἶναι πολὺ ὑψηλὴ. Τὸ τέμπλον σήμερον συνίσταται ἐκ ξηρολιθιδῶς καὶ εἶναι κατὰ
τὸ πλεῖστον κατερειπωμένον. Παρὰ τὸν νότιον τοῖχον καὶ τὸ πρὸς Ν τμήμα
τοῦ δυτικοῦ τοίχου ὑπάρχει χαμηλὸν θρανίον. Πιθανώτατα ὑπῆρχεν ἀντίστοι-
χον καὶ εἰς τὸν βόρειον τοῖχον.

Ἐσωτερικῶς ὁ ναῦσκος ἔχει ἐπιχρισθῇ διὰ λευκωποῦ, ὑπερύθρου ἐκ τοῦ χρό-
νου ἀσβεστοκονιάματος. Φαίνεται ὅτι ἀρχικῶς ὑπῆρχεν ἀνὰ μία τοιχογραφία
χαμηλὰ εἰς τὰ τύμπανα τῆς ὀριζοντίας κεραίας. Ἐπὶ τοῦ ἀρχικοῦ στρώματος
βραδυτέρον ἐπεκολλήθη νεώτερον στρώμα ἀσβεστοκονιάματος ἐπεκαθὲν καὶ
εἰς μέρος τοῦ νοτίου καὶ βορείου τοίχου τῆς δυτ. κεραίας. Χαμηλὰ ἐπὶ τοῦ
νεωτέρου στρώματος ἀπεικονίσθησαν ἀνὰ δύο ἐκατέρωθεν μορφὰ πλαισιού-
μεναι ὑπὸ λεπτῆς ἐρυθρωπῆς ταινίας. Ἐξ αὐτῶν αἱ δύο δυτικώτεροι εἶναι Ἀρ-
χάγγελοι, μετωπικοὶ φέροντες σάκκον καὶ διάλιθον λῶρον. Ἐπὶ τοῦ βορ. τοί-
χου ὁ Ἀρχιστράτηγος Μιχαὴλ κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς σταυροφόρον σφαῖραν
μὲ τὰ γράμματα Υ(ησοῦ)C X(ριστο)C NH(KA) καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς σκῆπτρον.
Αἱ πτέρυγές του μὲ φῶτα μιμούμενα ἰχθυόεσσαν καὶ περιγράμμα διάλιθον
εἶναι πολὺ στεναὶ καὶ σχηματικαί. Ἐκατέρα ὁμοιάζει πρὸς ἐλισσόμενον ὄφιν.
Πτέρυγες, οὐλὴ κόμη καὶ χιτῶν ἔχουν τὸ αὐτὸ ἐρυθροκάστανον χρῶμα. Τὸ
πρόσωπον εἶναι στρογγύλον καὶ πλατὺ ἐξ ὧρας σχεδὸν ἐνιαίου τόνου μὲ χα-
ρακτηριστικὰ γραμμικά. Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου ὁ Ἀρχων Γαβριὴλ εἶναι ἀτε-
χνότερος τοῦ Μιχαὴλ, πολὺ βραχύσωμος, ἰστάμενος ἐπὶ προσκεφαλαίου. Εἰς
τὸ πρόσωπόν του διακρίνεται πράσινος προπλάσμος. Θὰ ἔλεγέ τις ὅτι εἶναι
ἔργον ἄλλης χειρός. Ἀνατολικώτερον εἰκονίζεται ὁ Πρόδρομος ὁλόσωμος,
βραχύσωμος μὲ τοὺς πόδας ἐν διαστάσει, ἐστραμμένους πρὸς Α κατὰ 3/4. Φέρει
χιτῶνα κεραμόχρουν καὶ ἱμάτιον καστανὸν καὶ κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς ἐνεπίγρα-
φον εἰλητόν. Ἡ πτυχολογία εἶναι γραμμική, ὑπενθυμίζουσα λαϊκὰ καππαδο-
κικὰ ἔργα.

Ὑψηλότερον τῶν μνημονευθέντων Ἀγίων ἐκ τοῦ παλαιοῦ στρώματος ἐπὶ
τοῦ βορείου τοίχου καὶ πρὸς Α τοῦ Μιχαὴλ διακρίνεται ἡμιεξέτλητος ἀνδρικὴ

γενειοφόρος μορφή ἐν προτομῇ. Δεξιὰ τῆς κεφαλῆς ἀναγινώσκονται τὰ γράμματα *ΦΡΕΜ*. Ἴσως πρόκειται διὰ τὸν Ἅγιον Ἐφραίμ. Ἀπέναντι, ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου, ὑπὲρ τὸν Πρόδρομον ἐξωγραφίζετο ὁ Χριστός, ὅπως μαρτυρεῖ σωζόμενος ἀριστερὰ καστανὸς δίσκος μὲ τὴν λευκὴν συντομογραφίαν *I* (ἡσοῦ)*C*.

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νεωτέρου στρώματος συνεχίζονται φαίνεται καὶ εἰς τὸ τέμπλον ὡς συνάγεται ἀπὸ τμῆμα ἐγχρώματος ἀββεστοκονιάματος σωζομένου παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Προδρόμου. Αἱ παραστάσεις εἶναι ἄτεχνον, λαϊκοῦ ὅφους. Ἡ ἀπόδοσις τῶν σωμάτων ἐπίπεδος, ἡ πτυχολογία γραμμική. Ἐντονος εἶναι ἡ διακοσμητικὴ διάθεσις εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν πτερύγων καὶ τῶν ἐνδυμάτων τῶν Ἀρχαγγέλων. Θὰ προέτεινέ τις χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ ἀπὸ τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 13ου αἰ. καὶ τοῦ νεωτέρου στρώματος τῶν τοιχογραφιῶν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 13ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνος.

4. Ἅγιοι Θεόδωροι πλησίον τοῦ Πύργου Διροῦ, παρὰ τὸν συνοικισμὸν «στοῦ Καλοῦ», μονοκάμαρος ναός, ἔχων ἐσωτερικῶς διαστ. 5.74×3.30 μ. (πίν. 136α). Τὸ δάπεδον εἶναι ἐπεστρωμένον διὰ μεγάλων μαρμαρίνων πλακῶν. Ἡ Ν πλευρά, ἡ Α καὶ ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψίς (πίν. 136α) ἔχουν οἰκοδομηθῇ κατὰ τὸ πλινθοπερίκλειστον σύστημα δομῆς. Μεταξὺ τῶν παρολίων πλίνθοι σχηματίζουν διακοσμητικὰ γράμματα: ἦτα, ταῦ, κάππα ἀριστερόστροφον, χρῆσμα. Χαμηλὰ ὅμως ὁ Ν τοίχος ἔχει κτισθῇ διὰ τεφρῶν ὀγκολίθων. Διὰ τεφρῶν λίθων, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπεξεργασμένων, εἶναι κτισμένη καὶ ἡ βόρειος πλευρὰ τοῦ ναοῦ, φέρουσα περὶ τὸ μέσον αὐτῆς δίλοβον, διακοσμητικόν, τυφλὸν παράθυρον. Δι' ὁμοίων λίθων, μᾶλλον ἀκανονίστου σχήματος, ἔχει οἰκοδομηθῇ καὶ ὁ δυτ. τοίχος (πίν. 136β). Μεταξὺ τῶν λίθων παρεμβάλλονται ἐλάχιστα τεμάχια πλίνθων. Ὑψῆλὰ εἰς τὴν δυτ. πλευρὰν ὑπάρχει μονόλοβον ψευδοπαράθυρον καὶ ἐντειχισμένον πινάκιον. Ψευδοπαράθυρα εἶναι καὶ τὰ δίλοβα τοῦ νοτ. τοίχου, ἀνὰ ἓν ἑκατέρωθεν τῆς θύρας, τειχισμένα ἐνδοθεν ἐξ ἀρχῆς μέχρι τοῦ ἡμίσεος πάχους τοῦ τοίχου (πίν. 136γ). Πραγματικὸν εἶναι μόνον τὸ δίλοβον τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος, τῆς ὁποίας τμῆμα ἐσωτερικῶς πληροῖ κτιστὴ ἀγία Τράπεζα. Τὰ ἐπιθήματα ἀμφικιονίσκων τῶν παραθύρων κοσμεῖ φυλλοφόρος σταυρός (πίν. 137β). Τὸ τόξον τῆς θύρας, ἐλαφρῶς πεταλόμορφον, συνίσταται ἐκ παρολίων πλαισιουμένων ὑπὸ λευκοῦ μαρμάρου καὶ ὀδοντωτῆς ταινίας (πίν. 136γ). Τὸ Α παράθυρον τῆς Ν πλευρᾶς φέρει ἀπὸ τὸ ἐν καὶ τὸ ἄλλο μέρος ζωφόρον ἐκ ρομβοειδῶν πλακιδίων ἄνευ γανώματος. Ὀδοντωτὴ ταινία πλαισιοῦσα τὰ τόξα τῆς θύρας καὶ τῶν ψευδοπαρὰθύρων τοῦ Ν τοίχου ἐπεκτείνεται ὀριζοντιουμένη μέχρι τῆς Α γωνίας καὶ ἐκεῖθεν ἐπὶ τῆς Α πλευρᾶς, τὴν ὁποίαν διαθεῖ, ἀπολήγουσα εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν. Τὸν Ν τοῖχον ἐπὶ πλεόν κοσμοῦν ἐντειχισμένα πινάκια καὶ γλυπτὰ μαρμάρινα μέλη. Τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἐσωτερικῶς πλαισιώνουν δύο κόγχαι, ἀνοιγόμεναι εἰς τὸ πάχος τοῦ Α τοίχου. Τὸ τέμπλον πιθανώτατα ἦτο μαρμαρίνον. Πολλὰ ἀνάγλυπτα μέλη κατὰκείνται ἐντὸς καὶ ἔξω τοῦ ναοῦ, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀπότμημα κιονίσκου μὲ συμφυῆ σταθμὸν

πύλης ἱεροῦ (12ου αἰ.), τμήματα γείσων καὶ θωρακίου (πίν. 137α, γ-ς')¹. Εἰς τὸν Β τοῦχον τοῦ ἁγίου Βήματος ἐσωτερικῶς ἔχει ἐντειχισθῇ τεμάχιον κοσμήτου μὲ πρόεχον μέγα, ἔξεργον κομβίον.

Ἡ ἐπιμελὴς τοιχοδομία τοῦ ναοῦ, τὸ ἐλαφρῶς πεταλόμορφον τόξον τῆς θύρας, ἡ ζωφόρος ἐκ ρομβοειδῶν πλακιδίων, ἡ ἀπαντῶσα εἰς ναοὺς τῆς Μάνης τοῦ 12ου αἰ. ὡς ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ὀχιᾶς, ἡ Ἀγία Βαρβάρα Ἐρῆμου καὶ ὁ Σέργιος καὶ Βάχχος τῆς Κίττας, ἡ χρῆσις κεραμίνων διακοσμητικῶν γραμμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου καὶ τὸ ὕψος τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῶν περισσοτέρων μαρμαρίνων διαλελυμένων μελῶν ὑποδεικνύουν ὅτι ἔσως τοῦ 12ου αἰ. ἔργον πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὁ ναός.

5. Ναὸς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ ὑπὲρ τὸ χωρίον Πολεμίτας². Διὰ τὸ μονοκάμαρον κτίσμα, τὸ διασῶζον τοιχογραφίας τοῦ ἔτους 1278 θὰ δημοσιεύσῃ μελέτην ἡ ἐπιμελήτρια τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Σπουδαστηρίου κ. Σοφία Βέρτη - Καλοπίση.

6. Ναὸς τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων³ μονόχωρος, καμαροσκεπής (πίν. 138α) εἰς τὸ χωρίον Μίνα, διαστ. μὲ τὴν ἀψίδα 8.35×2.38 μ. Οἱ κατακόρυφοι τοῦχοι τοῦ⁴ ἀποτελοῦνται σχεδὸν ἐκ ξηρολιθιάς. Τὰς βάσεις των ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον συνιστοῦν ὀγκόλιθοι, ἐνῶ τὰ ὑψηλότερα μέρη μικρότεροι λίθοι. Οἱ ἄρμοι των πληροῦνται μὲ λιθάρια καὶ ἑνιαχοῦ μὲ πηλόν. Ἡ ἀψὶς εἶναι ἡμικυκλικὴ καὶ ἔχει μικρὰν φωτιστικὴν θυρίδα. Μέρος τοῦ ἀνοίγματος τῆς ἀψίδος καταλαμβάνει ἡ κτιστὴ ἁγία Τράπεζα. Ἐξωτερικῶς ἡ στέγη ἔχει καλυφθῇ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους διὰ τσιμέντου. Ἡ χαμηλὴ θύρα (ὕψους 1.43 μ.) ἀνοίγεται εἰς τὸν Ν τοῦχον, ἔχουσα ὡς ἀνώφλιον ὀγκόλιθον (1.20×0.45 μ.) καί, ὑπὲρ

1. Ἐπὶ τοῦ ἀποκεκρουμένου θωρακίου τοῦ 11ου αἰ. (πίν. 137α) ἔχει γλυφῇ κοσμήτης πιθανῶς τῶν ἀρχῶν τοῦ 12ου αἰ. Εἰς τὸν 12ον αἰ. θὰ ἤδυνάτο νὰ τοποθετηθῇ καὶ τὸ ἀποκεκρουμένον θωράκιον 137γ. Τὸ 1378 μὲ τὰ ἐναλλὰξ ὄρθια καὶ ἀνεστραμμένα ἐπιτεδὸγλυφα ἀνθέμια, τῶν ὁποίων αἱ ἔλικες, αἱ συνδέουσαι αὐτά, ἀπολήγουν εἰς κεφαλὴν ὄφως (:), ἴσως ἀνήκει εἰς τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰ. Τὸ 137ε παρουσιάζει πλαδαρὰν ἐργασίαν πιθανῶς τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ μαρμαρᾶ Νικήτα (1075). Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Νικήτας Μαρμαρᾶς, *Δωδώνη* Α', 1972, 21 - 44 καὶ Ὁ αὐτός, Ἀγνωστα γλυπτὰ τῆς Μάνης, ἀποδιδόμενα στὸ μαρμαρᾶ Νικήτα ἡ τὸ ἐργαστήρι του, ΔΧΑΕ, περίοδος Δ', τ. Η', 1975 - 1976, 19 - 27. Ὁ διάκοσμος τοῦ πίν. 137ς' μὲ τὸ ἐξέχον καμπτόμενον φύλλον ὁμοιάζει πρὸς τὸν διάκοσμον (πίν. 137ζ) τοῦ ἀνωφλίου τῆς θύρας τῶν Ἀγίων Σεργίου καὶ Βάχχου Κίττας μὲ τὴν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν (τὴν ὁποίαν βλ. παρὰ R. TRAQUIR, Laconia, The Churches of Western Mani, ABS XV, 1908 - 1909, 188).

2. Ὁ τύπος τοῦ ὀνόματος εἶναι ἀρχαῖος δωρικὸς ἀντὶ τοῦ Πολεμίτης (Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Ἀρχαῖα καὶ Μεσαιωνικὰ τοπωνύμια ἐκ Μάνης (Συμβολὴ δευτέρα), Πελοποννησιακὰ Β', 1957, 329 - 330).

3. Τὴν μακρὰν κτιτορικὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ναοῦ δημοσιεύω ἄλλοτε.

4. Ὁ δυτ. τοῦχος εὐρύνεται παρὰ τὴν βάσιν του σχηματίζων σκάρπαν. Βλ. καὶ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἀι-Λέου εἰς τὸ Μπρίκι τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ, περίοδος Δ', τ. ΣΤ', 1970 - 1972, 157.

αὐτὸν ἀνακουφιστικὸν τόξον ἐκ πωρολίθων. Τὸ κτιστὸν τέμπλον διατρυπᾷ τοξωτὴ θύρα πλακισιουμένη ἀπὸ δύο ὀρθογώνια, μικρὰ ἀρμάκια.

Ὁ ναὸς ἐσωτερικῶς ἦτο κατάγραφος. Τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ¹ διασώζεται μέρος μᾶλλον εἰς κακὴν κατάστασιν. Ἀλλωστε οἱ τοῖχοι ἀπὸ τῆς γενέσεως τῆς ἡμικυλινδρικής στέγης καὶ κάτω ἔχουν ἐπιχρισθῆ δι' ἀσβέστου. Αἱ συνθέσεις διατάσσονται ἐκατέρωθεν τῆς κλειδός, ἡ ὁποία παρὰ τὸ σύνθηρες δὲν φέρει διακοσμητικὴν ταινίαν, καὶ χωρίζονται μετὰξὺ των δι' ἀπλῆς στενῆς ἐρυθρᾶς ταινίας, πλὴν τῶν εὐρισκομένων παρὰ τὸ τέμπλον. Τούτων ἡ διαχωριστικὴ ταινία ἔχει τριπλάσιον εὖρος καὶ ὁμοίχρωμος πρὸς τὰς ἄλλας φέρει ὠχρόλευκον κόσμημα.

Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἀψίδος ἡ Πλατυτέρα τύπου Βλαχερνίτισης. Σώζεται ἐν μέρει ὁ Ἰησοῦς μὲ ἐρυθροκάστανα ἐνδύματα, κρατῶν εἰλητάριον εἰς τὴν χεῖρα. Καστανέρυθρον ἦτο, φαίνεται, καὶ τὸ μαφόριον τῆς Παναγίας.

Ἐπὶ τοῦ τυμπάνου ὑπὲρ τὴν ἀψίδα διακρίνονται λεῖψανα πιθανώτατα τοῦ Ἀγίου Μανδηλίου², τὸ ὁποῖον εἰκονίζεται ὡς ἀνακομβούμενον ἐκατέρωθεν ὕψους μὲ κρεμαμμένας πρὸς τὰ κάτω ἄκρας. Σκιαγραφεῖται ἡ ρίς, τὸ στόμα καὶ οἱ ὀφθαλμοὶ τοῦ Χριστοῦ, φαίνονται δ' ἐπίσης ἔχνη τῆς κυματιστῆς κόμης. Τὸ Ἅγιον Μανδῆλιον πλακισιώνουν δύο ἐξαπτέρυγα.

Ἡ Ἀνάληψις ἐπὶ τῆς συνήθους θέσεως τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ. Διακρίνονται τὰ δύο ἡμιχόρια τῶν Ἀποστόλων μὲ Ἀγγελον εἰς τὰ πρὸς Ἀ ἄκρα των, σπρεφόμενον πρὸς αὐτοὺς καὶ κρατοῦντα σκῆπτρον. Οἱ Ἀπόστολοι (πίν. 138β) φοροῦν λευκοποὺς χιτῶνας καὶ ἱμάτια χρώματος καστανοπρασίνου, κυανοφαίου με βυσσινόχρους πτυχάς. Ὁ βόρ. Ἄγγελος (πίν. 138δ) φορεῖ ὠχρόλευκον χιτῶνα καὶ ἐρυθρορρόδιον ἱμάτιον. Τὰ αὐτὰ χρώματα ἐπαναλαμβάνονται ἀντιστρόφως εἰς τὰ ἐνδύματα τοῦ ἄλλου Ἀγγέλου (πίν. 138γ).

Ἐπὶ τοῦ βορ. τοίχου ἀπὸ Ἀνατολῶν:

α. Ἡ Γέννησις τοῦ Χριστοῦ. Κάτω ἀριστερὰ ἐκφραστικώτατον τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰωσήφ (πίν. 139α), ὁ ὁποῖος προβάλλεται ἐπὶ βυσσινόχρου βάθους, προφανῶς βράχου διαμορφουμένου ἐκ παρατιθεμένων ρόμβων. Εἰς τὸ μέσον τοῦ πίνακος καὶ κάτω ἐξίτηλος ἡ σκηνὴ τοῦ Λουτροῦ. Τὸν γυμνὸν Ἰησοῦν μὲ τοὺς χονδροειδεῖς χαρακτῆρας κρατεῖ ἐπὶ τῶν γονάτων τῆς διὰ τῆς δεξιᾶς χειρὸς ἡ μαῖα, ἐνῶ διὰ τοῦ δείκτου τῆς ἄλλης φαίνεται δοκιμά-

1. Εἰς τὴν ἀρχικὴν περιγραφὴν των (τὸ 1969) ἐβοήθησεν ἡ τότε βοηθὸς τῆς ἔδρας τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων κ. Θεοπίστη Λίβα - Ξανθάκη.

2. Ἐπὶ τῆς θέσεως αὐτῆς ζωγραφεῖται τὸ Ἅγιον Μανδῆλιον εἰς πολλοὺς βυζαντινῶν χρόνων ναοὺς τῆς Κρήτης· βλ. ΘΕΟΔ. ΣΤ. ΠΕΛΑΝΤΑΚΗ, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς ἐπαρχίας Ἀγίου Βασιλείου Ν. Ρεθύμνης (1973), 14 (Ἅγιος Φώτιος Σελλιών), 16 (Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος Ἀσωμάτου), 18 (Παναγία ἡ Εσρορίτισσα Ἱ. Μ. Πρέβελι), 20 (Ἅγιος Ἀντώνιος Ἀγίας Πελαγίας), 23 (Ἅγιος Γεώργιος Λαμπηνῆς), 26 (Ἅγιος Γεώργιος Σπήλι), 28 (Σωτὴρ Σπήλι), 30 (Ἀγία Εὐρήνη Μουνέας), 36 (Παναγία Δρύμικου).

ζουσα τὸ ὕδωρ τὸ ἐντὸς πολὺ μικρᾶς, ὑψίποδος καὶ κατακόσμου κολυμβήθρας. Ἀπέναντι τῆς μαίας ἡ μεγαλοπρόσωπος Σαλώμη κρατεῖ ὕδριαν φέρουσα κεφαλόδεσμον ἀνοικτόχρωμον, κοσμούμενον μὲ μελανὰς στιγμάς. Εἰς τὸ κάτω δεξιὸν ἄκρον τῆς συνθέσεως ἐπὶ βάθους βυσσινόχρου, διαμορφουμένου ὡς τὸ ἀνωτέρω, γηραιὰ μορφή ἀνανεύοντος ἐκπλήκτου ποιμένος μὲ λυτὴν κόμην καὶ μακρὰν γενειάδα. Τὰ περιγράμματα καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν μορφῶν καστανά. Καστανὸς καὶ ὁ προπλάσμος εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰωσήφ, τοῦ ὁποίου τὴν ἐπιδερμίδα ἀποδίδει εὐρεῖα σιτόχρους ἐπιφάνεια, ἐλάχιστα ροδίζουσα εἰς τὰ ζυγωματικά.

Ὁ δεῦτερος πίναξ εἶναι ἐντελῶς κατεστραμμένος.

β. Ὁ τρίτος εἰκονίζει τὰς Μυροφόρους. Ἀριστερὰ τρεῖς Μυροφόροι μὲ φωτοστεφάνους, κυανοφαίους χιτῶνας καὶ καστανέρυθρα μαφόρια. Ἡ πρώτη ἐπιθέτει ἐπὶ τῆς παρειᾶς τὴν ἀριστερὰν χεῖρα καὶ διὰ τῆς ἄλλης κρατεῖ φιαλίδιον ἀρωμάτων (πίν. 139β). Ἡ δευτέρα ἔχει τὴν μίαν χεῖρα ἐπὶ τοῦ στήθους καὶ διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ κασίον. Ἡ μεσαία ἀτενίζει τὸν Ἀγγελον τὸν καταλαμβάνοντα ὀλόκληρον σχεδὸν τὸ δεξιὸν ἥμισυ τοῦ πίνακος, καθὼς ἀποδίδεται εἰς μεγαλυτέραν κλίμακα ἢ αἱ ἄλλαι Γυναῖκες. Φέρων ροδόχροα ἐνδύματα κάθεται ἐπὶ στρογγύλου σχεδὸν λίθου ἐρυθροροδίνου χρώματος. Διὰ τοῦ δείκτου τῆς δεξιᾶς δεικνύει πρὸς τὰ κάτω καὶ διὰ τῆς ἄλλης, στηριζομένης ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ γόνατος, κρατεῖ ράβδον. Στρέφει καὶ κλίνει ὀλίγον πρὸς τ' ἀριστερὰ τὴν κεφαλὴν βλέπων κατ' εὐθεῖαν τὸν θεατὴν. Εἰς τὸ κάτω ἄκρον τοῦ βράχου στηρίζει τὴν ράχιν κοιμώμενος στρατιώτης μὲ κωνικὸν κράνος, φολιδωτὸν θώρακα, κρατῶν γυμνὴν σπάθην.

γ. Ἡ εἰς Ἀδοκᾶθοδος (πίν. 139β), πολὺ ἐξίτηλος καὶ κατεστραμμένος πίναξ. Ὁ Ἰησοῦς κρατεῖ διὰ τῆς ἀριστερᾶς σταυρὸν ἐρυθροῦ χρώματος.

δ. Ἐπὶ τοῦ Δ τοίχου μία μόνη παράστασις, ἡ Σταύρωσις. Εἰς τὸ μέσον διακρίνεται ἀμυδρῶς ὁ Ἐσταυρωμένος. Ἀριστερὰ ζωγραφοῦνται μὲ ἄνεσιν τρεῖς γυναικεῖαι μορφαί. Ἡ πρώτη, σχεδὸν κατενώπιον φορεῖ ροδόχροα ἐνδύματα μὲ ἐρυθρὰς πτυχάς, ἔχουσα τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους καὶ τὴν ἀριστερὰν ὑπὸ τὸν ἀνθερεῶνα. Ἡ δευτέρα κρατεῖ τὴν μίαν χεῖρα πρὸ τῆς ὀσφύος καὶ ἡ τρίτη ἔχει καὶ τὰς δύο χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους, φέρουσα κυανοῦν μαφόριον καὶ ἀτενίζουσα πρὸς τὸν Χριστὸν, τὸν κλίνοντα τὴν νεκρὰν κεφαλὴν ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου. Αἱ καθ' ὑπερβολὴν μακρὰι χεῖρες Του εὐρίσκονται εἰς τὴν αὐτὴν εὐθεῖαν μετὰ τῶν ὤμων. Δεξιὰ ἐπὶ ἀβακτωτὸ βάθους (τείχους;) προβάλλονται κακῶς διατηρούμεναι μορφαί.

Ἐπὶ τοῦ Ν τοίχου ἀπὸ Δυσμῶν:

α. Ἡ Βαΐοφόρος πολὺ κατεστραμμένη. Εἰς τὸ μέσον ἐπὶ ὄνου τεφροσιτόχρου ὁ Ἰησοῦς. Τὸ ὑποζύγιον κλίνει πρὸς τὰ κάτω τὴν κεφαλὴν μὲ τὸν λαιμὸν ἐντόνως καμπυλούμενον. Τὸν Χριστὸν ἀκολουθεῖ εἰς Ἀπόστολος μὲ λευκωπὸν χιτῶνα καὶ καστανὸν ἱμάτιον προβαίνων εἰς χειρονομίαν ὀμιλοῦντος ὑπὸ τὴν

κεφαλὴν τοῦ ζώου ἔχνη κύπτοντος παιδίου. Δεξιὰ τὰ τεῖχη πόλεως καὶ πρὸ αὐτῶν φοῖνιξ.

β. Ἡ Ἑγερσις τοῦ Λαζάρου. Τὸ βάθος καὶ ἐδῶ κυανοῦν. Ἀριστερὰ ὁ Ἰησοῦς αἶρων πρὸς τὸν Λάζαρον τὴν χεῖρα, κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς εἰλητὸν καὶ φέρων χιτῶνα πορφυροῦν καὶ βαθυκύανον ἱμάτιον. Μόλις διακρίνονται γονυκλινεῖς πρὸ τῶν ποδῶν τοῦ ἡ Μαρία καὶ ἡ Μάρθα. Ὅπισθεν αὐτῶν ἀγένειος ἀνὴρ μὲ βραχὺν ἐρυθρὸν χιτῶνα καὶ βαθυκύανους περικνημίδας σύρει τὴν ἄκραν τῶν χειρῶν τοῦ Λαζάρου. Ὁ τάφος εἶναι ὀρθογώνιος ἀπολήγων ἄνω εἰς ἀέτωμα. Κάτω δεξιὰ ἡ ἀποκυλισθεῖσα καστανέρυθρος πλάξ τοῦ τάφου. Εἰς τὸ βαθύχρωμον ἄνοιγμα τοῦ τάφου ὁ ἀναστὰς φίλος τοῦ Σωτῆρος.

γ. Τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου. Ἐκ τοῦ πίνακος ἐναπομένον ἐλάχιστα ἔχνη, ἱκανὰ ὅμως διὰ νὰ προσδιορισθῇ τὸ θέμα του. Ἀριστερὰ ὁ Ἀρχιερεὺς ὀπίσω θυρώματος κοσμουμένου διὰ μαργαριτοφόρου σταυροῦ. Δεξιὰ τοῦ θυρώματος ἡ Παναγία καὶ ὁ Ἰωακεῖμ ἐπιθέτων ἀμφοτέρως τὰς χεῖρας ἐπὶ τῶν ὤμων τῆς παιδίσκης. Ἀκολουθεῖ ἡ Ἄννα. Ἄνω ἀριστερὰ ἡ Θεοτόκος τρεφομένη ὑπὸ Ἀγγέλου.

δ. Ὑπαπαντή. Ἀριστερὰ ὁ Συμεὼν προτείνων τὰς χεῖρας διὰ νὰ δεχθῇ τὸν Ἰησοῦν. Ὅπίσω του ἀμυδρὰ ἡ μορφή τῆς προφήτιδος. Εἰς τὸ δεξιὸν ἤμισυ τῆς συνθέσεως ἡ Θεοτόκος κρατοῦσα πρὸ αὐτῆς σχεδὸν ὄρθιον τὸν Χριστόν. Ὁ χιτὼν τῆς εἶναι βαθυκύανος καὶ καφέρυθρον βαθέος τόνου τὸ μαφόριον. Ὁ Ἰησοῦς εἰς κλίμακα πολὺ μεγαλύτεραν τῆς συνήθους τείνει πρὸς τὸν Συμεὼν καὶ τὰς δύο χεῖρας φέρον λευκωπὸν ἔνδυμα κοσμούμενον διὰ μελανῶν στιγμῶν, αἱ ὁποῖαι σχηματίζουν κύκλους. Ὅπίσω μόλις διακρίνεται ὁ Ἰωσήφ.

Χαμηλὰ ἐπὶ τοῦ βορ. τοίχου ἀπέναντι τῆς θύρας ὁ μόνος σήμερον ὁρατὸς πίναξ τῆς κάτω ζώνης, ἐξίτηλος, εἰκονίζων προφανῶς τοὺς ἐπωνύμους τοῦ ναοῦ Ἀγίους, ὁλοσώμους, μεταπικοὺς μὲ τὸν Ἰησοῦν ἐν προτομῇ μεταξὺ τῶν κεφαλῶν των, εὐλογοῦντα ἀμφοτέρους καὶ φέροντα λευκωπὸν χιτῶνα καὶ βυσσινόχρουν ἱμάτιον. Ὁ χιτὼν τοῦ ἐξ ἀριστερῶν ἱερατικοῦ Ἀγίου εἶναι κυανοῦς καὶ βαθυκόκκινον τὸ ἱμάτιον. Ὁ ἐκ δεξιῶν φορεῖ εἶδος ἐρυθροροδίνου ἐπενδύτου καὶ χιτῶνα ὁμοίου χρώματος πρὸς τὸν χιτῶνα τοῦ ἄλλου.

Εἰς τὰς τοιχογραφίας τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων διατηροῦνται ἀκόμῃ ἀναμνήσεις τῆς Κομνηνεῖου παραδόσεως. Τὸ πρᾶγμα γίνεται φανερόν ἀπὸ τὸν τρόπον φωτισμοῦ τῶν προσώπων τοῦ Ἀγγέλου καὶ τοῦ Παύλου τῆς Ἀναλήψεως (πίν. 138δ), ἀλλὰ καὶ τὸν κατακερματισμὸν εἰς πολλὰς πτυχὰς τῆς ἐπιφανείας τῶν ἐνδυμάτων τῶν Ἀποστόλων τῆς αὐτῆς σκηνῆς (πίν. 138β). Αἱ τοιχογραφίαι συνδυάζουν γραμμικὰ καὶ ζωγραφικὰ στοιχεῖα. Ἀποπνέουν καὶ ἀναζήτησιν πλαστικῆς ἀποδόσεως τῶν μορφῶν. Διὰ τὴν ἐνταξίν των εἰς συγκεκριμένον ἐπαρχικὸν ρεῦμα βοηθεῖ πολὺ τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰωσήφ (πίν. 139α) μὲ τὰ ἔντονα περιγράμματα, τοὺς μεγάλους ὀφθαλμούς, τὰς παχείας ὀφρῦς. Δύναται, νομίζω, νὰ ταχθῇ κυρίως παρὰ τὰς τοιχογραφίας τοῦ Ταξιάρχου εἰς τὸ Μαρκόπου-

λον¹. Εἰς τὴν ἐπίσημον τέχνην τὸ ρεῦμα ἐκπροσωποῦν αἱ τοιχογραφίαι τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τοῦ Πέτρου. Μὲ ἄνεσιν ὁ διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Μῖνας ἐντάσσεται εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 13ου αἰ.

7. Ἁγιος Νικόλαος, ὑπὲρ τὸν Ἀρχάγγελον Μιχαὴλ τοῦ χωρίου Πολεμίτας μονοκάμαρος ναὸς μὲ ἐνισχυτικὴν ζώνην, ἔχων ἐσωτερικῶς διαστάσεις μὲ τὴν ἀψίδα, 9.80×2.16 μ. Πρὸς Β ἦτο συνημμένος ἄλλος μεταγενέστερος ἡρειπωμένος σήμερον ναός. Ὁ Ἁγιος Νικόλαος ἔχει τοὺς κατακορύφους τοίχους ἐξ ὀγκολίθων ἄνευ συνδετικῆς ὕλης, πάχους 1.40 μ. τὸν δυτικὸν καὶ 1.37 μ. τὸν βόρειον. Ἐκάτερος τούτων διατρυπᾶται ὑπὸ θύρας. Ἡ τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἔχει ὕψος μόλις 1.54 μ. Τὸ τόξον τοῦ «σφενδονίου», ὅπως καὶ τόξον τῆς ἐξωτερικῆς ἡμικεχωσμένης ἀψίδος, εἶναι κτισμένα ἐκ λαξευτῶν παρολίθων. Διὰ τὴν οἰκοδομήν τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου ἔχει χρησιμοποιηθῇ κονίαμα ὡς συνδετικὴ ὕλη. Ἡ ἀγία Τράπεζα, τῆς ὁποίας ἡ πλάξ (διαστ. $0.98 \times 0.67 \times 0.14$) στριγγίζεται ἐπὶ ὀρθογωνίου βάσεως, ἀπέχει ἀρκετὰ ἀπὸ τῆς μεγάλης ἀψίδος. Τὸ τέμπλον εἶναι κτιστόν. Αἱ μακραι πλευραὶ τῆς ἐκκλησίας φέρουν ἐσωτερικῶς ἐκάστη τέσσαρα τυφλὰ τόξα μὲ ἄντυγας ἐκ παρολίθων. Τὸ δυτικὸν εἰς ἀμφοτέρους τοὺς τοίχους καὶ τὸ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ εἶναι στενότερον. Εἰς τὸ τέμπλον τοῦ ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ νοτίου τόξου ἀνοίγεται μικρὰ ὀρθογώνιος φωτιστικὴ θυρίς. Οἱ ἄρμολογοὶ τῶν παραστάδων ἐπὶ τῶν ὁποίων βαίνουν τὰ τυφλὰ τόξα καὶ τῶν τοίχων ἔχουν ἐσωτερικῶς φραχθῇ μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Παρὰ τὴν βᾶσιν τῶν τυφλῶν τόξων μεταξὺ τῶν παραστάδων καὶ πρὸ τοῦ τέμπλου ὑπάρχουν κτιστὰ ἐδῶλια. Ἡ στέγη τοῦ μνημείου καλύπτεται μὲ σχιστολιθικὰς πλάκας. Ὁ ναὸς δὲν ἐτοιχογραφήθη ποτὲ ὁλόκληρος. Φαίνονται αἱ πέρα τῶν κεραμοχρόων πλαισίων λευκαὶ ἀπολήξεις τοῦ ἀσβεστοκονιάματος. Τοιχογραφίας φέρουν αἱ προσόψεις τῶν δευτέρων ἀπὸ Δυσμῶν παραστάδων ἀμφοτέρων τῶν τοίχων, τὰ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τοῦ τέμπλου τυφλὰ τόξα καὶ ἡ πρὸς τὸν κυρίως ναὸν πλευρὰ τοῦ τέμπλου. Δεξιὰ τῆς ὀρθογωνίου πύλης τοῦ ἱεροῦ πρὸς Νότον ἐπὶ τοῦ τέμπλου ἐνθρονος ὁ Ἁγιος Νικόλαος. Εἰς τὸ ἐρείσινωτον τοῦ θρόνου ὠροροδίνον ὕφασμα μὲ ὠχρὰ λεπτὰ κοσμήματα. Ὑπὸ τὸ ἔδρανον ὁ θρόνος ἔχει χρῶμα καστανὸν πρὸς τὸ βυσσινόχρουν καὶ διαιρεῖται ὀριζοντίως ἀπὸ διαλίθους ταινίας εἰς τέσσαρας ζώνας μὲ ὠχρὰ κοσμήματα χιαστοῦ σχήματος. Τὸ βάθος τῆς τοιχογραφίας εἶναι κυανοπράσινον. Τὸ φαλόνιον τοῦ Ἀγίου μονόχρωμον, λευκὸν μὲ πρασίνας σκιάς, τὸ σκληρὸν ἐπιγονάτιον κίτρινον, ρομβόσχημον καὶ διάλιθον. Ἀριστερὰ τῆς πύλης ἐπὶ τοῦ τέμπλου Ἀρχάγγελος ὁλόσωμος, μετωπικός, ἱστάμενος ἐπὶ ἡμισφαιρικοῦ ὑποποδίου φέρων αὐτοκρατορικὴν στολὴν. Κρατεῖ διὰ τῆς δεξιᾶς σκῆπτρον ἀπολήγον κάτω εἰς λόγ-

1. ΜΑΙΡΗΣ ΑΣΠΡΑ - ΒΑΡΔΑΒΑΚΗ, Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίαι τοῦ Ταξιάρχου στὸ Μαρκόπουλο Ἀττικῆς, ΔΧΑΕ περίοδ. Δ', τ. Η', 1975 - 1976, 199 - 227, ἰδίᾳ πίν. 111, 112, 113.

χην καὶ διὰ τῆς ἄλλης σφαῖραν. Εἰς τὸ τύμπανον τοῦ νοτίου τυφλοῦ τόξου παρὰ τὸ τέμπλον ἡ Δέησις μετὸν Χριστὸν εἰς φυσικὸν μέγεθος ἔνθρονον, ἡμιεξίτηλον. Τὸ ἐξ ὑφάσματος ἐρεσίνωτον λευκὸν με κυματοειδεῖς καστανὰς γραμμὰς καὶ κατωτέρω με μπακλαβαδωτὸν κόσμημα. Ὁ Χριστὸς φέρει καστανὸν χιτῶνα καὶ ἱμάτιον σιτόχρουν πρὸς τὸ ἰῶδες. Ὁ θρόνος ὑπενθυμίζει ρυθμὸν μπαρόκ.

Ἀριστερὰ δεομένη ἡ Θεοτόκος (πίν. 140α) ὑψηλή, ραδινή, κλίνουσα τὴν κεφαλὴν, με κυανοπράσινον χιτῶνα καὶ καστανὸν μαφόριον ἔχον ὠχρά, γραμμικὰ φῶτα. Δεξιὰ ὠσάτως δεόμενος ὁ Προδρόμος, στενὴ ὑψηλὴ μορφή με καστανὸν χιτῶνα καὶ μαנדύαν ὠχρὸν με πράσινα γραμμικὰ φῶτα. Εἰς τὴν κλεῖδα τοῦ ἑσωραχίου ἐντὸς δίσκου διάλιθον τὸ χρῶμα καὶ ἐκατέρωθεν ἀνὰ εἰς Ἄγιος στυλῆτης. Ὁ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους ἔχει βραχὺ στρογγύλον γένειον καὶ φέρει κυανοῦν κουκούλι καὶ μαנדύαν καστανόν. Ἐπ' αὐτοῦ εἰς τὸ μέσον τοῦ στήθους κρέμαται μικρὸς σταυρὸς. Τὸ κιονόκρανον εἶναι κορινθιάζον καὶ ὁ κίων ἀποδίδεται με πλατείας ὀριζοντίας λευκὰς ταινίας ἐναλλασσομένας με ἄλλας καστανοῦ χρώματος πρὸς τὸ βυσσινόχρουν. Ὁ κίων τοῦ ἄλλου στυλῆτου ἀποδίδεται διαφόρως με λευκὰ ὀρθογώνια, περικλειόμενα ἀπὸ πλατείας ταινίας καστανοῦ πρὸς τὸ βυσσινόχρουν. Ὑπὸ τοὺς στυλῆτας ὁλόσωμοι μετωπικαὶ ἀριστερὰ ἡ Ἁγία Νόνα (πίν. 140β) με καφεῖ χιτῶνα καὶ καστανοβυσσινόχρουν μαφόριον, δεομένη με τὴν ἀριστερὰν πρὸ τοῦ στήθους καὶ διὰ τῆς ἄλλης χειρὸς κρατοῦσα σταυρὸν μάρτυρος. Ἀπέναντι ἡ Ἁγία Βαρβάρα (πίν. 140γ) με λευκὴν καλύπτραν, κυκλικὰ λευκὰ ἐνώτια καὶ με κυανοῦν χιτῶνα, ἔχοντα, καφέ-ρρυθρον, διάλιθον ταινίαν περὶ τὸ μέσον τοῦ σώματος, κατερχομένην πρὸς τὰ κάτω καὶ διαμορφοῦσαν ὁμοιον κράσπεδον. Ὁ μαנדύας τῆς Ἁγίας εἶναι καστανὸς με τεφρὰ φῶτα. Εἰς τὴν πρόσοψιν τῆς παραστάδος ἔνθρονος ὁ Ἄγιος Βασίλειος με ὠχροκύανον στιχάριον, μονόχρωμον καστανὸν φαίλῳν καὶ διάλιθον σκληρὸν ἐπιγονάτιον. Τὰ ὄτα εἶναι σχηματικὰ καὶ ἡ γενεὶς ὀξύληκτος, πλατεῖα, ἀλλ' ὅχι πολὺ μακρά. Εἰς τὸ τύμπανον τοῦ βορ. τυφλοῦ τόξου ἔφιππος ὁ Ἄγιος Γεώργιος. Ὁ ὠχρόλευκος ἵππος τοῦ ὁρμᾶ πρὸς τὰ δεξιὰ στηριζόμενος εἰς τοὺς τεταμένους πρὸς τὰ ὀπίσω ὀπισθίους τοῦ πόδας. Τὸ σῶμά του καλύπτεται ἀπὸ καμπύλας ὠχρὰς γραμμὰς, προφανῶς δηλοῦσας τὸ τρίχωμα. Μεταξὺ τῶν ποδῶν του ἐλίσσεται ὄφις με φολίδας χρώματος καστανοῦ πρὸς τὸ βυσσινόχρουν. Εἰς τὸ στόμα του ἐμπηγνύει τὸ ἀκόντιον ὁ Ἄγιος ὁ φέρων στέφος ἐπὶ τῆς βραχείας κόμης. Ὁπίσω κυματίζει τὸ ἀναπετάριν, σχηματικόν, ἐπίπεδον. Ἡ ἄσπις εἶναι στρογγύλη, ὁ θώραξ ἀνοικτόχρωμος, ὁ χιτὼν λευκοκύανος. Παρὰ τὸν δεξιὸν πόδα τοῦ Ἁγίου κρέμαται καφέρυθος φαρέτρα. Ἄνω δεξιὰ ἐξ ἡμι-κυκλίου ἐπιφαίνεται ἡ εὐλογοῦσα χεὶρ τοῦ Θεοῦ. Ὁπίσω τοῦ ἐρίππου Ἁγίου, ἄνευ διαχωριστικῆς ταινίας, ὡς ἐὰν συμμετεῖχε τῆς σκηνῆς, μετωπικὴ ὁλόσωμος ἡ Ἁγία Κυριακὴ ἐνδεδυμένη ὡς ἡ Ἁγία Βαρβάρα. Εἰς τὴν κλεῖδα τοῦ ἑσωραχίου δύο ἐνἄλληλοι δίσκοι καὶ ἐκατέρωθεν πάλιν ἀνὰ εἰς Ἄγιος στυλί-

της. Ὁ πρὸς Ἀνατολὰς ἔχει ὀξυκόρυφον ὄχι πολὺ μακρὸν τὸ γένειον καὶ ὁ ἄλλος βραχύτερον κάπως στρογγυλωπὸν. Κορινθιάζοντα καὶ ἐδῶ τὰ κιονόκρανα οἱ κίονες ἀμφοτέρων εἶναι ὅμοιοι. Δηλώνονται μὲ καστανὸν χρῶμα, ἐπὶ τοῦ ὁποίου σιτόχροι κατακόρυφοι παράλληλοι γραμμαί. Εἰς τὸ ἀν. σκέλος τοῦ τόξου, παρὰ τὸν Ἀρχάγγελον τοῦ τέμπλου μετωπικὴ ὀρθία ἡ Ἀγία Καλλινίκη (πίν. 1408) εἰς στάσιν ὁμοίαν πρὸς τὴν στάσιν τῆς Νόνας φέρουσα μαφόριον χρώματος τρυγὸς καὶ κυανοπράσινον χιτῶνα. Τὸ πρόσωπόν της εἶναι ὡσεὶδὲς στενότερον ἢ τὸ τῆς Νόνας, ὁ φωτισμός του ἥπιος, μικρότεροι οἱ ὀφθαλμοί, τὸ βλέμμα ἀπορροφημένον εἰς σκέψεις. Ἀπέναντι τῆς Ἀγίας Καλλινίκης ἡ Ἀγία Ἀναστασία φέρουσα ὅμοια ἐνδύματα, κεραμόχρουν χιτῶνα καὶ μαφόριον κυανοπράσινον μὲ ὠχρὰ φῶτα. Ὁμοίochρωμα ἐνδύματα ἔχει καὶ ἡ εἰκονιζομένη εἰς τὴν πρόσωψιν τῆς παραστάδος, ἀπέναντι τοῦ Ἀγίου Βασιλείου, ὀλόσωμος, μετωπικὴ Ἀγία Θέκλα, κρατοῦσα μὲ τὴν μίαν χεῖρα εὐαγγέλιον καὶ φέρουσα καλύπτραν χρώματος καστανοῦ πρὸς τὸ βυσσινόχρουν, ἀπλουμένην ἐπὶ τῆς κεφαλῆς καὶ ἐπὶ τῶν ὤμων.

Ὁ προπλασμός τῶν προσώπων ἀποδίδεται μὲ ὠχραν καὶ τὰ φῶτα κυρίως μὲ σιτόχρους γραμμάς. Ἐπὶ τοῦ λαιμοῦ τῶν γυναικείων προσώπων πλατεῖα καμπύλη τονίζει τὴν φωτιζομένην πτυχὴν. Ἐνίοτε τὸ πλάσιμον εἶναι μαλακόν. Τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ λεπτὰ περιγράμματα παρέχουν γραμμαὶ χρώματος καστανοῦ πρὸς τὸ βυσσινόχρουν.

Ἡ Ἀγία Καλλινίκη (πίν. 1408) φέρει εἰς τὸν νοῦν μορφήν ἀγίας τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Μυστρά¹ (1291/92). Εἰς τὸν Μυστράν ὅμως τὸ πρόσωπον εἰκονίζεται πολὺ ρεαλιστικώτερα, ἡ ἔκφρασίς του εἶναι πολὺ ζωντανή, τὸ περίγραμμα ἀποδίδει πλατεῖα σκιά, καμπύλη σκιά καὶ τὴν ρίζαν τοῦ λαιμοῦ. Τὰ γυναικεῖα πρόσωπα τοῦ Πολεμίτα εἶναι τυποποιημένα καὶ μᾶλλον ἀνέκφραστα. Ὁ μοιόμορφα ἐπαναλαμβάνονται καὶ τὰ φῶτά των². Αὕτη ἡ τυποποίησις ὀδηγεῖ μᾶλλον εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος³.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ

1. PAN. KANELLOPOULOS, Mistra, München/Ahrbeck (1962) πίν. 6.

2. Πρβ. τὰ ὑπὸ τὸν ὀφθαλμὸν φῶτα τῆς Ἀγίας Ἄνας εἰς τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά καὶ τῆς αὐτόθι Θεοτόκου τῆς Κοιμήσεως (κατὰ φωτογραφίας εἰς χεῖρας μου), ἀλλὰ καὶ τὰ φῶτα Ἀγίου εἰς τὸ Κοναλύονο (1380) V. LAZAREV, Old Russian Murals and Mosaics (1966) εἰκ. 148 καὶ τὰ περισσότερα φῶτα Ἀποστόλων (last decade of 14th century) τοῦ ναοῦ τῆς Γεννήσεως εἰς τὸ Novgorod, αὐτόθι εἰκ. 149. Τὰ πρόσωπα τοῦ Πολεμίτα δὲν ἔχουν τὴν εὐγένειαν καὶ κομψότητα, ποὺ χαρακτηρίζουν τὰς τοιχογραφίας τῶν μόλις μνημονευθέντων ναῶν.

3. Ἄλλας τοιχογραφίας τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰ. καταλέγει ὁ ΣΩΤ. Κ. ΚΙΣΣΑΣ, Ἡ Μονὴ Ἀγίων Ἀποστόλων Νερομάνας Αἰτωλίας, Ἐπ. Ἐτ. Σπερσεοελλαδικῶν Μελετῶν, Γ', 1973, 62.

Εἰσαγωγικά

Εἰς τὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος τῶν ἀναγκαίων προκαταρκτικῶν ἐργασιῶν χάριν τῆς δημοσιεύσεως τῶν εὐρημάτων τῶν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἀειμνήστου Σπυρ. Ν. Μαρινάτου διεξαχθεισῶν παλαιῶν ἀνὰ τὴν Πυλίαν ἀνασκαφῶν τῆς Ἑταιρείας συνεχίσθησαν κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον ποικίλαι εἰς διαφόρους θέσεις ἐρευναι καὶ σκαφικαὶ ἐργασίαι, εἰδικώτερον δὲ εἰς Βυγλίτσαν Τραγάνας, εἰς Βοῖδοκοιλίαν, καὶ εἰς θέσιν Ὁσμάναγα παρὰ τὸ χωρίον Κορυφάσιον. Αἱ ἐρευναι αὗται κατέστη δυνατόν νὰ ἐκτελεσθοῦν, πέρα μιᾶς πιστώσεως τῆς Ἑταιρείας, χάρις εἰς γενναίαν χορηγίαν τῆς National Geographic Society, Washington, πρὸς τὸ Συμβούλιον Ἑρευνῶν καὶ Ἐξερευνήσεων τῆς ὁποίας καὶ εἰδικώτερον πρὸς τὸν πρόεδρόν της κ. Melvin M. Payne καὶ τὸν Γεν. Γραμματέα κ. Edwin W. Snider ἐκφράζονται θερμόταται εὐχαριστίαι.

Καὶ κατὰ τὴν ἐβδόμην αὐτὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον τῶν ἐπαναληφθεισῶν ἀνασκαφῶν Πύλου διετέθη εὐγενῶς παρὰ τοῦ Ἀρχηγείου Ἐνόπλων Δυνάμεων εἰδικὸν ὄχημα τοῦ 9ου Συντάγματος Καλαμῶν, διὰ τοῦ ὁποίου καὶ διεκινήθη ἐν πάσῃ ἀνέσει πρὸς ὅλους τοὺς τομεῖς τὸ ἀνασκαφικὸν συνεργεῖον, εἰδικῶς δὲ οἱ μετέχοντες τῶν ἀνασκαφῶν φοιτηταί. Μεγάλως ἐβοήθησεν εἰς τὸ ἔργον ἡμῶν καὶ ὁ ἀρχιφύλαξ Ἀρχαιοτήτων Μεσσηνίας κ. Διον. Ἀνδρουτσάκης, συντονίσας τὰς μουσειακὰς ἐργασίας εἰς Χώραν καὶ παρασχὼν τὰς ἀναγκὰς ὑποδείξεις διὰ τὰς ἐρεῦνας παρὰ τὸν θολωτὸν τάφον 1 Τραγάνας. Ὅπως πάντοτε, ἐπὶ κεφαλῇς τοῦ εἰδικευμένου ἀνασκαφικοῦ συνεργείου ἦσαν οἱ ἐκ Χώρας Τριφυλίας ἀρχιεργάται Ζαχ. Μίχος καὶ Ξεν. Ἀποστολόπουλος.

Τῆς ὅλης ἐργασίας εἰς τοὺς θολωτοὺς τάφους Τραγάνας ἐπόπτευσαν αἱ πτυχιούχοι Ἀρχαιολογίας κκ. Ἄννα Γραμμένου, Παν. Σγουρίτσα καὶ Αἰκ. Ἀλεξοπούλου.

Ἡδὴ ὑπῆρχε σχετικὴ ἄδεια συμπληρωματικῶν ἐργασιῶν καὶ ἐρευνῶν διὰ τὸν θολωτὸν τάφον 1 Ρούτση, διὰ τὸν θολωτὸν τάφον εἰς θέσιν Ὁσμάναγα παρὰ τὸ χωρίον Κορυφάσιον, διὰ τὴν θέσιν Βορούλια Τραγάνας, διὰ τοὺς θολωτοὺς τάφους εἰς θέσιν Βυγλίτσα Τραγάνας καὶ διὰ τὸν θολωτὸν τάφον τῆς Βοῖδοκοιλίας, ἀλλ' ἐργασίαι ἐπετελέσθησαν εἰς ὀλίγας μόνον θέσεις ἐκ τῶν ἀνωτέρω καὶ οἱ λόγοι ἐκτίθενται ἐν τοῖς ἐπομένοις.

ΡΟΥΤΣΗ
ΜΤΡΙΝΟΧΡΙΟΥ

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ θολωτοῦ τά-
φου 1 ὑπελείπετο ἡ ὀλοκλήρωσις τῆς ἐρεῦνης καθ'
ὅλο το μῆκος τοῦ δρόμου τοῦ τάφου τούτου¹, γεγο-
νὸς ὅπερ δὲν εἶχεν ἐπιτελεσθῇ τῇ 1956. Λόγω ὅμως μὴ ἐπιτεύξεως συμφωνίας
μετὰ τοῦ ἰδιοκτῆτου τοῦ περιβάλλοντος τὸν τάφον ἀμπελῶνος ἡ ἐρευνα ἀνε-
βλήθη δι' εὐθετώτερον χρόνον. Ταυτοχρόνως, εἰς τὸ Μουσεῖον Χώρας συνε-
χίσθη ἡ συγκόλλησις ἀγγείων ἐκ τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἡ φωτογράφη-
σις αὐτῶν, ἐτι δὲ ἡ σχεδιασις ὀρισμένων τῶν ἤδη ἐκθεσιμῶν εὐρημάτων
ἐκ τοῦ τάφου 2. Φωτογραφήσεις ἐγένοντο, ὁμοίως, καὶ εἰς τὸν μόνον προστι-
τὸν τάφον 1 εἰς Ρούτση (πίν. 141α-β).

ΟΣΜΑΝΑΓΑ
ΚΟΡΤΦΑΣΙΟΥ

Εἰς τὸν κατὰ τὰ δύο τρίτα (2/3) ὑπόγειον κτιστὸν
μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς θολωτὸν τάφον² ἤρχισαν ἀ-
πλῶς αἱ ἐργασίαι ἀποχωματώσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ
τοῦ ταφικοῦ τούτου μνημείου, ὅπερ εἶχε πληρωθῇ κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ χω-
μάτων ἀπὸ τοῦ ἔτους 1926 καὶ ἐξῆς. Γενικῶς ἐξήχθησαν μεγάλοι ποσότητες
χωμάτων, πλὴν ὅμως ὑπολείπεται νὰ καταβληθῇ ἀκόμη μεγάλη προσπάθεια
πρὸς καθαρισμόν τοῦ ὑπολειπομένου τμήματος καὶ εἰς τὸν ταφικὸν θάλαμον
καὶ εἰς τὸ στόμιον καὶ εἰς τὸν δρόμον. Τὰ δύο πρόσθια τμήματα εἶναι τελείως
πεπληρωμένα.

1. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ 1956, 203· SP. MARINATOS, Excavations near Pylos, 1956, Antiquity XXXI, 1957, 97 - 99· Ὁ αὐτός, A Magnificent Find of Homeric Gold and Gems from an unplundered Tomb of Nestor's Pylos including superb inlaid daggers, ILN April 6, 1957, 540 - 544.

2. K. ΚΟΡΤΟΡΝΙΩΤΗΣ, Περὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου Ὁσμάναγα Πύλου, ΠΑΕ 1926, 140 - 141· BCH L, 1926, 552 κέ. H. MÖBIUS - W. WREDE, AA 42, 1927, 384· N. VALMIN, Corolla Archaeologica, 217· M. N. VALMIN, Études topographiques sur la Messénie Ancienne, 147· C.W. BLEGEN, An Early Tholos Tomb in Western Messenia, Hesperia 23, 1954, 158 - 162, πίν. 37 - 38· ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1954, 313· FR. SCHACHERMEYER, Die ältesten Kulturen Griechenlands (1955) 221· R. HAMPE, Die Homerische Welt im Lichte der neuesten Ausgrabungen, Gymnasium 63, 1956, 21· E. MEYER, Pylos, RE 23, 2 (1959), στ. 2141, 36 κέ., 2148, 45· M.S.F. HOOD, TTA, Antiquity XXXIV, 1960, 168 - 170 καὶ σημ. 18, σ. 176· ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1960, 197· W.A. McDONALD - R. HOPE SIMPSON, Prehistoric Habitation in South-western Peloponnese, AJA 65, 1961, 242 κέ. ἀριθ. 55 - 57, 252 ἀριθ. 57· FR. SCHACHERMEYER, AA 77, 1962, 270· P. ÅLIN, Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland (1962) 86, 90, ἀριθ. 37 (Charatsari)· W. TAYLOR, The Mycenaean (1964) 167· EM. VERMEULE, GBA, 1964, 123, 335 σημ. 3· K. ΣΤΡΥΠΟΥΡΛΟΣ, ΠρΠ, 1964, 99 κέ. ἀριθ. 115, 470 ἀριθ. L, 500 ἀριθ. XL, 522 ἀριθ. XLIII· R.J. BUCK, Hesperia 33, 1964, 233 ἀριθ. 12 καὶ σποράδην· L. PALMER, Mycenaean and Minoans² (1965) 42· R. HOPE SIMPSON, Gazetteer, 1965, 66 ἀριθ. 207· G.E. MYLONAS, MMA, 8, 120, 132, 249· J.L. CASKEY, Greece and the Aegean Islands in the MBA, CAH 1966, 13, 21 καὶ CAH³, II, 1 (1973), 127· M. ANDRONIKOS, Totenkult,

Τὸ μνημεῖον, εἰς τὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται μετὰ τὴν μερικὴν του καταστροφὴν ὑπὸ τοῦ παλαιοῦ ἰδιοκτῆτου του, σφύζεται ἱκανοποιητικώτατα ἄνευ περαιτέρω φθορᾶς. Μόνον ὅτι δὲν εὐρίσκεται πλέον εἰς τὴν θέσιν του τὸ τριπλοῦν ἀνώφλιον, τὸ ὁποῖον εἴτε ἔχει καταπέσει εἴτε ἔχει ἀναληφθῇ ὑπὸ τῶν ἐντοπίων.

Ἡ ἐπανάληψις τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ μνημείου κρίνεται ὡς ἀπολύτως ἀναγκαία. Εἰδικώτερον ὑπολείπεται:

α) Ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὸ ὑπὸ τὰ θεμέλια τῆς θόλου στρῶμα τοῦ δαπέδου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου καὶ τοῦ στομίου καὶ τοῦτο τὸ μὲν λόγῳ τῆς σημειουμένης ἀσυμφωνίας τῶν στοιχείων τῶν παρασχεθέντων ὑπὸ τοῦ Κ. Κουρουνιώτου εἰς τὴν ἀνασκαφικὴν του ἐκθεσιν τοῦ ἔτους 1926¹ καὶ τῶν δεδομένων τὰ ὁποῖα

Archaeologia Homérica, III W, 1968, W 109· W.A. McDONALD, The Discovery of Homeric Greece (1967) 232, 335· H. GASCHÉ - J. SERVAIS, Thorikos V (1968) 38 σημ. 3· I. PINI, Beiträge zur minoischen Gräberkunde (1968) 49, 57· M. ANDRONIKOS, BJB 170, 1970, 485 (ἐν βιβλιοκρισίᾳ περὶ τοῦ ἔργου τοῦ PINI)· ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, AAA II, 1969, 122· W.A. McDONALD - R. HOPE SIMPSON, AJA 73, 1969, 172, 173· K. BRANIGAN, The Tombs of Mesara (1970) 157, 158· Γ. ΛΩΛΟΣ, Τὸ ἀνάκτορον τοῦ Νέστορος (1972) 148 - 150· M.P. NILSSON, The Mycenaean Origin of Greek Mythology, ed. by EM. VERMEULE (1972) 80· The Minnesota Messenia Expedition (MME), Reconstructing a Bronze Age Regional Environment (1972) 135 - 136, 138, 142, 264 - 265 ἀριθ. 5, 274 ἀριθ. 52· ΑΓΓ. ΧΩΡΕΜΗΣ, Μυκηναϊκοὶ καὶ Πρωτογεωμετρικοὶ τάφοι εἰς Καρποφόραν Μεσσηνίας, AE 1973, 44· C.W. BLEGEN - LORD W. TAYLOUR, PN III, 77 σημ. 7, 107, 133· OL. PELON, BCH 98, 1974, 48 - 50· J.T. HOOKER, Mycenaean Greece (1976) 36· FR. SCHACHERMEYER, Die Ägäische Frühzeit, τ. 1 (1976) 264· D. LEEKLEY - R. NOYES, Archaeological Excavations in Southern Greece, (N.J.) 1976, 124· R.J. HOPPER, The Early Greeks (1976) 24, 28 - 29· OL. PELON, ThTCF, 1976, 198, 447 - 449, 507· R. LAFFINEUR, Revue belge de philologie et d'histoire 55, 1977, 18· O.T.P.K. DICKINSON, The Origins of Mycenaean Civilization (1977) 60, 116 (Ch. IV)· Ὁ αὐτός, ἐν Mycenaean Geography. Cambridge Colloquium 1976. Ed. by J. BINTLIFF, 1977, 52· SP. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, A Hundred Years of Mycenaean Archaeology, The Antiquaries Journal LVIII, 1978, 16 - 17· Ἰδὲ ὁμοίως P. WARREN, The Aegean Civilizations (1975) 77 - 78, ἔθνα περιπλέκονται τὰ κατὰ τὸν τάφον τοῦτον πρὸς τὸν λεγόμενον θολωτὸν τάφον τοῦ Θρασυμήδους. Εἶναι ἐνδύκτον νὰ ὑποπύσῃ ξένος ἐρευνητὴς εἰς παρομοίαν σύγχυσιν, ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι οὐφίσταται πλῆθος ὁμοίων τοπωνυμίων εἰς τὴν περιοχὴν, ἔτι δὲ ὅτι τὸ τοπωνύμιον Κορυφάσιον ἀπαντᾷται εἰς (καὶ χρησιμοποιεῖται διὰ) διαφορετικὰ σημεῖα τῆς αὐτῆς μεζζονος περιοχῆς. Περαιτέρω ἰδὲ καὶ Μ.Θ. ΜΙΤΣΟΥ, Οἱ σωροὶ τῆς Γρηᾶς ἐπὶ τοῦ Αἰτίους Χίου, Στήλη. Τόμος εἰς μνήμην Νικ. Μ. Κοντολέοντος (1978) 108 σημ. 5· Γ.Σ. ΚΟΡΡΕΣ, Τυμβοί, θόλοι καὶ ταφικοὶ κύκλοι τῆς Μεσσηνίας, Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Σπάρτη 7 - 14 Σεπτεμβρίου 1975, Β' (1976 - 78), 347, 360· G. GRAZIADIO, SMEA XIX, 1978, 192 (143), 192 - 199· E. MEYER, Messenien, RE, Supplementband XV, 1978, 221, 32 - 48.

1. ΠΑΕ 1925 - 26, 140 - 141.

ἔχομεν ἐξ ἄλλων μεσσηνιακῶν τάφων μυκηναϊκῆς ἐποχῆς τὸ δὲ λόγῳ ἐλλείψεως οἰασθῆποτε μνείας περὶ τῶν ἐπὶ μέρους στρωμάτων καὶ εἰδικώτερον περὶ τοῦ στρώματος εἰς ὃ εὐρέθησαν τὰ ΜΕ καὶ ΥΕ I φάσεων ἀγγεῖα. Τὴν ἀβεβαίωτητα αὐτὴν δημιουργεῖ — καὶ ἐν ταύτῳ ἐπιτείνει — πρᾶγματι ἡ ἐλλιπὴς (ἐξαιρετικὰ σύντομος) περιγραφή τοῦ Κουρουινιώτου τὴν ὁποίαν ἐπαναλαμβάνοντες εὐθὺς ἐν συνεχείᾳ: «Τὸ ἔδαφος τῶν ταφῶν εὐρεθὲν σχεδὸν ἀνέπαφον ἐσημειοῦτο διὰ λεπτοῦ στρώματος ἐξ ὑπολειμμάτων πυρᾶς καλύπτοντος ὅλην σχεδὸν τὴν ἐπιφάνειαν, παραδόξως δὲ εὐρίσκετο 1 περίπου μέτρον ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου. Δυστυχῶς τὰ κυριώτερα κτερίσματα ἔλειπον καὶ ἐκ τῶν σκελετῶν ἐλάχιστα μόνον σποραδικὰ τεμάχια ὁστῶν ὑπελείποντο». Ἐπ' αὐτῶν δέον ὅπως παρατηρηθεῖν τὰ ἀκόλουθα:

Θεωρῶ ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ ὑπῆρχε ἔδαφος (στρῶμα) ταφῶν (νοεῖται ὑπὸ τοῦ Κουρουινιώτου τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς) εἰς ὕψος 1 μ. ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου καὶ μάλιστα νὰ διακρίνεται τὸ ἔδαφος τοῦτο τῶν ταφῶν διὰ λεπτοῦ στρώματος ἐξ ὑπολείμματος πυρᾶς καλύπτοντος ὅλην σχεδὸν τὴν ἐπιφάνειαν¹. Ἐκ τῆς περιγραφῆς ταύτης καὶ μόνον καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παρατηρήσεων τοῦ Μαρινάτου καὶ τοῦ ὑπογραφομένου εἰς πλείστους ὅσους μυκηναϊκοὺς τάφους τῆς Μεσσηνίας καὶ τῆς Τριφυλίας, οὔτινες ἔχουν χρησιμοποιηθῇ καὶ μεταγενέστερον κατὰ τοὺς ἑλληνικοὺς ἐν γένει χρόνους, συνάγεται ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Κουρουινιώτου μνημονευόμενον ἔδαφος ταφῶν (sic) μὲ τὸ λεπτὸν στρῶμα ἐξ ὑπολειμμάτων πυρᾶς πρέπει νὰ εἴναι τὸ ἀνώτερον στρῶμα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ ταφικοῦ θαλάμου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Βεβαίως, ἐνδείκνυται ἡ μελέτη τῶν κεραμεικῶν ὑπολοίπων τοῦ τάφου τούτου εἰς τὸ Ἑθνικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν πρὸς διαπίστωσιν τῆς νομιζομένης, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πενιχρῶν πληροφοριῶν τοῦ Κουρουινιώτου, μεταγενεστέρως χρήσεως τοῦ τάφου. Τὸ μνημονευθὲν γενικῶς ἀνώτερον στρῶμα τῆς ἑλληνικῆς ἐπιχώσεως τοῦ ταφικοῦ θαλάμου τῶν μυκηναϊκῶν θολωτῶν τάφων εὐρηταὶ συνήθως εἰς σχετικὸν ὕψος ἡμίσεος ἢ ἐνὸς μέτρου ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ ἀντιστοιχοῦντος εἰς τὸ θεμέλιον τῆς θόλου. Κατὰ ταῦτα, ἀποκλείεται τὸ μνημονευόμενον ὑπὸ τοῦ Κουρουινιώτου ἀνώτερον στρῶμα πυρᾶς τὸ μὲν νὰ ἀντιστοιχῇ εἰς τὸ στρῶμα ταφῶν τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς τὸ δὲ νὰ εὐρίσκεται εἰς ὕψος 1 μ. ἀπὸ τοῦ θεμελίου τῆς θόλου. Βεβαίως, δὲν μνημονεύεται ἄλλο στρῶμα ταφῶν εἰς τὸ ὕψος τοῦ θεμελίου, ὅπως, ἐπίσης, δὲν μνημονεύεται τὸ στρῶμα καὶ τὰ σημεῖα τοῦ «δαπέδου» εἰς τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν αἱ διάφοροι ὁμάδες ἀγγείων (ΜΕ καὶ ΥΕ I).

Περαιτέρω, ἐπιβάλλεται, νομίζω, ἡ ἔρευνα τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου καὶ τοῦ στομίου (εἰς τὸ στρῶμα τῶν θεμελίων) διὰ νὰ μάθωμεν κατὰ πόσον εἶχον ἀνοιγῇ ἢ ὄχι λάκκοι ἀνακομιδῶν εἰς τὸ ἀρχικὸν τοῦτο δάπεδον, ὡς ἐσυνήθιζετο

εὐρύτατα ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.

β) Ἡ ἔρευνα πέριξ τοῦ μικροῦ τυμβοειδοῦς ἐξάρματος τοῦ περιβάλλοντος τὸ μεσαῖον (καθ' ὅψος) τμῆμα τῆς θόλου πρὸς διαπίστωσιν τῆς ὑπάρξεως ἢ μὴ ἀναλημματικοῦ περιβόλου πρὸς συγκράτησιν τῶν χωμάτων.

γ) Ἡ κατὰ τὸν ἀρχιφύλακα Ἀρχαιοτήτων κ. Διον. Ἀνδρουτσάκη συμπλήρωσις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ λόγῳ πρωιμότητος ἀνεπενδύτου κατὰ τὰς πλευρὰς δρόμου τοῦ τάφου. Ὁ Κουρουινιώτης εἶχε σημειώσει ὅτι (δρόμον δὲν εἶχε κτιστὸν τοῦλάχιστον, ὥστε νὰ διακρίνεται μέχρι σήμερον). Ἰσως, πράγματι, δὲν ἀνεσκάφη, ὅπως μάλιστα ὁ Κουρουινιώτης δὲν παρέχει τὸ ὀλικὸν αὐτοῦ μῆκος ἀλλὰ οὔτε καὶ τὸ πλάτος. Τὸ παράδειγμα τοῦτο τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Ὁσμάναγα περιλαμβάνεται εἰς τὰς περιπτώσεις ἐκείνας μεσσηνιακῶν - τριφυλιακῶν θολωτῶν τάφων οἵτινες διαθέτουν δρόμον οὐχὶ εἰς τὴν πλευρὰν τῆς κατωφερείας τοῦ σημείου εἰς τὸ ὅποιον ἔχουν ἰδρυθῆ, ἀλλὰ εἰς σημεῖον ἐπίπεδον καὶ δὴ καὶ ὁμαλῶς συνεχόμενον πρὸς ὅλας τὰς λοιπὰς διευθύνσεις ἢ τὰς κατωφερικάς. Βεβαίως, ἡ ὅλη περιοχὴ εἶναι ἐπίπεδος, ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸ σχηματιζόμενον ἔξαρμα μὲ τὸν ἐμπεριεχόμενον θολωτὸν τάφον προεξέχει τῆς ὑπολοίπου ὑπερυψωμένης περιοχῆς, διὰ μέσου τῆς ὁποίας ἐπετυγχάνετο κατὰ τὴν περίοδον ἐκείνην ἡ εἴσοδος εἰς τὸν τάφον, καὶ τῆς χαμηλοτέρας πεδινῆς ἐκτάσεως.

ΒΟΡΟΥΛΙΑ
ΤΡΑΓΑΝΑΣ

Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἤρξατο ἡ σχεδιάσις τῶν προσφάτως (1976) συγκολληθέντων ἀγγείων τοῦ ΓΕ ΙΑ δωματίου τοῦ κτηριακοῦ συγκροτήματος Βορουλιῶν¹,

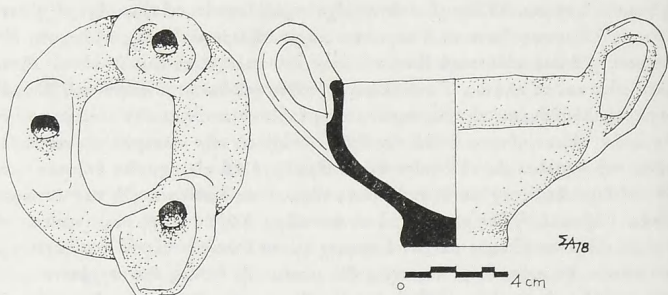
ἥτις συνεχίσθη καὶ κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος (1978). Ἡ σχεδιάσις ἐπετελέσθη διὰ τοῦ κ. Εὐστ. Ἀνδρουτσάκη, ἐπετεύχθη δὲ χάρις εἰς τὴν γενναίαν χορηγίαν τῆς National Geographic Society, Washington. Συγχρόνως προωθήθη καὶ ἡ καταγραφή καὶ ἡ περιγραφή τῶν ἀγγείων τούτων ὑπὸ μελῶν τῶν ἀνασκαφῶν Πύλου πρὸς ὑποβοήθησιν καὶ τοῦ ἔργου τῆς Ἐφορείας Ὀλυμπίας.

Ἡ κεραμεικὴ τῶν Βορουλιῶν χαρακτηρίζεται ὑπὸ μεγάλης ποικιλίας σχημάτων ἀγγείων, ἀλλὰ καί, βεβαίως, διακοσμητικῶν συνθέσεων εἰς ὑψηλὴν ἀναλογίαν, κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τὸ διαπιστούμενον καὶ εἰς ἄλλα σημαντικὰ κέντρα κεραμεικῆς τῆς αὐτῆς περιόδου (Κύθηρα). Πράγματι, αὐτὸ τὸ ὅποιον ἐκπλήσσει εἶναι ἡ μεγάλη ἀναλογία σχεδίων ἐν σχέσει πρὸς τὸν συνολικὸν ἀριθμὸν τῶν διαπιστωθέντων γραπτῶν ἀγγείων. Τὸ δωμάτιον αὐτὸ τοῦ

1. Περὶ Βορουλιῶν ἰδὲ Γ.Σ. ΚΟΡΡΕ, ΠΑΕ 1976, 271 σημ. 1, ἐνθα πλεονα βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα. Πρόσθετες Ρ. ΑΛΙΝ, ἑ.ἀ. 1962, 85, 90 ἀριθ. 29· (παρὰ Ε. ΜΕΥΕΡ, Messenien, RE Suppl. XV, 1978, δὲν μνημονεύεται)· D. LEEKLEY - R. NOYES, Archaeological Excavations in Southern Greece (1976) 132· G. GRAZIADIO, Cultura Tardo Medio-Elladica del Peloponneso, SMEA XIX, 1978, 190 σημ. 130, 193 - 194.

περιβάλλοντος μείζονος πρωτομυκηναϊκῆς ἐποχῆς συγκροτήματος (ἴσως ἀνακτορικῆς φύσεως) ἦτο κανονικὴ ἀποθήκη, δυναμένη διὰ τῆς πληθύος τῶν, κατὰ βάσιν, ὑπαρχόντων οἰκιακῶν ἀγγείων, νὰ ἀντεπεξέλθῃ εἰς τὰς ἀνάγκας ὁλοκλήρου τῆς γειτονικῆς περιοχῆς - ἐπικρατείας ἐπ' αὐτοῦ τοῦ τομέως.

Παλαιότερον ὑπεστηρίχθη ὅτι, λόγῳ τῆς ὑπάρξεως θαλασσίων τριτῶνων, δυνατόν τὸ δωμάτιον αὐτὸ νὰ ἦτο θρησκευτικῆς χρήσεως, θρησκευτικοῦ προο-

Εἰκ. 1. Βορούλια. α. Τὸ κερνοσιδές (535). β. Μινυάζον κανθαροσιδές (484).

ρισμοῦ (Kultraum). Νῦν ὅμως, ἐκτιμῶντες τὸ γεγονός ὅτι ἐκ τῶν δύο, τοῦλάχιστον, ἑκατοντάδων τῶν ἀγγείων τὰ ὁποῖα ἀποκατεστάθησαν ἢ σφάζονται μερικῶς, μόνον ἓν ἦτο κερνοσιδές (εἰκ. 1α), καὶ αὐτὸ μικρῶν διαστάσεων, ἔτι δὲ ὅτι ἀπάντων τῶν τριτῶνων εἶχεν ἀποκοπῇ τὸ κατώτερον ἄκρον πρὸς ἀναρρόφησιν (διὰ τροφήν) τοῦ ἐσωτερικοῦ (διότι ἐχρησίμευεν ὡς τροφὴ τῶν πρωτομυκηναίων), θεωροῦμεν ὅτι ἀποκλείεται νὰ εἶχεν ὁ χώρος οὗτος ἱερὰν χρῆσιν. Οἱ τρίτῳνες ἦσαν πλέον τῶν 13 τὸν ἀριθμὸν καὶ τὸ μῆκος των (ἄνευ τοῦ ἀποκοπέντος ἄκρου) ἀνῆρχετο μέχρις 21.8 ἐκ. Κατὰ τὸ μέγεθος οἱ τρίτῳνες ἐποίκιλλον (ἀπὸ 15 ἐκ.), εὐρέθησαν δὲ 11 πλήρεις, 2 μερικῶς σφζόμενοι καὶ 5 τεμάχια, πιθανῶς, ἄλλων (πίν. 143α).

Κατὰ κατηγορίας τὰ ἀγγεῖα τῶν Βορούλιων ἀνῆκουν εἰς τοὺς ἀκολούθους τύπους: ἀμαυρόχρωμα, μινυεῖα, διάτρητα, κερνοσιδῆ, οἰκιακῆς χρήσεως τὰ πλεῖστα (καὶ μετὰ προχύσεως κατὰ περιπτώσεις) καὶ κύπελλα Κεφτιοῦ εἰς σημαντικὸν ἀριθμὸν, πλήρη καὶ μερικῶς συγκολληθέντα. Τέλος, περιλαμβάοντο ἐν μετὰ γραπτῆς διακοσμήσεως ρακεττοφύλλων δένδρων τρίτων ἀγγείων (τὸ ὑψηλότερον ὅλων) καὶ τινα μεθ' ὑπερυψωμένης λαβῆς φιαλίδια.

Εἰδικώτερον ἀποκατεστάθησαν μέχρι τοῦδε: δύο γεφυρόστομα μετὰ καλαθοσιδοῦς βάσεως (536 καὶ προσ. ἀριθμ. 14), πρόχους ἀμαυρόχρωμος (530), μόνωτος πρόχους φέρουσα προχοήν ἐπὶ τῆς κοιλίας (510), ἄλλαι πρόχοι (527,

531), ἄλλη μόνωτος μετὰ σφαιρικῆς κοιλίας πρόχους (528), δύο μινυάζοντα κανθαροειδῆ (484 (εἰκ. 1β), 502), κάνθαρος (503), ὁμοιώματα κανθάρων (485, 486, 11), θήλαστρα γενικῶς (509, 529, ἄ. ἀρ.), βαθὺ ἡθμοειδὲς κύπελλον (526), πρόχοι μετὰ ἡθμοειδοῦς κοιλίας (527, 528), μόνωτον λεβητοειδὲς (487), βαθὺ μόνωτον σκυφοειδὲς (488), μόνωτον προχοῖδιον (489), πρόχους μετὰ σφαιρικῆς κοιλίας (504), εὐρύστομος πρόχους μεθ' ὀριζοντίου εἰς χεῖλος προχύτου (ἄ. ἀρ.), ἀμφίπροχος κύλιξ (10), οἰνοχόη (489), οἰνοχοῖσκη (12), μόνωτα κύπελλα σκυφοειδῆ - χονδροειδῆ: 7 μικρά, 1 μικρὸν μετὰ προχοῆς ἀριστερᾶ, 7 μεσαίου μεγέθους, 1 μεσαίου μεγέθους μετὰ προχύσεως ἔναντι τῆς λαβῆς, 1 μεσαίου μεγέθους μετὰ ζεύγους μαστοειδῶν ἀποφύσεων ἔναντι, 23 μεγαλύτερου μεγέθους μετὰ καθέτου ἢ πλαγίας τοζωτῆς λαβῆς καὶ ποικίλων ἀποφύσεων [(εἰς τρία σημεῖα: ἔναντι ἢ εἰς τὴν ἐτέραν τῶν πλευρῶν) ζεύγη ἀποφύσεων ἢ κυκλικαὶ ἀποφύσεις] καὶ ἄλλα τινά, δύο πλήρη φιαλίδια (483, 534), 20 κύπελλα Κεφτιοῦ (καὶ παραλλαγαί), ἐν μικρὸν κερνοειδὲς (535), τὸ εὐμέγεθες τρίτων (537) κ.ἄ. Ἐπίσης, συνεκολλήθησαν τρία, μεγάλου μεγέθους κύπελλα κατὰ τὸ ἥμισυ, δύο μεσαίου μεγέθους ὁμοίως κατὰ τὸ ἥμισυ καὶ πολλὰ ἄλλα φιαλίδια, ἄλλα μὲ ὁμοιώματα ἦλυν κ.ο.κ. Γενικῶς πλεονάζουν τὰ εὐρύστομα ἀγγεῖα πάσης κατηγορίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΤΡΑΓΑΝΑΣ

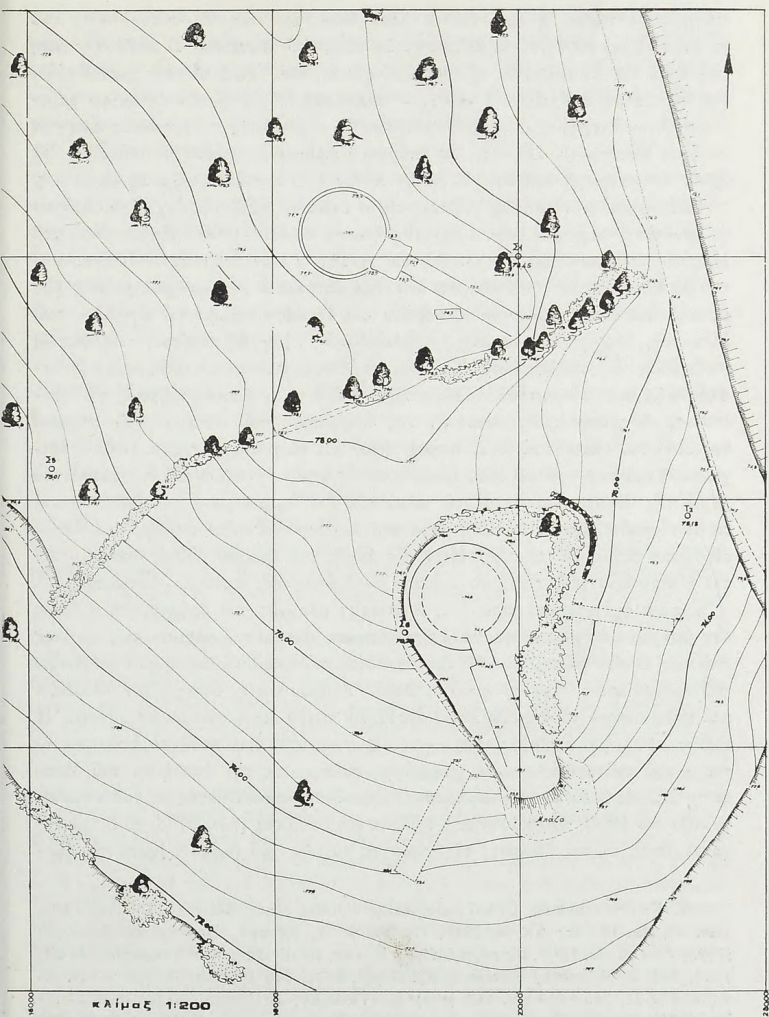
Εἰς τὴν Τραγάναν συνεχίσθησαν αἱ ἐργασίαι μετρήσεως, φωτογραφήσεως καὶ ἀποτυπώσεως τῶν δύο θολωτῶν τάφων τοῦ Κουρουινιώτου καὶ τοῦ Μαρινάτου. Τὸ ἔργον τοῦτο ἐπετελέσθη κατὰ τὸν καλλίτερον δυνατὸν τρόπον χάρις καὶ εἰς τὸ ἀρχεῖον τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν Πύλου τοῦ Σπ. Μαρινάτου, ὅπερ παρεδόθη ὑπὸ τῆς κ. Αἰμ. Σπ. Μαρινάτου εἰς τὸν ὑπογράφόμενον.

Δι' εἰδικευμένων ἐργατῶν ἐκαθαρίσθησαν ἀμφότεροι οἱ τάφοι καὶ διηνοίγησαν ἅπαντες οἱ λάκκοι, οὔτινες εἶχον πληρωθῇ χωμάτων μετὰ τὸ πέρας τῶν ἀνασκαφῶν Μαρινάτου κατὰ τὰ ἔτη 1955 καὶ 1956. Συγχρόνως ἀπετολμήθη καὶ ἐγένετο ἡ προσωρινὴ ἀπομάκρυνσις (κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον μόνον) τοῦ ὄγκου χωμάτων καὶ λίθων ποῦ εἶχε τοποθετηθῇ ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου κατὰ τὸ πέρας τῶν ἀνασκαφῶν πρὸ 22 ἐτῶν κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ - ΒΑ τμήματος τῆς θόλου τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 διὰ νὰ διατηρηθῇ τὸ εἰς οἶκτράν κατὰστασιν εὐρισχόμενον τοῦτο τμήμα τῆς θόλου. Ὡς γνωστόν, ὅλη ἡ θόλος τοῦ τάφου τούτου ἔχει, κατὰ τὸ πλεῖστον, καταπέσει καὶ ἀκόμη περισσότερον ἢ θόλος τοῦ δευτέρου τάφου. Σημειωτέον, ὡσαύτως, ὅτι, παρὰ τὰς ἐπανειλημμένας παραστάσεις τοῦ ὑπογραφομένου παρ' ἀρμοδίοις, οὐδεμία εἰσέτι μέριμνα ἐλήφθη πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς καταστάσεως, ἥτις δύναται κάλλιστα νὰ θεωρηθῇ δι' ἐνὸς μεγάλου ὑπεράνω ἐκατέρου τῶν τάφων στεγάστρου, ὥστε νὰ μὴ καταστραφοῦν τὰ ὑπολειπόμενα τμήματα τῶν δύο θόλων. Ἰδιαιτέρως κρίσιμος εἶναι ἡ κατάστασις κατὰ τὸ ΒΑ τμήμα τῆς θόλου τοῦ τάφου 2, ἐνθα

υφίστατο μεγάλη ὀπὴ κατακόρυφος μεταξύ τοῦ κυλίνδρου τοῦ τάφου καὶ τῆς θόλου καὶ εἰδικώτερον μεταξύ τῶν λίθων τῆς θόλου κατ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖον. Ἦτο σαφὲς ὅτι μετὰ πλεόν τὴν πρώτην βροχὴν θὰ κατέπιπτε ἅπαν τὸ ὑπολειπόμενον τμήμα ΒΑ τῆς θόλου. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἔγινε ὅ,τι ἦτο ἀπαραίτητον πρὸς διαφύλαξιν τοῦ σημείου τούτου, πλὴν ὅμως τὴν κατάστασιν θὰ σώσῃ μόνον ἡ τοποθέτησις τοῦ ἐνδεδειγμένου στεγαστροῦ ὑπὸ τῆς τοπικῆς Ἑφορείας. Βεβαίως, εἶναι περιττὸν νὰ σημειωθῇ ὅτι κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦτον ἐξήχθη μέγας ἀριθμὸς λίθων, ἰδίᾳ ἐκ τοῦ τάφου 2, οἵτινες λίθοι (τῆς θόλου) εἶχον καταπέσει κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη λόγῳ τῶν καταρρακτωδῶν βροχῶν τῆς περιοχῆς.

Ἐκ τῶν κατόπιν τοῦ τελείου καθαρισμοῦ τῶν δαπέδων τῶν δύο θολωτῶν τάφων γενομένων μετρήσεων προέκυψαν καὶ αἱ ὀριστικαὶ αὐτῶν διαστάσεις, ἤτοι 7.20 - 7.30 μ. διὰ τὸν πρῶτον (πίν. 142α) καὶ 7.10 - 7.20 μ. διὰ τὸν δεύτερον (πίν. 142β). Κατὰ τὸν ἐνδελεχῆ ὁμοίως καθαρισμὸν τοῦ δευτέρου τάφου ἀπεκαλύφθησαν καὶ πάλιν καὶ αἱ ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ἐπισημανθεῖσαι κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἔτους 1955 ὅσαι δαπέδου, αἵτινες, προφανῶς, ἐχρησίμευον εἰς μεταμυκηναϊκοὺς χρόνους εἰς ὑποστήριξιν τῆς θόλου, καὶ τοῦτο διότι ὁ τάφος ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς κατοικία κατὰ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους. Κατὰ τὸν αὐτὸν καθαρισμὸν εὐρέθησαν καὶ ἅπαντα τὰ ἐντὸς τῶν λάκκων ἀπορριφθέντα ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου τμήματα μεταγενεστέρων πύθων καὶ τινων βυζαντινῆς ἐποχῆς ἀγγείων. Εἰς τὸν αὐτὸν δεύτερον τάφον καὶ εἰδικώτερον ἐντὸς τοῦ ἔναντι τῆς εἰσόδου λάκκου ὑπ' ἀριθ. I εὐρέθη εἰς δύο τεμάχια τετρασμένη χαλκῇ αἰχμῇ βέλους (πίν. 143β) τοῦ τριγλῶχινος τύπου μήκους 4.46 ἐκ. καὶ πάρχους 0.24 ἐκ. Προφανῶς, ἡ αἰχμὴ κατέληξεν εἰς τὸν λάκκον αὐτὸν μετὰ τῶν πρὸς πλήρωσιν αὐτοῦ χρησιμοποιοιθέντων χωμάτων μετὰ τὴν λήξιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου. Περαιτέρω, λεπίς ὀψιανοῦ προῆλθεν ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ λάκκου II δεξιᾷ τῷ εἰσερχομένῳ, ἐνῷ εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ δαπέδου καὶ ἐντὸς τῶν λάκκων εὐρέθησαν ὄστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων, ἀπολέτισμα ὀψιανοῦ, ὄστρακα πύθων, ὅστᾳ κ. ἄ.

Λόγῳ σχηματισμοῦ τύμβου πέριξ τοῦ σωζομένου τμήματος τοῦ τάφου διεξήχθη ὁμοίως ἔρευνα πρὸς ἀνεύρεσιν περιβόλου (τοιχοῦ ἀναλημματικοῦ) ἣτις περιορίσθη εἰς τὰ πέριξ τοῦ τάφου (εἰκ. 2). Μία τάφος μήκους 10 μ. με κατεύθυνσιν ΝΔ - ΒΑ καὶ πλάτους 2 μ. διηνοίχθη ΝΔ τοῦ τάφου κατὰ τὴν ἀκτῖνα τοῦ τύμβου, ἑτέρα δὲ μήκους 8 μ. καὶ πλάτους 1 μ. ἀνατολικῶς τοῦ τάφου. Ἡ ΝΔ τάφος διηνοίχθη μέχρις ἀποστάσεως 11.50 μ., τοῦλάχιστον, ἀπὸ τοῦ δρόμου τοῦ τάφου. Εἰς τὸ τμήμα τοῦτο διεπιστώθη ὅτι οὐδὲν ὑφίστατο καὶ τὸ στερεὸν ἑδάφος ἐπεσημάνθη εἰς βάθος 0.40 - 0.50 μ. τοῦ καλλιεργουμένου ἐδάφους. Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἐγκατελείφθη ὁμοίως ἡ προσπάθεια ἐφ' ὅσον οὐδὲν προέκυψε καὶ τοῦτο ἐν ἀναλογία πρὸς τὰ ἡδη γνωστὰ παραδείγματα τῶν Μυκηνῶν, τῆς Περιστεριᾶς καὶ τοῦ Θορικοῦ. Ἐν

Είχ. 2. Τοπογραφικόν σχέδιον θέσεως Βυγλίτσα Τραγάνας.

πάση περιπτώσει, ἡ προσπάθεια δέον ὅπως ἐπαναληφθῇ τόσον περίξ τοῦ πρώτου τάφου ὅσον καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα περίξ τοῦ δευτέρου. Ἡ παλαιὰ γνώμη τοῦ Σκιᾶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔχεται ἀληθείας, καί, ἴσως, οἱ τότε ὁρατοὶ λίθοι τοῦ περιβόλου τοῦ τάφου 1 νὰ ἔχουν ἀναληφθῇ ἡδὴ ὑπὸ τῶν ἐντοπίων χάριον οἰκιστικῶν ἀναγκῶν, ὥς, ἐξ ἄλλου, συνέβη εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἀνά τὴν μείζονα Μεσσηνίαν. Πάντως, θὰ ὑπάρχουν ὠρισμένα σημεῖα τὰ ὅποια δὲν θὰ ἔχουν καταστραφῇ καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν ἡ ἔρευνα θὰ συνεχισθῇ ἐπιμόνως.

Πλέον ἀποδοτικὴ ἀπέβη ἡ ἔρευνα εἰς τι σημεῖον δεξιᾶ τῆς ἀρχῆς τοῦ δρόμου τοῦ θολωτοῦ τάφου 1, ἐνθα συνεχίσθη ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1956 ἀρξαμένη ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ἔρευνα τῶν ἀπορριφθέντων χωμάτων τῶν ἀνασκαφῶν Κουρουνιώτου μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀνεύρεσιν δεκάδων ὀστράκων ἀγγείων μυκηναϊκῆς (ὦν μεταξὺ καὶ ἀνακτορικῶν πιθαμορῶν καὶ ἐπικασσιτερωμένων ἀγγείων) καὶ ἑλληνικῆς ἐποχῆς, λιθίνης αἰχμῆς βέλους (πίν. 143γ) ἐκ πυρίτου, τμηματικῶς σφζομένης, μήκους, περίπου, 1.40 ἐκ., ἔτι δὲ τεμαχίων πίθων καὶ ὀστράκων πάσης ὕψης καὶ χονδροειδοῦς κατασκευῆς. Κατὰ τὸ πλεῖστον, βεβαίως, τὰ ἀνευρεθέντα ὀστρακα προέρχονται ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ διαπέδου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου τοῦ τάφου καὶ εἶναι σαφὲς πλέον ὅτι τὰ χρώματα τῆς ἀνωτέρας ἐπιχώσεως τοῦ ταφικοῦ θαλάμου ἐρρίφθησαν ὑπὸ τῶν ἐργατῶν τοῦ Κουρουνιώτου περίξ τῆς θόλου, τελικῶς δὲ τὰ τελευταῖα (τὰ ὑπερκείμενα τοῦ διαπέδου καὶ ἐκ τῶν τριῶν λάκκων αὐτοῦ), μετὰ τὴν ἀρχικὴν διάνοξιν τοῦ δρόμου, ἀπερρίφθησαν δεξιᾶ (τῷ εἰσερχομένῳ) τῆς ἀρχῆς τοῦ δρόμου. Οὕτω δικαιολογεῖται ἡ ἀποκλειστικῶς κατὰ τὸ σημεῖον αὐτὸ ἀνεύρεσις παντοίων ὀστράκων.

Ἡ ἔρευνα ἐγένετο καὶ πέρα τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ δρόμου, πλὴν ὅμως δὲν ὑπῆρξαν ἐνθαρρυντικὰ τὰ ἀποτελέσματα διὰ τὴν συνέχισιν τῆς ἐρεῦνης καὶ κατ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖον. Ἡ ἔρευνα δεξιᾶ τοῦ δρόμου ἐγένετο καθ' ὑπόδειξιν τοῦ ἀρχιφύλακος Ἀρχαιοτήτων κ. Διον. Ἀνδρουτσάκη, ὅστις εἶχεν ὑποδείξει καὶ παλαιότερον τὸ σημεῖον πρὸς ἀνεύρεσιν τυχόν διαφυγόντων ὀστράκων. Ἡ ἔρευνα αὕτη ἦτο ἐπιβεβλημένη — καὶ θὰ συνεχισθῇ καὶ κατὰ τὸ ἐπόμενο ἐτος — καὶ τοῦτο διότι, κατὰ γενομένην, ἐπίσης, εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Μουσείου Χώρας ἔρευναν τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου τοῦ προελθόντος ἐκ τοῦ σημείου τούτου τῷ 1956, προσέκυψαν καὶ δώδεκα νέα ὀστρακα (πίν. 143δ, τὸ ἐν προέργῳ, ἴσως, ἐκ τῆς βάσεως) τῆς γνωστῆς πυξίδος τοῦ τάφου¹. Κατὰ τὴν ἐφε-

1. Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, Πύλου μεσσηνιακῆς θολωτὸς τάφος, ΑΕ 1914, 107, 108 - 109, ἀριθ. 11, εἰκ. 13 - 15· ΑΑ 30, 1915, 191 εἰκ. 6· Α. ΚÖSTER, Das antike Seewesen (1923) 64 - 66 εἰκ. 18· F. BEHN, Schiff, ἐν EBERT, Reallexikon der Vorgeschichte XI, 1927, 242· F. MILTNER, Seewesen, RE Suppl. 1931, 908 10, 909 18, 928 58· Α. EVANS, PM II, 246 - 247 εἰκ. 143 (PG)· L. WHIBLEY, A Companion to Greek Studies (1931) 570· SP. MARINATOS, La marine crétomycénienne, BCH 57, 1933, 173 ἀριθ. 17, 186, 194, 196, 200, 210, 219, πίν. XIII, 17· L. COHEN, Evidence for the Ram in the Minoan Period, AJA 42, 1938, 492 εἰκ. 8 - 9· Α. FURUMARK, MP, εἰκ.

τινὴν ὕμω, παρὰ τὸν τάφον ἔρευναν οὐδὲν νέον ὄστρακον τῆς πυξίδος ἀνευρέθη. Πάντως, διὰ τῶν ἐπισημανθέντων δώδεκα νέων ὄστράκων (πίν. 1438) ἐπετεύχθη ἡ εἰς τὰ ἐργαστήρια συγκολλήσεως τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου 'Αθηνῶν εἰς σημαντικὸν βαθμὸν ἐπιτυχῆς ἀποκατάστασις τῆς πυξίδος καὶ ἰδίᾳ ἡ συμπλήρωσις, κατὰ τὸ πλεῖστον, τοῦ ἀπεικονιζομένου πλοίου (πίν. 144) ὑπὸ τοῦ ἐμπεύρου συγκολλήτου κ. Κ. Πανταζῆ (πίν. 145α-β).

Κατ' ἀρχὴν ἐχρησιμοποιήθησαν ἔνδεκα ὄστρακα διὰ τὴν ἀποκατάστασιν αὐτὴν (πίν. 143δ, πλὴν τοῦ ἀπεικονιζομένου κάτω ἀριστεροῦ ὄστράκου τῆς βάσεως) καὶ οὕτω περιωρίσθη εἰς τὰ ὀρθὰ πλαίσια ἡ διάμετρος τοῦ ἀγγείου, ἡ ὁποία εἶχεν αὐξηθῆ ἔκ λάθους κατὰ τὴν προηγουμένην συγκόλλησιν. Δυστυχῶς, διεπιστώθη, ἐπίσης, ὅτι εἶχεν ἀπολεσθῇ εἰς τὰ ὑπόγεια τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου καὶ ἐν ὄστρακον μετὰ τοῦ μόνου σφζομένου μέρους τῆς κορυφῆς τοῦ ἴστοῦ τοῦ ἀπεικονιζομένου πλοίου (ΑΕ 1914, 108 - 109 εἰκ. 14 - 15).

Κατὰ τὰς γενομένας μερίμνη τοῦ 'Εφόρου τῆς Προϊστορικῆς Συλλογῆς τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου κ. 'Ιω. Α. Σακελλαράκη μετρήσεις τὸ ὕψος τῆς πυξίδος ἀνέρχεται εἰς 15.2 ἐκ., ἡ διάμετρος τοῦ χείλους εἰς 9.50 - 10.50 ἐκ., ἡ διάμετρος τοῦ λαίμοῦ εἰς 8 ἐκ. καὶ ἡ διάμετρος τοῦ σώματος εἰς 13 - 14.6 ἐκ. Δύο ἐκ τῶν νέων ὄστράκων προέρχονται ἐκ τοῦ χείλους - λαίμοῦ τοῦ ἀγγείου,

56, 335 Mot. 40 ἀριθ. 2, εἰκ. 58, 348 Mot. 43 ἀριθ. 40, εἰκ. 72, 420 Mot. 75 ἀριθ. 31· G.S. KIRK, Ships on Geometric Vases, BSA 44, 1949, 118 ἀριθ. B. IV· V.R.d'A. DESBOURGH, Protogeometric Pottery (1952) 282· C.F.A. SCHAEFFER, Enkomi - Alasia, I (1952) 103 - 104· R. HAMPE, Die Homerische Welt im Lichte der neuesten Ausgrabungen, Gymnasium 63, 1956, 4 εἰκ. 2· L. CASSON, The Ancient Mariners, Seafarers and Sea Fighters of the Mediterranean in Ancient Times (1960) 41, πίν. 3b· τοῦ αὐτοῦ, Les marins de l'Antiquité (1961) 58 - 59 εἰκ. 8· Κ. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, ΠρΠ 501 (ἀριθ. XLII) - Τραγῶνα 118· Ε.Μ. VERMEULE, GBA, 1964, 259 εἰκ. 43· (τὸ πλεόν, σῶφρον σχέδιον)· Π.Ε. ΚΟΝΣΤΑΣ, 'Η ναυτικὴ ἡγεμονία τῶν Μυκηνῶν (1966) φωτογρ. 5e· J.S. MORRISON - R.T. WILLIAMS, Greek Oared Ships 900 - 322 B.C. (1968) 9 - 10 (BA.2), πίν. Ib· CL. LAVIOSA, La marina Micenea, Annuario 31 - 32, 1969 - 70, (1972), 23 - 24 εἰκ. 21· L. CASSON, Ships and Seamanship (1971) 31 - 32, 41 σημ. 3, εἰκ. 28· ΙΩ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, 'Ελεφάντινον πλοῖον ἐκ Μυκηνῶν, ΑΕ 1971, 209 - 210 εἰκ. 9· ΣΤΥΛ. ΑΛΒΕΙΟΥ, Νέα παράστασις πλοίου ἐπὶ μινωικῆς λάρνακος, Πεπραγμένα Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ρέθυμνον 1971, Α' (1973), 4 καὶ σημ. 6, 5 - 6· τοῦ αὐτοῦ, Λάρνακες καὶ ἀγγεῖα ἐκ τάφου παρὰ τὸ Γάζι 'Ηρακλείου, ΑΕ 1972, 87, εἰκ. 1· 91 σημ. 3, 6· 92 σημ. 2, 5· 93 σημ. 7· 94 καὶ σημ. 4· 95 σημ. 5· Β. ΚΑΛΛΙΠΟΛΙΤΗΣ, ΑΔ 27, 1972, Β 1, 1· G.F. BASS, A History of Seafaring based on Underwater Archaeology (1972) 22 εἰκ. 19· D. GRAY, Seewesen, Archaeologia Homerica I, G, 1974, G 20 ἀριθ. C 56, G 53 εἰκ. 15b, G 54, 55· W. LAMBRINUDAKIS, Über die Funktion des Schachbrettmusters in der Frühzeit, ἐν Wandlungen. Studien zur antiken und neueren Kunst (Festschrift E. HOMANN - WEDEKING) (1975) 21 καὶ σημ. 32 - 33· ST. HILLER, Gnomon 49, 1977, 400 (Rez. GRAY)· L.A. STELLA, Tradizione micenea e poesia dell'Iliade (1978) 146 σημ. 17· L. CASSON, Die Seefahrer der Antike (1979) 79 καὶ εἰκόν.

τέσσαρα ἐκ τοῦ ὤμου καὶ πέντε ἐκ τοῦ σώματος (πίν. 143δ). Τὸ χεῖλος ἦτο διακεκοσμημένον ὑπὸ σειρᾶς εὐμεγέθων μελανῶν στιγμάτων. Ὑπὸ τοῦ Κουρουίνου εἶχε σημειωθῇ ἀτυχῶς ὅτι «τοῦ κοσμήματος τοῦ λαίμου σφίζεται μικρὸν μέρος, φαίνεται δ' ὅτι ἀποτελεῖτο τοῦτο ἐκ συνεχῶν τριγῶνων πλήρων παραλλήλων γραμμῶν, ὧν ἡ βάσις ἐναλλάξ εἶναι ἄλλοτε μὲν πρὸς τὰ ἄνω, ἄλλοτε δὲ πρὸς τὰ κάτω»¹. Τοῦναντίον, πρόκειται περὶ τοῦ κοσμήματος τοῦ ὤμου τοῦ διώτου τούτου ἀγγείου. Συγκεκριμένως, ἡ κεκοσμημένη ἐπιφάνεια τοῦ ὤμου καλύπτεται ὑπὸ μικροτέρων καὶ μεγαλυτέρων τριγῶνων καὶ ἀκανονίστων τραπεζίων πλήρων παραλλήλων γραμμῶν. Σημειωτέον, τέλος, ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ ὕψις τοῦ στομίου (χείλους καὶ λαίμου) εἶχε ἐπιχρισθῇ ἐν τῇ συνόλῳ τῆς μελανῆς, μεταξὺ δὲ ὤμου καὶ λαίμου εἶχεν ἀφειθῇ ἀκόσμητος ὀριζοντίας φορᾶς ταινία.

Τέσσαρα, περαιτέρω, ὄστρακα, μεταξὺ των συγκολλώμενα, συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κέντρου τοῦ ἀπεικονιζομένου πλοίου, περιελάμβανον δὲ συνολικῶς: α) τὰ ἐλλείποντα τμήματα τῶν ὀπισθίων παχέων κάλω (ἐπιτόνων), β) ἄλλον ἐπίτονον — πλευρικὸν αὐτόν (=παράτονον;) — ἀπὸ τοῦ ἴστοῦ μέχρι τῆς γεφύρας (ἀπολήγοντα εἰς τὴν σειρὰν τῶν ὀρθίων πασάλων), γ) τὸ σύνολον τοῦ ἴστοῦ πλην τοῦ ἀπολεσθέντος ἀνωτέρου μέρους καὶ δ) τὸ ὑπόλοιπον ἰστίον, ὅπερ περιορίζεται εἰς τὴν μίαν πλευρὰν τοῦ ἴστοῦ (τὸ πρὸς τὴν πρῶραν), μὴ ἐπεκτεινόμενον πρὸς τὴν ἐτέραν (τὴν πρῶμνην).

Σημαντικὴ εἶναι ἡ διαπίστωσις ὅτι ἐκ τῶν τριῶν ἐπιτόνων (κάλω), τῶν δεδεμένων ἐπὶ τοῦ ἱκρίου (τὸ ἱκριον) τῆς πρῶμνης μόνον ὁ ἀνώτερος καταλήγει εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ἴστοῦ (καρχήσιον²). Ὁ δεύτερος ἐπίτονος (μεσαῖος κατὰ τὴν διάταξιν) βαίνει παραλλήλως πρὸς τὸν ἀνώτερον, ἀλλ' ἐν τέλει κάμπτεται πρὸ τοῦ ἴστοῦ — ἄνευ ὑποδηλώσεως σημείου στηρίζεως διὰ τὴν κάμψιν αὐτὴν καὶ καταλήγει ὀλίγον χαμηλότερον, ὅπου ὁμοίως καταλήγει ὁ τρίτος — κατώτερος ἐπίτονος. Πρόκειται περὶ τοῦ κοινοῦ σημείου τοῦ ἴστοῦ ὅπου καταλήγει ὁ νέος ἀναφανείς κάλως (παράτονος; — παρεξάρτιον ἢ σχοινίον), οἱ δύο ἐπίτονοι καὶ ἡ περιβάλλουσα τὸ ἰστίον γραμμὴ. Ἄρα, ὁ δεύτερος καὶ ὁ τρίτος ἐπίτονοι, ἂν καὶ ᾗσαν δεδεμένοι εἰς διάφορον σημεῖον ἐπὶ τοῦ ἱκρίου τῆς πρῶμνης, κατέληγον πρὸς τὸ αὐτὸ σημεῖον τοῦ ἴστοῦ.

Κατὰ ταῦτα, ἀποδεικνύεται ὅτι οὐδεμία τῶν μέχρι τοῦδε ἐπιχειρηθεισῶν συμπληρώσεων τῶν ἐξερτημάτων τοῦ πλοίου ἦτο ὀρθὴ καὶ δὴ καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν φορὰν τῶν ἐπιτόνων καὶ τὴν μορφήν τοῦ ἴστιου. Σχεδιάσις τῆς πυξίδος θὰ γίνη μετὰ τὴν ἀνέυρεσιν, ὡς ἐλπίζεται, καὶ ἄλλων ὀστράκων. Ἄλλο ὄστρακον συνεκολλήθη εἰς τὸ ἀριστερᾷ τῆς μετόπης τοῦ πλοίου «τρίγλυφον», καὶ τὸ ὕστατον (δωδέκατον) ἀνήκει, πιθανῶς, εἰς τὴν βάσιν τοῦ ἀγγείου τούτου τῶν

1. AE 1914, 107.

2. Νῦν ἰδὲ J. BOARDMAN, JHS 98, 1978, 149 - 151.

μέσων τῆς ΓΕ III φάσεως. Σημειωτέον, τέλος, ὅτι δὲν ἀποκλείεται παράστασις πλοίου (ἢ παραστάσεις πλοίων) νὰ εὑρηται ἐπὶ ὁστράκου εὑρεθέντος τῷ 1909 ὑπὸ τοῦ Ἀ. Σκιᾶ εἰς τὸν ἀτελῶς ὑπ' αὐτοῦ ἀνασκαφέντα ἀρχικῶς τάφον Α τῆς Τραγάνας. Ὄντως, εἰς τινα ὁστρακα ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς ἐκείνης, ὑπάρχουν γεγραμμένοι παραστάσεις ὑποδηλοῦσαι μέρη ἰστῶν καὶ ἰστίων πλοίων¹.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον συνεχίσθησαν αἱ ὀρυκτολογικαὶ - πετρολογικαὶ μελέται ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ οἰκοδομικὸν ὕλικόν τῶν δύο τάφων. Ἐκ τῶν συγκεντρωθέντων ἀντιπροσωπευτικῶν δειγμάτων ὁ ὕψηγητῆς τῆς ἔδρας Ὁρυκτολογίας - Πετρολογίας τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Κων. Σιδέρης, παρέσχε τὰ ἀκόλουθα στοιχεῖα. Περὶ τοῦ ἐπικρατοῦντος εἰς τὸν τάφον 1 πετρώματος: πρόκειται περὶ ψαμμίτου μὲ ὀλίγον συνδετικὸν ὕλικόν ἀσβεστολιθικῆς ὕψης. Περὶ τοῦ ἐπικρατοῦντος εἰς τὸν τάφον Β πετρώματος: πρόκειται περὶ ψαμμίτου μὲ συνδετικὸν ὕλικόν ἀργιλομιγοῦς ἀσβεστολιθικῆς ὕψης. Ἐπίσης, εἶχε χρησιμοποιηθῇ μερικῶς ψαμμιτολατυποπαγὲς πέτρωμα καὶ ἄλλο πορῶδες ἐκρηξιγενὲς ἀγνώστου προελεύσεως (λάβα ἡφαιστείου).

Τέλος ἐγένοντο συγρίψεις ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διατήρησιν διαφόρων μερῶν τῶν δύο τάφων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παλαιῶν ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου γενομένων μετρήσεων κατὰ τὴν περίοδον τῶν ἀνασκαφῶν τῶν ἐτῶν 1955 - 1956. Πέρα τῶν διαφόρων κατακρημνισθέντων μερῶν τῶν δύο θόλων, τὰ λοιπὰ μέρη τῶν δύο τάφων διετηρήθησαν, κατὰ τὸ πλεῖστον, ὡς εἶχον καὶ κατὰ τὴν περίοδον τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν, ἐξαίρεσει τῶν ὑπολειφθέντων λίθων τῆς ἀργολιθοδομῆς τοῦ τάφου 2, οἵτινες ἀπέμειναν ὀλιγώτεροι τὸν ἀριθμὸν ἢ ὅσοι ἦσαν ἀρχικῶς. Αἱ δύο αὐλακες τοῦ στομίου τοῦ τάφου 1 εἶχον μέσον μήκος 3.65 μ. καὶ διετηρήθησαν ὁμοίως ἱκανοποιητικῶς, λαμβανομένης ὑπ' ὅψιν καὶ τῆς μερικῆς παραμορφώσεως ἣν εἶχεν ὑποστῇ ἡ ἐξ αὐτῶν δεξιὰ λόγῳ τοῦ θησαυροῦ τῶν χαλκῶν ἀντικειμένων τὰ ὅποια εἶχον τεθῇ εἰς τι σημεῖον αὐτῆς. Σημειωτέον ὅτι, πέρα τῶν ἤδη παλαιόθεν γνωστῶν παραδειγμάτων σκαμμάτων καὶ αὐλάκων κατὰ τὴν εἴσοδον καὶ κατὰ τὸ στόμιον θολωτῶν μεσσηνιακῶν τάφων, δέον ὅπως προστεθῇ ἔν εἰσέτι παράδειγμα σημειούμενον ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ἐν τῇ ἡμερολογίῳ του ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ θολωτοῦ τάφου Γουβλάρη 2 Κουκουνάρας (=5)²: «Ἀπεδείχθη ὅτι ἡ εἴσοδος φέρει ἐκβάθυνσιν, ὡς εἰς τὸν τάφ. 1 ἡ εἰς τὸν Ρούτση 2, ἐτι δὲ δύο αὐλακας προχωροῦσας ἐντὸς τοῦ τάφου ἐπὶ διάστημα 60 - 70 ἐκ. ὡς καὶ εἰς τὸν τάφον Ρούτση. Ἡ δεξ. (Δ) αὐλαξ εἰσχωρεῖ βαθύτερον ἢ ἡ ἀρ. (ἀνατολική). Ἐδῶ ὅμως, διὰ τὴν σκληρότητα τοῦ βράχου, τὰ πάντα εἶναι ἀβαθῆ, αἱ αὐλακες μὲν 10 - 15 ἐκ.»³.

1. Α. ΣΚΙΑΣ, ΠΑΕ 1909, 281, πίν. Γ, ἀριθ. 1 - 2. Οὐδεμία ὑπόθεσις ἐσημειώθη εἰσέτι περὶ τῆς σημασίας τῆς παραστάσεως.

2. Ἡμερολόγιον 1959, 142.

3. Περὶ τῶν σκαμμάτων τῶν μυκηναϊκῆς ἐποχῆς τάφων ἰδὲ Ε. Μ. VERMEULE, GBA,

Τέλος, ἐγένετο τοπογράφεισι τῆς περιοχῆς τῶν δύο τάφων ὑπὸ συνεργατῶν τοῦ καθηγητοῦ τῆς ἑδρας Φωτογραμμετρίας ΕΜΠ κ. Ἰω. Μπαντέκα κ.κ. Κων. Ἀρμενάνκη, Χαρ. Διαμαντίδη, Μ. Κάβουρα, Μ. Καλογεροπούλου, Ἡλ. Φόρου (εἰκ. 2).

Μετὰ δέκα ἐννέα ὅλα ἔτη ἐπανελήφθη καὶ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὸν λεγόμενον θολωτὸν τάφον τοῦ Θρασυμήδους, ὑπέργειον ταφικὸν μνημεῖον ἐκτισμένον ἐπὶ τοῦ βράχου τοῦ βορείου βραχίονος τοῦ ὄρους τῆς Βοῖδοκοιλίᾶς, ΒΔ ἐκτὸς τοῦ ὄρους τοῦ Ναυαρίνου¹.

Τὸ μνημεῖον εἶχεν ἀνασκαφῇ βασικῶς τῷ 1956 ὑπὸ τοῦ Σπυρ. Μαρινάτου²,

298 - 299, 349 σμ. 8· W.A. McDONALD, *The Discovery of Homeric Greece* (1967) 335· Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, *ΑΑΑ* III, 1970, 127· J.L. BENSON, *Horse, Bird and Man* (1970) 20, 24· J. SAKELLARAKIS, *PrZ* 45, 1970, 202 σμ. 480· Γ.Σ. ΚΟΡΡΕΕ, *ΠΑΕ* 1976, 265 - 267· C. SHELMEKDINE, *LH III A2 - III B Pottery from Nichoria and the Bronze Age History of Messenia*, Ph. D. (1977) 241.

1. Χάρται καὶ ἀπόψεις τῆς περιοχῆς εὑρῆνται ἐν *AJA* 1961, 243 εἰκ. 10, ἐν *MME*, 31 εἰκ. 2 - 9, πίν. 6 - 1 καὶ παρὰ R.V. SCHODER, *Ancient Greece from the Air* (1974) 195.

2. Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῶν Πύλου Μαρινάτου, 67β κέ. 69β κέ., Ἔργον 1956, 90, 93, ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, *ΠΑΕ* 1956, 202 - 203. Περὶ τοῦ θολωτοῦ τούτου τάφου ἰδὲ καὶ BCH 81, 1957, 558, BCH 83, 1959, 642· ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - Μ. ΧΙΡΜΕΡ, *KME*, πίν. XXXII - III, 113· ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Πύλου, *ΑΔ* 16, 1960, Β', 114, 115, πίν. 93 στ· Ὁ αὐτός, *Problemi Omerici e Preomerici in Pilo*, *PdP Fasc. LXXVIII*, 1961, 225 κέ· Ὁ αὐτός, *Die messenischen Grabungen und das Problem des homerischen Pylos*, 1962 (*Anzeiger der phil. - hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, Jg 1961, Nr. 25), 237 - 238· Ὁ αὐτός, Πύλος, Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, Συμπλήρωμα, Δ', 288, εἰκ. ἐν. σ. 287· W.A. McDONALD - R. HOPE SIMPSON, *Prehistoric Habitation in Southwestern Peloponnese*, *AJA* 65, 1961, 243 ἀριθ. 60, εἰκ. 10· P. ALIN, *Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festland* (1962) 86, 90 ἀριθ. 40· ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Περὶ τὸν πρῶτον ἀρχαῖον ἐποικισμὸν τῆς Κρήτης, *Κρητικὰ Χρονικά* IB' - IΣΤ', 1961 - 62, III, 180· Ὁ αὐτός, *ΕΕΦΣΠΑ* II'', 1962 - 63, 441· Κ. ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ Προϊστορία τῆς Πελοποννήσου (ΠρΠ) (1964) 98 ἀριθ. 108, 468 ἀριθ. 108 (XLVII), 500 (XXXVII), 522 (XL), R. HOPE SIMPSON, *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites* (1965) 68 - 69 ἀριθ. 219· ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Περὶ τοῦ σχήματος τῶν λαξευτῶν τάφων εἰς τὰ Βολιμίδια Μεσσηνίας, *Χαριστήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὁρλάνδου Β'* (1966) 104, πίν. IXβ· G.E. MYLONAS, *Mycenae and Mycenaean Age* (1966) 8, 120, 132· ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, *Problemi Archeologici e Filologici di Pilos*, *SMEA* III, 1967, 18· ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Τὰ Μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς, *ΑΑΑ* II, 1969, 122, 128· Μ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ, Τάφοι τῆς Πύλου, *ΑΑΑ* III, 1970, 130, 135· W.A. McDONALD - G. RAPP, Jr., *The Minnesota Messenia Expedition* (MME). *Reconstructing a Bronze Age Environment* (1972) 31 εἰκ. 2 - 9, 142, 264 ἀριθ. 8· ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ - Μ. ΗΙΡΜΕΡ, *Kreta, Thera and das mykenische Hellas* (1973/1976) 72 πίν. XLVI, 168· P. ORLANDINI, *L'Arte Preellenica*, II (1974) 103· P. WARREN, *The Aegean Civilizations* (1975) εἰκ. ἐν σ. 77 (ἡ λεζάντα ἀναφέρεται εἰς τὸν οὐσιαστι-

ἀκολούθως δὲ ἡρευνήθη τῷ 1958 ἐπὶ τινὰς ἡμέρας ὁ «δρόμος» τοῦ θολωτοῦ τάφου (16 - 19/ρ - ω) με ἀποτέλεσμα νὰ ἔλθῃ εἰς φῶς τοιχίον (17 - 19/χ - ψ) χαρακτηρισθὲν ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου ὡς «τοιχίον ἀνῆκον εἰς προϊστορικὴν τινα οἰκίαν»¹. Κατὰ μίαν ἐπίσκεψιν τοῦ ὑπογραφομένου, κατὰ Ἰούλιον τοῦ ἔτους 1975, κατέστη σαφὴς ἡ ὑπαρξίς ταφικοῦ πύλου (18 - 19/ρ - σ) δεξιᾷ τῆς εἰσόδου τοῦ τάφου², τέλος δὲ τῷ 1976, εἰς ἐργασίας καθαρισμοῦ, φωτογραφήσεως καὶ ἀποτυπώσεως διεπιστώθη ὅτι ἐπεβάλλετο ἡ συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς εἰς τὸ δάπεδον τοῦ τάφου, εἰς τὸν «δρόμον» καὶ πέραν τοῦ τύμβου τοῦ τάφου³.

Ὑπὸ αὐτὰς τὰς προϋποθέσεις καὶ ἐπὶ τῇ προοπτικῇ ὅπως ἀνευρεθῇ ὁ περιβάλλων τὸν θεωρούμενον χωμάτινον τύμβον τοῦ θολωτοῦ τάφου ἀναλημματικὸς τοίχος (περίβολος), ἀνελήφθη ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ ἔτους 1977. Κατ' αὐτὴν ἔλαβον μέρος ὁ πανεπιστημιακὸς βοηθὸς καὶ πτυχιούχος Ἀρχαιολογίας κ. Γ. Σταθόπουλος, ὁ πτυχιούχος Ἀρχαιολογίας κ. Ἐμμ. Στεφανίδης, αἱ τελειόφοιτοι Ἀρχαιολογίας δίδες Σταμ. Μαρκέτου, Σοφ. Ταράντου, Γ. Χατζῆ, καὶ πολλοὶ φοιτηταὶ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τῆς ἀνασκαφῆς μετέσχεν ὁμοίως, ὁ ἀρχιτέκτων κ. Δημ. Ἀλεξανδρόπουλος, τὰς σχεδιάσεις δὲ εἶχεν ἀναλάβει ὁ κ. Εὐστ. Ἀνδρουτσάκης. Ἐπὶ κεφαλῇ τοῦ ἀνασκαφικοῦ συνεργείου ἦτο ὁ ἐκ Χώρας ἀρχιεργάτης Ζαχ. Μίχος.

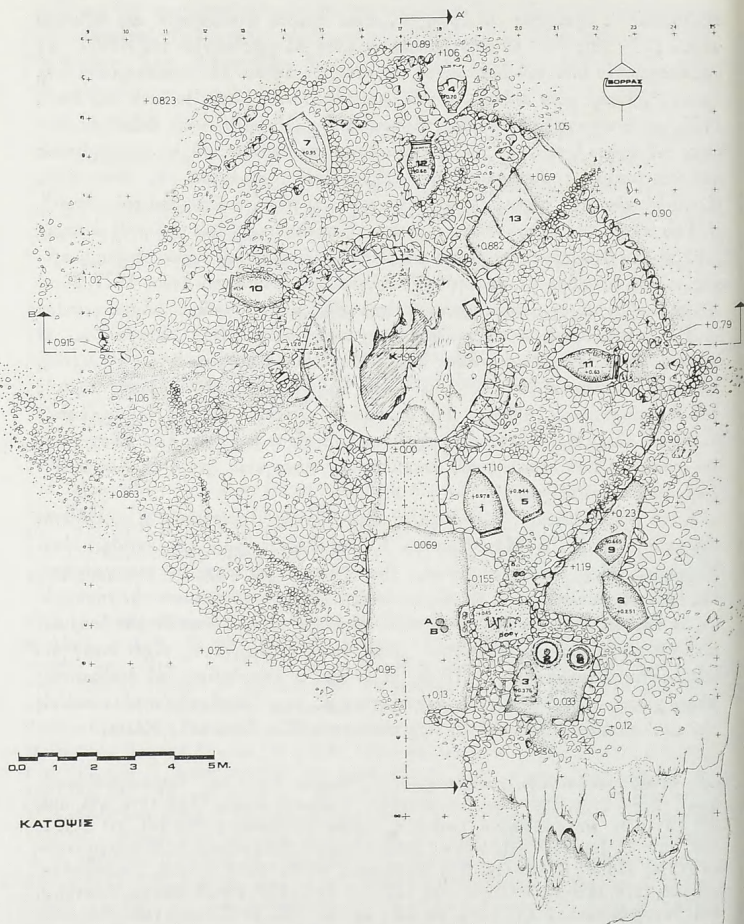
Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς προσῆλθον ἐκ Περιστεριᾶς οἱ συνεργάται τοῦ καθηγητοῦ κ. Ἰω. Μπαντέκα κ.κ. Κ. Ἀρμενιάκης, Χαρ. Διαμαντίδης, Μαρ. Κάβουρας, Μιχ. Καλογερόπουλος, Ἡλ. Φόρος, πρὸς ἀρχικὴν τοπογράφησιν τῆς θέσεως, ἀκολούθως δὲ κατὰ τὴν ἄνοιξιν 1978 συνεπλήρωσαν τὴν τοπογράφησιν τῆς μείζονος περιοχῆς Βοϊδοκουλιάς μέχρι καὶ τοῦ βορειότερον ὑπερκείμενου ἐκκλησιδίου τοῦ Προφήτου Ἡλίας, ὅπου, ὁ Μαρινᾶτος, εἶχεν ἐνεργήσει δοκιμαστικὴν ἀνασκαφὴν τῷ 1956. Ἡ ἐν εἰκ. 3 ἀποτύπωσις τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου ὁφείλεται εἰς τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Δημ. Ἀλεξανδρόπουλον καὶ εἰς τὴν μετ' αὐτοῦ συνεργασθεῖσαν ἀρχιτέκτονα κ. Ἐλ. Σκαλτσᾶ - Κόλια.

ὡς παλαιότερον ὑπόγειον, κατὰ τὸ πλεῖστον, θολωτὸν τάφον τοῦ Ὁσμάναγα-Κορυφαίου). Ἔργον 1975, 139 - 140· Γ.Σ. ΚΟΡΡΕΣ, Ἀνασκαφὴ Πύλου, ΠΑΕ 1975, 494, 508, 512 - 514· OL. PELON, Tholoi, Tumuli et Cercles Funéraires (1976) 201, 271 σημ. 3, 278, 361· D. LEEKLEY - R. NOYES, Archaeological Excavations in Southern Greece (1976) 130· J. CHADWICK, The Mycenaean World (1976) 36· J.N. GOLDSTREAM, JHS 96, 1976, 11 σημ. 25· Ἔργον 1976, 137 - 139· 1977, 128 - 139· E. MEYER, Messenien, RE, Supplementband XV, 1978, στ. 221, 23 - 32· ΝΙΚ. Δ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, Παιονισμοῦ Ἑλλάδος Περιήγησις, Μεσσηνιακὰ - Ἡλιακὰ, 1979, 171 εἰκ. 138 - 139, 172 εἰκ. 140, 173, εἰκ. 141, 174 εἰκ. 144. Ἔργον 1978, 46 - 47. R. V. SCHODER, AGA (1974) 196· Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, ΠΑΕ 1976, 254 - 265· Gazetteer, 1 (1979), 131 - 132.

1. Ἡμερολόγιον ἀνασκαφῶν Πύλου Μαρινάτου, 89β - 90.

2. Ἔργον 1975, 139 - 140· Γ.Σ. ΚΟΡΡΕΣ, ΠΑΕ 1975, 512 - 514.

3. Γ.Σ. ΚΟΡΡΕΣ, ΠΑΕ 1976, 259 - 260, 261, 262.

Τὴν ἀνασκαφὴν ἐπεσκέφθησαν ὁ ὑψηγῆτῆς τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Χρ. Μπαρτσόκας, ἐκτελέσας καὶ τὰς πρώτας ἀνθρωπολογικὰς μετρήσεις εἰς τὴν πρώτην ἀναφανεῖσαν ταφὴν, ὁ προεστάμενος τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας κ. Ἄγγ. Λιάγκουρας καὶ ἐκτάκτως ἡ Ἐφορὸς ἀρχαιοτήτων Ἀργολίδος κ. Εὐ. Πρωτονοταρίου - Δεϊλάκη, ἥτις ἀντελήφθη εὐθὺς ἀμέσως τὴν ἰδιόζουσαν σημασίαν τῆς ἀνακαλύψεως καὶ τοῦτο διότι δὲν ἀνεσκάπτετο τὸ ἐξωτερικὸν τμήμα τῆς θόλου τοῦ παλαιόθεν γνωστοῦ θολωτοῦ τάφου, ἀλλὰ τὸ προμυκηναϊκῆς ἐποχῆς πρόδρομον καὶ περιβάλλον τὸν θολωτὸν τάφον ταφικὸν μνημεῖον, τηλεφανὲς καὶ τοῦτο, ὥς ὁ θολωτὸς τάφος, μνημεῖον. Μεγάλως ἐβοήθησεν, ὡς πάντοτε, καὶ ὁ ἀρχιφύλαξ Ἀρχαιοτήτων Μεσσηνίας κ. Διον. Ἀνδρουτσάκης.

Οὕτως, ἐν ταῦτῳ, ἀναμενόμενα, ἀπροσδόκητα καὶ ἄκρως σημαντικὰ ὑπῆρξαν τὰ εὐρήματα καὶ τὰ συμπεράσματα ἐξ αὐτῆς τῆς ἐπαναληφθείσης ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης ἐντός, ὑπὸ, ἐκτός, πέριξ, πρὸ καὶ ὀπίσω τοῦ λεγομένου θολωτοῦ τάφου τοῦ Θρασυμήδους τῆς Βοϊδοκοιλιάς. Οὐσιαστικῶς, καὶ τοῦτο ὑποστηρίζεται ἀνεκδοκίως, μόλις τώρα κατέστη δυνατὴ, χάρις εἰς γενναίαν χορηγίαν τῆς Ἐθνικῆς Γεωγραφικῆς Ἐταιρείας τῆς Οὐάσινγκτων, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ συνθέτου τούτου ταφικοῦ μνημείου ἐν τῷ συνόλῳ του καὶ τοῦτο διότι δὲν ἐπρόκειτο περὶ ἐνὸς ἀπλοῦ ὑπεργείου θολωτοῦ τάφου τῆς ὑστέρας μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ περὶ προμυκηναϊκῆς ἐποχῆς τύμβου α) περιβάλλοντος πρωτομυκηναϊκῆς ἐποχῆς θολωτὸν τάφον καὶ β) περιβαλλομένου ὑπὸ παλαιότερου οἰκισμοῦ καταλαμβάνοντος περιωρισμένον χώρον.

Ἀναμενόμενα ὑπῆρξαν τὰ σημειωθέντα εὐρήματα, περὶ τῶν ὁποίων ὑπῆρχον ἤδη ἀπὸ τῆς παρελθούσης ἀνασκαφικῆς περιόδου σαφεῖς ἐνδείξεις, ὡς μυκηναϊκῶν χρόνων αἰχμαὶ βελῶν εἰς τὸ στόμιον (16 - 17/ο - π) τοῦ θολωτοῦ τάφου¹, ὄστρακα εἰς τὸ δάπεδον (16 - 17/μ - ν) τοῦ ταφικοῦ αὐτοῦ θαλάμου², ὄστρακα παλαιότατου εὐμεγέθους ἀγγείου μετὰ πλαστικῆς διακοσμήσεως εἰς τὴν δεξιὰν πλευράν τοῦ «δρόμου» (18 - 19/τ - φ) τοῦ θολωτοῦ τάφου³, ὁ ἀποκαλυφθεὶς δεξιᾶ τῆς εἰσόδου ταφικὸς πίθος⁴ (18 - 19/ρ - σ) καὶ τοιχίον (17 - 19/χ - ψ) δυνάμενον, λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους, ἦτοι τοῦ περιβάλλοντος τὸν θολωτὸν τάφον χωματίνου τύμβου, νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸν περίβολον τοῦ τύμβου τούτου (τοῦ περιβάλλοντος τὸν ὑπέργειον λεγόμενον θολωτὸν τάφον τοῦ Θρασυμήδους).

Ἀπροσδόκητα, ἐν τούτοις, εὐρήματα ἐσημειώθησαν εὐθὺς πέριξ τοῦ θολωτοῦ τάφου καὶ τοῦτο διότι προῆλθε μνημεῖον, ὅμοιον τοῦ ὁποίου δὲν εἶχε γνωσθῇ ἐκ τοῦ ἐλληνικοῦ καθόλου χώρου, ἐνῶ, ἐκ παραλλήλου, τὰ προελθόντα ἐκ

1. Αὐτόθι 261 - 262, πίν. 173α.

2. Αὐτόθι 259.

3. Αὐτόθι 259 - 260.

4. ΠΑΕ 1976, πίν. 173β.

τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης συμπεράσματα θὰ ὀδηγήσουν εἰς νέας ἀπόψεις περὶ τῆς καθόλου ἐξελιξέως τῶν ταφικῶν μνημείων τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ εἰς τὸν ἑλλαδικὸν ἰδίᾳ χώρον, ἐτι δὲ εἰς νέας ἀπόψεις ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ νεολιθικοῦ καὶ τοῦ πρωτοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ καθ' ὁμοίωμορον τρόπον διὰ τὸ σύνολον τῶν πολιτιστικῶν ἐκφάνσεων ἐκάστης περιόδου τῆς ἡπειρωτικῆς χώρας μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς ἐσχатиᾶς τῆς ΝΔ Πελοποννήσου.

Οὕτως, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων περὶ ἡμιτελοῦς πάλαι ποτὲ ἀνασκαφῆς τοῦ θολωτοῦ τάφου καὶ ἐπὶ τῇ βάσει νέων γνώσεων τὰς ὁποίας εἴχομεν ἀποκτήσει ἐκ νεωτέρων ἀνασκαφῶν διαφόρων ταφικῶν μνημείων (ὡς τοῦ θολωτοῦ τάφου III καὶ τοῦ ἑλλειψοειδοῦς θολωτοῦ τάφου IV τοῦ Θορικοῦ¹, ἐτι δὲ τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 τῆς Περιστεριᾶς)² συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφὴ εἰς δύο κατὰ βάσιν τομεῖς, ἐντὸς τοῦ θολωτοῦ τάφου πρὸς ἔρευναν τοῦ δαπέδου καὶ πρὸς ἀποκάλυψιν τῶν $\theta \epsilon \mu \epsilon \lambda \acute{\iota} \omega \nu$ τῆς θόλου, ἐτι δὲ ἐκτὸς τοῦ τάφου πρὸς ἀποκάλυψιν τοῦ πύθου, ἐτέρου πιθανοῦ, τοῦ ἀναλημματικοῦ περιβόλου τοῦ περιβάλλοντος τὸν τύμβον τοῦ τάφου καί, τέλος, τοῦ ἀγγείου μετὰ πλαστικῆς διακοσμῆσεως κατὰ τὴν δεξιὰν πλευρὰν τοῦ «δρόμου». Τρίτος στόχος ὑπῆρξεν ἡ ἐπαλήθευσις τῆς παλαιᾶς ἀπόψεως τοῦ Μαρινάτου διὰ τὴν δημιουργίαν μεγάλης τάφου εἰς τὸ ΒΑ καὶ εἰς τὸ Δ τμήμα τοῦ τάφου κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν³. Ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν τομέα προέκυψαν νέα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δικαιολογοῦν τὴν εἰς νεωτέρους χρόνους καταστροφὴν τοῦ μνημείου (18 - 22/η - λ).

Ἡ διεξαχθεῖσα κατὰ Σεπτέμβριον μῆνα τοῦ ἔτους 1977 ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς οὐδέναν τῶν τριῶν τομέων συνεπληρώθη, διότι λίαν συντόμως κατέστη ἀντιληπτὸν ὅτι ὁ θολωτὸς τάφος εἶχε μὲν σκαφῇ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν του μέχρι τοῦ δαπέδου, πλην ὅμως δὲν εἶχον ἐμφανισθῇ κανονικῶς τὰ θεμέλια τῆς θόλου αὐτοῦ. Ἐπίσης, δὲν εἶχεν ἐρευνηθῇ τὸ ἐσωτερικὸν του περιβάλλον ἂν καὶ ὑπῆρχον ἐνδείξεις αἱ ὁποῖαι θὰ ἠνθόουν μίαν ἐξωτερικὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν. Αἱ ἐνδείξεις αὗται παρέμειναν, φεῦ, ἀνεκμετάλλευτοι καὶ μόλις κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο (1977) ἀπέδωκαν καρπούς.

Ἐν τὸς τοῦ θολωτοῦ τάφου (δάπεδον ταφικοῦ θαλάμου).

Ἐπεδιώχθη κατὰ βάσιν ἡ ἀποκάλυψις τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου καὶ ἡ ὑπ' αὐτὸ ἔρευνα πρὸς καθορισμὸν τῆς περιόδου ἰδρύσεως τοῦ τάφου καὶ τοῦτο διότι ἡ θόλος εἶχεν ἰδρυθῇ ἐπὶ τοῦ βράχου τῆς περιοχῆς. Κατ' ἀρχὰς ἐκαθαρίσθη καὶ πάλιν τὸ δάπεδον τοῦ στομίου καὶ τοῦ ταφικοῦ θαλάμου. Κατ' αὐτὸν τὸν καθαρισμόν, καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ στομίου τμήμα εὗρέθη, μετὰ τὰς πέρυσιν τέσσαρας εὐρεθείσας αἰχμὰς βελῶν, μία εἰσέτι (ἡ πέμπτη) ἐκ κιτρινωποῦ -

1. Thorikos. A Guide to the Excavations. Edited by H. F. Mussche, 1974, 15 - 23.

2. Γ.Σ. ΚΟΡΡΕΕ, ΠΑΕ 1976, 481 - 485.

3. Σπ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1956, 203 Ἰδὲ καὶ κατωτέρω, σ. 266, 275 - 278 καὶ 283 - 285.

φαιοῦ πυρίτου (πίν. 147β — ἡ δευτέρα ἐξ ἀριστερῶν). Τῆς αἰχμῆς ἐσφύζετο τὸ ὀπίσθιον τμήμα σθηρίζεως εἰς μῆκος 1.30 ἐκ. Ὁ ἕτερος τῶν κνωδόντων διετηρεῖτο πλήρως ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν πρῶτον, οὕτινος εἶχε θραυσθῆ ἀκριβῶς τὸ ἄκρον. (Πλάτος: 1.38 ἐκ., πάχος: 0.20 ἐκ.). Ἐν συνεχείᾳ ἀπεμακρύνθη σταδιακῶς τὸ σύνολον τοῦ δαπέδου καὶ τοῦτο διὰ τὰ καταστῆ δυνατὴ ἡ μελέτη τοῦ ὑπεδάφους (πίν. 146α-β, 148α).

Τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν διδακτικώτατα καὶ τοῦτο διότι κατέστη σαφές ὅτι τὸ μὲν δάπεδον εἶχε διαμορφωθῆ κατὰ τὴν πρωτομυκηναϊκὴν ἐποχὴν (ΥΕ Ι), ὡς δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἐκ τῆς παλαιότητος τῶν κτερισμάτων, τὸ δὲ ὑπέδαφος περιελάμβανε παλαιότερα ἀντικείμενα — προταφικοῦ δηλ. στρώματος — τῆς πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς. Ἀντίστοιχα παραδείγματα προταφικοῦ στρώματος ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ταφικοῦ θαλάμου θολωτοῦ τάφου γνωρίζομεν προσφάτως διαπιστωθέντα, ὡς τῆς Νοτίας θόλου 1 τῆς Περιστεριᾶς¹ καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ τῶν Ἀρχανῶν².

Τὰ ΠΕ ἐποχῆς εὐρήματα ἦσαν ποικίλα καὶ μεταξὺ αὐτῶν εἰς τὸ βάθος τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ θεμέλια τῆς ἀριστερᾶς ἐσωτερικῆς γωνίας τοῦ στομίου μεταξὺ στομίου καὶ κέντρου (16 - 17/ξ - ο) ἐν εὐμέγεθες ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ μήκους 5.41 ἐκ., πλάτους 4.32 καὶ πάχους 1.1 ἐκ. Εἰς τὸ ΒΒΔ τμήμα εἰς ἀπόστασιν 4 μ. ἀπὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ στομίου, εὐρέθησαν ὕστρακα εὐμέγεθους ἀγγεῖου μετὰ πλαστικῆς διακοσμῆσεως. Εἰς τὸ ΒΑ τμήμα εὐρέθη διεδρικὴ λεπίς ὀψιανοῦ σφζομένου μήκους 1.50 ἐκ., ὡς καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα εὐρέθησαν καὶ ἄλλα μικρὰ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ. Ἐνδον τοῦ στομίου, ὁμοῦ μετὰ μικροῦ τεμαχίου λεπίδος ὀψιανοῦ, εὐρέθη ὑστέρου νεολιθικοῦ τύπου αἰχμὴ βέλους³ μετὰ πλευρικῶν κνωδόντων ἐκατέρωθεν τοῦ κυρίου κορμοῦ τῆς καὶ μετὰ στελέχους ὀπίσω δίκην στείλιοῦ (πίν. 147β ἀριστερᾶ). Εἷναι τριεδρικὴ εἰς τὴν μίαν πλευρὰν με ἐπίπεδον τὴν ἄλλην. (Μῆκος: 2.56 ἐκ., πλάτος σφζόμενον: 1.09 ἐκ., πάχος εἰς τὸ μέσον: 0.13 ἐκ.)

Δύο, πρωτοελλαδικῆς, ὡσάυτως, ἐποχῆς μυλόλιθοι εὐρέθησαν κατὰ τὸ ΒΑ τμήμα ὑπὸ τὸ δάπεδον (μήκους 27 ἐκ. καὶ πλάτους 16 ἐκ.), ἔτι δὲ παρὰ τὴν δεξιὰν ἐσωτερικὴν γωνίαν τοῦ στομίου (μήκους 37 ἐκ., πλάτους 26.80 ἐκ.), ἀπόδειξις τοῦ περιβάλλοντος τῆς ἐποχῆς κατὰ τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποιεῖτο ὁ χώρος (πίν. 146α-β). Ὁ δεῦτερος οὗτος, ἐντὸς τοῦ δαπέδου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου ἀναφανεῖς μυλόλιθος, εὗρητο εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ στομίου, ἀκριβῶς ὑπὸ τὸ βοτσαλόστρωτον δάπεδον τοῦ στομίου, 15, περίπου, ἐκ. δυτικῶς τῆς δεξιᾶς ἐσωτερικῆς γωνίας τοῦ στομίου ἐρειδόμενος ἐπὶ τοῦ βράχου. Κατὰ τὴν ἔρευναν ἀνεσκάφη καὶ ἡ ἐσωτερικὴ δεξιὰ γωνία τοῦ δαπέδου τοῦ στομίου εἰς

1. Γ.Σ. ΚΟΡΡΕΣ, ΠΑΕ 1976, 507 - 513.

2. Ι.Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1972, 327 - 353· Ὁ αὐτός, Die Kykladen und Kreta, Kunst der Kykladen (1976) 154 - 158.

3. Ἐργον 1977, 130 - 131, εἰκ. 84 ἀριστερᾶ.

τρόπον ὥστε νὰ ἀναφανῇ ἡ γραμμὴ θεμελίου τῆς γωνίας τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ στομίου καὶ τῆς θόλου (πίν. 146β ἄνω δεξιᾷ).

Τὰ σημειωθέντα εἰς διάφορα σημεία τῆς ἐπιχώσεως τοῦ ὑπεδάφους τοῦ δαπέδου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου κεραμεικὰ εὐρήματα ὑπῆρξαν ποικίλα. Γενικῶς, κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν αὐτὴν περίοδον, ἀνεσκάφη (ἤτοι ἀπεμακρύνθη) τὸ σύνολον τοῦ δαπέδου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου καὶ ἀνεφάνησαν τὰ ὑψηλότερα σημεία τοῦ παντοῦ ἐκτεινομένου βράχου τῆς περιοχῆς. Μεταξὺ τῶν ὁσπράκων ὑπῆρχον, βεβαίως, πολλὰ ὄστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων, ἀλλὰ ὑπῆρχον καὶ πολλὰ χαρακτηριστικῶν τύπων ἀγγείων τῆς ΠΕ ἐποχῆς, ὡς, ἐπὶ παραδείγματι, φιαλιδίων μετὰ ἔσω νεύοντος χεῖλους. Οὕτως, εἰς τὸ ΝΑ τεταρτοκύκλιον, εἰς βάθος 4 ἐκ. (ὕπὸ τὰ θεμέλια τῆς θόλου) ἀνευρέθησαν βάσεις καὶ χεῖλος ΠΕ II φιαλιδίου (εἰκ. 5β). Εἰς κοιλότητα τοῦ βράχου κατὰ τὸ ΝΝΔ τμήμα τοῦ ὑπεδάφους (κοιλότης ὑπ' ἀριθ. 1) εὐρέθησαν ἄλλα ὄστρακα ΠΕ φιαλιδίου. Εἰς βάθος 11 ἐκ., τέλος, ἀπὸ τῆς βάσεως τοῦ θεμελίου τῆς ἀριστερᾶς ἐσωτερικῆς γωνίας τοῦ στομίου ὑπῆρχον καὶ τινα ὄστρακα ἐκ χεῖλους ΠΕ φιαλιδίου ἀτελῶς ὀπτηθέντος, ἅτινα διελύθησαν κατὰ τὸν δι' ὕδατος καθαρισμὸν των.

Γενικῶς, εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς ἐπιχώσεως τοῦ ὑπεδάφους τοῦ δαπέδου δὲν περιελήφθησαν ἀργοὶ λίθοι εἰμὴ μόνον κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ ταφικοῦ θαλάμου καὶ δὴ καὶ πρὸς Νότον τῆς θήκης. Ἀκριβέστερον εἰπεῖν, οἱ λίθοι οὗτοι, οἱ ὅποιοι φαίνεται νὰ ἀκολουθοῦν μίαν διάταξιν ἀπὸ Β πρὸς Ν, δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπελείφθησαν ἐκ τῶν λίθων τῶν θεμελίων τῶν τοίχων τοῦ ΠΕ οἰκισμοῦ, ὅστις ἀνελήφθη ἐξ ὀλοκλήρου (ὅτε ἐξυρίσθη κυριολεκτικῶς ὁ χῶρος) πρὸς δημιουργίαν τοῦ δαπέδου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου τοῦ ὑστάτου ταφικοῦ μνημείου τῆς περιοχῆς (τῆς πρωτομυκηναϊκῆς ἐποχῆς). Ἀσφαλῶς ὁ ΠΕ ἐποχῆς οἰκισμὸς θὰ ἐπεξετείνετο, ὡς κατέστη σαφὲς εἰς τὸν ΝΑ τομέα τῆς ἀνασκαπτομένης θέσεως, καὶ ὑπὸ τὸν τύμβον, ἀρχικῶς δὲ ἡ συσσώρευσις χρώματος πρὸς δημιουργίαν τοῦ πυρῆνος τοῦ τύμβου δὲν θὰ παρημποδίσθη ὑπὸ τῶν ὑφισταμένων τοίχων, τῶν πρὸς ΒΒΑ ἐκτεινομένων, ὡς διδασκόμεθα πάντοτε ἐκ τῶν εἰσχωροῦντων ὑπὸ τὸ ΝΑ τμήμα τοῦ περιβάλου τοῦ τύμβου τοίχων (19 - 21 / τ), (πίν. 147α). Οἱ οὕτως, οὐδόλως κατὰ τὴν περίοδον δημιουργίας τοῦ τύμβου ἐμποδίσαντες κατὰ τὴν συσσώρευσιν χρώματος πρὸς δημιουργίαν τοῦ πυρῆνος τοῦ τύμβου ΠΕ τοῖχοι, παρέμειναν κεκαλυμμένοι μέχρι καὶ τῆς ΥΕ I φάσεως, ὅποτε καὶ διελύθη τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τύμβου πρὸς δημιουργίαν τοῦ κυρίου τμήματος τοῦ νέου τύπου θολωτοῦ ταφικοῦ μνημείου.

Οὕτω καὶ μόνον εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ ὑπαρξὶς ἀργῶν λίθων ἐντὸς τοῦ δαπέδου τοῦ τάφου κατ' αὐτὸ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα, ἐνῶ, ἀντιθέτως, ὡς θὰ ἴδωμεν εὐθὺς ἐν συνεχείᾳ, κατὰ πολὺ μικροτέρων διαστάσεων λιθάρια εὐρέθησαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ μόνον τῶν ἀναφανεισῶν πολυαριθμῶν κοιλοτήτων τοῦ βράχου ἐντὸς τοῦ κύκλου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου, χρησιμεύσαντα πρὸς πλήρως αὐτῶν καί, ἀκριβέστερον, δημιουργίαν στερεοῦ ὑπεδάφους διὰ τὰ δά-

πεδα τῶν ΠΕ δωματίων τοῦ οἰκισμοῦ. Οἱ ἀργοὶ λίθοι τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ δαπέδου εὗρητο καὶ πέραξ τοῦ παρεμβαλλομένου λεγομένου «μενχίρ», ἦτοι τοῦ ὑπολειφθέντος κατακορύφου πλακωτοῦ λίθου (πίν. 146β) κατὰ τὸ ΝΑ τεταρτοκύκλιον τοῦ δαπέδου λίθου, ὅστις δὲν ἀποκλείεται νὰ ᾖτο ἡ μία τῶν τεσσάρων πλακῶν μιᾶς δευτέρας, κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο, θήκης (κιβωτοσχῆμου τάφου)¹. Πάντως, τὸ Α - ΝΑ τμήμα τοῦ ὑπεδάφους τοῦ δαπέδου ἀπετέλει μίαν μείζονα κοιλότητα, ἣτις εἶχε πληρωθῇ διὰ χωμάτων. Οὕτω, δέον ὅπως συνεχισθῇ καὶ κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ εἰς βάθος ἔρευνα. Εἰς κοιλότητα, τέλος, κατὰ τι βορειότερον, εἶχε τοποθετηθῇ (εἰς τὸ ἀνώτερον τῆς τμήμα) ἡ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν γνωσθεῖσα θήκη, τῆς ὁποίας τὰ 2/3, περίπου, τοῦ ὕψους τῶν πλακῶν πρὸς τὴν ἀπήρτιζον, ᾗσαν ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ταφικοῦ θαλάμου (πίν. 146α).

Κατὰ τὴν ἔρευναν, τέλος, τοῦ δαπέδου εἰς τὸ βόρειον αὐτοῦ τμήμα καὶ εἰδικώτερον κατὰ τὸ μέσον μεταξὺ τοῦ σημείου Β καὶ τοῦ ΒΑ τμήματος τῆς τάφρου παραβιάσεως τῶν τυμβωρύχων τοῦ ἔτους 1923 εὗρέθη (πίν. 146α) μικρὸν τμήμα θόλου κρανίου, ὅπερ δυνατὸν νὰ προέρχεται ἐκ μιᾶς παλαιᾶς τοῦ τάφου ἀνακομιδῆς². Κατὰ ταῦτα, δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχον ταφῇ ὀκτώ, τοῦλάχιστον, νεκροὶ εἰς τὸν θολωτὸν τάφον κατὰ τὸ ἀπὸ τῆς ΥἚ Ι μέχρι καὶ τῆς ΥἚ ΙΙΒ φάσεως χρονικὸν διάστημα. Τὸ σημεῖον, ὅπου καὶ τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ κρανίου, ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς πρὸς τὴν βάσιν τῶν θεμελίων τῆς θόλου, εὗρητο δὲ εἰς ἀπόστασιν 15, περίπου, ἐκ. ἀπ' αὐτῆς.

Κατὰ βάσιν, ὡς κοίτη διὰ τὰ θεμέλια τῆς θόλου ἐχρησίμευσεν αὐτὸς οὗτος ὁ βράχος. Τοῦτο παρατηρεῖται εἰς τὸ Β καὶ εἰς τὸ ΒΑ τμήμα καὶ περαιτέρω πρὸς τὸ Α σημεῖον. Βεβαίως, ὅπου δὲν ὑπῆρχε βράχος, ἐσχηματίσθη ἐπίχωσις πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ κενοῦ καὶ θεμελίωσιν τῆς θόλου (πίν. 146α). Συγχρόνως, ἐξ ἄλλου, ἐσχηματίσθη καὶ τὸ δάπεδον τοῦ ταφικοῦ θαλάμου, ὅπερ διετήρησεν ὑποκάτω τὸ ΠΕ ὕλικόν, ἔτι δὲ ἀδιαταράκτως τὰς κοιλότητας τοῦ βράχου, τὰς πεπληρωμένας διὰ λιθαρίων χάριν τῆς δημιουργίας στερεοῦ ὑπεδάφους διὰ τὰ δάπεδα τῶν δωματίων τοῦ ΠΕ οἰκισμοῦ.

Τὰ μυκηναϊκῆς ἐποχῆς εὐρήματα ᾗσαν περιωρισμένα τὸν ἀριθμὸν, ὡς μία ἐξ ὀψιανοῦ αἰχμῆ, ΝΑ—πλησίον τῆς θήκης κατὰ τὸ ΒΑ τμήμα τοῦ τάφου (μήκους 2.30 ἐκ., πλάτους 1.03 ἐκ.) καὶ ἑτέρα κατὰ τὸ ΒΔ τμήμα (μήκους 2.68 ἐκ., ἐκ σκουροχρώμου κοκκινωποῦ πυρίτου). Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, δυνατὸν νὰ μνημονεῖθῃ καὶ ἡ ἀνεύρεσις καὶ ἄλλων αἰχμῶν βελῶν μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, αἵτινες προέρχονται μὲν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ θολωτοῦ τάφου, πλὴν ὅμως, κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον τοῦ ἔτους τούτου, εὗρέθησαν εἰς ἄλλα σημεία

1. Γ.Σ. ΚΟΡΡΕΣ, ΠΑΕ 1976, πίν. 170α, 171α, 172β.

2. Περὶ τῶν ταφῶν καὶ τῶν ἀνακομιδῶν τοῦ θολωτοῦ τάφου ἰδὲ εἰς τὸ ἐκδοθὲν «Χρονικὸν τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Βοϊδοκοιλίᾳς» ἐν Γ.Σ. ΚΟΡΡΕ, Ἀρχαιολογικαὶ διατριβαὶ ἐπὶ θεμάτων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, Ἀθηνᾶ, Σειρὰ Δημοσιευμάτων 21, 1979, σσ. 13 - 14.

(πίν. 147β). Ἡ μία εἶχε ριφθῇ εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα (12 - 15/ν - ξ) τῆς τάφρου ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων (μήκους 3.25 ἐκ. ἐξ ὀψιανού), ὅτε ἐγένετο ἡ παραβίασις τοῦ τάφου (ἐρρίφθη μετ' ὀγκῶν χωμάτων). Αἱ ἑκτὴ καὶ ἐβδόμη, τέλος, αἰχμαὶ εὐρέθησαν μετὰ τῶν χωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς 1956 ἐπὶ τοῦ ΝΑ τμήματος τοῦ τύμβου (μήκους 2.4 ἐκ., θαυμαστῆς λεπτότητος ἐκ φαιοῦ πυρίτου καὶ μήκους 2 ἐκ. ἐκ κοινοῦ, ἕσως, λίθου). Οὕτως, εὐρέθησαν μέχρι τοῦδε, 42 αἰχμαὶ μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ἐκ πυρίτου καὶ ἐξ ὀψιανού εἰς τὸν θολωτὸν τάφον τῆς Βοῦδοκοιλιᾶς, τόσον πολλά, δηλ., ὅσον εἰς ἐλαχίστους ἄλλους τάφους (Κεφαλοβρύσου 1 Βο-λιμιδιῶν, Ρούτση 2, Γουβαλάρη 2 Κουκουναράς, Περιστεριᾶς 3, Κακοβάτου Α, 50 καὶ πλέον ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου Βαγενᾶ τοῦ Ἐγκλιανού) ¹.

Σημειωτέον, τέλος, περὶ τῶν εὐρημάτων ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ θολωτοῦ τάφου, ὅτι εὐρέθησαν καὶ ὠρισμένα ὄστρεα θαλάσσια, ἅτινα ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς τροφή, προφανῶς, ὑπὸ τῶν πρωτοελλαδιτῶν κατοίκων τῆς Βοῦδοκοιλιᾶς. Τὰ ὄστρεα ταῦτα ἐμελετήθησαν εἰς τὸ Ἑργαστήριον Γεωλογίας καὶ Παλαιοντολογίας τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μερίμνη τοῦ καθηγητοῦ κ. Νικ. Συμεωνίδου. Ἐνδεικτικῶς μνημονεύεται μαλάχιον τῆς οἰκογενείας *Cerithiidae* τοῦ εἵδους *Cerithium vulgatum*.

Ἐπισταμένη ἔρευνα διεξήχθη καὶ ἐντὸς τῆς κεντρικῆς κοιλότητος τοῦ βράχου, ἐντὸς τῆς ὁποίας (16 - 18/μ - ο) εἶχον ἀπορριφθῇ, μετὰ τὴν λήξιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1956, πλεῖστοι λίθοι (εἰς παμμεγέθους πλακωτὸς) καὶ διάφορα ὀστᾶ καὶ μέρη κρανίων. Ὀρισμένα, βεβαίως, τοῦτον δυνατόν νά προέρχωνται ἐκ τῶν παλαιῶν ταφῶν καὶ ἀνακομιδῶν τοῦ θολωτοῦ τάφου, πλὴν ὅμως τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι δυνατόν, δυστυχῶς, νά διαπιστωθῇ ἐπακριβῶς. Ἡ κεντρικὴ αὕτη κοιλότης ἐπεκτείνεται ἀπὸ τοῦ Β μέχρι καὶ τοῦ Ν τμήματος τοῦ ταφικοῦ θαλάμου, εὐθὺς ὅμως ἔνδον τοῦ στομίου δὲν ἀνεσκάφη τὸ σημεῖον εἰσέτι εἰς βάθος (πίν. 146α-β). Εἰς προσεχῇ ἀνασκαφικὴν περίοδον (τὴν τελευταίαν, διὰ λόγους ἀσφαλείας) θὰ ἀνασκαφῇ καὶ τὸ σύνολον τοῦ δαπέδου τοῦ στομίου (16 - 18/ο - σ), ὥστε νά κερδίσωμεν νέα στοιχεῖα περὶ τοῦ ΠΕ οἰκισμοῦ, ἔτι δὲ περὶ τῆς ὑποθεμελιώσεως τῆς θόλου καὶ τοῦ στομίου. Πάντως, δὲν φαίνεται νά εἶχον τεθῇ ὑπ' αὐτὸ πλάκες ὡς εἰς μεγάλους θολωτοὺς τάφους ἢ καὶ εἰς αὐτὸν τὸν θολωτὸν τάφον 2 εἰς Γουβαλάρη Κουκουναράς ².

Εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν κεντρικὴν κοιλότητα τοῦ βράχου, εἰς διάφορα βάθη (ὡς συνέβη καὶ μὲ τὰ διάφορα ὀστᾶ καὶ τμήματα κρανίων) εὐρέθησαν ποικίλα ὄστρακα, ἅτινα, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπερρίφθησαν ἐκεῖ μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1956. Μεταξὺ αὐτῶν περιλαμβάνεται ἓν νεολιθικῆς ἐποχῆς ὄστρακον μὲ διακόσμησιν ἔνδον εὐθειῶν γραμμῶν (πέντε ἰσοπαχῶν καὶ μιᾶς πλατυτέρας ταινίας) (εἰκ. 4, πίν. 148β), τὰ ἔσω νεύοντα χεῖλη ΠΕ φιαλιδίων καὶ ὄστρακα ἄλλων ΠΕ ἀγγείων, ἕως κύμβης ἢ κυμβῶν. Ἐπίσης, εὐρέθη-

1. Γ.Σ. ΚΟΡΡΕΣ, ΠΑΕ 1976, 262 σημ. 1.

2. Γ.Σ. ΚΟΡΡΕΣ, ΠΑΕ 1974, 140.

σαν ὄστρακα ΠΕ πίθων μετὰ λιθίνων ἐγκλεισμάτων ἢ μετὰ καεισῶν πλέον φυτικῶν οὐσιῶν, ὄστρακον ἐκ χεῖλους εὐρυστόμου μικροῦ πιθοειδοῦς με ἐγχάρακτον διάκοσμον ἐνδον τοῦ χεῖλους, ὄστρακα ἐξ ἰσχυρῶς κεκαυμένων ἀργείων καὶ τινα μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ὡς τμήμα χεῖλους κυπέλλου Κεφτί. Λόγῳ τοῦ βάθους εἰς τὸ ὁποῖον εὐρέθη ἐν ἑκάστῳ τῶν ὄστράκων τούτων εἶναι βέβαιον ὅτι ἀπερρίφθησαν μετὰ τὴν λήξιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1956.

Τέλος, ὄστρακα, ἀνήκοντα πιθανῶς εἰς τὸν ὕψ' ἡμῶν ἐν ἔτει 1976 ἐπισημανθέντα κατὰ τὴν δεξιὰν πλευρὰν τοῦ «δρόμου» πίθον (πίν. 151α-β), μετὰ ἐπιπλάστου διακοσμῆσεως, εὐρέθησαν μετὰ τῶν λοιπῶν ὄστράκων εἰς τὸ βάθος ἐντὸς τῆς κοιλότητος ταύτης, προερχόμενα, προφανῶς, ἐκ τῆς ἀρχικῆς τοῦ «δρόμου» ἀνασκαφῆς.

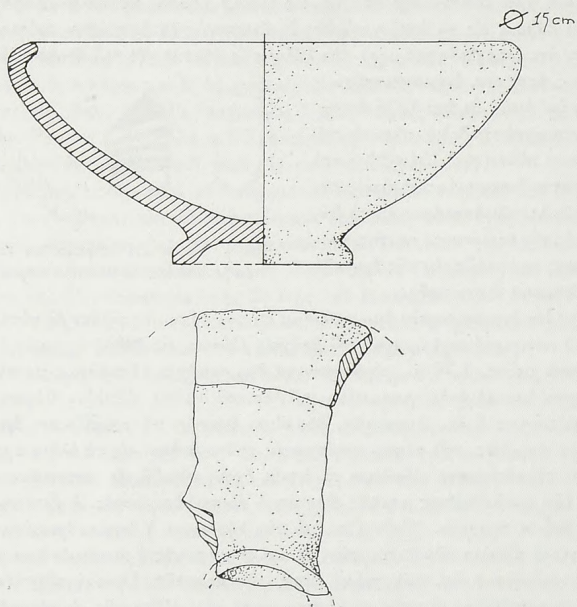
Εἰκ. 4. Νεολιθικὸν ὄστρακον ἐκ κεντρικῆς κοιλότητος θολωτοῦ τάφου.

Τὸ πλέον ἐντυπωσιακὸν ὅμως εὕρημα ἐκ τοῦ τάφου προῆλθεν ἐξ αὐτοῦ τοῦ-του τοῦ κεντρικοῦ κοιλώματος τοῦ βράχου. Οὕτως, εἰς βάθος ἀρχικῶς 1.20 μ. καί, μετὰ ταῦτα, 1.76 μ., εὐρέθησαν τὰ δύο τεμάχια (ἀπολύτως μεταξὺ των προσαρμοζόμενα) ἐνὸς γυναικεῖου κυλινδρικοῦ τύπου εἰδωλίου ὕψους 12.67 ἐκ. καὶ πάχους 2 ἐκ. Δυστυχῶς, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γνωρίζωμεν ἐκ ποίου σημείου, ἀκριβῶς, τοῦ τάφου προέρχεται· τοῦτο ἀνήκει εἰς τὰ ὀλίγα σχετικῶς συναφῆ παραδείγματα εἰδωλίων τὰ ὁποῖα ἔχουν εὐρεθῇ εἰς μεσσηνιακοὺς τάφους. Τῆς ἀποδιδομένης μορφῆς ἐλλείπει ὁ ἀριστερὸς μαστός, ἡ ἀριστερὰ χεὶρ καὶ ὁ δεξιὸς βραχίον. Ἐνθυμίζει, με τὴν λόρδωσιν ἢ ὁποῖα διακρίνει αὐτό, τὰ κρητικὰ εἰδώλια τῶν λατρευτῶν, ἂν καὶ εἶναι σαφῆς ἡ μυκηναϊκὴ καταγωγὴ τοῦ συντελοῦντος καὶ τοῦ πόλου πέριξ τῆς κεφαλῆς. Ἀναμφισβητήτως, τὸ εἰδώλιον κατέληξεν εἰς τὴν κοιλότητα μετὰ τὴν λήξιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1956 μετὰ τὰ λοιπὰ ἀπορριφθέντα χρώματα.

Ἡ ἀριστερὰ τῶ εἰσερχομένῳ κοιλότης (ὑπ' ἀριθ. 1) τοῦ ὑπεδάφους τοῦ θαλάμου ἦτο πεπληρωμένη χωμάτων καὶ λιθαρίων μέχρι σχεδὸν τοῦ ἀνωτέρου τῆς τμήματος. Λιθάρια ὑπάρχουν καὶ εἰς τὴν βορειότερον αὐτῆς (ὑπ' ἀριθ. 3), ἐνῶ εἰς τὴν κατὰ μῆκος τοῦ Δ τόξου ὑπ' ἀριθ. 2 ἡ κατάστασις δὲν ἐφαίνετο καλῶς λόγω τῆς παρεμβάσεως τῶν τυμβωρύχων, οἵτινες εἶχον ἀναμοχλεύσει κατὰ τὸ σημεῖον ἐκεῖνο τὰ πάντα (πίν. 148γ). Τμήματα ΠΕ II φιαλιδίων, ὡς ἐσημειώθη, εὐρέθησαν ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ ΝΑ τεταρτοκυκλίου τοῦ τάφου (εἰκ. 5, πίν. 148γ).

Ἐνδιαφέροντα, ὡσαύτως, ὄστρακα εὐρέθησαν καὶ εἰς τὴν προστατευτικὴν χάριν τῆς θόλου ἀργολιθοδομήν (ξηρολιθίαν), τὴν γενομένην προσφυῶς μερίμνη τοῦ Μαρινάτου πέριξ τῆς θόλου συγχρόνως μετὰ τὴν ἑναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς. Οὕτως, εὐρέθησαν: α) τμήμα καθέτου (διπλῆς φαινομένης) λαβῆς μετὰ ἐγχα-

ράξεις κατὰ τὸ μέσον (κατὰ μῆκος) ΠΕ II κύμβης (εἰκ. 6, 148δ), β) τμήμα χείλους ΠΕ II φιαλιδίου, μετ' ἐλάχιστα ἔσω νεύοντος χείλους, γ) τμήμα ἀπλοῦ χείλους (μὴ νεύοντος) συγχρόνου φιαλιδίου, δ) τμήματα πύλων κ.κ. Οὕτως

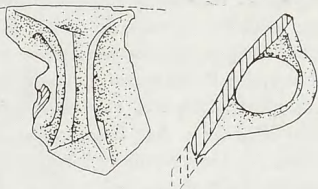
Εἰκ. 5. ΠΕ II φιαλίδιον ἐκ τοῦ ΝΑ τεταρτοκυκλίου τοῦ θολωτοῦ τάφου.

εἶχομεν ἀγγέλους τῆς παλαιότερας κατοικήσεως τῆς θέσεως, ἥτις κατοίκησις διεπιστώθη καὶ διὰ τῆς συνεχίσεως τῆς ἀνασκαφῆς. (Ἐπόπται ἐργασίας: Ἀπ. Ζυγόπουλος, Κων. Λιντοβόης.)

Π ρ ὃ τ ο ὕ θ ο λ ω τ ο ὕ τ ά φ ο υ

Πρώτιστον μέλημα τῆς ἀνασκαφικῆς αὐτῆς περιόδου ὑπῆρξεν ἡ παρακολούθησις τοῦ ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1958 ἐλθόντος εἰς φῶς ἐγκαρσίου τοιχείου κατὰ τὴν ἀρχήν (Ν τμήμα) τοῦ «δρόμου» τοῦ θολωτοῦ τάφου (πίν. 149α). Μετὰ τὸν καθαρισμὸν του ἠκολούθησε καθαρισμὸς καὶ ἀποχωμάτωσις τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς χώρου, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἐξευρεθῇ, ὡς ὑπῆρχεν ἐλπίς, ὁ περιβόλος (ἀναλημματικὸς τοῖχος) τοῦ τύμβου τοῦ θ ο λ ω τ ο ὕ τ ά φ ο υ. Βεβαίως, τὰ προκύψαντα, τελικῶς, ἀρχιτεκτονήματα καὶ λοιπὰ στοιχεῖα υπερηκόντισαν

τὰς ἀρχικὰς πεποιθήσεις διὰ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ συνθέτου ταφικοῦ μνημείου, ὅπερ ἀπετέλει ἐν τῷ συνόλῳ του ὁ θολωτὸς τάφος μετὰ τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸν τύμβου. Συγχρόνως ἐγένετο περαιτέρω καθαρισμὸς τοῦ «δρόμου» καὶ συνεχίσθη ἡ ἀφαίσεις χωμάτων ἐξ αὐτοῦ κατὰ στρώματα, ὥστε νὰ ἀποκαλυφθῇ καὶ τὸ ἀγγεῖον μετὰ τῆς πλαστικῆς διακοσμήσεως, ὅπερ (πίν. 149β, 150α) εἶχεν ἀποκαλυφθῇ τὸ πρῶτον μερικῶς τῷ 1956 καὶ περαιτέρω περισσότερον τῷ 1958, μὴ ἀναγνωρισθείσης καὶ πάλιν τῆς σημασίας του. Ἡ ἐπέκτασις τῆς ἐρεύνης εἰς τὸν ΝΝΑ - ΝΑ τομέα ἐπέτρεψε τὴν ἀποκάλυψιν καὶ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων καὶ δὴ καὶ ἐνὸς παχυτάτου ΠΕ ἐποχῆς τοίχου (18 - 21/σ - χ), εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ὁποίου (κατὰ τὴν ἀνατολικὴν δηλ. πλευρὰν τοῦ «δρόμου») εὗρηντο (18 - 19/τ - φ) τὰ πλεῖστα ὑπολειπόμενα ὅστρακα τοῦ πίθου (πίν. 149β, 150α-β), μετὰ τῆς πλαστικῆς διακοσμήσεως (ἐπιπλάστου διὰ τὴν ἀκρίβειαν).

Εἰκ. 6. Κάθετος λαβὴ ΠΕ II κύμβης ἐξ ἐπιχώσεως ἀντιστηρίξεως ἐκτὸς καὶ ὑπερβεν ΝΑ τμήματος θόλου.

Δυστυχῶς, πολλὰ εἰσέτι ὅστρακα ἐλλείπουν καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ ὁλοσχερὴς τοῦ ἀγγείου τούτου συγκόλλησις. Πάντως, προῆλθε τύπος ἀγγείου ἀγνώστου μέχρι τοῦδε, ὅπερ ἀνήκει εἰς τὰ Πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς πιθοειδῆ σχήματα μετὰ βάσεως, προφανῶς ὀριζοντίας καὶ μὴ, βεβαίως, διακεκρμένης (ἥτις ἀπωλέσθη καθ' ὁλοκληρίαν) καὶ ἀμφικωνικοῦ σώματος. Ἡ γωνία, δηλ., τῆς βάσεως σχηματίζεται ἀρκοῦντως ἀμβλεῖα διευρυνομένου σημαντικῶς τοῦ σώματος τοῦ πίθου μέχρις ἐνὸς ὀρισμένου σημείου, ὅποτε, προφανῶς, ἐκάμπτετο ἢ ἐκαμπυλοῦτο, μειουμένης τῆς διαμέτρου του βαθμυδὸν πρὸς τὰ ἄνω. Τὸ χεῖλος τοῦ πίθου ἐσχηματίζετο, πιθανῶς ὀριζόντιον καὶ πλατὺ (3.96 ἐκ.), τμώμενον καὶ κλῖνον πρὸς τὰ ἔξω (πίν. 151α-β).

Ἡ ἐπίπλαστος διακόσμησις τοῦ πίθου σύγκειται ἐξ ἐπιθέτων (προσκεικολλημένων) ἐν καθέτῳ διατάξει ὀφιοειδῶν γραμμῶν περιοριζομένων μεταξὺ ὁμοίως καθέτων γραμμῶν. Τὸ ἀρχικόν του ὕψος δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνῆρχετο εἰς 50 ἐκ. Τοῦ λαιμοῦ ἐσώθη τμῆμα μόνον μήκους 28 ἐκ. Γενικῶς, παρὰ τὰς διαστάσεις του, τὸ τοίχωμά του ἦτο λεπτὸν [πάχος λαιμοῦ: 0.11 ἐκ., πάχος σώματος (γάστρας): 0.55 - 0.75 ἐκ.]. Ὡσαύτως, διετηρήθη μικρὸν μόνον τμῆμα τῆς μιᾶς τῶν λαβῶν τοῦ ἀγγείου, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἴσως καταστῇ δυνατὸν νὰ καθορισθῇ ἀκριβέστερον μόνον μετὰ τὴν συνέχισιν τῆς συγκολλήσεως τοῦ ἀγγείου. Ἀσφαλῶς, ὁ τύπος οὗτος τοῦ πίθου, καὶ κατὰ τὴν διακόσμησιν, ἀπετέλεσεν ὡς σύνολον, τὸ πρότυπον, ἢ μᾶλλον, τὸν πρόδρομον τύπον τοῦ γνωστοῦ ἐκ τοῦ ἡπειρωτικοῦ ἰδία χώρου τύπου τῶν ἀμαυροχρῶμων, συ-

νηθέστατα ἀποθηκευτικῆς, ἀλλὰ καὶ ταφικῆς χρήσεως, πίθων τῆς ΜΕ ἐποχῆς (τοῦ γενικοῦ τύπου 3B, 4B, 10 τοῦ Buck)¹. Χρονολόγησις ΠΕ II/III.

Σημειωτέον ὅτι περὶ τὰ τριάκοντα ὄστρακα, τὰ ὁποῖα εἶχον εὑρεθῇ τῇ 1958 ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου καὶ τὰ ὁποῖα εὑρήντο εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Μουσείου Πύλου, μετεφέρθησαν μετὰ τῶν λοιπῶν εὐρημάτων τῆς Βοϊδοκοιλιάς τοῦ ἔτους τούτου εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Μουσείου Χώρας μερίμνη τῆς Ἐφορευοῦσης τῆς Ἐφορείας Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων Δυτ. Πελοποννήσου κ. Ἰσμήνης - Ἀλίκης Τριάντη. Μεταξὺ, ἐξ ἄλλου, τῶν κατὰ χώραν εὑρεθέντων ὀστράκων τοῦ πίθου ὑπῆρχε κατακεραματισμένον τὸ μεγαλύτερον τμήμα κρανίου ζώου τῆς οἰκογενείας Bovidae καί, πιθανῶς, τῶν γενῶν Capra L. Ovis sp. (ἀρτίγονον), ὅπως διεγνώσθη ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Παλαιοντολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Νικ. Συμεωνίδου. Κατὰ πόσον ἐπρόκειτο περὶ κυνὸς ἢ αἰγοειδοῦς δὲν ἦτο δυνατόν νὰ διευκρινηθῇ καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς ἀποσπασματικῆς - μερικῆς διατηρήσεως τοῦ κρανίου, πλησίον τοῦ ὁποῖου εὑρήτο ἡ κάτω γνάθος τοῦ ζώου (εἰκ. 7, πίν. 150β).

Ἄλλα χαρακτηριστικὰ ἀγγεῖδια τῆς ΠΕ II φάσεως εὑρέθησαν εἰς ἐλαχίστην ἀπόστασιν βορειότερον τοῦ πίθου τούτου (18 - 19/τ - υ) καὶ εἰς ἐλάχιστον περαιτέρω βάθος (τὸ εὐθὺς κατώτερον, ἐπόμενον στρῶμα, τὸ ὁποῖον, ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει, δὲν ἀποκλείεται νὰ ταυτίζεται πρὸς τὸ τοῦ πίθου). Τὸ πρῶτον τούτων ἦτο ἄωτον φιαλίδιον μετὰ διακεκριμένης κολίης βάσεως (εἰκ. 8α), ἐσώθη δὲ μερικῶς, συγκολληθέν. Τὸ ὕψος του ἐμετρήθη 5.7 - 5.8 ἐκ. καὶ ἡ διάμετρος τῆς βάσεως 3.7 ἐκ. Συνολικῶς ἐσώθη τὸ ἥμισυ τῆς βάσεως καὶ τὸ τεταρτοκύκλιον τοῦ σώματος, ἔτι δὲ ἄλλα μὴ συναρμοζόμενα μέρη. Πλησιέστατα τούτου καὶ εἰς βάθος ἐλαχίστων περαιτέρω ἐκ. ἔκειτο ἀνεστραμμένον, πρακτικῶς πλήρες, ἄωτον κυάθιον ὕψους 3.84 ἐκ. καὶ διαμέτρου χεῖλους 9.54 - 9.75 ἐκ. μεθ' ἀπλῆς ὀριζοντίας βάσεως (εἰκ. 8β, πίν. 151γ). Ἡ ἀνέυρεσις τῶν ἀγγείδων τούτων κρίνεται ὅλως βοηθητικὴ πρὸς διευκόλυνσιν τῆς χρονολογήσεως τοῦ παρακειμένου πίθου, οὕτως καὶ πλησιέστερα παράλληλα χρονολογούνται τὰ μὲν μεθ' ἀπλῶν καθέτων γραμμῶν ἀναγλύφων εἰς τὴν ΠΕ I/II - ΠΚ II φάσιν τὰ δὲ μετὰ τοῦ ἐπιπλάστου ὀφιοειδοῦς κοσμήματος εἰς τὴν ΠΘ III φάσιν. Τὰ ἀρχαιότερα τούτων προέρχονται ἐκ τοῦ νεκροταφείου τῆς θέσεως Τσέπι εἰς τὴν κοιλάδα Βρανᾶ τοῦ Μαραθῶνος (ἀνασκαφὴ Μαρινάτου)² καὶ ἐκ τῆς νησίδος τῶν Χριστιανῶν πλησίον τῆς Θήρας (ἀνασκαφὴ Τσάκου)³.

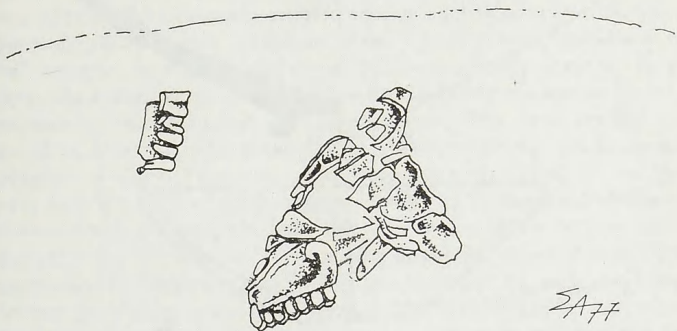
1. J.R. BUCK, Middle Helladic Mattpainted Pottery, *Hesperia* 33, 1964, πίν. 42.

2. Ἀδημοσίευτον.

3. K. ΤΣΑΚΟΣ, *ΑΔ* 22, 1967, Β'2, 464, πίν. 341α· FR. SCHACHERMEYER, Die Ägäische Frühzeit, τ. 1 (1976) 237, πίν. 36b· ΧΡ. ΝΤΟΥΜΑΣ, Πρωτοκυκλαδική κεραμική ἀπὸ τὰ Χριστιανὰ τῆς Θήρας, *ΑΕ* 1976, 1 - 11 εἰκ. 1,2,4, πίν. 1, (4β), ἐνθα καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία δι' ἄλλα παραδείγματα. Πρβ., ἐπίσης, C. RENFREW, *The Emergence of Civilisation* (1972) 525.

Τὸ συγγενέστερον παράδειγμα προέρχεται ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς Χρ. Τσουντα εἰς τὴν ἀκρόπολιν τοῦ Σέσκλου καὶ ἐπανεδημοσιεύθη ὑπὸ Ε. Hanschmann καὶ V. Milojević ὡς ΠΘ III ἀγγεῖον καὶ πρόδρομος τύπος ἀγγείου τῆς ΜΘ ἐποχῆς¹.

Ὁ πίθος τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ «δρόμου» τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Βοῖδο-

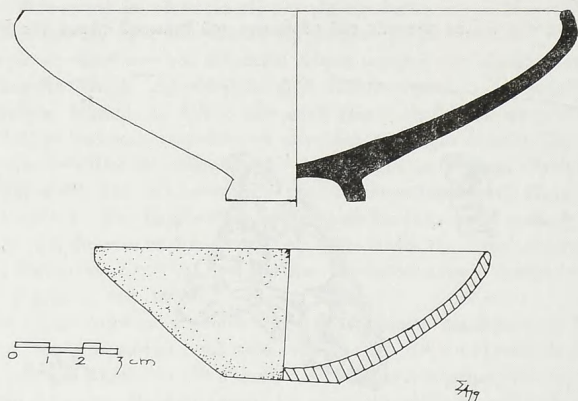

Εἰκ. 7. Κρανίον ζώου καὶ ἡ κάτω γνάθος αὐτοῦ.

κοιλίᾳς ἀνῆκεν εἰς ἓν περιβάλλον τὸ ὅποιον δὲν δυνάμεθα εἰσέτι νὰ καθορίσωμεν ἐπακριβῶς καὶ τοῦτο διότι, πλὴν τοῦ εὐθὺς πρὸς Ἀνατολὰς κειμένου παχέος ΠΕ τοῖχου, ἐφ' οὗ ὁ ΜΕ ἐποχῆς τάφος μὲ τὸ βοτσαλόστρωτον δάπεδον, καὶ τοῦ ἄλλου παλαιότερου ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου (1958) ἀνακαλυφθέντος ἐγκαρσίου πρὸς τὸ μῆκος τοῦ «δρόμου» «τοιχίου τῆς προϊστορικῆς οἰκίας», δὲν ἀναφαίνονται ἄλλοι τοῖχοι οἵτινες νὰ ὀρίζουν ἓνα πάλαι ποτὲ κατρωκημένον χῶρον. Ἀσφαλῶς, ὠρισμένοι τοῖχοι θὰ κατερρίφθησαν κατὰ τὴν περίοδον κατασκευῆς τοῦ θολωτοῦ τάφου, πλὴν ὅμως, λόγῳ τῶν ἐπιμήκων τοίχων οἱ ὅποιοι διεσώθησαν ἀνατολικώτερον, εἶναι σαφές ὅτι ὁ χῶρος τοῦ «δρόμου» ἀνῆκεν εἰς τοὺς κεντρικοὺς χώρους τοῦ εὐμεγέθους κτίσματος (τῆς ΠΕ II φάσεως) ποὺ κατελάμβανε τὸ πλεῖστον τοῦ τύμβου τοῦ περιβάλλοντος τὸν λεγόμενον θολωτὸν τάφον τοῦ Θρασυμήδους.

1. Πρόκειται, ὁμοίως, περὶ εὐμεγέθους μονοχρώμου πιθοειδοῦς ἀγγείου, μετὰ σφαιρικῆς κοιλίας, φέροντος τέσσαρα (ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα) διακοσμητικὰ συστήματα ἀποτελούμενα ἐκ καθέτων ἐπιπλάστων γραμμῶν περιορίζουσάν καθέτως βαῖνον ὀφιοειδὲς κόσμημα. Ἰδὲ Χρ. ΤΣΟΥΝΤΑ, Αἱ προϊστορικαὶ ἀκρόπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου (1908) 281 - 282 εἰκ. 222 καὶ Argissa - Magula III, Μέρος II 1976. Ε. HANSCHMANN - V. MILOJEVIC, Die frühe und beginnende Mittlere Bronzezeit, II, 84 ἀριθ. 9, Beilage 24, 29, πίν. 63, 9 (Ἐθνικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν 6068).

Ἵνα ἐπανάλθωμεν εἰς τὸν πίθον τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ «δρόμου», παρατηρήτέον ὅτι, ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τοῦ ἐγκαρσίου τοῦ «δρόμου» (τοιχείου τῆς προϊστορικῆς οἰκίας), ἐκ τοῦ παρακειμένου εὐμεγέθους ΠΕ τοῖχου (κατὰ τὴν δεξιάν

Εἰκ. 8. Ἐκ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ δρόμου. α. ΠΕ II φιαλίδιον.
β. ΠΕ II ἄωτον κυάθιον.

πλευρὰν τοῦ «δρόμου») καὶ ἐκ τῶν μνημονευθέντων ΠΕ II ἀγγειδίων δυνατόν ὁ πίθος νὰ ἀνῆκεν εἰς τὴν ἐπίχωσιν καὶ οὐχὶ εἰς τὸ δάπεδον τοῦ θεωρουμένου κατὰ τὸ σημεῖον αὐτὸ δωματίου τοῦ εὐμεγέθους ΠΕ II κτηρίου. Τὸ πρᾶγμα καθίσταται σαφές ἐὰν ληφθῇ ἀπλῶς ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονός ὅτι τὸ στρώμα εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκει ὁ πίθος ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀνώτερον σφζόμενον τμήμα τοῦ παρακειμένου ΠΕ II τοῖχου τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τοῦ «δρόμου». Ἦτοι, ὁ πίθος ἐτοποθετήθη εἰς ὑψηλὸν σημεῖον ἐν σχέσει πρὸς τὰ κατώτατα θεμέλια τοῦ τοῖχου τοῦ ΠΕ II φάσεως μεγάρου τῆς Βοῖδοκοιλίᾶς. Εὐρέθη εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ δωματίου τοῦ μεγάρου καὶ εἰς αὐτοῦ τὸ περιβάλλον ἀνήκει. Βεβαίως δέον ὅπως παρατεθοῦν ὠρισμένα περαιτέρω στοιχεῖα, εἰδικῶς δὲ τὰ ἀφορῶντα εἰς τὴν σχέσιν τοῦ πίθου τούτου πρὸς τὸν ΠΕ II τοῖχον καὶ πρὸς τὸν ὑπερκείμενον αὐτοῦ διὰ λίθων περίκλειστον τάφον (περὶ οὗ ὁ λόγος ἐν τοῖς ἐπομένοις) μετὰ ΜΕ ταφῆς συνοδευμένης ὑπὸ ζεύγους πηλίνων ἀγγείων. Πάντως, οὐδόλως ἀντιμετωπίσθη ἡ περίπτωσις νὰ ἀποτελοῦν τὰ ὑπολείμματα ταῦτα τὴν μαρτυρίαν περὶ μιᾶς θυσίας διὰ τὸν ὑπερκείμενον τοῦ τοῖχου τάφον καὶ μάλιστα λόγῳ τῆς ἐμπεριεχομένης εἰς τὰ ὄστρακα τοῦ πίθου κεφαλῆς τοῦ μνησθέντος κυνὸς ἢ αἰγοειδοῦς. Τὰ ὄστρακα τοῦ πίθου καὶ τὸ κρανίον τοῦ ζώου ἀνήκουν εἰς παλαιότερον τοῦ τάφου στρώμα. Τοῦτο κατεφάνη μετὰ τὴν προσωρι-

νὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν λίθων τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ΜΕ τάφου, ὑπὸ τοὺς ὁποίους εὗρητο εἰσέτι ὕστρακα τοῦ πίθου. Τμήμα μάλιστα τοῦ χείλους τοῦ πίθου εὗρητο ὑπ' αὐτοὺς τοὺς λίθους (πίν. 150β).

Ὁ πίθος, κατὰ ταῦτα, εἶχε τοποθετηθῇ ἢ ριφθῇ εἰς τὴν ὑπάρχουσαν ἤδη ἐπίχωσιν τοῦ ΠΕ II αὐτοῦ (μὴ εἰσέτι ὀρισθέντος) δωματίου καὶ εἰδικώτερον παρὰ τὴν ἀνωτάτην σφζομένην στρώσιν τοῦ ΠΕ τοίχου. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ δέον ὅπως παρεμβληθοῦν ὀρισμένα στοιχεῖα τὰ ὁποῖα γνωρίζομεν περὶ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὑπολειμμάτων ὀρισμένων ἄλλων ΠΕ II φάσεως κτισμάτων, τὰ ὁποῖα στοιχεῖα, ὡς διαπιστώσεις, θὰ μᾶς βοηθήσουν τὰ μέγιστα εἰς τὴν κατανόησιν τῆς ἐπακριβοῦς καταστάσεως τοῦ περιβάλλοντος τοῦ κτίσματος κατὰ τὴν περίοδον τῆς κατασκευῆς του. Συγκεκριμένως, δέον ὅπως ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν οἱ εἰς Λέρναν καὶ Ἀκοβίτικα ἀποκαλυφθέντες τοῖχοι τῆς ΠΕ II φάσεως (σύγχρονοι ἀπολύτως πρὸς τοὺς τῆς Βοῖδοκοιλιᾶς) τῆς Οἰκίας BG καὶ τοῦ μεγάρου Α ἀντιστοιχῶς¹. Τῶν τοίχων τούτων τῆς Βοῖδοκοιλιᾶς εὐρέθησαν μόνον τὰ κατώτερα μέρη (θεμέλια) καὶ ἀκριβέστερον εἰπεῖν τὰ θεωρούμενα τριῶν στρώσεων θεμέλια καὶ ἡ ὑπερκειμένη μικροτέρου εὗρους στρώσις, ἥτις ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις τῶν ὠμοπλίνθων τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ὅλου κτίσματος. Ἀντίστοιχον εὗρημα ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸς ὁ ἀπολύτως σύγχρονός των τοῖχος τῆς Βοῖδοκοιλιᾶς, τοῦ ὁποίου διετηρήθησαν αἱ κατώτεραι στρώσεις τῶν θεμελίων καὶ ἡ ὑπερκειμένη αὐτῶν στρώσις, ἥτις ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις τῶν ὠμοπλίνθων, τῶν ὁποίων, ἐν τούτοις, οὐδὲν εἰσέτι ἔχνος εὐρέθη εἰς Βοῖδοκοιλιάν. Ὁ πίθος εὐρέθη εἰς στρώμα ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὴν ἀνωτάτην στρώσιν τοῦ τοίχου, ὑπεράνω τῆς ὁποίας δέον ὅπως θεωρῇται βέβαιον, ὅτι ὑπῆρχον αἱ ὠμόπλινθοι τῆς ἀνωδομῆς τοῦ εὐμεγέθους μεγάρου. Κατὰ ταῦτα, δέον ὅπως θεωρῇται βέβαιον ὅτι δὲν ἀπεμακρύνθησαν λίθοι ἐξ ἄλλης τινὸς ὑπερκειμένης στρώσεως λίθων ἐξ αὐτοῦ τοῦ τοίχου οὐδὲ διὰ τὴν συγκέντρωσιν λίθων πρὸς δημιουργίαν τοῦ λιθίνου μανδύου τοῦ κατὰ τὴν αὐτὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον ἀποκαλυφθέντος τύμβου τῆς μεζίνος ΜΕ ἐποχῆς οὐδὲ διὰ τὴν τοποθέτησιν (δημιουργίαν) τοῦ ΜΕ διὰ λίθων περικλείστου τάφου ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ΠΕ τοίχου (πίν. 149β). Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι τοῦ πίθου θὰ κατεστράφησαν (θὰ ἠφανίσθησαν) ὀρισμένα μέρη κατὰ τὴν περίοδον κατὰ τὴν ὁποίαν κατεσκευάσθη ὁ ΜΕ τάφος ἐπὶ τοῦ τοίχου. Τοῦτο, πράγματι, ἐπεβεβαιώθη ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι τοῦ μερικῶς ἀποκατασταθέντος πίθου ἐλλείπουν τὸ πλεῖστον τοῦ χείλους καὶ τοῦ λαιμοῦ, αἱ λαβαί, κατὰ τὸ πλεῖστον, καὶ σημαντικὰ μέρη τοῦ σώματος, δηλαδή, συνολικῶς, τὸ ἥμισυ, περίπου, τοῦ πίθου. Ἐν συνεχείᾳ, κατὰ τὴν περίοδον διανοίξεως τοῦ «δρόμου» τοῦ θολωτοῦ τάφου, κατὰ τὴν ΥΕ I φάσιν, ὑπάρχει πιθανότης νὰ κατεστράφη μικρόν τι τμήμα τοῦ πίθου, πλὴν ὅμως τοῦ-

1. Π. ΘΕΜΕΛΗΣ, Πρωτοελλαδικὸν μέγαρον εἰς Ἀκοβίτικα Μεσσηνίας, AAA III, 1970, 303 κέ.

το, ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει, παραμένει προβληματικόν, διότι κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον τοῦ ἔτους 1958 εὐρέθη κατὰ τὸ αὐτό, προφανῶς, στρῶμα τοῦ «δρόμου» καὶ ὄστρακον ΠΕ ΙΙ φάσεως κύμβης (sauceboat)¹, γεγονὸς ὑποδηλοῦν τὴν διατήρησιν τοῦ κεραμικοῦ ὑλικοῦ τῶν προγενεστέρων περιόδων εἰς τὴν θέσιν του.

Ὁστρακα μεμονωμένα τοῦ πίθου εὐρέθησαν, προφανῶς, καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ «δρόμου» ἐν ἔτει 1956 καὶ τοῦτο διότι ταῦτα ἀπερρίφθησαν μετὰ χωμάτων εἰς τὴν βαθεῖαν κεντρικὴν κοιλότητα τοῦ διαπέδου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου τοῦ θολωτοῦ τάφου μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς τότε ἀνασκαφῆς². Τὰ ὄστρακα ἀνευρέθησαν ἐκ νέου κατὰ τὸν καθαρισμὸν τῆς κοιλότητος ταύτης κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 1977. Τῷ 1958, ἐπίσης, ὡς ἐδηλώθη καὶ ἀνωτέρω, εὐρέθη τριακοντάς ὁμοίων ὀστράκων, ἅτινα καὶ ἐπεσημάνθησαν (1976) ὑπὸ τοῦ ὑπογραφομένου εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Μουσείου Πύλου, ὅπου καὶ εἶχον παραμείνει ἀνεκμετάλλευτα³. Γεγονός, πάντως, εἶναι ὅτι τὸ σύνολον τοῦ κεραμικοῦ ὑλικοῦ, τὸ ὁποῖον προῆλθεν ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1958 καὶ τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ ἔτους 1977 ἐκ τοῦ «δρόμου» τοῦ θολωτοῦ τάφου τῆς Βοῖδοκοιλιάς, ἀνήκει εἰς τὴν ΠΕ ἐν γένει περίοδον, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκουν καὶ ὅλα τὰ λοιπὰ εὐρήματα (λίθινα, κατὰ τὸ πλεῖστον). Ἀκριβέστερον εἰπεῖν, τὸ ὄστρακον τῆς κύμβης εὐρέθη κατὰ τὸ αὐτό, περίπου, στρῶμα μεθ' ὀρισμένων ὀστράκων τοῦ πίθου. Τὸ στρῶμα τοῦτο ἦτο τὸ ἀνώτερον ὑφ' ἡμῶν διαπιστωθὲν ΠΕ στρῶμα κατὰ μῆκος τοῦ «δρόμου». Ὑπ' αὐτὸ εὐρέθη τὸ μερικῶς σφζόμενον ΠΕ ΙΙ φιαλίδιον μετὰ τῆς κοίλης βάσεως καὶ τοῦ ἔσω νεύοντος χεῖλους καὶ εὐθὺς ὑπ' αὐτὸ εὐρέθη ἀνεστραμμένον τὸ ἄωτον συμπαγὲς κυάθιον, ὅπερ, χρονολογικῶς, ἔχει διαπιστωθῆ (ἐπὶ παραδείγματι εἰς τὴν Λέρναν⁴), ὅτι προηγεῖται κατὰ τι τοῦ φιαλιδίου. Οὕτω, συνολικῶς, παρακολουθεῖται μία σαφὴς καὶ ἀπολύτως πρὸς τὰ γνωστὰ δεδομένα καὶ ἐξ ἄλλων θέσεων ἀντίστοιχος ἐπαλληλία καὶ συνέχεια, ἥτις ἐπιβεβαιοῖ τὴν ἄποψιν ὅτι δὲν πρέπει νὰ εἶχε συμβῇ οἰαδήποτε ἀναμόχλευσις κατὰ τὴν περίοδον διαμορφώσεως τοῦ «δρόμου» τοῦ θολωτοῦ τάφου. Ἡ στρωματογραφία παρακολουθεῖται εἰς τὰ βαθύτερα στρώματα ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς.

Ἐξ ὅσων ἐν ἐκτάσει ἐγράφησαν ἀνωτέρω καὶ ἐν ὅσῃ τῆς συνεχίσεως τῆς ἀνασκαφῆς, κατὰ τὸ γε νῦν ἔχον, ἡ χρονολόγησις τοῦ πίθου εἶναι δυνατόν νὰ τεθῇ προσωρινῶς εἰς τὴν ΠΕ ΙΙ/ΙΙΙ μεταβατικὴν φάσιν. Ἐν τῇ προόδῳ τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἐπὶ τῇ προόψει τῆς συμπληρώσεως τοῦ πίθου, οὕτινος ἡ συγκόλλησις, οὕτως ἢ ἄλλως, παρέχει πράγματα, ἐλπίζεται ὅτι θὰ κερδηθῶν,

1. Γ.Σ. ΚΟΡΡΕΣ, ΠΑΕ 1976, 265.

2. Ὡδὲ ἀνωτέρω, σ. 251.

3. Γ.Σ. ΚΟΡΡΕΣ, ΠΑΕ 1976, 260.

4. J.L. CASKEY, The Early Helladic Period in the Argolid, *Hesperia* 29, 1960, 290, εἰκ. 1, Α - Ε.

ὀπωσδήποτε, ἱκανώτερα στοιχεῖα διὰ τὴν ἐπακριβῆ αὐτοῦ χρονολόγησιν καί, συγχρόνως, διὰ τὸ πλεόν ἐπίμαχον θέμα τῆς ἐποχῆς καταστροφῆς τοῦ ΠΕ οἰσμοῦ.

Κατὰ τὰ τέλη τῆς αὐτῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου ἤρχισε καὶ ἡ ἐπισταμένη ἔρευνα τῆς ἐπιχώσεως τοῦ «δρόμου» δι' ἀφαιρέσεως τῆς ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἔτους 1958 ἀφελείας. Ἡδὴ εἶχε προηγηθῇ ἡ ἔρευνα ἐνὸς τμήματος αὐτοῦ (τοῦ δρόμου), συγκεκριμένως βορειότερον τοῦ σημείου εἰς τὸ ὁποῖον εὐρέθη ὁ ΠΕ πίθος (δυτικῶς τοῦ ΜΕ τάφου). Εἰς τὸ ἀνατολικόν, κατὰ ταῦτα, τῆμα τοῦ «δρόμου» εἰς ἀπόστασιν 2.66 καὶ 2.56 μ. εὐρέθησαν ἀντιστοιχίως τὸ φιαλίδιον καὶ τὸ ἄωτον ὁμοίως κυάθιον. Εἰς ἀπόστασιν 2.80 μ., ἀπὸ τῆς δεξιᾶς πάντοτε παραστάδος τοῦ θολωτοῦ τάφου, εὐρέθησαν δύο τεμάχια λεπίδων ἐξ ὀψιανῶν, εἰς τι σημεῖον δὲ ὑπὸ τὸν πίθον τεμάχιον πυρίτου. Καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ «δρόμου» εὐρέθησαν καὶ ἄλλα ὄστρακα ΠΕ ἀγγείων, ἐνῶ τὸ σημαντικώτερον εὑρημα ἐσημειώθη (18/υ) εἰς ἀπόστασιν 2.32 μ. ἀπὸ τῆς δεξιᾶς παραστάδος τοῦ θολωτοῦ κατὰ τὸ κέντρον, περίπου, τοῦ «δρόμου». Ἐπρόκειτο περὶ τοῦ πρώτου ζεύγους μικρῶν πίθων (τοῦ ἐνὸς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἐτέρου)¹, παρὰ τὸ ὁποῖον — πρὸς ΝΑ — ὑπῆρχεν, ἐν ὁμοίᾳ διευθετήσῃ, ἐφαπτόμενον, τὸ δεύτερον ζεῦγος. Ὁ πρὸς τὸν θολωτὸν τάφον πλησιέστερος μικρὸς πίθος (πιθαράκι) εἶχεν ἐξωτερικὴν διάμετρον 31 × 34 ἐκ., ἐμφανίζων οὕτω μικρὰν παραμόρφωσιν δυναμένην νὰ θεωρηθῇ ὅτι προεκλήθη τυχαίως. Κατὰ μίαν σύντομον ἔρευναν — μετὰ ἐπισυμβάσαν βροχὴν — διεπιστώθη υπαρξίς τέφρας, τόσον περίξ τῶν ἀγγείων αὐτῶν ὅσον καὶ ἐντὸς τοῦ ἐτέρου ἑκατέρου ζεύγους. Κατὰ ταῦτα, λόγῳ ἀδυναμίας συνεχίσεως τῆς ἀνασκαφῆς, ἀπεφασίσθη ἡ κατὰ τὸ προσεχές ἔτος ἐπανάληψις αὐτῆς καὶ ἐπὶ τοῦ παρόντος διευτυπώθη ὑπόθεσις μήπως πρόκειται περὶ νεολιθικῶν καύσεων εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο (τόν «δρόμον»), εἰς τὸν ὁποῖον εἰς ὠρισμένα μέρη ἀνεφάνη ὁ παντοῦ ἐκτείνωμενος φυσικὸς βράχος. (Ἐπόπτις ἐργασίας: δις Σταμ. Μαρκέτου.)

NNA - NA ἐ κ τ ὸ ς τ ῦ μ β ο υ τ ο μ ε ὺ ς

Κατὰ τὴν μνημονευθεῖσαν προσπάθειαν πρὸς παρακολούθησιν πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1958 ἥδη γνωστοῦ ἐγκαρσίου πρὸς τὸ μῆκος τοῦ «δρόμου» «τοιχίου τῆς προϊστορικῆς οἰκίας», ἤλθον, πέρα τούτου, εἰς φῶς δύο ἀπὸ ΝΝΔ πρὸς ΒΒΑ βαίνοντες παχεῖς τοῖχοι, οἵτινες περιέβαλλον ἀπὸ Δ καὶ Α μίαν ἀποθήκην πίθων ἀνήκουσαν εἰς τὸ μερικῶς ἀποκαλυφθὲν εὐμέγεθες ΠΕ ἐποχῆς κτήριον (πίν. 152α-β).

Οἱ δύο ΠΕ τοῖχοι, οἱ βαίνοντες ἀπὸ ΝΝΔ πρὸς ΒΒΑ, ἐσώθησαν (18 - 24/π - ψ) κάλλιον, διότι ἤδη κατὰ τὴν ἐποχὴν σχηματισμοῦ τοῦ ταφικοῦ τύμβου εὑρηγντο πρὸς τὸ κέντρον ἐνὸς ἡδὴ καὶ διὰ τῶν ἐρειπίων τοῦ παλαιοῦ ΠΕ οἰ-

1. Δ.Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ, Νεολιθικὴ Ἑλλάς (1973) εἰκ. 236 ἐν σ. 337 [πίθαι πλήρεις καρποῦ, ὡς εὐρέθησαν εἰς Σιταγρούς (στρώμα IV)].

κισμοῦ — σχηματισθέντος γηλόφου, τὸ ἐπικαλύπτον τὸν ὁποῖον χῶμα εἶχεν ἐπικαλύψει καὶ τοὺς κεντρικοὺς τούτους τοίχους. Τὸ ὕψος τῆς ἐπιχώσεως ταύτης ὑψοῦτο βαθμυρδὸν πρὸς τὸ κέντρον τοῦ τύμβου καὶ τοῦτο διότι, ὡς θὰ φανῇ μᾶλλον καὶ μὲ τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς, τὸ κέντρον τοῦ τύμβου θὰ συνέπιπτε, περίπου, πρὸς τὸ κέντρον τοῦ οἰκισμοῦ καὶ εἰδικώτερον πρὸς τὸ κέντρον τοῦ εὐμεγέθους ΠΕ κτηρίου, τοῦ ὁποίου παρηκολογηθῆσαν οἱ πρὸς Β βαίνοντες παχεῖς τοῖχοι. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν περιόδον τῆς δημιουργίας τοῦ τύμβου διαφαίνεται ἀκριβέστερον εἰς τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον ἐσχηματίσθη ὁ περίβολος τοῦ τύμβου. Ὅντως, εἶναι σαφές ὅτι τὸ χῶμα εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο ἔφθανεν εἰς τὸ ὕψος τῆς βάσεως τῶν λίθων τοῦ περιβάλου καὶ ὅλη ἡ πέριξ περιοχὴ εἶχεν ἤδη καλυφθῆ διὰ χωμάτων τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον ἀντιστοίχως τὰ ἐρείπια τοῦ προγενεστέρου οἰκισμοῦ.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν προσανατολισμὸν τοῦ κτηρίου, ἔστω καὶ τῶν ὀλιγίστων μερῶν αὐτοῦ τὰ ὁποῖα ἔχουν μέχρι τοῦδε ἀποκαλυφθῇ, ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει πρωτίστως τοῦ ἐπιμήκους τοῦ δημιουργουμένου ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ κτηρίου ἐκτὸς τοῦ ΝΑ τόξου τοῦ περιβάλου τοῦ τύμβου, εἶναι δυνατὸν νὰ γίνη κατανοητὸς ὁ προσανατολισμὸς τοῦ κτηρίου τούτου καὶ νὰ θεωρηθῇ ὅτι συμπίπτει πρὸς τὸν προσανατολισμὸν τῶν μακρῶν παχέων τοίχων.

Διὰ χώματος, λοιπόν, εἶχε καλυφθῇ ὁ δυτικὸς παχὺς τοίχος (δυτικὸς κατὰ τὸ γε νῦν ἔχον) ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐδημιουργήθη ὁ ΜΕ τάφος (18 - 21 / τ - φ) μὲ τὸ παχὺ βοτσαλόστρωτον δάπεδον. Ὡς διεφάνη ἤδη κατὰ τὴν φάσιν τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ τάφου τούτου, μεταξὺ τοῦ τάφου καὶ τοῦ ὑποκειμένου τοίχου παρενεβάλλετο λεπτὴ στρώσις χώματος, εἰς τὴν ὁποίαν δυνατὸν νὰ προσθέσωμεν καὶ τὸ ὕψος τῶν λίθων τῶν ἀποτελούντων τὸν περίβολον τοῦ ἀπλοῦ τούτου τάφου ὥστε νὰ ἀντιληφθῶμεν τὸ βάθος εἰς τὸ ὁποῖον εὕρητο ὁ τοίχος καὶ τοῦτο διότι ὁ τάφος δέον ἔπως νοηθῇ ὡς ὑπόγειος μὲ πρόχειρον στέγασιν εὐθὺς ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους.

Ἀνατολικῶς (19 - 23 / υ - φ) τοῦ ἀνατολικοῦ τοῦ «δρόμου» τοίχου (τοῦ δυτικοῦ τῶν δύο) εὕρηται ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ἀποθήκη τῶν πίθων τοῦ ΠΕ κτηρίου, ἥτις ἀπεκαλύφθη εὐθὺς μὲ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφικῆς ἐργασίας. Εἰς ἀνώτερον σημεῖον αὐτῆς ἀνεφάνησαν ὁστρακὰ τινα, ὧν μεταξὺ τῶν ἐγγαράκτων λαβῶν¹ καὶ μικρὸν τοῦ χείλους τμημα (πίν. 149α-β, 152α-β, 153α-γ). Τὰ ὁστρακα ταῦτα ἦσαν ἀκριβῶς εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μὲ τὴν σφρζομένην ἀνωτέραν στρώσιν λίθων τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς ἀποθήκης. Ἡ ἔκτασις ἥτις κατελαμβάνετο

1. A. PLASSART, *Exploration Archéologique de Délos XI* (1928) 39 - 40 εἰκ. 38 καὶ εἰκ. 34 (Μουσεῖον Δήλου). J.L. CASKEY, *Hesperia* 41, 1972, 366 (B 44), πίν. 79 (B 44) τῆς ΠΚ II περιόδου. CHR. DOUMAS, *Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades*, 1977 (SIMA 48), 118 ἀριθ. 35, πίν. 44ε. Kythera. *Excavations and Studies*; ed. by J.N. COLDSTREAM and G.L. HUXLEY (1972) Deposit α, σ. 80, πίν. 17 ἀριθ. 53 55, 56.

ὑπὸ τῶν ὀστράκων τούτων τοῦ πίθου ἦτο, τοῦλάχιστον, $1.10 \times 1 \mu$. "Οτι ἡ κατάστασις εἰς τὴν ὁποίαν εὑρητο ὁ πίθος δὲν ἦτο ἡ κανονικὴ (δὲν εἶχε τοποθετηθῇ ὄρθιος), καταφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι δὲν εὑρέθη εἰμὴ ἐν μικρότατον τμήμα τοῦ χεῖλους εἰς τὸ μνημονευθὲν ἀνώτατον ἐπίπεδον, ἐν ᾧ τὰ ἀνώτατα αὐτὰ ὀστρακα κατελάμβανον μεγάλην σχετικῶς ἔκτασιν. Εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος ἀνεφάνησαν καὶ ἀνώτατα σφζόμενα μέρη τοῦ πίθου 2, ὅστις ἐνεφανίσθη, εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, διατηρούμενος εἰς κανονικὴν τοποθέτησιν (ὄρθιος). Ὁ πίθος ὑπ' ἀριθ. 2 εἶχε τοποθετηθῇ κατὰ τὴν Β πλευρὰν τοῦ ἀποθηκευτικοῦ χώρου καὶ εἰδικώτερον κατὰ τὸ δυτικὸν ἥμισυ αὐτῆς τῆς πλευρᾶς, τὸ ἀντιστοιχοῦν εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν. Ἀξίον σημειώσεως τυγχάνει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι, πρὸς καλλιτέραν τοποθέτησιν καὶ στερέωσιν τοῦ πίθου ὑπ' ἀριθ. 2 κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς ἀποθήκης, ἀφρηθήσαν οἱ ἐσωτερικοὶ λίθοι τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς ἀποθήκης. Τοῦτο θὰ ἦτο ἀναγκαῖον καὶ λόγῳ τῶν μεγάλων διαστάσεων τοῦ πίθου τούτου καὶ διὰ τὰ ἐφάπτεται ἀκριβῶς μετὰ τοῦ παρακειμένου — κατὰ τὴν ΒΑ ἐσωτερικὴν γωνίαν τῆς ἀποθήκης ὑπ' ἀριθ. 8 πίθου, ἀνεξαρτήτως τῆς ὑπάρξεως χώρου εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀποθηκευτικοῦ τούτου χώρου (πίν. 152α-β).

Ἡ ἔρευνα καὶ ἀποκάλυψις τῶν δύο σαφῶς ἀποθηκευτικοῦ προορισμοῦ πίθων ὑπ' ἀριθ. 2 καὶ 8 προήχθη ἱκανοποιητικῶς, πλην ὅμως δὲν συνεπληρώθη. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἑκατέρου τούτων εὑρηγγο τὰ ὀστρακα ἐκ τοῦ ἀνωτέρω τμήματος καὶ τοῦ χεῖλους. Τὸ ἀνώτερον διατηρηθὲν σημεῖον τῶν ἐφθανε μέχρι τοῦ ἀνωτέρου σφζομένου σημείου τῶν ἐξ Ἀνατολῶν, Βορρᾶ καὶ Δύσεως περιβαλλόντων αὐτοὺς τοίχων τῆς ἀποθήκης. Σημαντικὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ διαπίστωσις ὅτι οὐδεμία τῶν ἐσωτερικῶν γωνιῶν τῆς ἀποθήκης ἦτο ὀρθή (90°), ἐνῶ οἱ δύο παχεῖς ἐξ Α καὶ ἐκ Δ περιβάλλοντες αὐτὴν τοῖχοι ἦσαν μὲν παράλληλοι, πλην ὅμως ἅπαντες οἱ ἐγκάρσιοι τοῖχοι ἐσχημάτιζον μετ' αὐτῶν διαφόρους τῶν ὀρθῶν (γωνιῶν) γωνίας.

Βορείως τῆς ἀποθήκης τῶν πίθων ὑφίστατο (20 - 24/π - υ) ἕτερος ἐσωτερικὸς χώρος, ἡ χορῆς τοῦ ὁποίου — ἀλλὰ καὶ αἱ διαστάσεις του καὶ ἡ πλήρης ἔκτασις — δὲν ἐγένετο εἰσέτι κατανοητή. Οὗτος ἠρευνήθη μερικῶς καὶ δὴ καὶ ἀποκαλυφθεὶς ἔνδον εἰς βάθος τὸ μὲν τεσσάρων δόμων κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ δυτικοῦ τοίχου κατὰ τὸ σημεῖον κατὰ τὸ ὁποῖον οὗτος χωρεῖ καὶ ἐξαφανίζεται ὑπὸ τὸν ΝΝΑ περίβολον τοῦ ταφικοῦ τύμβου τὸ δὲ εἰς βάθος 50 ἐκ. ἐν σχέσει πρὸς τὴν βάσιν τοῦ τρίτου ἀπὸ Νότου λίθου τοῦ περιβάλου (πέριξ τοῦ εὑρεθέντος πίθου ὑπ' ἀριθ. 9). Ὁ πίθος οὗτος εὑρέθη (22-23/σ) πλησίον τοῦ ἀνατολικοῦ τῶν παχέων ΠΕ τοίχων μὲ τὸ ἰδιαιτέρως εὐρὺ στόμιόν του ἐστραμμένον πρὸς ΝΔ (πίν. 153δ). Ἀπεῖχε 30 ἐκ. τοῦ περιβάλου τοῦ τύμβου καὶ εἶχε φαινόμενον μήκος 97 ἐκ. Ἡ ὀπτησίς του δὲν ἦτο τελεία, ὥς κατεφάνη ἐκ τῶν ρωγμῶν αἱ ὁποῖαι ἐνεφανίσθησαν εὐθὺς ἀμέσως εἰς διάφορα σημεῖα του. Ὁ πηλὸς ἦτο ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν πηλὸν τῶν ἄλλων ΠΕ ἐποχῆς πίθων μετὰ

πλήθους ὀρυκτῶν ἐγκλεισμάτων. Βεβαίως, δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε χρησιμεύσει ὡς ἀποθηρευτικός ὁ πῖθος οὗτος εἰς τὸ βορειότερον τοῦτο μερικῶς ἀποκαλυφθὲν δωμάτιον, πλὴν ὅμως αἱ πρὸς τοῦτο ἀποδείξεις ἢ ἐνδείξεις δὲν ἀπεκομισθῆσαν κατὰ τὴν παρούσαν ἀνασκαφικὴν περίοδον. Ἴσως, λόγῳ τῆς ἐπισυμβάσης καταστροφῆς, ὁ πῖθος κατέληξεν εἰς αὐτὴν τὴν ὀριζοντίαν θέσιν εἰς τὴν ὁποίαν καὶ εὗρέθη. Τέλος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ δωμάτιον τοῦτο, ἐλάχιστα ἔχνη πυρᾶς (οἰκιακῆς, ἃς εἴπωμεν, χρήσεως) ἐπεσημάνθησαν εἰς τι δυτικὸν σημεῖον τοῦ δωματίου, ὅπου, ὡς καὶ εἰς ἄλλα σημεία, εὗρέθησαν ποικίλα ὕστρακα ΠΕ ἀγγειδίων.

Ὁ τομεὺς οὗτος (ὁ ΝΑ - ΝΝΑ) ἔδωκε καὶ τὰς μόνας μέχρι τοῦδε σαφεῖς ἐνδείξεις περὶ ὑπάρξεως εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν ἐνὸς ἀκμαίου ΠΕ ἐποχῆς οἰκισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἀναμένεται νὰ ἔλθῃ εἰς φῶς καὶ εἰς ἄλλα σημεία περίξ τοῦ συγχρόνως ἀποκαλυπτομένου ταφικοῦ ΜΕ τύμβου. Ἐν τούτοις οὐδὲν ἔχνος καταστροφῆς (ἐκ πυρκαϊᾶς π.χ.) διεπιστώθη κατὰ τὴν πρώτην ταύτην ἀνασκαφικὴν περίοδον. Βεβαίως, τὸ ὑπολειφθὲν οἰκοδομικὸν ὕλικὸν ἀνήκει εἰς τὰ κατώτερα τμήματα καὶ θεμέλια τοίχων, πλὴν ὅμως εἰς ὅλην τὴν ὑπάρχουσαν ἐπίχωσιν τῶν ἐρειπίων αὐτῶν οὐδὲν ἔχνος κεράμου ἢ σχιστολιθικῆς πλακῆς ἀνευρέθη οὐδὲ ἔχνος κἂν ὑποδηλοῦν τὸν τρόπον στεγάσεως τοῦ κτίσματος. Τὸ οἰκοδομικὸν ὕλικὸν ἀπετελεῖτο ἀποκλειστικῶς, κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε εὐρήματα, ἐξ ἀργῶν λίθων. Ἡ ἀνωδομή, ἂν καὶ οὐδὲν σχετικὸν στοιχεῖον αὐτῆς ἐπεσημάνθη, δέον ὅπως θεωρηθῇ ὅτι συνέκειτο ἐξ ὁμοπλίνθων, ὡς γνωρίζομεν καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν συγχρόνων παραδειγμάτων τῶν Ἀκροβίτικων Καλαμῶν καὶ τῆς Λέρνης Ἀργολίδος¹.

Κατὰ τὴν προσεχῇ ἀνασκαφικὴν περίοδον θὰ συνεχισθῇ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ΠΕ οἰκισμοῦ καὶ ἐλπίζεται νὰ ἐπιτευχθῇ καὶ ὁ ἐπιβεβλημένος καθαρισμὸς τοῦ περιβάλλοντος τῆς ἀποθήκης, αἱ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις τῆς ὁποίας ἀνέρχονται εἰς $1.85 \times 2.10 - 2.30$ μ. (Ἐπόπτις ἐργασίας: Σοφία - Ναυσικᾶ Ταράντου.)
Ὁ τ ὕ μ β ο ς

Κατὰ τὴν ἑναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς καὶ μετὰ τὴν ἀποψίλωσιν τοῦ τύμβου καὶ τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐπιφανειακῶν χωμάτων, ἐδείχθη ὅτι κατὰ τὸ νοητὸν πρὸ τῶν πῖθων 1 καὶ 5 τοῦ τύμβου τμήμα (18 - 21/π - τ) εὗρηγτο πλείονες ἀργοὶ καὶ ἐλάχιστοι πλακῶτοι λίθοι, οἵτινες δὲν ἀνήκον εἰς τὸν τύμβον, ἀλλὰ ἐσχημάτιζον διωγκωμένον σύνολον ὑπερυψούμενον κατὰ πολὺ ἔναντι τοῦ λοιποῦ λιθίνου μανδύου τοῦ τύμβου ὑπεράνω παρεμβαλλομένου ὄγκου χώματος (πίν. 149α ἄνω ἀριστερᾷ). Ἐξ ἄλλου, ἡ ἀδιάφορος θέσις ὧλων αὐτῶν τῶν λίθων ὑποδηλοῖ καὶ ὅτι δὲν ἀνήκουν οὗτοι εἰς τὸν τύμβον καὶ ὅτι δὲν ἐτέθησαν κατὰ τὴν περίοδον κατασκευῆς τοῦ θολωτοῦ τάφου μετατοπισθέντες ἐκ τυχόν ἀρχικῆς θέσεώς των. Δυνατὸν, κατὰ ταῦτα, ἀποκλειομένων ὧλων τῶν ἄλλων πι-

θανῶν περιπτώσεων, νὰ ἀνάγκωνται εἰς τὴν περίοδον τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν τῶν ἐτῶν 1956 καὶ 1958. Τὸ σημεῖον τοῦτο ὑπερθεῖν τῶν ταφικῶν πίθων 1 καὶ 5 κατὰ τὸ NNA τμήμα τοῦ ταφικοῦ τύμβου, ὡς καὶ τὰ σημεῖα ὑπεράνω καὶ πέριξ τῆς θόλου, ἀριστερᾷ τοῦ στομίου τοῦ θολωτοῦ τάφου, ἔτι δὲ τὰ Δ καὶ ΒΑ τμήματα τῆς τάφου (παραβιάσεως τοῦ τύμβου ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων), ἦσαν τὰ μόνα εἰς τὰ ὁποῖα εἶχε συγκεντρωθῇ ἐπιχώσις, χῶμα, τὸ ὁποῖον δφεῖλεται εἰς τὰς λαθροανασκαφικὰς ὡς καὶ εἰς τὰς ἀνασκαφικὰς ἐργασίας τῶν ἐτῶν 1923 καὶ 1956. Ὅλο τὸ ὑπόλοιπον τμήμα τοῦ τύμβου ἦτο ἐλάχιστα κεκαλυμμένον ὑπὸ χῶματος, τόσον ἐλάχιστα μάλιστα, ὥστε, μετὰ τὴν ἀποψίλωσιν τοῦ τύμβου καὶ χωρὶς νὰ ἔχῃ ἀπομακρυνθῇ τὸ χῶμα, ἐφάνησαν πλεῖστοι ὅσοι λίθοι τοῦ μανδύου (τῆς ἐπιστρώσεως) τοῦ τύμβου μεταξὺ τῶν μικρῶν ἀναπτυσσομένων χόρτων.

Γενικῶς, κατὰ τὴν ἀρχικὴν τοῦ μορφῆν, ὁ τύμβος δὲν εἶχεν ὕψος, ὡς φαίνεται σήμερον λόγῳ τοῦ περιληφθέντος κατὰ τὸ κέντρον μεταγενεστέρου θολωτοῦ τάφου (πίν. 154α). Ἡ μικρὰ κλίσις τοῦ τύμβου εἶναι σαφῆς καὶ εὐδιάκριτος εἰς τὰ ἐξωτερικά του μέρη ἔνδον τοῦ περιβόλου (ιδίᾳ κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα — 22 - 24/λ - ν). Ἐν συνεχείᾳ σημειοῦται ἀπότομος ἑξαρσις τῶν λίθων καὶ τοῦτο διότι ἀπητεῖτο, προφανῶς, ἀντιστήριξις διὰ τὴν θόλον τοῦ μυκηναϊκῆς ἐποχῆς ταφικοῦ μνημείου, ἥτις θόλος θὰ ἐστηρίζετο μόνον διὰ τοῦ χαμηλοῦ τύμβου. Συγκρινομένης τῆς κλίσεως τῆς κρηπίδος τοῦ τύμβου τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου πρὸς τὴν ἀρχικὴν κλίσιν τοῦ λιθίνου μανδύου τοῦ τύμβου τῆς Βοΐδοκοιλιᾶς, ἐμφανίζεται σαφῆς διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο μνημείων, ὡς ἡ κρηπίς τῶν Παπουλίων εἶναι πλέον ὑπερυψωμένη ἢ ὁ ἀρχικὸς μανδύας τοῦ τύμβου τῆς Βοΐδοκοιλιᾶς. Ἀντιστοίχως περαιτέρω, ἡ κλίσις τοῦ τύμβου τῆς Βοΐδοκοιλιᾶς θὰ ὑπερεῖχε τῆς κλίσεως τοῦ τύμβου Α Βρανᾶ Μαρθῶνος καὶ ἔτι πλέον τῆς κλίσεως τοῦ τύμβου Β (τοῦ διδύμου πρὸς τὸν Α). Ἐν συνόψει, δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι δὲν ἀποκλείεται τὸ ἀρχικὸν ὕψος τοῦ τύμβου εἰς τὸ καταστραφέν κέντρον αὐτοῦ νὰ ἀνῆρχετο τὸ πολὺ εἰς ἓνα μέτρον ἀπὸ τῆς βάσεως τῶν λίθων τοῦ περιβόλου καί, ἴσως, καὶ ὀλιγότερον.

Οὕτω, πρὸς κατασκευὴν τῆς θόλου, συνεκεντρώθησαν πλείονες λίθοι δημιουργήσαντες παχὺν δακτύλιον, ἐνῷ περαιτέρω ἐτέθησαν καὶ ἄλλοι λίθοι πέριξ αὐτῆς, ὡς ἐπὶ παραδείγματι γίνεται κατανοητὸν (19 - 21/λ - π) εἰς τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ ΑΒΑ τμήματος τοῦ τύμβου κατὰ τὸ πέρας τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου, ὅπου διακρίνεται σαφῶς ἡ μνημονευθεῖσα κατάστασις. Καὶ κατὰ πρῶτον σημειωτέον τὸ μὲν ὅτι οἱ λίθοι δὲν ἐτέθησαν κατὰ τὴν Πρωτομυκηναϊκὴν περίοδον εἰς τὸν κενὸν ὑπερθεῖν τοῦ πίθου Α - 11 (21 - 23/ν - ξ) χώρον, ἀλλὰ μόνον ἐκατέρωθεν αὐτοῦ, τὸ δὲ ὅτι εἶναι σαφῆς ἡ διαφορὰ τοῦ μεγέθους τῶν λίθων εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ἀρχικοῦ λιθίνου μανδύου τοῦ τύμβου καὶ τῆς ὅλης διογκώσεως πρὸς ἀντιστήριξιν ἑξῶθεν τῆς θόλου. Πράγματι, εἰς τὸν ἀρχικὸν λιθινὸν μανδύαν ἐχρησιμοποιήθησαν ἀργοὶ λίθοι εὐμεγέθεις, κατὰ περι-

πτώσεις (πλέον ὀγκηροὶ ἢ οἱ λίθοι τοῦ περιβόλου), εἰς ἀλλεπαλλήλους σειράς (τόξα), ἐνῶ διὰ τὴν ἀντιστήριξιν τῆς θόλου ἐχρησιμοποιήθησαν ποικίλοι λίθοι, κατὰ τὸ πλεῖστον, μικροτέρων διαστάσεων. Τὴν σύγχυσιν ταύτην ἐπιτείνουν, ἔτι πλέον, οἱ λίθοι οἱ ριφθέντες ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων τοῦ ἔτους 1923, οἵτινες τυμβωρύχοι, πρὸς δευκλύνσιν τοῦ φθοροποιοῦ των ἔργου, ἔρριψαν πλείστους ὅσους λίθους εἰς τὸ πρὸς Νότον τῆς ΒΑ τάφρου ΑΒΑ τμήμα τοῦ τύμβου (19 - 21/ι - μ). Οὕτως ἐμφανίζονται ἐν πάσῃ ἀνέσει (εἰς κανονικὰ διαστήματα - ἀραιὰ) οἱ ὀγκηροὶ ἔνδον τοῦ περιβόλου ἀργοὶ λίθοι τοῦ ἀρχικοῦ μανδύου τοῦ τύμβου καὶ εἰς σωρὸν οἱ παρὰ τὴν ΒΑ τάφρον καὶ πέραξ τῆς θόλου ἀπορριφθέντες καὶ ἄλλως πως κατὰ τὴν παραβίασιν τῆς θόλου καὶ τοῦ τύμβου τοποθετηθέντες λίθοι.

Εἰς σειράν, ὡσάντως, ἐτοποθετήθησαν ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων πλεῖστοι ὅσοι λίθοι καὶ δὴ καὶ κατὰ τὸ μῆκος τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς ΒΑ τάφρου. Σημειωτέον ὅτι κατὰ τὸ ΒΑ ἄκρον (21 - 22/ι - κ) τοῦ ΑΒΑ τμήματος τοῦ τύμβου (ὅπου ὁ δείκτης τῶν 50 ἐκ.) ἔχει σχηματισθῇ κενόν (προφανῶς ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων κατὰ τὴν ἐναρξιν τῆς ἐπεμβάσεώς των), ὅπερ θὰ ἐρευνήθῃ εἰς βάθος κατὰ προσεχῆ ἀνασκαφικὴν περίοδον πρὸς μελέτην τῶν ὑποκειμένων ΠΕ στρωμάτων. Ἡ αὕτη κατάστασις πλῆθους μικρῶν τοποθετηθέντων λίθων ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ὀγκηροὺς τοῦ ἀρχικοῦ μανδύου λίθους παρουσιάζεται καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἡμισυ τῆς ΒΔ πλευρᾶς τῆς ΒΑ τάφρου (18 - 19/ι - λ). Καὶ ἐκεῖ ἐμφανίζεται διόγκωσις τις, ἥτις υποδηλοῖ τὴν ἑλὴν μεθοδικὴν ἐργασίαν τῶν τυμβωρύχων πρὸς διάνοξιν τάφρου μὲ κατεύθυνσιν τὸ κέντρον τοῦ μνημείου. Ὡς καὶ εἰς τὸν πίθον Α - 11, οὕτω καὶ εἰς τὸν πίθον Β-12 (κατὰ τὸ βόρειον τμήμα τοῦ τύμβου) οἱ δημιουργήσαντες τὴν ἀντιστήριξιν τῆς θόλου δὲν ἔρριψαν λίθους εἰς τὴν ὑπερθεῖν τοῦ πίθου χωματίνην ἐπίχωσιν, παραμεινάντος κενοῦ κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο.

Πάντως, σημειωτέον, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς ΒΑ τάφρου ὑπῆρχε καὶ μέγας ὀγκος χωμάτων, ὁ ὁποῖος θὰ ἀναληφθῇ κατὰ προσεχῆ ἀνασκαφικὴν περίοδον πρὸς συνέχισιν τῆς ἐρέυνας εἰς τὰ ΠΕ στρώματα.

Ἡ ἐναρξίς τῆς ἐργασίας πρὸς ἀποκάλυψιν τοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου τοῦ θολωτοῦ τάφου ἐσημειώθη εἰς τὸ ΝΑ τμήμα τοῦ τύμβου, μετὰ τὴν διαπίστωσιν ὅτι τὸ πρὸς Ἀνατολὰς βαῖνον ἐγκάρσιον «τοιχίον τῆς προϊστορικῆς οἰκίας» τοῦ «δρόμου» τοῦ θολωτοῦ τάφου (17 - 19/χ - ψ) δὲν ἦτο ὁ περίβολος τοῦ τύμβου. Καὶ πρῶτον μὲν ἀνεφάνη τμήμα (20 - 22/ρ - τ) τοῦ ΝΑ τμήματος τοῦ περιβόλου, ἀκολούθως δὲ ἀνεφάνη πληθὺς λίθων ἀργῶν ἔνδον τοῦ τμήματος τοῦ περιβόλου. Καὶ μόνον ἡ πληθὺς αὕτη τῶν εὐτάκτως τοποθετημένων ἀργῶν/ὀγκηρῶν λίθων ἤρκει διὰ νὰ ὑποδηλώσῃ τὴν ἰδιαίτεράν σημασίαν τοῦ ἀποκαλυπτομένου μνημείου.

Ὁ ἀποκαλυφθεὶς περίβολος (πίν. 154β) παρηκολούθηθη ἀρχικῶς εἰς τόξον ἀναπτύγματος ἤττονος τῶν 5 μ. μετὰ τὸ ὅποιον διεκόπητο ἀποτόμως εἰς

ἀπόστασιν 2.825 μ. πρὸς Νότον τοῦ ἀνατολικοῦ σημείου (Α) τοῦ τύμβου. Ἡ διακοπὴ αὕτη τοῦ περιβόλου, προσωρινή, ὤφειλετο εἰς τὴν κατ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖον ΑΝΑ ἔνθεσιν τοῦ πίθου Α - 11 εἰς τὸν λίθινον μανδύαν τοῦ τύμβου (21 - 23/ν - ξ). Πρὸς τοῦτο ἀφηρέθησαν κατὰ τὴν περίοδον χρήσεως τοῦ τύμβου (ἀπὸ) τῆς θέσεώς των οἱ ΑΝΑ καὶ ὁ Α λίθος τοῦ περιβόλου (23 - 24/ν - ο). Ἀφηρέθησαν, ὁμοίως, ὅλοι οἱ λίθοι τοῦ μανδύου τοῦ τύμβου ἀπὸ τοῦ ΑΝΑ σημείου μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργηθῇ ὁ ἀπαιτούμενος πρὸς ἔνθεσιν τοῦ πίθου χώρος. Οἱ ἐξαχθέντες λίθοι ἐτοποθετήθησαν εὐθὺς πρὸ τοῦ ἀντιστοίχου τμήματος τοῦ περιβόλου, ἐχρησιμοποιήθησαν ὅμως, κατὰ βάσιν, ἐκ νέου εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ πίθου οἱ ἐξ αὐτῶν μεγαλύτεροι καὶ πρότερον φαινόμενοι, ἐνῶ οἱ προφανῶς πρότερον ὑποκείμενοι (ὑπὸ τὸν λίθινον μανδύαν) μικρότεροι λίθοι ἐχρησιμοποιήθησαν κατ' ἀποκλειστικότητα πρὸς δημιουργίαν ἐνὸς κεκλιμένου ἐπιπέδου ἐκτὸς τοῦ περιβόλου ἀκολουθοῦντος τὴν πρὸ τοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου κλίσιν τοῦ ἐδάφους (24 - 25/ν - ξ). Τὸ καταστραφὲν τμήμα τοῦ περιβόλου εὐθὺς πρὸ τοῦ στομίου τοῦ πίθου Α - 11 ἀντικατεστάθη ὑπὸ ἄλλου διαφόρου μορφῆς δίκην τόξου μικρᾶς ἀκτῖνος πρὸς δημιουργίαν ἀντικαταστάτου περιβόλου (23 - 24/ν - ξ).

Τὸ πρῶτον περιγραφὲν τμήμα τοῦ περιβόλου, καλύπτει τὸ μέγιστον τοῦ ΝΑ τμήματος τῆς περιφερείας του, ἄρχεται, ὡς εἶναι φυσικὸν λόγῳ τῆς ὑπάρξεως τοῦ στομίου καὶ τοῦ «δρόμου» τοῦ θολωτοῦ τάφου κατὰ τὸ νότιον τμήμα, 2.50 μ. ἀνατολικώτερον τῆς προσθίας προεκβολῆς τῆς γωνίας τοῦ στομίου τῆς δεξιᾶς παραστάσεως (20 - 21/τ). Συγκεκριμένως, ἐλλείπουν οἱ λίθοι τοῦ περιβόλου (18 - 20/τ - υ) οἱ ἀντιστοιχοῦντες πρὸς τὸν πρὸ τοῦ στομίου τοῦ Ν - 1 πίθου χώρον τὸν καλυπτόμενον ὑπὸ τοῦ δυτικοῦ ΠΕ τοίχου (τῆς δεξιᾶς τοῦ «δρόμου» πλευρᾶς). Μία ἄλλη λεπτομέρεια θὰ ἀποδειχθῇ, ἴσως, ἐν τῇ προόδῳ τῆς ἀνασκαφῆς, ἐνδιαφέρουσα. Πρόκειται περὶ ἐνὸς ἀριθμοῦ μικροτέρων λιθαρῶν τὰ ὅποια εἶχον τοποθετηθῇ (22 - 23/π - ρ) ὡς συμπαγῆς μᾶζα ὑπεράνω ὀρισμένων λίθων (τῶν βορειοτέρων) τοῦ τμήματος τούτου τοῦ περιβόλου καὶ τὰ ὅποια δὲν εἶναι γνωστὸν πόθεν προέρχονται. Εἶχον τοποθετηθῇ εὐθὺς ὑπεράνω καὶ ὀπίσω τῶν λίθων τοῦ περιβόλου μόνον εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον τοῦ ΝΑ τμήματος τοῦ τόξου (πίν. 154β).

Μετὰ τὴν μνημονευθεῖσαν διαμόρφωσιν τοῦ Α τμήματος τοῦ περιβόλου, ἀκολουθεῖ δεῦτερον τμήμα αὐτοῦ, τὸ ΑΒΑ, ὅπερ (21 - 24/ι - ν) ἔχει ἀνάπτυγμα τόξου μήκους 4.50 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἐκ 16 ἀργῶν, κατὰ τὸ πλεῖστον, λίθων. Οὗτοι ἔχουν τοποθετηθῇ ποικιλοτρόπως, ἐξ οὗ καὶ ἐμφανίζεται τὸ σύνολον ἀνισοῦψες καὶ ἀνισοπαχές. (Ἐξ αὐτῶν, ἄλλοι μὲν ἔχουν ὡς μέτωπον εἰς τὸν περίβολον τὴν στενὴν των πλευράν, ἄλλοι τὴν μακράν καὶ εἰς ἄλλους, τέλος, ἐμφανίζεται τὸ πάχος αὐτῶν ὡς μέτωπον.) Τὸ μῆκος τοῦ τόξου τοῦ ΝΑ - Α - ΑΒΑ περιβόλου ἀνέρχεται εἰς 12.25 μ. Ἐν συνεχείᾳ ὑπάρχον οἱ λίθοι τοῦ ἐξωτερικοῦ τμήματος τῆς ΒΑ τάφρου παραβιάσεως τῶν τυμβωρύχων

(τὸ εὖρος τοῦ τόξου τῆς τάφρου ἐμετρήθη 1.90 μ.) καί, ἀκολούθως, τὸ BBA τμήμα τοῦ περιβόλου (πίν. 154α), συνεχιζόμενον περαιτέρω κατὰ τὰ λοιπὰ μέρη τῆς περιφερείας αὐτοῦ (ΒΔ, Δ, ΝΔ). Τὸ μήκος τοῦ τόξου ΒΑ - Β - ΒΔ - Δ τοῦ περιβόλου μέχρι τῆς δυτικῆς τάφρου ἀνέρχεται εἰς 15.90 μ.

Τὸ BBA τμήμα τοῦ περιβόλου ἔχει ἀνάπτυγμα τόξου μήκους δύο, περίπου, μέτρων (18 - 21 / η - θ), διακοπτόμενον ἐκ τῆς βάσεως τοῦ πίθου Β - 4 (πίν. 158δ), χάριν τοῦ ὁποίου ἀπεμακρύνθησαν δύο λίθοι τοῦ περιβόλου. Σημειωτέον, πρὸς τούτοις, ὅτι, λόγῳ τῆς ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων ἐπισυμβάσσης ἀναμοχλεύσεως καὶ γενικωτέρας ἀναστατώσεως, δύο λίθοι τοῦ περιβόλου, οἵτινες εὗρηντο, ἀναμφισβητήτως, κατὰ τὸ τόξον τῆς ΒΑ τάφρου, παρεμερίσθησαν ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων καὶ ἐτέθησαν ἐπὶ τοῦ τύμβου εἰς τὸ BBA τμήμα (πίν. 154α).

Οἱ λίθοι οὗτοι, εὐμεγέθεις ὄντες, διακρίνονται τῶν λοιπῶν περὶ αὐτῶν. Κατὰ τὸ Β ἀκριβῶς σημεῖον τοῦ τύμβου ὁ περίβολος συνεχίζεται ἐν μέσῳ τῶν διαρρυθμίσεων τοῦ χώρου λόγῳ τοποθετήσεως ἄλλου πίθου, τοῦ Β - 12, καί, εἴτα, ἀκολουθεῖ τὸ μεῖζον ΒΔ τόξον, τὸ ὁποῖον, ἐν πολλοῖς, δὲν εἶναι εὐδιάκριτον εἰσέτι, τὸ μὲν λόγῳ ἄλλων διαρρυθμίσεων τοῦ χώρου χάριν τοῦ πίθου ΒΔ - 7 (πίν. 159α) τὸ δὲ λόγῳ τῆς μὴ συμπληρώσεως τοῦ καθαρισμοῦ κατ' ἐκεῖνον τὸ σημεῖον κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Σεπτεμβρίου 1977. Πάντως, ἐν εἶναι βέβαιοι. Ἡ ὑπαρξὶς περισσοτέρων τοῦ ἐνὸς τόξων (ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν ἐν σχέσει πρὸς τὴν συνολικὴν ἔκτασιν τοῦ τύμβου), ἀντιστοιχοῦντων εἰς ἐξωτερικόν, ἐσωτερικὸν καί, ἥσως, καὶ ἓνα μεσαῖον περίβολον, προϋποθέτει πλείονας φάσεις δημιουργίας τοῦ τύμβου, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἐπιβεβαιωτοῦται ἡ ἄποψις τῆς Ἐφόρου κ. Εὐ. Δειλάκη - Πρωτονοταρίου, ἣτις πρεσβεύει ὅτι οἱ τύμβοι ὁμοιάζουν πρὸς χρόμμυα. Οὕτως, εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθοῦν οἱ πλείονες περίβολοι, οἵτινες, ὅμως, συναντῶνται μόνον εἰς τὸ ΒΔ τμήμα τοῦ τύμβου, οὐχὶ δὲ περαιτέρω εἰς τὸ ΝΔ. Ὅμιλοῦμεν περὶ περιβόλων εἰς τὸ ΒΔ τμήμα τοῦ τύμβου καί, βεβαίως, νοεῖται ὅτι πρόκειται περὶ τόξων, ἅτινα παρακολουθοῦνται, κατὰ τὸ γε νῦν ἔχον, πρὸ τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ τοῦ τύμβου καθαρισμοῦ, εἰς ὠρισμένα μόνον σημεῖα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, κατὰ τὰς προσεχεῖς ἀνασκαφικὰς περιόδους, κατόπιν τῆς ἐπιβαλλομένης ἐρεῦνης εἰδικῶς κατὰ τὸ σημεῖον τὸ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ Δ τμήμα τῆς τάφρου εἰς τὸ Δ τμήμα τοῦ τύμβου, θὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἐνδελεχὴς παρακολούθησις ἀπάντων τούτων τῶν τόξων τῶν ἀρχικῶν, ἐξωτερικῶν, ἐσωτερικῶν περιβόλων τοῦ τύμβου καὶ ἰδίᾳ θὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ διαπίστωσις κατὰ πόσον τὰ τόξα ταῦτα, τὰ τμήματα περιβόλων, ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν ἢ εἰς διαφόρους φάσεις.

Κατὰ τὸ ΝΔ τεταρτοκύκλιον τοῦ τύμβου, μετὰ τὴν ἀναστάτωσιν τὴν παρατηρηθεῖσαν κατὰ τὸ Δ τμήμα, λόγῳ διανοίξεως τῆς ἀντιστοίχου τάφρου, παρατηρήθη διεύρυνσις τοῦ τύμβου, διεύρυνσις ἣτις ὡδήγεῖ εἰς διαφόρους (μεγαλυτέρας) διαστάσεις ἐν σχέσει πρὸς τὴν ΝΝΑ - ΒΒΔ διάμετρον. Ὁ ΝΔ περίβολος δὲν διακρίνεται σαφῶς εἰς ἐσωτερικὸν τόξον συμφώνως πρὸς τὰς συνήθειαι

διαστάσεις εἰς ἄλλα τεταρτοκύκλια, εἰμὶ δι' ἐνὸς ὑπάρχοντος κενοῦ - τόξου διαχωρίζοντος εἰς ἐσωτερικὸν καὶ ἐξωτερικὸν τομέα, ἐνῶ φαίνεται ἡ δίκην περιβόλου τοποθέτησις λίθων εἰς τὸ ἐξώτατον ΝΔ τόξον. Ἡ τοποθέτησις τῶν λίθων τοῦ ἐξωτερικοῦ ΝΔ περιβόλου εἶναι διάφορος ἢ εἰς τὰ ἄλλα μέρη (τόξα). Πλείονα, ἴσως, θὰ γνωσθοῦν κατὰ τὴν ἐπανάληψιν τῆς ἀνασκαφῆς.

Διαστάσεις τοῦ τύμβου. Ὁ περίβολος τοῦ τύμβου παρηκολουθήθη εἰς πολ-
λὰ σημεῖα ἱκανοποιητικῶς, πλὴν ὅμως οὐχὶ πάντοτε εὐκρινῶς, διότι εἰς πολ-
λὰς περιπτώσεις ἔχουν ἀπορριφθῆ λίθοι ἐκ τῆς λιθίνης ἐπιστρώσεώς του πρὸ
αὐτοῦ, ἥτοι, ὅτε ἀπητεῖτο, κατὰ περίπτωσιν, νὰ τοποθετηθῇ (νέος) ταφι-
κὸς πίθος. Τὸ σφζόμενον μῆκος τοῦ περιβόλου ἐν ἀναπτύξει ἐμετρήθη 42.40
μ. καὶ θὰ ἦτο, συνολικῶς, περίπου, 46 μ., ἂν ὑπολογίσωμεν καὶ τὸ προφανῶς
καταστραφέν τμήμα τοῦ ΝΝΑ τομέως τοῦ τύμβου (ἥτοι πρὸ τῶν πίθων 1 καὶ
5 (πίν. 155α), ὡς καὶ κατὰ τὸν «δρόμον» τοῦ θολωτοῦ τάφου). Ἡ διάμετρος,
ὡσάυτως, τοῦ τύμβου ἀνέρχεται κατὰ τὰ σημεῖα ΝΝΑ - ΒΒΔ εἰς 13.70 μ.
καὶ κατὰ τὰ σημεῖα ΝΝΔ - ΒΒΑ εἰς 15.20 μ. ὑπάρχει, δηλ. σαφῆς ἀσυμμετρία
μεταξὺ διαφόρων τμημάτων τοῦ τύμβου κατὰ τὴν διάμετρον.

Ἀσυμμετρίαν τινὰ ἐμφανίζει ὡς πρὸς τὰς ἀκτῖνας καὶ τὸ Β τμήμα τοῦ τύμ-
βου καὶ τοῦτο διότι, ἐκτὸς τοῦ ἀρχικοῦ (βεβαίως, τοῦ μεζονος) περιβόλου,
ὑπάρχουν κατὰ σημεῖα οἱ λίθοι οἱ ἐξαχθέντες ἐκ τοῦ τύμβου πρὸς δημιουργίαν
κενοῦ διὰ τοποθέτησιν πίθων. Ἄν καὶ σημειοῦται ἀσυμμετρία τις, ὡς ἐτονί-
σθη ἀνωτέρω, ἐν τούτοις ἡ τοποθέτησις τῶν ἐκτὸς περιβόλου (τοῦ ἀρχικοῦ
περιβόλου) λίθων ἐγένετο μετὰ προσοχῆς καὶ φροντίδος εἰς τρόπον ὥστε νὰ
δημιουργῇται, οὕτως εἰπεῖν, νέος «περίβολος» κατὰ τὸ νέον ἐξώτερον μέρος.

Οἱ ἐκτὸς τοῦ ἀρχικοῦ περιβόλου ἐξαγόμενοι καὶ τοποθετούμενοι λίθοι ἀπε-
τέλουν κεκλιμένον ἐπίπεδον εἰς τὴν νέαν των θέσιν, ὅπερ ἐπίπεδον ἡκολούθει
τὴν κλίσιν τοῦ ἐδάφους ἐκτὸς τοῦ περιβόλου καὶ δὴ καὶ κατὰ τὸ ἀντίστοιχον
(πρὸ) τοῦ νέου πίθου σημεῖον. Ἰδιαιτέρως, μνημονευτέον τὸ σύνολον ἀργῶν
μεσαίου μεγέθους λίθων, οἵτινες ἐτοποθετήθησαν πρὸ τοῦ διαμορφωθέντος τό-
ξου κατὰ τὸ Α ἀκριβῶς σημεῖον τοῦ περιβόλου (24 - 25/ν - ξ). Οἱ λίθοι οὗ-
τοι δὲν ἦσαν οἱ ἀρχικῶς τῆς λιθίνης ἐπιστρώσεως τοῦ τύμβου φαινόμενοι λίθοι,
ἀλλ' οἱ ἐνθὺς ὑποκάτω εὐρισκόμενοι καὶ ἐτέθησαν μόνον αὐτοὶ ἐκτὸς περιβό-
λου, διότι οἱ μεζονες ἐχρησιμοποιήθησαν, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς τὴν νέαν δια-
μόρφωσιν τοῦ Α τόξου καὶ ὡς ἀντιστήριξις διὰ τὰς καλυπτηρίους πλάκας τοῦ
πίθου Α - 11 (πίν. 154β).

Ὁ τύμβος καὶ οἱ ὀκτώ αὐτοῦ ταφικοὶ πίθοι

Μετὰ τὴν ἀρχικὴν ἀποψίλωσιν τοῦ τύμβου, διεπιστώθη ὅτι ὑπεράνω τοῦ
πίθου Ν - 1 ὑπῆρχον, ἀτάκτως ἐρριμένοι, μεγάλοι ἀργοὶ λίθοι καὶ ἄλλοι πλα-
κωτοί, οἵτινες, δυνατόν, νὰ προήρχοντο καὶ ἐκ τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔ-
τους 1956. Ἡ ἀρχικὴ ὑπεράνω τοῦ πίθου ἐπίχωσις ἦτο σαφῶς περικυλισμένη.
Τὰ ἀνώτερα μέρη τοῦ πίθου (χεῖλος, λαίμους) προσβάλλοντο τῆς δεξιᾶς παρα-

στάδος (εἰκ. 9, πίν. 155β) καὶ εὐρίσκοντο εἰς τὴν αὐτὴν ἐπίχωσιν, ἥτις, ὁμοία, κατὰ τὴν σύστασιν, συνεχίζετο καὶ πρὸ τοῦ θολωτοῦ τάφου. Ἄν καὶ συμπεπιεσμένον τὸ σῶμα τοῦ πίθου, ἐν τούτοις, τὸ μὲν τὸ κεντρικόν του τμήμα διε-

Εἰκ. 9. Ὁ πίθος NNA-1.

τηρεῖτο εἰς ὑπερυψωμένον σημεῖον, ἐνῶ τὸ ἀνώτερον (στόμιον, λαίμος, ὄμος) εἶχε διαλυθῇ εἰς πολλὰ σημεία καὶ τὸ κατώτερον εἶχεν ὑποχωρήσει, τὸ δὲ τὸ ἐσωτερικόν του (καὶ αὐτοῦ τούτου τοῦ στομίου) εἶχε πληρωθῇ χύματος, γεγονὸς ὅπερ εὐνοεῖ τὴν πιθανότητα νὰ ἐθραύσθη, παραδόξως, τὸ κατώτερον τμήμα του, νὰ ὑπεχώρησε καὶ νὰ ἐπληρώθη τὸ ἐσωτερικόν τοῦ πίθου χύματος με ἀποτέλεσμα νὰ διατηρηθῇ τὸ κεντρικὸν τμήμα ὑψηλότερον. Μετὰ ταῦτα, διελύθη τὸ τμήμα τοῦ στομίου - λαίμου καὶ ὄμου, ἀπέπεσε δὲ καὶ ἡ καλυπτήριος πλάξ, διατηρηθεῖσα πρὸ τοῦ πίθου, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς τὸ ὕψος τοῦ πέμπτου δόμου τῆς δεξιᾶς παραστάδος τοῦ θολωτοῦ τάφου (εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος πρὸς τὸ παρακείμενον «δέπας»). Ἡ συμπίεσις, ἣν ἐδέχθη ὁ πίθος, ἐνησκήθη πρὸς Ν καὶ ὡς ἀποτέλεσμα προῆλθεν ἡ μετατόπισις τῆς καλυπτηρίου πλάκας πρὸς Ν καὶ μέρους τοῦ στομίου. Ὁ πίθος ἦτο ἐξαίρετον ὀπτήσεως καὶ με σχοινιωτὸν κόσμημα κατὰ τὸν ὄμον.

Ἐντύπωσιν προκαλεῖ τὸ σημεῖον εἰς ὃ εὐρέθη καταπεσοῦσα ἡ καλυπτήριος

πλάξ, ἐνῶ τὸ στόμιον τοῦ πίθου ἦτο πλήρες χρώματος. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἀρχικῶς ὁ πίθος ἦτο ὀρατὸς εἰς αὐτὴν του τὴν θέσιν, ὅτι ἀργότερον ἐθραύσθη τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ πίθου, ἐπληρώθη τὸ ἐσωτερικόν του χρώματος καὶ μετὰ ταῦτα, ἐνῶ ὁ πρὸ τοῦ στομίου του χώρος ἦτο ἐλεύθερος καὶ ἀκάλυπτος, ἀπέπεσαν ἡ καλυπτῆριος πλάξ. Σὺν τῷ χρόνῳ ἐθραύσθη καὶ τὸ στόμιον, πλὴν ὅμως ἤδη, λόγῳ συγκεντρώσεως πρὸ αὐτοῦ χρώματος, ἀπλῶς, λόγῳ σημειωθείσης συμπίεσεως, προωθήθησαν ὀλίγον πρὸς Ν τὰ τμήματα τοῦ στομίου. Συνολικῶς, κατὰ μῆκος, ὁ πίθος, κατελάμβανεν ἔκτασιν 1.80 - 1.85 μ. Τὸ ἐσωτερικόν του ἡρευνήθη μερικῶς, ἀνευρέθη δὲ μόνον παχὺ κέρας, πιθανῶς, ἐλάφου. Ὁ πίθος οὗτος ἀπέχει μόνον 10 ἐκ. πρὸς Δ τοῦ πίθου 5, μετὰ τοῦ ὁποίου εἶναι ἀπολύτως παράλληλος μὲ κοινὴν κατεύθυνσιν στομίου πρὸς Νότον, ἥτοι πρὸς τὸν περιβόλον καὶ παραλλήλως πρὸς τὴν εἴσοδον τοῦ τάφου. Ἀπὸ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ στομίου ἀπέχει 55.5 ἐκ., εὐρηνται δὲ ἀμφοτέροι εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον καὶ ἀκριβέστερον εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος κατὰ τὸ νότιον τμήμα τῆς λιθίνης ἐπιστρώσεως τοῦ τύμβου.

Ἐγράφη περὶ λιθίνης ἐπιστρώσεως τοῦ τύμβου κατὰ τὸ νότιον τμήμα τοῦ τύμβου, πλὴν ὅμως οὐσιαστικῶς ἐπίστρωσις διὰ λίθων δὲν ὑφίσταται εἰδικῶς εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο μεταξὺ ὅλων τῶν μερῶν τοῦ τύμβου. Συγκεκριμένως, πρὸ τοῦ πίθου 1 καὶ τοῦ παρακειμένου του 5 (καὶ ὑπ' αὐτούς) εἶχον ἀφαιρεθῇ οἱ μεγάλοι ἀργοὶ λίθοι (πίν. 152α, 155α-β) τῆς ἐπιστρώσεως τοῦ τύμβου καὶ εἶχον ἀναφανῇ — ἐνδον τοῦ περιβόλου — μικρότεροι, οἵτινες ἀνῆλθον εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ΠΕ κτηρίου τοῦ προγενεστέρου οἰκισμοῦ, ἐφ' ὧν λίθων εἶχε τεθῇ ἓν «δέπας ἀμφικύπελλον»¹, τυπικὸν κατὰ τὸ σχῆμα καὶ τὴν μορφήν ἐξίτηλον ἀμυρόχρωμον ἀγγεῖον τῆς ΜΕ ἐποχῆς (πίν. 156α), γνωστὸν καὶ ἐξ ἄλλων μεσσηνιακῶν θέσεων, ὡς ἐκ τῆς ἀκροπόλεως τῆς Μάλθης, ἐκ Μεθώνης (Νησακούλι), ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου εἰς Ὁσμάναγα (Κορυφάσιον Πυλίας), ἐκ τοῦ πρωτολακκοειδοῦς τάφου Κεφαλοβρύσου 1 Βολιμιδίων (ἐξ τὸν ἀριθμὸν) καὶ ἐκ τοῦ ΜΕ οἰκισμοῦ τῶν Νιχωρίων καὶ τῆς Ἀνατ. Οἰκίας τῆς Περιστεριᾶς.

Ὁ πίθος Ν - 1 εἶναι σαφὲς ὅτι, οὗτος τοῦλάχιστον, ἀρχικῶς εὔρητο εἰς ἄλλο σημεῖον τοῦ τύμβου καὶ δὴ καί, προφανῶς, εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ἐπρόκειτο νὰ δημιουργηθῇ τὸ στόμιον καὶ ὁ πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ θολωτοῦ τάφου («δρόμος»). Κατὰ ταῦτα, διὰ λόγους σεβασμοῦ, καὶ διατηρήσεως, μετεφέρθη οὗτος δεξιώτερον (ἀνατολικώτερον) καὶ ἐτοποθετήθη δεξιᾷ τῆς δεξιᾶς παραστάδος τοῦ τάφου, ἀκριβῶς δίπλα τοῦ ΝΝΑ - 5 πίθου, ὅστις, δὲν ἀποκλείεται, ὁμοίως, νὰ μετεκινήθη καὶ αὐτὸς κατὰ τι πρὸς ἄνετον δημιουργίαν τοῦ, οὕτως ἢ ἄλλως, ἀσυμμέτρου ἐν σχέσει πρὸς τὸν ταφικὸν θάλαμον στομίου τοῦ τάφου.

Ὁ πίθος ΝΝΑ - 5 ἦτο, ὁμοίως, εἰς ὀριζοντίαν τοποθέτησιν μὲ τὸ στόμιον πρὸς Νότον ἀλλ' ἄνευ καλυπτηρίου πλακός, ἥτις καὶ οὐδαμοῦ ἐπεσημάνθη.

Φαινομενικῶς, ὁ πίθος εὕρηται ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ παχέος τοίχου τοῦ εὐμεγέθους ΠΕ κτίσματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὕρηται καὶ τὸ πρὸς Νότον ἀποκείμενον ΜΕ «δέπας». (Τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ χείλους τοῦ εὕρηται εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος πρὸς τὸ «δέπας» καί, κατὰ συνέπειαν, πρὸς τὸ ἀνώτερον σημεῖον τοῦ ὑποκειμένου ΠΕ τοίχου.) Γενικῶς, ἡ ὀπτησίς του ὑπῆρξεν ἀτελής καὶ ἡ διατήρησίς του κακὴ καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν διερράγη εἰς πλεῖστα σημεῖα τὸ τοίχωμά του εὐθὺς ἅμα τῇ ἐπαφῇ του μὲ τὴν ἀτμόσφαιραν. Τὸ φαινόμενον μῆχός του ἀνέρχεται εἰς 1.47 μ., τὸ φαινόμενον πλάτος του εἰς 95 ἐκ. καὶ ἡ φαινόμενη διάμετρος τοῦ χείλους του εἰς 50 ἐκ. Ὁ πίθος οὗτος ἔχει ὠραῖον πλαστικόν - δακτυλόπλαστον κόσμημα εἰς δύο σειράς, λόγῳ δὲ τῆς καλῆς ἐν γένει ἐμφανισέως του, ἀσφαλῶς, ἐὰν εἶχε ὀπτηθῇ καλῶς, θὰ ἦτο τέλειος εἰς ὅλα τὰ σημεῖα. Ἐκ προχείρου ἐρευνῆς εἰς τὸ ἐσωτερικόν του (ἡ κανονικὴ ἀνασκαφὴ καὶ ὁ πλήρης καθαρισμὸς ἀφέθησαν δι' ἄλλην ἀνασκαφικὴν περίοδον, ὥστε νὰ ἐπιτελεσθῇ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ κ. Breitinger) προῆλθον ὠρισμένα ὄστρακα τοῦ τύπου τῶν μελανῶν Ἀργείων πρωτομινυέων ἀγγείων, τὰ ὁποῖα θὰ εἶναι πολὺτιμα διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν ταφῶν τῶν πίθων καί, κατ' ἐπέκτασιν διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς περιόδου χρήσεως τοῦ τύμβου καθόλου (πίν. 156β).

Οἱ πίθοι 1 καὶ 5 ἐφάπτονται μεταξὺ των, ἡ ἀνατολικὴ δὲ πλευρὰ τοῦ ἐξ αὐτῶν πέμπτου εἶναι εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν μὲ λίθους, ἰδίᾳ, τοῦ λιθίνου μαχνύου τοῦ τύμβου. Σημειωτέον ἐν τέλει, εἰδικῶς περὶ τοῦ πίθου 5, ὅτι πρὸ αὐτοῦ (ἀλλὰ καὶ πρὸ τοῦ 1) καὶ ἀκριβέστερον πρὸ τοῦ ἀντιστοίχου σημείου τοῦ κατεστραμμένου κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο περιβόλου δὲν εὕρητο οἱ λίθοι ἐκ τοῦ χώρου ὃν οὗτος κατέλαβε τοποθετηθεὶς ἐντὸς τοῦ τύμβου, ὡς παρετηρήθη εἰς ἄλλας περιπτώσεις. Ἔστω καὶ τοῦτο δεῖγμα τῆς μεζζονος ἀναστατώσεως πρὸς διαμόρφωσιν τοῦ χώρου κατὰ τὸ νότιον τμήμα τοῦ τύμβου πρὸς κατασκευὴν τοῦ πρωτομυκηναϊκοῦ θολωτοῦ τάφου, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀπόδειξις ὅτι πρέπει καὶ ὁ πίθος 5 νὰ μετεκινήθῃ ἐκ μιᾶς ἄλλης ἀρχικῆς θέσεώς του κατὰ τὸ μεζζον νότιον τμήμα τοῦ τύμβου λόγῳ κατασκευῆς τοῦ θολωτοῦ τάφου. Πράγματι, ἐὰν ὑφίσταντο οἱ λίθοι πρὸ τοῦ περιβόλου εἰς ἀντίστοιχον σημεῖον πρὸ τοῦ πίθου τούτου, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἡμεθα βέβαιοι ὅτι τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον εὐρέθη ὁ πίθος ἦτο τὸ ἀρχικόν. Ἀντιθέτως, ἡ ἔλλειψις αὐτῶν ἐπιβεβαιεῖ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι καὶ ὁ πίθος οὗτος μετεκινήθη, ἀναμφισβητήτως, εἰς ἐνδεῖξιν σεβασμοῦ διὰ τοὺς παλαιότερους νεκροὺς τοῦ τύμβου, ὡς οὗτο διεπιστώθη καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις (πίθοι 1 καὶ 10) καὶ οὗτοι θὰ μετεκινήθησαν λόγῳ διανοίξεως τοῦ «δρόμου» τοῦ θολωτοῦ τάφου. Πάντως, εἰς προσεχῇ ἀνασκαφικὴν περίοδον θὰ ἐρευνηθῇ ἡ μεταξὺ τῶν πίθων 1 καὶ 5 καὶ τοῦ πρὸς Νότον ἐπὶ τοῦ ΠΕ τοίχου ΜΕ ἐποχῆς τάφου μικρὰ ἐπίχωσις, ὥστε νὰ διακριθῇ τὴν ἀκριβῶς συνέβη καὶ κατὰ ποῖαν ἀκριβῶς περίοδον.

Κατὰ τὸν αὐτὸν ΝΝΑ τομέα τοῦ τύμβου διεπιστώθη ὁμοίως ὅτι δύο μόνον λίθοι τοῦ περιβόλου εὕρηται ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ΠΕ τοίχου (πίν. 155β) καὶ ὅτι οἱ

λίθοι οὗτοι ἐρείδονται ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρου σημείου αὐτοῦ χωρὶς οὐσιαστικῶς νὰ παρεμβάλλεται χῶμα (20 - 21/σ - τ). Ἄρα, κατ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖον ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους κατὰ τὴν περίοδον κατασκευῆς τοῦ τύμβου ἔφθανεν ἀκριβῶς εἰς τὴν ἀνωτέραν ἐπιφάνειαν τοῦ δυτικοῦ ΠΕ τοίχου. Κατὰ τὴν περίοδον, τέλος, τῆς κατασκευῆς τοῦ θολωτοῦ τάφου, καθ' ἣν ἐτοποθετήθησαν οἱ πίθοι 1 καὶ 5, ἀφῆρέθησαν ὁλοσχερῶς οἱ λίθοι τοῦ μανδύου τοῦ τύμβου οἱ ὑπερκείμενοι τοῦ δυτικοῦ ΠΕ τοίχου. Ὁ τοῖχος οὗτος ἔβαιναν ὑπὸ τὸν περίβολον, ὁπότε, μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν λίθων, ἐνεφανίσθη οὗτος καὶ πάλιν, πλεόν, ἔνδον τοῦ τύμβου. Τότε, κατὰ τὴν ΥΕ I περίοδον, ἐπανετοποθετήθη τὸ «δέπας» ἔνδον τοῦ περιβόλου ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ ΠΕ τοίχου εἰς σημεῖον, βεβαίως, ἐλάχιστα ἀπέχον τοῦ ἀρχικοῦ, εἰς τὸ ὅποῖον δέον ὅπως δεχθῶμεν ὅτι εἶχε τοποθετηθῇ κατὰ μίαν ὑστάτην φάσιν τῆς ΜΕ ἐποχῆς (20/σ - τ). Δι' αὐτὸ εὐρέθη μάλιστα καὶ χαμηλότερον τῶν λίθων τοῦ περιβόλου. Οὕτω, τὸ σύνολον τοῦ ΝΝΑ τοῦτου τμήματος τοῦ τύμβου φαίνεται ὡς νὰ ἔχη ὑποστῇ καθίζησιν λόγῳ, βεβαίως, τῆς κατὰ περιόδους ἀφαιρέσεως τοῦ λιθίνου μανδύου. Ὅμως, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς περιόδους κατὰ τὰς ὁποίας ἔγιναν αἱ μεταβολαὶ αὐταί, ἐγείρεται ἡ ἀκόλουθος προβληματικὴ τῶν πραγμάτων: δεχόμεθα ὅτι τὸ «δέπας» ἀνήκει σαφῶς εἰς τὴν ΜΕ ἐποχὴν καὶ ὅτι τὰ πλάσια χρήσεως αὐτοῦ ἔσως ἐπεκτείνωνται πέραν αὐτῆς. Κατὰ ταῦτα, τοῦτο ἐχρησιμοποιήθη κατὰ μίαν περίοδον καθ' ἣν ὁ τύμβος εἶχε περιπέσει εἰς ἀχρησίαν μετὰ τὴν χρησιμοποίησίν του κατὰ τὰς ἀρχάς, τοῦλάχιστον, τῆς ΜΕ ἐποχῆς, ὡς ὑποδηλοῦται διὰ τῶν πρωτομινυείων ὀστράκων τῶν προερχομένων ἐκ τῶν κτερισμάτων τῶν πίθων 5 καὶ 13. Ὁ προσορισμός του παραμένει εἰς ἡμᾶς ἄγνωστος, διατὶ δηλ. ἐχρησιμοποιήθη πρὸς τυμβοχόησιν, πρὸς μεταθανάτιον προσφορὰν χάριν ἐνὸς συγκεκριμένου νεκροῦ ἐνὸς ταφικοῦ πίθου ἢ ὑπὸ μεταγενεστέρων χάριν τοῦ συνόλου τῶν νεκρῶν τοῦ ὁρατοῦ, πάντοτε, τύμβου ἢ δι' ἄλλον λόγον.

Ὡς ἐκ τῆς ἀρχικῆς — εἰς ἡμᾶς ἀγνώστου — χρήσεώς του προϋποτίθεται ἡ ἐπὶ μακρὸν ἐκθεσίς του (τοῦ «δέπα»), ἴσως, εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν. Μετὰ ἱκανὸν χρονικὸν διάστημα ἐπηκολούθησεν ἡ μεγάλη μετατροπὴ διὰ τῆς καταστροφῆς τοῦ κέντρου τοῦ τύμβου τῶν ὑποκάτω ὑπολειπομένων ΠΕ κτισμάτων καὶ τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ τύμβου, τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ περιβόλου συμπεριλαμβανομένου.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἀντιμετωπίζομεν δύο περαιτέρω δυνατότητας: α) ἡ τὸ «δέπας» νὰ εἶχε τοποθετηθῇ ἀρχῇθεν εἰς τὸ σημεῖον (ἐπὶ τοῦ ΠΕ παχέος τοίχου ἔνδον τοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου) εἰς ὃ εὐρέθη μετὰ μίαν ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς προγενεστέραν τῆς περιόδου κατασκευῆς τοῦ θολωτοῦ τάφου καταστροφὴν τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ τύμβου ἢ β) τὸ «δέπας» νὰ ἐτοποθετήθη ἐκεῖ μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν λίθων τοῦ τύμβου κατὰ τὴν περίοδον κατασκευῆς τοῦ θολωτοῦ τάφου, περίπτωσις ἣν προκρίνομεν λόγῳ τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων.

Ὑποθετικῶς παραμένει ἡ πιθανότης διατηρήσεως τοῦ «δέπα» ἐπὶ μακρὸν

(ἐπὶ αἰῶνα καὶ πλεόν) εἷς τι σημεῖον τοῦ τύμβου καὶ δεχόμεθα ὅτι ἐτέθη τελικῶς ἐπὶ τοῦ ΠΕ τοίχου. Οὕτω, δυνατόν ὅπως ἀντιμετωπίσωμεν τὴν περίπτωσιν νὰ ἔγινε ἡ μεγάλη μεταβολὴ πρὸς κατασκευὴν τοῦ θολωτοῦ τάφου πολλὸ ἐνωρίτερον ἢ ὅσον νομίζομεν. Ἰσως, τὴν λύσιν μᾶς δώσῃ ἡ πρὸ τοῦ πίθου 1 ἐπίχρσις διὰ τοῦ κεραμεικοῦ ὑλικοῦ τὸ ὅποιον θὰ ἔχῃ ἔνδον διαφυλαχθῇ καὶ τοῦτο διότι εἶναι βέβαιον ὅτι αὐτὴ ἡ μελίσων περιοχὴ ἀπὸ τοῦ πρώτου ΝΝΑ λίθου τοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου καὶ τοῦ δυτικοῦ ΠΕ τοίχου διελύθη πρὸς δημιουργίαν τοῦ θολωτοῦ τάφου καὶ τοῦ πρὸ αὐτοῦ «δρόμου». Ὅλα, βεβαίως, εἶναι σχετικὰ, διότι σημασίαν ἔχει πόθεν ἐλήφθη τὸ πρὸς πλήρωσιν τοῦ κενοῦ τοῦτου χώμα. Τὴν τελικὴν χρονολόγησιν περὶ κατασκευῆς τοῦ θολωτοῦ τάφου θὰ δώσῃ ἡ μελέτῃ τῶν κτερισμάτων τοῦ ταφικοῦ θαλάμου, διὰ τὰ πλεῖστα ὅμως τῶν ὁποίων δὲν ἔχομεν σαφεῖς ἐνδείξεις ὥς πρὸς τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὅποιον εὐρέθησαν τῷ 1956.

Ἐνδιαφέροντα ὑπῆρξαν καὶ τὰ σημειωθέντα ἐπὶ τοῦ τύμβου — κατὰ τὸ ΝΑ πάντοτε τμῆμα — εὐρήματα. Οὕτως εὐρέθησαν καὶ ΠΕ ἐποχῆς ὅστρακα (ὡς τμήματα ΠΕ πίθων ἐκ πηλοῦ μετὰ ὀρυκτῶν ἐγκλισμάτων, ὅστρακα μικρῶν ΠΕ ἀγγειδίων, τμήματα ἀπὸ χεῖλη ΠΕ φιαλιδίων, ὅστρακα κυμβῶν, κοίλαι βάσεις ΠΕ ἀγγείων, ὅστρακον τοῦ ΠΕ μετὰ πλαστικῆς διακοσμῆσεως πίθου τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ «δρόμου», ριφθέν, προφανῶς, τῷ 1956 μετὰ χωμάτων) καὶ ΜΕ ἐποχῆς (ὅστρακα πίθων, κεκαυμένον ἀγγεῖον κ.ἄ.), ἔτι δὲ τμῆμα μυκηναϊκῆς κύλικος. Τὸ πλεόν ἐνδιαφέρον, πάντως, εὐρημα ὑπῆρξε ζευγὸς μαύρων χονδροειδῶν ἀγγειδίων μετὰ μαστοειδῶν ἀνὰ ζεύγη ἐκατέρωθεν τῶν λαβῶν ἢ ὑπὸ τὸ χεῖλος ἢ τὸν λαίμῳ ἀποφύσεων (πίν. 156γ). Ἡ διάμετρος τῶν βάσεων τῶν ἀγγειδίων τούτων ἀνέρχεται εἰς 6.80 καὶ 4.68 ἐκ. ἀντιστοίχως. Τὰ ἔνδον τοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου εὐρεθέντα ἀγγεῖδια κρίνονται ἀνάλογα τῶν ἄλλων, τὰ ὅποια εἶχεν ἀνεύρει ὁ καθηγητὴς κ. Κάσκει εἰς Λέρναν¹, διὰ τὰ ὅποια ὑπεστήριξεν ὅτι ἐμφανίζονται κατὰ τὴν ΠΕ ΙΙΙ φάσιν καὶ συνεχίζεται ἡ κατασκευὴ των καὶ κατὰ τὴν ἀκολουθοῦσαν ΜΕ ἐποχὴν. Ὁ αὐτὸς τύπος ἀγγείων ἀνεγνωρίσθη εἰς στρώματα τῆς αὐτῆς φάσεως εἰς Λευκαντὶ Εὐβοίας ὑπὸ τοῦ R. Howell, ὅστις εἶχε διαπιστώσει ὅτι τὰ ἀγγεῖα ταῦτα τοῦ Λευκαντὶ κατεσκευάζοντο καὶ κατὰ τὴν ΜΕ ἐποχὴν².

Διάφορον εὐρημα ἐσημειώθη καὶ εἰς τὸν ΑΝΑ τομέα τοῦ τύμβου, ἦτοι εἰς μικρὸς τρίτων (*Murex trunculus*) μήκους 6.50 ἐκ. καὶ ἄνευ ὀπῆς. Πρόκειται, δηλ., κατὰ διαπίστωσιν τοῦ καθηγητοῦ κ. Νικ. Συμεωνίδου περὶ μαλακίου τῆς οἰκογενείας *muricidae*, ἀσφαλῶς δὲ ἐρρίφθη μεταγενέστερον ἐπὶ τοῦ τύμ-

1. J.L. CASKEY, Houses of the Fourth Settlement at Lerna, Χαρτσήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὀρλάνδον, Γ' (1966) 151, εἰκ. 22 ἐν πίν. LV (Lerna IV d).

2. R. HOWELL ἐν M.R. PORHAM - L.H. SACKETT, Excavations at Lefkandi, Euboea 1964 - 66 (1968) 9 καὶ R. WÜNSCHE, Studien zur äginetischen Keramik der frühen und mittleren Bronzezeit (1977) 103 σημ. 118.

βου μετ' ἄλλων χωμάτων καὶ τοῦτο διότι εὗρέθη ὑπεράνω τῆς λιθίνης ἐπιστρώσεως τοῦ τύμβου, ἔνδον τοῦ περιβάλου. ('Επόπται ἐργασίας: 'Ελλη Κομνηνοῦ, 'Αθαν. Μπάλας.)

Ἀνατολικὸς τομεὺς

Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀκριβῶς σημεῖον τοῦ τύμβου καὶ δύο μέτρα ἔνδον (δυτικώτερον τοῦ περιβάλου), ἀκριβῶς πρὶν ἐμφανισθῇ ὁ πίθος Α - 11, ἐφάνη τμήμα τεχνητοῦ λίθου τῆς ἐποχῆς, ὅστις ἀρχικῶς ἐχαρακτηρίσθη ὡς στρώσις βοτσάλων ἐπὶ πίθου καὶ συνεδέθη πρὸς ταφικὸν ἔθιμον τῆς ἐποχῆς νὰ καλύπτεται τὸ δάπεδον τοῦ τάφου (ιδίᾳ κατὰ τὴν ΜΕ ἐποχῇ) διὰ στρώματος χαλίκων ἢ βοτσάλων. Ταχέως ὅμως κατέστη σαφές ὅτι ἐπρόκειτο περὶ πλακῆς καὶ δὴ καὶ τεχνητῆς, ἣτις εἶχε περιέλθει ἤδη εἰς κατὰστασιν ἀποσαθρώσεως, ὡς θὰ ἦτο ἐπὶ μακρὸν παλαιότερον ἐκτεθειμένη εἰς τὰς βροχὰς καὶ ἣτις, βεβαίως, δὲν θὰ διατηρηθῇ μετὰ τὴν ἐξαγωγὴν της (πίν. 157α).

'Ακριβῶς, ἡ ἄλλειψις λίθου εἰς τι σημεῖον τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ τύμβου κατέστησε πρόδηλον τὴν εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο ὑπαρξίν πίθου, διὸ καὶ ἐπεχειρήθη ὁ κατ' ἀρχὴν καθαρισμὸς τοῦ σημείου. Οὕτως, ἐσχηματίσθη ἐλεύθερος λίθων χῶρος, ὡς καὶ ἀρχικῶς, συνολικοῦ μήκους 1.50 μ. ἀπὸ Α - Δ καὶ ἀκριβέστερον ἀπὸ τῶν ἐπισημανθεισῶν ἀνατολικῶς καλυπτηρίων πλακῶν μέχρι τοῦ ὑποτιθεμένου σημείου Δ, ὅπου ἄρχονται ἀποτόμως ἀνυψούμενοι πρὸς τὴν θόλον οἱ λίθοι τοῦ τύμβου, οἵτινες, οὐσιαστικῶς, δὲν ἀποτελοῦν μέρος τῆς λιθίνης αὐτοῦ ἐπιστρώσεως, ἀλλὰ ἀποτελοῦν τὸν χρησιμοποιηθέντα ὄγκον λίθων πρὸς ἀντιστήριξιν τῆς θόλου τοῦ μυκηναϊκοῦ θολωτοῦ ταφικοῦ μνημείου (πίν. 154β). 'Ανεφάνη μάλιστα καὶ ὁ πίθος Α - 11 εἰς ἓν σημεῖον ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ μέσον τοῦ σώματός του καὶ ἀνωτέρω, ὅπερ εἶχε διατηρηθῇ εἰς τὴν ἀρχικὴν του θέσιν, δὲν εἶχε δηλ. συμπίεσθῇ καὶ δὲν εἶχε καταπέσει (πίν. 157β).

'Ο πίθος Α - 11, ἀκριβῶς πρὸς Ἀνατολὰς ἐστραμμένος, ἦτοι πρὸς τὸν περίβολον, διὰ τῆς θέσεώς του, ἐπιτρέπει εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἀκτῖνα τοῦ τύμβου νὰ ἐφάπτεται ἀκριβῶς τῆς βορείας του μακρᾶς πλευρᾶς. 'Ακριβῶς, ἐπίσης, πρὸ τοῦ μὴ εἰσέτι ἀναφανέντος στομίου τοῦ πίθου εὗρέθη ἀπολύτως κατακόρυφον τὸ σφῶζόμενον πῶμα τοῦ πίθου, οὕτινος πώματος τὸ μῆκος (Β - Ν) ἀνέρχεται εἰς 73 ἐκ. Πρόκειται περὶ πλακωτοῦ λίθου, ἀνατολικῶς τοῦ ὁποίου, ἐφαπτόμενοι, ὑπῆρχον ἄλλοι ὀγκώδεις ἀργοὶ λίθοι χρησιμεύσαντες — καὶ ἀποδειχθέντες ἐπαρκεῖς — εἰς ἀντιστήριξιν τοῦ πώματος, ὥστε νὰ μὴ καταπέσῃ τοῦτο καὶ ἀπελευθερώσῃ τὸ στόμιον τοῦ πίθου. Συγχρόνως παρετηρήθη ὅτι πρὸς δημιουργίαν χώρου διὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ πίθου, εἶχε καταστραφῇ καὶ τὸ ἀντίστοιχον τμήμα τοῦ πρὸ αὐτοῦ περιβάλου, ὅστις περίβολος μετεποιήθη διὰ δημιουργίας (24/ν - ξ) προεζέχοντος τοῦ λοιποῦ περιβάλου — τόξου τῇ βοήθειᾳ ὀλίγων ὀγκωδῶν λίθων. "Ἄλλοι λίθοι, μικροτέρων σαφῶς διαστάσεων (τῆς μεσαίας κατηγορίας) ἀπεριφύθησαν, ἢ μᾶλλον, ἐτοποθετήθησαν κανονικῶς πρὸ

τοῦ νέου τμήματος τοῦ πρὸ τοῦ πίθου περιβόλου, ἀκολουθοῦντες τὴν κλίσιν τοῦ ἐδάφους τῆς ἐποχῆς ἐκεῖνης (24 - 25/ν - ξ). Κενόν, ὡσαύτως, ἀφέθη καὶ πρὸ τῶν λίθων ἀντιστηρίξεως τοῦ πώματος τοῦ στομίου τοῦ πίθου, ἐντὸς τοῦ ὁποίου (κενοῦ) εἰς βάθος 30 - 50 ἐκ. ἀνευρέθησαν ὕστρακα ΠΕ II ἀγγείων.

Ὡς καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα, οὕτω καὶ εἰς τὸ σημεῖον πέριξ τοῦ πίθου τούτου ἡ κλίσις τοῦ τύμβου ἦτο μικρά. Εὐθὺς ὀπισθεν τοῦ πίθου (πρὸς Δ) οἱ λίθοι — μετὰ τὸ ὑπάρχον κενὸν ἐκ τῆς χωματίνης ὑπερθεν τοῦ δυτικοῦ ἡμίσεος τοῦ πίθου ἐπιχώσεως — ἐμφανίζονται, ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω, χωροῦντες ἀποτόμως πρὸς τὸ ἄνω (πίν. 154β). Οὗτοι ἀνῆκον εἰς τὸ σύστημα ἐξωτερικῆς στηρίξεως τῆς θόλου, εἶναι δὲ σαφές, κατὰ ταῦτα, ἐκ τῆς τοποθετήσεως τῶν λίθων πέριξ καὶ ὑπερθεν τοῦ πίθου (πάντοτε ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ δυτικὸν ἡμισυ τοῦ πίθου) ὅτι εἶχον τοποθετηθῇ μετὰ πάσης προσοχῆς πέριξ τοῦ πίθου καὶ οὐχὶ ἐπ' αὐτοῦ καὶ δι' ἓνα εἰσέτι λόγον: σεβασμοῦ (κατὰ τὴν πρώτην μυκηναϊκὴν φάσιν) πρὸς τοὺς παλαιότερους νεκροὺς τῆς τυμβικῆς περιόδου.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο θὰ γίνη μία παρένθεσις πρὸς ἐξέτασιν ἐνὸς προβλήματος τὸ ὁποῖον, ἴσως, ἐνδιαφέρει τὴν περίπτωσιν τοῦ πίθου Α - 11. Ὁ καθηγητῆς N. Hammond, γνώστης ἄριστος πολλῶν προβλημάτων τῶν τύμβων τοῦ μείζονος ἐλλαδικοῦ χώρου, εἶχεν ὑποστηρίξει ὅτι: «No doubt markers, such as stelai, were placed on the surface of a tumulus to indicate approximately where burials had been made, but only a few have survived to help the modern excavator»¹.

Οἱ τύμβοι ὡς ὀγκοειρὰ τηλεφανῇ ταφικὰ μνημεῖα, κατὰ βάσιν δὲν ἔχουν ἀνάγκην στηλῶν - σημάτων². Ἴσως ἔχουν διὰ τὴν περίπτωσιν καθ' ἣν εἶχον λιθίνην ἐπικάλυψιν, ὁπότε θὰ ἦτο, ἴσως, ἀναγκαῖον νὰ ὑποδηλοῦται τὸ ἀκριβές σημεῖον ἐκάστης ταφῆς. Ἀλλ' εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ἀκαλύπτων τύμβων, τῶν στερουμένων λιθίνου μανδύου, τῶν ἀνοικτῶν, κατὰ ταῦτα, εἰς τὸν οὐρανόν, μὲ κωνικὴν, πάντοτε, τὴν συσσωρεύσιν τοῦ χώματος, εἴτε θὰ διηγοίοντο ὀρύγματα εἰς ὀρισμένα σημεῖα διὰ ταφάς, ὁπότε θὰ ἦτο ἀναγκαῖον νὰ τεθῇ δι' ἐκάστην ταφὴν σῆμα, εἴτε αὐτὴ αὕτη ἡ κατασκευὴ διὰ μίαν ἐκάστην ταφὴν θὰ διεκρίνετο, ὁπότε δὲν θὰ ἦτο ἀναγκαῖον νὰ τεθῇ σῆμα. Μᾶλλον, ὅμως, παρόμοιοι τύμβοι, δὲν ὑφίστανται. Οἱ ταφικοὶ κύκλοι Α καὶ Β τῶν Μυκηνῶν ἀποτελοῦν οὐσιαστικῶς πολυτύμβους μὲ σῆμα συνήθως εἰς ἐκάστην συσσωρεύσιν χώματος ὑπεράνω τῶν περιλειπομένων λακκοειδῶν τάφων.

Ἀντιθέτως, ὑφίστανται οἱ μετὰ λιθίνης ἐπιστρώσεως, ὁπότε, ἀφαιρουμένων

1. N.G.L. HAMMOND, *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas* (1976) 114 σημ. 80.

2. E. BLACKBURN, *Middle Helladic Graves and Burial Customs with Special Reference to Lerna in the Argolid*, Ph.D. (1970) 286 - 287, (294), ἐνθα γίνεται λόγος περὶ τῶν ἐπὶ τάφων σημάτων. Ἰδιαίτερος μνημονεύεται ἡ περίπτωσις τοῦ τύμβου Δραγμανίου, ὅστις ἐπιστέφεται ὑπὸ πίθου εὐμεγέθους.

τῶν λίθων (ἀργῶν ἢ πλακωτῶν) ἐνὸς σημείου, αὐτομάτως καθίστατο ἄνευ λόγου ἢ κατ' ἄλλον τρόπον (διὰ σήματος) ὑποδήλωσις τῆς ταφῆς καί, κατὰ ταῦτα, οὐδὲν ἐνδεικτικὸν ἐτίθετο. Εἰδικώτερον, ἐὰν ἐκτίζετο κιβωτόσχημος ἢ λακκοειδὴς τάφος ἐντὸς τοῦ τύμβου, ἡ κατασκευὴ διεκρίνετο, ἔτι δέ, ἐὰν ἐτίθετο ταφικὸς πίθος, ἐδημιουργεῖτο κενόν, ὑπερεῖχον δὲ αἱ καλυπτήριοι πλάκες καὶ οἱ λίθοι ἀντιστηρίξεως αὐτῶν, ὁπότε, ἅπαξ ἔτι, σῆμα δὲν ἦτο ἀναγκαῖον. Αὕτῃ εἶναι ἡ περίπτωσις τῶν τύμβων Βρανᾶ Μαρθῶνος, τοῦ τύμβου Ἀγ. Ἰωάννου Παπουλίων καί, νῦν, τῆς Βοῦδοκοιλιάς. Οὕτως, οὐδὲν σῆμα ἀνευρέθη εἰς τὸν τύμβον τῆς Βοῦδοκοιλιάς καὶ ἡρκει τὸ θέαμα ὅπερ παρουσίαζεν εἰς ἕκαστος τῶν ταφικῶν πύθων ὥστε νὰ ὑποδηλοῦται οὗτος (ὁ πίθος) εἰς ὅλον του τὸ μῆκος μετὰ τῆς καλυπτηρίου τοῦ στομίου πλακὸς καὶ τῶν λίθων ἀντιστηρίξεως. Ὁμοίως, εἰς τὸ Νυδρί Λευκάδος οὐδὲν σῆμα εὐρέθη εἰς τοὺς κυκλικοὺς κτιστοὺς τάφους R τῆς περιοχῆς.

Εἰς τὸν πίθον A - 11 τῆς Βοῦδοκοιλιάς ἔχομεν, ἀντιθέτως πρὸς ἄλλας περιπτώσεις, δύο καλυπτηρίους πλάκας, μίαν ἐκ συμπαγοῦς ὕλικου καὶ ἄλλην τεχνητὴν τὴν κατασκευὴν, τὴν εὐθρυπτον «τσιμεντόπλακα» τῆς ἐποχῆς μετὰ βότσαλα ἀναμειγμένην.

Ἡ τεχνητὴ αὕτη τὴν κατασκευὴν πλάξ εὗρητο ἔνδον, δηλ. ἤρχετο εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοῦ ταφικοῦ πίθου. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν ἐνεφανίσθη καὶ ἡ δευτέρα αὕτη μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῆς ἄλλης ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρου τμήματος τοῦ πίθου, ἥτις ὁμοίαζε πρὸς στρῶσιν βοτσάλων (πίν. 157α). Ἀκριβέστερον, ἐδείχθη ὅτι ἡ δῆθεν αὕτη στρῶσις βοτσάλων ἦτο πλάξ τεχνητὴ τὴν κατασκευὴν καί, πιθανώτατα, λόγῳ τῆς περιωρισμένης ἐκτάσεως ἦν κατελάμβανεν ἐπὶ τοῦ πίθου, δέον ὅπως ἀντιμετωπισθῇ ὡς τὸ θραυσθέν - τὸ ἀποκοπέν (ἀνώτερον) τμήμα τῆς δευτέρας, τῆς ἐσωτερικῆς, τεχνητῆς ὁμοίως τὴν κατασκευὴν καλυπτηρίου πλακὸς, ὅπερ ὑπέρτερον τμήμα κατέπεσεν ἐπὶ τοῦ πίθου. Τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι ἀπολύτως βέβαιον, ἀλλὰ λίαν πιθανόν. Ὅντως, τὸ ὑπολειφθὲν ἀνώτερον σημεῖον τῆς ἐσωτερικῆς καλυπτηρίου πλακὸς παρουσιάζει αὐτὴν τὴν θραῦσιν καί, κατὰ ταῦτα, δυνατόν ὅπως ὑποστηριχθῇ ὅτι ἡ πλάξ αὕτη ἀπετέλει τὸ σῆμα τοῦ ταφικοῦ πίθου A - 11. Οὕτω, τὸ ἀνώτερον τοῦτο τμήμα τῆς τεχνητῆς καλυπτηρίου πλακὸς θὰ ὑπερεῖχεν ἀπὸ τοῦ σημείου ἀπὸ τοῦ ὀποίου ἀπεκόπη, τουλάχιστον 30 ἐκ., καὶ θὰ ἀπετέλει τὸ σῆμα τοῦ πίθου ὡς καὶ ἡ ὅλη συσσώρευσις αὐτῶν τῶν ὀγκηρῶν ἀργῶν λίθων πέριξ τῶν καλυπτηρίου πλακῶν καὶ τοῦ ἀνωτέρου ἡμίσεος τοῦ πίθου γενικώτερον.

BA τ ᾱ φ ρ ο ς (πίν. 154α). Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς ἐπεσκέφθη τὸν χώρον ὁ ἰδιοκτήτης τῆς περιοχῆς κ. Παν. Γιαννόπουλος ἐκ Πετροχωρίου. Ἡ ἐπίσκεψις του ἐβοήθησε μεγάλως τὸ ἔργον ἡμῶν, διότι περὶ σκεπτικὰ περὶ τῆς παραβιάσεως τοῦ τύμβου καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου στοιχεῖα. Οὕτως, ἐπιστεύετο, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν παλαιότερων περὶ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τάφου δημοσιευμάτων ὅτι «Μεγάλῃ Ἑλληνιστικῇ τάφρῳ ἐδιχοτόμησε τὸν τά-

φον»¹. Ἡ ἀποψις αὕτη διευτυπώθη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σημειωθέντων εὐρημάτων, πλὴν ὅμως, κατὰ τὴν ἀποψιν τοῦ ιδιοκτήτου, ἡ διαταραχὴ ἐπῆλθε τῷ 1923, ὅτε ἐπεξείρησαν λαθρανασκαφὴν τοῦ τάφου δύο ἐκ τῶν χωρίων Κυνηγὸς καὶ Κορυφάσιον χωρικοί. Κατὰ τὴν τυμβωρυχίαν τοῦ ἔτους τούτου ἀνεμοχλεύθη ὁ τύμβος κατὰ τὸ ΒΑ τοῦ τμήμα, ὁ ταφικὸς θάλαμος κατὰ τὸ γνωστὸν τόξον (διὰ μέσου τοῦ μνημείου) ἀπὸ ΒΑ πρὸς Δ, ἔτι δὲ τὸ Δ τοῦ τύμβου τμήμα. Ἡ ἀναμόχλευσις αὕτη κατέστη σαφὴς ἰδιαίτερος εἰς τὴν ΒΑ τάφρον, ἥτις παρούσῃ εἰκόνα καθολικῆς ἀναστατώσεως. Λίθοι τοῦ τύμβου καὶ τῆς θόλου τοῦ θολωτοῦ τάφου εὕρηντο εἰς πλήρη ἀταξίαν ἀναμεμιγμένοι μετὰ ὄγκων χωμάτων καὶ ποικίλων ὀστράκων, εἴτε πίθων εἴτε μικρῶν εἴτε μεγάλων ἀγγείων. Μέχρι καὶ τοῦ ἐξωτέρου σημείου τῆς τάφρου κατὰ τὸ νοητὸν σημεῖον τοῦ περιβόλου (τόξου ἀναπτύγματος 1.90 μ.) ἀνευρίσκοντο ἄνευ οἴασ-δήποτε συνοχῆς ἀναμεμιγμένα πάσης φύσεως ὀστρακα, ὧν μεταξὺ ὑπερεῖχον τὰ ὀστρακα τοῦ ταφικοῦ πίθου ὑπ' ἀριθ. 13 (τοῦ ὀγδόου πίθου τοῦ τύμβου) ἐκ πορτοκαλόχρου πηλοῦ περιέχοντος ἐγκλείσματα ἐξ ὠπτημένου πηλοῦ. Πέρα τούτων, ὑπῆρχε πληθὺς ὅλη ΠΕ II ἀώτων κυαθίων μετὰ ἔσω νεύοντος χείλους, τμήματα κυμβῶν καὶ φιαλιδίων, ἔτι δὲ παχύτερα ἀγγεῖα ἐκ πηλοῦ μετὰ ὀρυκτῶν ἐγκλείσμάτων, ὧν μεταξὺ καὶ χαλαζίου.

Ὁ ταφικὸς θάλαμος τοῦ θολωτοῦ ταφικοῦ μνημείου παρούσῃ εἰκόνα παρήγαγε διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Μαρινάτου προσελθοῦσαν εἰκόνα. Τοῦ δυτικοῦ σκελετοῦ εἶχον ἀποκοπῇ τὰ κάτω ἄκρα (ἀπὸ τῶν γονάτων μέχρι τῶν πελμάτων), ὡς ταῦτα εὐρέθησαν εἰς τὸν δρόμον τῶν εἰς τὴν κυριολεξίαν τυμβωρύχων, εἶναι ὅμως ἄγνωστον τί ἄλλο ἐπισυνέβη εἰς τὸν θάλαμον εἰς τὸν ὅποιον, ἐν πάσῃ περιπτώσει, δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρξεν ἄλλη κυρία ταφή (ἡ τρίτη, ἂν εἶχεν ὑπολειφθῇ) εἰς τὸ κέντρον τοῦ ταφικοῦ θαλάμου καὶ τοῦτο διότι δὲν ὑπῆρξαν περὶ ἄλλα ὀστᾶ².

Εἰς τὴν δυτικὴν περαιτέρω τάφρον (τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς μείζονος διανο-γείσης τάφρου, ὅπερ συμπίπτει καὶ πρὸς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ τύμβου) ἡ ἀναμόχλευσις ὑπῆρξε περιορισμένης ἐκτάσεως καὶ ἔφθανε μᾶλλον ἀπὸ τοῦ τότε ὑπολειφθέντος ὑψηλοτέρου σημείου τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς θόλου μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου. Βεβαίως, εἰς τὰ δύο μνημονευθέντα τμήματα τοῦ τύμβου θὰ ἐπακολουθήσῃ περαιτέρω ἔρευνα ἵνα διαπιστωθῇ μέχρι ποίου σημείου ἔφθασαν οἱ τυμβωρύχοι πρὸ 54 ἑτῶν. Πάντως, δὲν ἐπεχειρήθη ὑφ' ἡμῶν κατὰ τὴν παρούσαν ἀνασκαφικὴν περίοδον ἡ κατάρριψις τῶν «τοιχίων» (μπάζων οὐσιαστικῶς) τῶν σχηματισθέντων ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων μεταξὺ τῶν ἀπομεινάντων ἀθίκτων μερῶν τῆς θόλου (18 - 19/κ - μ καὶ 14 - 15/ν - ξ) καὶ τοῦτο διότι δὲν ἔπρεπε νὰ μειωθῇ ἡ στερεότης τῶν μερῶν (τόξων) τούτων

1. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1956, 203.

2. Ἰδὲ ἀνωτέρω 249, σημ. 2.

(NNA - ABA, BBA - Δ, ΔNΔ - NND) τῆς θόλου. Ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὰ σημεῖα ταῦτα τῆς θόλου (BA καὶ Δ) θὰ ἐπιχειρηθῇ κατὰ τὴν τελικὴν φάσιν τῆς ἀνασκα-
των) αὐτῶν διὰ νὰ μὴ προκληθῇ ζημία τις ἐκ τῆς ἀφαιρέσεως τῶν «γεμισμά-
φῃς καὶ τοῦτο μεταξύ τῶν τριῶν ὑπολειφθέντων τμημάτων τοῦ θολωτοῦ τάφου.

Κατὰ τὴν τελικὴν φάσιν τῆς ἀνασκαφῆς, ὅτε θὰ διαλυθῇ τὸ παρεμβαλλόμε-
νον τὸ μὲν μεταξύ τοῦ NΔ καὶ τοῦ ΔBA τμήματος τῆς θόλου τὸ δὲ μεταξύ τοῦ
BBA καὶ ABA τμήματος τῆς θόλου ἀναμοχλευμένον ὑλικόν, τὸ προσελθὼν ἐκ
τῆς τυμβωρυχίας τοῦ ἔτους 1923, θὰ εἶναι δυνατόν νὰ ἐξετασθοῦν τὰ κατώτερα
ὑπὸ τὸν τύμβον καὶ τὴν θόλον στρώματα, διὰ νὰ διαπιστωθῇ κατὰ πόσον ὑπῆρ-
χον καὶ ἐκεῖ πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς κτίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων δυνατόν νὰ
προήρχοντο καὶ ὠρισμένα τῶν ΠΕ ὁστράκων ἅτινα κατέχομεν ἐκ τῆς ἀνασκα-
φῆς τοῦ ἔτους 1956 καὶ τῶν ὁποίων ἀγνοοῦμεν τὴν ἀκριβῆ προέλευσιν, ἥτοι
ἀγνοοῦμεν εἰς ποῖον σημεῖον τοῦ ταφικοῦ θαλάμου ἢ τοῦ στομίου ἢ, μᾶλλον,
τοῦ «δρόμου» εὑρέθησαν. Ἀλλῇ εἰδικῇ ἔρουνᾳ ἢ ὁποία θὰ ἀναληφθῇ, ὁμοίως
κατὰ τὴν τελικὴν τῆς ἀνασκαφῆς φάσιν, θὰ ἀφορᾷ εἰς τὰς ἐκατέρωθεν τῶν τά-
φρων πλευρὰς καὶ ἀκριβέστερον εἰς τὰ σημεῖα προσαρμογῆς τύμβου καὶ θό-
λου. Οὕτω, πιστεύεται, θὰ προσέλθουν καὶ ἄλλα πολὺτιμα στοιχεῖα περὶ τοῦ
τρόπου προσαρμογῆς τοῦ τύμβου καὶ τῆς θόλου κατὰ τὴν Πρωτομυκηναϊκὴν
ἐποχὴν (πίν. 157γ).

Ἄλλαι ἐνδιαφέρουσαι διαπιστώσεις περὶ τῆς πορείας τῆς τυμβωρυχίας ἐγέ-
νοντο ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σημειωθέντων εἰς διάφορα σημεῖα (εἴτε τοῦ τύμβου
εἴτε τοῦ τάφου) εὐρημάτων. Κατ' αὐτάς, ἡ τυμβωρυχία ἤρξατο κατὰ τὸ ση-
μεῖον, περίπου, τοῦ περιβόλου εἰς τὸ BA τμήμα τοῦ τύμβου. Οἱ τυμβωρύχοι
ἐχώρησαν πρὸς τὸ κέντρον τοῦ τύμβου ἀπορρίπτοντες δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ χῶμα,
ὁστράκκα καὶ ὅ,τι ἄλλο ἀνευρίσκετο. Λίθους ἔρριψαν καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ πρὸς
τὰ ἀριστερὰ ἐπὶ τοῦ τύμβου, ἀλλὰ, κατὰ τὸ πλεῖστον, συνεσώρευσαν τοὺς ἐξα-
γομένους λίθους (πίν. 154α) ἀριστερᾷ (πρὸς τὸ ABA τμήμα τοῦ τύμβου).
Χωροῦντες πρὸς τὸ κέντρον τοῦ τύμβου, διέλυσαν τὸν κατὰ τὸ σημεῖον
τῆς τάφρου εὐρισκόμενον ταφικὸν πίθον ὑπ' ἀριθ. 13, τὰ ὅστ' αὐτῆς ταφῆς τοῦ
ὁποίου διεσκορπίσθησαν εἰς διάφορα σημεῖα, ἐνῶ τὰ κτερίσματα κυριολεκτι-
κῶς διελύθησαν (πίν. 156β). Ἐν συνεχείᾳ διέλυσαν καὶ τὴν θόλον καὶ συνέχι-
σαν τὸ κατασκορφικὸν τῶν ἔργων διὰ μέσου τοῦ ταφικοῦ θαλάμου ὀδεύοντες
πρὸς Δυσμὰς. Ὁ κιβατόσχημος τάφος (θήκη) κατὰ τὸ BA τμήμα τοῦ θαλά-
μου οὐδεμίαν ζημίαν ὑπέστη, ἐτι δὲ ὁ βόρειος σκελετός¹. Εἰς αὐτὸ ἐβοήθησε
τὸ γεγονός ὅτι, κατὰ τὴν διάλυσιν τοῦ BA τμήματος τῆς θόλου, ἔφθασαν εἰς
τὸν ὑπερκείμενον τῆς θόλου βράχον καὶ δὲν ἐπροχώρησαν πλέον εἰς βάθος εἰς
τὸ ἐσωτερικόν (ὑπέδαφος) ὑπόστρωμα τοῦ ταφικοῦ θαλάμου. Εἰς τὸ δυτικὸν
τμήμα τοῦ αὐτοῦ θαλάμου κατέστρεψαν, ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω, τὰ κάτω

ἄκρα τοῦ δυτικοῦ σκελετοῦ καὶ διέλυσαν μετὰ ταῦτα τὴν θόλον (Δ τμήμα), συνεχίσαντες διὰ μέσου τοῦ τύμβου, εἰς τὸν ὅποιον, ὡς φαίνεται, δὲν ἐπήνεγκον, πλέον, μεγάλας καταστροφάς.

Καθ' ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα, εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ θαλάμου, ἔρριπτον δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τὰ χώματα καί, τελικῶς, ἐκ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ δαπέδου πρὸς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ τύμβου. "Οστρακκα, προσελθόντα ἐκ τῆς ΒΑ τάφρου, εὐρέθησαν εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ τύμβου (ΑΒΑ καὶ ΒΒΑ).

Ἡ κεραμεικὴ τῆς ΒΑ τάφρου. Μετὰ τὴν ἑναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς, ἐδημιουργήθη (19 - 22/η - λ) τάφος μήκους 5.60 μ. καὶ πλάτους 2 μ. ἀπὸ τῆς θόλου τοῦ τάφου πρὸς ΒΑ. Εὐρέθη ἐν μόνον, πιθανῶς, νεολιθικῆς ἐποχῆς ὅστρακον, ὕπερ προέρχεται, ἀσφαλῶς, ἐκ τῆς μείζονος ἀναμοχλεύσεως τοῦ χώρου. Κατὰ τὰ λοιπά, ὁ κύριος ὄγκος τῆς κεραμεικῆς ἐκπροσωπεῖ τὴν πρόδρομον τοῦ τύμβου περίοδον, ἥτοι τὴν περίοδον τοῦ πρωίμου ΠΕ οἰκισμοῦ, ὅστις, βεβαίως, δέον ὥπως νοηθῇ ὡς λίαν περιωρισμένης ἐκτάσεως καὶ τοῦτο διότι εἰς τινὰς πλευράς (Α - Ν) δὲν ἀπέχουν πλέον πολὺ αἱ ἀπόκρημνοι καὶ βραχῶδεις πλευραὶ τοῦ βραχίονος τούτου τοῦ ὄρου τῆς Βοῖδοκοιλιᾶς, ἐνῶ εἰς τὰς λοιπὰς (Δ - Β) ὁ βράχος τῆς περιοχῆς ἐμφανίζεται ἀκάλυπτος οἰουδήποτε κτίσματος. Ἡ κεραμεικὴ αὕτη προέρχεται καὶ ἐκ τῆς ἐκτὸς τοῦ περιβάλλου νοουμένης ὡς δημιουργηθείσης ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων τάφρου, ἀναμένεται δὲ ὅτι κατὰ τὰς προσεχεῖς ἀνασκαφικὰς περιόδους, ὅποτε καὶ θὰ χωρήσωμεν ἔτι πλέον εἰς βάθος, θὰ εὐρεθοῦν ἐλλιπῆ καὶ ἐν ἀναμοχλεύσει τὰ ὑποκείμενα τοῦ τύμβου ΠΕ ἐποχῆς ἀρχιτεκτονικὰ ἐρεπίτα.

Εἰς ἱκανὸν ποσοστὸν, μετὰ τὴν ΠΕ ὁστράκων, ἐξεπροσωποῦντο ὅστρακα ἀώτων κυαθίων τῆς ΠΕ II φάσεως μετὰ ἔσω νεύοντος χείλους. Ὀλιγώτερα ἦσαν τὰ μεθ' ἀπλοῦ χείλους κυάθια καὶ μεμονωμένα ὅστρακα δυνάμενα νὰ προέρχωνται ἐξ ἐμβαμματοδοχείων (κύμβα, sauceboat). Ἐκ τῶν αὐτῶν προτυμβικῶν φάσεων προέρχονται καὶ τὰ πιθοειδῆ καὶ ἄλλων παχέων τοιχωμάτων ἀγγεῖα, ἅτινα εἶχον κατασκευασθῇ ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ, κατὰ τὸ πλεῖστον, μετ' ὀρυκτῶν ἐγκλεισμάτων. Ἐξ αὐτῶν τῶν ΠΕ προτυμβικῶν φάσεων προέρχονται καὶ πλεῖσται ὅσαι διεδρικαὶ καὶ τριεδρικαὶ κατὰ τὴν μίαν ὕψιν λεπίδες ἐξ ὀψιανοῦ, ἅπασαι μερικῶς σφζόμεναι, ἔτι δὲ ὠρισμένα ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ καὶ πυρίτου. (ΠΕ ὅστρακα ἐν πίν. 158β.)

Τὴν ἐποχὴν τοῦ τύμβου ἐξεπροσώπων ἐλάχιστα ὅστρακα, πέρα τῶν πολυπληθῶν ὁστράκων τοῦ μετὰ σχοινοτοῦ κοσμήματος πίθου ΒΑ-13 (πίν. 158α-β). Ἴσως προκίβουν καὶ ἄλλα μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς συγκολλήσεως τῶν ὑπολειπομένων τούτων ὁστράκων. Τὰ ΜΕ ὅστρακα εἶναι ἐλάχιστα, ἀλλ' εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἀντιμετωπίσθησαν ὡς ἀποτελούντα τὰ ὑπολείμματα τῶν κτερισμάτων τοῦ ταφικοῦ τούτου πίθου, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἐξαιρετικὰ περιωρισμένου ἀριθμοῦ των (πίν. 156β). Τὰ ὅστρακα αὐτὰ ἀνήκουν εἰς τὸν λεγόμενον μέλανα μινυῖον τύπον (Ἀργεῖον). Ἄλλων μινυῖων ἀγγείων πα-

ραδείγματα έκ τύμβου τής μείζονος Μεσσηνίας γνωρίζομεν έκ τοῦ ΠΕ/ΜΕ τύμβου Κοκοράκου παρὰ τήν Περιστεριάν Κυπαρισσίας¹, δέν αποκλείεται δέ μινύεια ὄστρακα, εύρεθέντα ὑπὸ τοῦ Μαρινάτου παρὰ τὸν λεγόμενον «Κύκλον» τής Περιστεριάς (άδημοσίευτα εισέτι) νά προέρχωνται ἐξ ἄλλου τύμβου εύρισκομένου ὅπισθεν τοῦ Ν τμήματος τοῦ «Κύκλου»².

Εἰς τὸν αὐτὸν μείζονα ΒΑ τομέα τής άνασκαφῆς εύρέθη καί μαλάκιον τής οικογενείας muricidae (*murex trunculus*) άνευ ὀπῆς, εἰς ἐπίχωσιν ἔνδον τοῦ περιβόλου (μήκους 5.95 ἐκ.). Εύρέθησαν ἐπίσης, πλείονες, μυλλόλιθοι, οἵτινες προέρχονται ἤτε έκ τής δημιουργηθείσης ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων ἐπιχώσεως ἤτε ἐξ αὐτῆς ταύτης τής λιθίνης ἐπιστρώσεως τοῦ τύμβου (μανδύου) καί τοῦτο διότι εἶχον χρησιμοποιοθῆ ὡς ὕλικὸν ἐπιστρώσεως τοῦ τύμβου μετὰ τοῦ λοιποῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου τῶν ἐρειπίων τοῦ προγενεστέρου ΠΕ οἰκισμού (πίν. 157γ) ἢ εἶχον ἀπορριφθῆ κατὰ τοὺς πρωτομυκηναϊκοὺς χρόνους.

Ὡς ἐσημειώθη, τοῦ πίθου 13 εύρέθη πλήθος ὀστράκων ἐντὸς τής τάφρου, ὡς καί ἐκατέρωθεν ἐπὶ τοῦ τύμβου, ἔτι δέ ὀστᾶ τής ἐξ αὐτοῦ ταφῆς, τμήματα τής θόλου τοῦ κρανίου τής ταφῆς ταύτης καί ἐλάχιστα ὄστρακα τοῦ πρωτομυνείου ἀγγείου, ὅπερ εἶχε χρησιμεύσει ὡς κτέρισμα εἰς τὸν πίθον αὐτόν. Τὸ πάχος τοῦ χεῖλους τοῦ πίθου άνέρχεται εἰς 5.62 - 6.05 ἐκ. καί τὸ πάχος τοῦ λαίμου εἰς 3 ἐκ. Πάντως, δέν παρατηρήθη εὐμεγέθους πλάξ εἰς τήν τάφρον, ἥτις πλάξ νά εἶχε χρησιμεύσει ὡς καλυπτήριος πλάξ τοῦ στομίου τοῦ πίθου. Δυνατὸν ὅμως νά εἶχε θραυσθῆ ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων τῷ 1923.

Εἰς τήν αὐτὴν ΒΑ τάφρον εύρέθη καί πλήθος ὀστράκων ἐτέρου εὐμεγέθους πίθου έκ πηλοῦ καλῶς ὠπτημένου, μᾶλλον καθαροῦ, μετ' ἔξω νεύοντος χεῖλους ὕψους 6.80 καί πάχους 0.76 ἐκ. Εἷς τι σημεῖον τὸ χεῖλος παρουσιάζει ἔτι μείζονα κλίσιν προφανῶς πρὸς διευκόλυνσιν ἐκροῆς. Ἐν τέλει περὶ τοῦ περιβόλου κατὰ τὸ ἐξώτερον σημεῖον τής ΒΑ τάφρου δέον ὅπως σημειωθῇ ὅτι δέν παρατηρήθησαν λίθοι ἐκτὸς αὐτοῦ προερχόμενοι έκ τοῦ σημείου τὸ ὁποῖον κατέλαβεν ὁ πίθος ΒΑ - 13. Τὰ πάντα εἶχον ἀναμοχλευθῆ καί τὰ πάντα εἶχον διαλυθῆ καί μετατοπισθῆ ἀπὸ τής ἀρχικῆς των θέσεως. (Ἐπόπτις ἐργασίας: Ἐλ. Μπάνου.)

Β ό ρ ε ι ο ς τ ο μ ε ὺ ς τ ὺ μ β ο υ

Ὁ περιβόλος παρακολουθεῖται κανονικῶς εἰς τὸ ΒΒΑ τμήμα τοῦ τύμβου, διακόπτεται ὅμως ὑπὸ τοῦ πίθου Β - 4 (πίν. 158δ) καί ὑπὸ τῶν λίθων ἀντιστηρίξεως τής καλυπτηρίου πλακὸς τοῦ στομίου τοῦ πίθου Β - 12. Ἀρχαιότερος τῶν δύο πίθων Β - 12 καί Β - 4 εἶναι ὁ πρῶτος καί ὁ λόγος ἀναλύεται ἐν τοῖς ἐπομένοις: Ὁ πίθος Β - 4 ἐτέθη, κατὰ βάσιν, ἐκτὸς τοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου, ἀκριβέστερον δέ ἢ βάσις του κατέλαβε τὸν χῶρον τὸν ὁποῖον κατεῖχον

1. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1964, 93.

2. Γ.Σ. ΚΟΡΡΕΣ, ΠΑΕ 1976, 524.

δύο λίθοι (18-19/η) τοῦ περιβόλου ἀνατολικώτερον τοῦ σημείου Β τοῦ περιβόλου. Ἀκριβῶς δυτικώτερον τοῦ πίθου Β - 4 εὑρηνται (16-18/ε-η) λίθοι εἰς κεκλιμένον ἐκτὸς τοῦ βορείου τμήματος τοῦ περιβόλου ἐπίπεδον, οἷτινες ἐξήχθησαν ἐκ τοῦ σημείου τὸ ὁποῖον κατέλαβεν ὁ πίθος Β - 12. Εἶναι σαφές ὅτι ὁ πίθος Β - 4 κατέλαβε τὸν χώρον τὸν ὁποῖον (16-19/ε-η) κατεῖχον προσωρινῶς οἱ λίθοι οἱ ἐξαχθέντες ἐκ τοῦ τύμβου, οἷτινες ἐτοποθετήθησαν πρὸ τοῦ περιβόλου ἀντιστοιχῶς πρὸς τὸ σημεῖον τὸ ὁποῖον κατέλαβεν ὁ πίθος ὑπ' ἀριθ. 12. Διὰ τὴν τοποθέτησιν τὴν ὁμαλὴν τοῦ πίθου Β - 4 παρέστη ἀνάγκη νὰ ἀπομακρυνθοῦν τινὲς τῶν ἐξαχθέντων λίθων, πράγμα τὸ ὁποῖον φαίνεται σαφῶς. Κατὰ ταῦτα, ὁ πίθος Β - 12 εἶναι ὁ παλαιότερος, ἐξήχθησαν λίθοι πρὸς δημιουργίαν κοίτης διὰ τὴν ἀσφαλῆ τοποθέτησιν του καί, ἰδίᾳ, χῶμα διὰ τὴν βύθισίν του ἐντὸς τοῦ τύμβου. Ἀκολουθῶς, ἀφηρέθησαν δύο λίθοι τοῦ περιβόλου πρὸς τοποθέτησιν τῆς βάσεως τοῦ πίθου Β - 4 ὡς καὶ ἄλλοι ἐκτὸς περιβόλου λίθοι προσερχόμενοι ἐκ τοῦ τύμβου (ἐκ τοῦ σημείου ὕπερ κατέλαβεν ὁ Β - 12) πρὸς δημιουργίαν χώρου διὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ πίθου τούτου (Β - 4).

Ὁ πίθος Β - 12 ἀπεκαλύφθη μερικῶς μόνον λόγῳ τῆς ἐντελοῦς βυθίσσεως του ἐντὸς τοῦ τύμβου. Συγκεκριμένως, ἀνεφάνη μέρος τοῦ ἀνωτέρου τμήματος τοῦ πίθου (ἀντιστοιχοῦν, περίπου, πρὸς τὸν ὄμον καὶ ἔτι κατωτέρω), τὸ ὁποῖον δὲν εἶχε συμπίεσθῇ, πλὴν ὅμως εἶχε θραυσθῇ εἰς πλείονα μέρη. Τὸ στόμιον τοῦ πίθου ἦτο ἀσφαλῶς, ἐστραμμένον πρὸς Β, εὑρητο δὲ κανονικῶς ἔνδον τοῦ περιβόλου. Ἡ κατὰ τὰ λοιπὰ διατήρησις τοῦ πίθου φαίνεται ὅτι εἶναι κανονικῇ, ἰδίᾳ δὲ ὅτι πρόκειται περὶ πίθου καλῆς κατασκευῆς καὶ ὀπτησεως. Πρὸ τοῦ ὑποτιθεμένου στομίου διεκρίνοντο ἡ καλυπτήριος πλάξ καὶ εὐμεγέθεις λίθοι, οἷτινες, ἀναλόγως πρὸς τὸ πληρέστερον ἀναφανέν παράδειγμα τοῦ πίθου Α - 11, ἐστήριζον τὴν καλυπτήριον πλάκα ὥστε νὰ μὴ καταπέσῃ καὶ νὰ μὴ ἀποκαλυφθῇ τὸ στόμιον τοῦ πίθου.

Ἀντιστοιχῶς πρὸ τοῦ ἀντιστοίχου σημείου τοῦ περιβόλου εὑρητο οἱ πολυπληθεῖς λίθοι οἷτινες εἶχον ἐξαχθῇ ἐκ τοῦ τύμβου. Οὗτοι κατελάμβανον χώρον 2.50 (Α - Δ) × 1.50 (Β - Ν) μ., σχηματιζομένου ἐν ταυτῷ κεκλιμένου ἐπίπεδου ἐκτὸς τοῦ περιβόλου, οὔτινος ὅμως τὸ βόρειον ἀκριβῶς τμήμα δὲν ἔχει εἰσέτι ἀναφανῇ καὶ τοῦτο διότι δὲν ἐπεμείναμεν εἰς τὸν καθαρισμὸν καὶ τὴν ἔρευναν τοῦ σημείου τούτου.

Ὁ πίθος Β - 4 ἤλθεν εἰς φῶς κατὰ τὸ σωζόμενον τμήμα του. Ἀκριβέστερον, τοῦ πίθου τούτου δὲν εὑρέθησαν εἰς τὴν θέσιν των τὰ ἀνώτερα του σημεῖα (χεῖλος, λαϊμός, ὄμος). Τὸ στόμιόν του ἦτο ἐστραμμένον πρὸς Βορρᾶν καὶ ἡ βάσις του εἶχε τοποθετηθῇ μεταξὺ λίθων τοῦ περιβόλου μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν δύο ἄλλων λίθων ἐνδιαμέσως. Μετὰ τὸν καθαρισμὸν, ἀνεφάνησαν ὠρισμένα ὅστ' ἂν ἐκ τῆς εἰς τὸν πίθον ταφῆς, ὧν τινα ἀνῆκον εἰς τὰ πλεῦρά τοῦ νεκροῦ. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ γεγονός ὅτι, ἂν καὶ ὁ πίθος εἶχε συμπίεσθῇ, ἐν τούτοις, φαίνεται, εἶχε διεισδύσει χῶμα εἰς τὸ κατώτερον τμήμα του (τὸ ὕπερθεν τοῦ πυ-

θιμένος) καί, ἀνεξαρτήτως τῆς συμπίεσεως, τὰ εὐμεγέθη ὄστρακα τοῦ κατωτέρου τμήματος τοῦ πίθου εὐρέθησαν ὑψηλά, ἐνῶ, ἀντιθέτως, τὰ ὄστρακα τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ πίθου εἶχον καταπέσει ἐπὶ τῶν ὀστέων καὶ τοῦτο διότι δὲν ὑπῆρχεν, ἀναμφισβητήτως, χῶμα εἰς τὸ κέντρον τοῦ πίθου. Ἐξ ὅλων τῶν ὀστράκων τοῦ πίθου, ἐν μόνον, τὸ ἐπιπεσὸν ἐπὶ τῶν ὀστέων, ἐπλήρη κατόπιν τῆς ἐπαφῆς του μὲ τὴν ἀτμόσφαιραν (ἂν καὶ εἶχον ληφθῇ τὰ ἀναγκαῖα μέτρα προφυλάξεως) καὶ ἀπέβη ψαθυρὸν εἰς τὴν ἐξωτερικὴν του ἐπιφάνειαν (πίν. 158δ).

Ὁ πυθμὴν τοῦ πίθου ἔχει θραυσθῇ εἰς δύο μείζονα τμήματα. Γενικῶς, κατὰ τὰ λοιπὰ, ἡ ὀπτησις τοῦ πίθου ὑπῆρξεν ἐπιτυχής. Ἀβεβαιότης ἐπικρατεῖ ὡς πρὸς τὴν τύχην τοῦ λαίμου, τοῦ ὤμου καὶ τοῦ στομίου τοῦ πίθου, διότι εἶναι ἄγνωστον κατὰ πόσον θὰ εὐρεθοῦν εἰς τὴν πρὸ τοῦ πίθου τούτου ἐπίχωσιν (πρὸς Βορρᾶν), ὡς καὶ κατὰ πόσον θὰ εὐρεθῇ ἡ καλυπτῆριος πλάξ τοῦ στομίου. Πάντως, ποιά τις ἀναμόχλευσις εἶχε λάβει χώραν, προφανῶς, εἰς παλαιότεραν ἐποχὴν καὶ τοῦτο διότι εὐμεγέθης ἀργὸς λίθος ἀνευρέθη παρὰ τὰ ὅσα τοῦ πίθου εἰς σημεῖον τὸ ὁποῖον θὰ ἀνῆκεν εἰς τὸ «ἔσωτερικόν» τοῦ πίθου. Ἄλλοι λίθοι συνεχόμενοι εὐρήνται εἰς τι σημεῖον κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν καὶ φαίνονται ὡς νὰ ἔχουν τοποθετηθῇ ἐκ ΒΔ πρὸς ΝΑ σχηματίζοντες σειράν. Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν δὲν ὑπάρχουν ἐφαπτόμενοι λίθοι, ἀλλὰ μόνον χῶμα. Οἱ πρὸς Δυσμὰς περαιτέρω ὑπάρχοντες (ἐκ τοῦ σημείου τοῦ πίθου Β - 12) λίθοι εὐρήνται σχηματίζοντες κεκλιμένον ἐπίπεδον, ἔνδειξις καὶ τοῦτο περὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ἐκτὸς τοῦ περιβόλου κατὰ τὴν διάρκειαν χρήσεως τοῦ τύμβου.

Ἡ ἑκτασις ἦν καταλαμβάνει συνολικῶς ὁ πίθος, κατὰ τὸ γε νῦν ἔχον, εἶναι, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ μήκος του (Β - Ν), 1.10 μ. καί, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πλάτος του (Α - Δ), 93 ἐκ. Τὸ φαινόμενον, ὡσαύτως, ὕψος τοῦ πεπιεσμένου πίθου ἀνέρχεται εἰς 45 ἐκ. Τέλος, ὁ πίθος ἀπέχει ἀπὸ μὲν τοῦ βορείου σημείου τοῦ τύμβου περὶ τὰ 80 ἐκ. (πρὸς Ἀνατολάς), ἀπὸ δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ ἄκρου τοῦ ΒΒΑ τμήματος τοῦ τύμβου περὶ τὰ 2 μ.

Εἰς τὴν ἐπίχωσιν ὑπεράνω τῶν λίθων (ἀλλὰ καὶ μεταξύ αὐτῶν) εὐρέθησαν πλεῖστα ὅσα ὄστρακα ΠΕ ἀγγείων, ὧν μεταξύ βάσεις καὶ λεπταὶ κυλινδρικοὶ λαβαί. Μεταξὺ τῶν πίθων Β - 12 καὶ ΒΔ - 7 εὐρέθησαν, εἰς ἀπόστασιν 2.40 μ. ἀπὸ τοῦ πίθου Β - 4, τμήμα χεῖλους κύμβης, τμήμα ἔσω νεύοντος χεῖλους φιαλιδίου, τμήμα ἀπλοῦ χεῖλους φιαλιδίου καὶ λαβαὶ ταινιωταί. Εἰς ἀπόστασιν 2.60 μ. εὐρέθη, τέλος, στόμιον κύμβης (τμήμα). Πρόκειται, πιθανῶς, περὶ κεραμευτικῆς ἐξαχθείσης μετὰ τοῦ χρώματος τοῦ πυρῆνος τοῦ τύμβου ἐκ τοῦ σημείου εἰς τὸ ὁποῖον ἐτοποθετήθη ὁ πίθος Β - 12.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν λιθινὴν ἐπίστρωσιν τοῦ τμήματος τοῦ τύμβου, οἱ πλέον εὐμεγέθεις λίθοι διακρίνονται ἔνδον τοῦ περιβόλου, ἐνῶ μικρότεροι ἀναφαίνονται πολυπληθέστεροι πρὸς τὸ κέντρον τοῦ τύμβου. (Ἐπόπτεις ἐργασίας: Ναταλία Πούλου.)

ΒΔ το μεῦς

Ὁ πίθος ΒΒΔ - 7 ἦλθεν εἰς φῶς ὑπὸ λίαν δυσαρέστους συνθήκας καὶ τοῦτο διότι, μὴ τυχὼν κανονικῆς ὀπτήσεως, ἔτι δὲ ἐκ τῆς μακρᾶς παραμονῆς του ἐντὸς τῶν χωμάτων τῆς ὑπερτέρας ἐπιχώσεως τοῦ τύμβου, εἶχε περιέλθει εἰς κατὰστασιν πλήρους μαλακύνσεως μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ διαφέρῃ μάζης ὑγροῦ πηλοῦ. Ὡς ἐκ τούτου, τὰ πρῶτα πλήγματα τῆς σκαπάνης ὑπῆρξαν καταστρεπτικά δι' ἐν τμήμα αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ συνόλῳ του ὁ πίθος ἦτο μαλακώτατος κατὰ τὸ ὕλικόν καὶ ἡ κατὰστασις αὐτῇ διετηρήθη, μὲ ἀποτέλεσμα ἐλάχιστα ὄστρακα νὰ στερεοποιηθῶν. Οὕτω παρέμεινε, ψαθυρώτατος, εἰς ἀπογοητευτικὴν ἐμφάνισιν (πίν. 159α).

Κατὰ τὴν τοποθέτησιν ὁ πίθος ἀκολουθεῖ μὲν εἰς τὸν γενικὸν κανόνα, καθ' ὃν τὸ στόμιον εἶναι ἐστραμμένον πρὸς τὸν περίβολον (κατ' εὐθείαν), πλην ὅμως εὗρηται σαφῶς ὑπερυψωμένος — εἰς τὴν ὀριζοντίαν του, πάντοτε, θέσιν — ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς πίθους Α - 11 καὶ Β - 12. Τὸ γεγονός, ἴσως, ὑποδηλοῖ τὴν εἰς μεταγενεστέραν, πως, φάσιν τοποθέτησιν τοῦ πίθου κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ὅπως δὲν ἔχει βυθισθῇ ἐντὸς τοῦ τύμβου κατὰ τὸ παράδειγμα τῶν παλαιότερων πίθων. Τὸ σφῶζόμενον μῆκος του ἀνέρχεται, περίπου, εἰς 1.70 - 1.77 μ. καὶ εἰς 80 - 90 ἐκ. τὸ μέγιστον πλάτος του. Πέραξ τοῦ πίθου ἔχει ἀφεθῇ μικρὸν κενόν (ἄνευ λίθων), εἰδικῶς δὲ εἰς τὸ Δ μέρος οἱ προσκείμενοι λίθοι φαίνονται ὡς νὰ ἔχουν τοποθετηθῇ εἰς γραμμὴν μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ ΒΒΔ πρὸς ΝΝΑ. Τὸ στόμιόν του εἶναι ἐστραμμένον πρὸς ΒΒΔ, εἶχε δὲ τοῦτο τοποθετηθῇ, κατὰ προχειρὸν ὑπολογισμούς, ἐπὶ τοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου, ἤτοι, πρὸς τοποθέτησιν τοῦ πίθου παρέστη ἀνάγκη νὰ ἀπομακρυνθῶν οὐχὶ μόνον οἱ κατ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖον λίθοι τῆς ἐπιστρώσεως τοῦ τύμβου, ἀλλὰ καὶ οἱ λίθοι τοῦ περιβόλου οἱ συμπίπτοντες πρὸς τὸ στόμιον τοῦ πίθου. Κατὰ τὴν ποιότητα τοῦ πηλοῦ, ὁ πίθος προσομοιάζει πρὸς τὸν πίθον ΝΑ - 5.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς μεταβολὰς τῆς ἐπελθούσης εἰς τὴν λιθίνην ἐπίστρωσιν τοῦ πίθου λόγῳ τοποθετήσεως τοῦ πίθου τούτου, παρουσιάζεται τὸ φαινόμενον νὰ μὴ ὑπάρχῃ ἱκανὸς ἀριθμὸς λίθων πρὸ τοῦ ἀντιστοίχου σημείου τοῦ περιβόλου, ἀλλὰ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ, δημιουργουμένης τῆς ἐντυπώσεως ὅτι οἱ δύο λιθισσαροὶ πρὸ τῶν ἐκατέρωθεν τοῦ στομίου τοῦ πίθου σημείων τοῦ περιβόλου νὰ προέρχωνται ἐκ σημείων εἰς τὰ ὁποῖα ἐτοποθετήθησαν ἄλλοι πίθοι. Ἄλλοι πίθοι, ὅμως, δὲν ἐχρησιμοποίησαν κατὰ τὸν τομέα αὐτόν.

Διαικῶς τοῦ οὐδόλως ἀναφανέντος στομίου τοῦ πίθου παρηκολούθηθησαν ἐπὶ τι οἱ λίθοι τοῦ περιβόλου, ὅστις, κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο δυνατόν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐξωτερικὸς καὶ τοῦτο διότι ἔνδον διακρίνονται εἰς μικρὸν τόξον λίθοι ἄλλου «περιβόλου», ὅπερ τόξον δέον ὅπως παρακολούθηθῇ προσεχῶς. Μεταξὺ τῶν δύο τόξων, τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτέρου περιβόλου, ὑφίστανται μικροί, κατὰ τὸ πλεῖστον λίθοι (πίν. 159β).

Ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ ΒΔ τούτου τομέως τοῦ τύμβου προῆλθον πολλὰ

ὄστᾱ, βάσις, προφανῶς, ΠΕ κύμβης μετὰ κατακορύφων (κυλινδρικών) τοιχωμάτων (βάσεων), πάσης φύσεως ΠΕ πίθων λαβαί, ἔτι δὲ κυμβῶν (καθέτου διευθετήσεως μία διπλῇ τὴν κατασκευὴν) καὶ φιαλιδίων (μετὰ ἔσω νεύοντος ἀλλὰ καὶ ἀπλοῦ ἐστρογγυλευμένου χείλους), εὐμεγέθων πίθων ποικίλα ὄστρακα, μικρὸς *murex trunculus* (μαλάκιον τῆς οἰκογενείας *murucidae*), καὶ μαλάκιον τῆς οἰκογενείας *cerithiidae*, ἀνῆκον εἰς τὸ εἶδος *Cerithium vulgatum* (μήκους 4.30 ἐκ.) καὶ ἀχιβάδες κοιναί. Τέλος, πρὸ τοῦ ΒΒΔ τμήματος τοῦ περιβόλου, εὐρέθησαν καὶ ἄλλα ΠΕ ὄστρακα. Ἰδιαιτέρως μνημονεύομεν θαυμάσιον τὴν ἐμφάνισιν καὶ καρδιόσχημον καὶ ἐν ταύτῃ ἰσχυρῶς ἀποκεκρουμένον ἐργαλεῖον ἐξ ἀνοικοτοφαίου κερατολίθου (κατὰ τὸν καθηγητὴν ΕΜΠ κ. Παπαγεωργάκη).

Δυτικὸς τομεὺς

Ὁ τομεὺς οὗτος ἐκαθαρίσθη, καίτοι ἀπεκαλύφθη εἰς ὅλην αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν, μερικῶς μόνον ἐλλείψει χρόνου. Πάντως, κατέστη σαφές ὅτι ὠρισμένα μέρη τοῦ λιθίνου μανδύου τοῦ τύμβου εἶχον ἀναληφθῇ καὶ τοῦτο, πιθανῶς, ἐπισυνέβη κατὰ τὴν περίοδον τῆς τυμβωρυχίας τοῦ ἔτους 1923. Ὁ περίβολος, εἰς τὴν θέσιν καὶ τὴν ὁποίαν ἀνεμένετο νὰ εὐρεθῇ, δὲν κατέστη εἰσέτι δυνατὸν νὰ ἐπισημανθῇ καὶ νὰ παρακολουθηθῇ. Ἀντιθέτως, παρεκκολούθηθη μερικῶς ὁ ἐσώτερος περίβολος, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς οὐχὶ κανονικῶς. Πρὸ τοῦ κανονικοῦ, πάντως, περιβόλου εἶχον τοποθετηθῇ (ριφθῇ) ἱκανοὶ τὸν ἀριθμὸν λίθοι, οἵτινες ὅμως, ὡς παρεκκολούθηθησαν εἰς ἱκανὴν ἔκτασιν, δὲν δικαιολογοῦνται ἐκ τοῦ γενικοῦ κανόνος νὰ προέρχωνται ἐκ σημείων τοῦ τύμβου εἰς τὰ ὁποῖα νὰ ἐποποθετήθησαν πίθοι ταφικοί. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, τὸ πρᾶγμα ἀπαιτεῖ περαιτέρω ἔρευναν. Ὁμοίως διὰ προσεχῇ ἀνασκαφικὴν περίοδον ἀφέθη καὶ ἡ ἔρευνα τοῦ μανδύου τοῦ τύμβου καὶ ἡ ὁλοσχερὴς παρακολούθησις τοῦ ἐσωτέρου ἀλλὰ καὶ τοῦ κατονικοῦ περιβόλου.

Βορείως τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς τάφρου τῶν τυμβωρύχων, ἦτοι κατὰ τὸ ΒΔ τμήμα τοῦ τύμβου, εὐρέθη ἡ λαβή, ἐνῶ ἐκτὸς τοῦ τύμβου εὐρέθησαν τμήμα λαβῆς καὶ τὰ ὑπ' αὐτὸν τμήματα ἐξ εὐρυστόμου ΠΕ πίθου ἔχοντος δύο, τοῦλάχιστον, λαβάς ὀριζοντίους, μέσου πλάτους 4.24 ἐκ., καὶ κάθετον χεῖλος ὅπερ διογκοῦται ὀλίγον ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὑποκείμενον σῶμα (γάστρα), ἦτοι, κατὰ διακύμανσιν πᾶχους 2.43 μέχρις 1.31 καὶ 1.48 ἐκ. Τὰ ὀρυκτὰ τοῦ πηλοῦ ἐγκλείσματα ἦσαν μικρότατα χαλικίδια, τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ πορτοκαλόχρουν, ὑφίσταντο δὲ καὶ κενὰ ἔνδον τοῦ πηλοῦ ὑποδηλοῦντα τὴν πάλαι ποτὲ, ἦτοι πρὸ τῆς ὀπτήσεως τοῦ πίθου, ὑπαρξιν ἀναμεμιγμένων ριζῶν καὶ πάσης φύσεως λεπτοτάτων φυτῶν μετὰ τοῦ πηλοῦ. Ἴσως, ὁ πίθος οὗτος δὲν ἦτο ταφικός. Παρόμοια ὄστρακα εὐρέθησαν καὶ περαιτέρω κατὰ τὸ ΝΔ τμήμα τοῦ τύμβου.

Ὁ πίθος ΒΔ - 10 (λ - μ/12 - 14, πίν. 160α) ἦτο ὁ μόνος περιβαλλόμενος ὑπὸ λίθων, οἵτινες εὗρηνται εἰς ἄμεσον μετ' αὐτοῦ ἐπαφὴν (ἐφαπτόμενοι), δὲν εἶχε δὲ βυθισθῇ καὶ αὐτός, ὡς καὶ ὁ ὑπ' ἀριθ. 7 (πίν. 159α). Τὸ στόμιον τοῦ

πίθου ἦτο ἐστραμμένον πρὸς Δυσμᾶς, ἦτοι κατ' εὐθεΐαν πρὸς τὸν περίβολον. Τὸ μέγιστον μῆκος τοῦ ἐμετρήθη 1.53 μ. (ἄνευ ὕψους τῆς καλυπτομένης ὑπὸ λίθων βάσεως), ἐνῶ τὸ πλάτος τοῦ ἐμετρήθη 1.13 μ. Ἦτο πλήρης χωμάτων καί, κατὰ τὴν παρούσαν περίοδον, ἀφηρέθησαν πολλὰ ὅστρακά του, ἰδίᾳ τὰ ὑπερκείμενα κατὰ τὴν ὀριζοντίαν του τοποθέτησιν. Τὰ ὑπερκείμενα τοῦ κατωτέρου τμήματός του εἶχον συμπίεσθῇ κατὰ τι καὶ ὑπερέκειντο τοῦ προϋπάρχοντος ἥδη εἰς τὸ ἐσωτερικὸν χώματος. Περισσότερον χῶμα ὑπῆρχε κατὰ τὸ ΝΑ τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ πίθου. Καλυπτήριος πλᾶξ δὲν ἀνεφάνη εἰσέτι. Τοῦ στομίου σφύζονται ἐν μετῶν (35 ἐκ.) καὶ ἐν μικρότερον, 11 ἐκ., τμήμα. Τὰ συλλεγένητα ὅστρακα τοῦ πίθου, ἅτινα ἀνῆκον εἰς τὸ ἀνώτερον (κατὰ τὴν ὀριζοντίαν θέσιν) τμήμα αὐτοῦ, ἀσφαλῶς, ἀντιπροσωπεύουν τὸ ἥμισυ συνολικῶς καθ' ὕψος τοῦ πίθου καὶ προκαλεῖ, κατὰ ταῦτα, ἐντύπωσιν τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ πίθου εἶχε πληρωθῇ χώματος εἰς σημαντικὸν ποσοστὸν ἔναντι τοῦ ἀρχικοῦ ὑφισταμένου κοίλου ἐσωτερικοῦ χώρου.

Βορείως τοῦ πίθου, ἀπὸ τοῦ σημείου τοῦ στομίου του, εἶχε σχηματισθῇ καὶ μία συνεχὴς πρὸς ΑΒΑ σειρὰ λίθων, οἵτινες παρηκολοιοῦντο εἰς ἀπόστασιν ἐνὸς μέτρου (12 - 15/κ - λ). Οὗτοι, ὡς φαίνεται, ἐχρησίμευον ὡς τοιχίον ἀντιστηρίξεως διὰ τοὺς περιβάλλοντας καὶ καθορίζοντας τὴν κοίτην τοῦ πίθου λίθους. Ἡ κυρία ὄψις τῶν εἰς σειράν διατεταγμένων λίθων ἦτο ἡ πρὸς Β ἐστραμμένη, ἦσαν δὲ πάντες ἀργοί.

Εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς ὑπὸ τῶν τυμβωρύχων τοῦ ἔτους 1923 διανοιγείσης μείζονος τάφρου παραβιάσεως (ἀπὸ τοῦ ΒΑ ἄκρου τοῦ τύμβου διὰ μέσου τοῦ θολωτοῦ τάφου καί, περαιτέρω, εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ τύμβου) ἀφηρέθησαν τὰ «ἐπιφανειακὰ» ὑπεράνω τοῦ τύμβου χώματα καὶ ἀνεφάνησαν οἱ ὑποκάτω λίθοι τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τύμβου (ὑποκείμενον στρώμα, οὐχὶ τὸ τοῦ λιθίνου κανδύου). Ἡ εἰκὼν, τὴν ὁποίαν ἐνεφάνιζε τὸ δυτικὸν τοῦτο τμήμα τῆς τάφρου καθόλου, δὲν ἦτο ἐν πολλοῖς ἀνάλογος πρὸς τὴν εἰκόνα ἣν ἐνεφάνιζε τὸ ΒΑ τμήμα. Συγκεκριμένως, τὸ πρὸς τὸν ταφικὸν θάλαμον πρόσθιον τμήμα τῆς τάφρου παρουσιάζει τὴν αὐτὴν εἰκόνα πρὸς τὸ πρόσθιον (μετωπικόν, ὁμοίως, νοούμενον) τμήμα τοῦ ΒΑ τμήματος τῆς τάφρου, τὸ ἐστραμμένον πρὸς τὸν ταφικὸν θάλαμον: ἀργοὶ λίθοι ἀναμειγμένοι μετὰ πλακωτῶν λίθων τῆς θόλου ἐντὸς μεγάλης ποσότητος χωμάτων. Περαιτέρω δυτικώτερον, ἐκ τῶν ὑπαρχόντων λίθων ἄλλοι (ἀνήκοντες εἰς τὸν τύμβον) εὗρηται εἰς τὴν ἀρχικὴν των θέσιν, ἄλλοι, ὅμως, φαίνονται ὡς νὰ σχηματίζουν τοιχία τὰ ὁποῖα, μάλιστα, δὲν εἶναι εἰς εὐθεΐαν γραμμὴν, ἀλλὰ σχηματίζουν τόξα τελείως διαφόρου αὐτῆς ἣν θὰ ἐθεωροῦμεν κανονικὴν, φορᾶς καὶ κατευθύνσεως. Τὸ γεγονός δυνάτουν νὰ θεωρηθῇ συναφὲς πρὸς τὴν διαπίστωσιν τὴν προκύπτουσαν ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ΒΑ τμήματος τῆς τάφρου κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος (1978), ὅποτε καὶ εὗρεθῇ πλῆθος λιθαρίων εἰς εὐθεΐαν γραμμὴν κατὰ μῆκος τοῦ ΒΑ τούτου τμήματος τῆς ΒΑ τάφρου. Οἱ λίθοι οὗτοι συνεχίζονται μάλιστα καὶ ἐκτὸς τοῦ

περιβάλλου τοῦ τύμβου εἰς κατεύθυνσιν, περίπου, ἐκ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολάς.

Τὸ μόνον, ὅμως, σημεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον διαφέρουν τὰ δύο τμήματα τῆς τάφρου εἶναι ἡ ὑπαρξίς λίθων εἰς τὸ Δ τμήμα τῆς τάφρου, οἱ ὅποιοι λίθοι φαίνονται νὰ μὴ ἔχουν μετακινηθῇ ἐκ τῆς ἀρχικῆς των θέσεως καὶ ἀνήκουν εἰς τὴν λιθίνην ὑπόστρωσιν τοῦ τύμβου (11 - 14/ν - ο). Ἀντιθέτως, εἰς τὸ ΒΑ τμήμα τῆς τάφρου δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν παραμείνει (ἐντὸς τῆς τάφρου) λίθοι τοῦ μανδύου ἢ τῆς ὑποστρώσεως εἰς τὴν ἀρχικὴν των θέσιν.

Τὰ σημειωθέντα εἰς τὸ Δ τμήμα τῆς τάφρου κυριώτερα κεραμευκὰ εὐρήματα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: ὕστρακον ὁμοιάζον πρὸς νεολιθικόν, ὕστρακκα ΠΕ πίθων μὲ ὀρυκτὰ ἐγκλείσματα (χαλικάκια), ἓν, προφανῶς, τοῦ πλαστικοῦ πίθου τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ «δρόμου» τοῦ θολωτοῦ τάφου, μία μικρὰ λαβὴ μὲ ἐγχάραξιν εἰς τὸ μέσον καὶ χεῖλος, ἔτι δὲ ἄλλο τμήμα ἀγγεῖου μὲ λαβὴν φέρουσαν χαρὰν κατὰ μῆκος. Ἐπίσης, εὐρέθησαν εἰς μικρὸς τρίτων, ὁδοὺς ζῶου, τμήματα μικρὸν θόλου κρανίου καὶ τρία τεμάχια πηλοῦ, ἅτινα, μετ' ἄλλων εὐρεθέντων εἰς ἄλλα σημεῖα τοῦ τύμβου, ὑποδηλοῦν τὸ ὕλικόν τῆς ἐπικαλύψεως τῆς θόλου τοῦ μυκηναϊκοῦ ταφικοῦ μνημείου τὸ ὁποῖον κατέλαβε τὸ κέντρον τοῦ παλαιότερου τύμβου.

Ἡ ἐντύπωσις ἡ ὁποία σχηματίζεται ἐν κατακλιθεὶς ἐκ τῆς ἐρεύνης τοῦ Δ τμήματος τοῦ τύμβου εἶναι ὅτι ἡ ἀναστάτῳσις δὲν ἦτο καθολικὴ, ἀλλὰ ἔφθανε μέχρις ἐνὸς σημείου, σημείου τὸ ὁποῖον δέον ὅπως θεωρήσωμεν ὡς διασφαλίζον τὴν ὑπόστρωσιν τοῦ τύμβου ἀπὸ πάσης ἀναμοχλεύσεως. Βεβαίως, τὸ πρᾶγμα θὰ διαπιστωθῇ εἰς προσεχῇ ἀνασκαφικὴν περίοδον μὲ τὴν περαιτέρω ἔρευναν τῆς περιοχῆς.

ΝΔ τομεὺς

Κατὰ τὸ ΝΔ καὶ ΝΝΔ τμήμα τοῦ τύμβου ἡ λιθίνη ἐπίστρωσις τοῦ τύμβου παρουσιάζει ἱκανὰς διαφοροποιήσεις ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ μεγέθη τῶν χρησιμοποιοθέντων λίθων. Πρωτίστως ὅμως δέον ὅπως γίνη ἡ γενικὴ περιγραφή τοῦ μεζίνος τούτου τομέως, οὗτινος βασικὸν γνώρισμα ἀποτελεῖ ἡ ἔλλειψις ταφικοῦ πίθου. Πράγματι, πρόκειται, περὶ ἐκτεταμένου τομέως τοῦ τύμβου καὶ ὅμως τοῦτο οὐδὲν ἔχρησιμοποιήθη. Κατὰ τὰ λοιπὰ, τὸ μεῖζον τοῦτο τμήμα ἐμφανίζει ἓνα μεζίονα ἐξωτερικὸν τομέα καὶ ἓνα ἐσωτερικόν, οἷτινες διακρίνονται δι' ἐνὸς κενοῦ, ὅπερ, δίκην τόξου, διαχωρίζει τοὺς τομεῖς αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ Δ μέχρι καὶ τοῦ Ν τμήματος τοῦ τύμβου. Οἱ λίθοι τοῦ ἐσωτερικοῦ τομέως ἐμφανίζονται, ἐν τῷ συνόλῳ των, μεγαλύτεροι τῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἐνῶ μεγάλοι λίθοι ἐμφανίζονται μόνον εἰς τὸν Ν (ἐξωτερικόν) περιβόλον τοῦ ἐξωτερικοῦ τομέως. Ἡ κλίσις, ἡ ὁποία σημειοῦται εἰς τὸν ἐξωτερικὸν τομέα, εἶναι, γενικῶς, ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν κλίσιν τὴν σημειουμένην εἰς τὸν ἐσωτερικὸν τομέα.

Εὐμεγέθεις εἶναι καὶ οἱ λίθοι καὶ ἀριστερᾷ τοῦ «δρόμου» καὶ ἔνδον τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβάλλου (ἢ δευτέρα σειρὰ). Πάντως, ἐνῶ εἰς τὸν ἐσωτερικόν

τομέα οἱ λίθοι ἐμφανίζονται εἰς κανονικὴν ἀραίωσιν, ὥς καὶ εἰς ἄλλα τμήματα τοῦ τύμβου, μὲ ἐξαιρέσιν τὴν συσσώρευσιν περισσotέρων λίθων εἰς τὸ Ν τμήμα του, ἀντιθέτως, εἰς τὸν ἐξωτερικὸν τομέα ἡ πυκνότης τῶν λίθων ἐμφανίζεται ὅλως ἀσυνήθης καὶ δὴ καὶ κατὰ τὸν τρόπον καθ' ὃν ἔχει ἐπιτευχθῇ ἡ διὰ πλήθους λίθων μεσαίους μεγέθους ἀντιστήριξις τῆς θόλου εἰς ὅλα τὰ ἄλλα μέρη τοῦ τύμβου. Μία βάλθυσις, τέλος, παρατηρεῖται εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἐξωτερικοῦ τομέως, μὴ δυναμένη νὰ ἐρμηνευθῇ. Ἴσως λόγῳ ἀναπτύξεως μικρῶν δένδρων κατ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖον; (τ - υ/13 - 14).

Ἀταξία ἐμφανίζεται, ἐπίσης, καὶ πρὸς Νότον τῆς ἐπεκταθείσης δυτικῆς τάφρου, ὅπου συνεσωρεύθησαν πλεῖστοι ὅσοι λίθοι (ξ - ο/11 - 13). Ἀριστερᾷ, ὁμοίως, τοῦ (δρόμου) ὑπάρχει ἄλλη μία συσσώρευσις λίθων, ὀφειλομένη εἰς τὰς μεταγενεστέρας τύχας τοῦ τύμβου. Ἡ ἔρευνα θὰ συνεχισθῇ καὶ εἰς τὸν τομέα αὐτὸν καὶ ἰδίᾳ εἰς τὸ ΒΑ αὐτοῦ τμήμα ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ Ν - ΝΝΔ τμήμα τῆς θόλου (15 - 16/ο - ρ) τοῦ θολωτοῦ τάφου, λόγῳ κατασκευῆς τῆς ὁποίας (θόλου) ἐγένετο ἄλλη μία συσσώρευσις λίθων, συσσώρευσις ὅμως, ἥτις δυνατόν νὰ ὀφείλεται μᾶλλον, εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ Μαρινάτου νὰ διαφυλάξῃ διὰ κυκλικῆς ἀργολιθοδομῆς (ξηρολιθῆς) τὸ θολωτὸν ταφικὸν μνημεῖον (ο - π/15 - 16).

Τὰ ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τοῦ τομέως τούτου προελθόντα ὄστρακα καὶ πολυπληθῇ τμήματα πίθων ἀνήκουν καὶ εἰς τὴν ΠΕ καὶ εἰς τὴν ΜΕ ἐποχῇ. Οὕτως, εὐρέθησαν ἐπιφανειακὰ ΠΕ ὄστρακα, τμήματα θαυμασίου ΠΕ πίθου, ἀνάμεικτα μετὰ ὀστράκων ΜΕ πίθων, τμήμα ΜΕ πίθου ἐκ πορτοκαλόχρου πηλοῦ μὲ λίθινα καὶ πῆλινα ἐγκλίσιματα καὶ μὲ τμήμα σχοινιωτοῦ κοσμημάτων, ἐτι δὲ ὄστρακον χονδροειδοῦς ΜΕ πιθαρίου μὲ διάκοσμον σειρὰν μικρῶν ὀπῶν. Τέλος, ἐπεσημάνθησαν καὶ εἰς τὸν τομέα αὐτὸν τεμάχια πηλοῦ, ἀπόδειξις τῆς ἐπικαλύψεως τῆς θόλου διὰ μάζης πηλοῦ πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῶν ἐκ τῶν βροχῶν δυναμένων νὰ προέλθουν ρωγμῶν. (Ἐπόπτις ἐργασίας: Εἰρήνη Πεντζαροπούλου.)

Γενικὰ συμπεράσματα περὶ τοῦ «τῆλεφανοῦς» τύμβου. Ἐπὶ τῇ βάσει ὀριζμένων πρώτων ἐνδείξεων τὰς ὁποίας κατέχομεν ἐκ τινων τῶν ταφικῶν πίθων (ὑπ' ἀριθ. 5 καὶ 13), προκύπτει ὅτι ὁ τύμβος ἐχρησιμοποιήθη περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς ΜΕ ἐποχῆς (ὥς καὶ ὁ τύμβος Κοκοράκου)¹. Τοῦτο, πράγματι, ὑποδηλοῦται διὰ τῆς ἀνευρέσεως ὀστράκων πρωτομινυείων ἀγείων, ἅτινα ἐχρησίμωσαν ὥς κτερίσματα νεκρῶν τῶν ὡς ἄνω πίθων. Τότε, πιθανῶς, ἐσχηματίσθη ὁ τύμβος, μετὰ πάροδον ὀρισμένου χρονικοῦ διαστήματος ἀπὸ τῆς καταστροφῆς τοῦ ΠΕ οικισμοῦ. Ὁ τύμβος ἐσχηματίσθη δι' ἐπιχώσεως διὰ χώματος τῶν κεντρικῶν τμημάτων τοῦ ΠΕ ἐρειπιῶνος καὶ δι' ἐπικαλύψεως διὰ λίθων ἐκ

1. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, ΠΑΕ 1964, 92 - 93. Τὸ εὔρημα τοῦ τύμβου Κοκοράκου παραλείπεται παρὰ G. GRAZIADIO, SMEA XIX, 1978, 190 σημ. 131.

τοῦ ὕφισταμένου κατασπάρτου οἰκοδομικοῦ ὕλικου τοῦ ΠΕ οἰκισμοῦ. Πρὸς συγκράτησιν τοῦ τύμβου ἐσχηματίσθη προφανῶς, δίκην ἀναλημματικοῦ τοίχου, περίβολος ἐξ εὐμεγέθων ἀργῶν λίθων. Κατὰ διαστήματα, κατὰ τὰς ἀρχάς, πιθανῶς, τῆς ΜΕ ἐποχῆς, ἐχρησιμοποιήθησαν ὁκτώ, τουλάχιστον, ταφικοὶ πίθοι τεθέντες, ὡς καὶ οἱ ταφικοὶ πίθοι τοῦ τύμβου τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου Παπουλίων¹, μὲ τὸ στόμιον ἐστραμμένον πρὸς τὸν περίβολον, ἀκριβέστερον δὲ ἐπὶ νοητῆς ἀκτίνος τοῦ κύκλου ὃν ἀποτελεῖ ὁ τύμβος. Ὁ τύμβος ἐχρησιμοποιήθη, ἀναμφισβητήτως, ὑπὸ ἐντοπίου γένους ὡς νεκροταφεῖον, καὶ ἦτο ὁρατὸς καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῆς χρήσεώς του ὡς ἐδείχθη διὰ τῶν ἐκτὸς τοῦ περιβόλου τοποθετηθέντων λίθων, τῶν ἐξαχθέντων πρὸς δημιουργίαν χώρου διὰ τοὺς ταφικοὺς πίθους. Ὁ σύγχρονος πρὸς αὐτὸν οἰκισμὸς θὰ ἀνεπτύχθη, μᾶλλον, βορειότερον, εἰς ἓν ἐλάχιστον ἀπέχον πλάτωμα, ὅπου δυνατόν νὰ ἀνεπτύχθη καὶ ὁ Πρωτομυκηναϊκὸς οἰκισμὸς. Ἡ κλίσις τοῦ λιθίνου μανδύου ἦτο περιωρισμένη κατὰ τὸ ὕψος καὶ ἀργότερον μόνον, κατὰ τὴν Μυκηναϊκὴν ἐποχὴν, ἡλλαξεν ἢ ὅψις αὐτοῦ. Ὁ λιθινὸς οὗτος μανδύας ἀπετελεῖτο, κατὰ τὸ πλεῖστον, ὑπὸ εὐμεγέθων ἀργῶν λίθων, εἰς τὴν ἐπ' αὐτῶν δὲ δημιουργηθεῖσαν ἐπίχωσιν εὐρέθησαν ποικίλων ἐποχῶν (ΠΕ, ἰδίᾳ, καί, κατ' ἀναλογίαν, ἐλάχιστα ΜΕ ἐποχῆς) ὅστρακα καὶ τμήματα πίθων. Πάντως, ἡ χρῆσις τοῦ τύμβου κατὰ τὴν μείζονα νοουμένην ΜΕ ἐποχὴν θὰ διαπιστωθῇ — πέρα τῶν πρώτων ἐνδείξεων — διὰ τῆς συνεχίσεως τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῆς ἐρεύνης ἐντὸς ἀπάντων τῶν πίθων. Οἱ πίθοι, κατὰ τὸ πλεῖστον, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς χρήσεως τοῦ τύμβου, ἐτοποθετοῦντο εἰς βάθος ἐντὸς τοῦ τύμβου. Οὕτω, κατ' αὐτὸν τὸν γενικὸν κανόνα, δυνατόν νὰ θεωρηθῇ ὅτι οἱ πίθοι Ν - 1, ΝΝΑ - 5, ΒΒΔ - 7 καὶ ΔΒΔ - 10 εἶχον τοποθετηθῇ ἀρχικῶς εἰς ἄλλο σημεῖον καί, μετὰ ταῦτα, εἰς μίαν περίοδον μεγάλων ἀλλαγῶν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ νέου τύπου ταφικὰ μνημεῖα, ἀπητήθη νὰ μετακινήθουν ἐκ κεντρικωτέρων σημείων ἢ ἐκ τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ τύμβου χάριν τῆς κατασκευῆς τοῦ νέου θολωτοῦ ταφικοῦ μνημεῖου.

Τὰ ΜΕ ἐποχῆς κεραμεϊκὰ εὐρήματα, τὰ προσελθόντα ἐκ τοῦ λιθίνου μανδύου, εὗρητο εἰς τὸ ΝΝΑ, εἰς τὸ ΝΑ καὶ εἰς τὸ ΝΔ τμήμα τοῦ τύμβου, ἦσαν δὲ τὸ λεγόμενον (ἀδέπας ἀμφικύπελλον) (πίν. 156α, 155γ) τὰ μετὰ μαστοσιδῶν ἀποφύσεων χονδροειδῆ ἀγγεῖδια (πίν. 156γ) καὶ ὅστρακα ποικίλων ΜΕ πίθων. Γεγονὸς εἶναι ὅμως ὅτι κατὰ ποσοστιαίαν ἀναλογίαν ὑπερέχουν τὰ ΠΕ ὅστρακα ἐναντι τῶν ΜΕ καὶ πρόβλημα ἀποτελεῖ, κατὰ περιπτώσεις, βεβαίως, ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον κατέληξαν ἐπὶ τοῦ τύμβου. Εἶναι, πάντως, γνωστὸν ὅτι κατέληξαν τὸ μὲν ἐκ τῆς φθοροποιοῦ δράσεως τῶν τυμβωρύχων, ἀπορριφθέντα ἐκατέρωθεν τῆς ΒΑ ἀφρου, τὸ δὲ πρὸς δημιουργίαν ἀντιστηρίξεως μετὰ χωμάτων καὶ ἄλλου ὕλικου διὰ τὴν θόλον τοῦ Πρωτομυκηναϊκοῦ τάφου, ἔτι δὲ κατὰ τὴν ἐξαγωγὴν χώματος ἐκ τοῦ πυρῆνος τοῦ τύμβου πρὸς δημιουργίαν χώρου διὰ

τοποθέτησιν ἐνὸς οἰουδῆποτε ταφικοῦ πίθου καὶ τοῦτο διότι ὑπὸ τὸν τύμβον παρέμενον, πάντοτε, τὰ ὑπολείμματα τῶν ἐρειπίων τοῦ ΠΕ οἰκισμού καὶ ἡ κεραμεικὴ τῆς ἐποχῆς. Ἄλλην περίπτωσιν ἀποτελεῖ ἡ κατασκευὴ τοῦ θολωτοῦ τάφου, ὅποτε ἐξήχθη τὸ σύνολον τῶν ἐρειπίων (τοιχοί) καὶ τῆς ΠΕ κεραμεικῆς ἐκ τοῦ χώρου ὃν κατέλαβε μετὰ ταῦτα ὁ ταφικὸς θάλαμος τοῦ θολωτοῦ τάφου. Ἡ κεραμεικὴ αὐτὴ κατέληξε, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς τὸ πρόσθετον ΝΔ τμήμα τοῦ τύμβου.

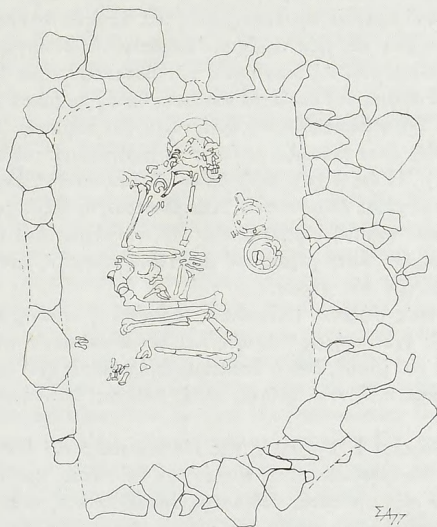
Τ α φ α ἰ ἐ κ τ ὸ ς τ ῦ μ β ο υ

Δύο εἰσέτι ταφικὰ μνημεῖα τῆς Μεσαίας Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ ἠρευνήθησαν, ἀμφοτέρω δὲ ἔκειντο ἐντὸς πρωτοελλαδικοῦ περιβάλλοντος. Συγκεκριμένως, πρόκειται περὶ τοῦ διὰ ἀργῶν λίθων περικλείεστος τετραπλεύρου τάφου (πίν. 149β, 160β) ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ παχέος τοίχου τοῦ ΠΕ II φάσεως εὐμεγέθους κτίσματος τοῦ ΝΑ τομῆως τῆς ἀνασκαπτομένης θέσεως καὶ τοῦ πίθου ΝΑ - 6 (πίν. 149β, 159γ) ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ ὁμοίου ΠΕ τοίχου. Ἀμφοτέρω, κατὰ ταῦτα, τὰ μνημεῖα, ὁ τάφος καὶ ὁ πίθος, ἔκειντο ἐπὶ ΠΕ ἐποχῆς τοίχων, ἦσαν δὲ διὰ τὴν ἐποχὴν των ἐπιφανειακὰ ταφικὰ μνημεῖα μὲ τὴν ἔννοιαν ὅτι εὗρηγτο εὐθὺς ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ὁ περικλείεστος τάφος, ὢν ἐκτὸς τοῦ περιβάλλου καὶ δὴ καὶ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν, καί, ἀκριβέστερον, νοτιῶς τοῦ τύμβου, δὲν ἐπλήγη ἐκ τῆς ὅλης ἀναστατώσεως ἡ ὁποία ἔλαβε χώραν κατὰ τὴν πρωτομυκηναϊκὴν περίοδον πρὸς δημιουργίαν τοῦ θολωτοῦ ταφικοῦ μνημείου. Οἱ λίθοι, οἱ ἀποτελοῦντες τὸν τετράπλευρον περίβολον τοῦ τάφου εἶχον παραμείνει ἐν τῷ συνόλῳ των ἀμετακίνητοι, πλὴν ἐνὸς μόνου κατὰ τὴν ΝΑ ἐσωτερικὴν γωνίαν, ὁ ὁποῖος εἶχε καταπέσει εἰς μεταγενεστέραν περίοδον μὲ τὴν κατάρρευσιν τῆς προχείρου, προφανῶς, ξυλίνης στεγάσεως τοῦ τάφου. Γράφομεν ξυλίνης, διότι ἔχει παραμείνει ὁμοίως ἀλώβητος ἡ «πατούρα», ἐπὶ τῆς ὁποίας, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν βορεῖαν καὶ τὴν ἀνατολικὴν πλευράν, ἡρείδοντο αἱ δοκοὶ τοῦ συστήματος τῆς στεγάσεως τοῦ τάφου (18 - 21/τ - φ).

Μὲ τὴν πλήρη, ὡσαύτως, ἀποκάλυψιν τοῦ ὑποκειμένου τοίχου, κατέστη σαφές ὅτι οἱ κατασκευασταὶ τοῦ τάφου δὲν ἐχρησιμοποίησαν τὸν τοῖχον πρὸς στήριξιν τοῦ τάφου καὶ τοῦτο διότι ὁ τάφος δὲν ἐτέθη οὔτε ἐπὶ τῶν λίθων ἀκριβῶς τοῦ τοίχου οὔτε ἀκριβῶς ἐγκαρσίως ἐν σχέσει πρὸς τὸ μῆκος τοῦ ὑποκειμένου τοίχου στηρίξεώς του, ἀλλὰ εἰς λοξὴν θέσιν. Ἀνεξαρτήτως μάλιστα αὐτῆς τῆς ἀκανονίστου ἐν σχέσει πρὸς τὸν τοῖχον τοποθετήσεώς του καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς πρὸς τὸν «δρόμον» τοῦ θολωτοῦ τάφου προβολῆς του, ὁ τάφος δὲν ἐπλήγη οὐδὲ κατὰ τὴν περίοδον κατασκευῆς τοῦ θολωτοῦ τάφου καὶ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ «δρόμου» αὐτοῦ. Συνολικῶς, ἐπὶ τοῦ τοίχου εὗρηται τὸ ἥμισυ καὶ πλέον (τὸ ἀνατολικόν) τοῦ τάφου μέχρι καὶ τῶν κάτω ἄκρων τοῦ νεκροῦ. Βεβαίως, ἡ σφωματογραφία τοῦ πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ τάφου «δρόμου» δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ἔχη προβλεφθῇ νὰ ἐξετασθῇ ὑπ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴν καὶ

δὲν γνωρίζομεν τὸν ἀκριβῆ κατὰ τὰς διαστάσεις τοῦ σχηματισμὸν τοῦ κατὰ πάντα ὑποτυπώδους «δρόμου». Ἡ ἀτελής μάλιστα, ἀκριβέστερον, περιορισμέ-

Βοιωτολογία 177 - Λακκοειδοῦς τάφος.

Εἰκ. 10. Ὁ ΜΕ περίκλειστος τάφος.

νης ἐκτάσεως χρῆσις τοῦ καθίσταται σαφεστέρα ἐκ τῆς εἰκόνης ἣν ἐνεφάνισεν ἡ ἀργολιθοδομή τῆς εἰσόδου τοῦ θολωτοῦ τάφου. Ὅντως, τὸ γεγονός ἐστι τὸ μεσαῖον τμήμα τῆς ἀργολιθοδομῆς προεξεῖχε κατὰ πολὺ τοῦ κατωτέρου τμήματος, ὅπου ἦτο ἀποκλειστικῶς χῶμα, ὑποδηλοῦντι ὅτι ὁ «δρόμος» δὲν ἐξεκενοῦτο πλήρως (οὐδὲ τὸ στόμιον) μέχρι τοῦ δαπέδου τοῦ κατὰ τὰς τελευταίας περιπτώσεις καθ' ἃς ἐχρησιμοποιήθη ὁ τάφος.

Ὁ λακκοειδοῦς τύπου, τετραπλεύρου σχήματος (εἰκ. 10) καὶ στερούμενος καλυπτηρίων πλακῶν τάφος, με ἐκτισμέναν ἐξ ἀργῶν λίθων χαμηλὰς πλευράς, ἐξικνουμένης τότε, προφανῶς, μέχρις ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους (πίν. 160β), ἐσωτερικοῦ δὲ μήκους 1.53 μ., ἦτο, τρόπον τινά, ὑπόγειος καὶ περιε-

λάμβανε μίαν ταφήν εἰς συνεσταλμένην στάσιν κατὰ τὸ ἀριστερὸν πλευρὸν ἐπὶ δαπέδου ἐστρωμένου καὶ οὐσιαστικῶς ἡὐρεπισμένου διὰ τεραστίας ποσότητος θαλασσίων βοτσάλων καθ' ὅλην του τὴν ἔκτασιν (19 - 21/τ - υ). Εἰς τὸ ὀπίσθιον τμήμα τοῦ κρανίου τῆς ἐπεσημάνθη καὶ ἀργυρὸν κόσμημα τῆς κομμώσεως, τεθραυσμένον εἰς τρία τεμάχια. Ἐπρόκειτο περὶ ἀργυροῦ σφηκωτῆρος τοῦ τραχηλοβοστρύχου. Αἱ διαστάσεις τῶν βοτσάλων εἶναι 1 - 2.3 ἐκ.

Τὰ κατὰ τὸ στῆθος τοῦ σκελετοῦ νοούμενα θαλάσσια μικρὰ βότσαλα διαφάνονται ὡς ἐὰν ἔχουν ἐπικαλύψει τὰ ἀντίστοιχα τοῦ σώματος. Τὸ κρανίον εἶχεν ἤδη θρυματισθῆ, ἀλλὰ διασφῶζει πλήρως τὸ περιγράμματό του (φανόμενον μῆκος 20.70 ἐκ.). Ἡ δεξιὰ χεὶρ σφῆζεται ἐν τῷ συνόλῳ τῆς, ἐνῶ τῆς ἀριστερᾶς μικρόν τι μόνον μέρος διαφαίνεται. Ἀκριβέστερον, ἡ δεξιὰ χεὶρ εἶχε καμφοθῆ καὶ τὰ ὀστέα τοῦ καρποῦ εὕρηνται πέρα τοῦ στομάχου, ἐνῶ ἡ ἀριστερὰ χεὶρ ἔχει τεθῆ τεταμένη κατὰ μῆκος τοῦ ἀριστεροῦ πλευροῦ, καταλήγουσα, προφανῶς, μεταξὺ τῶν δύο μηρῶν.

Ἰκανοποιητικῶς σφῆζεται (διαφαίνεται δηλαδὴ) ἡ λεκάνη, ἔτι δὲ οἱ πόδες, ἐξ ὧν ὁ δεξιὸς ἔχει πλήρως διπλωθῆ καὶ δὲν ἀποκαίεται νὰ εἶχε προσδεθῆ ἢ κνήμη μετὰ τοῦ μηροῦ, ἐνῶ ὁ ὑποκείμενος ἀριστερὸς ἔχει καμφοθῆ ὀλιγώτερον. Τμηματικῶς σφῆζονται, ἐπίσης, ἀλλὰ, βεβαίως, ἱκανοποιητικῶς, τὰ πέλματα.

Ὡς μοὶ ἐγνώρισεν ὁ Ὑφηγητὴς τῆς Παιδιατρικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Χρ. Μπαρτσόκας, ὅστις ἐμελέτησεν ἐπὶ τόπου, κατ' ἀρχήν, τὸν σκελετόν, καθ' ἣν στιγμὴν οὗτος βαθμιαίως ἀπεκαλύπτετο, τὸ ἐν ζωῇ ἀνάστημα, κατόπιν μετρήσεως τῶν μακρῶν ὀστέων (μηριαῖον = 40.20 ἐκ., κνήμη = 33.50 ἐκ., βραχίον δ = 28 ἐκ.) ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μεθόδου Trotter - Gleser¹ θὰ ἦτο, περίπου, 1.5472 - 1.5536 μ.

Πρὸ τοῦ προσώπου τοῦ σκελετοῦ (ἐστραμμένου πρὸς Νότον) ὑπῆρχε ζεῦγος πλησίον ἀλλήλων τοποθετημένων μικρῶν ἀγγείων, ἐξ ὧν τὸ ἔτερον μόνον διεσώθη τελικῶς. Τὸ πρῶτον ἦτο τελείως διατελειωμένον καὶ δὲν ἐπεχειρήθη καὶ ἡ συντήρησίς του. Τὸ δεύτερον ἦτο εὐρύστομον ἀγγεῖον τῆς ἀδριατικῆς κεραμεικῆς, μετ' ἐγχαράξεων εἰς τοὺς ὤμους καὶ μετ' ἀσυμμέτρως ὑποκάτω διανοιγείσων εἰς τρεῖς σειρὰς ὀπῶν. Κατὰ τὴν ἐμφάνισιν ἦτο χειροποίητον καὶ ἀρκούντως χονδροειδές. Τοῦ διατρήτου τούτου ἀγγείου ἐλλείπει τὸ σύνολον τοῦ χείλους, ἐνῶ ἔχει συγκολληθῆ ἐκ πληθώρας ὀστράκων. Τὸ σφζόμενον ὕψος ἐμετρήθη περίπου 13 ἐκ., καὶ ἡ διάμετρος τῆς γάστρας 12.3 ἐκ. Ἡ βάσις του εἶναι κωνικὴ καὶ κοίλη. Ὁ πηλός, τέλος, ἔχει προσμείξεις ξένων λιθαρίων (εἶκ. 7, πίν. 160γ).

1. M. TROTTER - G.C. GLESER, A reevaluation of estimation of stature based on measurements of stature taken during life and long-bones after death, American Journal of Physical Anthropology, N.S. 16, 1958, 79. Πρβ. καὶ D.R. BROTHWELL, Digging up Bones (British Museum 1963).

Ἀναμφισβητήτως, ἐπρόκειτο περὶ προσωπικότητος τῆς τότε ἐποχῆς καὶ τὸ πρᾶγμα γίνεται φανερόν ἐκ τῆς μεγίστης ποσότητος τῶν πολυχρώμων βοτσάλων, τὰ ὅποια μὲ τόσῃ φροντίδα καὶ στοργῇ συνεκεντρώθησαν διὰ τὸν μοναδικὸν δυνάμενον νὰ ἐπιτευχθῇ εὐτρεπισμὸν τοῦ τάφου τούτου τῆς ΜΕ ἐποχῆς. Ἡ διὰ βοτσάλων (διαστάσεων 1 - 2.30 ἐκ.) αὕτη ἐπίστρωσις τοῦ δαπέδου δὲν ἀπετέλει ἀπλῆν στρώσιν, ἀπλῆν ἐπίστρωσιν τοῦ δαπέδου, ἀλλ' εἶχε πάχος, τοῦλάχιστον, 5 ἐκ. καὶ ἀπετέλει τὸ σύνολον τοῦ δαπέδου καὶ τοῦ ὑπεδάφους τοῦ τάφου, ἐξετείνεται δὲ τὸ σύνολον τοῦτο ὡς ἐπίστρωσις μέχρι καὶ τῶν γωνιῶν τοῦ περικλείστου τούτου τάφου.

Ἐν στοιχεῖον δέον ὅπως σημειωθῇ συμπληρωματικῶς περὶ αὐτοῦ ὅμως τούτου τοῦ τάφου. Συγκεκριμένως, οὐδεμία ἐνδειξις ὑφίστατο ὅτι ὑπεράνω τοῦ τάφου εἶχε τεθῇ σῆμα, ὡς θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἀναμένῃ, πολλῶ δὲ μᾶλλον καθόσον ὑπῆρχε πλησίον τὸ μεῖζον τηλεφανὲς ταφικὸν μνημεῖον (ὁ τύμβος) καί, κατὰ ταῦτα, θὰ ἦτο ἀναγκαία ἡ ἐνδειξις περὶ ὑπάρξεως τάφου.

Ἀνατολικώτερον τοῦ περικλείστου τάφου, εἰς ἀπόστασιν, δύο, περίπου, μέτρων, ἔκειτο ἐν ἐπίσης σύγχρονον ταφικὸν μνημεῖον, τεθὲν ὁμοίως ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους τοῦ σημείου ἐκείνου (22 - 23/τ - υ). Πρὸς τοποθέτησίν του ἀπητήθη νὰ ἀφαιρεθοῦν ὀρισμένοι λίθοι τοῦ ὑποκειμένου ἀνατολικοῦ παχέος ΠΕ τοίχου τοῦ εὐμεγέθους μεγάρου τῆς Βοϊδοκοιλιάς. Πρόκειται, ἀκριβέστερον, περὶ σημείου εὐθὺς βορειοανατολικώτερον τῆς ΒΑ γωνίας τῆς ἀποθήκης, ὕπερ σημεῖον ἀπέβη πρόσφορον πρὸς σχηματισμὸν κοίτης ὑποδοχῆς τοῦ πίθου ΝΑ - 6. Οὕτως, ἐπετεύχθη νὰ τεθῇ ἐξ ὀλοκλήρου, σχεδόν, ἐπὶ τῆς πρὸς Βορρᾶν προεκτάσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς ἀποθήκης, ἐκτὸς τοῦ κατωτέρου τμήματός του μετὰ τῆς βάσεως, ἥτις ἐτέθη ἐντὸς τῆς χωματίνης ἐπιχώσεως τοῦ βορειοτέρου (ἔναντι τῆς ἀποθήκης) χώρου τοῦ αὐτοῦ εὐμεγέθους μεγάρου (πίν. 159γ).

Τὸ στόμιον τοῦ πίθου ἦτο ἐστραμμένον πρὸς ΝΑ. Τό, κατὰ τό γε νῦν ἔχον, μῆκος τοῦ πίθου ἀνέρχεται εἰς 1.64 μ., ὑπολογίζεται δὲ ὅτι τὸ ἀρχικόν του μῆκος (ὕψος) θὰ ἦτο 1.80 μ. Τὸ χεῖλος τοῦ πίθου, σημειωτέον, ἔχει ἐξαφανισθῇ, σφίζεται δὲ τὸ ἥμισυ τοῦ (κατὰ τό γε νῦν ἔχον) κατωτέρου τμήματός του. Ὁ λόγος διὰ τὸν ὅποιον ἐξηφανίσθη τὸ πλεῖστον τοῦ στομίου, ἔτι δὲ αὐτὸς οὗτος ὁ πλακωτὸς λίθος ὁ ἀποτελῶν πάλαι ποτὲ τὴν καλυπτήριον αὐτοῦ πλάκα, εἶναι τὸ ἐπικλινὲς τοῦ σημείου ἐκείνου. Ὅντως, ἡ ἔλλειψις (κατὰ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα) οἰοῦντο συστήματος ἀντιστηρίξεως ἐπέφερε τὴν ἐξάρθρωσιν τοῦ συστήματος καλύψεως τοῦ στομίου.

Ὁ πίθος περιελάμβανε ζεῦγος νεκρῶν εἰς συνεσταλμένην στάσιν κατὰ τὴν ἀριστερὰν πλευράν, ἄνευ, ὡς συνηθίζετο κατὰ τὴν ΜΕ ἐποχὴν ἀνά τὴν Μεσσηνίαν, κτερισμάτων ἐπὶ στρώματος (ἀπλοῦ) μικρῶν πολυχρώμων — ἐν τῷ συνόλῳ των — θαλασσίαν βοτσάλων, μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὸν πυθμένα τοῦ πίθου (ΒΔ). Ἡ συνθήκη, ὡς γνωστὴν, νὰ θάπτεται ἐντὸς πίθου νεκρὸς μὲ τὴν

κεφαλὴν ὠθουμένην πρὸς τὸν πυθμένα τοῦ πίθου ἦτο λίαν διαδεδομένη κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον. Τοῦ παλαιότερου νεκροῦ τὰ ὑπολειφθέντα ὅσῃ εἶχον μετατοπισθῇ πρὸς τὰ πλάγια τοῦ πίθου, συμπαρασύραντα κατὰ μέγιστον μέρος καὶ τοὺς μικροὺς θαλασσίους χάλικας τοῦ στρώματος «δαπέδου» τοῦ πίθου. Πάντως, τὸ ἔθιμον ταφῆς πρὸς δημιουργίαν «δαπέδου» (στρώματος) ἐκ χαλίκων ἢ πολυχρώμων θαλασσίων βοτσάλων ἐντὸς ταφικῶν πίθων εἶναι σπανιώτατον καί, ἴσως, πρόκειται, εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν, περὶ μοναδικοῦ ἢ τοῦ δευτέρου¹ μέχρι τοῦδε, ἐξ ὧσων γνωρίζω, παραδείγματος ἐκ τοῦ Ἑλλαδικοῦ Μεσαίνου. Ἀναμφισβητήτως, ὁ εὐτρεπισμὸς τοῦ «δαπέδου» τοῦ πίθου τούτου ὀφείλεται εἰς τὴν γειτονίαν τοῦ νεκροταφείου τῆς Βοϊδοκοιλιάς πρὸς τὴν παραλίαν.

Ὁ δεῦτερος νεκρὸς ἦτο νεαρᾶς ἡλικίας ἄτομον, ὡς ὑποδηλοῦται διὰ τῶν ὑφισταμένων τοῦ κρανίου ραφῶν, ἀλλὰ, ὁμοίως ὡς καὶ διὰ τὸν παραμερισθέντα σκελετόν, ἀγνώστου φύλου ἄτομον. Ὁρισμένοι ὀδόντες διατηροῦνται εἰσέτι, ἀν καὶ ὅλη ἡ κεφαλὴ ἔχει κατασυντριβῇ. Αὕτη ἀπεῖχε 26.50 ἐκ. ἀπὸ τῆς (ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας) τῆς βάσεως. Τὸ μῆκος τοῦ σφῆζομένου τούτου σκελετοῦ ἀνέρχεται εἰς 90 ἐκ. καὶ τὸ πλάτος τὸ ὅποῖον καταλαμβάνει εἰς 64.50 ἐκ. Ὁ νεκρὸς αὐτὸς εἶχε τεθῇ εἰς τὸ ἀριστερόν του πλευρόν, μὲ τὸ σῶμα ὑπτίως, τὰς χεῖρας διατηρουμένας ὑπεράνω τῆς κοιλιακῆς χώρας καὶ ἐξικνουμένας μέχρις ἐκατέρας τῶν ὀσφύων, μὲ τὰ μηριαῖα ἀνυψωμένα καὶ τὰ πέλματα εἰς τὸ χαμηλότερον σημεῖον τοῦ πίθου. Ἡ λεκάνη σφίζεται ἐν τῷ συνόλῳ τῆς, πλὴν ὅμως οὐχὶ ἱκανοποιητικῶς. Τὸ δεξιὸν μηριαῖον (μῆκος 38.50 ἐκ.) σφίζεται ἐν τῷ συνόλῳ του τετραυσιμένου καὶ αὐτὸ εἰς πλῆθος μερῶν. Εἰς ἐλάχιστα κατώτερον σημεῖον εὐρηνται τὰ ὅσῃ τῆς κνήμης. Εἰς τὸ ΝΔ τμήμα τῆς κνήμης σφίζονται τὰ ὅσῃ τὰ μεταταρσίον καὶ τῶν δακτύλων τοῦ πέλματος. Τὸ ἀριστερόν μηριαῖον εἶναι βυθισμένον ὑπὸ τὴν λεκάνην, ὡς, ὁμοίως, τὰ ὅσῃ τοῦ δεξιοῦ ποδὸς καλύπτουν τὰ ὅσῃ τῆς ἀριστερᾶς κνήμης. Ἀπαντα, γενικῶς, τὰ ὅσῃ ἔχουν μεταβληθῇ εἰς πωρίον.

Τὸ μῆκος τῶν ὀστέων τῆς ἀνακομιδῆς ἀνέρχεται εἰς 73 ἐκ. Σφίζεται ἡ κεφαλὴ, ὡς, ἐπίσης, καὶ ἡ λεκάνη καὶ ὅσῃ τινὰ τῶν χειρῶν. Ἀπαντα τὰ σφῆζόμενα ὅσῃ αὐτῆς τῆς ἀνακομιδῆς εἶναι ἀναμειγμένα καθ' ὅλο τὸ μῆκος τῶν μικρῶν πολυχρώμων θαλασσίων βοτσάλων, τὰ ὅποια εἶχον χρησιμεύσει ἀρχικῶς διὰ τὸν εὐτρεπισμὸν τοῦ «δαπέδου».

Τέλος, ὡς ἐφάνη ἐκ τῆς ἀνευρέσεως τριῶν ἀργῶν εὐμεγέθων λίθων εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ στομίου τοῦ πίθου, οὗτοι εἶχον τοποθετηθῇ ἐκεῖ διὰ νὰ ἀποφράξουν, πιθανῶς, τὸ στόμιον. Τὸ πάχος τοῦ πίθου ἐμετρήθη 2.80 - 3 ἐκ.,

1. Τὸ πρῶτον ἀποτελεῖ ὁ ταφικὸς πίθος ὑπ' ἀριθ. 41 τῆς Κίρρας μετὰ ταφῆς παιδὸς ἐναποθεσίσης ἐπὶ στρώματος βοτσάλων συλλεγόντων εἰς τὸν πλησίον ρέοντα ποταμόν. Πρβ. Kirrha. Étude de préhistoire phocidienne par L. DOR - J. JANNORAY - E. et M. VAN EFFENTERRE, 1960, 44.

εἶναι δὲ ἐρυθρωπὸς ὁ πηλὸς του. Ὁ ταφικὸς οὗτος πῖθος ἐστερεῖτο παντελῶς κτερισμάτων, ὥς, ἐξ ἄλλου, οἱ πλεῖστοι τῶν ταφικῶν πύθων τῶν Μεσοελλαδικῆς ἐποχῆς τύμβων τῆς μείζονος Μεσσηνίας. (Ἐπόπτις ἐργασίας: Σοφία-Ναυσικᾶ Ταράντου.)

Μία παράλειψις τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐπεχειρήθη νὰ διαπιστωθῇ κατὰ πόσον ὁ πῖθος ἔφερε σχοινωτὸν κόσμημα ὑπὸ τὸν λαίμῳ διὰ τὸν ἀπλούστατον λόγον ὅτι δὲν μετεκινήθη τὸ ὑποκείμενον σφζόμενον τμήμα, ἐνῶ, ἐξ ἄλλου, οὐδὲν τῶν διασωθέντων ὑπερκειμένων μερῶν τοῦ ὅμου διεσώθη μὲ τὸ γνωστὸν κόσμημα. Πάντως, λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους, ὥς ἐσημειώθη, δὲν διετηρήθη ἡ καλυπτῆριος τοῦ στομίου πλάξ.

Διαφέρον ἐμφανίζεται, ὡσαύτως, τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως τοῦ πύθου τούτου (NA - 6) καὶ τοῦτο λόγῳ ἑλλείψεως οἰουδήποτε κτερίσματος ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ του. Κατ' ἀρχήν, λεκτέον ὅτι ὁ πῖθος δέον ὅπως χρονολογηθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑφισταμένων, γενικῶς, γνώσεών μας περὶ τῶν ταφικῶν αὐτῶν πύθων καὶ μάλιστα, ἐφ' ὅσον ὁ πῖθος οὗτος ἔχει πῆλινὰ ἐγκλείσματα εἰς τὸν πηλὸν του, ἀναμφιβόλως, ἀποφαινόμεθα ὅτι κατεσκευάσθη κατὰ τὴν ME ἐποχήν. Εὐνόητον, πάντως, τυγχάνει ὅτι ὁ πῖθος εἶχε τεθῇ εἰς βάθος κατὰ τὴν Μεσοελλαδικὴν ἐποχήν, ἥτοι εἰς στρῶμα τῆς ΠΕ ἐποχῆς, πλὴν ὅμως δὲν γνωρίζομεν κατὰ πόσον ἐχρησιμοποιήθη ὡς ταφικὸς ὁ πῖθος οὗτος κατὰ τὴν περίοδον χρήσεως τοῦ τύμβου ἢ μετὰ ταῦτα¹. Αὐτὸ εἶναι τὸ κύριον πρόβλημα καὶ αὐτοῦ προσδοκᾶται ἡ λύσις κατὰ προσεχῇ ἀνασκαφικὴν περίοδον. Ἦτοι, ἐφ' ὅσον ἀποδειχθῇ ὅτι ὁ πῖθος ἦτο σύγχρονος πρὸς τὸν τύμβον, ἥτοι ὅτι ὁ πῖθος ἐχρησιμοποιήθη κατὰ μίαν φάσιν κατὰ τὴν ὁποίαν ὑφίστατο καὶ ὁ τύμβος, καὶ ἐγένοντο αἱ εἰς αὐτὸν διὰ πύθων ταφαί, τότε, αὐτομάτως, ὁ περίβολος τοῦ τύμβου ἀποκτᾷ καὶ ὀριακὸν χαρακτῆρα. Οὕτω, κατ' ἐπέκτασιν, ἐνδιαφέρει ἡμᾶς κατὰ πόσον ὁ τύμβος ἀνῆκεν εἰς μίαν οἰκογένειαν ἢ εἰς ἓν γένος ἢ κατὰ πόσον ἀνῆκεν εἰς τὸ σύνολον τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ συγχρόνου οἰκισμοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ εἶναι, πιθανῶς, οἱ μικροὶ τάφοι τῶν νηπίων καὶ τῶν μικρῶν παίδων.

Ὁ πρῶτος μυκηναϊκὸς περίοδος θολωτὸς τάφος

Ὡς ἐσημειώθη καὶ ἀνωτέρω, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς πρώτης μυκηναϊκῆς περιόδου κατεστράφη τὸ κέντρον τοῦ τύμβου καὶ τὸ νότιόν του τμήμα (14 - 20/κ - υ) πρὸς δημιουργίαν τοῦ ὑστάτου ταφικοῦ μνημείου τῆς περιοχῆς. Ὁ σύγχρονός του οἰκισμὸς εὗρητο, προφανῶς, ὥς καὶ ὁ παλαιότερος πρῶτος Μεσοελλαδικός, εἰς τὸ πρὸς Βορρᾶν πλάτωμα. Ὁ θολωτὸς τάφος προσηρμόσθη καταλλήλως εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ προγενεστέρου τύμβου, κατεσκευάσθη δὲ διὰ

1. Τοῦτο σημειοῦμεν ἐπειδὴ εἰς πολλὰς περιπτώσεις οἱ τύμβοι εἶχον βραχεῖαν χρονικῶς τὴν χρῆσιν. Ἀνάλογον περίπτωσιν ME ταφικοῦ πύθου εὐρεθέντος εἰς ΠΕ περιβάλλον (στρῶμα) ἔχομεν ἐν Μπερμπατί (G. SAFLUND, Excavations at Berbati 1936 - 1937 (1965) 125 ἀριθ. 1 εἰς. 101 - 102).

νέου οἰκοδομικοῦ ὕλικου ἐν σχέσει πρὸς ὅλας τὰς προγενεστέρας κατασκευὰς (κοσμικὰς καὶ ταφικὰς). Οὕτως, ἐχρησιμοποιήθησαν πλακωτοί, κατὰ βάσιν, λίθοι ψαμμιτικῶν, κατὰ τὸ πλεῖστον, πετρωμάτων, ὡς καὶ ἄλλων (ἀμυγδαλιτῶν, σπανιώτερον ἀσβεστολιθικῶν). Ἡ διάμετρος τοῦ ταφικοῦ θαλάμου ἔνδον ὑπερέβαινε κατὰ τι τὰ 5 μ. καὶ τὸ ὕψος θὰ ὑπελείπετο, ὡς εἰκός, αἰσθητῶς τῶν 5 μ. Κατὰ ταῦτα, τὸ ἀνώτερον ἥμισυ τῆς θόλου θὰ ἐξεῖχε ἐν σχέσει πρὸς τὸν περιβάλλοντα τύμβον καὶ θὰ ὑφίστατο εἰδικὴ περίρξι αὐτῆς ἀντιστήριξις (δι' εἰδικῶς μεταφερθέντων λίθων καὶ συσσωρευθέντων χωμάτων) καὶ ὑπεράνω αὐτῆς ἐπικάλυψις (ἐπίστρωσις τῆς θόλου διὰ πηλοῦ πρὸς προστασίαν αὐτῆς ἐκ τῶν βροχῶν). Πηλός, ὡς ἐσημειώθη ἀνωτέρω, ἐπεσημάνθη εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ τύμβου, καί, ἀσφαλῶς, τεμάχια μάξης πηλοῦ θὰ περιελαμβάνοντο μετὰ τῶν χωμάτων καὶ τῶν λίθων τῆς ἐπιχώσεως τοῦ ταφικοῦ θαλάμου, πλὴν ὅμως θὰ διέλαθον τῆς προσοχῆς τῶν ἐργατῶν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ ἔτους 1956. Οὕτω, τὸ ἀνώτερον ἥμισυ τοῦ νέου θολωτοῦ ταφικοῦ μνημείου θὰ ὑψοῦτο κατὰ σπάνιον καὶ μοναδικὸν τρόπον ἐλεύθερον εἰς τὸ μέσον τοῦ τύμβου καθ' ὅλην τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν καταπεσὼν εἰς ἄγνωστον πολὺ μεταγενεστέραν περίοδον.

Ὁ ὑπέργειος οὗτος τάφος περιλαμβάνεται εἰς τὴν εὐάριθμον ομάδα τῶν λοιπῶν μυκηναϊκῆς ἐποχῆς μεσσηνιακῶν θολωτῶν τάφων οἵτινες ὑψοῦντο ἐλεύθεροι ἢ περιλαμβανόμενοι ἐνδον χθαμαλοῦ ἐξάρματος ὡς ὁ νότιος θολωτὸς τάφος τῆς Περιστεριάς, ὁ θολωτὸς τάφος Κουκουναράς 1 (Λεονταρίτης), ὁ θολωτὸς τάφος 9 Κουκουναράς (Παλαιοχωρίων), ὁ θολωτὸς τάφος α 8 εἰς Γουβαλάρη Κουκουναράς οἱ τρεῖς μικροὶ θολωτοὶ τάφοι τοῦ ἐξάρματος 2 εἰς τὸ αὐτὸ νεκροταφεῖον, καί, πιθανῶς, ὁ θολωτὸς τάφος Βαγενᾶ ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Ἐπάνω Ἐγκλιανοῦ.

Ἡ ἐπὶ μακρὸν χρῆσις τοῦ θολωτοῦ τάφου ἐπιστοποιήθη τὸ πρῶτον προσφάτως διὰ μελέτης τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου τοῦ προσελθόντος ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐκ τῆς προσόψεως τοῦ τάφου. Οὕτως, ἐκπροσωποῦνται ἅπασαι, σχεδόν, αἱ φάσεις τῆς μυκηναϊκῆς κεραμικῆς ἀπὸ τῆς πρώτης μυκηναϊκῆς φάσεως, τῆς ἀκολουθησάσης μὲ τὸν ἀνακτορικὸν ρυθμὸν καὶ τῶν ἐπὶ μέρους τῆς τρίτης μυκηναϊκῆς φάσεως, μέχρι καὶ αὐτῆς τῆς ΠΙΒ.

Οὕτω καὶ ἡ Βοῖδοκοιλία περιελήφθη εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν θέσεων ἐκείνων τῆς Μεσσηνίας εἰς τὴν ὁποίαν κατηγορίαν περιλαμβάνονται θέσεις δυνάμεναι νὰ ἐπιδείξουν ἀλληλοδιαδοχὴν (ἔστω μὲ μετὰ τῶν ὑφιστάμενον κενὸν) τύμβου (μετὰ λίθινου μανδύου ἀνοιχτοῦ εἰς τὸν οὐρανὸν) καὶ θολωτοῦ τάφου. Αἱ ἄλλαι θέσεις εἶναι ἡ Περιστεριά - Κοκοράκου, Ρούτση, Ἰωάννης Παπουλίων - Παπούλια.

Μία εἰσέτι παρατήρησις ἀρχιτεκτονικῆς φύσεως περὶ τοῦ τάφου τούτου δυνατὸν νὰ τεθῇ ἐν καταλήξει. Ὡς παρετηρήθη εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ ταφικοῦ θαλάμου, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὸ ΝΑ τεταρτοκύκλιον, οἱ λίθοι τῆς κατωτάτης στρώ-

σεως δὲν εἶναι οἱ μεγαλύτεροι, ὥς ἐνδείκνυται νὰ εἶναι οἱ τῶν θεμελίων, ἀλλὰ μικρότεροι, καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς ἀνωμάλου διαμορφώσεως τοῦ βραχῶδους τοῦ σημείου ἐκείνου. Συγκεκριμένως, διὰ νὰ ἐπιτευχθῇ ἀπόλυτος, κατὰ τὸ δυνατόν, προσαρμογὴ τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου πρὸς τὸ ἀνώμαλον ἔδαφος, ἐτοποθετήθησαν οἱ μικροὶ οὗτοι λίθοι διὰ νὰ εἶναι δυνατόν ἐν συνεχείᾳ νὰ τοποθετηθοῦν οἱ μεγαλύτεροι οἱ ὅποιοι θὰ ἀπετέλουν τὰ οὐσιαστικὰ θεμέλια.

Ὁ ὁ ψ ι α ν ὸ ς τ ῆ ς Β ο ῦ δ ο κ ο ι λ ι ᾶ ς

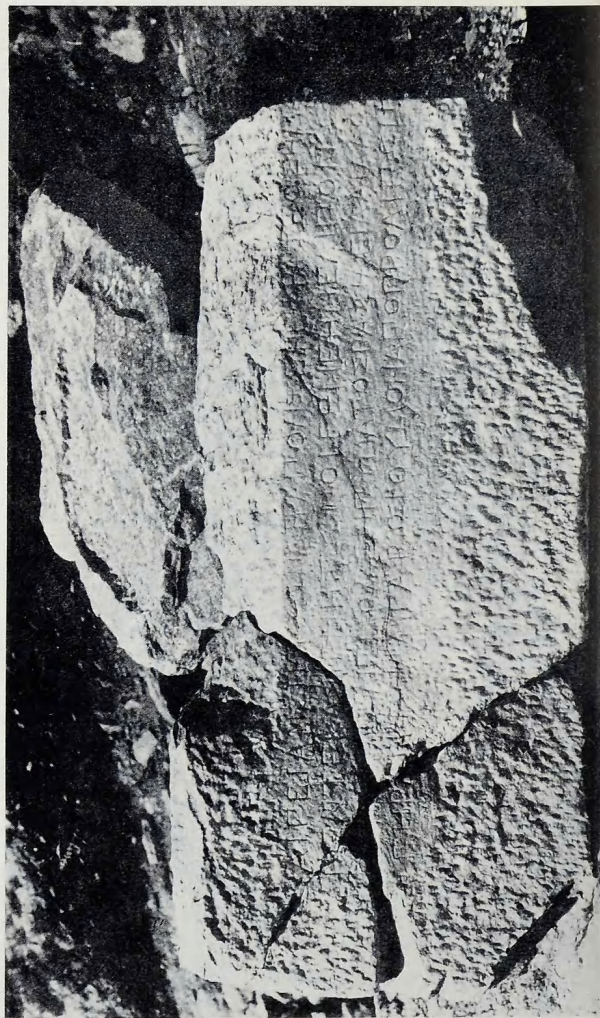
Ἐν ἀφθονίᾳ εὐρέθησαν καθ' ὅλην τὴν ἀνασκαπτομένην ἔκτασιν λεπίδες καὶ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ, γεγονὸς ἐπιβεβαιουῦν τὴν παλαιὰν ἄποψιν τοῦ Μαρινάτου περὶ ἐπεξεργασίας ἐπὶ τόπου τοῦ ἡφαιστειογενεοῦς τούτου ὕλικου. Πολλὰ ἀπολεπίσματα καὶ εἰς πυρὴν ὀψιανοῦ εἶχον συλλεγῇ ὑπὸ τοῦ περιηγουμένου περιπατοῦντος εἰς τὴν περιοχὴν Μαρινάτου (ιδίᾳ τῷ 1958), ἔτι δὲ ἱκανὰ τὸν ἀριθμὸν ἀπολεπίσματα εἰς τὰ μὴ διαγνωσθέντα τότε ΠΕ στρώματα τοῦ «δρόμου» τοῦ θολωτοῦ τάφου. Μεταξὺ τῶν προσφάτως σημειωθέντων εὐρημάτων μνημονευτέα ἐν κατακλειδί: ἡ ἀνεύρεσις ἐντός, ὑπὸ καὶ πρὸ τοῦ θολωτοῦ τάφου, ἔτι δὲ εἰς πολλὰ σημεῖα τοῦ τύμβου, ἥτοι, εἰς τὴν ἐπίχωσιν ὑπεράνω τῆς λιθίνης ἐπιστρώσεως αὐτοῦ, μεταξὺ τῶν λίθων αὐτῆς, ἐκτὸς τοῦ περιβόλου ὡς καὶ εἰς ὅλην τὴν ἀναμοχλευθεῖσαν ΒΑ λεγομένην τάφρον, δεκάδων λεπίδων καὶ ἀπολεπισμάτων τῆς ΠΕ, ιδίᾳ, ἐποχῆς, δι' ὧν ἀποδεικνύεται ἔτι κάλλιον ἡ εὐρεῖα χρῆσις κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῶν γνωστῶν ἐργαλείων καὶ εἰς τὴν Βοῦδοκοιλιάν, ὡς γνωρίζομεν καὶ ἐξ ἄλλων περιοχῶν ἐκτὸς τοῦ Κυκλαδικοῦ χώρου ("Αγ. Κοσμάς, "Αγ. Φωτιά Σητείας, Ἀρχάνες Τεμένους). Τὸ γεγονός ἐποδηλοῖ τὴν ἐμπορικὴν ἐπικοινωνίαν μεταξὺ Μήλου καὶ ΝΔ καὶ Δ Πελοποννήσου ἀπλῶς κατὰ τὴν περίοδον ἀκμῆς τοῦ Πρωτοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ (Πρωτοελλαδικῆς Κοινῆς), ὡς καὶ δυνατότητα ἐπεξεργασίας ἐπὶ τόπου τοῦ ὕλικου τούτου, οὐχὶ δὲ ἐγκατάστασιν Κυκλαδιτῶν εἰς τὴν ἐσχατιὰν ταύτην τῆς ἑλληνικῆς γῆς.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

1. Περὶ ὀψιανῶν ἰδὲ παρὰ D. VAN HORN, *Bronze Age Chipped Stone Tools from the Argolid of Greece and their Relation to Tools Manufactured from Other Materials*, Ph.D. (1976).

Ὁ περίβολος τοῦ Ἱεροκλέους μετὰ τὴν ἀνασκαφή του.

α. 'Η μαριμάρινη λήκυθος τοῦ Κλειτοφῶντος 'Ιεροκλέους, β. 'Η βάση τοῦ μαριμάρινου ἐπιτύμβιου ἀγγείου τοῦ Φειδεστράτου.

Μέρος τοῦ ἀναγλύφου 389 ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους.

Ἡ ἐπιτύμβια στήλη Conze 1283 συμπληρωμένη.

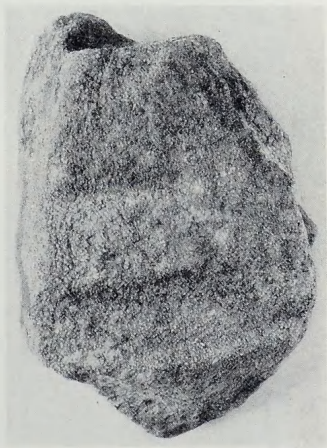
Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τῆς Μυμαϊκῆς καὶ τοῦ Εὐμένη.

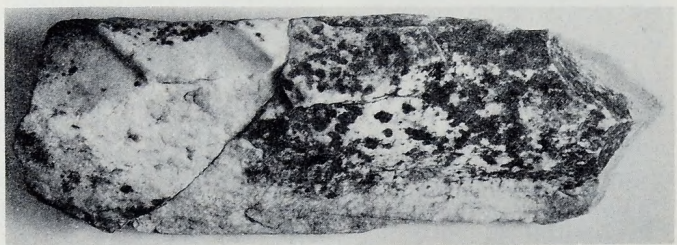
α. Κεραμεική από τὸ «Διονύσιο» τοῦ Ραμνουῦντος. β. Μολυβένιο σταθμίο ἀπὸ τὸ «Διονύσιο» τοῦ Ραμνουῦντος.

Νεολιθικά λείψανα στο Ραμνούντα.

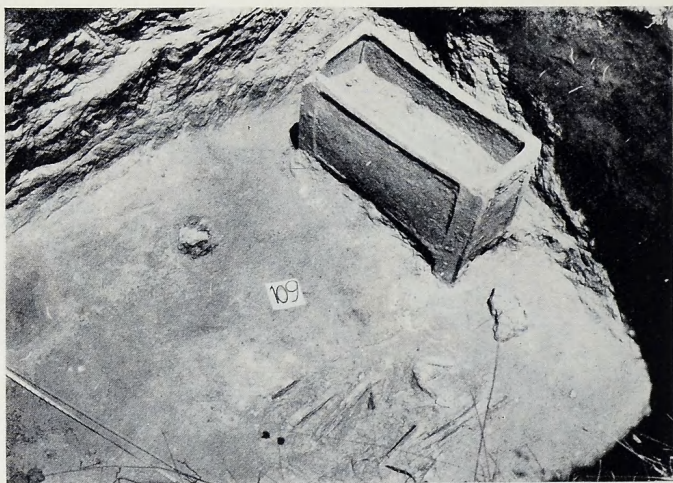
Θραύσματα τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως τοῦ Ἀγορακρίτου.

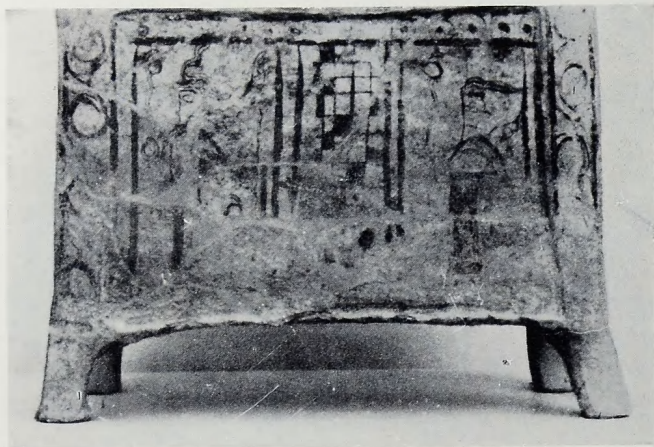
Θραύσματα του αγάλματος της Νεμέσεως του Ἀγορακρίτου.

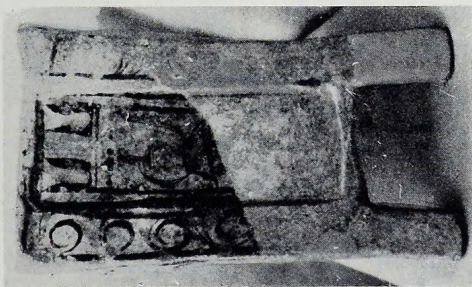
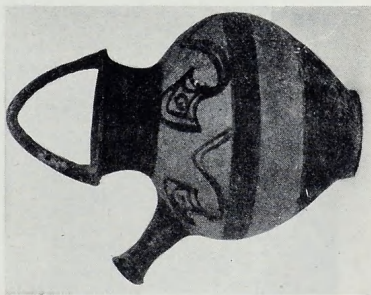
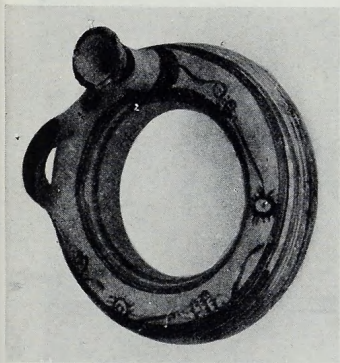
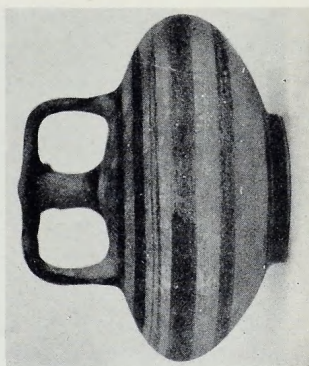
Θραύσματα τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως τοῦ Ἀγορακρίτου.

α. Ἡ ἀβαφῆς λάρνακα κατὰ χώραν.

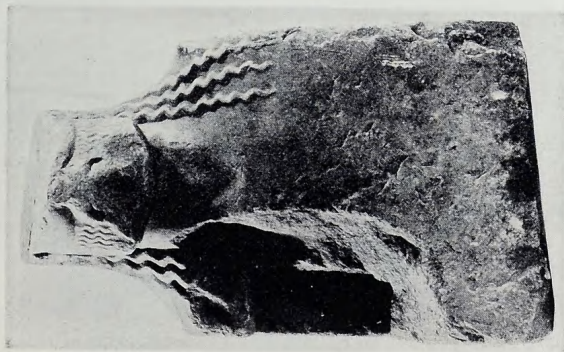
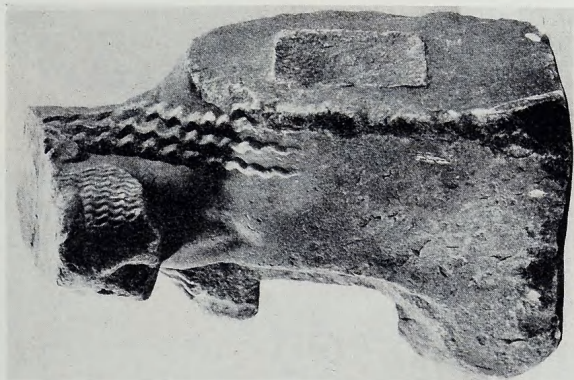
Λάρνακα με πτερωτὲς μορφές.

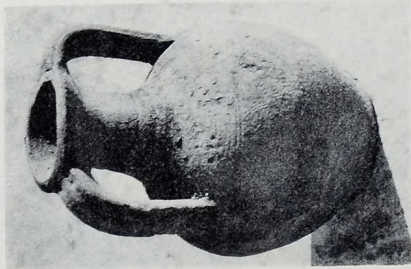
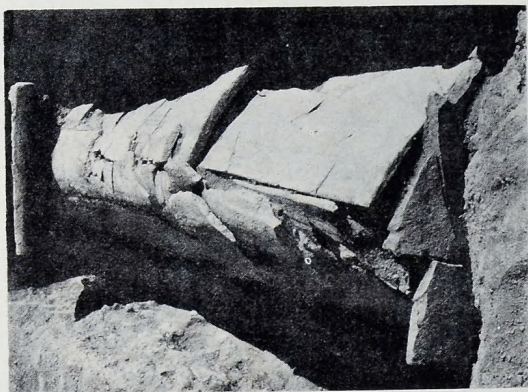
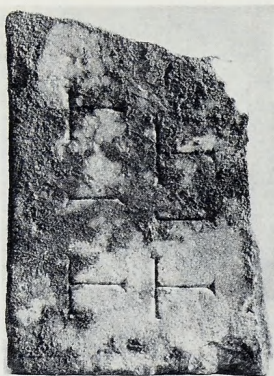
α. Ἡ στενὴ πλευρὰ τῆς λάρναιας τοῦ πίν. 12β. β - ε. Ἀγγεῖα γυ. IIIA καὶ B περιόδου.

α. ΒΑ γωνία ρωμαϊκού «τεμένους». Πάνω τμήμα έρμαϊκής στήλης κατά χώραν. β. Κεραμοσκεπής τάφος 16 από Δ. γ. Κεραμοσκεπής τάφος 16. Άμφορίσκος κατά χώραν δίπλα στο κρανίο.

Ἀρχαία ἐμαυρή στήλη. α. Πρόσθια ὄψη. β. Ἀποψη τριῶν τετάρτων ἀπὸ πλάγια ἀριστερά. γ. Ὁπίσθια ὄψη.

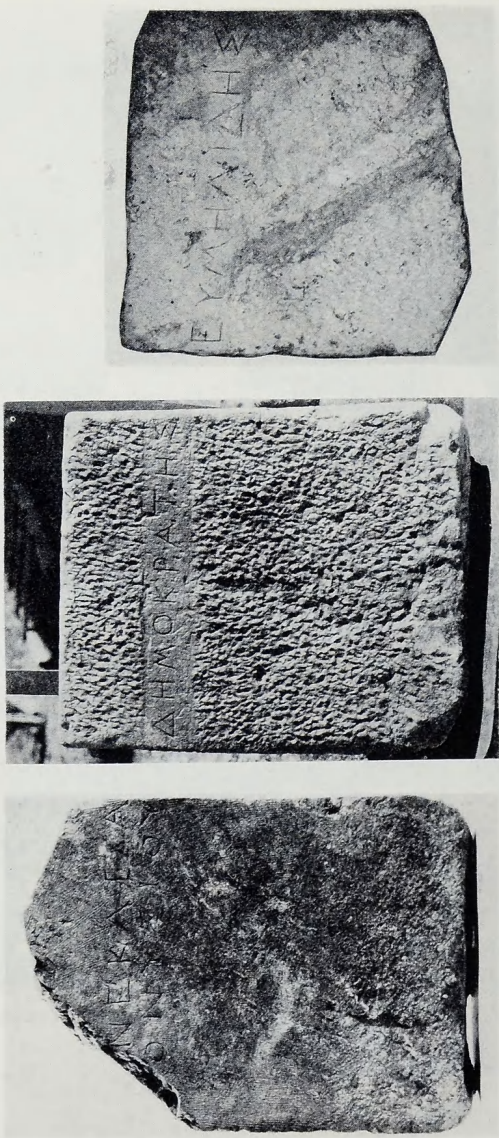
α. Ἀμφορίσκος ἀπὸ τὸν κεραμοσκεπὴ τάφο 16. β. Κεραμοσκεπὴς τάφος 17 ἀπὸ Δ. γ. Θραύσμα δις-γυγῆς ἐπιγραφῆς μὲ τὸ ὄνομα τοῦ αὐτοκράτορα Τίτου. δ. Θραύσμα ἐνεδίγραφο βιβίου ἀπὸ γάλλικο ἀδελφάντα τοῦ γυμνασίου Θεότομου.

α. Θραύσματα αγγείων τύπου Δυτικής κλιτύος έρετριακού έργαστηρίου.

β. Μερική άποψη έλληνιστικής οικίας. Διακρίνεται τὸ μαρμάρινο κατώφλι τῆς κεντρικῆς εισόδου.

α. 'Ευεντύραχη ἐπιτύμβια στήλη. β. 'Η ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Δημοκράτη γ. 'Η ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Εὐχαρίδου.

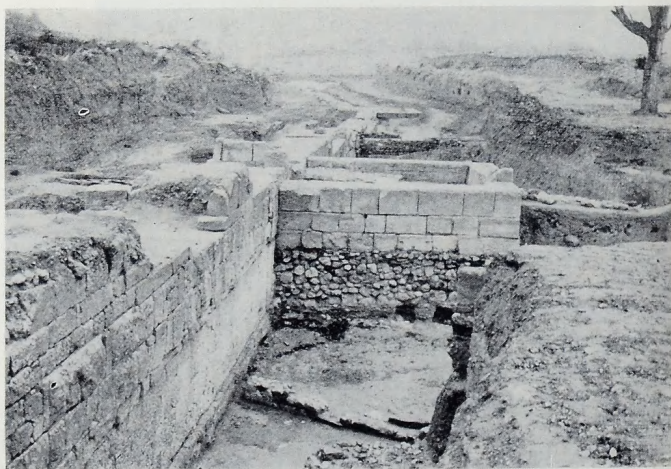
α. Πάσσαλοι και κορμοί δέντρων από την ξύλινη γέφυρα του Στρυμόνος.

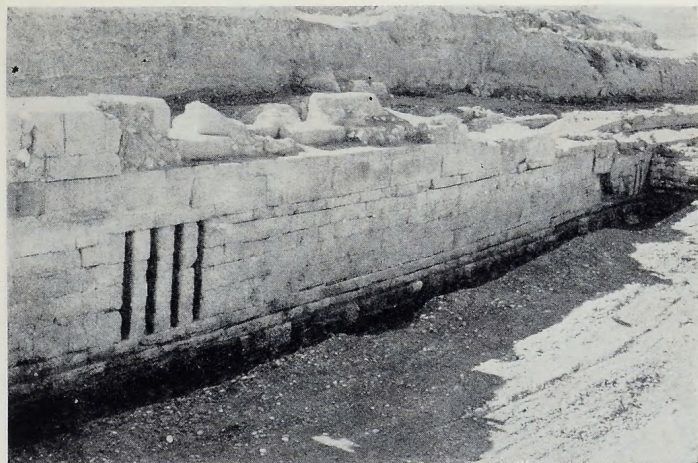
β. Συστάδα πασσάλων και δοκῶν τῆς ξύλινης γέφυρας τοῦ Στρυμόνος.

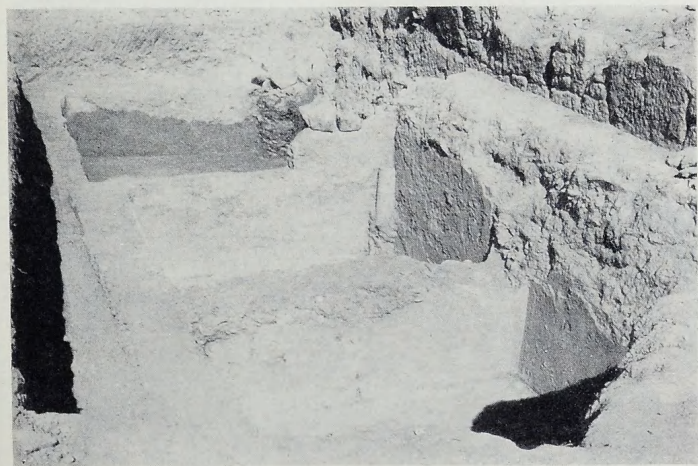
α. Πάσσαλοι εξωτερικά από τον τοῖχο τῆς πύλης Γ.

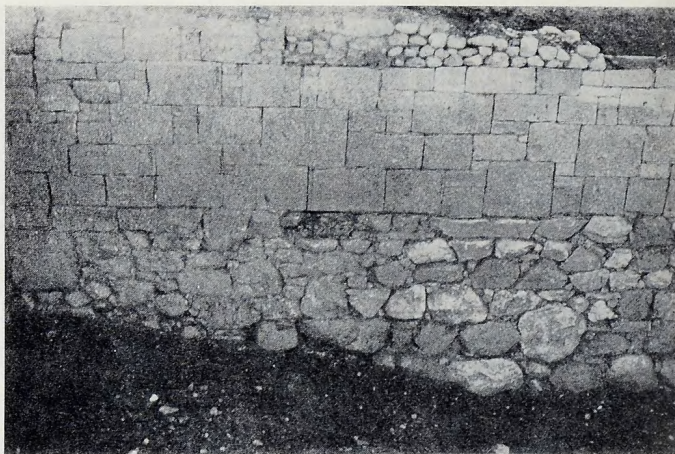
β. Γενική ἄποψη τοῦ δυτικοῦ τομέα τοῦ βόρειου τείχους.

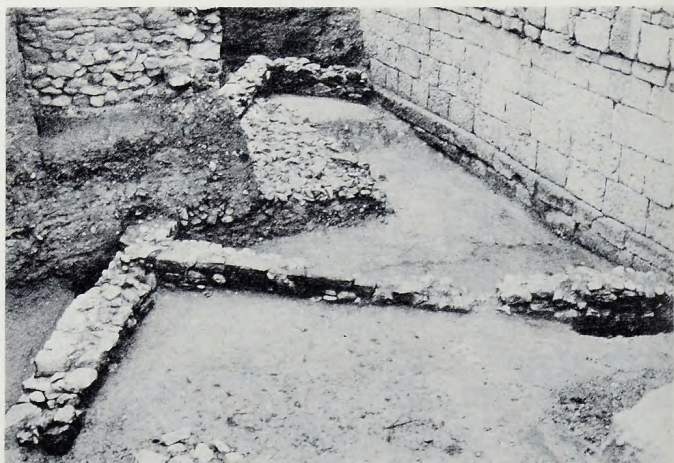
α. Ἀποψη τοῦ τείχους δυτικὰ ἀπὸ τὴν πύλη Β. Ἀριστερὰ συγκρότημα ὀχετῶν.

β. Δεξαμενὲς μπροστὰ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ τείχους.

α. Νότιος τοῖχος οἰκοδομῆς ἐσωτερικῶς ἀπὸ τοῦ τοῖχου.

β. Θεμέλια οἰκίας ἔξω ἀπὸ τοῦ τοῖχου, ἀνατολικὰ ἀπὸ τῆς πύλης Β.

α. Ἐσωτερικά κυκλικὴς καὶ ἐξωτερικὰ τετραγώνου πύργου τοῦ τείχους.

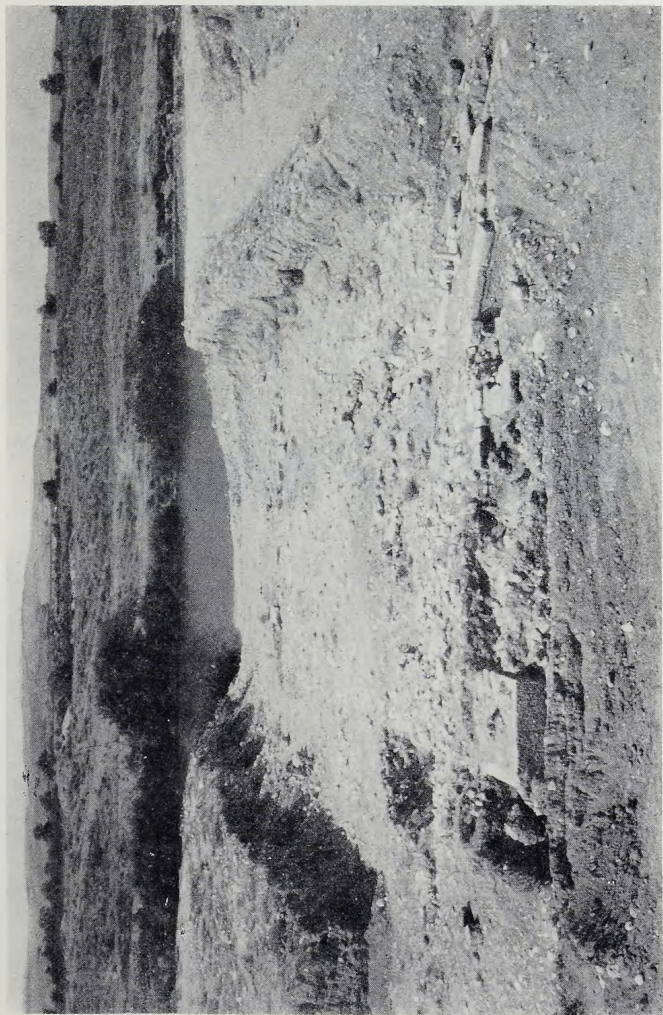
β. Ἀγωγὸς ἀποχέτευσης καὶ βαθμίδες ἀναβασμῶν.

α. Ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ νότιος τοῖχος ἐλληνιστικῆς οἰκοδομῆς, σὲ ἐπαφή μὲ τὸ τεῖχος.

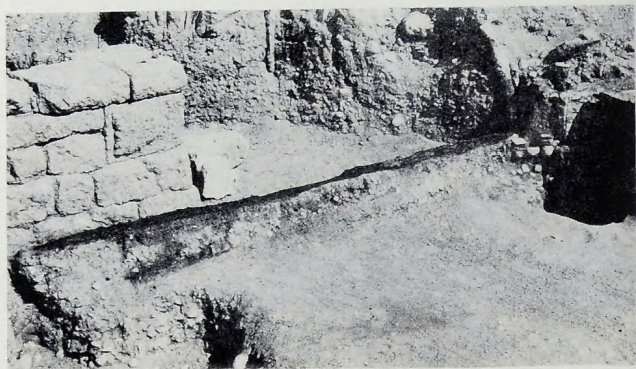
β. Ξύλινοι πάσσαλοι ἀνάμεσα ἢ κοντὰ σὲ λιθόπλινθους τοῦ τεῖχους.

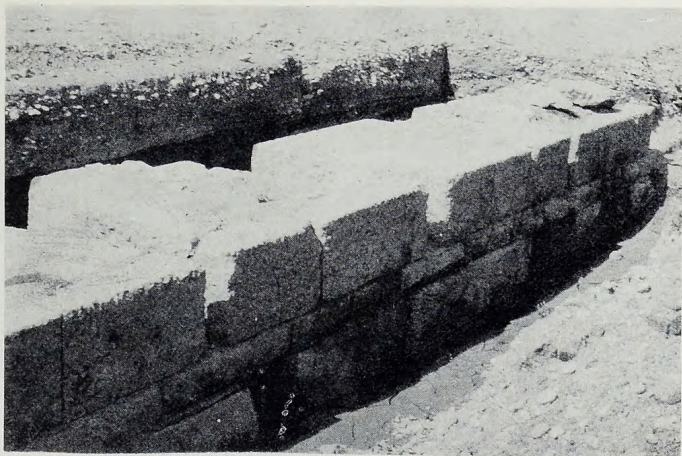
Ἡ θέση τῆς γέφυρας καὶ ἡ πύλη Γ κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς γιὰ τὴν ἀποκάλυψή της.

α. Τοῖχος σὲ σχῆμα πεῖ, ἐξωτερικὰ ἀπὸ τῆς πύλης Γ.

β. Δυὸ πᾶσσαλοι σφηνωμένοι λοξὰ στὸ ἔδαφος καὶ ἀνάμεσά τους δοκός.

α. Συγκρότημα όχετων δυτικά από τον κυκλικό πύργο.

β. Συστάδα πασσάλων και δοκῶν, που στήριζαν τὴν ξύλινη γέφυρα.

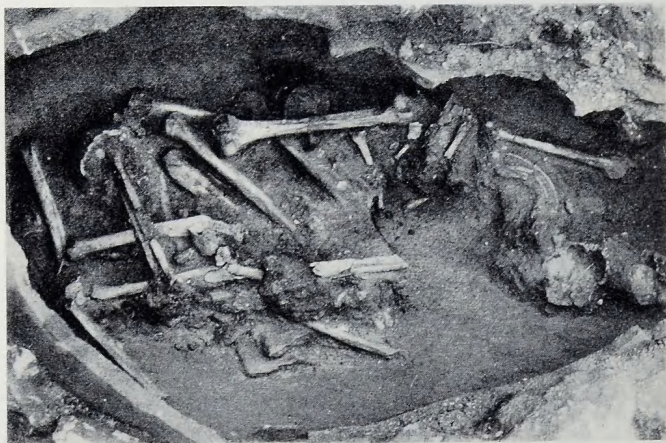
α. Σιδερένιες αιχμές πασσάλων. β-δ. Σιδερένια εργαλεία: β. πέλεκυς, γ. σκαπάνη.
δ. μαχαιρίδιο.

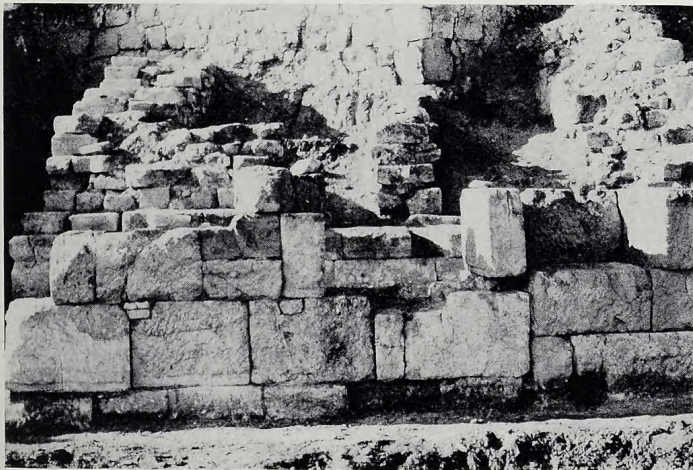
Τύμβος «Καστάς». α. Ταφική κατασκευή άρ. 1. β. Ταφή ια μέσα σὲ πιθόρι.

α. Τύμβος «Κιστάς». Ταφική κατασκευή άρ. 2.

β. Ταφική κατασκευή άρ. 2. Ταφή άρ. 2 μέσα σε πιθάρι και άριστερά μικρό άγγεϊτο.

α. Κιβωτιόσχημος τάφος αρ. XXVI. β. Πύργος της ανατολικής πλευράς του μικρού τείχους, στη θέση «Κούκιλες».

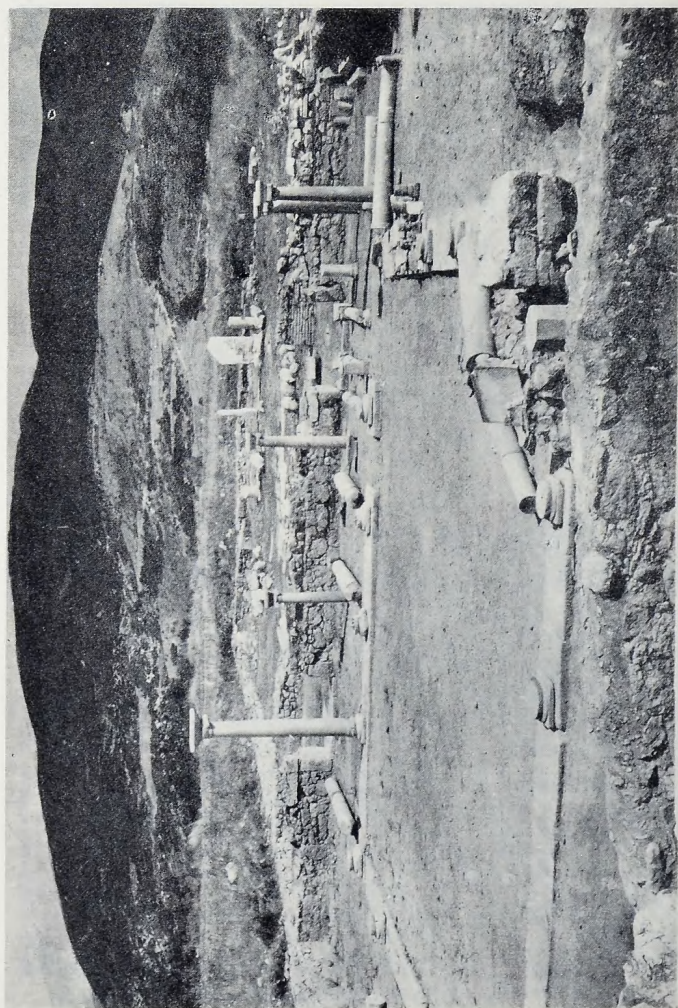
α. Μαρμάρινη πλάκα έντειχισμένη στον πύργο με διακόσμηση ανάγλυφη κανθάρου.

β. Πήλινα ειδώλια από ταφή ρωμαϊκών χρόνων μέσα στον πύργο.

α. Ἐπιτύμβια ἀετωματική στήλη ἀπὸ τὸν πύργον στὴ θέση «Κοῦκλες». β. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη τοῦ Χαίρωνος Παντακλέος, ἀπὸ τὸν ἴδιον πύργον. γ. Οἰκοδομὴ μὲ πεσσούς, ἔξω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τομέα τοῦ βόρειου τείχους.

Γενική άποψη της βασιλικής Δ μετά την ολοκληρωτική ανασκαφή, από Δυσμόν.

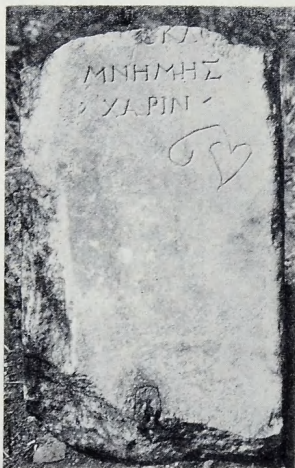
α. Ὁ παρὰ τὴν ΝΔ γωνίαν τῆς στοᾶς τοῦ αἰθρίου κίων μετὸν ἄνωθεν αὐτοῦ κιονίσκου τοῦ ὀρόφου, ὅπως κατέπεσαν.

β. Ἰωνικὰ κιονόκρανα μετὰ τῶν ἐπιθημάτων των προερχόμενα ἐκ τῶν κιονίσκων τοῦ ὀρόφου τῆς στοᾶς τοῦ αἰθρίου.

α. Ἀναθηματικὸν μαρμάρειον ἀνάγλυφον μετὰ παράστασιν τοῦ Ἡρακλέους ἐξηλωμένου ἐπὶ κλίνης· πρὸ αὐτοῦ τράπεζα μετὰ ποσόνων.

β. Μαρμαρινὴ πλάξ μετ' ἐπιγραφῇ.

γ. Διχωριστικὸς παλαιохριστιανικὸς ἀμφικλίων παρθήρου.

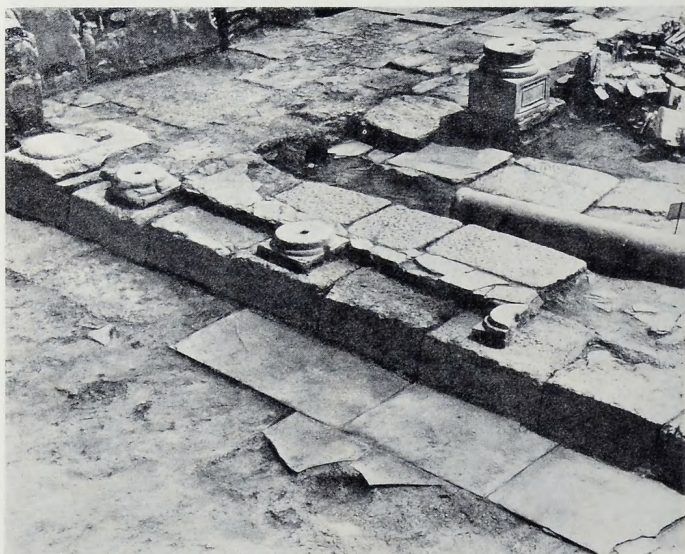
α. Κορινθιακά κιονόκρανα με ωραίαν διακόσμησην εύρεθέντα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν νοτίως τοῦ αἵθριου διχμερισμάτων.

β-γ. Δύο ὄψεις μαρμαρίνης κεφαλῆς τοῦ Διονύσου, προερχομένης ἀπὸ ἄγαλμα ρωμαϊκῶν χρόνων καλῆς τέχνης.

α. Ὁ τομεὺς ΤΜ-ΣΤ μετὰ τὴν ἀνασκαφήν.

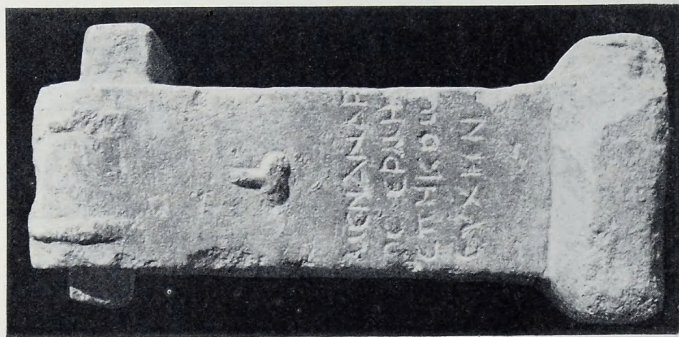
β. Οἱ γῶροι XV καὶ XVI καὶ ὁ μεταξὺ αὐτῶν στυλοβάτης.

β. 'Ο στυλοβάτης της βόρειου βοιωτικής κιονοστοιχίας του χώρου XVI και η βάση της δευτέρας χήνης.

α. Τὸ ἀρχαῖον πύλωμα τοῦ χώρου XVI καὶ ἡ κλίμαξ πρὸς τὸν ὄροφον.

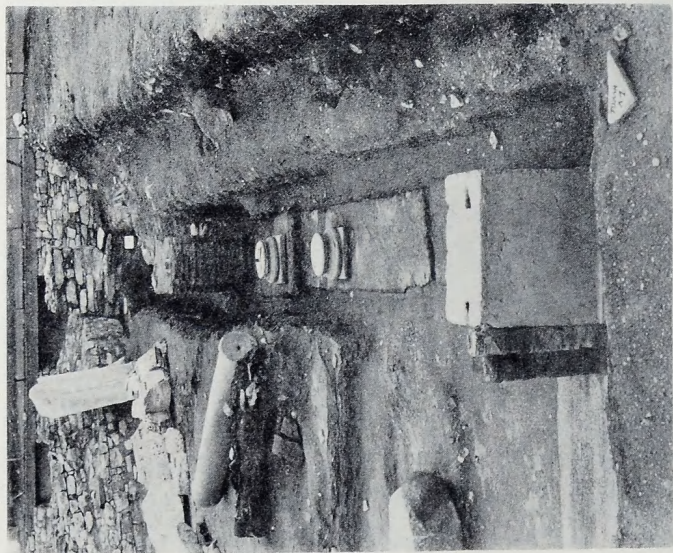
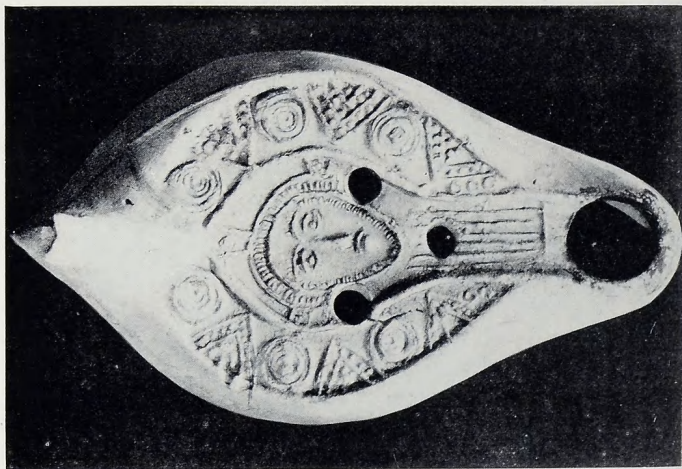
α. Έγγραφο στήλη ἐκ τοῦ δομῆτος XVII. β. Ίονιόν κιονόκρανον ἐκ τοῦ τομέως TM-Λ. γ. Ύψιθρημα ἀπὸ τοῦ τομέως TM-ΣΤ.

α. 'Ο τομέας TM-Λ μετά την ανασκαφή από Δυσμών.

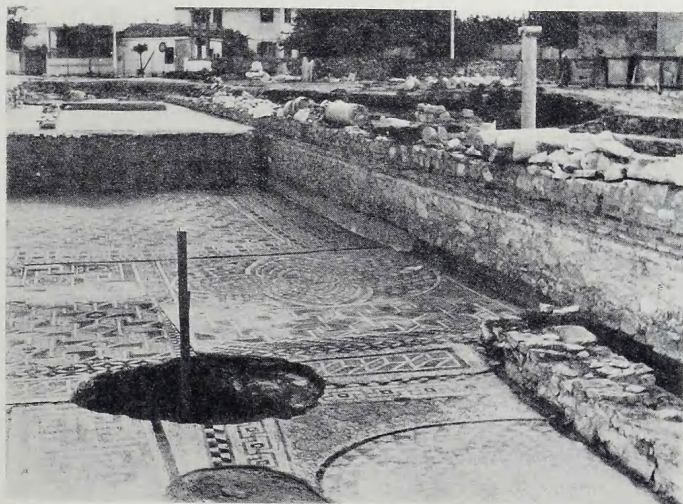
β. "Αποψις από Δυσμών των ανασκαφέντων τομέων TM-ΣΤ, TM-Λ και TM-Η.

α. 'Ο τομέας ΤΜ-Π μετά την ανασκαφή από Νότου. β. Παλααιοχριστιανικός λύχνος με την μορφή του Χριστού.

α. Κοιμητηριακή βασιλική. Τὸ ἐπανατοποθετηθὲν ψηφιδωτὸν δάπεδον.

β. Βαπτιστή ἀρχιερέως Πέτρου. Τομεὺς ΤΜ-Θ, νότιον κλίτος. Ἀποκόλλησις τοιχογραφιῶν ἀρχαιοτέρου κτηρίου.

Σχεδιαστική αποτύπωση τμήματος του δευτέρου διαχώρου του νοτίου κλίτους της βασιλικής
του αρχιερέως Πέτρου.

α. Τὸ σημεῖον συμβολῆς τῶν ὁδῶν Ἑμπορικῆς καὶ Νοτιοδυτικῆς, μετὰ τῆς σχηματιζομένης
κατὰ τὸν κόμβον πλατείας. β. Ἡ ΝΑ ἀπόληξις τοῦ κρασπέδου τῆς κατὰ τὴν Ν πλευρὰν τῆς
Ἑμπορικῆς ὁδοῦ στοῶς.

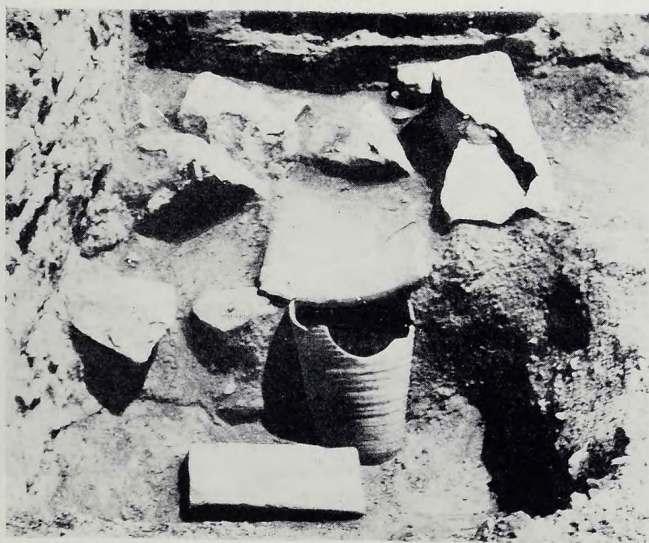
α. Τὰ νοτίως τοῦ κρηπιδώματος τῆς στοᾶς μεταγενέστερα κτῆρια.

β. Μερικὴ δυτικὴ ἀποψὶς τοῦ προσκτίσματος τῶν ἀποθηκευτικῶν χώρων καὶ οἱ ἀνασκαφέντες γῶροι Π καὶ Τ.

α. Μερική ανατολική άποψη του προσκτίσματος τῶν ἀποθηκευτικῶν χώρων καὶ τοῦ ἀνασκαφέντος διαμερίσματος Σ.

β. Ἀκαθορίστου προορισμοῦ ὑδραυλικὴ ἐγκατάστασις κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ διαμερίσματος Σ.

α. Τμήμα τῆς ΒΔ στοᾶς τοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὀικαγώνου μετὰ τῆς ἀποκαλυπτομένης τοξοστοιχίας.

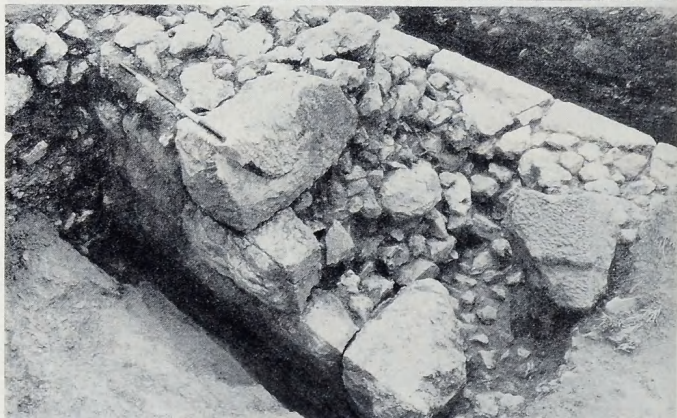
β. Τομή Ι. Οἱ ἀποκαλυφθέντες μακροράλιοι τῆς ὁδοῦ καὶ ὁ ὑπὸ αὐτὴν ὑπόνομος.

α. Τομή Κ. Τμήμα τῆς ἀποκαλυφθείσης ὁδοῦ ὑπὸ τὴν τρέχοντον στοάν τοῦ Ὁκταγώνου.

β. Τομή Μ. Ἡ ἐπὶ τοῦ λιθοστρώτου τῆς Ἐμπορικῆς ὁδοῦ ἑδρασις τοῦ νοτίου τοίχου τοῦ Ὁκταγώνου.

Περιοχή Πύλης. Τάφος TR6, tr1. α. "Αποψις του τείχους K3 από N. β. "Αποψις του τείχους K3 από ΒΔ εις τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς. γ. Ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους K3 ἀπὸ N.

α

β

γ

δ

ε

α. Μελαμβραφές κύπελλον άρ. εύρ. 76.106. β. Μελαμβραφής κάνθαρος άρ. εύρ. 76.107. γ. Κε-
φαλή γυναικός πηλίνου ειδωλίου άρ. εύρ. 76.131. δ. Μολύβδινον βαρίδιον άρ. εύρ. 76.133.
ε. Περιοχή Πύλης. Τάφος TR6, tr1. 'Ο νότιος τομεύς. Άποψις από Α.

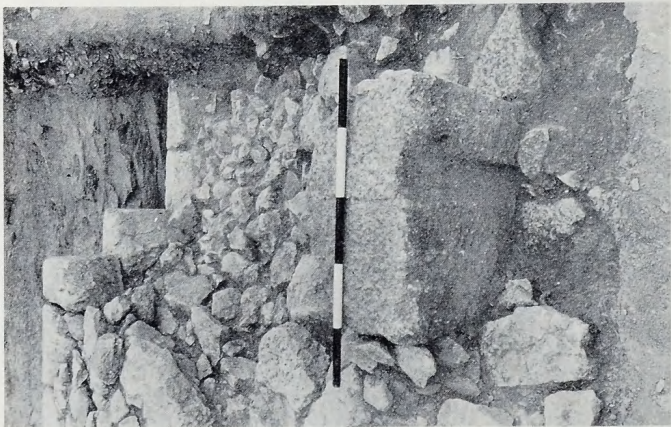
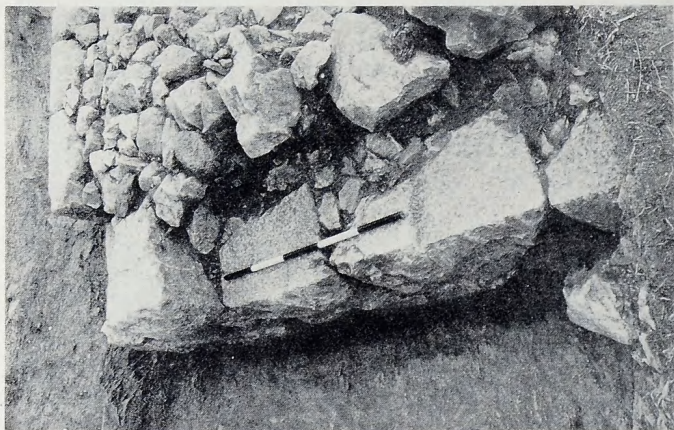
Περιοχή Πύλης. α. Τάφος TR6, tr1. Βόρειος τομέας. β. Τάφος TR6, tr2. "Αποψις του τείχους K3 εκ Δ μετά την αφαίρεσιν του χώματος επιφανείας. γ. Τάφος TR6, tr2. Τά τείχη K3 και P. "Αποψις από Β (άρχη της ανασκαφής).

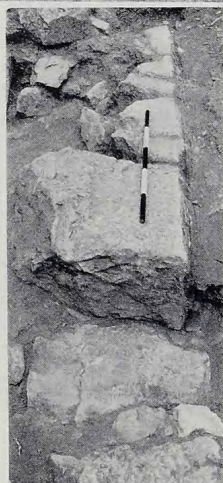
α. Περιοχή Πύλης. Τάφος TR6, tr3. "Αποψις από ΒΔ.

β. Περιοχή Πύλης. Τάφος TR6, tr2. "Αποψις από ΒΔ.

Περιοχή Πύλης. α. Τάφος TR6, tr2. "Αποψες από Ν. β. Τάφος TR6, tr2. Δυτικές τοιμές." Αποψες από Ν δεικνύουσα την έσωτ. παρειά του τέλους Ρ.

Περιοχή Πύλης. Τάφος TR7, tr1. Τείχος P. α. "Αποψις από ΒΔ. β. "Αποψις από Ν δεικνύουσα την βαθμίδα νοτίως τῆς πλίνθου Χ. γ-δ. Τάφος TR7, tr2. Τείχος P: γ. "Αποψις από Ν δεικνύουσα την ἐξωτ. παρειάν. δ. "Αποψις από Β δεικνύουσα την ἐσωτ. παρειάν.

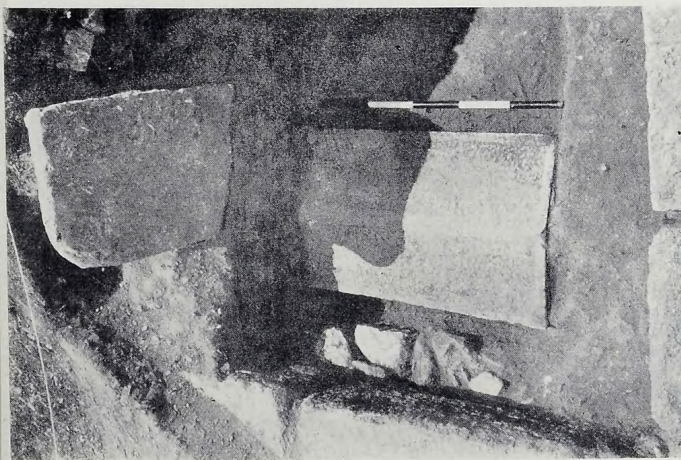
α. Περιοχή Πύλης. Τάφος TR7, tr1 και εις τὸ βάθος αἱ τάφοι, αἱ ἀνασκαφεῖσαι εἰς τὰ τεῖχη K3 καὶ P. Ὑποψὶς ἀπὸ Ν.

β. Περιοχή Πύλης. Ὁ τάφος TR4 εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου. Ὑποψὶς ἐκ Δ.

α. Περιγὴ Πύλης, Τάφος TR4. "Αποψὶς ἐν Δ. Τὸ κάλυμμα τῆς ἐντὸς τοῦ ταφικοῦ περιβόλου εὐρεθείσης λιθίνης σαρκοφάγου.
β. Τάφος TR4α. Τομεὺς 2 (βόρειος). "Αποψὶς ἀπὸ Α δεικνύουσα τὰς τεθραυσμένας κεραμίδας τὰς καλυπτούσας ἀθρόωπινα ὀστᾶ.

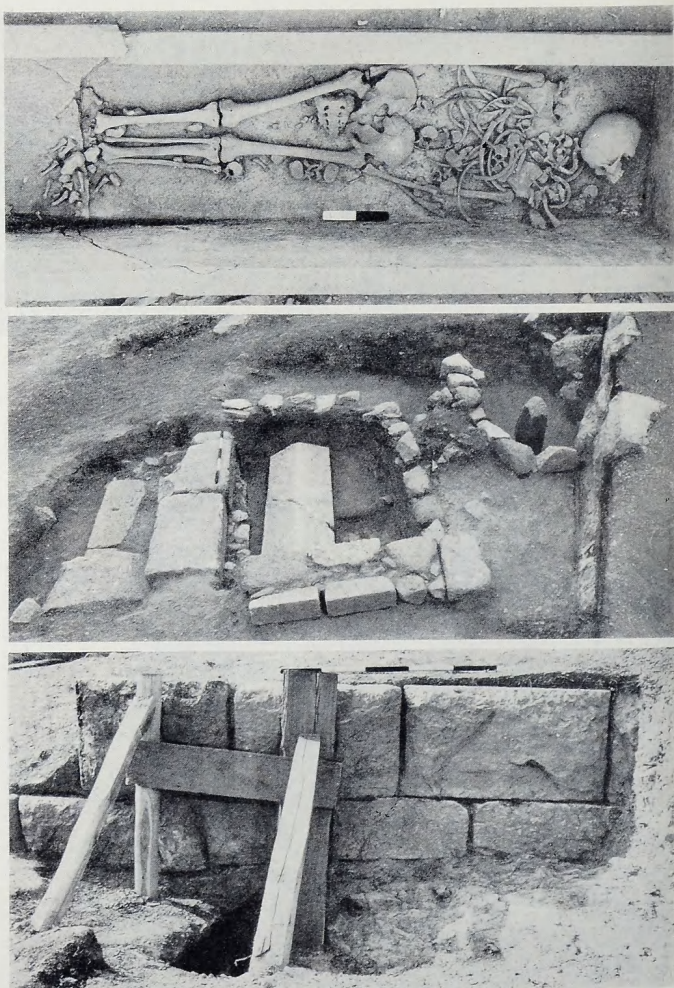
α. Περιοχή Πύλης. Τάφος TR4α. Τομέας 2 (νότιος). "Αποψις από Α δεικνύουσα τὸν ἐκ λίθων περίβολον.

β. Περιοχή Πύλης. Τάφοι TR4 και TR4α. "Αποψις από Ν. Ἀριστερὰ ἡ σαρκοφάγος ἐντὸς τοῦ ταφικοῦ περιβάλλου.

Περιοχή Πύλης. α. Τάφροι TR4 και TR4α (τομείς 1 και 2). "Αποψις από Ν. β. Τάφος TR4. "Αποψις από Δ δεικνύουσα τὸ κάλυμμα τῆς σαρκοφάγου καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ μῆκος.

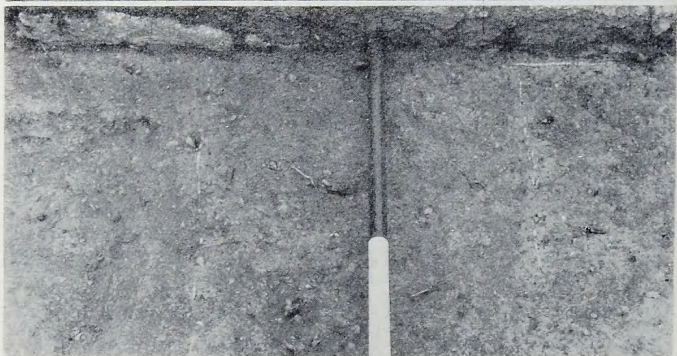
Περιοχή Πύλης. α. 'Ο σκελετός της σαρκοφάγου ἐντὸς τῶν τάφων TR4 καὶ TR4α μετὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ πυθμῆνος. β. Τάφοι TR4 καὶ TR4α. "Αποψὲς ἀπὸ Δ. γ. Οἰκοδόμημα 3. Τάφος TR1. "Αποψὲς ἀπὸ Β δεικνύουσα τὴν ἐξωτερικὴν παρεῖαν τοῦ βορ. τοίχου.

α. Οικοδόμημα 3. Τάφοι TR2, TR5, TR9, TR6, TR12 και TR4. "Αποψις από ΝΔ.

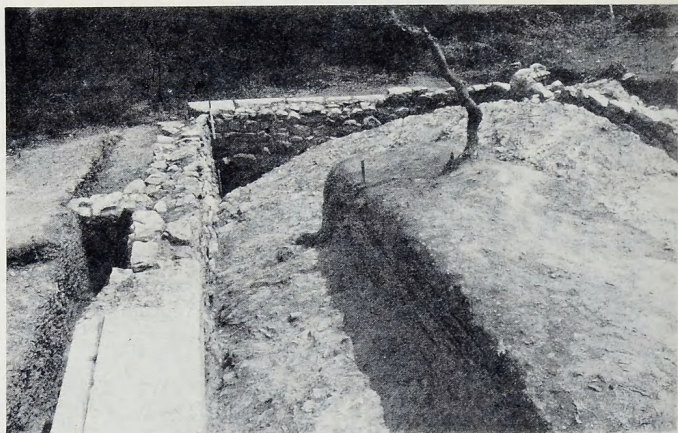
β. Οικοδόμημα 3. Τάφος TR4. "Αποψις από Α.

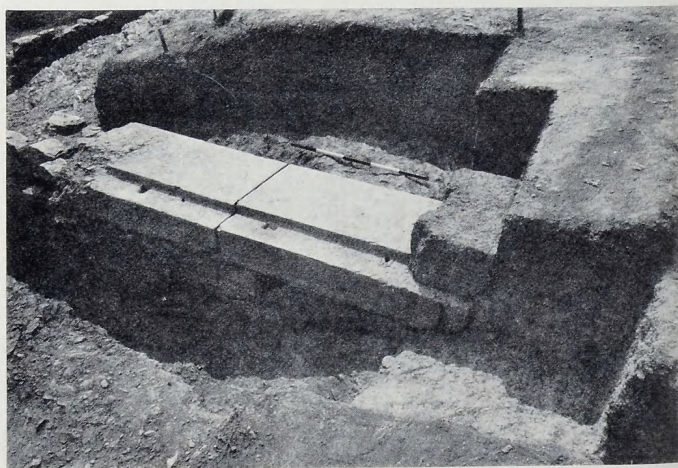
α - β. Οικοδόμημα 3. Τάφος 4: α. "Αποψις από Δ δεικνύουσα την νότιον παρεiάν του ΛΔ έσωτ. τοίχου και την έσωτ. παρεiάν του άνατ. έξωτ. τοίχου. β. "Αποψις από Α δεικνύουσα την έξωτ. παρεiάν του άνατ. έξωτ. τοίχου. γ. Οικοδόμημα 3. Τάφος TR5, άποψις από Α.

Οικοδόμημα 3. α. Τάφος TR5, λεπτ. δυτ. τοίχου. β. Τάφοι TR5 και TR6, άποψς από ΝΑ.
γ. Τάφοι TR5 και TR6, άποψς από Α δεικνύουσα την ΒΔ γωνίαν του κατωφλίου.

α. Οικοδόμημα 3. Τάφροι TR6 και TR4. "Αποψις από Δ.

β. Οικοδόμημα 3. Τάφος TR6. "Αποψις από Β δεικνύουσα τὸ κατώφλιον καὶ τὴν ὑποδομὴν αὐτοῦ.

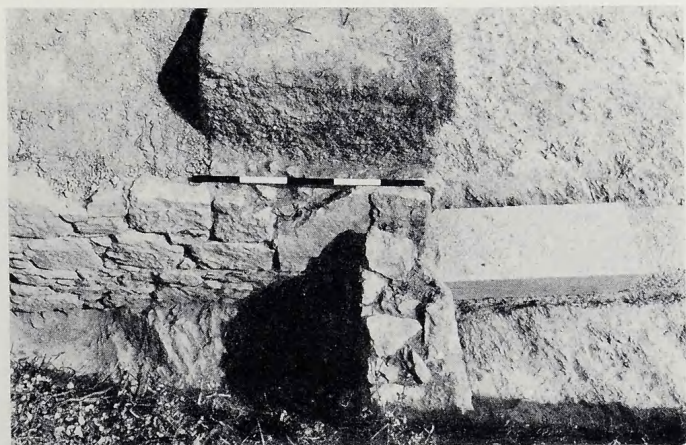
α. Οικοδόμημα 3. Τάφος TR6. Τὸ κατώφλιον τοῦ ἐγκαρσίου τοίχου. ᾠ. Ἀποψις ἀπὸ Α. β. Οἰκοδόμημα 3. Τάφος TR6. ᾠ. Ἀποψις ἀπὸ Β δεικνύουσα τὴν ἀνατ. πλίνθον τοῦ κατωφλίου καὶ τὸ φύλλον μολύβδου.

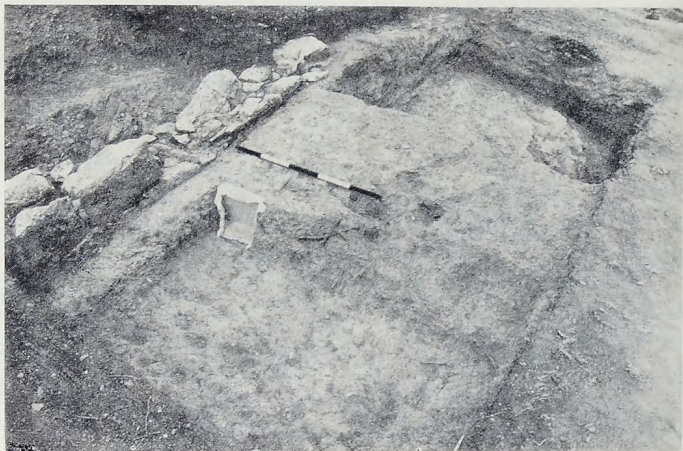
α. Οικοδόμημα 3. Τάφροι TR7, TR11, TR8. "Αποψις από Α δεικνύουσα τὸν νότιον ἐγκάρσιον τοῖχον καθ' ὅλον του τὸ μήκος.

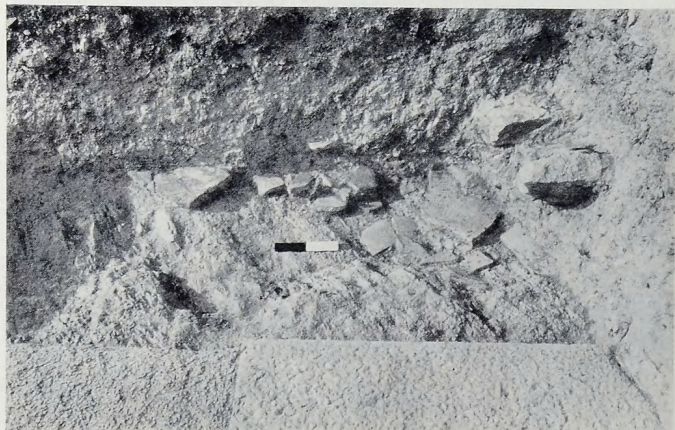
β. Οικοδόμημα 3. Τάφος TR8. "Αποψις ἐκ πῶν ἄνω δεικνύουσα τὰ τεμάχια ἐρυθροῦ ἐπιχρίσματος, τὰ εὐρεθέντα ἐπὶ τοῦ στρώματος 2.

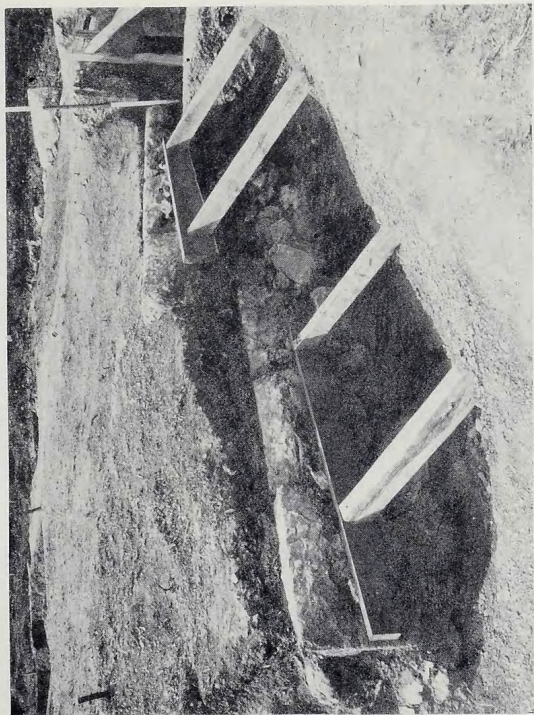
α. Οικοδόμημα 3. Τάφος TR8. "Αποψις από Δ δεικνύουσα τήν θύτ. παρειάν του εντός του ανασκαφικού διαδρόμου αποκαλυφθέντος τοίχου. β. Οικοδόμημα 3. Τάφοι TR8 και TR11. "Αποψις από Ν δεικνύουσα τόν ἐγκάρσιον ΑΔ τοίχον, τὸ ἐντός αὐτοῦ κατώφλιον (TR11) καὶ τὸν ἐντός τοῦ ανασκαφικοῦ διαδρόμου ἀποκαλυφθέντα τοίχον.

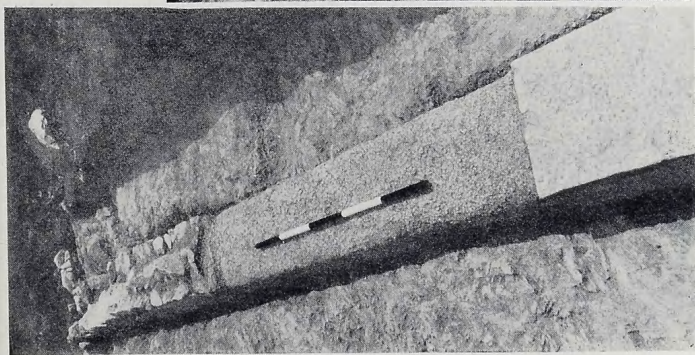
α. Οικοδόμημα 3. Τάφος TR5 και TR9. "Αποψις από ΝΑ.

β. Οικοδόμημα 3. Τάφος TR11. 'Ο τομέας νοτίως του κατωφλίου. "Αποψις από Β.

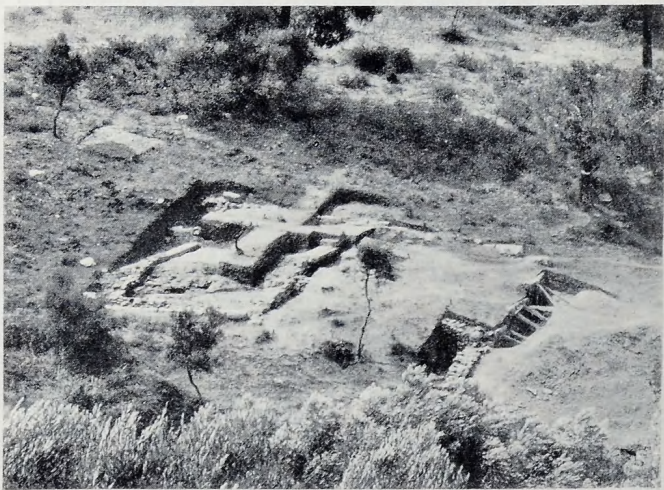
α. Ολοδόγημα 3. Τάφοι TR7. "Αποψς από Δ. β. Ολοδόγημα 3. Τάφοι TR13, TR10 και TR1. "Αποψς από ΒΑ.

α. Ολοδόγημα 3. Τάφοι TR11 και TR7.

α. Οικοδόμημα 3. Τάφος TR13. "Αποψις από Α δεικνύουσα την ΒΑ γωνίαν του οικοδομήματος.

β. Το οικοδόμημα 3 εις τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς. Γενικὴ ἄποψις ἀπὸ Α.

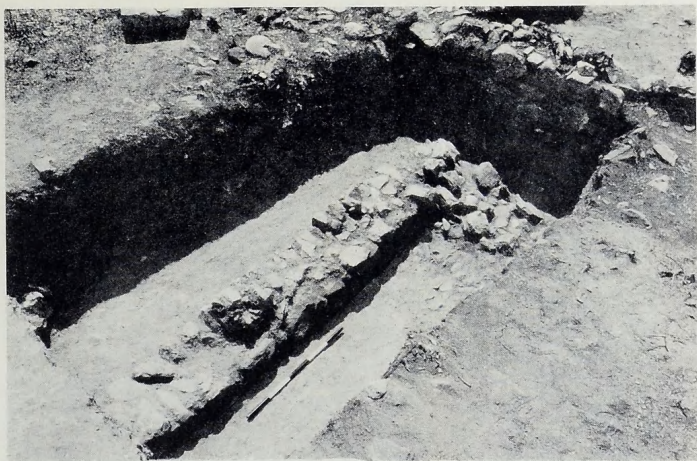
α. Ἡ περιοχή τοῦ ἰσθμοῦ καὶ αἱ ἐντὸς αὐτῆς ἀνασκαφεῖσαι τάφροι. Ἐκ τῆς Ληκύθου δεικνύουσα τὸ ΝΔ αὐτοῦ τμήμα.

β. Ἡ περιοχή τοῦ ἰσθμοῦ. Τάφος TR1, tr1. Ἐκ τῆς Ληκύθου δεικνύουσα τὴν ἐξωτ. παρεῖαν τοῦ ΝΔ τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος Α.

Ἡ περιοχή τοῦ ἰσθμοῦ: α. Τάφος TR1, tr1. "Αποψὶς ἐκ τῶν ἄνω δεικνύουσα τὸ ἀγγεῖον ἀρ. 76.512. β-γ. Τάφος TR1, tr2: β. "Αποψὶς τῆς ἐσωτ. παρειᾶς τοῦ ΝΔ τοίχου τοῦ οἰκοδομήματος Α. γ. "Αποψὶς ἀπὸ ΝΑ δεικνύουσα τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ οἰκοδομήματος Α.

α

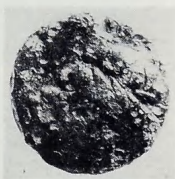
β

γ

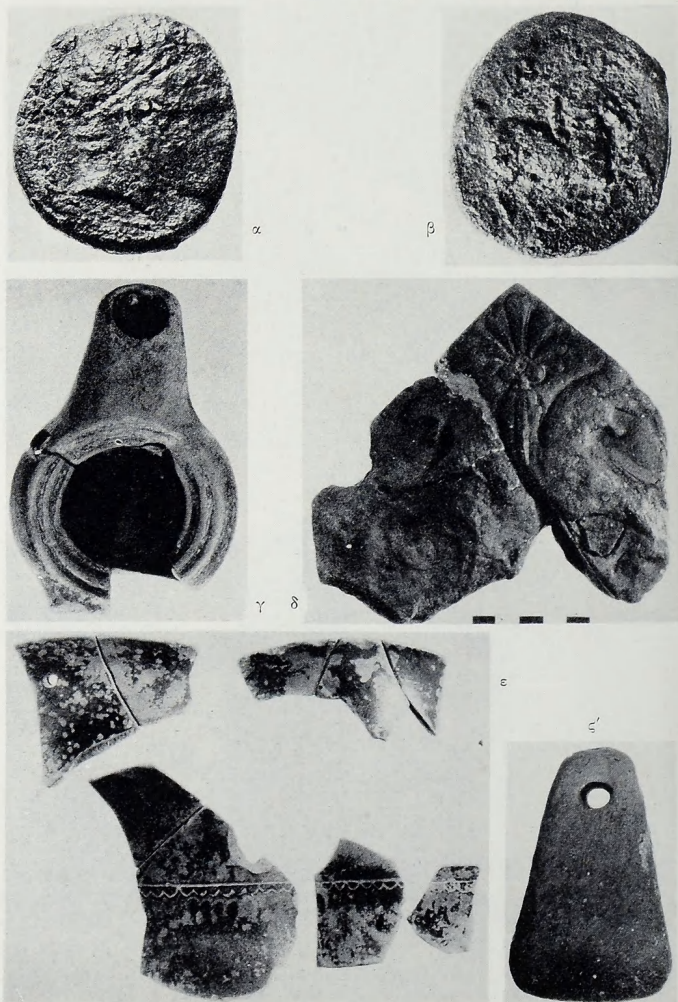
δ

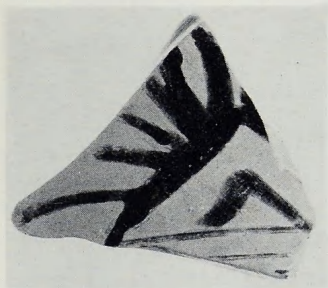
ε

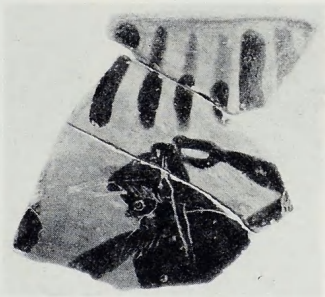
α. Ἡ περιοχή τοῦ ἰσθμοῦ. Τάφος TR2, tr1. "Αποψις ἀπὸ ΒΑ δεικνύουσα τὸν τοῖχον ἐντὸς τοῦ στρώματος 3. β. Τὸ μολύβδινον ἀντικείμενον 76.391 τὸ παριστῶν δύο Ἑρμᾶς. γ. Σιδηροῦν μαχαίριον μετ' ὀστέινης λαβῆς 76.738, εὑρεθὲν ἐντὸς τῆς τάφρου TR6, tr2 τῆς περιοχῆς τῆς πύλης. δ - ε. Χαλκοῦν νόμισμα 76.373 εὑρεθὲν ἐντὸς τῆς τάφρου TR7, tr1 τῆς περιοχῆς τῆς πύλης.

Ἐκ τῆς τάφρου TR4α τῆς Περιοχῆς Πύλης: α - β. Χαλκοῦν νόμισμα 76.236. γ. Λυχνία 76.287. δ. Δύο ἐνούμενα τεμάχια ἀχροκεράμου 76.238. Ἐκ τοῦ οἰκοδομήματος 3: ε. Τεμάχια μελαμβραφοῦς ἀγγείου 76.10. ζ'. Πυραμοειδὲς βαρίδιον ἱστοῦ 76.441.

α

β

γ

δ

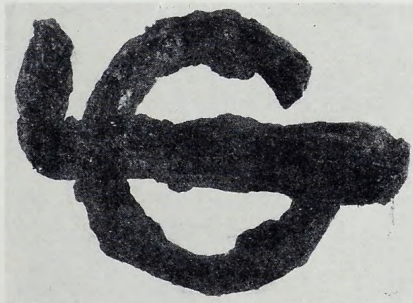

ε

ς'

ζ

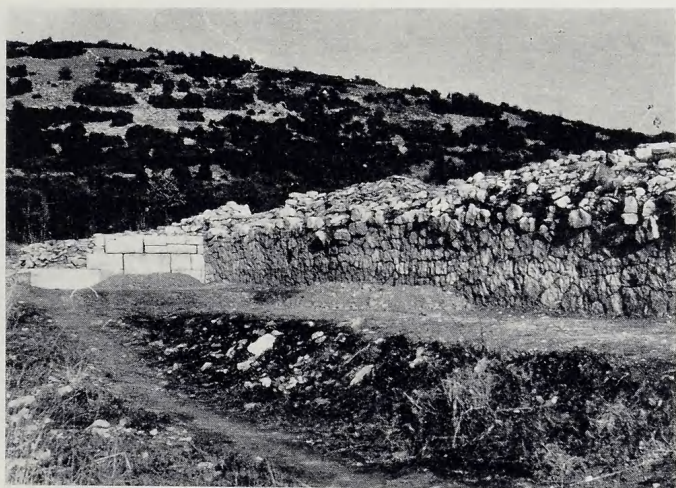
η

Ἐκ τοῦ οἰκοδομήματος 3: α. Τεμάχιον ἐρυθρομόρφου ἀγγείου 76.394. β. Τεμάχιον μελανομόρφου ἀγγείου 76.547. Ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ἱσθμοῦ (τάφροι TR1, tr1, TR1, tr2): γ-δ. Χαλκοῦν νόμισμα 76.337. ε. Ἀργυροῦν νόμισμα 76.485. ς'. Τεμάχιον κορινθιακοῦ ἀρυβάλλου 76.630. ζ. Σιδηρᾶ πόρπη (:) 76.387. η. Σιδηρᾶ λεπίς 76.344.

Ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ ἰσθοῦ (τάφροι TR1, tr2, TR2, tr1, TR2, tr2): α. Χαλκοῦν νόμισμα 76.477. β. Χαλκοῦν νόμισμα 76.514. γ. Χαλκοῦν νόμισμα 76.791. δ. Χαλκοῦν νόμισμα 76.190. ε. Ἀργυροῦν νόμισμα 76.330. ζ. Βάσις ἀργεῖου 76.468 μετ' ἐγχαρακτοῦ ἐπιγραφῆς.

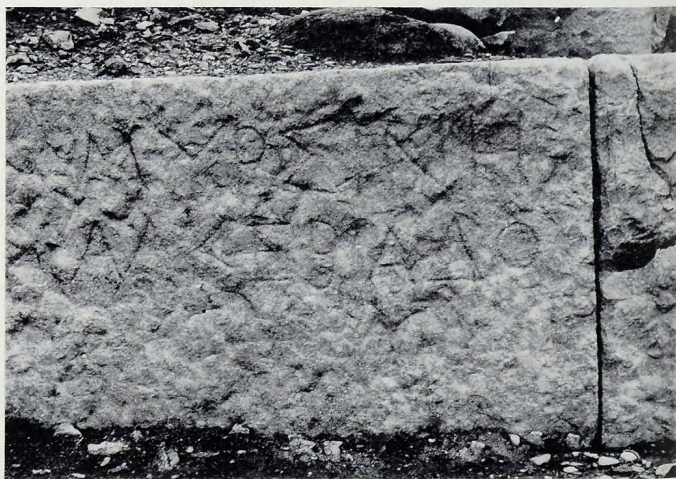
α. Δυτική πλευρά τοῦ περιτειγισμένου οικισμοῦ.

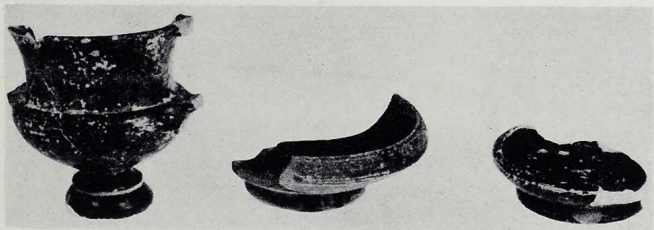
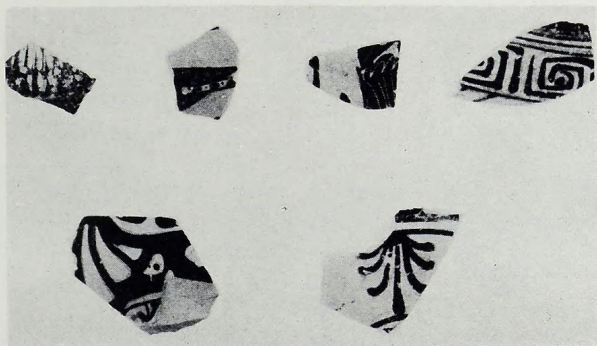
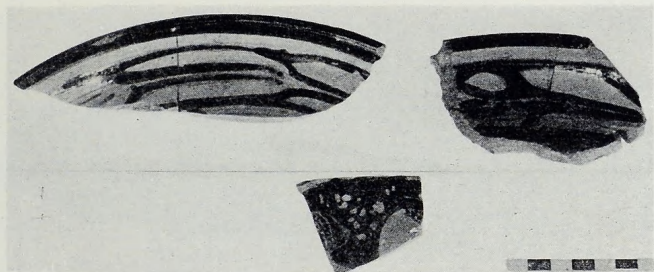
β. Τομή εἰς τὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιτειγισμένου οικισμοῦ.

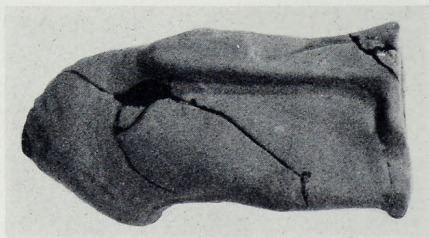
α. Δυτική πλευρά τοῦ τείχους. Λεσβία δομή (λεπτομέρεια).

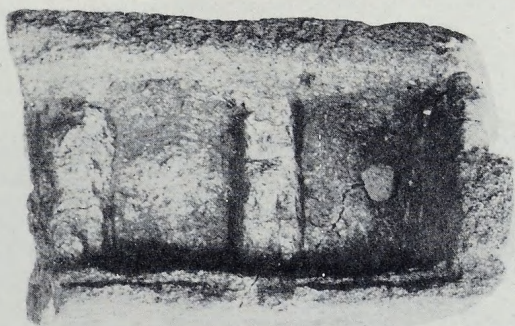
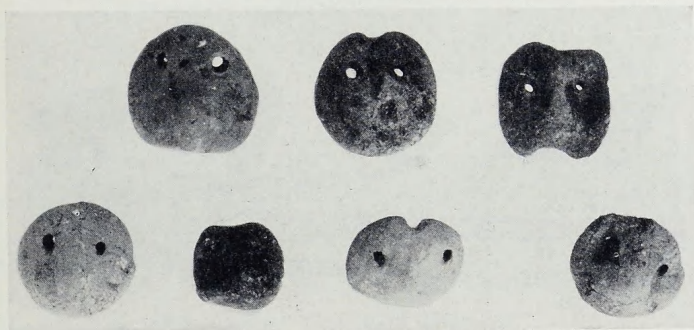
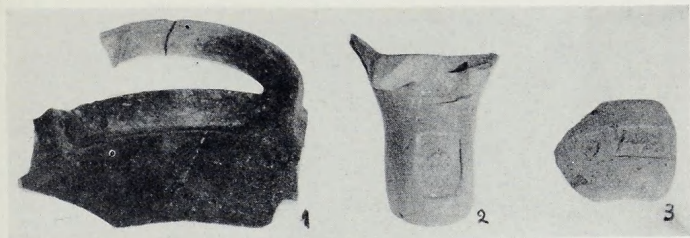
β. Δυτική πλευρά τοῦ Πύργου. Ἐπιγραφή Μυρσίνης.

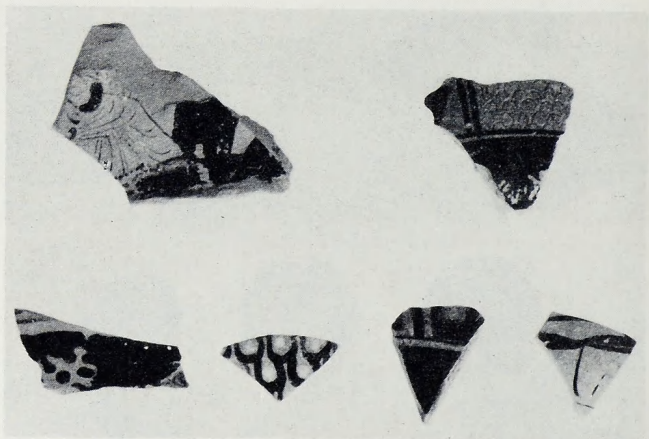
Ἐκ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ: α - β. Γραπτὰ ὕστρακα. γ. Μελαμβροφῆ ἀγγεῖα. δ. Τεμάχια κανθάρου καὶ κυαθίων.

Ἐκ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιτειγισμένου οἴκησιμος: α. Μελαμβραφὲς καὶ ἀβαφεὲς κυάθιον. β. Δύο γραπτὰ καὶ τρία μελαμβραφῇ ἐντεπίγραφα ὕστερα. γ. Ἀνέσραλον πῆλινον εἰδώλιον γυναικός.

Ἐκ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ: α. 1. Τεμάχιον ἀγγείου με λαβήν.
2 - 3. Δύο ἐνσφράγιστοι λαβαὶ ἀμφορέων. β. Ἀγνῶθες πήλιναι. γ. Τμῆμα πωρίνου «κιβω-
τιδίου». δ. Γραπτὸν ὄστρακον (χεῖλος ἀγγείου).

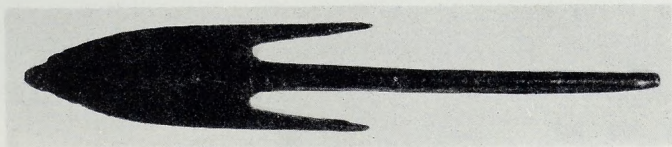
α. Διάφορα ὄστρακα με γραπτὴν διακόσμησην ἐκ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιτειχισμένου οἴκισμου.

β. Βορεινὴ πλευρὰ τοῦ Πύργου (II) ἀπὸ βορρᾶ.

α. Κυάθιον ἐκ τῆς βορεινῆς πλευρᾶς τοῦ Πύργου (Π).

β. Χαλκοῦν βέλος ἐκ τοῦ Πύργου (Π).

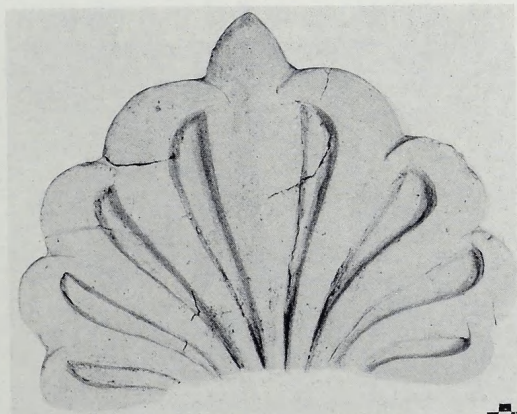
γ. Γραπτὰ ὀστρακα δυτικῶς τοῦ Πύργου «Φυλακές».

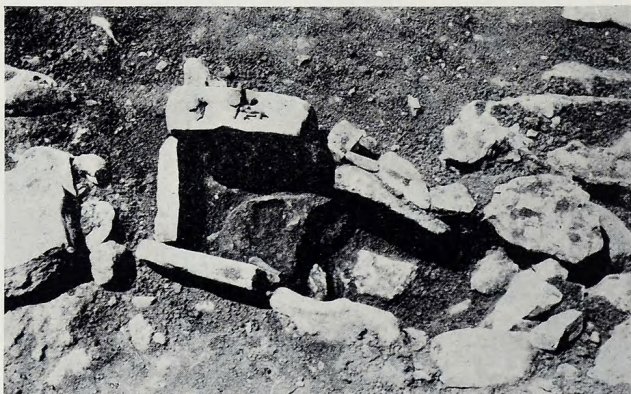
α. Ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους, βορείως τοῦ Πύργου «Φυλακῆς».

β. Μουσειακὴ Ἀποθήκη ἀπὸ Δυσμῶν.

α. Λαβή αγγείου. β. Δύο τεμάχια ἐκ πηλίνων ἀκροκεράμων. γ. Πήλινον ἀνθήμιον
ἐξ ἐπιστέψεως.

α. Νεκρομαντεῖο Ἀχέρωντος. Προϊστορικός παιδικὸς τάφος.

β. Κασσώπη. Βωμὸς ἢ βᾶθρο στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀγορᾶς.

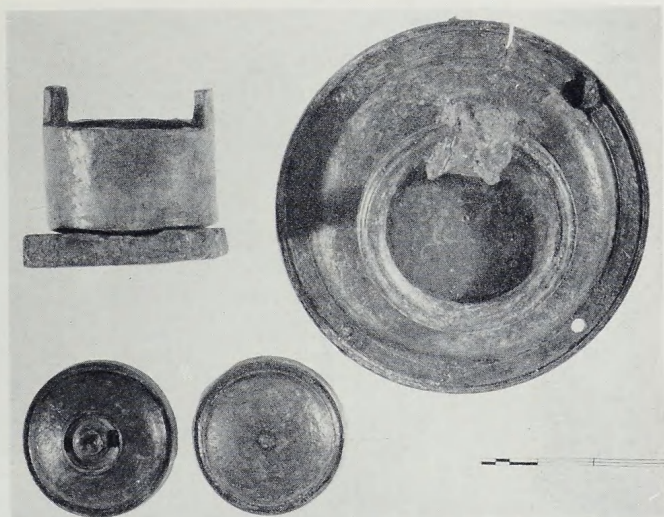
Κασσώπη. Τὸ σπέρμα ἀπὸ ΒΔ. Στὸ βάθος τὸ Καταγώγιον.

α. Κασσώπη. Τὸ σπήτι ἀπὸ ΝΔ.

β. Κασσώπη. Ὁ ἀνδρῶν ἀπὸ ΝΔ.

α. Κασσώπη. Χάλκινα εξαρτήματα της εξώθυρας, του σπιτιού 1. ο όλμίσκος με τη θήκη, δεξιά τὸ ρόπτρον καὶ κάτω δύο διακοσμητικὲς κεφαλὲς ἐφηλίδων.

β. Κασσώπη. Μαρμάρινη βάση περιφαντηρίου καὶ μυλόπετρα στὸ δωμάτιο Γ'.

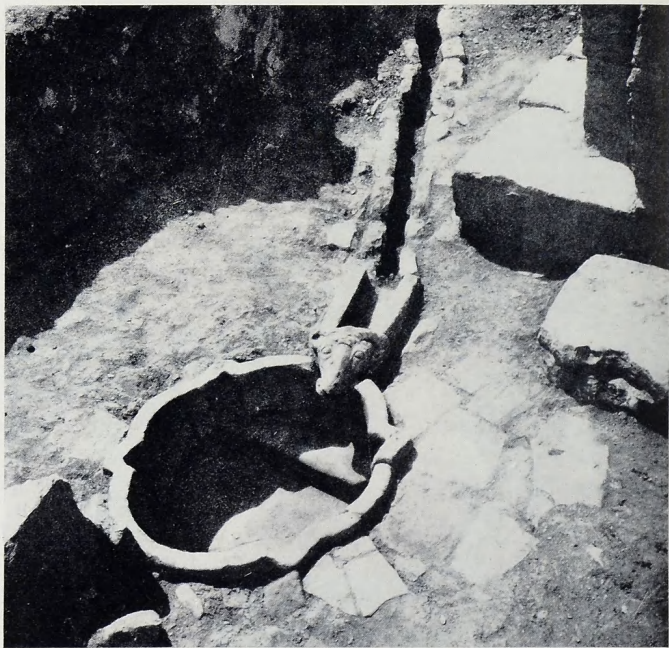
α. Πήλινα μελανόβαφα λυχνάρια.

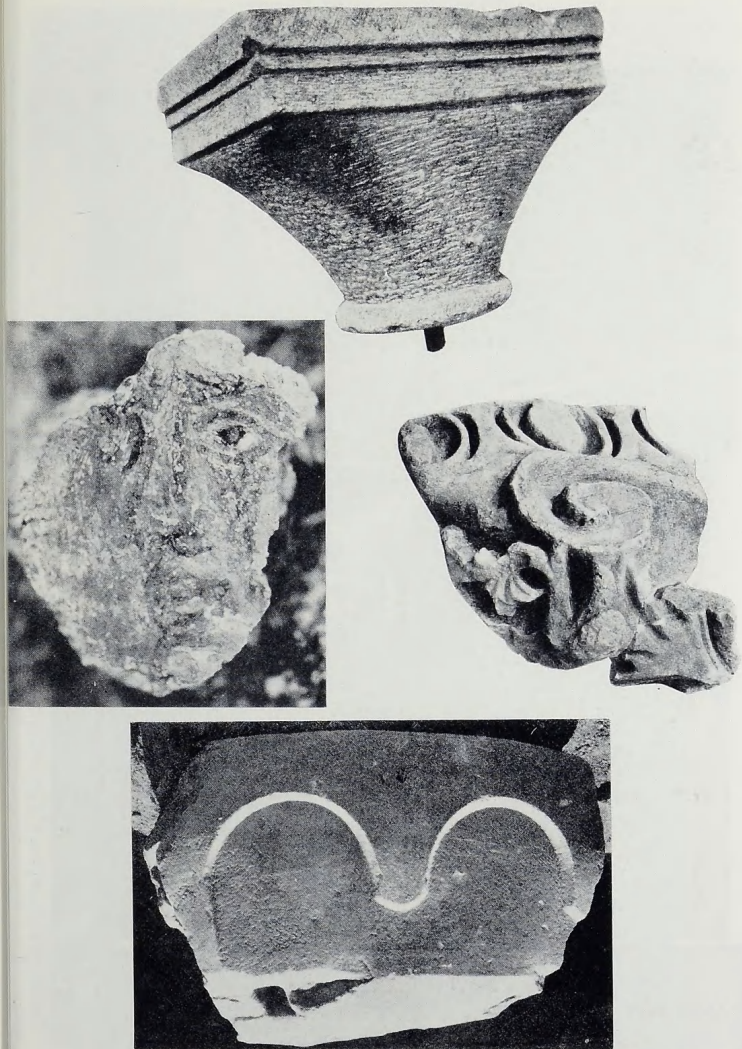
β. Πήλινη βάση αγγείου, με ανάγλυφη παράσταση Νηρηίδος σὲ θαλάσσιο κῆτος.

α. Τὸ πυργοειδὲς κτίσμα ἀπὸ ΝΑ. β. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πυργοειδοῦς κτίσματος ἀπὸ Δ.

α. Ἀγωγὸς καὶ λεκάνη κοντὰ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ πυργοειδοῦς κτίσματος. β. Ὑδρορροή
σχήματος κεφαλῆς κριοῦ.

α. Τεκτονικό κιονόκρανο. β. Σπάραγμα τοιχογραφίας. γ. Γωνία κορινθιάζοντος κιονοκράνου.
δ. Τμήμα φιλής.

α

β

γ

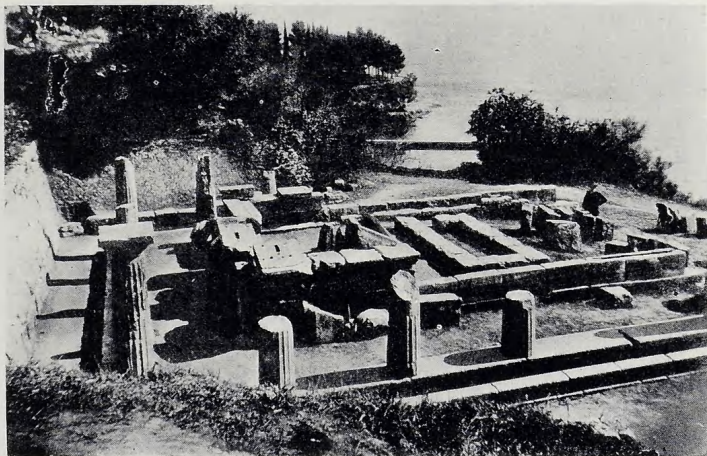

δ

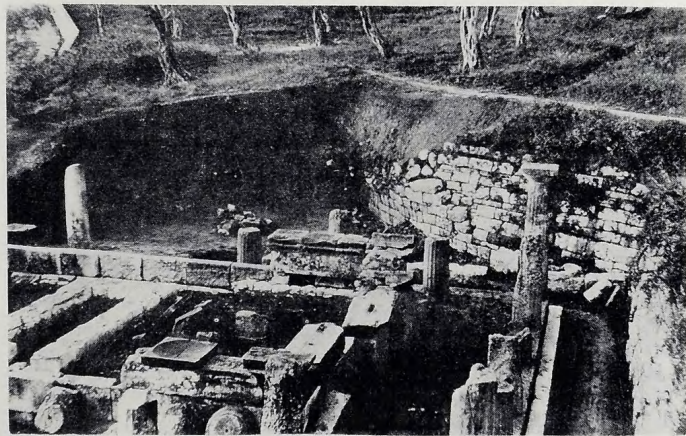

ε

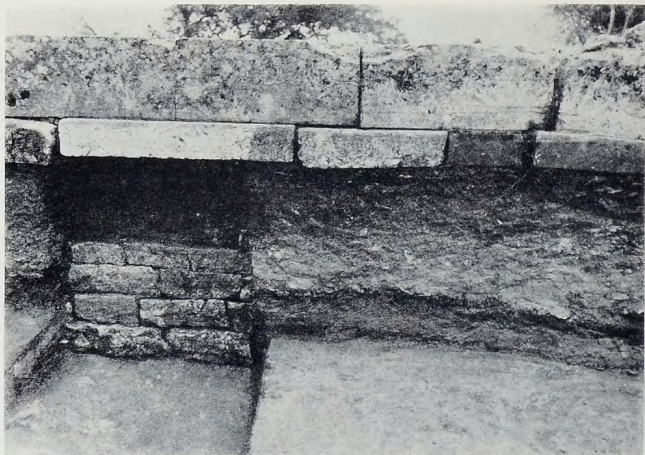
α. Βεργίλο σταυροθύλιου. β. Τμήματα πλίνθου με επιγραφές. γ. Τμήμα πλίνθου με μικρογράμματη επιγραφή. δ. Κορυθακάνον. ε. Πλίνθος καταράχας.

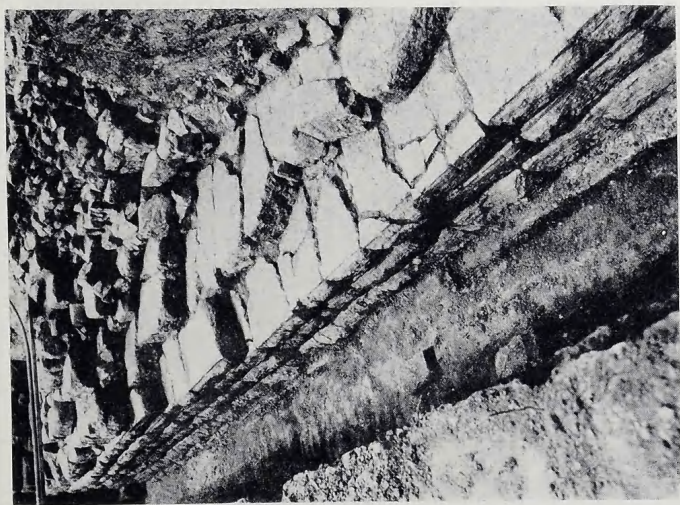
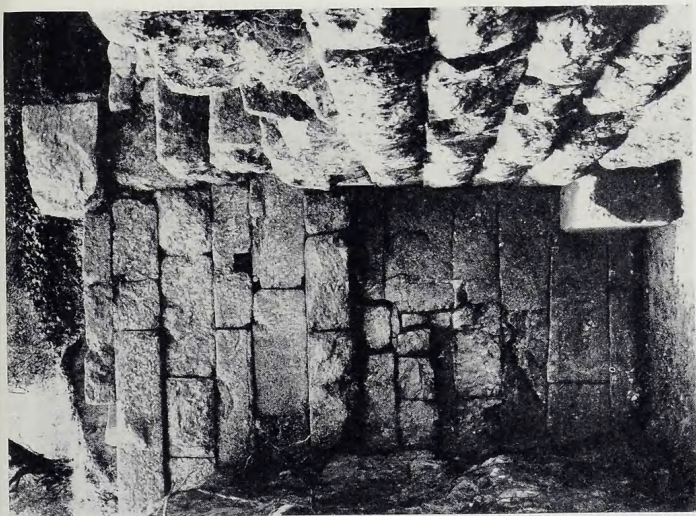
α. Ό ναός.

β. Ό ναός.

α. Ὁ βωμός (;) τοῦ ναοῦ καὶ ὁ προκείμενος τοῦ στῆν ἴδια θέσση. β. Λείψανα τραπέζης προσφορῶν (;).

α. 'Ο ἀναθηματικὸς τοῦχος Μ5 τοῦ ἱεροῦ. β. 'Ο ἀναθηματικὸς τοῦχος Μ4 τοῦ ἱεροῦ. Δεξιᾷ, ὁ ἀναθηματικὸς τοῦχος Μ5.

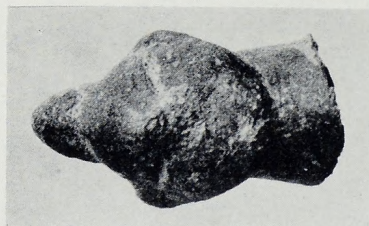
Πήλινο άγαλμα Κυβέλης.

α. Κύριος τομέας. Οἰκήμα τῆς Μέσης Νεολιθικῆς.

β. Κεραμεικὴ *in situ* σὲ δάπεδο οἰκήματος τῆς Μέσης Νεολιθικῆς.

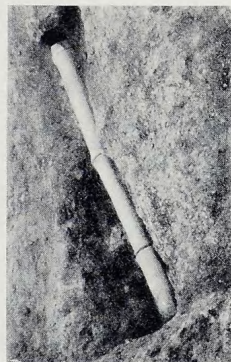
α - γ. Μαυρόλιθο (α) και πήλινα ζωοειδή μορφή ειδώλια τής άρχαίας-τερής Νεολιθικής από τον τομέα C (β-γ).

Βασιλική τοῦ Κρανείου. α. ᾽Αποψὶς τῶν δυτικῶν μερῶν τοῦ βαπτιστηρίου (ἀπὸ ΒΑ).
β. ᾽Αψιδωτὸς χώρος δυτικῶς τοῦ χώρου Γ (ἀπὸ Α). γ. ᾽Αψιδωτὸς χώρος (ἀπὸ Β).

Βασιλική τοῦ Κρανείου. α. Ἀψιδωτὸς χώρος (ἀπὸ Δ). β. Τύποι πλακοστρώσεως τοῦ ἐξωνάρθηκος (ἀπὸ Α). γ. Ἐξωνάρθηξ καὶ ἀνατολικά μέρη τοῦ αἵθριου (ἀπὸ Β).

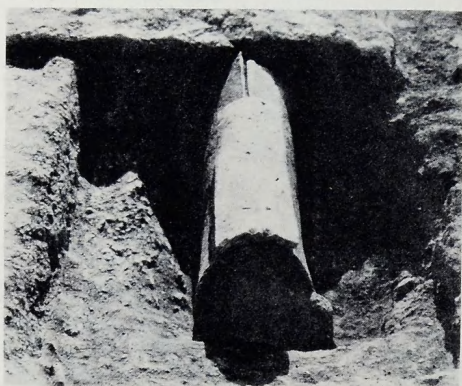
Βασίλειο τοῦ Κρανίου: α. ὁ νότιος τοῦ Κρανίου; β. Δεξιμένη τοῦ αἵθρου. Λεπτομέρεια (ἀπὸ Α). γ. Ἀρχαιότερος ἀγωγὸς ὕδατος ἐξωτερικῶς τοῦ αἵθρου (ἀπὸ ΝΑ).

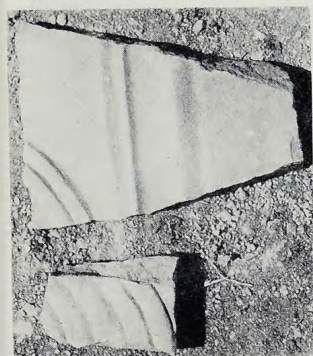
Βασιλική τοῦ Κρανείου. Ἀνατολικά μέρη τοῦ αἵθριου (ἀπὸ Ν).

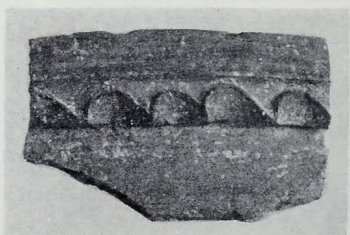
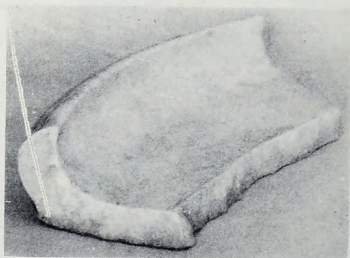
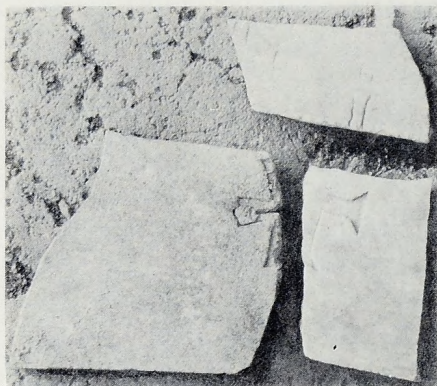
Βασιλική τοῦ Κρανείου. α. Ὑδραυλικά συστήματα ἐντὸς τοῦ αἰθρίου (ἀπὸ Ν). β. Ἀγωγὸς ὕδατος ἐντὸς τῆς βυρείας στοᾶς τοῦ αἰθρίου (ἀπὸ Ν). γ. Ὑδραυλικά συστήματα ἐντὸς τοῦ αἰθρίου. Λεπτομέρεια (ἀπὸ Α).

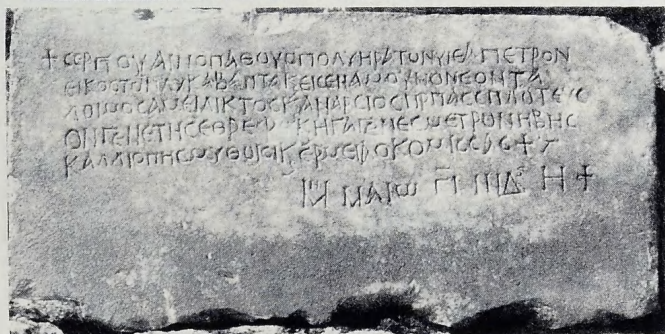
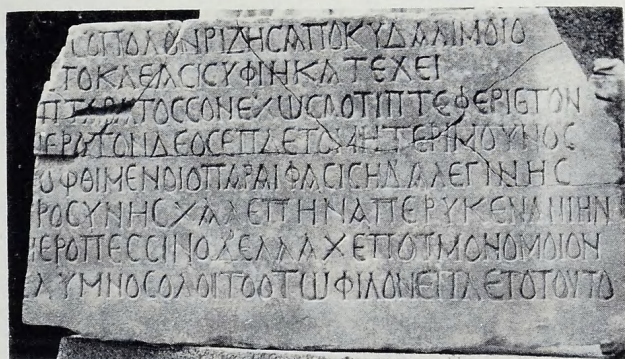
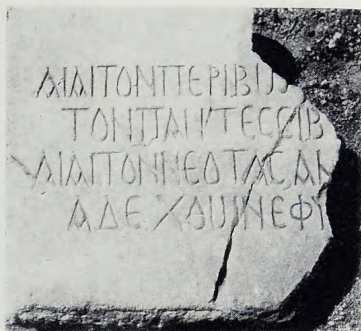
Βασιλική του Κρανείου. α. Καμαρωτή κατασκευή δυτικῶς τοῦ βαπτιστηρίου (ἀπὸ Ν).
 β. Κεραμωτὸς τάφος δυτικῶς τοῦ βαπτιστηρίου (ἀπὸ Ν). γ. Ὁ τάφος τοῦ πίν. 106β μετὰ
 τὴν ἀφαιρέσειν τῶν πλαγίων στηριγμάτων τῶν κεραμίδων (ἀπὸ Δ).

Βεσπυλιή του Κορυνέου. α - β. Ἀποτμήματα θωρακίων. γ. Θωράκιον. δ. Τεμάχιον περιβρώματος.
ε. Ἀπότμημα γείσου Μ.Κ. 1670.

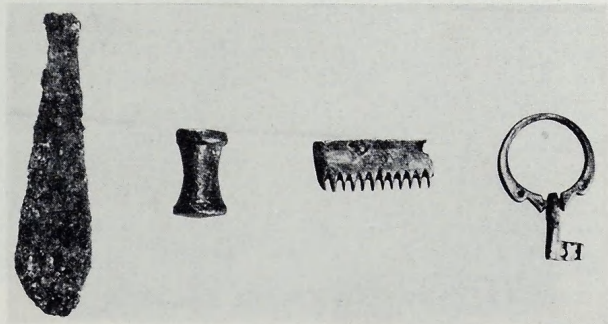
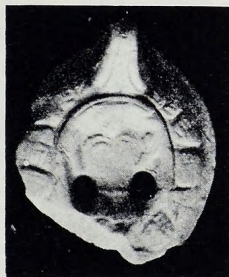
Βασιλική τοῦ Κρανειοῦ. α. Πλάκες ἐπενδύσεως τοίχου μετὰ σταυρῶν. β. Κορμὸς ἀγαλματίου (Μ.Κ. 1699). γ. Ἀπότμημα μαρμαρίνου ἰγδίου (Μ.Κ. 1672). δ. Ἀπότμημα πλακῆς τραπέζης Μ.Κ. ἀριθμ. Α.Μ. ε. Ὅστρακον χείλους γύτρης (Μ.Κ. 5125).

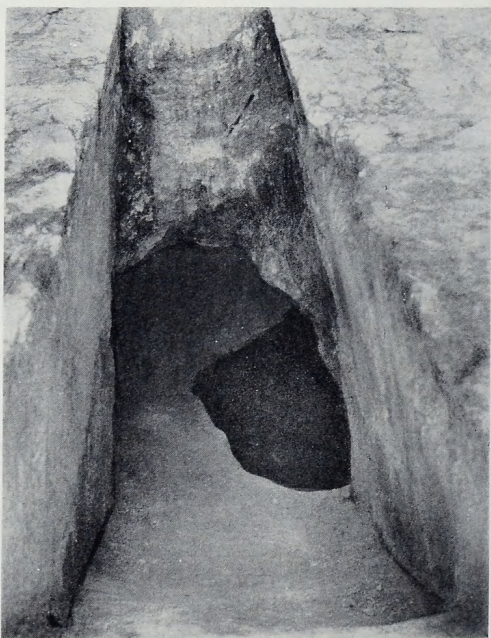
Βασίλειο τοῦ Κρανείου. α. Ἐπιγραφή Μ.Κ. 1673. β. Ἐπιγραφή Μ.Κ. 1675.
 γ. Ἐπιγραφή Μ.Κ. 1674.

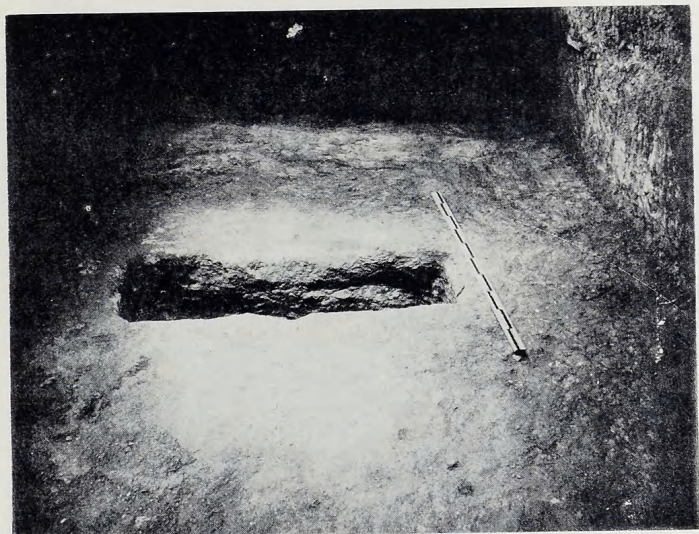
Βασιλική τοῦ Κρανείου. α. Κεραμίδες: Μ.Κ. 5118, 5116, καὶ 5117. Κυρτὴ ὄψις.
β. Κεραμίδες: Μ.Κ. 5118, 5116 καὶ 5117. Κόλλη ὄψις.

Βασιλική τοῦ Κρανείου. α - γ. Λύγνοι Μ.Κ. 5120, 5122, καὶ 5121. δ - ε. Λύγνοι Μ.Κ. 5124, 5123. ζ'. Μετάλλινα εὐρήματα: (1) Μ.Κ. 5135, (2) 5127, (3) 5126 καὶ (4) 5119.

α. "Αποψις τοῦ ΥΕ νεκροταφείου ἀπὸ Δ μετὰ τῶν ἤδη ἀνασκαφέντων (Γ-Ι) καὶ ἐντοπισθέντων (Κ-Μ) τάφων. β. Ὁ δρόμος τοῦ τάφου Ζ.

α. 'Ο λάγκκος τοῦ τάφου Η. β. Κτερίσματα κατὰ γώραν ἐκ τοῦ τάφου Θ.

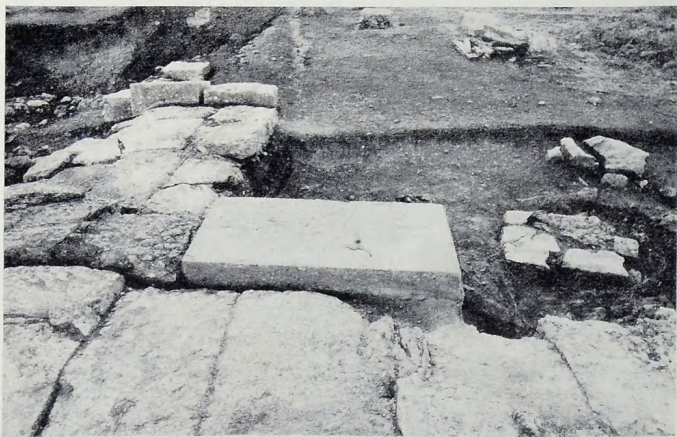
α. Τάφος Ι. Δρόμος καὶ εἴσοδος. β. Κτερίσματα τοῦ τάφου Ι κατὰ χώραν.

Τὸ σχῆμα στὸς τομείς Υ-Φ/19-20.

α. Ὁ κλασικὸς ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπὸ Λ.

β. Βάση βήθρου ἀναθήματος στὴν πρόσοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Δεξιὰ μιὰ ἀπὸ τίς «βάσεις» τοῦ ἀρχαίου προδρόμου τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἐπλήρωση στο νότιο τμήμα τοῦ ναοῦ, κάτω ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ δαπέδου. Ἀριστερὰ διακρίνεται ἡ τάφος θεμελιώσεως τῆς προσόψεως.

α. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ: 1, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ. 2, ἀρχαῖος τοῖχος. 3, μυκηναῖοι τοῖχοι. β. Ὁ ἀρχαῖος τοῖχος (2) καὶ τὸ μυκηναῖο κτήριο (3-4) κάτω ἀπὸ τὸ κατεστραμμένο δάπεδο τοῦ κλασσικοῦ ναοῦ.

α. Θεμέλιο αρχαίου κτηρίου κάτω από το δάπεδο του ναού του 'Απόλλωνος. β. Γωνία μυκηναϊκού κτηρίου στη ΝΔ γωνία του σηκού του ναού του 'Απόλλωνος. Μπροστά του δχθη πλακοστρώτου και άριστερά ο θησαυροθηρικός λάγκκος.

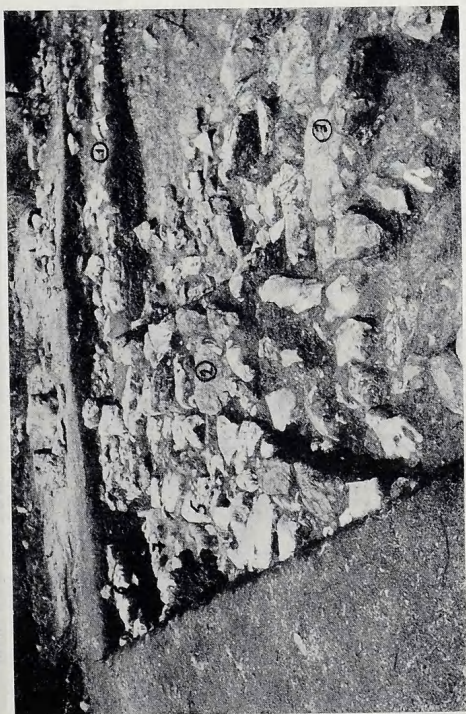
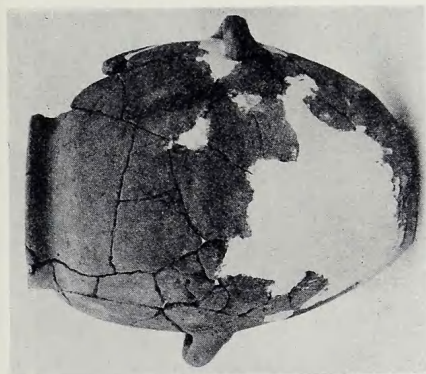
α. Λείψονα ΠΕ κατασκευῶν (1) καὶ τοῦ ἀνδῆρου τοῦ μυκηναϊκοῦ βωμοῦ (βόρεια, ἀρ. 2 καὶ δυτική, ἀρ. 3, πλευρά) στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. β. Ἡ συνέχεια πρὸς Α τοῦ ἀνδῆρου τοῦ μυκηναϊκοῦ βωμοῦ.

α. Τεμάχια πηλίνων ειδωλίων. β. Θραύσματα κορινθιακῶν ἀγγείων ἀπὸ τὸ β' μιστὸ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.

α. Ἐπιγραφή ἀναθήματος τοῦ Ἀργείου Καλῖππου πάνω σὲ χάλκινο ἔλασμα. β-γ. Εἰδώλια γυμνοῦ Ἀπόλλωνος μὲ λύρα καὶ φιάλη ἀπὸ τὸ ἱερό (1976 καὶ 1977 ἀντιστοιχῶς).

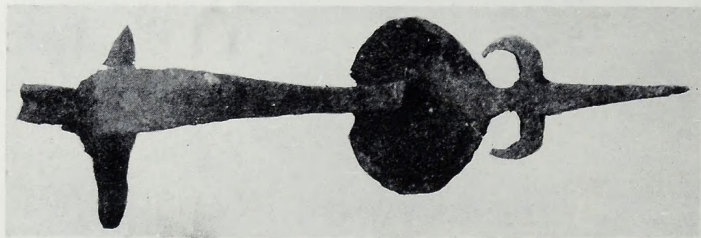
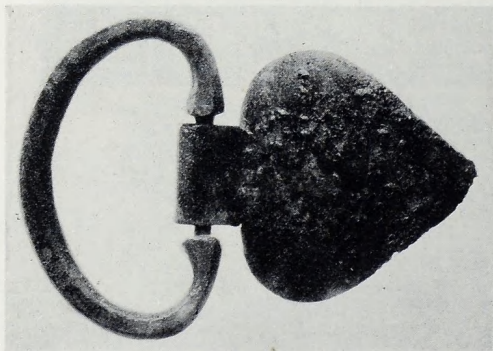
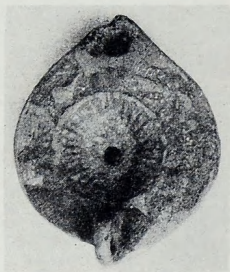
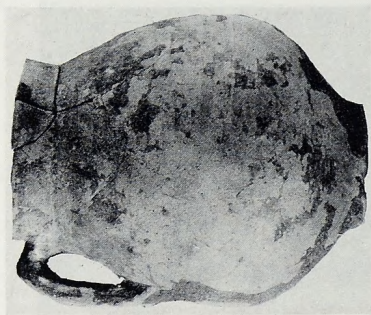
α. Μαρμάρινη πλίνθος και πόδι μορφοῦς ἀπὸ τὰ ἐναετία τοῦ ναοῦ. β. γ. δ. (Ο προϊστορικός οἰκισμὸς στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου. γ. δ. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν προϊστορικό οἰκισμό.)

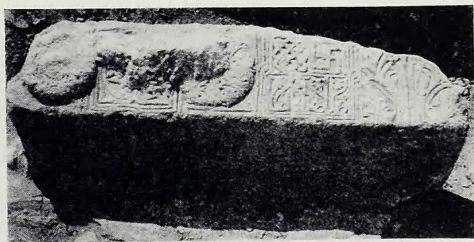
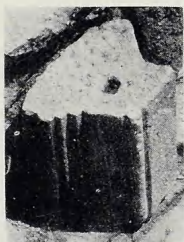
α.β. "Όστρακα από τὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ. γ. "Όψιμοι κ.ά. λίθινα ἀντικείμενα ἀπὸ τὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ.

α. Ρωμαϊκή οικοδομή στο Τετράγωνο ΑV. β. Δύο συνανήκοντα κομμάτια
πιθαριού. γ. Λαπαδοειδές αγγείο από τον τάφο ΙΧ.

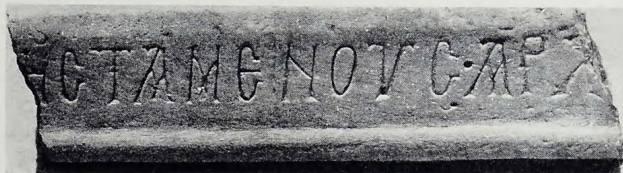
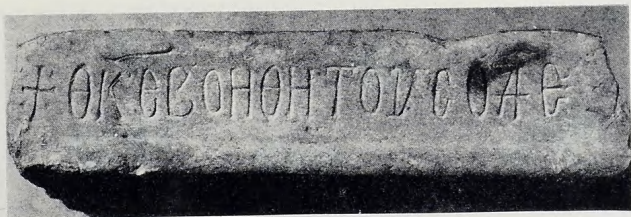
α. Χάλκινη λαβή οδοσκόπης, β. Χάλκινη κωνική λαβή άρχαίου, γ. Άβραφής πρόχους άπό τον τάφο Π πίσω άπό τη σκεπή του θάνατου της Ήλιδος, δ. Αυγούρι άπό τον τάφο Π.

α-δ. Ἀνασκαφή εἰς τὸ Τηγάνι. Τεμάχια γλυπτῶν.

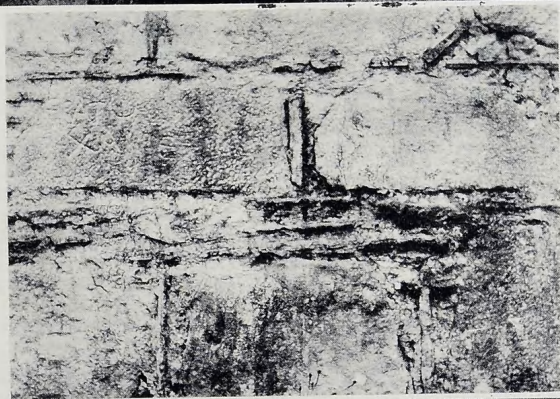
Ἀκρωτήριον Τηγάνι τῆς Μέσας Μάνης. α. Τμήμα τῆς ἀψίδος καὶ τοῦ Ν τοίχου ἡρειπωμένου ναύτου. β. Τμήμα ἐπιγραφῆς ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς.

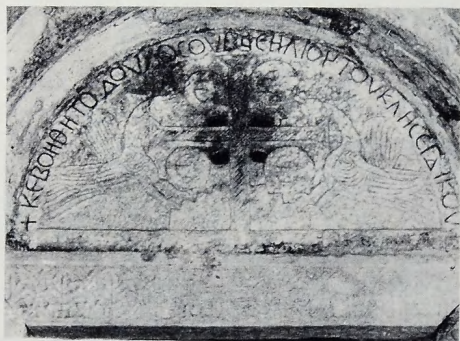
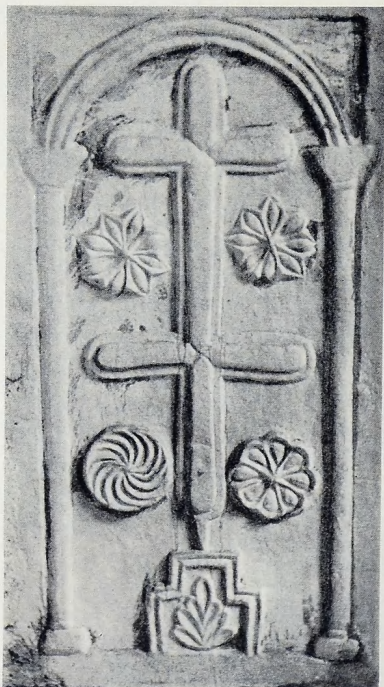
Ἀνασκαφή εἰς τὸ Τηγάδι. α - β. Τμήματα ἐπιγραφῆς. γ - δ. Ἀποτμήματα γλυπτῶν.

α - δ. Ἀνασκαφή εἰς τὸ Τηγάνι. Τεμάχια γλυπτῶν.

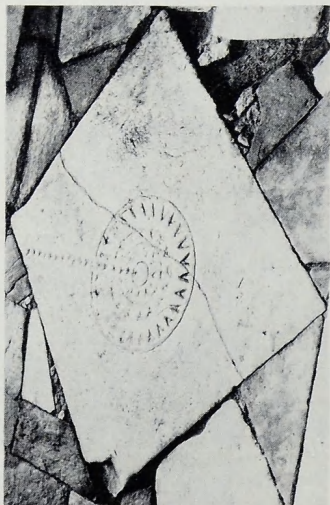
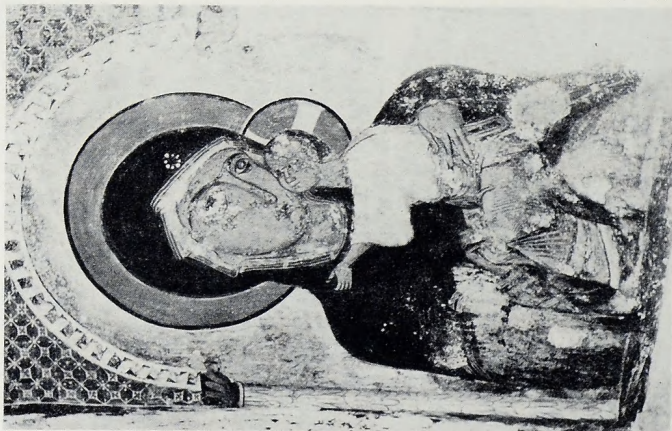
Κουλούμι, ναός Ἀσωμάτων. α. Ὁ ναός. β. Λεπτομέρεια τοῦ Β τοίχου. γ - δ. Τμήματα τοῦ νοτίου (γ) καὶ τοῦ δυτικοῦ (δ) ἐλκυστήρος.

α-γ: Κουλούμι, ναὸς Ἀσωμάτων. α. Θωράκιον τοῦ τέμπλου. β. Ἄγγελος ἐπὶ τοῦ τέμπλου, τμήμα τοιχογραφίας. γ. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας τοῦ Β τοίχου. δ. Ναὸς Ἀγῆτριας. Μαρμαρίνη πλάξ φράσσουσα τὸ ἀνακουφιστικὸν τόξον τῆς ἀπὸ τοῦ νάρθηκος πρὸς τὸν κυρίως ναὸν θύρας.

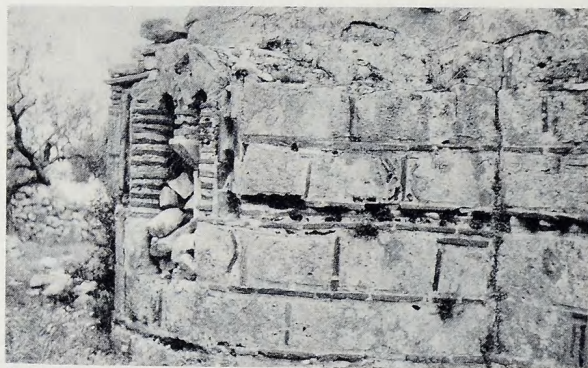
Ναός Ἀγῆτριας. α. Ὁ ναός. β. Ἡ Β λοξότμητος πλευρὰ τοῦ βορείου ἐλκυστήρος. γ. Ἐν-
πιγραφὸν ἀνώφλιον τῆς πύλης τῆς Προθέσεως.

Ναός Ἀθήνας, α - β. Τμήματα τῆς πλακοστρώσεως τοῦ δαπέδου, γ. Τοιχογραφία «Ὁδηγήτριας».

Ναός 'Αγίτριας. α. Λεπτομέρεια τῆς τοιχογραφίας τῆς Πλατυτέρας. β. Λεπτομέρεια τοῦ Ν ἡμιχορίου τῆς 'Αναλήψεως. Τοιχογραφία. γ. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας τῆς Δεήσεως.

Ναὸς τῶν Ἀγ. Θεοδώρων «στοῦ Καλοῦ». α. Ἀψίς. β. Δυτικὴ καὶ νοτιὰ πλευρά.
γ. Τμήμα τῆς Ν πλευρᾶς.

δ

ε

ς

α

β

γ

ζ

α - ζ'. Ναός 'Αγ. Θεοδώρων (στού Καλοῦ), α, δ' - ζ', Τεμάχια γέσεων. β. Ἐπίθημα ἀμυντινίσκου. γ. Τεμάχιον
 θορακίου. ζ. Ναός 'Αγ. Σεργίου καὶ Βάσχου Κίττας, Ἀνώφλιον.

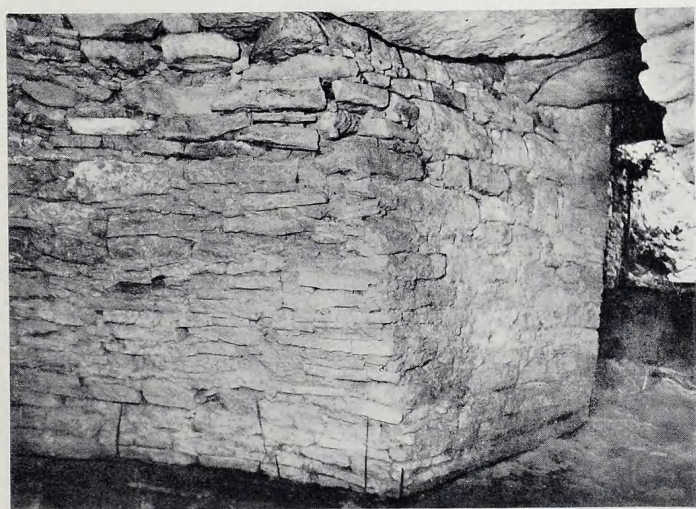
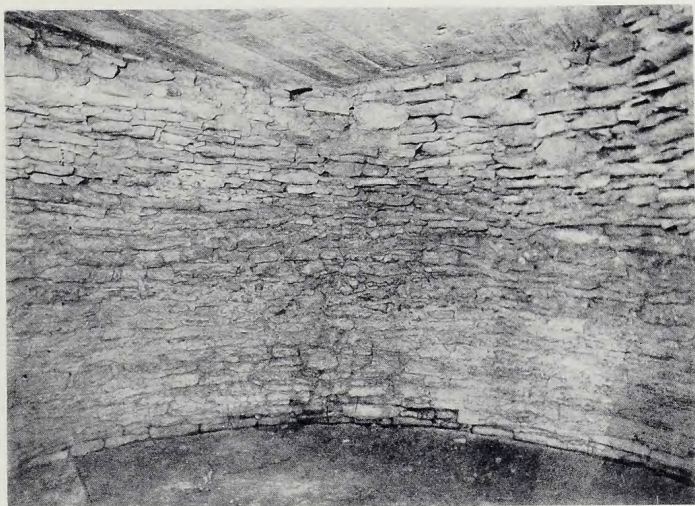
Μίνα, ναός Ἀγ. Ἀναργύρων. α. Ὁ ναός. β - γ. Τμήματα τοῦ Ν ἡμιχορίου τῆς Ἀναλήψεως. δ. Λεπτομέρεια τοῦ Β ἡμιχορίου.

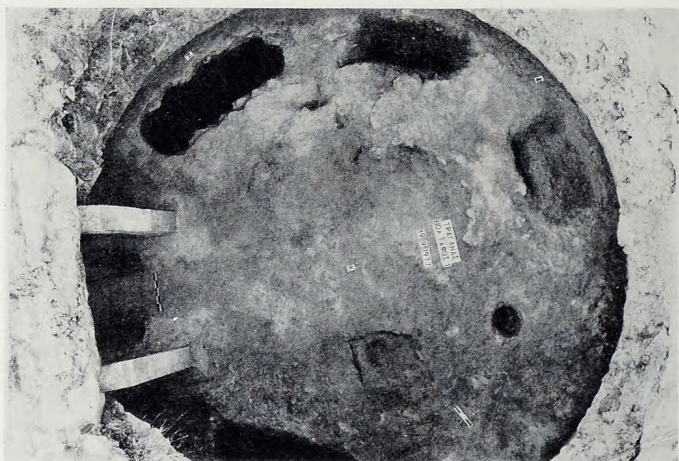
Μίνα, υψὸς Ἀγ. Ἀναργύρου. α. Ὁ Ἰωσήφ ἡγ. Γενήσεως. β. Λεπτομέρεια τῶν τριγυραφῶν ἡγ. Καθόδου εἰς τὸν
"Ἄδην καὶ τοῦ Λίθου (Μυροφόρου εἰς τὸν Πάγον).

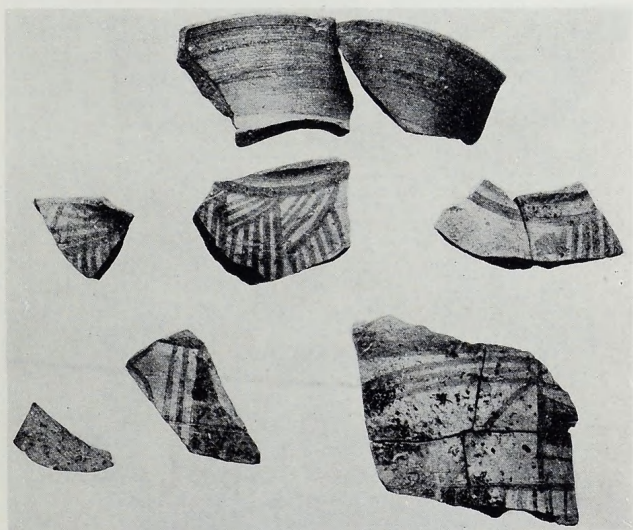
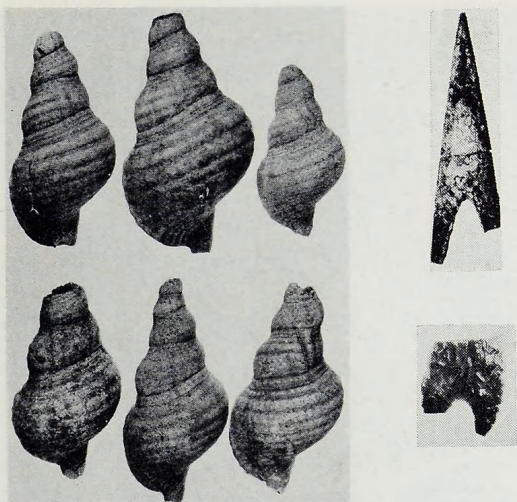
Ναός 'Αγ. Νικολάου εἰς τὸν Πολεμίται. α. Θεοτόκος τῆς Δεήσεως. β. 'Αγία Νόνα, τοιχο-
γραφία. γ. 'Αγία Βαρβάρα. δ. 'Αγία Καλλινίκη.

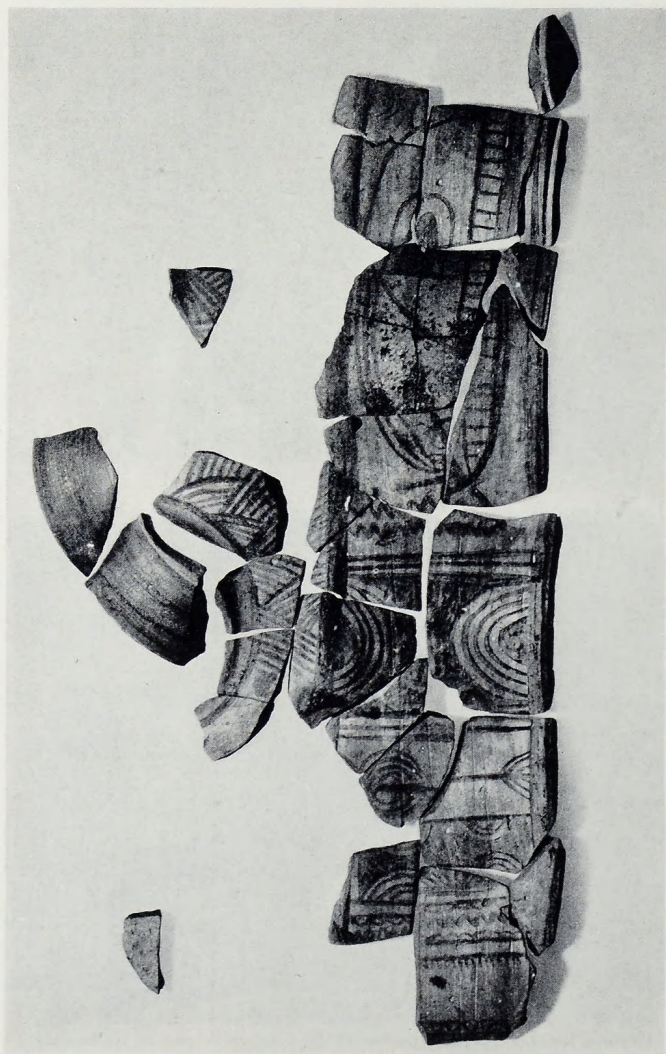
Θολωτός τάφος 1 Ρούτση. α. Δεξιά πλευρά στομίου και τμήμα θόλου. β. Τμήμα θόλου.

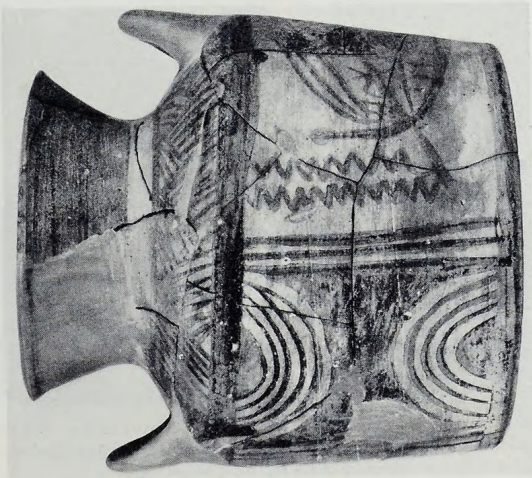
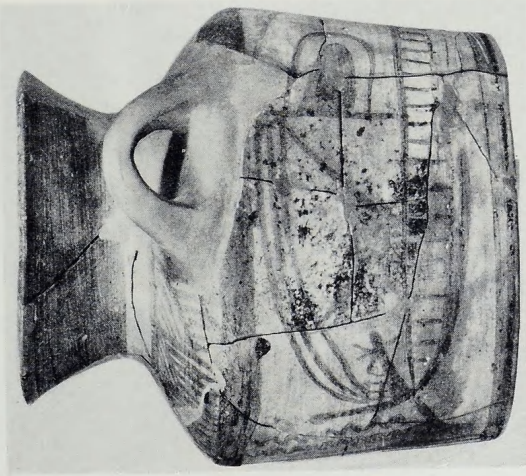
Βιγλίτσα Τραγάνας. α. 'Ο ταφικός θάλαμος του τάφου 1 άνωθεν. β. 'Ο θολωτός τάφος 2 άνωθεν.

α. Βορούλια Τραγάνας. Έξ τρίτωνες ἐκ τοῦ ΓΕ I δωματίου (φωτ. Κ. Κωνσταντόπουλος). Βιγλίτσα Τραγάνας; β. Χαλκή αἰχμή βέλους ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου 2 (φωτ. Κ. Κωνσταντόπουλος). γ. Αἰχμή βέλους ἐκ πυρίτου ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 (φωτ. Κ. Κωνσταντόπουλος). δ. Τὰ δώδεκα νέα ἄστρακα τῆς πυξίδος (φωτ. Σπ. Τσαβδάρογλου).

Βιγλίτσα Τραγάνας. Τὰ παλαιὰ καὶ τὰ νέα δοχεῖα τῆς πυλίδος.

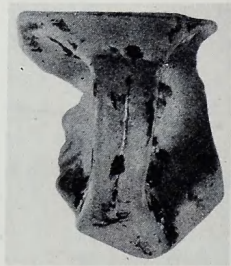
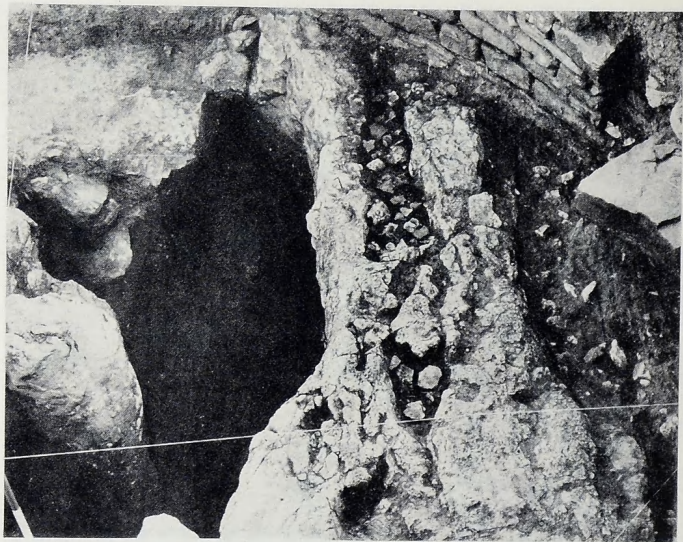
α-β. Βυλίσσα Τραχάνης, 'Η πυξίς αποκατασταθείσα (φωτ. Σπ. Τσαβδάρτζου).

Βοιδοκοιλιά. α. Τὸ Β - ΒΑ τμήμα τοῦ ὑπεδάφους τοῦ θολωτοῦ τάφου καὶ ἡ κεντρικὴ κοιλότης τοῦ βράχου. β. Τὸ Ν - ΝΑ τμήμα τοῦ ὑπεδάφους τοῦ θολωτοῦ τάφου καὶ ἡ κεντρικὴ κοιλότης τοῦ βράχου.

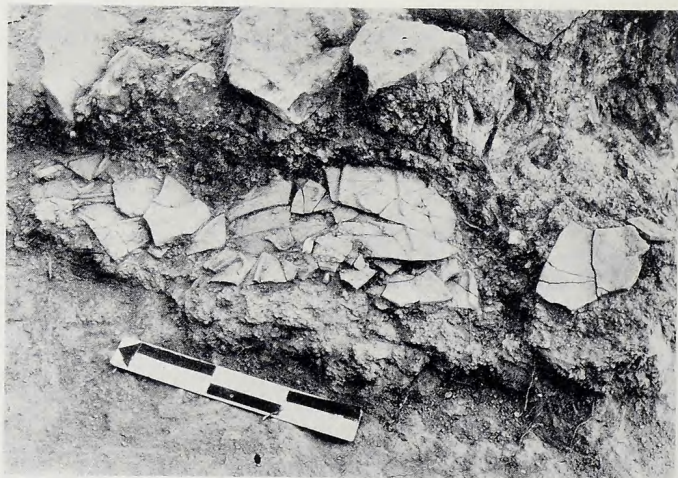
Βοϊδοκοιλιά. α. 'Ο δυτ. ΠΕ τοίχος βάνων πρὸς Β ὑπὸ τοὺς λίθους τοῦ ΝΑ περιβόλου.
β. Αἰχμαὶ βελῶν ἐκ πυρίτου καὶ ὀψιανοῦ ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου.

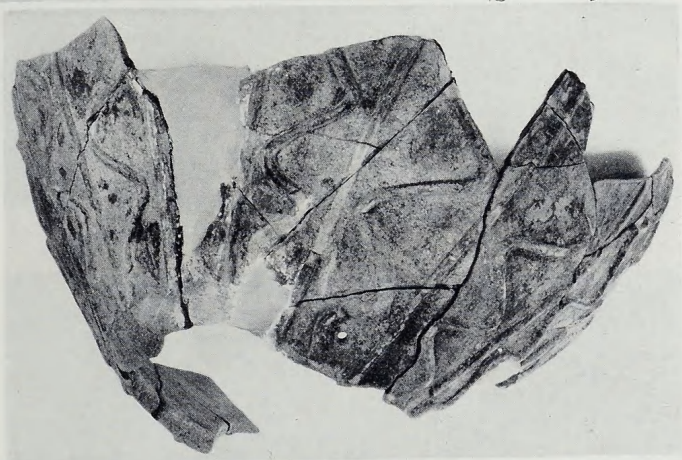
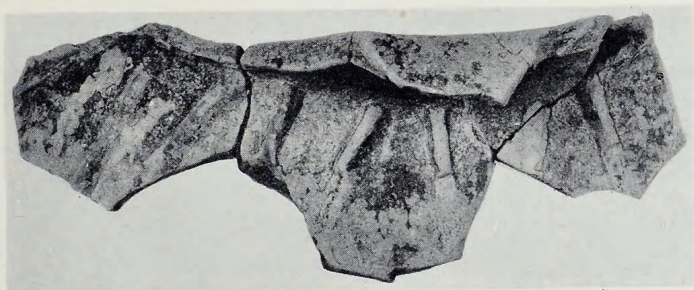
Βοΐδοκοιλιά. α. Τὸ ΝΔ τεταρτοκύκλιον τοῦ ὑπεδάφους τοῦ ταφικοῦ θαλάμου· δεξιὰ τὸ ἀναμοχλευμένον τμήμα τῆς δυτ. τάφρου. β. Νεολιθικὸν ὄστρακον ἐκ κεντρικῆς κοιλότητος τοῦ τάφου. γ. Τμήμα ΠΕ II φιαλίδιου. δ. Κάθετος λαβὴ ΠΕ II κύμβης.

Βοϊδοκοιλιά. α. ΝΝΑ τομείς. Τὸ τοιχίον (κάτω), ὁ δυτ. ΠΠ τοῖχος καὶ ὁ ἀναφανισμένος πίθος 3. β. Ὁ ΝΑ τομὲς τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου.

Βοϊδοκοιλιά. α. "Οστρακα ΠΕ II/III πίθου μετὰ πλαστικής διακοσμήσεως. β. 'Η κεφαλή του ζώου, αποτυπώματα τῆς διακοσμήσεως τοῦ πίθου καὶ ἡ κάτω στρώσις τῆς δυτ. πλευρᾶς τοῦ ΜΕ τάφου.

Βοΐδοκοιλιά. α. Τὸ ἀνώτερον τμήμα τοῦ πίθου. β. Τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ πίθου.
γ. Ἄωτον ΠΕ Π κύαθιον.

Βοΐδοκοιλιά. α. 'Ο ΝΝΑ τομὴς ἐκ Β. β. 'Η ἀποθήκη τῶν πέλων 2 καὶ 8 ἐκ Β.

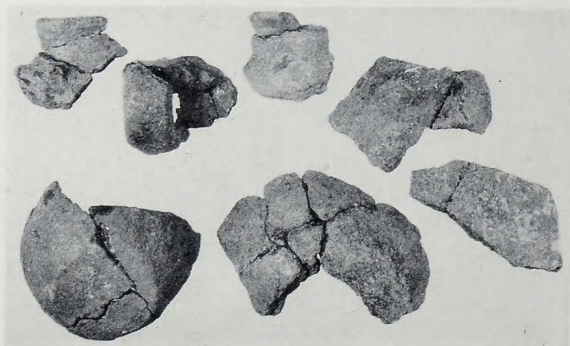
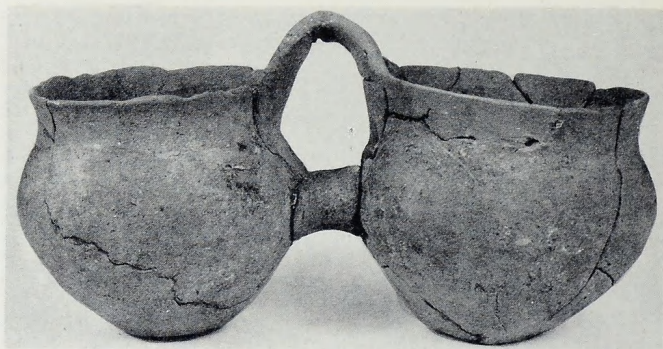
Βοΐδοκοιλιά. α - γ. Χεῖλος καὶ λαβαὶ τοῦ πίθου 3. δ. Ὁ πίθος 9.

Βοΐδοκοιλιά. α. Ὁ τύμβος ἐκ ΒΑ. β. Τὸ ΝΑ τμήμα τοῦ τύμβου ἐκ ΝΑ.

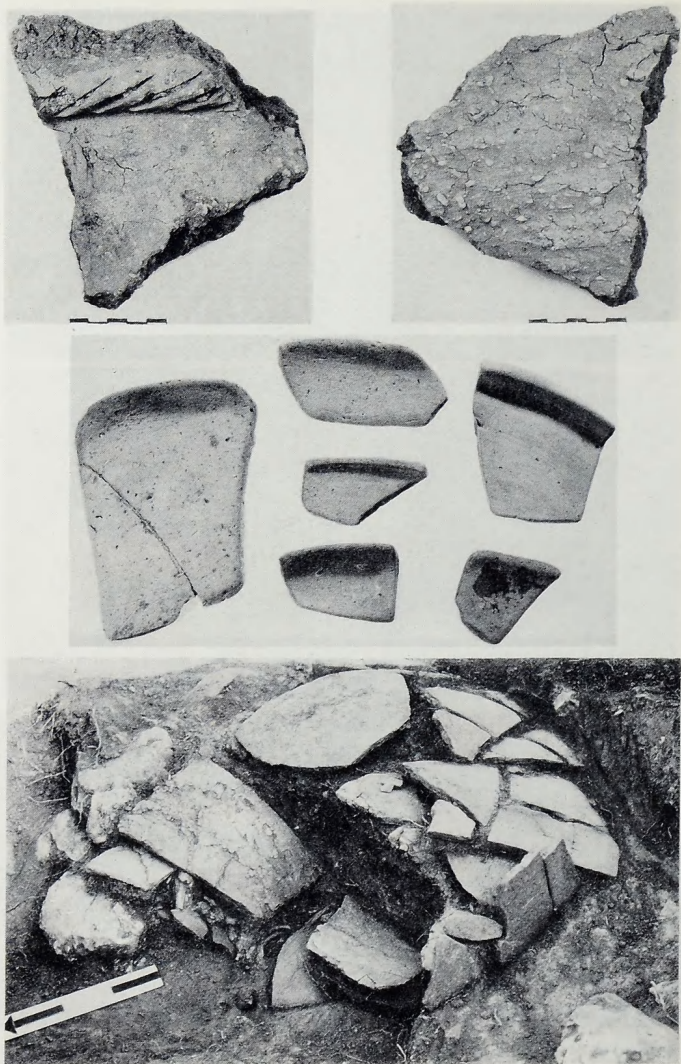
Βοΐδοκοιλιά. α. Οί πίθοι 1 και 5 άνωθεν. β. Ἡ δεξιὰ παραστάς, οί πίθοι 1 και 5, τὸ δέπας ἐπὶ τοῦ ΠΕ τοίχου και ὁ τῦμβος.

Βοΐδοκοιλιά. α. Τὸ δέπας ἀμφικύπελλον. β - γ. Ὅστρακα μελανῶν ἀγγείων ἐκ τῶν πίθων 5 καὶ 13.

Βοϊδοκοιλιά. α. 'Ο πίθος Α-11 ἐκ Δ. β. 'Ο πίθος Α-11 ἐκ Ν. γ. Τὸ σημεῖον ἐνώσεως τοῦ ΑΒΑ τμήματος τοῦ τύμβου καὶ τοῦ ἀντιστοίχου τοῦ θολωτοῦ τάφου.

Βοϊδοκοιλιά. α - β. Ὅστρακον τοῦ πίθου ΒΑ-13. γ. Ὅστρακον ΠΕ II φιαλιδίων ἐκ τῆς ΒΑ τάφρου. δ. Ὁ πίθος Β-4.

Βοϊδοκοιλιά α. 'Ο πίθος ΒΒΔ-7. β. 'Ο τύμβος εκ Δ. γ. 'Ο ταφικός πίθος ΝΑ-6.

Λωφαρε
T15

Βαλδοκουλιά. α. 'Ο πίθος Δ-10 εξ Α. β. 'Ο ΜΕ περιβλεπτός τάφος, γ. ΜΕ αδριατικών διάτρητον ἀγγείον.